

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

Х ҲАРФИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

Ушбу китобдан фақатгина шахсий мутолаа, танишиб чиқиш мақсадида фойдаланиш мумкин. Тижорий мақсадда фойдаланиш (сотиш, кўпайтириш, тарқатиш) қонунан тақиқланади.

Х — ўзбек кирилл алифбосининг йигирма учинчи ҳарфи. Чуқур тил орқа, сиргалувчи, шовкинли, жарангли ундош товушни ифодалайди. Сўз боши (хат, хизмат, хон), ўртаси (бахт, дарахт, пахта, яхши)да кўпроқ, сўз охирида (мих, сих, ях) камроқ учрайди. Ўзбек қипчоқ шеваларида ушбу товуш баъзан қ тарзида талаффуз этилсада, бу ҳолат адабий тилда, имлода акс этмайди (хат — қат, хотинкиз, пахта — пақта, мих — мик). Туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқи учун умумий бўлган ёзувларда бу ҳарф ўзига хос шаклларга эга бўлган.

ХААВЕЛМО (Haavelmo) Трюгве (1911 — Осло — 1999) — норвег иқтисодчиси. Осло университетини тугатган (1933). 1947—79 й.ларда Осло университети иқтисодиёт проф., Гарвард университетида ёқланган диссертациясида (1944 й.да эълон қилинган

«Эконометрияда эҳтимоллик ёндашуви» асари) эконометрия назариясини янги ғоялар билан бойитди. «Иқтисодий назария эволюцияси бўйича тадқиқотлар» (1954) асарида иқтисодий таҳлил усулини қўллаб глобал иқтисодий тенгсизлик муаммоларини ўрганди. «Инвестиция назарияси бўйича тадқиқотлар» (1960) асари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Нобель мукофоти лауреати (1989).

ХАБАР БЕРМАСЛИК (жиноят ҳуқуқида) — одил судловга қарши жиноят тури. Тайёргарлик кўрилатган ёки содир этилган оғир ёки ўта оғир жиноят ҳақида аниқ билгани ҳолда давлат ҳокимияти ёки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга хабар қилмаслик жиноятга дахлдорлик ҳисобланади ва Ўзбекистон Республикасининг амалдаги ЖКда бунинг учун жазо чораси белгиланган (241-модданинг 1-қисми). Жиноят ҳақида

Х.б.нинг ижтимоий хавфлилик даражаси жиноят ҳукуки назариясида ҳам, жиноят қонунида ҳам таъкидлаб ўтилган. Қонунда фақат оғир ва ўта оғир жиноятлар ҳақида хабар бермаганлик учунгина жавобгарлик белгиланган. Агарда шахс ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноятлар тўғрисида хабар бермайдиган бўлса, жиний жавобгарликка тортилмайди.

ХАБАРОВСК (1893 й.гача Хабаровка) — РФдаги шаҳар (1880 й.дан), Хабаровск ўлкаси маркази, Амур дарёсининг ўнг соҳилидаги порт. Узоқ Шарқнинг муҳим транспорт йўллари чорраҳаси. Т.й. станцияси. Аэропорт бор. Аҳолиси 583,1 минг киши (2002).

Шаҳар 1858 й. Хабаровка ҳарбий пости сифатида вужудга келган, 1880 й.дан Приморье вилоятининг маъмурий маркази. 1884 й.дан Приамурье генералгубернаторлиги маркази. 1893 й.дан рус сайёҳи Е.П.Хабаров шарафига Х. деб аталган. 1902 й.да Х.да «Арсенал» ҳарбий заводи қурилган. 1904 й.дан Амур ҳарбий флотининг базаси. 20-а. бошларида Х. Узоқ Шарқнинг йирик савдо марказига айланди. 1926—38 й.ларда Узоқ Шарқ ўлкаси маркази.

Машинасозлик ва металлсозлик (станоксозлик, кемасозлик ва кема таъмирлаш, кабель ва б. заводлар), нефтни қайта ишлаш, енгил, озик-овқат саноати корхоналари бор; қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади, кимёфармацевтика заводи фаолият кўрсатади. 8 олий ўқув юрти, 7 и.т. институт, 3 театр, ўлкашунослик, адабиёт, бадиий музейлар, телемарказ бор. Шаҳар агрофида 3 санаторий, дам олиш уйлари мавжуд.

ХАБАРОВСК ЎЛКАСИ - РФ таркибидаги ўлка. 1938 й. 20 окт.да ташкил этилган. РФ Узоқ, Шарқи жан. ярмининг марказий қисмида. Жан.ғарбда Хитой билан чегарадош, шарқда Охота ва Япон денгизларига туташ. Татар ва Невель бўғозлари орқали Сахалин о.дан ажралиб

туради. Майд. 788,6 минг км². Аҳолиси 1435,4 минг киши (2002), асосан, руслар (86%), шунингдек, украин, белорус, татар, нанай, эвенк, ульчи, нивх ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 80,6%. Маркази — Хабаровск ш. Бошқа йирик шаҳарлари — Комсомольск-Амур, Амурск. Таркибига 17 маъмурий туман, 7 шаҳар, 25 шаҳарча, Шантар ва б. ороллар қиради.

Х.ў. қирғоқлари кам ўйилган. Қирғоқ чизигининг уз. 2500 км чамасида. Рельефининг 70% дан кўпроқ қисми тоғлардан иборат (СихотэАлинь, Жугжур ва б.). Бу тоғлар Охота ва Япон денгизига параллел чўзилган. Ўлканинг энг баланд жойи — СунтарХаята чўққиси (2933 м). Шим.ғарбда ЮдомМай тоғлиги бор. Йирик пасттекистиклари: Куйи ва Ўрта Амур,Эворонтугур (жан. ва марказий қисмида), Охота (шим.да). Фойдали қазилмалардан олтин, қалай, алюминий, темир, кўнғир кумир конлари, графит, қурилиш материаллари мавжуд. Иқдими мўътадил, муссонли иқлим. Киши совуқ, қор кам ёғади, ёзи илик, сернам. Январнинг ўртача траси —22°дан (жан.да) — 40°гача (шим.да); денгиз соҳилида — 15°дан —25°гача, июлники 1Гдан (денгиз бўйи қисмида) 21° гача (ички жанубий рнларда). Йиллик ёғин 400 мм дан (шим.да) 800 мм гача (жан.да), СихотэАлинининг шарқий ён бағирларида 1000 мм гача. Вегетация даври ўлканинг жан. да 170—180 кун. Энг йирик дарёси — Амур ва унинг ирмоқлари (Буря, Тунгуска, Горюн, Амгунь, Уссури, Анюй, Гур). Йирик кўллари: Болонь, Падали, Хумми, Кади, Удиль, Орёл, Эворян.

Чимли подзол, ўтлоқиботқоқ, кўнғир, кўнғирўрмон тупроқлар тарқалган. Х.ў. тайга зонасида жойлашган. Ўрмонлар ўлка худудининг 50% ни эгаллаган. Даурия тилоғочи, раян қорақарағайи, оққарағай, дарё соҳилларида корея кедри, шумтол, заранг, граб, қайин, жўка ўсади. Тайгада лось, шимол бугуси, кўнғир айиқ, силовсин, бўри, соболь, тулки, сувсар, елик, колонок; қушлардан

каркур, чил яшайди. Кўл ва дарёлариди баликнинг 100 дан ортиқ тури бор (жумладан, амур чўртани, амур, бакрабалик, товонбалик, лаққа, таймень, лешч, сазан, елимбалик ва б.). Х.ўда Больше хехуир, Ботчи, Буря, Жугжур, Комсомольск кўриқхоналари ташкил этилган.

Саноатининг асосий тармоклари: машинасозлик ва металлсозлик (океан ва даре кемалари, самолётсозлик, «Дальдизель» корхонаси, металл кесувчи станоклар, куюв машиналари ва б.), кора металлургия (қора металл прокати, пўлат — «Амурсталь» корхонаси), ўрмон, ёғочсозлик ва целлюлозақоғоз (фанера, целлюлоза ва б.), кончилик (кумир, рангли металллар рудаси, қалай ва миснинг бойитилган рудалари), кимё (олтингургурт, кислород, шина таъмирлаш, синтетик ювувчи воситалар, кимё фармацевтика, гидролиз ва биокимё заводлари), балиқ ҳамда озиқ-овқат ва енгил саноатлар. Асосий саноат марказлари — Хабаровск, Комсомольск-Амур, Советская Гавань, Николаевск-Амур, Амурск.

Қ.х.да сули, арпа, буғдой, соя, картошка, сабзавот экилади. Чорвачилиги, асосан, сут етиштиришга ихтисослашган. Паррандачилик, асаларичилик ривожланган (асаЛ ва асалари муми экспорт қилинади). Ўлканинг шим.да буғучилик билан шуғулланилади, даррандачилик ва ов хўжалиги ҳам муҳим тармоқ ҳисобланади. Т.й.лар уз. 2307 км. Ўлканинг жан. қисмидан Трансибирь, марказий қисмидан БайкалАмур т.й. магистраллари ўтади. Қаттиқ қопламали автомобиль йўллар уз. 4389 км. Денгиз транспорти ривожланган. Портлари: Ванино, НиколаевскАмур, Охотск. Амур дарёсида кемалар қатнайди. Хабаровскда халқаро аэропорт фаолият кўрсатади. 2 и.т. институту, 10 га яқин олий ўқув юрти, 34 илмий муассаса, музей, 4 театр бор. 10 дан зиёд санаторийкурорт ва дам олиш муассасалари, шу жумладан, минерал сувлари курорта мавжуд.

ХАББЛ (Hubble) Эдвин Пауэлл

(1889.20.11, Маршфилд, Миссури штати — 1953.28.9, СанМарино, Калифорния штати) — америкалик астроном, АҚШ Миллий ФА аъзоси (1927 й.дан). Йерк расадхонаси (Чикаго) (1914—17) ва Маунт-Вилсон расадхонасида (1919) ишлаган. Асосий илмий ишлари галактикаларни, Коинотнинг узлуксиз кенгайиш хусусиятини ўрганишга оид. Коинотда кузатиладиган туманликларни икки гуруҳга, яъни бизнинг Галактикамиз (газчангдан ташкил топган) га кирувчи ва Галактикамиздан ташқарида жойлашган галактикаларга ажратди (1922). 1924—26 й.ларда бизга яқин бўлган бошқа галактик туманликлар табиати бизнинг Галактикамизга ўхшаш ва юлдузлардан ташкил топганини кўрсатиб берди. Бу билан Коинотда Галактикамизга ўхшаш юлдуз системалари мавжудлигини исботлаган. Яқин галактикаларда бир нечта цефеид, шарсимон ва газ туманликлари, кизил ва зангори утагигантларни очган. Галактикалараро масофа билан уларнинг нурий тезликлари орасида космологик боғланишни аниқдаган (1929) (қ. Космология, Хаббл қонуни).

ХАББЛ ҚОНУНИ Коинотнинг узлуксиз кенгайиши хусусиятини ифодаловчи қонун; 1929 й.да Э. Хаббл тақлиф этган. Бу кенгайишнинг энг оддий модели болалар шарини пуфлаганда унинг катталашидир. Бунда шар сиртидаги бошланғич нукталар бир-биридан вақт давомида узоклашиб боради. Кузатувчи шу нукталарнинг (галактикалар тўдасининг) бирида жойлашган, деб тунтирилади. Галактикалар тўдалари ва квазарларнинг биздан узокдиги R ва узоклашиш тезлиги V орасидаги боғланиш куйидагича ифодаланади: $V=HR$; бунда H — Хаббл доимийси. X . к. катта масштабда доимо ўринли, H доимий физик табиатига кўра, вақтга боғлиқ функция бўлиб, гравитацион тортиш кучлари Коинот кенгайишини секинлаштириши мумкин.

X .к. амалда кенг қўлланилади. Унинг

ёрдамида, хусусан, бизнинг Галактика-миздан жуда узоқда жойлашган объектларгача бўлган

масофа осонлик билан аникланади. Бунинг учун объектнинг спектрдан унинг қизилга силжишп қиймати топилиб, юқоридаги формуладан масофа қиймати ҳисобланади. Коинот галактикалари, одатда, кўпроқ тўдаларни ҳосил қилиб, уларга кирмайдиганлари (ўз хусусий тезликлари бўлгани учун) Х. қ.га тахминан 15% ҳатолик билан бўйсунди.

ХАБЕРТИОЗ — чорва молларининг инвазион касаллиги. Кўпроқ қўйларда учрайди, уларнинг йўғон ичагида паразитлик қилувчи *Chabertia ovina* нематодалари кўзгатади. Ҳайвонлар инвазион личинкаларни сув ёки ўт билан ютганда зарарланади. Кучли ориклаш, жуннинг хурпайиши ва тўкилиши, камқонлик ва ич кетиш билан кузатилади. Ёш моллар ўсиш ва ривожланишдан орқада қолади.

Давоси: 1 кг вазнига 0,5 г фенотиазин ёки 0,5 г дитерезинни ҳўлланган кепакка ёки бошқа емга кўшиб бериш; нилверм препаратини тери остига юбориш ёки ичириш; 1 % ли формалин аралашмаси билан чуқур клизма қўйиш.

Олдини олиш: ҳайвонлар яйловга чиқаришдан олдин гельминтсизлантирилади.

ХАБИБУЛИН Озад Гарифович (1949.26.7, Ғиждувон) — монументал рангасвир устаси, Ўзбекистон халқ рассоми (2004). Тошкент театр ва рассомлик санъати интини тутатган (1973). 1974 й.дан Тошкент ҳайкалтарошлик ва монументал санъат ктида рассом. Х. ижодида мажозий қиёфалар шакл ва миллий наққошлик санъатининг уйғунлигида ўзига хос янги талқинга эга бўлди: «Планета ҳаёти» (ЎЗР Матбуот марказида), «Шарқ алломалари» (ЎЗР Фан ва техника марказида), «Амир Темур салтанати» (Ўзбекистон Байналмилал маданият марказида), «Илҳом парией», «Сирли олам» (Ўзбекистон консерва-

ториясида); «Бахт уйи» (Навоний ш.), Ўзбекистон куруллой кучлари тарихи музейи, «Тошкент» ва «Ойбек» метро бекатларидаги куллолик ва мозаика безаклари ва б. 1977 й.дан Республика ва Халқаро кўргазмаларда иштирок этади.

ХАВФ ОСТИДА ҚОЛДИРИШ (хуқуқда) — шахсга қарши жиноятлардан бири; ҳаёти ёки соғлиғи хавф остида қолган ва ўзини ўзи ҳимоя қилиш имкониятидан маҳрум бўлган шахсга ёрдам кўрсатмаслик. Фуқаро шахсни Х.о.қ.ни шартли равишда 2 га бўлиш мумкин: 1) фуқаро ёрдамига муҳтож шахсга ёрдам бериши шарт ва бундай имкониятга эга бўлган ҳоллар. Мас, онанинг ўз боласи ҳақида ғамхўрлик қилиш мажбурияти, хизмат вазифасидан келиб чиқадиган мажбурият, қутқарувчининг мажбурияти ва х.к.; 2) фуқаро ёрдамига муҳтож шахсга ғамхўрлик қилиши шарт бўлмаган, аммо у шахсни ҳаёти ва соғлиғи учун хавфли аҳволга тушириб қўйган ҳоллар. Мас, сузишни билмайдиган одамни сувга ташлаб юбориш, автотранспорт воситаси билан босиб кетиш натижасида ҳаёти ва соғлиғи учун хавфли ҳолда қолдириш ва х.к. Х.о.қ. натижасида шахсни ҳаёти ва соғлиғи хавфли аҳволга тушиб қолиши эътиборга олиниб, Х.о.қ. жинойий норма сифатида Ўзбекистон Республикаси ЖКга киритилган ва тегишли жазо белгиланган (117-модда).

ХАВФЛИ ЎСМА - қ. Рак, Ўсмалар.

ХАВФСИЗЛИК КЕНГАШИ - қ. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Хавфсизлик Кенгаши.

ХАВФСИЗЛИК ТЕХНИКАСИ - меҳнат муҳофазаси бўлимларидан бири; и.ч.даги жараёнларда вужудга келадиган хавфли омилларнинг ишловчиларга зарарли таъсири олдини олишга дойр ташкилий ва техник тадбирлар қамда воситалар мажмуи. Уларни яратиш ва и.ч.да қўллаш ишлари белгиланган тар-

тибда тасдиқланган меъёрийтехник хужжатлар (стандартлар, коидалар, меъёрлар, инструкциялар) асосида амалга оширилади. Ташкилий тадбирлар: ишчиларга хавфсиз ва зарарсиз иш усуллари тўғрисида йўлйўриқлар бериш, и. ч. санитарияси ва меҳнат гигиенаси асосларини ўргатиш; меҳнат қилиш ва дам олиш қонунқоидаларини ишлаб чиқиш ва и.ч.га татбиқ қилиш.

Техник тадбирлар маълум меъёрлар ва коидаларга асосланади. Бунда инсоннинг рухий, анатомик, физиологик хусусиятлари ҳисобга олинади. Мас, машинанинг бошқариш органларини инсон учун қулай ерга жойлаштириш, иш вақтида зарарли чанг, газ чиқмаслигини таъминлаш зарур, хавфли таъсирлардан ҳимоя қилиш учун тўсиқлар қилинади, огоҳлантирувчи белгилар ва плакатлар осиб қўйилади. Кўпинча ишлаётган машиналарнинг узеллари билан боғлиқ қурилмалар (электрон қурилмалар, фотоэлемент, автоматик сақлагич) дан фойдаланилади. Буларга сақлагич клапанлари, включателлар, эрувчан сақдагичлар, штифтлар ва б. кирази. Хавфли, зарарли ишларни бажаришда жараёнларни узоқдан туриб бошқариш усули яхши самара беради. Ҳимоя қилишда сигнализациядан фойдаланилади. Жиҳозларни юргизиб юборишдан олдин уларнинг иши текширилади ҳамда синалади. Жуда хавфли жиҳозлар (босим остида ишлайдиган идишлар, юк кўтариш машиналари) давлат инспекцияси назорати остида бўлади, намлик, тра, ҳавонинг тозалиги, шовқинлар, нурланиш таъсири ва б. доимо назорат қилинади. И.ч. нинг муайян соҳаларида ишлайдиган кишилар коидаларга мувофиқ шахсий ҳимоя воситалари (кийимбош, пойабзал, эҳтиёт белбоғи, кўзойнак ва б.)дан фойдаланади. Хар бир корхонада Х.т. учун маъмурий таъбирлар жавобгар ҳисобланади.

Ўзбекистонда Х.т. нуктаи назаридан энг хавфли ва маъсулиятли корхоналар — пахтани дастлабки ишлаш заводлари, тўқимачилик корхоналари, тери

ошлаш корхоналари ва б.ҳисобланади, чунки бу корхоналарда пресслар ишлатилади, зарарли чанг ва газлар ажралади ва б. Шу туфайли меҳнат хавфсизлиги стандартларига қатъий амал қилиш талаб қилинади. Х.т. техника тараққиёти, ишлаб чиқаришни автоматлаштириш ва комплекс механизациялаш билан узвий боғлиқ бўлади. ХАГГИНС (Huggins) Чарльз Бретон (1901.22.9, Галифакс, Канада) — америкалик хирург ва онколог; АҚШ миллий ФА аъзоси (1949 й.дан). 1927 й.дан Чикаго университетидан ишлаган (1936 й.дан хирургия проф.и). 1951—69 й.ларда БенМей клиникасида рақни тадқиқот қилиш лаб. директори. Х. простата беzi рақини даволашда илк бор гормонларни қўллаб, гормонотерапияга асос солди, бу рақ кимётерапияси ривожига олиб келди. Нобель мукофоти лауреати (1966, Роус Ф.П. билан ҳамкорликда).

ХАДИЧА бинт Хувайлид (555/556—620/621) — Муҳаммад (сав)нинг биринчи хотини. У бева қолган бой хотин бўлган. Муҳаммад (сав) аввал Х.нинг савдо ишларини бошқарган, кейинчалик унга уйланиб, унинг маблағлари билан савдогарлик қилган. Х. Муҳаммад (сав) га кўп ғамхўрлик ва меҳрибонлик кўрсатган. Муҳаммад (сав) нинг пайғамбарлигига биринчи бўлиб ишонган ва ислонни қабул қилган. У Муҳаммад (сав) дан 4 қиз, 3 ўғил кўрган. Аввалги икки турмушидан 2 ўғил, 1 қиз кўрган, лекин улар хақида маълумот учрамайди.

ХАДИЧА БЕГИМ (1451, Ҳирот ?) — Хусайн Бойқаронинг хотини. 1457—64 й.ларда Абу Саиднинг хос канизаги. 1469 й. Абу Саид вафотидан сўнг Хусайн Бойқаро никоҳига кирган. Маълум фурсатдан сўнг ҳарамда улуғ бекалик ўрнини эгаллаган. У Султон Хусайн Бойқародан 2 ўғил кўрган — каттаси Шоҳғариб Мирзо (1471—99), кичиги — Музаффар Хусайн Мирзо (1473—1509) (қ. Музаффар Мирзо).

Х.б. кичик ўғлини валиаҳд қилиб тай-

инлашга эришиш учун бор кучини ишга солган. Бироқ, одатга кўра, валиахдлик Бадиуззамонта тегишли бўлган. Айни вақтда Алишер Навоий бошлик аркони давлат валиахдликка Бадиуззамоннинг 11 ёшли ўғли Муҳаммад Мўмин Мирзони (қ. Мўмин Мирзо) муносиб ҳисоблаган. 1497 й.да отаси томондан Музаффар Ҳусайн Мирзонинг Астробод ҳокими этиб тайинланиши Ҳусайн Бойқаро ва Бадиуззамон ўртасида ихтилофнинг келиб чиқишига сабаб бўлган. Музаффар Ҳусайн Мирзо кўшини Астрободни забт этган ва Муҳаммад Мўмин Мирзони асир олиб, Ҳиротдаги Ихтиёруддин қалъасига қамаган. Х.б. вазир Низомулмулк иштирокида Муҳаммад Мўмин Мирзони зудлик билан қатл қилиш ҳақидаги фармонга муҳр бостириб олган, ҳукм ўша тундаёқ ижро этилган.

1506 й. Ҳусайн Бойқаро вафот этгач, Х.б.нинг салтанат ишларига аралашуви тугайли тахтга 2 шахзода — Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Ҳусайн Мирзо ўтирган. Шайбонийхон Ҳиротни эгаллагач (1507), Х.б.ни амири Шоҳ Мансур бахши ихтиёрига топширган.

Ад. Заҳрирдин Муҳаммад Бобур, Бобурнома, Т., 1960; Файзиев Т., Темурий маликалар, Т., 1994; Файзиев Т., Темурийлар шажараси, Т., 1995.

ХАДРАМАУТ, Хадрамавт — Ямандаги тарихий вилоят. Мил. ав. 1-минг йиллик — мил. 1-минг йилликнинг 1-ярмида Х. ҳудудида мил. 3-а.да Саба, 4-а.да Ҳимъарий подшолиги таркибига кирган давлат мавжуд бўлган. 7-а.дан турли араб давлатлари таркибида. 19-а. охири — 20-а. бошида Х.да Британия протекторатлиги ўрнатилган (1930-й.лар охиридан Аданнинг Шарқий протекторатлиги таркибида).

ХАЁЛ — қ. Фантазия.

ХАЁЛИЙ СОЦИАЛИЗМ, утопик социализм — мулкнинг умумийлигига, мажбурий меҳнат қилишга, адолатли

тақсимотга асосланган идеал жамият ҳақидаги таълимот. Дастлаб Т. Морнинг «Утопия» асари (1516) да Х.с.га оид фикрлар баён қилинган. Х.с.нинг вужудга келишида турли халқларда асрлар мобайнида илгари сурилган ижтимоий адолат ва тенгликни ифодаловчи хаёлий гоёлар асос бўлган. Х.с.нинг йирик вакиллари: Т.Мюнцер, Т.Кампанелла, Ж.Уинстэнли, Ж.Мелье, Морелли, Г. Б. Мабли, Г.Бабёф, Т.Дезами, К.А.СенСимон, Ш.Фурье, Р.Оуэн, А.И.Герцен ва Н.Г.Чернышевский.

ХАЗАНОВИЧ Рахиль Лейбовна (1906.9.10, Украина, Полтава вилояти Лоховица ш. — 2002) — фармакогност, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1967), фармацевтика фанлари дри (1955), проф. (1958), Харьков фармацевтика интини тугатган (1929). Прилуки ш. дорихонасида ассистентрецептор (1929 — 33), тамаки фкасида кимё лаб. бошлиғи (1934—35), Днепропетровск фармацевтика инти фармацевтик кимё ва фармакогнозия кафедрасида ассистент (1935—40). 1940 й.дан Тошкент фармацевтика инти фармакогнозия кафедраси муdiri. Илмий ишлари Ўзбекистонда сурги ва буриштирувчи таъсирга эга бўлган доривор ўсимликларни ўрганишга оид.

ХАЗАР ТИЛИ — Хазар хоқонлиги аҳолиси тили; улик тиллардан. Византия, араб, яҳудий ва б. тарихий манбаларнинг маълумотлари ҳамда этнонимика ва топонимика материаллари Х.т.нинг туркий тиллар оиласига мансублигини тасдиқлашга ва уни булғор тили билан яқин қариндош дейишга имкон беради. Ўрта аср тарихчилари ва филологлари Х.т.нинг булғор (ал-Истахрий) ва печенег (бижанак — М. Кошгарий) тиллари билан яқинлигини қайд этганлар. Венгер олими А. Вамбери, рус олимлари В.В. Григорьев, А.А. Куник, В.В. Бартольдлар уни туркий тиллар оиласига мансуб деб ҳисоблайдилар. В.В. Бартольд хазар шахри номи «Саркел» этимологиясини («оқ қаъла») чуваш тилидаги айни маъ-

нода бўлган бирикма («шура кил» — ок уй) билан қиёслаб, лингвистик асосларга кура уни чуваш тили билан генетик яқинлигини қайд этади. Н.А. Баскаков эса Итил, Саркел, Самандар, Баланжар каби топонимларни энг қад. хазар сўзлари деб хисоблайди. Бир қатор туркийшунослар хоз. туркий тиллардан қримтатар, қўмиқ тилларида, озарбайжон тилининг шим. лахжаларида Х.т. нинг таъсирини аниқлаганлар. Шундай бўлсада, Х.т.нинг туркий тилларга мансублиги ҳақидаги фикрларнинг айримлари илмий фараз даражасида қолмоқда.

ХАЗАР ХОҚОНЛИГИ - Ғарбий турк хоқонлиги парчаланиши натижасида (қ. Турк хоқонлиги) 7-а. ўрталарида Қуйи Волгабўйи ва Шим. Кавказнинг шарқий қисмида вужудга келган илк ўрта аср давлати. Х.х.ни туркий Ашина хонадони сулоласи бошқарган. 8-а. бошига қадар хоқонлик пойтахти Доғистондаги Самандар ш., сўнгра Қуйи Волгадаги Итиль ш. бўлган. 7-а.нинг 2-ярмида хазарлар Буюк Булғория давлати таркибига қирадиган Азовбўйи булғорларининг бир қисмини тобе этганлар (қолган қисми мағлубиятдан сўнг Ўрта Волгага, қолгани Днепр ортига, Дунай томонга кетган), шунингдек, Доғистоннинг денгиз бўйидаги Гуннсавирлар подшолигини бўйсундирганлар. Кавказ Албанияси Х.х.га ўлпон тўлаган. Византия Закавказьеда ўрнашиб олган Араб халифалигига қарши Х.х. билан иттифоқ тузган. 8-а. бошига келиб хазарлар Шим. Кавказ, Азовбўйи, Қримнинг (Византиядан тортиб олинган) катта қисми, шунингдек, Шарқий Европанинг Днепргача чўзилган ҳудудига эғалик қилганлар. Айни вақтда улар Закавказьени қўлга киритиш учун араблар билан кураш олиб борганлар. 795 й. Каспий йўлаги ва Дарёли орқали араблар Х.х. ҳудудига бостириб киришган ва хоқон (қаган) кўшинини тормор келтиришган. Хоқон ва унинг мулозимлари ислом динини қабул қилган, бироқ аҳолининг аксарии

яти уни қабул қилмагани учун улар ҳам диндан қайтганлар. 8-а.нинг 1-ярмида (тахм. 731 й.) Шим. Доғистондаги хазарларнинг бир қисми иудаизм (яхудийлик) ни қабул қилган (Шим. Доғистонга сосонийлар Эрони, кейинчалик Византия томонидан қувгин қилинган яҳудийлар, жумладан, князь Булан деган шахс келиб жойлашганди). 8-а. охири — 9-а. бошида Буланнинг авлодларидан бири — Обадия Х.х. тахтига ўтирган ва иудаизмни давлат дини деб эълон қилган. Бироқ бу бошқа хазар аслзодаларининг норозиликка сабаб бўлиб, мамлакатда кўзғолон бошланган. Кўзғолончилар Волга ортидан мадьярларни, Обадия эса кўчманчи ғузларни ёрдамга чақирган. Кўзғолон бостирилган, мадьярлар Днепр ортига чекинганлар, улар билан бирга тирик қолган исёнчилар (кабарлар) ҳам кетган. Қримдаги готлар ва б. халқлар Х.х.даги нотинч вазиятдан фойдаланиб Византия ҳомийлигига ўтишган. Шу йилларда Дон бўйида Саркел қалъаси қурилган, у Ғарбдан Итилга келадиган савдо йўлини муҳофаза этишга мўлжалланган. 9-а. охирида Шим. Қора денгиз бўйига бижанаклар (печенеглар) босиб кириб Х.х.га қарам бўлган мадьярларни Дунайбўйига ҳайдаб юборишган (895). Х.х.нинг асосий рақиби Қад. Русь давлати бўлган. 9-адан рус дружиналари Каспий денгизига қадар келиб, хазарлар учун ўта муҳим бўлган КаспийВолга савдо йўлига фоб бўлишган. 913/914 ва 943/944 й.ларда рус кўшинлари Хазария ҳудудидан ўтиб Каспий бўйини гонат қилганлар. 964/965 й. рус князи Святослав Игоревич Волгага юриш қилиб, Х.х.ни тормор келтирган. Итиль ва Самандар вайрон этилган. Саркел ш. босиб олинган. 10-а.нинг 2-ярмида хазарлар исломни қабул қилиш ва тобе бўлиш эвазига Хоразм ёрдамида вазиятни тикламоқчи бўлганлар. Бироқ ички низолар, кўчманчи халқлар (бижанаклар, ғузлар)нинг босқинлари, 964/965 й.даги мағлубият ва б. натижасида 10-а. охирига келиб Х.х. барҳам топган.

Ад.: Артамонов М.И., История хазар,

Л., 1962; Плетнева С.А., От кочевий к городам, М., 1967.

Фахриддин Ҳасанов.

ХАЗАРЛАР — туркий халқ. Гуннлар босқинидан сўнг (4-а.) Шарқий Европада пайдо бўлган ва Ғарбий Каспий бўйи даштида, Шим. Доғистондаги Сулак дарёси билан Куйи Волга оралиғида кўчманчи ҳаёт тарзи кечирган. Савирлар билан биргаликда Х. Эрон ва Византиянинг Закавказьедаги мулкларига ҳужум қилган. Х. бунда ўзаро рақобатда бўлган гоҳ Эрон, гоҳ Византия томонида туриб урушга қирган. 6-а.нинг 60-й.ларида Х. Турк хоқонлигига тобе бўлишган. 7-а. ўртасида, Ғарбий Турк хоқонлиги парчаланган, унинг давоми сифатида Хазар хоқонлиги барпо этилган. Узоқ вақт Х.нинг асосий машғулотлари кўчманчи чорвадорлик бўлиб қолган. 8-а.да Х.да уруғчилик муносабатлари емирилиб, илк мулкчилик муносабатлари шаклланди. Аҳолининг бир қисми ўтроқ ҳаётга ўтиб, деҳқончилик ва боғдорчилик билан (аввал Шим. Доғистонда, сўнгра Волга бўйида) шуғулланган. 10-а.да Хазар хоқонлиги барҳам топган, Х. Дашти Қипчокдаги туркий бижанақларга сингиб кетган.

ХАЗИНА — 1) давлат пули, қимматбаҳо буюмлари, умуман бойлиги сақланадиган жой; 2) яшириб қўйилган (кўпинча ер остига қўмилган) ва эгаси олмаган, кейинчалик эса тасодифан топилган қимматбаҳо буюм ва тангалар мажмуи. Қимматли тарихий манба; 3) ҳуқуққа — ер остига қўмилган ёки бошқа усул билан яшириб қўйилган, эгасини аниқлаш қийин бўлган пул ёки қимматбаҳо буюмлар. Булар давлат мулкига ўтади. Қимматбаҳо буюмларни топган шахсга қонунда белгиланган ҳолатда мукофот тариқасида ҳақ тўланади; 4) марказлашган давлатларда уларнинг молиявий захиралари мажмуи. АҚШ, Буюк Британия, Франция ва б. мамлакатларда бюджетнинг касса ижросини олиб бора-

диган давлат молия органи. Булар солиқ, йиғимлар ундиришни ташкил этади, Х. билетлари чиқаради. Ўзбекистонда бу вазифани Молия вазирлиги ва Марказий банк бажаради.

ХАЗИНА БИЛЕТЛАРИ - валютага ва олтинга майдаланмайдиган, ҳукуматнинг хазина ташкилоти (аксарият ҳолларда Молия вазирлиги) томонидан муомалага чиқариладиган қоғоз пуллар ва хазина ташкилотларининг қисқа муддатли мажбуриятлари. Давлат харажатларини молиявий таъминлаш учун чиқарилади. Айниқса, 1914—18 й.лардаги I ва 1939—45 й.лардаги 2-жаҳон уруши даврида бюджет тақчиллиги ва ҳарбий харажатларни қоплашда Х.б.дан кенг фойдаланилган. Собиқ СССРда 1991 й.га қадар 1, 3, 5 рубль қийматидаги Х.б. муомалада бўлган. Х.б. ҳозирги даврда кам қўлланади ва муомалада юрган қисқа муддатли давлат мажбуриятларига қиради. Ўз мохиятига кура, Х.б. давлат Марказий банки чиқарадиган банкнотларга — банк қоғоз пулларига яқин туради.

ХАЗИНА МАЖБУРИЯТЛАРИ - давлат томонидан чиқарилган қимматли қоғоз; Х.м. соғилганидан сўнг эгасининг маълум пул миқдорини бюджетга ўтказганини тасдиқлайди ва эгалик қилиш муддати давомида қайд қилинган даромад олиш ҳуқуқини беради (қ. Қимматли қоғозлар).

ХАЗИНАЧИ — ҳукмдор ва б.нинг пуллари, қимматбаҳо буюмлари ва б. моддий бойликларини сакловчи шахс. Сомонийлар даврида Бухоро Регистони атрофида жойлашган 10 та девоннинг 2-си Х. девони, яъни мустовфий девони ҳисобланган. Хоразмшоҳлар даврида мустовфий ўлка молия органи бошлиғи, молия маслаҳатчиси, ўлка бошқарув органи аъзоси тарзида фаолият кўрсатган. Қорахонийлар даврида Х. масъулиятли лавозимлардан бири саналиб, агичи атамаси билан ифодаланган. 14—16-а.

ларда Марказий Осиё давлатларида хазина учун масъул шахслар «хозин», «хазинадор» атамалари билан ифодаланган. Эски ўзбек тилида ҳам «Х.» истилоҳи қўлланилган. Бухоро хонлигида Х. нисбатан қуйи мансаблардан бири ҳисобланган.

Ад.: Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий, Бухоротарихи, Т., 1966; Юсуф Хос Ҳожиб, Қутадғу билиг, Т., 1971; Шиҳаб ад-Дин Муҳаммад ан-Насави, Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны, Баку, 1973; Бартольд В.В., Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Сочинения, т. 1, ч. 1, М., 1973.

«ХАЗОЙИН УЛ-МАОНИЙ» («Маънолар хазинаси») — Алишер Навоийнинг асари. 1491—96 й.ларда тартиб берилган. «Х.ул М.» — «Ғаройиб уссиғар» («Ёшлик ғаройиботлари»), «Наводир уш-шабоб» [«Йигитлик нодирлик (шеър)лари»], «Бадоеъ ул-васат» («Ўрта ёш бадиалари») ва «Фавойид ул-кибар» («Кексалик фойдалари») номли девонлардан таркиб топган мукаммал йиғма девон. Халқ орасида «Чор девон» деб ҳам юритилади. «Х.улМ.»нинг тузилиш тарихини Алишер Навоийнинг ўзи «Хамсат улмутахаййирин», «Муншаот», «Муҳокамат ул-луғатайн», айниқса, «Х.улМ.»га махсус ёзган «Дебоча»сида баён этган. Ушбу асарларда ёзилишича, Абдурахмон Жомий ўз шеърларини тўплаб (1491 — 92), 3 девон тузган ва Навоийга тақдим этган. Навоий бу девонларнинг аралашиб кетмаслиги учун уларга махсус номлар қўйишини маслаҳат берган. Навоий маслаҳати Жомийга маъкул тушган ва у девонларини «Фотиҳат ушшабоб» («Ёшликнинг бошланиши»), «Воситат улиқд» («Боғланиш воситалари»), «Хотимат улҳаёт» («Ҳаёт хотимаси») каби номлар билан атаб, умумий «Дебоча» ёзган ҳамда бу фикрнинг Навоийдан чиққанлигини алоҳида таъкидлаган. Шундан сўнг, Навоий ҳам устози таклифи билан барча лирик шеърларини тўплаб «Х.улМ.»ни тузишга киришган.

«Х.улМ.»нинг юзага келиши Жомий ва Навоий дўстлигининг, ўзбек ва тожик адабиётлари ўртасидаги алоқаларнинг ёрқин далилидир.

«Х.улМ.» 45 минг миерага яқин, 3130 дан ортик лирик шеърлардан тузилган. Унга шоирнинг 7—8 ёшидан бошлаб умрининг охирига қадар ёзган ўзбекча шеърлари киритилган. «Х.улМ.» таркибида қарийб 2600 ғазал, 210 китъа, 133 рубоий, 86 фард, 52 муаммо, 10 мухаммас, 10 чистон, 13 туюқ, 4 мустаоз, 5 мусаддас, 4 таржибанд, мусамман, таркиббанд, қасида, маснавий, соқийнома мавжуд. Ҳар бир жанрдаги шеърлар қофияси ёки радифидаги тугалланувчи ҳарфга қараб маълум тартиб асосида жойлаштирилган. «Х.улМ.» ўз давридаги маънавий ҳаётнинг ўзига хос қомуси бўлиб, шоир ўз шеърларида ҳаётни, инсонни, унинг олижаноб туйғу ва интилишларини улуғлаган. «Х.улМ.» ни яратиш учун шоир ўзининг бутун умрини сарфлаган ва бу билан ғоят фахрланганини асарнинг «Дебоча»сида қуйидагича ёзади:

Сарф этдим анга умр баҳорин доғи,
Бўстони ҳаёту лозорин доғи.

Олдида хазони зар нисорин доғи,

Қофур фишон киш била корин доғи.

Алишер Навоий «Х.ул М.» билан ўзбек шеърятининг жанр ва мавзу доирасини янада бойитди. Ўзбек шеърятида бирон ижодкор бундай мукаммал девон тузиш даражасига кўтарилмаган. Шоирнинг бу девони қўлёзма нусхаларда тезда ва қисқартирилган ҳолда бир қанча мамлакатларда қайтақайта кўчирилган ва куп бор нашр этилган.

Наشري: Хазойин улмаоний, 1—4-ж., Т., 195960;

Ад.: Ҳайитметов А., Навоий лирикаси, Т., 1961.

ХАЗОНРЕЗГИЛИК — дарахтлар ва буталар, баъзан ўтлар (қичитқон ўт) баргининг тўкилиши. Барглари йилнинг мутайян даврида бир вақтда (мас, барг тукадиган дарахтларда) ёки узок вақт давомида (доим яшил усимликларда) биттадан

тўкилиши мумкин. Тропик минтақаларда дарахтлар бир неча кун, мўътадил иқлимли ҳудудларда 8—9 ой баргеиз бўлади. X. — барглarning қариши билан боғлиқ нормал физиологик жараён. X. олдидан барглarda чуқур биокимёвий ва физиологик ўзгаришлар содир бўлади: хлорофилл емирилади; каротиноидлар узоқ вақт сак/ганиб қолиб, баргнинг кузги рангини белгилайди. Барглardaги озик моддалар заҳира тўпловчи органлар (туганаклар, илдизмева, илдизпоялар) ўсиш нуқталари ва ёш новдаларга ўтади. X. механизми барг ёки барг банди асосида паренхима ҳужайралари ҳисобидан кўчиб тушадиган қатламнинг ҳосил бўлиши билан боғлиқ. Баргни пояда ушлаб турадиган ўтказувчи тўқима баргнинг оғирлиги ва шамол таъсирида узилиб, тўқилади. X. ўсимликларнинг намлик сарфини камайтириш ва новдаларни қор оғирлиги таъсирида синишдан сақланишга мослаанишдан иборат эволюцион жараён.

ХАЙБАРТЕПА — ўрта аср шаҳар харобаси (9— 10-а.лар). Қашқадарё вилояти Косон туманидаги Аброн қишлоғи четида, Шуллуктепарян 14 км масофада жойлашган. X. харобалари 1 км узунликка чўзилган бўлиб, ўрта қисмида эни 400 м ни ташкил қилган. Ўрта асрларда X. ўрнида Афурон қишлоғи бўлган. X.нинг мустаҳкамланган марказий қисмида бал. 11 м ли қалъа жойлашган. Бу ердан 9—10-а.ларда қазилган 10 дан ортик қудуқ топилган, уларнинг айримларидан ҳозир ҳам фойдаланилади. X.да ҳаёт мўғуллар истилосидан сўнг ҳам давом этган.

ХАЙД Томас (16361703) инглиз шарқшуноси ва таржимони. Оксфорд университетининг проф. Бодлеян кутубхонасининг илмий назоратчиси. Улуғбекнинг юлдузлар жадвалини учта форсча кўлёзма бўйича текшириб, «Жайхуннинг ҳар икки томонининг қудратли ҳокими улуғ Амир Темур набираси Улуғбекнинг кузатишлари бўйича кўзғалмас юлдузларнинг узун-

лик ва кенгликлар жадвали» номи билан 1665 й. 1 марта форс ва лотин тилларида нашр эттирган. Бу эса Европа олимларига Улуғбек расадхонаси фаолиятини ўрганишлари учун асосий манба бўлди.

ХАЙЕК (Hayek) Фридрих Август фон (1899.8.5, Вена 1992.23.3, Фрайбург) — иктисодчи ва файласуф. Иктисодий назариядаги Австрия мактаби анъаналарини ривожлантирган иктисодий либерализм мактаби вакили. Вена университетини тугатган (1921). Буюк Британия, АҚШ, Германия ва Австрияда ишлаган. Илмий ишлари пул назарияси, иктисодиёт фанининг методологик муаммолари, иктисодий, ижтимоий ва тузилмавий ходисаларнинг ўзаро алоқадорлиги масалаларига бағишланган, кейнсчиликнинг кўнгина қарашларига эътироз билдирган. Социализм ғоялари ва амалиётини қаттиқ танқид қилган. Асосий асарлари: «Нархлар ва ишлаб чиқариш» (1931), «Қулликка йўл» (1944), «Қонун, қонунчилик ва эркинлик», 1—3 жилдлар, (1973—79) ва б. М. Фридмен билан ҳамкорликда Ғарб мамлакатлари иктисодий сиёсатида неоконсерватив бурилиш илҳомчиларидан бири. Нобель мукофоти лауреати (1974, Т.Мюрдаль билан биргаликда).

ХАЙИТҚОРА — кечпишар тарвуз нави. Бутунитгифоқ ўсимликшунослик и.т. интининг Ўрта Осиё тажриба стаясида яратилган. Палаги узун, ён шохлар ва барглари сони кўп. Барглари конус симон, ранги яшил, бир оз майин туқли. Мева-си шакли тесқари шарсимон, қатта. Туси тўқ яшил, баъзан қорамтир. Пўсти қалин (1,9—2,5 см), қаттиқ. Юзаси силлиқ, банд томони сезилмас дўнғрок. Ерга тегиб турган жойлари сарғиш жигарранг. Вазни 3,5—4,5 кг. Этининг ранги кизил, серсув, сершира, таркибида 8,1% қуруқ модда ва 7,2% қанд бор. Ҳосили 120—130 кунда пишди. Ҳосилдорлиги 300—320 ц/га. Ташишга ва сақлашга чидамли. 1949 й.дан давлат рёестрига киритилган.

Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларида экилади.

ХАЙНАНЬ — Хитойдаги провинция. Жан. Хитой денгизидаги оролда. Материкдан Хайнань бўғози орқали ажралган. Майд. 34,3 минг км². Аҳолиси 7,5 млн. киши (1999). Маъмурий маркази — Хайкоу ш. Рельефи, асосан, текислик, жан.да тоғлар (энг баланд жойи 1867 м) бор. Иклими муссонли, тропик иқлим. Январнинг ўртача траси 16—19°, июлники 29°. Доим яшил ўрмон ва буғзорлар бор. Иқтисодиётида қ.х. етакчи ўринда. Шоли, пахта, шакарқамиш экилади. Машина-созлик (жумладан, кемасозлик), кимё ва резина, озиқ-овқат (чой, шакарқанд, кокос ёнғоғи, консерва) саноати корхоналари мавжуд. Провинция 1988 й.да ташкил этилган.

ХАЙРИДДИН Салоҳ (Салоҳиддин) Хайриддин) (1934.15.1 — Тошкент — 1969.5.6) — шоир. Низомий номидаги Тошкент пед. интининг тарихфилология ф-тини тугатган (1957). «Ўзбекистон маданияти» (1963—66) газ. ва «Гулхан» жур. да (1968—69) адабий ходим. «Чашма» (1959), «Иккинчи имтиҳон» (1961), «Ишқим ва рашқим» (1965), «Туғён», «Наъматак» (1969), «Излар ва хислар» (1974), «Шуълалар кўшиғи» (1975), «Лирика» (1985) шеърый китоблари ва «Лайло», шоир Султан Жўра ҳақидаги «Янғроқ ҳаёт» (1969), Тошкент зилзиласига бағишланган «Тошкент билан суҳбат» (1966) каби дostonлар муаллифи. У. Г. Гейне, Байрон, М. Лермонтов, Т. Шевченко, Р. Ҳамзатов ва б.нинг айрим асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

ХАЙРОБОД ЭШОН МАЖМУАСИ — Тошкент ш.даги меъморий ёдгорлик (16—20-а. бошлари). Хайробоd эшон маблағига уста Қорахўжа раҳбарлигида бунёд этилган. Мажмуа шарққа қаратиб ёнмаён қурилган, томи гумбазлар билан ёпилган масжид, мақбара, ҳовузли

ҳовлидан иборат. Мақбара трапеция тархли (7,5x7,7 м), безаксиз, пишиқ гиштдан ганч қоришмасида барпо этилган. Бош тарзига девор сатҳидан 80 см бўрттириб унча катта бўлмаган пешток ишланган, гумбази равоқлар шаклидаги бағалларга ўрнатилган, ички деворларида саъз равоқли тахмонлар бор, ғарбий деворидаги туйнук орқали хонага ёруғлик тушиб туради. Мақбара эшиги ёғоч панжара шаклида, тобадонига ёғоч ўймакорлигида панжара ишланган. Масжид тўртбурчак хонали (12,5x 16,5 м), олди ва шим. томонидан устунли айвонлар билан туташган. Масжиднинг ички деворларига тахмонлар ва одам бўйи баландлигида гир айлана наволи тоқчалар ишланган. Жан. деворидаги 2 та дераза ташки тарафдан буклама ёғоч пардадераза билан беркитилади. Айвонлар томи текис, тоқили шифти бир неча бўлақларга бўлиниб, ислимий нақшлар билан турли рангларда жозибадор безатилган. 20-а.да таъмирланган. Ҳовуз сақланмаган.

ХАЙРОБОДТЕПА — шаҳар харобаси (мил. ав. 1 а. — мил. 3—4-лар) Термиз ш. (Сурхондарё вилояти)дан 30 км шим.да, Ангор қишлоғи яқинида жойлашган. Тархи тўртбурчак (150x100 м), миноралари бўлган мудофаа девори ва хандақ билан ўралган. Х.нинг жан. шарқий қисмида мустаҳкамланган арк бўлиб, унинг атрофига ҳам хандақ қазилган. Х. қадимда девор билан тенг 2 қисмга ажратилган. Деворнинг эни 8 м, сақланган бал. 10 м. Х.нинг бир қисмида илк ва ривожланган ўрта асрларда ҳам ҳаёт давом этган. Археологик қазималар натижасида сопол идишлар, терракота ҳайкалчалар, бактрий ёзуви битилган хумлар, Сападбиз, Нерон, Кадфиз II, Канишка, Васудева тангалари чиққан.

ХАЙРУЛЛАЕВ Музаффар Мухитдинович (1931.17.11, Кўкон 2004.26.3, Тошкент) — файласуф олим, Ўзбекистон ФА акад. (1989), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ар-

боби (1981), Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1991), фалсафа фанлари дри (1966), проф. (1967). Ўрта Осиё университетини тугатган (1951). 195455 й.ларда Самарқанд ва Тошкент олий ўқув юргларида ўқитувчи. Ўзбекистон ФА Тарих интининг катта илмий ходими (1955—58), Ўзбекистон ФА Фалсафа бўлими мудири (1958—59). Ўзбекистон ФА Фалсафа ва ҳуқуқ инти сектор мудири, сўнг директор ўринбосари (1959—61), директори (1961—70; 1975—80). Айни вақтда ТошДУда (195557; 196265), ТошТИда (1957—60) ўқитувчи. Ўзбекистон КП МКда бўлим мудири (1970—75). Ўзбекистон ФА Шарқшунослик инти директори (1980 —87; 1993—2004). 1987— 89 й.ларда Ўзбекистон ФА фалсафа, иқгисод ва ҳуқуқ фанлари бўлимининг акад.ко-тиби, 1988—93 й.ларда Ўзбекистон ФА Фалсафа ва ҳуқуқ интида бўлим мудири. Асосий илмий ишлари Урта Осиё халклар фалсафий тафаккури тарихи, хусусан, Форобий дунёкараши, мантиқ, этика, эстетика, маънавият ва маданият назарияси масалаларига бағишланган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1992). «Мехнат шухрати» ордени билан мукофотланган (2003).

Ас: Форобий ва унинг фалсафий рисо-лалари, Т., 1963; Мирозрение Фараби и его значение в истории философии, Т., 1967; Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккири, Т., 1971; Маданият ва ме-рос, Т., 1975 (хаммуаллифликда); Фараби. Эпоха и учение, Т., 1975; Абу Наср алФараби, М., 1982; Мантиқ, Т., 1993 (хаммуаллифликда); Ўрта Осиёда илк Уйғониш даври маданияти, Т., 1994.

ХАЙФО — Исроилдаги шаҳар. Ах-рлиси 214,9 минг киши (2003). Транс-порт йўллари чоррахаси. Мамлакатнинг Урта денгиз бўйидаги муҳим порти. ТельАвив ва Эйлатдан нефть қувурлари ўтказилган. Металлургия, нефтни қайта ишлаш, кимё, тўқимачилик, ойнашиша, цемент, озик-овқат саноати корхоналари

мавжуд. Тайёр қисмлардан автомобиль йиғилади. Музейлар бор. Салибчилар кальаси колдиклари сақланган.

ХАЙФОН — Вьетнамдаги шаҳар. Атрофидаги худудлар билан марказга бўйсунувчи махсус маъмурий бирликни ташкил этади. Аҳолиси 784 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Транс-порт йўллари чоррахаси. Хонгха дарёси дельтасининг шим.даги йирик денгиз порти. Мамлакатнинг муҳим саноат мар-кази. Цемент, ойнашиша, тўқимачилик, озик-овқат саноати корхоналари, кема-созлик, кема ва автомобилларни таъмир-лаш ҳамда бошқа корхоналари мавжуд. Анъанавий хунармандчилик ривожлан-ган. Балиқ овлаш маркази. Шаҳарга 19-а. да асос солинган.

ХАКАС ТИЛИ — туркий тиллардаи бири; асосан, РФнинг Хакасия Респу-бликасида, Красноярск ўлкаси ва Тива Республикасининг унга қўшни туман-ларида тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 80 минг кишидан ортик (20-а.нинг 90-й.лари). Лаҳжалари: сагай, кал-чин, кизил ва шор; улардан сагай ва ка-чин лаҳжалари адабий тилга асос бўлган.

Х.т.нинг фонетика соҳасидаги асо-сий белгилари: 17 унли ва 24 ундош мавжуд; унлиларнинг чўзиқ ва қисқа ва-риантлари бор. Асл хакас сўзларидаги ундошларнинг қаттиқ ва юмшоқлиги унлига боғлиқ: орка қатор унлилари би-лан доимо қаттиқ ундошлар, олд қатор унлилари билан юмшоқ ундошлар уйғунлашади. Бу ҳодиса фонематик дар-ражада бўлмаганлиги сабабли, вариант ундошлар ёзувда акс этмайди. Хакас-ча сўзлар бошида жарангли ундошлар деярли бўлмайди. Грамматикаси барча туркий тиллардаги каби белгиларга эга бўлсада, айрим ясовчи аффиксларнинг қўлланиши, келишиқлар тизими, айрим феъл шакллари жиҳатидан ўзига хос-ликларга эга. Лексикасида оз микдорда арабча ва форсча, лекин анчагина русча ва мўғулча ўзлашмалар бор. Ёзуви 1926

й.дан рус графикаси, 1929 й.дан лотин графикаси ва 1939 й.дан яна рус графикаси асосида шаклланди.

ХАКАСИЯ, Хакасия Республикаси — Россия Федерацияси таркибидаги республика. Шарқий Сибирь жан.да жойлашган. Майд. 61,9 минг км². Аҳолиси 546,1 минг киши (2002). Пойтахти — Абакан т. 5 шаҳар, 13 шаҳарча бор.

Давлат тузуми. Х. — республика. Республика раҳбари ва ижроия ҳокимият бошлиғи — ҳукумат раиси. Олий ижроия ҳокимият органи — ҳукумат. Олий қонун чиқарувчи ҳокимият органи — Олий кенгаш.

Табиати. Х.да Жанубий Сибирь тоғларининг бир қисми жойлашган. Кузнецк Олатовининг шарқий ён бағирлари ва Абакан тизмаси, Ғарбий Саяннинг шим. ён бағирларини ўз ичига олган тоғлик қисм ва жан.да Минусинск сойлиги, шим.да ЧулимЕнисей сойлигини қамраб олган пастбаланд текисликдан иборат. Фойдали қазилмалардан тошкўмир, темир рудаси, мис, молибден, вольфрам ва б. бор. Иқдими кескин континентал. Январда ўртача тра — 16°, —20°, июлда 18°—20°. Уртача йиллик ёғин 300—700 мм. Асосий дарёси — Енисей ва унинг ирмоғи Абакан. Тупроқлари чимли ўрмон ва чимли подзол. Худудининг 40% ўрмон (тайга). Тоғларда игна баргли ва кенг баргли ўрмонлар бор, чўккилар тундрага хос. Х. худудида «Ҷазир» ва «Кичик Абакан» табиий қўриқхоналар бор.

Аҳолиси хакас, рус, украин, татар, немис, мордва ва б. Шаҳар аҳолиси 70,8%. Давлат тиллари — хакас ва рус тиллари. Диндорларнинг аксарияти православлар. Шаҳарлари: Абакан, Черногорск, Саяногорск.

Тарихи. Х. худудида палеолит давридан одам яшаган. 17-а. охирида Х.да яшовчи қабилаларда майда хонлиқлар пайдо бўлган. 17—18-а. бошларида бу хонлиқларни Россия босиб олиб, ўз таркибига қўшган. 19-а. ўрталарида Х.

худудида товарпул муносабатлари вужудга кела бошлади. Енисей губерниясининг асосан хакаслар яшайдиган Минусинск уездида 1917 й. нояб.да шўро ҳокимияти ўрнатилди. Бу ерда шўро ҳокимиятини тан олмаган хакаслар билан «қизил»лар ўртасидаги кураш 1923 й.гача давом этди. 1923 й. охирида Хакаслар миллий уезди тузилди. 1925 й.да у округга айлантирилди. 1930 й. 20 окт.да Красноярск ўлкаси таркибида Х. мухтор вилояти ташкил этилди. 1991 й. июлдан Х. ССР, 1992 й. фев.дан Россия Федерацияси таркибидаги Х. Республикаси.

Хўжалиги. Ялпи маҳсулот таркибида саноатнинг улуши 48,8%, к.х. 7,9% ни ташкил этади. Асосий саноат тармоқлари: рангли металлургия, электр энергетикаси, машинасозлик, енгил ва озиқовкат саноати, қора металлургия, бинокорлик материаллари саноати, ўрмон, ёғочсозлик ва целлюлозақоғоз, кимё ва нефть кимёси саноати. Тошкўмир (Минусинск кўмир ҳавзаси), темир рудаси (Абакан кони), гипс, оҳак, мрамор казиб олинади. Сорскда молибден, Абаза, Черногорск, Аскиз, УстьАбаканда ўрмон ва ёғочсозлик корхоналари, УстьАбаканда гидролиз заводи, Черногорскда қурилиш материаллари корхоналари мавжуд. Абаканда вагон, контейнер ва автокран заводлари, пойабзал ва трикотаж фкалари, гўшт, ун ктлари, сут ва шарбатвино заводлари, кондитер фкаси бор. Енисей дарёсида СаянШушенск ва Майна ГЭСлари қурилган; Черногорск ГРЭС, Абакан ТЭЦ ҳам бор.

Қишлоқ хўжалигига ярқли ерлар 1650,1 минг га, шундан 665,5 минг га (40%) экинзор. Гўштсут чорвачилиги ва майин жунли қўйчилик салмоқли ўрин тутди. Асаларичилик ва даррандачилик ҳам ривожланган. Дехқончиликда галла, картошка, сабзавот, емхашак экинлари етиштирилади.

Транспортида т.й. уз. 642 км. Муҳим т.й. тармоқлари: Абакан—Тайшет—Иркутск, Абакан—Новокузнецк, Абакан—Ачинск. Умумий фойдаланишдаги ав-

томобиль йўллари уз. 2471 км. Асосий автомагистраллари: Усинск тракти (Абакан—Минусинск—Кизил), Абаза тракти (Абакан—Абаза—ОқДовурак), Абакан—Черногорск—Красноярск автйўли. Енисей дарёси ва унинг ирмоғи — Абаканда кема қатнайди. Ички сув йўллари уз. 495 км. Асосий порти — Абакан.

Тиббий хизмати, маорифи, илмий ва маданиймаърифий муассасалари. 1990-й. лар охирида ҳар 10 минг аҳолига 35 врач тўғри келди. Вир қанча санаторийкурорт ва дам олиш муассасалари, шу жумладан, Шира кўли бальнеологиябалчиқ билан даволаш курорти бор. Х.да 281 умумий таълим мактабида 94 минг, 7 ўрта махсус ўқув юртида 6,7 минг ўқувчи, 1 олий ўқув юрти (Хакасия университети)да 6 мингга яқин талаба таълим олади. Х.да тил, тарих ва адабиёт и.т. институтлари бор. 400 дан зиёд оммавий кутубхона, бир қанча клуб муассасалари ва киноқурилма, Абаканда ўлкашунослик музейи, драма ва кўғирчоқ театрлари, «Жарки» халқ хореография ансамбли ишлайди. Хакас ва рус тилларида бир қанча газ. ва жур. нашр этилади. Маҳаллий радио ва телевидениеси хакас ва рус тилларида эшиттириш ҳамда кўрсатувлар олиб боради.

Адабиёти. Х. халқининг бой оғзаки ижодиёти — эртак, ривоят, афсона, кўшиқлар бор. 20-а. бошларида ёзма адабиёт вужудга келди. В. Кобяков, А.Топанов, А.Кузугашев асарлари нашр этилди. М.Коков, М. Аршанов, П.Штигашев ўз шеърларида хакас қишлоқлари ҳаётини акс эттирди. 2-жаҳон уруши йилларида Н.Доможаков, И.Котюшев, И.Костяков ватанпарварлик руҳида асарлар яратишди. Шоирлардан М.Баинов, М.Чебодаев, М.Кильчичаков, В. Майнашев, А.Халларов, адиблардан М. Тиников, К.Нербишев, Г.Казачинова, драматург В.Шулбаева, адабиётшунослардан М.Унгвицкая, П.Трояков, К.Антошин, А.Кизласова ва б. машхур.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. Хакасларнинг анъанавий турар жойи — кигиз ёки қайин пўстлоғи билан

ўралган, томига юпка тахта ва тунука қопланган 6—14 бурчакли ўтовдан, шунингдек, ходалардан ясалган чайла (қапа), ярим ертўла ва ёғоч қулбалардан иборат бўлган. 20-а.да Абакан, Черногорск, Абаза, Саяногорск ш.лари барпо этилди, замонавий уйжой, жамоат ва маданият бинолари қурилди. Х. худудида 7—8-а.ларга оид темир, олтин, қалай ва б. металл буюмлар (идиш, қурол, зебзийнатлар) топилган. Бу ерда азалдан ёғоч ўймакорлиги, каштачилик ривожланган. 20-а. бошларида дастгоҳ санъати пайдо бўлди. М. Бурнаков, В.Новосёлов, М. Серебряков каби рассомлар, В.Тодиков, В. Бутанаев каби графиклар етишиб чикди.

Мусиқаси, асосан, халқ кўшиқларидан иборат, Улар қисқа тахпах (меҳнат, маросим, севги кўшиқлари, нолалар), узун ир (айтишув, ёрёр)лардир. Қахрамонлик (алиптир ним) ва тарихий афсона (кипчоох) руҳидаги дoston ва эртакларда ҳам ирлар учрайди. Ривоятлар («Албинчи», «Алтин Ариг» ва ҳ.к.) чатхан (чертма чолғу) жўрлигида ички овоз билан ижро этилади. Чолғулари хомис, иих деб аталган торли, хобрах деб аталган пуфлама, тюр (бубен) деб аталадиган зарбли, темир хомис (чангқўбизга яқин) асбоблардан иборат. 20-а.да балалайка, гитара, мандолина, баян кабилар урф бўлди. Чатхан жўрлигида эртак ижро этувчилар (хайжалар) халқ мусиқа санъатининг намояндаларидир (Х.Балахчин, С. Кадишев, М. Добров ва б.). Профессионал мусиқа 1920-й.лардан сўнг ривожлана бошлади. Композиторлар орасида А.А.Кенель, Г.Челбораков, Г.Колмаков, Н.Катаева ва б. машхур.

ХАКАСЛАР (ўзларини — хакас деб аташади; эски номлари — Абакан ёхуд Минусинск татарлари) — Хакасиядаги халқ (62,9 минг киши), жами РФда — 79 минг киши (1989). Хакас тилида сўзлашади. Диндорлари — православлар, анъанавий эътиқодлар сақланган. Асосан, чорвачилик, овчилик ва деҳқончилик билан шуғулланадилар.

ХАКСЛИ (Huxley) Андру Филдинг (1917.22.11, Лондон) — инглиз физиологи. Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1955 й.дан). Кембриж университетини тугатган (1938). Лондон университети коллежи физиология бўлими проф. (1960 й.дан). Мускул қисқариши назариясини кашф этган (1957), миофибрилларнинг нозик тузилишини аниқлаган; нерв толалари синапсларкни ва нерв импульсларини узатишда рўй берадиган физиккимёвий ўзгаришлар ва х.к.ни тадқиқ этган. Нобель мукофоти лауреати (1963; А.Л.Хожкин ва Ж.К.Эклс билан ҳамкорликда).

ХАЛАЖ, қолоч — қад. туркий қабила. Х.лар даставвал (6-а.) Жан. Сибирда, кейинчалик Талас водийсида, Кошғарда яшаган. 7—8-а.ларда қатта қисми Тохаристонга (асосан, Шим. Афғонистонга ва Мовароуннахр ерларига) бориб ўрнашганлар, вақг ўтиши билан Х.лар туб ерли ахрли билан аралашиб кетган. Айрим қабилалар ўз этник номларини 20-а. бошларигача сақлаб қолганлар. Х.лар афгон-хилжойларнинг шаклланишида ҳал қилувчи роль ўйнаган. Шунингдек, Х.лар Эроннинг жан. даги қўчманчи туркий қабилалар — қашқайларнинг муҳим компонентларидан бирини ташкил этган. Тожикистоннинг жан. ва Вахш водийсидаги Х.лар эса, 16-а. бошларидаёқ мустақил этник бирлик ҳисобланган. 19-а. га оид ёзма манбаларда Х.лар Амударёнинг ўрта оқимидаги туркман қабилалари қаторида тилга олинган. Ўрта асрларда Х.лар тарқоқ ҳолда Мовароуннахрнинг бошқа вилоятлари (жумладан, Зарафшон водийси ва Қашқадарёнинг юқори қисми)да ҳам яшаган. Ҳоз. Х. авлодлари Эрон, Закавказье ва Афғонистонда турк ва эрон тилли халқларда этник ном сифатида сақланиб қолган.

ХАЛАЖ ТИЛИ — туркий тиллардан бири. Марказий Эронда, Техроннинг жан.гарбида тарқалган. Сўзлашувчилар

сони 20 минг киши атрофида (ўтган аср 80-й.лари охири). Шевалари 2 гуруҳга — шим. ва жан. гуруҳдарга бўлинади.

Х.т.да қад. туркий тил элементлари, хусусан, бирламчи чўзиқ унлилар сақланган; сўз ўртаси ва охирида бошқа туркий тилларда з, т, ж, р келган ўринларда д қўлланади. Айрим келишиқ кўшимчалари ва феъл шаклларида ҳам бир қатор ўзига хосликлар мавжуд. Лексиқада энг қад. туркий қатлам ҳамда келиб чиқиши ноаниқ бўлган сўзлар қатлами ажралиб туради; озарбайжон тилидан, эроний лаҳжалардан ўзлашмалар бор. Асосан, хотинқизлар ўртасида кундалиқ муомала тили ҳисобланади.

ХАЛАПА — Мексиканинг шарқий қисмидаги шаҳар. Веракрус штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 390 минг киши (2000). Транспорт йўллари чорраҳаси. Плантация хўжалиги (қофе, шакарқамиш, тамаки) рнининг савдо маркази. Озиқ-овқат, машинасозлик, тўқимачилик, ёғочсозлик, целлюлозақоғоз саноати корхоналари мавжуд. университет, Антропология музейи бор. Шаҳарга 16-а.да асос солинган. Мустамлакачилик даврида қурилган мейморий ёдгорликлари сақланган. Туризм маркази.

ХАЛАФ МАДАНИЯТИ (археологияда) — Шим. Месопотамия ва Суриядаги энеолит даври (мил. ав. 5минг йиллик)га оид маданият. Шим.шарқий Суриядаги ТелХалаф қишлоғи номи билан аталган. Турар жой харобалари, гулдон, сопол идишлар, мис буюмлар топилган. Аҳоли деҳқончилик, чорвачилик билан шугулланган.

ХАЛДЕЙЛАР — Жан. Месопотамияда мил. ав. 1-минг йилликнинг 1-ярмида яшаган сомиқ қабилалар. Бобилга эгалик қилиш учун Оссурия билан кураш олиб боришган. 626—538 й.ларда Бобилда Янги Бобил подшолигига асос солган халдейлар сулоласи ҳукмронлик қилган.

ХАЛИЛ ибн АХМАД (тўлик номи Абу Абдурахмон алХалил ибн Аҳмад ибн Амр ибн Таймир) (718, Уммон — 792, Басра) — араб олими. АлБасрий тахаллуסי билан машҳур бўлган. Х. ибн А. аруз илми асосчиларидан, у араб грамматикасини тизимлаштирган. «АлАруз», «Китоб ушшавоҳид» («Шоҳидлар китоби»), «анНукаат вашшакл» («Мазмун ва шакл»), «ан-Нағам» («Оҳанглар»), «Маоний алхуруф» («Ёрдамчи сўзларнинг маънолари»), «Жумлат олот алараб» («Араб тилидаги нотугал гаплар»), «алАвомил» («Юкламалар») ва б. асарлари машҳур. Бизгача араб тилининг биринчи энг катта изоҳли луғати — «Китоб улайн» («Булоқ китоби») асари етиб келган; Бағдод музейида.

Ад.: Крачковский И. Ю., Избранные сочинения, т. 2, М., 1956; Звегинцев В. А., История арабского языкознания, Краткий очерк, М., 1958.

ХАЛИЛ МАРДАМБЕК (МАРДАМБЕЙ) (1895 — Дамашк — 1959.21.7) — араб шоири, адабиётшунос, давлат арбоби (Сурия). Лондон университетини тугатган (1929). Дамашкдаги Араб Фаъзоси (1925) ва президенти (1953—59), Қохирадаги Араб тили академияси аъзоси (1948 й.дан), Ироқ Фаъзоси (1949 й.дан), Сурия ҳукуматида Маориф (1948) ва Ташки ишлар (1953) вазири. Х.М. Сурия адабиётшунослиги ривожига катта хисса қўшган, Дамашкда «АрРобита валдабийийа» («Адабий алоқалар») адабий жамияти (1921) ва шу номдаги адабий жур. (1929), шунингдек, «АсСақофа» («Маданият») адабий жур. асосчиларидан. «Сурия шоирлари» (1—3-ж.лар, 1954), «Араб адабиёти тарихи» (1—5-ж.лар, 1955) монографияларининг муаллифи. Ўрга аср араб шоирлари Ибн Хаййус, Ибн Унайн, Али ибн алЖахма аСомий ва б.нинг девонларини изоҳлар билан нашр эттирган. Х.М.нинг араблар бирлигига даъват этувчи шеърлари ва шеърый драмаларида миллатпарварлик оҳанглари

кучли. Шеърлар девони шоирнинг вафотидан сўнг нашр этилган.

ХАЛИЛ СУЛТОН (1384-1411.4.11) темурийлардан бўлган Мовароуннахр ҳукмдори (1405—09). Амир Темурнинг набираси. Мироншоҳнинг ўгли. Сароймулкхоним (Бибихоним) тарбия қилган. 15 ёшли Х.С. Соҳибқироннинг Ҳиндистонга қилган юришида (1399—1400) қатнашиб катта жасорат кўрсатган. Куйи табақадан чиққан Шодимулка уйланиши билан Амир Темурнинг ғазабига учраган, сўнг кецирилган. Соҳибқироннинг Хитойга қилган юришида Х.С. қўшиннинг ўнг қаноти бошлиғи этиб тайинланган. 1405 й. Амир Темур вафот этгач, Мовароуннахр тахтини эгаллаган. Ўзига қарши бош кўтарган амирлар (Худойдод, Оллоҳдод, Шайх Нуриддин ва б.га қарши бетиним қурашган. Давлат хазинасини беҳуда сарфлаб, ҳокимиятни бошқаришда хотинининг сўзларига амал қилган. Саройдаги катта мансабларга тасодиғий кишилар тайинланган. Бу бошқа темурийларнинг қаттиқ норозилигига учраган. Хуросон ҳукмдори Шоҳрух катта қўшин билан Мовароуннахрга юриш қилиб, Самарқандни эгаллаган. Шоҳрух билан тузилган шартнома (1409) натижасида Мовароуннахрдан воз кечган. Х.С.га Рай берилган. Умрининг охиригача шу ерда яшаган. Х.С. вафот этгач, Шодимулк ҳам ўзини ўддирган.

ХАЛИЛИЙ — эртапишар узум нави. Бу навнинг Қора Х. ва Оқ Х. хиллари бор. Қора ёки қизил Х. Ўзбекистон, Қирғизистон Туркменистонда тарқалган. Тупи кучли усади. Барги йирик, орқаси тукли. Гули икки жинсли. Узум боши ўртача (280—300 г), шингиллари тифиз. Ғужуми йирик, тухумсимон, тўқ қизил, эти сершира, карсиллайди, пусти юпка. Таркибида канд микдори 17—18%, нордонлиги 4—4,5%. Июль ўрталарида пишади. Раға билан қасалланади. Ҳосилдорлиги 100—120 ц/

га. О қ Х. ватани — Эрон. Ўзбекистан, Туркманистон, Россиянинг Ставрополь ўлкаси, Марокаш ва Калифорнияда экилади. Тупи кучли усади. Барги ўртача, сал чўзикроқ, сал буришган ёки силлик. Гули куш жинсли. Узум боши ўртача тигиз. Ғужумлари ўртача, оқиш ёки кўкишсарик, пўсти юпқа, эти серсув, таркибида қанд микдори 18—19%, нордонлиги 4—4,5%. Ҳосилдорлиги 120—160 ц/га. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларида рнлаштирилган.

ХАЛИЛОВ Набижон (1922.6.1, Қўкон — 2002.7.7, Тошкент) — дирижёр, композитор. Ўзбекистон халқ артисти (1989). Тошкент консерваториясини тугатган (1956). 2-жаҳон уруши қатнашчиси (1941—45). Ҳамза театрида мусиқа бўлими бошлиғи (1952—56), Ўзбек давлат филармониясида симфоник оркестр дирижёри (1957—64), «Ўзбекистан» ашула ва рақс ансамблининг бадиий раҳбари (196568), 1968 й.дан Муқимий театрида бош дирижёр сифатида ўнлаб спектаклларни сахналаштирган. Айни пайтда, Тошкент театр ва рассомлик санъати интида ўқитувчи (1968 й.дан), проф. (1989 й.дан), кафедра мудири (1970—91). «Бахт тўйи» (Ё. Мирзо), А. Муҳамедов билан ҳамкорликца «Олифта» (Ф. Мусажонов), «Дилафрузга тўрт ошиқ» (Т. Миннулин), «Сехрли узук» (С. Қориев), «Тошкентга саёҳат» (Б. Дарвеш) каби мусикали драма ва комедиялар мусикасини, шунингдек, «Жон Ўзбекистон» вокалрақс сюитаси, «Нидо» юкалсимфоник поэмаси, «Тошкент гуллари», «Севгилимбахорим» ва б. қўшиқларни ёзган.

ХАЛИСКО — Мексикадаги штат, Мексика тоғлигининг жан.ғарбий қисмида. Майд. 80,1 минг км². Аҳолиси 6,3 млн. киши (2000). Маъмурий ва муҳим саноат маркази — Гвадалахара ш. Иқтисодиётининг етакчи тармоғи — қ.х. Маккажўхори ва дуккакли экинлар, сугориладиган ерларда ер ёнғоқ экилади. Машинасозлик, кимё, озик-овқат,

тўқимачилик, ёғочни қайта ишлаш саноати корхоналари мавжуд. Чапала кўлидан балиқ овланади.

ХАЛИФА (араб. — ўринбосар, ноиб) — мусулмон жамоаси ва мусулмон давлатининг диний ҳамда дунёвий бошлиғи. Х. Муҳаммад пайғамбар (сав)нинг ўринбосари, умавийлар давридан бошлаб эса Аллохнинг ердаги ноиби ҳисобланган. Муҳаммад (сав)дан кейинги тўрт Х. (Абу Бакр Сиддиқ, Умар, Усмон, Али)ни хулафой рошидин, яъни тўғри йўлдан борувчи Х.лар деб аташган. Аббосийлар, фотимийлар сулоласидан бўлган ҳукмдорлар Х. номи билан аталган. 13-адан кейин айрим мусулмон мамлакатларининг ҳукмдорлари ўзини диний бошлиқ ҳам даъво қилиб, Х. номига эга бўлишган. 16-а.да турк султонлари ўзларини Х. деб атай бошлаганлар, бу ҳолат 1924 й.гача, яъни усмонлилар давлати тугагунча давом этган.

ХАЛИФАЛИК — 7—8-а.ларда араб истилолари натижасида Арабистон я.о., Яқин ва Ўрта Шарқ, Шим. Африка, Испания, Марказий Осиё ва Кавказортини ўз ичига олган давлат (қ. Араб халифалиги). Ибн Халдутшнг ёзишича, «жоҳилия араблари» фақат диний сифатдаги (пайғамбарлик, валийлик, қоҳинлик ва х.к.) ҳокимиятни тан олганлар. Шунинг учун ҳам ҳижратдан сўнг (622 й.) Мадинада барпо бўлган ва 630—632 й.ларда бутун Арабистон я.о.ни ўз ичига олган тузум ислом динига асосланган, теократик давлат шаклини олган. Бу давлатнинг бошлиғи — расулуллоҳ — Аллохтг элчиси, аммо у абдий эмаслиги пайғамбарнинг ўзи томонидан қайтақайта таъкидлаб келинган. Бу давлатни келажакда бошқарадиганлар сиёсий усуллардан фойдаланишлари муқаррар эди, зеро Муҳаммад (сав) — пайғамбарларнинг охиргиси (хотам уланбиё). Биринчи бўлиб бу ҳақиқат Пайғамбар (сав) томонидан англанди. «Халифалик мендан кейин умматларим

ичида ўттиз йил, сўнгра амирилик (подшолик) дир», деган мазмундаги ҳадис айнан шу фикрни исботлайди. Дарҳақиқат, Аллоҳнинг номидан (ваҳий орқали) умматини бошқарган Муҳаммад пайғамбар вафотидан сўнгра раҳбарликка илоҳий раҳнамолик сифатига эга бўлмаган ва бунга даъво ҳам қилмаган халифалар келган. Саҳобалар бундан кейин дунёвий ишларни оддий инсон ҳукмдор — амир бошқаришини тушунганлар. Маккалик ва мадиналик саҳобалар — муҳожирлар ва ансорлар ўртасидаги баҳс фақатгина уларнинг қайси бири ана шу лавозимга сайланиши ҳақида борар эди. Абу Бакр Сиддиқнинг Халифату Расулуллоҳ — Аллоҳ элчисининг ўринбосари бўлиб сайланиши шундан далолатдир. Айнан шу даврда ҳокимият вазифаларининг (суд, молия ва ҳ.к.) бўлиниши ва уларнинг, асосан, муҳожирлар ўртасида тақсимланиши юз берган. Бу жараён, яъни давлат бошқарув тизими динийлик кифоасини йўқотиб, дунёвий тусе олиши 4 халифа — Абу Бакр Сиддиқ (632— 634), Умар ибн Хаттаб (634-644), Усмон ибн Аффон (644—656) ва Али ибн Абу Толиб (656—661) даврида узилкесил амалга ошган. Улар «алХулафо аррошидун» (тўғри йўлдан боровчи халифалар) деган ном олдилар.

Али ибн Абу Толиб вафотидан сўнг давлатни бошқарган умавий халифалар (661—750) араб тарихий адабиётида «диний тарбиядан умуман йироқ» шахслар сифатида тавсифланадилар. Халифалар расман диний ва дунёвий ягоналикни мужассам этган бўлсаларда, лекин амалда жамятининг диний ҳаётига таъсир кўрсатмасдилар. Диний ароблар (муҳаддислар, қорилар, муфассирлар, фақиҳдар) қатлами вужудга келганки, энди диний масалалар бўйича жамоатчилик фикрини халифалар эмас, балки айнан ўша ароблар шакллантирадиган бўлганлар.

750 й.да Аббосийлар халифалига бошланган. Умавийлардан фаркли ўлароқ аббосийлар ўз исмларига Аллоҳ сўзини

кўшиб мартабали лақаблар олдилар, шу йўл билан ўз ҳокимиятларига теократик тусе беришга уринганлар. Лекин амалда уларнинг кўпчилиги кўғирчоққа айланиб қолиб, бошқа қавмлар бошликлари (мае. Маҳмуд Ғазнавий), салжуклар султони Тўғрулбек, бувайҳийлар амири Аҳмад кабиларга мубояъа (гувоҳнома) бердилар ва уларнинг ҳокимликларини қонунийлаштирдилар. 9-адан эътиборан Аббосийлар халифалиги парчалана бошлаган. Испанияда Кордова, Шим. Африкада Фотимийлар халифалигининг вужудга келиши халифалик яққаю ягона бўлиши керак деган тушунчага яна бир бор зарба берган.

12-а.да Турк сулолалари заифлашиб, Бағдод халифалиги қиска муддатга ўз қудратини қайта тиклаган эди ҳамки, мўғулларнинг қакшатқич зарбасига учради ва 1258 й. Хулоқу охири Бағдод халифаси алМустансимни қатл қилган.

Шундай қилиб, Аббосийлар халифалиги мўғуллар томонидан йўқ қилинди. Аммо 1261 й. Миср мамлукларининг султони Зоҳир Байбарс дастлаб охири Бағдод халифасининг амакиси алМустансир, сўнг яна бир вакил алҲаким I ни Қоҳирага келтириб, аббосийлар сулоласини давом эттирди. Юқорида зикр этилган иккала шахсининг ҳам ҳақиқатан аббосийларга мансуб эканини ўз вақтида акад. В.В. Бартольд қаттиқ шубҳа остига олган эди. Қандай бўлганда ҳам Қоҳирадаги Аббосийлар халифалиги 1517 й. усмонли турклар томонидан Миср босиб олинганга қадар давом этди.

Охириги халифа ал-Мутавакқил III ни усмонли турк султони Салим I Истанбулга кўчирган ва унинг авлодлари Туркияда Мустафо Камол Отатурк томонидан дастлаб султонлик (1922 й.), сўнг халифалик (1924 й.) бекор қилинганга қадар яшаганлар.

Демак, X. ислом теократик давлати тарихда бир марта тузилган ва Муҳаммад пайғамбар шахси билан бевосита боғлиқ. Ҳозир нафақат ислом, балки бошқа ҳар қандай динга асосланган теократик дав-

лат тузиш самарасиз ва бефойдадир, зеро 20-а.нинг йирик тарихчиси А. Тойн-би таъбири билан айтганда, черков замин муаммоларини замин воситалари орқали ҳал қилишга қодир эмас. Бизнинг кўз ўнгимизда «Толибон» ислом динини ниқоб қилиб олиб, теократик давлат тузишга уриниб кўрди. Ҳоз. пайтда «Ҳизб уттахрир алисломи» партияси халифалик шаклидаги ягона мусулмон давлатини ташкил этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Аммо унинг бу хаттиҳаракатлари батамом асоссиз, ғайриқонуний ва ислом шариатида зиддир. Куръони каримда Х.ни барпо қилиш бўйича буйруқ берилмаган, қатъий далил ҳам мавжуд эмас.

Аҳаджон Ҳасанов.

ХАЛЛ, Гулл, Кингстонапон-Халл — Буюк Британиянинг шарқий қисмидаги шаҳар. Аҳолиси 269,1 минг киши (1990-й.лар ўргалари). Шим. денгиз соҳилидаги порт. Машинасозлик (хусусан, кemasозлик), ёғочсозлик, озик-овқат корхоналари мавжуд. Балиқ овлаш базаси. университет бор.

ХАЛОНЕН (Halonen) Тарья (1943. 24.12, Хельсинки) — Финляндия давлат арбоби. Хельсинки университетини тугатган. Юридик фанлари номзоди (1968). Фаолиятини Финляндия талабалар миллий уюшмаси котиблигидан бошлаган. 1970-й.ларда Финляндия касаба уюшмалари марказий ташкилотида адвокат, Финляндия бош вазири ҳузурида парламент котиби, 1979 й.дан парламентда Финляндия социалдемократик партиясидан депутат. 1985 й.дан парламентнинг ижтимоий масалалар бўйича комиссияси раиси, 1987 й.дан Финляндия ижтимоий таъминот ва соғлиқни сақлаш иккинчи вазири, адлия вазири (1990—91), 1995 й.дан ташқи ишлар вазири. 2000 й. 6 фев.дан Финляндия Республикаси президенти. ХАЛС, Гальс (Hals) Франс (тахм. 1581—85, Антверпен — 1666.28.6, Харлем) — голланд rassоми, портрет устаси;

Европа реалистик санъатининг йирик намояндаси. Х. ижодида буржуа инқилоби ғалабасидан кейин юзага келган голланд санъатида хос бўлган кўтаринкилик, ҳаёт завқи ва демократизм ўз аксини топган; rassом бўёқ доғларини эркин қўллаш орқали инсон руҳиятини тасвирлаш кўламини кенгайтирди, кўпроқ тасвирланаётган шахснинг ички руҳиятидаги ёркин лаҳзани бадиий муҳрлашга интилди. 20-й.ларда портретлар билан бир қаторда жанрли лавҳалар ҳам яратди, муқаддас зотлар реал ҳаётдан олинган оддий одамлар қиёфасида тасвирланди («Евангелист Лука», «Евангелист Матфей», тахм. 1623—25 й.лар), голланд жамиятидаги ижтимоий типлар образлари галереяси юзага келди («В. ван Хейтхейзен», тахм. 1625—26; «Лўли», «Мулат», тахм. 1630 ва б.). Гуруҳ портретлар устида изланган rassом тасвирларига ҳаётийлик ва ҳаққонийлик бахш этди («Авлиё Адриан ўқчилар ротаси зобитлари гуруҳ портрети», 1633; «Авлиё Георгий ўқчилар ротаси зобитлари», 1639 ва б.). 40-й.лардан портретларида психологик ҳолатлар чуқурлашди («Авлиё Елизавета касалхонаси регентлари», 1641), асарлари колоритида кумушеимон кулранг туслар ортиб борди. Сўнгги даврларда яратилган оқ ва қора ранглар кескинлигига асосланган асарларида чорасизлик ва тушкунлик кайфиятлари кўзга ташланади («Қариялар уйи регентлари», 1664). Х. ижоди Фарбий Европа реалистик санъатининг чўккиларидан бири бўлиб қолди. Шоғирдлари орасида А. Брауэр, акаука А. ва И. Остаделар, Я. Стен ва б. бор. Асарларининг кўп қисми Харлемдаги Х. музейида сақланади.

ХАЛТАЛИ АЙИҚ - к Коала.

ХАЛТАЛИ БЎРИ, Тасмания бўриси (*Thylacinus cynocephalus*) — йирткич халталиларга мансуб сут эмизувчи ҳайвон. Гавдасининг уз. 100—130 см, думи 50—65 см. Танаси чўзиқ, оёқдари узун, орқа оёқларида 1 бармоғи йўқ. Хал-

таеи танасининг кейинги қисмида очилади, сут сўрғичлари 4 та. Қозик ва озик тишлари кучли ривожланган. Динго (ёввойи ит) тарқалмасидан олдин Австралиянинг барча ҳудудларида яшаган. Европаликлар Австралияни кашф этганида фақат Тасмания оролида дарахтзорларда қолганлиги аниқланган (2 номи шундан). 2—4 та дан болалаган. Х.б. сўнгги марта 20 а.нинг 40-й.ларида учратилган. Ҳозир кирилиб кетган бўлиши мумкин. Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи Қизил китобига киритилган.

ХАЛТАЛИ БЎРСИҚЛАР, банди кутлар (Peramilidae) — халтали сут эмизувчилар оиласи. Танасининг уз. 17—50 см, думи 9—26 см, вазни 4,7 кг. Олдинги оёқларида 2—4 бармоқлари узун ва кучли тирнокли; орқа оёқларидаги 2 ва 3бармоқлари ёпишиб ўсган бўлиб, фақат тирноклари ажралиб туради. Бу тирноқлар ёрдамида юнгини тозалайди. Халтаси танасининг кейинги қисмида пастга қараб очилади. Халтаиялар орасида йўлдошга эга бўлган ягона вакил ҳисобланади. Эмбриони худди ҳақиқий йўлдошлилар сингари имплантация бўлади. 17—19 тури маълум. Австралия, Тасмания, Янги Гвинея ва б. о.да тарқалган. Қурукликда сакраб ҳаракатланади. Кўпчилиги ҳашаротхўр. Йилда 1 марта 2—8 бола туғади. Бўғозлик даври қиска — 12,5 кун. Айрим Х.б. териси ва гўшти учун овланган. Сони жуда камайиб кетган.

ХАЛТАЛИ ИБЛИС, Тасмания иблиси, Тасмания шайтони (*Sarcophilus harrisi*) — йиртқич халталиларга мансуб сут эмизувчи ҳайвон. Уруғнинг ягона тури. Гавдасининг уз. 50 см га, думи 25 см га яқин. Танаси миқти, оёқлари калта. Орқа оёқларида 1бармоғи бўлмайди. Халтаси танасининг кейинги қисмига очилади. Сут безлари сўрғичи 4 та. Йиртқич ва озик тишлари кучли ривожланган. Тасмания о. бута ва чакалакзорларида яшайди. Этхўр. Йилига 1 марта 4

тадан болалайди. Паррандачиликка зиён келтиргани сабабли кўплаб овланган. Сони камайиб кетган.

ХАЛТАЛИ ОЛМАХОНЛАР (*Petaurus*) — қусқуслар оиласига мансуб халтали сут эмизувчилар. Танасининг уз. 12—32 см, думи 15—48 см. Олдинги ва кейинги оёқлари ораси тери парда билан туташган. 4 тури бор. Австралия, Тасмания, Янги Гвинея о.да тарқалган. Дарахтда яшайди. Оёқлари орасидаги тери пардасини ёзиб, шохдан шохга ёки бир дарахтдан иккинчисига 70 м гача парвоз қилади.

ХАЛТАЛИЛАР (Metatheria), қопчиқлилар — тирик туғувчи сут эмизувчилар инфрасинфи (айрим маълумотларга кўра, туркум). Гавдасининг уз. 4 см дан 160 см гача. Кўпчилик Х. урғочисидан боласи халта ичида ривожланади. Халта ичида сут безлари сўрғичи бўлади. Бош мияси тубан тузилган. Йўлдош (бандикутдан ташқари) ҳосил бўлмайди. Бўғозлик даври 12,5—45 кун, боласи нимжон (уз. 0,5—3 см) туғиладди, кўпинча халтаси ичидаги сут беи сўрғичига ёпишиб олиб, 250 кун давомида ривожланади. Сут маҳсус мусқуллар ёрдамида боласи оғзига сиқиб чиқариб турилади. 1 туркуми ва 9 оиласи (опоссиумлар, йиртқич Х., халтали чумолихўрлар, халтали кўрсичқонлар, бандикутлар, вомбатлар, кенгурулар ва б.) мавжуд. Австралия, Тасмания, Янги Гвинея, Жан., Марказий ва Шим. Америка, айрим Катта зонд о.да тарқалган. Янги Зеландияда ҳам иқлимлаштирилган. Рақобат қилувчи йўлдошли сут эмизувчиларнинг бўлмаслиги туфайли Х. Австралияда улар билан конвергент белгиларга эга бўлган бир қатор формаларни ҳосил қилган. Х. турлар сони (2400 га яқин) бўйича ҳоз. сут эмизувчиларнинг 6%ини ташкил этади. Лекин улар адаптив радиация жиҳатдан қолган барча сут эмизувчилар каби хилмавил. Айрим турлари к.х.га зиён келтиради. Бир қанча турлари

териси ва гўшти учун овланади. 21 тури Халқаро Қизил китобга киритилган.

ХАЛФА — 1) ўрта асрлар устахоналарида хунар ўрганувчи шогирд. Шогирдлик муддатини ўтагач, уста қўлида бир неча йил ишлаб, ўзи уста бўлган; 2) эски мактабда ўқувчилар етакчиси, мактабдор домла (ўқитувчи)га дастёр; 3) хунарқасб ўрганувчи шогирдлар бошлиғи.

ХАЛФА (фольклорда) — Хоразм воҳасида маҳаллий оғзаки ижод намуналарини ижро этувчи аёл. Х.лар фаолият кўрсатиш шароитига кўра икки йўналишга бўлинади: туй ва базмларда кўшиқлар ижро этувчи «сози халфа» ҳамда «китобий халфа» — таъзия ва маросимларда китоб ўқувчи аёл, отин (отинойи). Уларнинг иккаласи ҳам «ичкари»да аёлларга хизмат қилган.

«Сози Х.»лар санъатида жўрнавотли ва якка ижрочилик мавжуд. Ансамбль уч кишидан таркиб топади: Х. (гармон чалади ва кўшиқ айтади), доирачи (кўшиқларга жўр бўлади, баъзан рақс тушади) ва ўйинчи (рақс тушади ва лапар айтади). Х.лар репертуаридан асосан «Тўй муборак», «Ёрёр», «Ошиқ» туркумидаги («Тоҳир ва Зухра», «Ошиқ Албанд», «Асли ва Карам», «Хурлиқо ва Ҳамро», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» каби) достонлардан парчалар, Махтумқули ва б. шоирларнинг шеърлари асосидаги насихат ва рақсбоп кўшиқлар ўрин олган. Ижодкор Х.лар замоннинг муҳим масалаларига бағишланган асарлар яратиб, уларга ўзлари куй басталаганлар. Мас, Хоним Сувчи Сайидахмад кизи (1858—1926)нинг «Бевафо золим», Бибижоним Косим Девон қизининг «Айрилдим», Айнаш чўлоқ (Онажон Собирова, 1885—1952) нинг «Онажондек дилбар жаҳона галди», Ожиза (Онабиби Отажонова, 1889—1961)нинг 30 дан ортиқ кўшиқлари Назира Собирова, Розия Мағниёз кизи, Саодат Худойберганова ва ҳоз. Х.лар томонидан қуйланмоқда.

«Китобий Х.»лар эса, асосан, таъ-

зия, «Улли пир», «Мушқул қушод» каби маросимларда «Ғавсули Аъзам», «Пайғамбарлар ҳикояти», «Бобо Равшан», «Биби Сешанба» ва б. диний мавзудаги китобларни якка ҳолда ўқиб аёллар дардини енгиллатишади ва маърифат тарқатишади.

Ад.: Юнусов Р., Олти халфа, Хива, 1994.

Ботир Мағёқубов.

ХАЛФА НИЁЗҚУЛ МАДРАСАСИ - к. Чор минор.

ХАЛФА ТИЛЛО МАЖМУАСИ - Фаргона вилоятидаги меъморий ёдгорлик (20-а. бошлари). Мажмуа ёнмаён жойлашган 2 ҳовли, ҳовузли боғ, масжид (қ. Дўсти Худо маежиди) ва Халфа Тилло макбараси жойлашган қабристондан иборат. Халфа Тилло макбарасининг тарҳи тўртбурчакли (7,1х9,4 м), атрофи равоқли тўсиклар билан ўралган, макбарага бош тарзидаги чуқур равоқли пештоқ орқали кирилади, икки ёнидаги гудцаетабуржлари қафаса билан тугалланган. Масжид мажмуанинг шим. қисмида жойлашган. Халфа Тилло макбараси билан маежидни уларнинг ўртасидаги шийпонга ўхшаш 2 қатор ёғоч устунли дарвозахона ўзаро боғлаб туради. Дарвозахона шифтининг безаклари масжид безаклари билан уйғун, серхашам. Х.Т.М. Фаргона меъмورлигига хос мажмуот намунаси.

ХАЛФА ХУДОЙДОД МАЖМУАСИ - Бухоро вилоятидаги меъморий ёдгорлик (1777—1855). Мажмуа Мадраса, масжид, ҳовли, сардоба ва қабристондан иборат. Ҳовли уч томондан бир қаватли хужралар билан ўралган. Ҳовлининг жан.ғарбида жойлашган масжид мурабба тарҳли, гумбаз билан ёпилган, уч томонига ёғоч устунли айвон ишланган, тарзи ганч ўймакорлигида, устунлари ўймакори нақшлар билан жозибадор безатилган. Сардобага зинапоя орқали кирилади. Мадрасанинг олд томонида қошин қолдиқлари сақланган. Ҳовлининг

шимолий маркази орқали Халфа Худойдод қабри бўлган қабристонга ўтилади, қабр яқинида 2 устунли, шифти бўяма нақшлар билан пардозланган айвон бор. Х.Х.м. турли диний ва мемориал иншоотларни ўз ичига олган мажмуа намунасидир, тархи ҳамда шакли жиҳатидан 18—19-а.лар меъморлиги учун хос. Тарихчи Носируддин ал-Ханафийнинг «Тухфат уз-зоирин» («Зиёратчиларга тухфа») асарида ёзилишича, Х.Х.м. шайх, яссавийлик тариқатининг намоёндаси шайх Худойдод ибн Тошмуҳаммад Азизон ал-Бухорий томондан қурилган.

ХАЛХА (мўғулча халх — қалқон, ёпинчик) — Шим. Монголия худудининг тарихий номи (этноним сифатида аҳолий номида сакданиб қолган). Мўғул йилномаларида 15-а.да 5 та ўтоқ (оток) дан иборат бўлгани қайд этилган. 17-а.да Х. 7 хошунга ёки 13 ўтоққа, манжурлар даврида — 3 аймаққа, кейинчалик 4 га бўлинган. Уларнинг тепасида хонлар турган. Ҳозир Х. МХРнинг асосий қисмини ташкил этади.

ХАЛХИНГОЛ — Монголия ва Хитойдаги дарё. Уз. 233 км, ҳавзасининг майд. 17 км². Катта Хинган тоғларининг ғарбий ён бағридан бошланиб, Барги текислигидан оқади ва 2 тармоққа бўлиниб, БуирНур ва ОрчунГўл кўлларига қуйилади. Уртача сув сарфи 25 м³/сек. Х. Г. бўйида 1939 й.да Совет Иттифоқи ва Монголия қўшинлари билан ягюн ҳарбий қисмлари ўртасида жанг бўлган.

ХАЛЦЕДОН (Мармар денгизи соҳилидаги қад. Халкедон ш. номидан) — минерал, кварцнинг ёпиқ кристалли тури. Таркибида аралашма ҳолда Fe³⁺, Al³⁺, 1—1,5% сув ва б. бўлади. Толалари параллел ва радиал шуъласимон шакллар ҳосил қилади. Куртак, пўстлоқ ва шодасимон ҳамда сталактитга ўхшаш агрегат, томир ва конкрециялар ҳосил қилади. Оқ, қулранг, ҳаво ранг, сарик, кўк, кизғишкўнғир рангли тури кўп.

Мумдек ялтироқ. Қаттиклиги 6,5—7, зичлиги 2,6 г/см³. Мумли Х.нинг турлари: ранги бўйича — сердолик, хризопраз, сардер, моховик, сапфирин ва б.; текстураси бўйича — агат (ақик), оникс ва б. мавжуд. Кимёвий ва биоген чўкинди жинслар таркибига киради. Х. — кенг тарқалган жинс ҳосил қилувчи минерал. Паст трали гидротермал эритмалардан ҳамда диагенез, эпигенез ва нураш жараёнларида ҳосил бўлади; иссиқ булоқларда тўпланади. Х. кўпгина кремнийли жинслар, шунингдек, яшманинг асосий компоненти. Кўпинча кварц ва опал билан бирга учрайди. Абразив материал сифатида, соат тошлари, заргарлик буюмлари тайёрлашда қадимдан ишлатилади. Байкал орти шаркида (Тудцун), Урал (Магнитогорск), Кавказ жан.да (Ахалтака), Қрим (Қорадоғ) да Х. конлари мавжуд. Ўзбекистонда Курама тоғларида, жан. худудларда ва Тошқазғанда топилган.

ХАЛЬКОЗИН (юн. Chalkos мис), мис ялтироғи — сульфидлар синфига мансуб минерал. Кимёвий таркиби Cu₂S; аралашма ҳолида Ag, баъзан Fe, Co, Ni, As бўлади. Ромб ва гексагонал сингонияда кристалланади. Одатда, тупроқсимон массалар ҳолида учрайди. Ранги кўрғошинга ўхшаш, қулрангдан қорагача. Металлдек ялтироқ, хира, мўрт ва осон болғаланувчан. Қаттиклиги 2,5—3; зичлиги 5,5—5,8 г/см³. Электр ўтказувчан. Мис рудалари таркибига киради. Ер юзасида оксидланиш натижасида Х. ҳисобига куприт, малахит, азурит, туғма мис ва миснинг бошқа минераллари ҳосил бўлади. Х.нинг гипоген ва гиперген турлари маълум. Асосий массаси экзоген шароитда, мис сульфид конларининг иккиламчи сульфидли бойиш зоналарида пайдо бўлади. Х. мисга энг бой сульфид, мис эритиб олинадиган руда ҳисобланади. Борнит, халькопирит ва б. сульфидлар билан ассоциацияда учрайди. АҚШ, Чили, Африка, Қозоғистон (Жезқазған)да Х. конлари бор. Ўзбекистонда Чатқол, Ҳисор

тоғларида топилган.

ХАЛЬКОПИРИТ (юн. Chalkos мис ва пирит), мис колчедани — минерал, мис ва темир сульфиди. Кимёвий таркиби $CuFeS_2$ (34,57% мис, 30,54% темир, 34,9% олтингугурт), аралашма ҳолда Ag, Zn, Au, As, Se, Sn бор. Тетрагонал ва куб сингонияда кристалланади. Мўрт. Яримўтказгич; антиферромагнетик. Донатор, яширин кристалли, баъзан буйраксимон агрегатлар ҳосил қилади. Ранги олтиндек сарик, тўқ сарик. Металлдек ялтироқ. Қаттиклиги 3—4; зичлиги 4,1—4,3 г/см³. Деярли барча генетик типдаги магматик конлардан чўкинди конларгача учрайди. Интрузив жинслар орасида жойлашган мисникель сульфид конларида пирротин, пентландит, магнетит, кубанит ва б. минераллар билан бирга топилади. Нураш жараёнида Х. ҳисобига куприт, малахит, лимонит, хризоколла ва б. минераллар ҳосил бўлади. Х. миснинг энг кўп тарқалган минерали ва мис рудаларининг асосий минерали. Конлари РФ (Норильск), Қозоғистон (Жезқазган), Канада, Испания, Буюк Британия, АҚШ, Марказий Африкада мавжуд. Ўзбекистонда Олмалик, Қўнғирот, Қўрғошинкон, Қалмоққир, Қўшбулок, Қорамозор конларида топилган.

ХАЛЬКОФИЛЬ ЭЛЕМЕНТЛАР (юн. chalkos — мис ва phileo — севаман) — норвегиялик геокимёгар В.М. Гольдшмит таснифи бўйича Ер пусти ва метеоритларда учрайдиган сульфид рудаларининг кимёвий элементлари. Элементлар даврий системасининг қўшимча гуруҳидаги 19 элементдан иборат: Си, Ag, Au, Zn, Cd, Hg, Ga, Ln, Tl, Po, Ge, Sn, Pb, As, Sb, Bi, S, Se, Te. Х.э.нинг металлари S, Se, Tl га ўхшаш. Бу элементлар табиатда сульфидлар, селенидлар, теллуридлар ва сульфотузлар (фақат қалайгина касситерит SnO_2) тарзида мавжуд. Au, Ag, Си, As, S, Bi ва б. айрим Х.э. табиатда элементар ҳолатда мавжуд. Барча Х.э. Ер пусти массасининг 0,046% инигина таш-

кил этади, лекин муайян шароитларда тўпланиш хусусиятига эга бўлганлигидан руда конлари, асосан, гидротермал томирли конлар ҳосил қилади. Си, Ph, Zn ва қисман Ag чўкинди жинсларда стратиформ (яхлит) руда ётқизикларини ҳосил қилади. Сульфид рудалари (Х.э.нинг Ер пўстида тўйинган шаклда учраши) рангли металлургияда ва саноатнинг бошқа соҳаларида хом ашё сифатида катта амалий аҳамиятга эга.

ХАЛЬМАХЕРА, Жайлоло — Индонезиядаги орол. Молукка ороллари таркибидаги энг катта орол. Майд. 18 минг км². Мураккаб шаклга эга: 4 та ярим ороли марказдан елпигичга ўхшаб чўзилиб кетган. Рельефи тоғли, энг баланд жойи 1635 м (Гамкуноро ҳаракатдаги вулкани). Доим яшил тропик ўрмонлар билан қопланган. Кокос пальмазорлари бор. Четга зираворлар, кимматбаҳо ёғоч чиқарилади. Энг катта порти — Жайлоло.

ХАЛЬЦИДЛАР (Chalcidoidea) пардақанотлилар туркумига мансуб ҳашаротларнинг катта оиласи. 27 оила, 8 мингга яқин тури мавжуд. Танасининг уз. 1—3 (айримлариники 10)мм. Ранги яшил, қора ёки сарик бўлиб, товланади. Мўйлови камида 15 бўғимдан иборат. Одд елка, одатда, қисқа, қанот қопқоғига етмайди. Ўрта елкаси баъзан бўйлама эгатли. Х. турли ҳашаротлар — кокцидлар, ўсимлик битлари (ширалар), икки қанотлилар ва б.нинг ички ёки ташқи паразита. Х. орасида иккиламчи паразитлар, яъни фойдали бирламчи паразитни нобуд қиладиган паразитнинг паразитлари (ўта паразитлари) ҳам бор. Личинкалари паразитлик қилиб яшайди. Ривожланишнинг турли фазасидаги ҳашаротлар хўжайинлик вазифасини ўтайди. Паразит, одатда, хўжайинга тухум қўяди. Мавсумда 7 авлод беради. Х. дан кўпгина к.х. зараркунанда ҳашаротларига қарши биологик курашда фойдаланилади. Айниқса, Х.дан афелинус ва трихограмма катта

амалий аҳамиятга эга.

ХАЛҚ — 1) муайян мамлакатнинг барча аҳолиси; 2) тарихий бирликнинг турли шакллари (қабила, элат, миллат). Х.ларнинг келиб чиққан тарихини (этногенезини) ва шаклланиш жараёнини ўрганишда ижтимоий фанларда «этнос» (юн. «халқ») ва «этник бирлик» иборалари қўлланилади (к. Этнос, Этник бирлик).

ХАЛҚ БАДИИЙ ЖАМОАЛАР ДИРЕКЦИЯСИ, Мухиддин Қориёқубов номидаги академик ва халқ бадий жамоалар дирекцияси — Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги таркибидаги концерт ташкилоти. 2000 й.да Ўзбек давлат филармонияси негизда ташкил топган. Ҳозирда (2005) «Ўзбекистан» ашула ва раке ансамбли (бадий раҳбари Қ. Мўминов), мумтоз ашула ансамбли (Ў. Саиджонов), М. Йўлчиева гуруҳи, «Туркистон» камер оркестри (Э. Азимов), «Ўзбекистон солистлари» камер ансамбли (А. Раимжонов), Тўхтасин Жалилов номидаги давлат академик халқ чолғулари оркестри (Ф. Содиков), Ботир Зокиров номидаги эстрада симфоник оркестри (М. Тошматов), Давлат хор капелласи (Д. Жданов) фаолият кўрсатмоқда.

ХАЛҚ БАНКИ, Ўзбекистон Республикаси давлаттижорат халқ банки — йирик универсал давлаттижорат жамғарма банки. 1992 й. да собиқ давлат меҳнат жамғарма кассалари (1923) негизда ташкил этилган меҳнат жамғармалари ва аҳолини кредитлаш махсус банки — СССР жамғарма банки (1987)нинг Ўзбекистон бўлими асосида Ўзбекистон жамғарма банки ташкил этилди. 1995 й.да бу банк ҳукуматнинг махсус қарори б-н Ўзбекистон Республикаси давлаттижорат халқ банки деб номланди. Бошқаруви Тошкент ш.да. Банк таъсисчилари: Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги (51%) ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банки (49%).

Х.б. кенг тармоқди универсал банк, республикадаги банк тизимининг йирик бўғинларидан бири ҳисобланади. 14 та ҳудудий филиали, 188 туман (шаҳар) филиали, 144 мини банк, 2517 та шохобчаларга эга (2004). Жисмоний ва юридик шахсларга барча турдаги банк хизматларини кўрсатади.

Банкнинг асосий вазибалари: республикада банк жамғарма ишларини ривожлантиришга қаратилган депозит сиёсатини олиб бориш; аҳолининг бўш пул маблағларини банк омонатларига жалб қилиш ва улар ҳисобига шаклланган ресурсларни иктисодиётнинг устувор тармоқларига йўналтириш; давлат ва бошқа эмитентларнинг қимматли қоғозларини харид қилиш, сақлаш, ҳисобга олиш ҳамда иккиламчи бозорда олдисотди муомаласини амалга ошириш; лаҳзали ва б. турдаги логереяларни ташкил қилиш ва ўтказиш; хўжалик субъектлари ва якка тартибда фаолият курсатадиган тадбиркорларга микрокредитлар бериш; юридик ва жисмоний шахсларга ҳисобкитоб — касса хизмати кўрсатиш, учинчи шахс фойдасига тўловлар қабул қилиш ва б. Банк муассасалари давлат томонидан кўп болали ва кам таъминланган оилаларга тайинланадиган нафақа ва ёрдам пулларини эгаларига тарқатди.

Х.б. Жаҳон жамғарма банклари инти, Германия халқаро ҳамкорлик бўйича жамғарма кассалари фонди билан ҳамкорлик қилади. Халқаро жамғарма банклари ассоциацияси, «SWIFT», «WESTERN UNION» халқаро тўловлар тизимига аъзо. Банкнинг жамаи активлари (минг сўм) — 70534634, банк капитали — 14018286, инвестициялари — 2871773, кредит портфели — 12180978, банк мажбуриятлари — 56616348, даромади — 15004633, ликвидлиги — 88,7% (2004, 1 янв.; 2002 й.да тегишлича 31850108; 5914903; 312964; 5270258; 25935205; 7797813; 85,1%).

Адҳам Ҳайдаров.

ХАЛҚ ДРАМАСИ — к. Оғзаки дра-

ма.

ХАЛҚ ИЖОДИ — халқ оммасининг бадий, ижодий-амалий ва ҳаваскорлик фаолияти; анъанавий моддий ва номоддий маданиятнинг халқ оғзаки бадий ижоди (фольклор), халқ мусикаси (мусика фольклори), халқ театри (томоша санъати), халқ ўйинлари (ракс), кўғирчоқбозлик, дор ва ёғоч оёқ ўйинлари (халқ цирки), халқ тасвирий ва амалий безак санъати ҳамда техникавий ва бадий ҳаваскорлик каби ижодиёт турлари. Яратилиши ва ижодий жараёнида кўпчиликнинг иштироки бўлган Х.и. нинг турлари халқ турмуш тарзи, яшаш шароитлари, ижтимоий меҳнат даражасига мое равишда шаклланиб, авлодданавлодга, устоздан шогирдга ўтиб, доимий равишда мукамаллашиб, сайқаллашиб, тобора анъанавийлашиб борган ва ниҳоят, касбийлик (профессионалик) хусусиятига эга бўлган, жонли ижро шароитлари ва кундалик амалиётда бизгача етиб келган. Шунингдек, Х.и.нинг бир қатор қад. намуналари ёзма манбаларда, тарихчи ва ёзувчиларнинг асарларида, қоятошларда (Сармишсой, Зараутсой расмлари каби), археология ва архитектура ёдгорликларида, уйрўзгор буюмларида сақланиб келган.

Х.и. намуналарида халқнинг турмуш тарзи, ижтимоий ва маиший ҳаёти, меҳнат фаолияти, табиат ва жамиятга қарашлари, эътиқоди ва диний тасаввурлари, инсон ва оламга нисбатан хистуйғулари, бадий олами, билим даражаси, бахтли ва адолатли замон ҳақидаги ўйфикрлари ўз ифодасини топган. Х.и. қадимдан ривожланиб келган (к. Ибтидоий санъат). Жамият тараққиёти ва меҳнат тақсимотининг кучая бориши билан Х.и. жанрларига нисбатан айрим истеъдодли шахсларнинг ихтисослашуви оша борган. Шу тариқа бахшилар, масҳарабозлар, кизикчилар, кўғирчоқбозлар, раққослар, машшоқлар, наққошлар, куллар, ўймакорлар, каштадўзлар ва х.к. санъати юзага келган, корфармон ва ишбошилар пайдо бўлган. Аммо

унинг яратилиши ва ўзлаштирилишида кўпчиликнинг иштироки, ҳар бир ижро ёки амалиёт қадимдан қарор топган мустаҳкам анъаналар доирасида воқе бўлиши сақланиб келган. Ҳар қандай бадиҳа, ижодий хаттиҳаракат, янгилик барқарор анъаналар ва устозшогирд муносабатлари доирасида рўй берган. Бир томондан, анъаналарнинг ўзи ривожлана борган, иккинчи томондан, ҳар бир ижро ёки амалиёт давомида ўзгартиришлар, янгиликлар киритилган, янги асарлар, вариантлар юзага келган. Қай бирлари унутилиб, ижро ва амалиётдан тушиб қолган.

Х.и. профессионал санъатнинг юзага келиши ва ривожиди катта ўрин тутди. Ўз навбатида, профессионал санъат ҳам Х.и. ривожига таъсир кўрсатиб, уни бойитиб келмоқда. Жамиятда Х.и. намуналарини сақлаш ва ривожлантириш, йўқолганларини тиклаш эҳтиёжи ўзининг эстетик талабларини қондириш, яхши яшаш ва ҳаётини мукамаллаштиришга бўлган интилишидан келиб чиққан. Бугунги кунда Х.и.ни сақлаш ва ривожлантириш учун катта имконият ва шароитлар яратилган. Умумдавлат миқёсидаги музейлар ва кўрикхоналарнинг ишлаётганлиги, Х.и. намуналарининг илмий ўрганилиши ва нашр этилаётганлиги, кўплаб фольклор-этнографик ансамблларнинг мавжудлиги, бадий ҳаваскорликни юксалтиришга қаратилган тадбирларнинг амалга оширилаётганлиги бунинг тасдиғидир.

Халқ оғзаки бадий ижоди (фольклор). Инсон нутқи шаклланиши билан халқ оғзаки бадий иходининг қад. тур ва жанрлари ҳам қоришиқ ҳолда юзага кела бошлади. Кишилиқ бадий тафаккурининг турли шакллари ўз ичига олган бу синкретик ижод намуналари ибтидоий инсон маишати ва фаолиятининг барча жиҳатлари билан маҳкам боғланган бўлиб, қад. одамларнинг диний-эътиқодий ва мифологик қарашларини, бошланғич илмий (эмпирик) билимларини, табиат ва жамият ҳақидаги тасаввурларини

акс эттирган. Бироққад. фольклорнинг бундай намуналари бизгача етиб келмаган, балки уларнинг излари ва айрим қисмлари халқнинг яшаш ва турмуш тарзи билан боғлиқ турлитуман тасаввур ва қарашларида, халқ урфодатлари, удумлари, маросимлари, байрамлари таркибида, баъзи бир ёзма манбаларда, кейинги даврларда ёзиб олинган фольклор асарларида қолдиқ холидагина сақланиб қолган. Ёзувнинг юзага келиши натижасида халқ оғзаки бадиий ижоди билан тарихан боғлиқ адабиёт ҳам пайдо бўлди. Бадиий матннинг айрим ижодий (ёзувчи, шоир, драматург) фаолият билан боғлианиши, муайян ижодий ҳаракат сифатида ёзув билан мустаҳкамланиши адабиётнинг асосий хусусияти бўлиб, инсоният бадиий тафаккури таракқиётидаги ўзига хос бурилиш нуктасидир. Адабиёт ўзининг таракқиёти давомида фольклордан барча эстетик тушунчалар ва бадиий шакллари олганлигига қарамай, ўзига хос бадиёт қонуниятлари асосида мустақил равишда ривожлана борди. Сўз санъатининг мустақил тури сифатида фольклор ҳам у билан биргаликда ёнмаён яшаб келди. Чунки кишилик жамиятининг умумий эстетик талаби ва эҳтиёжи узоқ йиллар давомида фақат адабиёт билан эмас, балки фольклор билан ҳам мустаҳкам боғлиқ бўлди. Сўз санъати бу 2 турининг мустақил ривожини, адабиёт ва фольклор асарлари яратилган ижтимоий муҳитдаги фарқлар, ижодий жараённинг хилмаҳиллиги уларнинг ўзларига хос специфик хусусиятларини янада кучайтирди. Натижада адабиёт ва фольклор ўзларига хос муайян эстетик тизим, жанрлар таркиби, бадиий хусусиятларга эга бўлган сўз санъатининг мустақил 2 тури — оғзаки ва ёзма тури сифатида ривожланишда давом этди.

Яратувчилик ва ижрочилик жараёнининг оғзакилиги ва унда кўпчиликнинг иштирок этиши (жамоавийлик) халқ оғзаки бадиий ижодининг асосий хусусиятидир. Унинг анъанавийлик, ўзгарувчанлик, вариантлик, оммавийлик,

анонимлик (муаллифининг номаълумлиги) каби кўпданкўп белгилари фольклорга хос ижодий жараённинг ана шу бош хусусияти доирасида намоён бўлади. Фольклор намуналари оғзаки яратилиб, аждодлар ва авлодлар алоқадорлигида оғзаки тарқалар ҳамда оммавий репертуардан кенг урин олар экан, бунда бадиий шакллarning барқарорлиги (турғунлиги), матндан матнга ўтувчи умумий ўринларнинг қатъийлашганлиги, ўхшаш сайёр сюжетларнинг кўплиги имконият яратади. Ҳар бир ижодкор (қўлти ижод) ва ижрода анъанавий асардаги нималардир ўзгаради, нималардир аввалгисидан бошқачароқ талқин этилади, нималардир қўшилади ёки тушиб қрлади. Бундай ўзгарувчанлик ижтимоий муҳит, маиший шароит, эшитувчилар талаби ва ижрочи (ижодкор) салоҳиятига боғлиқ. Лекин ҳар қандай ўзгариш, ижро давомидаги қайта ижод асрлар давомида кагъийлашган пухта анъаналар доирасида содир бўлади. Демак, жонли оғзаки анъана доирасидаги бадиҳағўйлик фольклор асарларининг кўп вариантларида тарқалишига олиб келади.

Халқ оғзаки бадиий ижодининг деярли барча жанрлари турлитуман ижрочи ва ижодкорлар фаолияти билан боғлиқ. Истеъдодли ижодкорлар фольклор намуналарини сақлаб қолиш ва кенг омма-лаштириш билан бирга оғзаки анъаналар доирасида уни янада мукамаллаштирадидлар, баъзан янгиларини ҳам ярата оладилар. Бироқ бунда барқарорлашган ва қатъийлашган жамоавийлик анъаналари етакчилик қилади. Айрим жанрлар (мас, топишмоқ, мақол каби) оммавий характерга эга бўлса, яъни уларнинг намуналаридан ҳар бир киши озмиқўпми айта олса, бошқаларининг (мас, дoston, оғзаки драма сингари) ижроси муайян тайёргарликни талаб қилган. Шу тариқа халқ оғзаки бадиий ижоди намуналарини яратиш ва ижро этишда ўзига хос касбий ижодкорлик юзга келган. Ўзбек фольклоридида ижодкор ва ижрочиларнинг касбийлашуви ниҳоятда ривожлан-

ган. Бахшилар, эртақчилар, аскиябозлар, кизикчилар, дорбозлар ижрочилиги профессионал санъат бўлиб, уни эгаллаш учун бўлғувчи ижодкор махсус тайёргарлик кўриши ва муайян устоздан таълим олиши зарур бўлган.

Афсона, ривоят, лоф, латифа, мақол, топишмоқ, эртақ, дoston, кўшиқ, асия, оғзаки драма ва б.лар халқ оғзаки бадиий ижодининг асосий жанрлари бўлиб, улар сўз санъати намуналари бўлиш билан бирга муайян ижтимоиймаиший функцияларни ҳам адо этадилар. Мас, хўп майда, хўшхўш, турейтурей, чурейчурей каби кўшиқ турлари меҳнат жараёнларига алоқадор бўлса, ёрёр, ўлан, лапар, келин салом, йиғийўқлов, бадик, сует хотин сингарилар ҳар хил маросимлар билан боғлиқдир. Фольклор жанрлари ғоявийбадиий хусусиятлари билан эмас, балки ижро усуллари (якка ижрочилик, жамоавий ижрочилик, созли, созеиз каби) жиҳатидан ҳам бир-бирларидан фарқ қиладилар. Уларнинг бири куйлаш учун, иккинчиси айтиб бериш, ҳикоя қилиш учун, бошқаси кўрсатиш, намойиш этиш учун ёки ҳам куйлаш, ҳам ўйнаш, ҳам айтиш учун мўлжалланган бўлади. Фольклор жанрлари қанчалик хилмахил, баъзан ўта функционаллашган ва қатъий вазифадор бўлишига қарамай, улар яхлит бадиий тизимни ташкил этади.

Фольклор жанрлари ижтимоийиктисодий тараққиёт билан узвий боғлиқ. Халқ ҳаётидаги тарихий ўзгаришларга кўра, улар ҳам ўзгара борган. Қай бир жанрлар ёки намуналар бутунлай йўқолган, янгилари юзага келган. Шунинг учун ҳам уларда кўп қатламлилиқ мавжуд бўлиб, узок ижро давомида бир неча даврлар ўз изини қолдирган. Жанрларнинг босқичли тараққиёти ва тарихийтипологик нуктаи назардан қараганда, энг кдд. даврларда кўпчилиқ халқларда мифлар, уруғ ва қабилалар ҳақидаги афсона ва ривоятлар, топишмоқ ва мақоллар, олқиш ва қарғишлар, мавсуммаросим фольклори намуналари, меҳнат кўшиқдари кенг тарқалган. Кей-

инги даврларда эса, эртақлар, эпоснинг архаик шакллари юзага келган. Патриархалуруғчилик муносабатларининг емирилиши ва илк давлатларнинг шаклланиши даврида қахрамонлик дostonлари яратилган. Кейинроқ романик эпос, лирик ва тарихий кўшиқлар, оғзаки драма, латифа ва лофлар пайдо бўлган.

Халқ оғзаки бадиий ижоди миллий маданиятнинг таркибий қисми сифатида жуда катта ижтимоий қийматга эга. У халқнинг тарихи, маишати, урфодаглари, дунёқараши, ижтимоий муносабатлари, орзуумидлари ҳақида кенг билим беради. Унда халқ бадиий диди, воқеликка нисбатан халқона эстетик муносабат ифодаланган. Эстетик сезгилар ривожда, гўзалликни, бадиий сўз қадри ва қимматини, она тили бойлиқларини ҳис қилишда унинг аҳамияти беқиёсдир. Фольклор профессионал санъат турлари — адабиёт, театр, мусиқа, кино ва б. тараққиётида муҳим роль ўйнади.

Халқ мусиқаси (муסיқий фольклор) — оғзаки анъанадаги мусиқа тури. Ибтидоий санъатда пайдо бўлган ўйин усуллари, жоду айтимлари, товущли сигналлардан тортиб халқ ашула ва чолғу куйларгача каби шакллардан иборат. Бошқа мусиқа турларидан, асосан, турмуш жараёни (урфодат, маросим, байрам ва б.)га бевосита боғланганлиги билан ажралиб туради. Аксарият муסיқий фольклор намуналари соф эстетик ҳодисалар маъносида эмас, кундалиқ ҳаёт (маиший, меҳнат, маросим ва б.) вазифаларини бажарадиган бадиий шакллар сифатида қарор топади. Кўпгина халқ муסיқаси намуналари синкретик шакллар бўлиб, буларда куйоханглр сўз (кўшиқ, терма, лапар), рақс (ўйинрақс куйлари), томоша (муסיқий томоша) билан уйғунлашган ҳолда юзага келади. Муайян бадиий анъана ва шакл (мас, оханг) андозаларига асосланган халқ муסיқа намуналари турли давр ва шароитда (мас, тингловчилар ёки ижрочилар таркиби, ижро этиш вақги, жойи ва муҳитига қараб) ўзгаради. Шунинг учун ҳар бир муסיқий фольклор

намунасининг бир неча варианты мавжуд бўлади. Халқ мусиқасида минтақавий, миллий ва маҳаллий услублар ажратилади (мас, ўзбек халқ мусиқасида Бухоро— Самарканд мусиқа услуби, Сурхондарё— Қашқадарё мусиқа услуби ва б.).

Муסיкий фольклор намуналари бадиий мазмун жиҳатидан эпик (терма, муסיкий эртақ, маддоҳлик, қиссахонлик, афсона куйлари каби), драматик (муסיкий томоша ва б.) ва лирик (кўшиқ, лапар, ялла, мадҳия ва б.) турларга, ижро этиш шароитига қараб — маиший, маросим кўшиқлари, меҳнат кўшиқлари ва б. турларга ажратилади. Халқ мусиқаси намуналари халқ (омма) бадиий онгининг маҳсули сифатида ҳаёт кечириб, яққа ҳолда ҳаваскор хонанда (гуянда, халфа ва б.), созанда (дўмбрақаш, дуторчи каби) томонидан, шунингдек, ансамбль ёки жамоавий тарзда ижро этилади. Халқ мусиқаси миллий мусиқа услубининг асоси, бастакор ва композиторлар ижоди, оммабоп мусиқанинг муҳим манбаидир (қ. Халқ куйларини қайта ишлаш). Муסיкий фольклор, ўз навбатида, профессионал мусиқа санъати билан ўзаро чамбарчас алоқада ривожланади. Ҳоз. даврда халқ мусиқа намуналарининг қадимий ва ўзгартирилгани, шунингдек, улар асосида янгидан яратилганлари мавжуд.

Халқ мусиқа чолғу асбоблари хилма-хил. Улар бир халққа (мас, қирғизларда кўмуз, украинларда бандура) ёки асрий тарихиймаданий алоқадаги турли халқларга (мас, ўзбек, тожик, уйғур, туркман, қорақалпоқларда дутор ва б.) мансуб бўлиши мумкин. Халқ мусиқаси намуналарини ижро этиш муҳити ва б. хусусиятларини ёзиб олиш билан муסיкий этнография, тадқиқ этиш билан муסיкий фольклористика (этномусиқашунослик) шуғулланади.

Халқ театри — халқ оғзаки ижоди билан боғлиқ санъат тури. Илк кўринишлари ов ўйинлари, дехқончилик ва чорвачилик б-н боғлиқ қад. маросим ҳамда байрамларда пайдо бўлиб,

тараққий этган, халқ санъати даражасига кўтарилган. Дастлабки даврларда халқ театрида сўз ва ўйин билан бир қаторда кўшиқ, рақс, найрангбозлик ва б. аралаш бўлган. Кейинчалик жа. мият тараққиёти давомида халқ театри мустақил ижодий соҳа сифатида ажралиб чиққан. Жаҳон халқлари халқ театрида жонли актёрлар театри ва кўғирчоқ театри мавжуд. Халқ кўғирчоқ театри кўғирчоқларнинг кўриниши, уларни ўйнатиш усулига кўра хилмаҳил. Уларда кўпроқ эртақ, афсона ва б. сахналаштирилади. Халқ театри тўла маънода профессионал бўлмасада, қатнашчилари малакали, истеъдодли кишилардир. Мас, Қад. Римда мимлар, Ғарбий Европада шпильманлар, жонглёрлар, Россияда скоморохлар, Ўрта Осиёда масхарабозлар, шунингдек, турли мамлакатлардаги кўғирчоқбозлар ва б. Халқ театри актёрлари ёлғиз ёки тўдаларга уюшиб, шаҳармашаҳар ва кишлоқмақишлоқ юриб, тўй, сайил ва байрамларда, кўпинча очиқ майдонларда томоша кўрсатишган. Улар репертуаридан халқ оғзаки ижодига асосланган томошалар, кейинчалик турли адабий асарларнинг халқ театрига мослаштирилган вариантлари ўрин олган.

Кийим ва жиҳозлар, ҳаракат ва ҳолатлардаги яққол шартлилик халқ театри учун (умуман, фольклор санъати учун ҳам) хос хусусиятлардан. Халқ театрида актёрлар ўйин давомида томошабинлар билан бевосита мулоқотда бўлади. Халқ театрининг, одатда, на сахнаси, на декорацияси бўлган. Унда диққат, асосан, томоша қаҳрамони характериини очишга эмас, балки вазият, ҳолатларнинг кулгили ва фожиавий чиқишига қаратилган. Халқ драмасида икки — драматик (қаҳрамонлик ёки романтик) ва комик персонаж мавжуд. Драматик персонажларга, асосан, дабдабали муомала услуби, комик қаҳрамонларга эса хазил ва ҳажвий усуллар, сўз ўйини хосдир.

Халқ театри негизида муайян ижодий аъёнларга асосланган профессионал

театрлар майдонга келган. Шарқда анъанавий театр халқ оғзаки ижоди, ракси ва пантомимага таянган. Мас, Ҳиндистонда катхакали, Японияда гигаку ва Но, Индонезияда ваянг—топенг, ваянг—оранг ва б., Хитойда цзацзюй, чуаньци ва б., Ўрта Осиёда масхара ва мукаллид ва б. Халқ театрининг ўзига хос бадиий ва ижро усуллари айрим замонавий театр актёрлари ижодига замин бўлган.

Халқ рақсининг қад. намуналари кишиларнинг ҳайвонот ва табиат олами кузатишларини акс этгирган. Овчилик, чорвачилик билан шуғулланувчи халқларнинг рақслари ёввойи ва уй ҳайвонлари, қушларнинг хаттиҳаракатлари, қилиқларига тақлидан яратилган: помирча «Бургут», «Тулки», туркманча (лайлак ҳаракатларини ифодаловчи) «Химмил», хоразмча «Чағалок» («Балик қуш»), «Тўрғай», ёқутча «Айик», Шим. Африкадаги «Туя», Америка ҳамда Марказий ва Жан. Африкада оммалашган «Овчилар» рақслари ва б. Қ.х. меҳнати билан боғлиқ рақсларда турли меҳнат жараёнлари бадиий ифодасини топган. Мас, лагишча ўримчилар, гуцулча ўтин ёрувчилар, белорусча зиғиркорлар, ўзбекча «Пилла» рақслари ва х.к. Ҳунармандчилик ва б. меҳнат турлари юзага келиши билан янги халқ рақслари пайдо бўлган: украинча бондарь, карелча тўкувчилар, ўзбекча чеварлар ракси ва б. Халқ рақсларининг кўплиги маросим ва ибодатлар билан боғлиқ бўлган. Кишилар рақсининг сеҳрли кучига ишониб, ўйинрақслар билан ажодлар руҳига, тангриларга сиғинишган, ёмон жинларни ҳайдашган ва х.к. Халқ ракси орасида жанговарлик ва баҳодирликни улуғловчи рақслар ҳам кўп учрайди (грузинча хоруми, ўзбекча қилич ва таёқ билан ўйналадиган рақслар ва б.). Ҳар бир халққа ўз рақс анъаналари мавжуд. Ғарбий Европа халқларининг рақслари аксар оёқ ҳаракатларига асосланади. Ўрта Осиё ва б. Шарқ мамлакатларида диққат кўпинча қўл ва тана ҳаракатига қаратилган. Халқ ракси негизида Евро-

пада саъна ракси, Шарқда (жумладан, Ўзбекистонда) мумтоз рақс юзага келган. Ҳозирда халқ сахна ракси ансамбллари деярли барча мамлакатларда фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистонда қад. оммавий (Бешқарсақ каби) ўйинрақслари билан бирга яқка халқ рақслари ҳам кенг ўрин олган (қ. Ялла, Халфа, Мавриги). 1920-й. лардан бошлаб Ашула ва рақс ансамблининг хаваскор ва профессионал жамоалари фаолият кўрсатмоқда.

Халқ циркининг келиб чиқиши қад. маросим, ўйин ва маиший ҳаёт билан боғлиқ. Мас, Хитой хунармандлари тўқилган арконнинг мустаҳкамлигини кўрсатиш мақсадида уни тортиб, устидан югурган. Шу тарзда дорбозлик санъати юзага келган. Акробатика дастлаб ибодат маросимлари билан боғлиқ эди. Профессинал акробат, эквилибрист, жонглёрлар Юнонистонда, Қад. Римда, Хитой, Византияда маълум бўлган. Ўрта асрларда сайёҳ артистлар шаҳар ва кишлоқ майдонларида чиқишлар қилиб, акробатика номерларини намойиш қилган.

Тарихий манбаларга кўра, Ўзбекистон худудида қад. замонлардан хилмахил цирк томошалари кенг тарқалган. Халқ байрам ва сайилларида, бозор майдонларида ва тўйбазмларда хонанда, созанда, кизикчи ва масхарабозлар билан бир қаторда цирк артистлари ҳам томоша кўрсатишган. Халқ цирки жанрлари бой, рангбаранглиги ва ўзига хослиги билан ажралиб туради. Хусусан, дорбозлик, симбозлик, ёғочоёқ, ёғочот, найрангбозлик, бесуяк ва муаллақчилик, жонглёрлик, ҳайвон ўйнатиш каби анъанавий цирк турлари кенг ривож топган.

20-а.нинг 2-ярмида халқ цирки соҳасида Усмонжон Нишонбоев, Мадаминжон Юсупов, Кимсан Назаралиев (Андижон), Эргаш ва Ҳокимжон Парпиевлар (Асака), Лочин Усмонов (Фарғона), Қосим Абдуллаев (Бухоро), Қадам Жабборов (Хива), Жўрахўжа Норхўжаев (Наманган) ва б. самарали ижод қилдилар. Ҳоз. Ўзбекистонда 20 дан ортик оилавий цирк гуруҳлари фаолият кўрсатиб

келмоқда. Мустақиллик йилларида Юнусали Ғозиев (Андижон), Тўлқин Болтабоев (Паркент), Аҳмад Муродов (Қўқон), Аҳмад Набиев (Фаргона), Турсунали Мамажонов (Фаргона), Баҳром Жабборов (Хива), Абдимурод Эргашев (Самарканд), Саъдулла Мамадалиев (Қашқа дарё), Анвар Мўйдинов (Гулистон) ва б. раҳбарлигидаги халқ цирки жамоаларининг ижрочилик маҳорати сезиларли даражада ошиб, репертуари анъанавий циркнинг турли жанрлари билан бойиб келмоқда. Халқ цирки жамоалари барча кўриктанловларда қатнашиб келади. Кўпгина халқ цирки жамоалари чет эл гастролларида бўлиб қайтмоқдалар.

Ўзбекистонда халқ ижодининг турли йўналишларини ривожлантириш, тарғиб этиш, халқ ижоди соҳасида турли кўриктанлов, фестиваль ва оммавий байрамларни ташкил этиш билан Республика халқ ижодиёти ва маданиймаърифий ишлар илмийметодик маркази шуғулланади. Шу жумладан, Ўзбекистонда мунтазам равишда фольклорэтнографик жамоалари, аскиячи ва қизикчилар, тўймаросим кўшиқлари ижрочиларининг Республика кўриктанловлари, миллий дорбозлар, анъанавий цирк санъати ва хаваскор кўғирчоқ театрларининг Республика кўриқфестиваллари, «Бойсун бахори» халқаро очик фольклор фестивали ва б. ўтказилади.

Халқ меъморлиги инсоннинг ўзини ташқи муҳитдан муҳофаза қилиш, ўзига яшаш учун қулай шароит яратиш йўлида қилган изланишлари натижасида юзага келган. Ибтидоий даврдан бошлаб одамлар яшаб турган жойнинг иқлим шароити, ландшафтини инобатга олган ҳолда бошпана курган. Қурилган уйларда иморат тарҳининг қулайлиги, конструктив асосларининг мустаҳкамлиги, маҳаллий хом ашёлардан кенг фойдаланиш йўллари, иморатнинг табиат инжиқликларига бардошлиги такомиллашиб борган. Инсон тафаккурининг бой олами унда иморатнинг эстетик жиҳатдан безаш орзухавасини ҳам уйғотади. У хоналар-

дан айримларини рангбаранг нақшлар билан безай бошлайди.

Синфий жамият шакллангач, меҳнат тақсимоти натижасида иморат қуриш, уни безаш билан боғлиқ алоҳида соҳалар юзага келган (ганчкорлик, наццошлш, ёғоч ўймакорлиги, тош ўймакорлиги). Бу соҳаларни эгаллаган халқ усталари, меъморлари асрлар давомида синовдан ўтган тарх, тарз ва конструктив асослардан фойдаланиб келган. Натижада халқ меъморий анъаналари юзага келган, айрим иморатлар санъат дурдонасига айланган. Халқ меъморлиги инсоннинг нафақат ижтимоиймаиший ва маънавий талабларини қондириш, балки унинг ҳаёт хавфсизлигини ҳам таъминлаб келган. Шунинг учун ҳар бир ўлка, вилоят, шаҳар, тоғ воҳаси халқ меъморлиги тарх, тарз, композиция жиҳатидан бир-биридан фарқ қиладиган анъаналарга эга. Х.м. анъаналари 19-а. охири — 20-а. бошларида қурилиб, ҳозиргача сақланиб келган турар лсойларда яққол еезилади.

Жумладан, Бухоро уйлари икки-уч (дарун—ичкари, берун — ташқари ва хўжалик) ҳовлидан ташкил топган. Ассий яшаш хоналари ёзги ва қишқига бўлинади. Ёзги хоналар олдида баланд айвон бўлиши одат бўлган. Ҳовли композицияси бир-бирига мутаносиб жойлаштирилган баланд айвон ва айвончалар ҳамда уларнинг хушбичим устунлари билан бойитилган. Хона композициясида шохнишин — меҳмон ўтирадиган бўлинма дид билан безатилган. Бой хонадонларда меҳмонхоналар ён деворлари поддан шифтгача кўтарилган тоқчаларга эга бўлган. Уларнинг юқори қисми равоқ шаклида бўлиб косасимон шарафалц) билан безатилган. Текис юзали деворлар ҳам занжира — руталар билан бўлинмаларга тақсимланган. Улар ичига ниҳоллари ҳамма томонга ёйилган, гуллари қийғос очилган рангбаранг гулдасталар ишланган.

Самарқанд турар жойлари ҳам дарун ва берун (ички ва ташқи) ҳовлилардан ташкил топган. Самарқандда иккинчи

қаватдаги айвонлар кўчага қаратилган холда ҳам учрайди. Хона айвон ёки дахлиз билан «Г» ҳарфи шаклида, узунасига, ёнмаён тарҳда бирлашиб, турли бой мужассамотлар ташкил қилган. Мехмонхона кўпроқ ташқи ҳовлида бўлиб, бой бадийи безакка эга бўлган. Хона тўридаги девор уч бўлинмага ажралиб, кўпинча ўртада тоқчабанд, икки ёнида ўринкўрпа учун тахмон жойлаштирилган. Хона ён деворларида каттакатта тоқчалар тоқ сонда ўрнатилган. Ҳовлига қараган деворда хона катталигига қараб икки ёки учта дарча назарда тутилган. Улар серҳашам ўймаkori бағдоди эшиклар билан ҳовли томондан тўсиб кўйилган. Дарчалар оралиғида каттакатта тоқча бўлинмалари мавжуд. Хона шифти кўпинча кабза услубида бўлиб, васса ва тўсинлар рангбаранг ўсимликсимон нақшлар билан тўдцирилган. Хива турар жойларида ҳовли кичикроқ бўлиб, асосий қисми катта (улу) айвон ва кичик (терс) айвон билан ёпилган. Айвонлардаги катта ва кичик ўймакор ёғоч устунлар майда нақшлар билан безатилган, мрамар курсиларга ўрнатилган. Хона ҳавоси алмашувини таъминлаш учун улу айвон хонадан анча баланд қилиб қурилган. Катта айвон ўзининг жойлашиши, ўймакор баланд устунлари билан ҳовли композициясини безаб туради. Хива уйларида хона деворининг юқори қисмига девор юзасидан бўртиб чиққан тоқчалар бир чизиқда жойлаштирилган. Улар юзаси нафис равоқчаларга эга. Фарғона турар жойлари ўзининг симметрик тарҳи ва тарзи билан ажралиб туради. Бу ерда икки хона ўртасида дахлиз жойлаштирилган, улар кўпинча ҳовли томондан узун айвон билан бирлаштирилган бўлади. Мехмонхона ўзининг серҳашам беаги билан қолган хоналардан фарқ қилади. Дахлизда турли тузилишдаги безакли мўри ўрнатилган.

Тошкент турар жой меъморлигида ҳам ташқи ҳовли уйлари икки қаватли қурилган. Иккинчи қават марказида шийпон назарда тутилган. Шийпон ёнидаги хоналар учун усти берк, атрофи очик

ҳовли вазифасини бажарган. Тошкент халқ турар жой меъморлигида дахлиз ёки айвон бир хона билан ёнмаён ёки икки хона оралиғида, икки ёки уч хона бурчагида бўлади. Бу ерда қашқарча айвон кенг қўлланган. Мехмонхона кўпинча ташқи ҳовлининг иккинчи қаватида бўлган. Интеръери ўзининг ички ҳашаматли беаги билан қолган хоналардан ажралиб турган. Хона тўридаги девор кўп ҳолларда уч бўлинмадан ташкил топган. Улардан ўртадаги ёки икки четидагиси тахмон бўлиши мумкин. Хона ён деворларидаги битта ёки иккита бўлима майда тоқчабанд қилинган, қолган бўлинмалари каттакатта тоқчаларни ташкил қилади. Тоқчалар ичига бинафша ва пушти рангда гулдасталар ишланган.

Ўзбекистон шаҳар ва кишлоқ халқ меъморлигида иморат деворлари гуваля, пахса ва ёғочли синчдан қурилади. Яккасинчли ва қўшсинчли деворлар шаҳар халқ тураржой меъморлигида кенг қўлланади. Қўшсинчли девор мустақкам бўлиб, унинг мағзида тахмон ва тоқчалар ўрнатилган. Хонада тоқчали деворларшшг сони қўшсинчли девор сони билан белгиланади. Шунинг учун Самарканд уйлари хоналарида икки девор, Бухорода — бир ёки икки, Фарғона ва Тошкентда тўрт девор қўшсинчли бўлади. Тоқчалар хўжалик буюмларни сақлаш, тахмонлар кўрпатўшак ва сандиқларни жойлаштириш имконини беради. Улар оппоқ ганч хошияли бўлиб, майда нафис нақшлар ва улар замиридаги кизил, кўк, сариқ ранглар хонага ўзига хос гўзаллик бағишлаган.

Ўзбекистон тоғ худудидаги турар жойлари ҳам ўзига хос меъморий анъаналарга эга. Тоғнинг қия ён бағрида жойлашган кишлоқлар панорамаси узокқан кўп қаватли яхлит композицияли уйга ўхшаб кетади. Уйларнинг тузилиши, лойиҳаси кўпроқ ўша жой табиий иқлим шароитига ва ландшафтига боғлиқ ҳодда шаклланган. Шу сабабли ҳар бир вилоят тоғ воҳаси ва дараларда қурилган уйлар мужассамотини бир неча турга бўлиш

мумкин.

Жумладан, Нурота тоғ кишлоклари халқ меъморлигида пиллапоя тузилишидаги ёки устуауст қурилган икки қаватли уйлар, кам нишаб майдонда бир қаватли қурилган уйлар асосий ўрин тутлади. Қашқадарё тоғ турар жой биноларида совуқ обҳавосидан ҳимояланиш мақсадида яшаш хоналари, асосан, айвон (баъзида икки, уч ёки ҳамма томони берк бўлган пешайвон) атрофида жойлашган. Иккинчи қаватда уч томони хона билан ўралган кичик ховличалар ташкил этилган. Сурхондарё тоғ уйлари кўпинча чўзинчоқ шаклда қурилган, одд томонидан узун айвонга эга бўлади. Биринчи қават томи иккинчи қават учун ховли вазифасини ўтайди. Қашқадарё ва Сурхондарё тоғ халқ меъморлигида кишки хона кириш эшиги ёнидаги девор олди яна бир девор билан тўсилган. Икки девор оралигида ўчоқ назарда тутилган. Фарғона, Тошкент вилояти тоғли худудларида ҳам ўзига хос халқ меъморлиги анъаналари ривож топган, жумладан, уйлар тархдда томонлари тенг катта хоналар кўп учрайди. Тоғ халқ меъморлигида қурилиш материали сифатида синч, пахса, гувала билан бирга тош девор ҳам ишлатилган. Яна қ. Амалий санъат.

Ад.: Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т., Узбекский народный героический эпос, М., 1947; Оби до в Т., Дорбозлар киссаси, Т., 1963; Қодиров М., Ўзбек театри анъаналари, Т., 1976; Нозилов Д., Халқмеъморчилиги, Т., 1982; Кароматов Ф., Ўзбек халқ мусиқа мероси, 1—2 китоб, Т., 197883; Уролов А., Нозилов А., Тўрақулов Ш., Қишлоқуйлари, Т., 1988; Ўзбек фольклори очерклари, 1—2 ж.лар, Т., 1988—1989; Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди, Т., 1990; Абдуллаев Р., Обрядовая музыка Центральной Азии, Т., 1994; Иброҳимов О., Ўзбек халқ мусиқа ижоди, Т., 1994; Алпомиш, Т., 1999; Авдеева Л., Ўзбек миллий ракси тарихидан, Т., 2001; Маънолар махзани, Т., 2001; Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О., Узбекхалқмақоллари, Т., 2002; Каримова

Р., Ўзбек рақслари, Т., 2003.

Тўра Мирзаев, Олимжон Беков, Ўткир Тоҳиров, Пўлат Тошканбоев, Додо Нозилов.

ХАЛҚ КИТОБЛАРИ - қ. Кисса.

ХАЛҚ КУЙЛАРИ — халқ ижодига мансуб кўшиқ ва чолғу куйлари.

ХАЛҚ КУЙЛАРИНИ ҚАЙТА ИШЛАШ — профессионал мусиқа — бастакорлик ва композиторлик ижодиёти соҳаси, муайян жанр. Кўп овозли мусиқа заминида аранжировка, гармониялашга. қисман яқин, лекин услубан бирмунча мураккаб. Композиторлик мактаблари шаклланишида Х.к.қ.и. муҳим аҳамиятга эга бўлиб, дастлабки босқич вазифасини бажаради, зеро миллий мусиқа услубларини ўзлаштиришда ижодий лаб. вазифасини ўтайди (Комитас, У. Ҳожибеков, З. Палиашвили, М. Глинка, Э. Григ, Н. Лисенко, Б. Барток, Ж. Гершвин, С. Прокофьев, Л. Яначек ва б.).

Ўтмиш ўзбек мусиқа ижрочилиги ва ижодиёти ўзгарувчанлик, оғзакилик каби омилларга асосланган бўлиб, унда халқ ҳамда мумтоз чолғу куй ёки ашула йўлларининг вариантларини яратиш кенг урин олган. Мазкур анъанани бастакорлик ижодиётининг таркибий йўналишига айлантириб, Т. Жалилов, Ю. Ражабий ва б. ижодкорлар Х.к.қ.и.нинг монодия заминидаги етук намуналарини яратишган.

Композиторлар ижодидан Х.к.қ.и. катта ўрин олиб, Ўзбекистонда мусиқали драма, опера, балет, симфоник мусиқа, кантата, оратория, камер мусиқа жанрлари ўзлаштирилишида муҳим омил бўлди. Бу соҳадаги дастлабки тажриба (19-а. охири — 20-а. бошларида Н. Кленовский, Ф. Лейсек, Н. Миронов, К. Абдуллаев, З. Максудов ва б. яратган асар) ларда композиторлар ўзбек мусиқа мероси хусусиятларини сингдиришолмади. 1920—30 й.ларда В. Успенский бошқа композиторлар каби халқ кўшиқлари («Заркокил», «Чаманда гул» ва б.),

«Фархрд ва Ширин» мусикали драмасида мураккаб ашула ҳамда мақом йўллари («Найларам», «Чоргоҳ» ва б.)ни тинтловчиларга мўлжаллаб қайта ишлашда куп овозли мусика воситалари (айниқса, гармония имкониятлари)дан чекланган ҳолда фойдаланган. Фақат 30-й.ларнинг 2-ярмида А. Козловский 4 та фаргонача («Танавор», «Ўзганча», «Фигон» ва «Гул юз узра») ашулани овоз ва симфоник оркестр учун қайта ишлаб, куп овозли мусика воситаларини кенг татбиқ этди (айниқса, «Танавор»да), бадиий этук натижаларга эришди. Г. Мушель 1941 й. «55 ўзбек халқ қўшиғи» тўпламини яратди. Х.к.к.и. да янги боскич 50-й.ларда М. Бурҳоновнит жўрсиз хорга мўлжалланган ўзбекча «Энди сандек», «Ганжи Қорабоғ», тожикча «Сари кўҳи баланд», уйғурча «Сайра», қорақалпоқча «Бибигул» каби қайта ишланган кўшиқлари билан бошланди. Уларда монодия ва кўп овозли мусика аънаналари узвий боғланган. Кейинги йилларда халқ куйларига асосланган журсиз хорлар Ик. Акбаров, С. Бобоев, Б. Умиджоновлар ижодида ривожланди. Б. Надеждин, Т. Содиқов, Б. Гиенко, М. Левиев, Д. Зокиров, С. Жалил ва б. композиторлар халқ куйларини турли ижрочи (якка соз, якха соз ва фортепиано, ансамбль ва оркестр) лар учун қайта ишлашган.

Ад.: Гафурбеков Т., Фольклорные истоки узбекского профессионального музыкального творчества, Т., 1984.

Тўхтасин Гафурбеков.

ХАЛҚ ЛАШКАРЛАРИ - қадимда ва ўрта асрларда уруш вақтида фуқаролардан (асосан, кўнгиллилардан) ташкил топадиган ҳарбий тузилмалар; чет эл босқинчиларига қарши кураш учун кенг халқ оммасини жалб қилиш шакллари билан бири. Х.л. деярли барча халқлар тарихида жуда қадимдан маълум. Бир давлат бошқа бир давлатга ҳужум қилганида босқинчиликка учраган мамлакат халқи ўз ватанини муҳофаза қилиш учун қўлига қурол олган ва мунтазам қўшинлар билан

бир қаторда душманга қарши курашган. Х.л. кўнгилли ватанпарварлардан ташкил топганлиги билан партизанларга ўхшаб кетсада, улар бир-биридан фарқ қилади: яъни партизанлар душман босиб олган ҳудудда ҳаракат қилади, Х.л. эса, душман босиб олмаган ҳудудда тузилади.

ХАЛҚ МАСЛАХАТЧИЛАРИ (ЎзРда) 1-инстанцияда жиноят ва фуқаролик ишларини кўришда қатнашиш учун сайланган фуқаролар. Иш бўйича қарор чиқаришда судья билан тенг ҳуқуққа эга. Одатда, ишни кўраётган суд таркибига 2 нафар халқ маслаҳатчиси қиради. Одил судловни амалга оширишда фуқаролар Х.м. сифатида қатнашиши уларнинг фуқаролик бурчи ҳисобланади. Суд таркибида одил судловни амалга оширишда Х.м. мустақиддилар ва фақат конунга бўйсундилар. Х.м.нинг суддаги фаолиятига ҳеч қандай аралашувга йўл қўйилмайди, бундай аралашув конун бўйича жавобгарликка олиб келади. Суд таркибида фаолият кўрсатаётган даврда халқ маслаҳатчиси унинг розилигисиз бўшатилиши ёки бошқа иш жойига ўтказилиши мумкин эмас. Х.м.нинг шахси дахлсиздир. Х.м.га нисбатан жиноят иши фақат ЎзР Бош прокурори ёки унинг вазифасини бажарувчи шахс томонидан кўзғатилиши мумкин. Х.м. 25 ёшдан кичик бўлмаган ЎзР фуқароси орасидан турар жой ёки иш жойи бўйича фуқаролар йиғинида очик овоз бериш орқали 2,5 й. муддатга сайланади. Х.м.нинг ҳуқуқий мақоми Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги (янги таҳрири) қонунида (2000 й. 14 дек.) курсатиб берилган (62модда).

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ПОЭТИК ИЖОДИ - к. Халқ ижоди.

ХАЛҚ ПЕДАГОГИКАСИ - тарбиянинг мақсад ва вазифалари борасида муайян халқнинг ҳаётий тажрибаси ҳамда турмуш тарзида шаклланган амалий қарашлар мажмуи; муайян жа-

миятда яшаш учун ҳар бир одам амал қилиши шарт саналган ва урфодат, удум, хулқодоб, маросим, анъана, турмуш тарзи, бадиий ижод, уйин сингари эмпирик воситаларда намоён буладиган амалий фаолият ҳамдир. Х.п. фанда этнопедогогика деб ҳам юритилади. Пед. фанида Х.п.га хос энг муҳим белгиларидан бири унинг қадимийлигидир. Ҳар қандай халқ муайян этнос сифатида мавжуд бўлиши учун ўзига хос қиёфага эга бўлиши керак. Халқнинг ижтимоий, маънавий, интеллектуал қиёфаси эса унинг пед. воситасидагина шаклланади. Х.п. муайян халқнинг ўзи билан бирга дунёга келгани учун ҳам унинг тарихи халқ тарихи билан тенг. Х.п.нинг иккинчи белгиси унинг тўлиқ амалий хусусиятга эгаллигидир. Халқ таълим-тарбия жараёни ва унинг натижаларига прагматик назар билан қарагани учун Х.п. гоёлар шаклида эмас, балки урфодат, анъана, амал, удум, хулқодоблар тарзида намоён бўлади. Х.п. таълимтарбия ҳақидаги фикрлар йиғиндиси эмас, балки амал қилиниши мажбурий бўлган ва бажарилиши ҳамма томонидан назорат қилинадиган амалий хулқий кўникмалар ва ш.к. мажмуидир. Х.п.нинг учинчи хусусияти унинг муаллифи номаълум, аноним пед. эканлигидир. Х.п. талабларининг яратувчиси маълум бўлмаганлиги учун ҳам муқаддас саналган ва сўзсиз бажарилган. Этнопедогогикага дойр бирор талабнинг муаллифи маълум бўлса, унинг таъсири пасайиб кетади. Чунки у, ким бўлсада, қандайдир бир одамнинг истаги сифатида қабул этилади. Анонимлик эса урфодат, удум, хулқодатларга сирлилик, муқаддаслик тусини беради. Х.п.нинг тўртинчи белгиси унинг синкретик (қоришиқ) хусусиятга эгаллигидир. Халқ ҳаёти кўп қиррали экани ҳолда яхлит бўлгани сингари унинг пед.си ҳам қоришиқдир. Халқнинг турли йўналишдаги педагогик тадбирлари синкретик тарзда бирварақайига олиб борилгани учун Х.п.га алоҳидалик эмас, умумийлик хосдир. Х.п.нинг бешинчи белгиси унинг кенг ёйилганлигидир.

Х.п.га оид амаллар муайян этник бирликнинг ҳаммасига бирдай татбиқ қилинади. Муайян шахсларнинг хоҳиширодаси қандайлигидан қатъи назар, халқнинг ҳар бир вакили унинг тарбия ва яшаш тарзига дойр талабларига риоя этишга мажбур. Х.п. талабларини бажаришда тарбияланувчининг истақлари инобатга олинмайди. Муайян этник бирликнинг турмуш тарзида намоён бўлиши Х.п.нинг олтинчи хусусиятидир. Х.п. эмпирик табиатга эга бўлиб, жамият аъзолари ҳаётини йўлга қўйишга қаратилган ва унинг қоидалари муҳокама учун эмас, балки турмуш мобайнида амал қилиш учундир.

Ўзбек Х.п. узоқ тарихга эга ва миллатдаги энг консерватив, секин ўзгарадиган, ана шу хусусияти туфайли халқнинг ўзига хос қиёфаси сақланиб қолишини таъминлайдиган ҳодиса эканлигига қарамай, ўз тараққиёти давомида бир қатор ўзгаришларни бошидан кечирди. Ўзбек Х.п. нинг тараққиёт тарихи исломгача бўлган давр халқ пед. си, ислом таъсири даври халқ пед.си, ташқи таъсирлар даври халқ пед.си, мустақиллик даври халқ пед.си сингари босқичлардан иборат. Ўзбек Х.п.нинг бу тарзда даврлаштиришда халқ руҳияти, яшаш ва фикрлаш тарзидаги туб сифат белгиларининг ўзига хослиги ҳисобга олинган. Кўп минг йиллик тарихга эга ўзбек халқи илмий ва моддий буюм тарзидаги далилларга кўра, ислом дини қабул қилингунгача бўлган вақтда тамомила ўзига хос тарзда ҳаёт кечирган. Олам ҳодисаларини ўзгача йўсинда тушунган ва изоҳлаган, ҳаётдан бошқача таъсирланган ва таъсир кўрсатган, тириклик ва ўлим, у дунё ва бу дунё, эзгулик ва ёвузлик, гўзаллик ва хунуқлик, савоб ва гуноҳ, ҳалол ва ҳаром сингари тушунчалар ўзгача мазмун аниқланган. «Авесто» асари юзасидан амалга оширилаётган тадқиқотлар, шунингдек, Селенгур, Хоразм, Болаликтепа, Иссиққўрғон, Чуст, Риштон ва Бурчмулладан топилган обидалар шундан далолат беради. Ислом динининг қабул қилиниши ўзбек халқининг турмуш тар-

зини тамомила ўзгартириб юборди, уни оламнинг мусулмонлар деб аталмиш кўп сонли қавми билан яқинлаштирди, халқнинг турмуш тарзи, маданияти, маънавияти, руҳияти, иқтисоди ва ижтимоий турмушига фавқулодда катта таъсир кўрсатди. Айни вақтда, халқ ўзининг азалий миллий қиёфасини ҳам сақлаб қолди. Чунки у қадимдан пухта шаклланган ва қатъий амал қилинадиган удумлар, одатлар, анъаналар тизимига эга эди. Халқ исломни қабул қилгандан кейин унинг яшаш, фикрлаш, таъсирлиниш тарзида содир бўлган ўзгаришлар Х.п.да акс этди. Энди халқ ҳалол ва ҳаром, гуноҳ ва савоб, тақдир, қисмат, у дунё ва бу дунё, ҳаёт, ўлим ҳамда қайта тирилиш борасида тамомила янги қадриятларни ўзлаштирди, уларни ҳаёт тарзига, удумларга, урфодатларга, анъаналарга, маросимларга, яъни пед.га айлантирди. Бу даврдаги хулқатвор, анъана, удум, одатлар маънавий турмушдаги айни шу жиҳатларни акс эттирадиган бўлди. Ўзбек миллати жуда узоқ вақт мобайнида ислом дини таъсиридаги Х.п.га амал қилган ҳолда яшади. 19-а.нинг 2-ярмига келиб, Россия босқини сабабли ўзбек халқининг турмуш тарзи, фикрлаш йўсини, тарбия тамойилларида жиддий ўзгаришлар содир бўлди. Фақат ислом дини белгилаган турмуш тарзи, ақида, анъана ва одатлар билангина яшаш мумкин бўлмай қолди. Халқнинг онги, ахлоқи, фикри, турмуши ўзгариши билан унинг пед.си ҳам ўзгаришларга учради. Янги анъана ва одоблар пайдо бўлди, айрим педагогик қадрият, ахлоқий ақидалар эса йўқолди. Х.п.даги йўқотишлар, айниқса, шўро даврида кенг тус олди. Х.п. туфайли шиддатли ўзгаришлар гирдобидида қолган ўзбек миллати ўз қиёфасини сақлаб қола билди. Истиклол натижасида эса ўзбек халқининг фикрлаш, яшаш, оламни англаш ва изохлаш йўсини янгиланди, халқ руҳияти, маънавий қиёфаси ўзгарди. Бу ўзгаришлар халқнинг турмуш тарзида пайдо бўлаётган янги одат, анъана, хулқатвор, урф ва удумлар тарзида намо-

ён булмоқда. Мустақиллик даври Х.п.да кўплаб исломий анъаналар қайта тикланиб, амалий тарбия жараёнига татбиқ этила бошланди. Х.п. тарихий тушунча сифатида ҳоз. кунда ҳам замон талабларига мое равишда бойиб бормоқда ва жиддий амалиётарбиявий аҳамият касб этмоқда.

Қозоқбой Йўлдошев.

ХАЛҚ СЕЛЕКЦИЯСИ - селекциянинг ривожланиш тарихидаги бир босқич ва йўналиш; к.х. экинларининг янги нав, клон, пайвандларини ҳамда чорва молларининг янги зотлари, гурухларини номаълум муаллифлар, миришкор дехқонлар ва чорвадорлар томонидан оддий усулларда танлаб, саралаб яратилиши. Х.с. бир неча минг йиллик тарихни ўз ичига олади. Ўрта Осиё худудида кўпгина маданий экинлар — бугдой, арпа, шоли, мева, узум, сабзавотполиз экинлари ва б. бундан бир неча минг йил аввал ўстирилганлиги маълум. Одамлар экинларни экиш, уларга ишлов бериш билан бир қаторда улар орасидан қимматли хўжалик белгиларига эга бўлган нусха, шакллари танлаб, сақлаб, кўпайтириб борганлар ва шу тариқа Х.с. пайдо бўлган. Чорвачиликда ҳам аерлар давомида танлаш ва саралаш асосида қорамол, кўй, эчки, от ва туяларнинг қимматли хўжалик белгиларига эга бўлган кўплаб ноёб зотлари яратилган (хисори, саражи куй зотлари, қорабайир, лақай от зотлари, зебусимон сигар зотлари). Х.с. анъаналари ҳоз. даврда ҳам илмий селекция усуллари ва муассасалари билан ёнмаён давом этиб келмоқда.

Ўзбекистонда 20-а.нинг 40-й.лари бошида сурхондарёлик Муслима Бегинова машхур «Муслимка» бугдойини кашф этди. Н. Ниёзов (Тошкент вилояти) гўзанинг мева шохлари чекланган навларини (Н, ва Н2), К. Неъматшоев (Андижон вилояти) 108—Ф навидан мева шохларининг бўғимлари жуда калта, тупи ихчамлиги билан фаркландиган гўза нусхаларини (Пахтаобод нави), У. Абдул-

лаев (Наманган вилояти) Косон навини, Н. Ҳайдаров (Фарғона вилояти) Бешариқ навини яратдилар. 1950—90 й.ларда поллизсабзавотчиликда халқ селекциячилари ковуи ва тарвузнинг 50 дан ортиқ навларини (Аббосхон Алигавҳаров, Ўринбой Каримов, Ҳошим Қосимов, Тиркаш Тожиёв, Ҳакимполвон Усмонов, Хўжамберди Қўшоқов, Матвафо Юсупов), картошканинг Обидов (Али Обидов), помидорнинг Юсупов (Карим Юсупов) навини яратдилар ва бу навларнинг кўпчилиги давлат реестрига киритилган ва рнлаштирилган.

Халқ селекциячилари яратган навлар экин турлари коллекцияларини бойитишда муҳим аҳамиятга эга. Бу навларнинг кўпчилиги селекцияда бошланғич материал сифатида ҳам фойдаланилади.

Баҳодир Норматов, Абдулазиз Аббосов.

«ХАЛҚ СЎЗИ» («Народное слово») — оммавий ижтимоий-сиёсий газета. Муассиси — Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси. 1991 й. 1 январдан чиқа бошлаган. Ҳафтада 5 марта, ўзбек ва рус тилларида чоп этилади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, унинг органлари, Вазирлар Маҳкамаси ҳамда маҳаллий вакиллик ва ижро этувчи ҳокимият органлари фаолиятини, мамлакатимизда ва хорижда рўй бераётган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-ахлоқий жараёнларни ҳолис ва беғараз ёритиш тахририятнинг асосий вазифаси ҳисобланади.

Мустақилликни авайлаб-асраш, мустаҳкамлашнинг асосий шarti — фуқароларнинг сиёсий онгини ошириш, бир бутун миллат, халқ сифатида шакллантириш, Ватанга муҳаббат, ажодларимизнинг қахрамонона анъаналарига садоқат руҳида тарбиялаш, ҳурфикрлилик, миллий ифтихор, ватанпарварлик, эркинлик ва озодликни энг улуғ неъмат деб билиш газ.нинг муҳим йўналишидир.

Газ. вазирликлар, идоралар, корпорациялар, концернлар, компаниялар, қўшма корхоналар, чет эл ваколатхоналари ва б. муассасалар билан келишув ва шартномаларга мувофиқ фаолиятнинг турли соҳаларига оид ахборотларни, давлат, тижорат тизимлари ва хусусий шахсларнинг реклама ҳамда эълонларини босиб чиқаради. Асосий рукнлари: «Кучли давлатдан — кучли жамият сари», «Олий Мажлисида», «Парламент назорати», «Фармон ва ижро», «Огоҳлик», «Бугуннинг гапи», «Ислохот одимлари», «Судхуққ ислохоти», «Таълим ва ислохот», «Долзарб мавзу», «Бевосита мулоқот», «Куч — билим ва тафаккурда», «Маърифат соати», «Олам нафаси», «Журналист суриштируви», «Бир хат изидан» ва б. Адади 34000 (2004). Бош муҳаррири Аббосхон Усмонов (1997 й.дан).

ХАЛҚ ТАЪЛИМИ — мамлакатда тарбиявий, ўқув ва маданиймаърифий муассаса ва тадбирлар тизими ҳамда уларни бошқариш органлари. Х.т. тушунчаси 20-а.нинг 80-й.ларида ўзбек тили лексикасидан ўрин олди. Унғача «халқ маорифи» атамаси қўлланилган бўлиб, у кишиларнинг билими ва онгини ошириш, умумий савиясини кўтаришга қаратилган таълимтарбия тарзида, нисбатан торроқ маънода қўлланилган. «Х.т.» атамаси илмфан ёки касб-хунар соҳалари бўйича эгалланиши зарур бўлган маълумот ва кўникмалар мажмуини, таълимтарбия, ахлоқодоб, кўрсатма, билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш, йўлийўрик ўргатиш тушунчаларини камраб олади. Бу атама замирида мамлакат фуқароларини нафақат маърифатли, саводли қилиш, балки уларга таълимтарбия бериш, касб-хунарга йўналтириш, уларда билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш жараёни ҳам камраб олинади. Давлат таълим стандартларига мувофиқ таълим дастурларини амалга оширувчи давлат ва нодавлат таълим муассасалари, таълим тизимининг фаолият кўрсатиши

ҳамда ривожланишини таъминлаш учун зарур бўлган тадқиқот ишларини ба-жарувчи илмийпедагогик муассасалар, таълим соҳасидаги давлат бошқарув органлари ҳамда уларга карашли корхона, муассаса, ташкилотларни ўз ичига камраб олади. Ўзбекистонда Х.т.нинг бош мақсади — маънавий баркамол авлодни тарбиялашдан иборат бўлиб, у инсон-парварлик ва демократик характер касб этади. ЎЗР нинг 1997 й. 29 авг.да қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги қонуни ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастури Х.т. тизимининг барча йўналишларини такомиллаштириш ва ривожлантириш учун кенг имкониятлар очиб берди. Қрнун ва дастурда кадрлар тайёрлаш миллий моделининг асосий таркибий қисмлари, жумладан, узлуксиз таълим таърифла-ниб, унинг асосий вазифаси белгилаб бе-рилган. Х.т. мактабгача таълим, умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-хунар таълими, олий таълим, олий ўқув юрти-дан кейинги таълим, кадрлар малакаси-ни ошириш ва уларни қайта тайёрлаш, мактабдан ташқари таълим турларини камраб олади. Х.т.нинг умумий ўрта тури (9 й.) мажбурий, ўртамахсус, касб-хунар таълим тури (3 й.) эса ихтиёрий-мажбу-рийдир.

Кўп мамлакатларда Х.т.нинг асосий тизими бошланғич таълим ҳисобланади ва у 4 й.дан 9 й.гача давом этади. Ўзбекистонда Х.т.нинг дастлабки бо-скичи мактабгача таълим ҳисобланади. Мактабгача таълим бола шахсини руҳан ва жисмонан соғлом, етук тарзда, мак-табда ўқишга тайёр ҳолда шаклланти-ришни назарда тутди. Бу таълим 6— 7 ёшгача оилада, болалар боғчалари ва мулк шаклидан қатъи назар, бошқа таъ-лим муассасаларида олиб борилади. Х.т.нинг умумий ўрта тури бошланғич таълим (1— 4-синфлар) ва умумий таъ-лим (5—9-синфлар)ни камраб олади. Бошланғич таълим тўрт йиллик бўлиб, у умумий ўрта таълим олиш учун зарур бўлган саводхонлик, билим ва кўникма асосларини шакллантиришга қаратилган.

Бошланғич таълимнинг 1-синфига бола-лар 6—7 ёшдан қабул қилинади. Х.т.нинг умумий таълим босқичида ҳам билимлар давлат таълим стандартларида белгилан-ган ҳажмда берилади. Умумий ўрта таъ-лим (1 — 9синфлар)да ўқувчиларнинг мустақил фикрлаши, ташаббускорлик ва ташкилотчилик қобилияти ривож-лантирилади, уларнинг тафаккур ва фа-олиятидаги эркинлиги, мустақиллиги таъминланади. Х.т.нинг ўрта махсус, касб-хунар таълими турида таълим олиш ихтиёриймажбурий тарзда амалга оши-рилади. Умумий Урта таълимни якунла-ган ўқувчи билим олишни таълимнинг маълум йўналишини чуқур ўзлаштириш учун академик лицей ёки умумий ўрта таълимни маълум касб-хунар билан боғлаб ўрганиш мақсадида касб-хунар коллежиди ихтиёрий равишда давом эттириши зарур. Х.т.нинг олий таълим босқичи юқори малакали мутахассислар тайёрлашни таъминлайди. Олий таълим университет, ўқув академияси, интлар-да урта махсус, касб-хунар таълими не-гизида амалга оширилади. Олий таълим олиш ихтиёрий бўлиб, таълим муддати камида 4 й.дан иборат бўлган бакалав-рият ҳамда ўқиш муддати камида 2 й.дан иборат бўлган магистратура босқичида амалга оширилади. Олий ўқув юртидан кейинги таълим жамиятнинг юқори ма-лакали илмий ва илмийпедагогик кад-рларга бўлган эҳтиёжини таъминлашга қаратилган таълим тури ҳисобланади. У олий ўқув юрти ва и.т. институтларида аспирантура, адъюнктура, докторантура, мустақил тадқиқотчилик шаклида амал-га оширилади. Х.т.нинг кадрлар малака-сини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш тури мутахассисларнинг касб билимла-ри ва кўникмаларини чуқурлаштириш ҳамда янгилашни назарда тутди. Х.т.нинг мактабдан ташқари таълим турида болалар ва ўсмирларнинг якка тартибдаги қизиқиш ва эҳтиёжларини қондириш, уларнинг бўш вақти ва дам олишини мақсадга мувофиқ равишда ташкил этиш учун давлат органлари, жа-

моат ташкилотлари томонидан маданий-эстетик, илмий, техникавий, спорт каби йўналишларда мактабдан ташқари давлат ва нодавлат таълим муассасаларини ташкил этиш назарда тутилади.

Х.т.ни бошқаришнинг марказлашган, марказлашмаган ва аралаш турлари мавжуд. Марказлашган бошқарувда таълимтарбия жараёнини бошқариш таълим вазирлиги ҳамда унинг жойлардаги органлари томонидан амалга оширилади. Бошқарувнинг бундай шакли Франция, Италия, Бельгия ва Лотин Америкаси мамлакатларида йўлга қўйилган. Бу мамлакатларда давлат мактабларнинг моддий таъминоти билан шугулланади, уларни дастур, дарслик, методик ва ўқув қўлланмалар билан таъминлайди, маълумоти тўғрисидаги ҳужжатни олиш учун ягона талабларни белгилайди, ўқитувчиларни танлаш ҳамда тайёрлаш ишлари билан шугулланади. Марказлашмаган бошқарувда таълимни бошқариш жойлардаги маъмурий органлар томонидан амалга оширилади. Мактаблар таъминоти аҳоли зиммасида бўлади. Давлат томонидан маълум вазифалар, баъзи ҳолларда қисман молиявий эҳтиёжларни кондириш ишлари амалга оширилади. Бундай тур Буюк Британия, Норвегия, Швеция ва АҚШда ташкил этилган. Мас, АҚШда ҳар бир штатнинг таълим бўйича ўз қонунлари мавжуд. Бошқарувнинг аралаш турида таълимтарбия жараёнининг барча ишлари марказий ва маҳаллий ҳокимият органлари ҳамкорлигида амалга оширилади. Ҳиндистон, Покистон, Янги Зеландия мамлакатларида таълимни бошқарув шу тарзда амалга оширилади.

Ўзбекистонда Х.т. тизими ва кадрлар тайёрлашнинг давлат ва нодавлат таълим муассасаларини таркибий жиҳатдан ўзгартириш ва уларни изчил ривожлантириш давлат йўли билан бошқарилади ва марказлашган ҳолда демократик тарзда олиб борилади. Барча даражадаги таълим бошқарув органларининг ваколат доиралари ЎЗРнинг «Таълим тўғрисида»ги

қонуни (1997)га мувофиқ белгиланади. Х.т.ни молиялаш республика ва маҳаллий бюджет маблағлари, шунингдек, бюджетдан ташқари маблағлар ҳисобидан амалга оширилади. 2002/03 ўқув йили бошида Ўзбекистонда 9799 умумий таълим мактаби (6 млн. 329,1 минг ўқувчи), кундузги умумий таълим мактаблари негизда 288 лицей (88,9 минг ўқувчи) ва 103 гимназия (65,7 минг ўқувчи), 141 махсус ўқув юрти (158,5 минг ўқувчи), 62 олий ўқув юрти (232254 талаба) фаолият кўрсатди (яна қ. Умумий ўрта таълим мактаби, Саваддиллик, Таълим, Таълимнинг миллий модели).

Ад. Каримов И. А., Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори, Т., 1997; Баркамол авлод орзуси, Т., 2000; Педагогика, Т., 1996; Ўзбек педагогикаси тарихи, Т., 1997; Йўлдошев Ж. Ф., Таълимимизистиклоли йўлида, Т., 1996; Ўзбек педагогикаси антологияси [Тузувчилар: К. Ҳошимов, С. Очил], 1, 2-ж.лар, Т., 1995, 1999.

Кундузхон Ҳусанбоева.

ХАЛҚ ТАЪЛИМИ РАҲБАР ХОДИМЛАРИ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ МАРКАЗИЙ ИНСТИТУТИ, Абдулла Авлоний номидаги халқ таълими раҳбар ходимлари малакасини ошириш марказий институти — Ўзбекистондаги энг йирик ўқитувчилар малакасини ошириш инти. 1934 й. 4 майда Халқ таълими кадрлари малакасини ошириш инти номи билан ташкил топган. 1941— 64 й.ларда Республика ўқитувчилар малакасини ошириш инти, 1964 й.дан Ўқитувчилар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш марказий инти, 1992 й.дан халқ таълими ходимлари малакасини ошириш марказий инти, 2001 й. дан халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш инти деб аталган. 2004 й. 10 дек.дан ҳоз. номда. Интга Абдулла Авлоний номи 1992 й.да берилган. Интнинг асосий вазифаси халқ таълими раҳбар ва педагог ходимлари малакасини оширишдир.

Ин-т Ўзбекистонда халқ таълими тизими раҳбар ҳамда педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш, шу масалалар бўйича илғор тажрибаларни ўрганиш ўқувметодик маркази ҳисобланади. Инт республикадаги педагогларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш интларининг ўқувметодик ҳамда илмий фаолиятларини мувофиқдаштиради. Ўз фаолияти йўналиши бўйича илмий, методик қўлланма, тавсия ва ахборотномалар тайёрлайди ва нашр этади. Халқро ҳамда хорижий таълим муассасалари билан ҳамкорлик қилади. Интда 1992 й.дан илмий кенгаш ва 1998 й.дан аспирантура фаолият кўрсатади.

Ин-тда 7 кафедра, 5 бўлим, масофадан ўқитиш маркази, ўқитувчилар уйи, санаторийпрофилакторий мавжуд. Интда 5 фан дри ва проф., 16 фан номзоди ва доцент ишлайди (2004). Интда ҳар йили 4500 га яқин халқ таълими раҳбар ва педагог ходим ўз малакасини оширади. Малака ошириш курсини тугатганларга курени тугатганлиги тўғрисида ЎЗР Халқ таълими вазирлиги томонидан тасдиқланган намунадаги гувоҳнома топширилади.

Саидкосим Усмонов.

ХАЛҚ ХЎЖАЛИГИ — муайян мамлакатнинг меҳнат тақсимоти орқали ўзаро боғланган и.ч. тармоқдари мажмуи, бутун мамлакат хўжалиги, иқтисодиёти. «Х.х.» атамаси Ўзбекистон тарихининг совет даврида кенг қўлланилган. Ҳоз. даврда миллий иқтисодиёт атамаси ишлатилади.

ХАЛҚ ЧОЛҒУЛАРИ ОРКЕСТРИ - оркестр тури; кўп овозли мусиқа асарларини ижро этиш учун мослаштириб қайта ишланган миллий созлардан иборат. Бир турдаги (мас, фақат торличертма) чолғулардан ва турли (мас, торли, пуфлама ва урма) чолғулар гуруҳларидан ташкил топиши мумкин. Турли халқларда кенг тарқалган миллий чолғу ансамбллар таркибида оиладош чолғулар (мас, ду-

торнинг прима, альт, бас, контрабас турларидан иборат) гуруҳларининг мавжудлиги, гармония ва полифония услубидаги асарларнинг муайян куй йўллари ижро этиш имкониятлари билан ажралиб туради.

Ўзбекистонда биринчи Х.ч.о. 1937 й.да Н. Миронов ташкил этган «Нота оркестри»дир. Мазкур жамоа Ўзбек давлат филармониясининг ашула ва ракс Катта ансамбли (раҳбар Т. Жалилов) созандаларидан қарор топди. Таркиби анъанавий халқ чолғулари, фортепиано, труба, тромбондан иборат бўлиб, репертуаридан қайта ишланган «Қаринаво», «Сегоҳ» каби ўзбек мумтоз куйлари ҳамда чет эл композиторларининг оммабоп мусиқа намуналари ўрин олган.

1938 й.да Ўзбек давлат филармонияси қошида Ўзбек халқ чолғулари оркестри ташкил топди. Асосчиси — А. Петросянц (1966 й.да оркестрга Тўхтасин Жалилов номи, 1980 й. «Давлат», 1991 й. «академик» унвонлари берилди. 1976 й.дан бадиий раҳбари ва бош дирижёри — Форук Содиқов). Мазкур жамоа таркибига дастлаб анъанавий (най, кўшнай, сурнай, ғижжак, доира, ноғора каби), сўнгра қайта ишланган (12 поғонали тенг температура қилинган тенор ва бас чанглари, афгон ва қашқар рубоблари, дутор) ҳамда янгитдан яратилган (рубоб-прима, дутор-бас, ғижжак-контрабас ва б.) созлар киритилган. Репертуаридан М. Бурҳонов, С. Алиев, С. Габриэлян, Б. Гиенко ва б. томонидан қайта ишланган ўзбек халқ куйлари, Ўзбекистон композиторлари (С. Бобоев, Сайфи Жалил, Ғ. Қодиров, Ф. Назаров, Т. Қурбонов, Ф. Алимов ва б.) ёзган увертюра, рапсодия, поэма, концерт ва симфония каби йирик шаклдаги асарлар ҳамда чет эл муаллифлари (П. Сарасате, П. Чайковский, Г.Свиридов каби)нинг оммабоп мусиқа асарлари ўрин олган.

1957 й. Ўзбекистон радиоси қошида Халқ чолғулари оркестри ташкил этилди (1989 й.дан Дони Зокиров номида). Асосчиси, биринчи бадиий раҳбари ва бош

дирижёри — Д. Зокиров (1986—2000 й.ларда — М. Бафоев, 2002 й.дан Х. Ражабов). Ижро услубида кўп овозли мусиқа тамойиллари билан миллий мусиқа анъаналари уйғунлашган. Оркестр таркибида созанда сифатида фаолият кўрсатган бастакорлар (М. Мирзаев, Ф. Тошматов, К. Жабборов, Фахр. Содшов, С. Колонов, Х. Жўраев ва б.) оркестр учун кўпгина асарлар яратишган. Репертуаридан, шунингдек, Д. Зокиров, Т. Жалилов, С. Юдаков, С. Ҳайитбоев, М. Бафоев ва б. ўзбек композиторлари асарлари асосий урин олган.

1991 й. «Сўғдиёна» ўзбек халқ чолғулари камер оркестри ташкил топди (асосчиси — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист, проф. Ф. Абдурахимова). Репертуаридан қайта ишланган ўзбек куйлари ҳамда замонавий ўзбек композиторлари асарлари ўрин олган. Мазкур жамоа чет эл мамлакатларида (АҚШ, Испания ва б.) гастролда бўлган.

Озода Тошматова.

ХАЛҚАРО АСТРОНАВТИКА ФЕДЕРАЦИЯСИ — космик фазони тинчлик мақсадларида тадқиқ қилиш ва ўзлаштириш муаммолари, шунингдек, ракета техникаси ва космик ҳуқуқ масалалари билан шуғулланувчи халқаро илмий ташкилот. 1950 й. астронавтика ва ракета жамиятларининг Парижда ўтказилган I Халқаро конгрессида 8 та давлат (Австрия, Аргентина, Буюк Британия, Дания, Испания, Франция, Германия, Швеция) вакиллари Х.а.ф. тузиш ҳақида қарор қабул қилди. Х.а.ф. Халқаро астронавтика конгрессини ўтказиб туради. 1952 й. Штутгарт (Германия) да бўлиб ўтган ЗХалқаро астронавтика конгрессида Х.а.ф.нинг низоми қабул қилинди. 1960 йдан Х.а.ф. қошида Халқаро астрономия академияси ва Халқаро космик ҳуқуқ инти фаолият кўрсатади. Ушбу ташкилотлар ўз низоми ва бошқарув органларига эга. Х.а.ф.нинг асосий бошқарув органи Бош ассамблея булиб, у ҳар йили Х.а.ф.нинг конгресси билан йиғилади. Бош ассамблея сессия-

сида Х.а.ф. нинг жорий ишларини президент ва 4 та вице-президентдан иборат бюро бошқаради. 40 га яқин мамлакатнинг илмий ташкилотларини бирлаштиради. ЮНЕСКО ва Халқаро электр алоқа иттифоқи қошида консултатив мақомга эга. Х.а.ф.нинг штабквартираси ва котибияти Париж ш.да жойлашган.

ХАЛҚАРО АСТРОНОМИЯ ИТТИФОҚИ

— Халқаро илмий жамият. Жаҳондаги астрономик муассасалар, расадхоналар, интларнинг ҳаракати билан 1919 й. ташкил этилган. Унга 70 давлат аъзо. Ўзбекистон 1998 й.дан аъзо. Асосий вазибалари: астрономиянинг барча соҳаларини ривожлантиришга ёрдам кўрсатиш; астрономик тадқиқотларда илмий ҳамкорликни йўлга қўйиш; астрономия фани манфаатларини бошқа халқаро ташкилотларда химоя қилиш. Х.а.и. иш органлари ижроия кўмитаси ва астрономиянинг алоҳида муаммолари билан шуғулланувчи 37 та кўмитасидан иборат 7 та бўлимни ўз ичига олади. Кўмиталари, асосан, халқаро конференция, симпозиум ва б.ни ташкил қилиш йўли билан мувофиқлаштириш ишларини олиб боради. Умумий ишни Х.а.и. Бош ассамблеяси бошқаради; у ҳар 3 йилда бир марта йиғилади. Бош ассамблея умумий йиғилиш ва мажлисларида астрономиянинг энг долзарб масалалари тўғрисидаги маърузалар тингланади, астрономик кузатишлар ҳисоботлари тасдиқланади ва янги тадқиқотлар дастурлари тақлиф қилинади.

ХАЛҚАРО БИРЛИКЛАР ТИЗИМИ (СИ — Systeme Internationale) — физик катталикларнинг асосий ва ҳосилавий ўлчов бирликлар тизими. Ўлчов ва тарозилар бўйича Парижда ўтказилган II Бош конференцияда қабул қилинган (1960). Х.б.т.ни еттига асосий бирлик, иккита кўшимча бирлик ва ҳосилавий бирликлар ташкил этади. Асосий бирликлар: узунлик бирлиги — метр (м), масса бирлиги — килограмм (кг), вақт

бирлиги — секунд (с), термодинамик тра бирлиги — Кельвин (К), ток кучи бирлиги — ампер (А), ёруғлик кучи — шам, кандела (кд) ва модца микдори — моль (моль). Кўшимча бирликлар: ясси бурчак бирлиги — радиан (рад), фазовий бурчак бирлиги —стерадиан (стер). Хосилавий бирликлар асосий улчов бирликларидан фойдаланиб маълум физик қонуният асосида аниқланади. Бунда коэффициент улчамга эга эмас ва бирга тенг деб олинаши керак.

Физик катталикнинг берилган бирликлар тизимидаги асосий физик катталиклар улчалари билан боғланиши ифодасига шу катталикнинг ўлчамли'ги деб аталади. СИ тизимида асосий катталиклар узунлик, масса, вақт, электр токи кучи, термодинамик тра, ёруғлик кучи, модца микдори ўлчамликлари мое равишда L, M, T, I, Q, J, L^{оркали} ифодланади.

Х.б.т. фан ва техниканинг барча соҳаларини ўз ичига камраб олади. Х.б.т.да механик, иссиқлик, электр, магнит ва б. катталиклар ўзаро боғланган бўлади. Ушбу тизимнинг асосий ва хосилавий бирликлари амалий ўлчашлар учун жуда қулай ҳисобланади.

ХАЛҚАРО ВАЛЮТА ФОНДИ, ХВФ (IMF; International Monetary Fund) — БМТ нинг ихтисослашган муассасаси, аъзо мамлакатларнинг валюта ҳамкорлигини амалга оширадиган халқаро ташкилот. 1944 й.да БреттонВудс (АҚШ) да ўтказилган халқаро валютамолия конгрессида Жаҳон банки билан бир вақтда таъсис этилган (қ. БреттонВудс битъими). 1947 й. март ойидан ўз фаолиятини бошлаган. 182 мамлакат аъзо (1999). Штабквартираси Вашингтонда. Фонднинг расмий мақсадлари: маслаҳатлар бериш ва валюта муаммолари бўйича ҳамкорлик қилиш орқали халқаро валюта ҳамкорлигига ёрдам кўрсатиш; халқаро савдонинг кенгайиши ва мувозанатли ўсиши учун қулай шароитларни яратиш; валюта қуреларининг барқарорлигига ёр-

дам бериш, рақобат туфайли юз берадиган валюта девальвацияларининг олдини олиш; кўп томонлама тўловлар тизимини яратишда ва жаҳон савдосини ривожига тўсиқ қўядиган валюта алмаштириш билан боғлиқ чеклашларни бартараф этишда ёрдам кўрсатиш; аъзо мамлакатларга ўз тўлов балансларини тиклаш, шунингдек, уларнинг халқаро тўлов баланслари тақчиллиги давомийлиги ва миқдорини қискартириш учун муддатли молиявий маблағлар бериш. ХВФ жаҳон валюталари мониторингини олиб боради, барча мамлакатлар уртасида ташкилий тўлов тизими фаолиятига ёрдам беради, тўлов балансида чуқур тақчилликка учраган, шунингдек, ўз валютасининг тўлиқ конвертациясига эришмоқчи бўлган мамлакатларга қарз беради. ХВФ капитали аъзо мамлакатлар тўлайдиган ва уларнинг ҳар бири учун белгиланган квотага мувофиқ бадаллар ҳисобидан ташкил топади.

1998 й. бошида ХВФ капитали 199 млрд. долларни ташкил қилди. АҚШ, Буюк Британия, ГФР, Франция, Япония, Италия, Канада энг катта квоталарга эга. Унинг ўсиши янги аъзоларнинг бадал пули ва кредитларга тўланган фоизлар ҳисобига юз беради.

ХВФнинг раҳбар органи — Бошқарувчилар кенгаши ва Муваққат кўмита. Бошқарувчилар кенгаши — олий орган бўлиб, ҳар бир аъзо — мамлакат томонидан 5 й.га тайинланадиган бошқарувчилар ва уларнинг ўринбосарлари (одатда, аъзо мамлакатлар молия вазирлари ёки Марказий банки бошқарувчилари)дан ташкил топади. Кенгаш ҳар йили сессияга йиғилади. Муваққат кўмита ХВФнинг 24 бошқарувчисидан иборат бўлиб, бир йилда 2 марта йиғилади ва Бошқарувчилар кенгаши олдида ҳисоб беради. ХВФнинг ижроия органлари — Ижроия кенгаш, унга доимий асосда энг катта квоталарга эга бўлган мамлакатлар томонидан тайинланадиган ёки мамлакатлар гуруҳи сайлайдиган 24 ижрочи директор қиради. Ижроия кенгаш мажлислари ҳар ҳафтада

3 марта ўтказилади. Ижроия кенгаш иж-рочи директори сайлайди. ХВФ капита-лида квотасини ҳисобга олган ҳолда 7 та ривожланган мамлакатларга овозларнинг 45%, шу жумладан, АҚШ га 18% тўғри келади.

ХВФ кредитлари тўлов балансида-ги номувозанатлик сабабларига кура бир неча турларга бўлинади. ХВФнинг оддий кредити тўлов балансидаги вақтинчалик тангликларни барта-раф этиш мақсадларида 1 й.гача муддат-га СДРя берилади (уни 4—5 йилгача чўзиш имконияти билан). Катта мик-дордаги кредитлар фоиз билан «СТЭНД Бай» шартномасини тузган мамлакатлар-га ХВФ барқарорлаштириш дастури ба-жарилишига қараб ажратилади.

1991 й. Ўзбекистоннинг ўз мустақиллигини қўлга киритиш бошқа нуфузли халқаро ташкилотлар каторида ХВФга аъзо бўлиб кириши учун шарт-шароит яратди. 1992 й.нинг 2 июлида «Ўзбекистон Республикасининг Халқ,аро валюта фонди, Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки, Халқаро ривожланиш уюшмаси, Халқаро молия корпорацияси, Инвестицияларни кафолатлаш бўйича кўп томонлама Агентликка аъзолиги тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси конунининг қабул қилиниши мамлақати-мизни ХВФга тенг ҳуқуқли аъзо бўлиб кириши учун ҳуқуқий асос бўлди. 1992 й. 27 апр.да Ўзбекистон ХВФ аъзолигига қабул қилинди ва Тошкент ш.да унинг ва-колатхонаси очилди.

1998 й. 18 мартда ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг «Халқаро валюта фон-ди билан ҳамкорликни чуқурлаштириш бўйича чоратадбирлар тўғрисида» қарори қабул қилинди ва республиканинг ХВФ билан алоқаларини янада ривож-лантириш тадбирлари ишлаб чиқилди. 2002 й.да Ўзбекистон Ҳукумати ва ХВФ ўртасида Меморандум имзоланди. 2003 й.нинг июнь ойида Ўзбекистон Респу-бликаси Ҳукумати ва Марказий банки томонидан «Жорий халқаро операциялар бўйича миллий валютани эркин айир-

бошлаш бўйича ҳаракат режаси» ишлаб чиқилди ва у ХВФга тақдим этилди. 2003 й.нинг 15 окт.да Ўзбекистон Республика-си ХВФ Битимининг 8моддасига имзо чекди ва миллий валюта — сўмни жорий халқаро операциялар бўйича чет эл валю-таларига эркин айирбошлашни таъмин-лаш бўйича мажбуриятни қабул қилди.

Хўжаёр Шеннаев.

ХАЛҚАРО ГЕОЛОГИК КОН-ГРЕССЛАР — геологлар илмий бир-лашмаси (IUGS)нинг ҳар 3—4 йилда бир марта ўтказиладиган халқаро анжумани. Х.г.к.га 141 давлат геологларининг мил-лий кўмиталари (жумладан, Ўзбекистон геологлари Миллий кўмитаси) ҳамда 38 га яқин Ер ҳақидаги фанларнинг тор мутахассисликлари бўйича Халқаро геологик уюшма ва ташкилотлари аъзо. Х.г.к.нинг асосий вазифаси — Ер ҳақидаги фанлар бўйича назарий ва ама-лий тадқиқотларга ёрдам бериш; мине-рал хом ашё турларига бўлган эҳтиёжни ўрганиш ва хом ашё билан таъминлаш йўлларини ишлаб чиқиш; конларни ўзлаштириш; ичимлик суви муаммолари; зилзилашунослик ва б. бўйича маълумот-лар ва тажриба алмашишдан иборат. 1875 й.да қабул қилинган Низомга мувофиқ, Х.г.к. ҳар сафар навбат билан турли мам-лакатларда ўтказилади. 2004 й.гача жами 32 та конгресс бўлиб ўтган; илк бор 1878 й. Парижда — навбатдаги сўнггиси 2004 й. Флоренция (Италия) ш.да бўлиб ўтди. Ҳар бир сессия муайян илмий мавзуга бағишланиб, асосан, инглиз тилида олиб борилади. Унда энг яхши илмий иш учун Спендиаров мукофоти (1897 й. Рус геол-оги Л.А. Спендиаров хоғирасига таъсис этилган) берилади. Анъанага кўра, бу мукофот соҳиби конгресс ўтказилаётган мамлакатнинг энг иқгидорли ёш олими бўлиши керак.

ХАЛҚАРО ГЕОФИЗИКА ЙИЛИ - 1957 й. 1 июлдан 1958 й. 31 дек.гача ўтган (18 ой) давр; бу давр ичида бутун Ер шаридаги 67 мамлакатда ягона дастур

ва методика асосида геофизик кузатишлар ва тадқиқотлар олиб борилди. Х.г.й. бундан илгари ўтган иккита Халқаро кутб йилларининг давоми бўлди. Қуёш активлигининг максимум даврига тўғрилланган Х.г.й. дастурига куйидаги кузатишлар киритилди: аэрологик ва метеорологик, океанографик, гляциологик, магнит, гравиметрик ва сейсмик; устки атмосфера — кутб ёғдулари, ионосфера, метеорлар, космик нурлари ҳам ўрганилди. Натижада Қуёш билан Ер ўртасидаги ўзаро алоқани ўрганиш ишига катта ҳисса қўшилди, Антарктидани тадқиқ қилишда муҳим аҳамият касб этди, у ерда турли мамлакатлар ўз базаларини барпо этишди. Х.г.й. кузатиш материаллари асосида Антарктидада Жан. совуқлик кутби аникланди, у ерда йиллик ўртача тра — 57° лиги қайд этилди. Озон қағлами тропик минтақаларда жуда юқорида ва юпка, кутбий минтақаларда эса калин ва паст жойлашганлиги исбот этилди. Шарқий Сибирда янги музликлар борлиги аникланди.

ХАЛҚАРО ЖИНОЯТ ПОЛИЦИЯСИ ТАШКИЛОТИ — қ. «Интерпол».

ХАЛҚАРО ИҚТИСОДИЙ ҲАМКОРЛИК — халқаро иқтисодий муносабатларнинг муҳим кўринишларидан бири. Жаҳон ҳужалигининг ривожланиб, глобаллашув жараёнининг чуқурлашиб бориши билан Х.и.х.нинг миллий иқтисодиёт тараққиётидаги аҳамияти ортиб боради. Унинг асосий субъектлари — давлатлар, трансмиллий компаниялар, минтақавий ва халқаро иқтисодий ташкилотлар ҳисобланади. 20-а.нинг 80-й.ларидан эътиборан, Х.и.х. доираси кенгайиб, иқтисодий муносабатларни кенг қўламда қамраб одди, ташки ва халқаро савдо, кредит муносабатлари, валюта ва тўлов — ҳисобкитоб соҳаси, миграция ва капитал чиқариш, минтақавий интеграция, трансмиллий компанияларни ташкил этиш ва кредитмолия интларини шакллантириш, халқаро иқтисодий му-

носабатларни тартибга солиб, илмийтехника ва и.ч. соҳаларида муваффақиятли амалга оширилмоқда. Х.и.х. унинг субъектлари иқтисодий манфаатларини миллий чегаралардан ташқарида рўёбга чиқаришнинг энг мақбул йўли ҳисобланади. Жаҳон давлатлари ўзларининг туб ички манфаатларини амалга ошириш мақсадида, ижтимоийиқтисодий тараққиёт даражасидан келиб чиққан ҳолда Х.и.х.нинг муайян йўналишларида фаоллик кўрсатадилар. Мас, саноати ривожланган мамлакатларнинг ахборот технологиялари савдосида, халқаро валютакредит ва молиявий интлар фаолиятида юқори мавқе билан иштироки кузатилади. Ривожланаётган мамлакатлар Х.и.х.нинг ишчи миграцияси, капитал киритиш, инвестицией товарлар импорти йўналишларига устуворлик берадилар.

Ўзбекистонда мустақиллик йилларида жаҳон хўжалигига чуқурроқ интеграциялашиш мақсадида Х.и.х. бир неча йўналишларида ривожлантирилмоқда. Ташқи савдо таркибини такомиллаштириш, хорижий инвестицияларни жалб этиш, халқаро иқтисодий ташкилотлар фаолиятида қатнашиш, минтақавий иқтисодий бирлашмалар билан ҳамкорлик қилиш шулар жумласидандир. Кейинги йилларда Ўзбекистон ишчи кучини экспорт қилиш борасида ҳам хориж мамлакатлари билан яқиндан ҳамкорлик қилмоқда (яна қ. Халқаро меҳнат тақсмоти, Ташқи савдо).

Неъмат Холматов.

ХАЛҚАРО КОНВЕНЦИЯЛАР - халқаро шартнома турларидан бири; давлатларнинг, одатда, биронбир ихтисослашган соҳада ўзаро ҳуқуқ ва мажбурияларини белгилайди. Кўп томонлама Х.к. умумий характердаги нормаларни ўз ичига олади (мас, халқаро гуманитар ҳуқуқ бўйича 1899 ва 1907 й.лардаги Гаага конвенциялари, 1949 й.даги Женева конвенциялари ва б.). Аксарият Х.к. БМТ ва унинг ихтисослашган халқаро ташкилотлари томонидан қабул қилинади.

ХАЛҚАРО КООПЕРАТИВ АЛЪЯНСИ, ХКА — миллий ва минтақавий кооперативлар уюшмалари ва кооператив федерациялари (матлубот, кредит, қ.х. ва б.)ни бирлаштирувчи халқаро ташкилот. БМТда маслаҳат мақомига эга.

1895-й.да Лондонда ташкил этилган. Асосий мақсади барча мамлакатларда кооперациялар ривожланишига ёрдам бериш, кооператив ҳаракат тамойилларини тарғиб этиш, турли мамлакатлардаги кооператив ташкилотлар ўртасида ҳамкорлик ўрнатиш, тинчлик ва хавфсизликни сақлашга ёрдам бериш ва б. ХКА БМТнинг бир қатор органлари ва ихтисослашган ташкилотлари билан ҳамкорлик қилади. ХКА қошида халқаро ёрдамчи қўмиталар қ.х. кооперациялари, суғурта, кредит, уйжой, матлубот савдоси, и.ч. ва ҳунармандчилик кооперативлари муаммоларини ўрганиш билан шуғулланади.

ХКА ташаббуси билан 1923 й.дан бошлаб ХКАга аъзо мамлакатларда ҳар йили июль ойининг 1-шанбаси кооператив ташкилотлар ва корхоналар аъзоларининг халқаро бирдамлик куни — Халқаро кооперация куни тарзида нишонланади.

ХКАнинг раҳбар органлари — Конгресс (3—4й.да бир марта чақирилади), Марказий қўмита (ҳар йили чақирилади), Ижроия қўмита (ХКА Президенти ва 2 вице-президенти ва 13 аъзодан иборат). Кундалик ишларга директор ва секретариат раҳбарлик қилади. Штабквартираси Женевада.

ХКА 2000 й. бошларида 540 млн. аъзодан иборат (76 мамлакат) кооператив ташкилотларини бирлаштирди. Ўзбекистонни ХКАда «Ўзбекбирлашув» тақдим этади, 1992 й. окт.да Японияда ўтказилган йиллик сессиясида Ўзбекистон ХКА аъзолигига қабул қилинган.

Мухтор Расулов.

ХАЛҚАРО КРЕДИТ — давлатлар,

банклар, фирмалар, бир мамлакатдаги жисмоний ва юридик шахслар томонидан бошқа мамлакатлар ҳукуматлари, банклари, фирмаларига бериладиган кредитлар; пул ва моддий воситаларнинг халқаро иқтисодий муносабатлардаги ҳаракати. Х.к. жаҳон хўжалигиинт пайдо бўлиши ва ривожланиши билан боғлиқ. Х.к.нинг моҳияти, шакли ва вазифалари ижтимоийиқтисодий шароитга қараб ўзгариб туради. Муддатига кўра қисқа (1 йилгача), ўрта (1 йилдан 5—7 йилгача), узок (5—7 йилдан кўп) муддатли бўлади. Фирма кредитлари асосан қисқа ва ўрта муддатларда товар шаклида тақдим этилади. Банк кредитлари тижорат ёки экспортимпорт банклари томонидан йирик лойиҳаларни молиялаштиришда қўлланилади. 20-а.нинг 50-й.ларидан бошлаб давлатлараро кредитлар кенг тус олди. Халқаро валюта фонди, Халқаро тикланиш ва тараккиёт банки, Европа тикланиш ва тараккиёт банки, Осиё ривожланиш банки ва б. банклар фаолиятида аъзо мамлакатларга кредитлар ажратиш муҳим ўринда туради. 20-а. охириларидан Х.к.нинг лизинг, факторинг ва копланма битишувлар бўйича кредитлар турлари кенг тарқалди (қ. Кредит).

ХАЛҚАРО МАДАНИЯТ КАРВОНСАРОЙИ — Ўзбекистон Бадий академиясининг илмиймаърифий маркази. 2002 й. ўзбекапон ҳамкорлиги ривожидан ташкил бўлган. Биноси Хираяма Иқуо маблағига қурилган. Бино 2 қиём (А ва Б блок) дан иборат: А блокда кутубхона, конференция зали, маъмурий ҳоналар, лаборатория ва б., Б блокда «Буюк ипак йўли керамикаси» музейи, кўرғазма зали, археологик топилмаларни таъмирлаш лаб. жойлашган. Маданият карвонсаройи тарих, маданият, археология, этн. ва санъат йўналишларини ўз ичига олади. Марказнинг асосий вазифаси — Буюк ипак йўли давлатлари, Ғарб ва Шарқ, Ўзбекистон тарихи, маданияти, санъати ва илмфанини чуқур ўрганиш ва тарғиб қилиш, бу борада халқаро ҳамкорликни

ривожлантириш, Ўзбекистон Республикаси ва чет эл ҳамжамиятининг шу соҳалар бўйича билим даражасини кенгайтириш. Хираяма Иқуо жаҳон маданияти ва санъати ривожини ўз ичига олган 2 мингта китобни марказ кутубхонасига тақдим этди, 2004 й. Япония ҳукумати кўргазма усқуналар мажмуасини совға қилди. Марказда халқаро анжуманлар, кўргазмалар, концертлар, ижодий учрашувлар ўтказиш анъанага айланди. Шунингдек, ўзбекяпон археологик экспедициялар ҳамкорлигининг келажак йўлланмалари белгиланмоқда. «Буюк ипак нули керамикаси» музейи фаолият кўрсатмоқда.

Музей Ўзбекистон ҳамда Хитой, Эрон, Вьетнам каби хорижий давлатларнинг қад. қўлоллик мактабларига оид тўпламлар, археологик экспедициялар даврида топилган (Тошкент вилоятидаги Қанқа, Сурхондарёдаги қад. ёдгорликлар) ноёб экспонатларга эга.

ХАЛҚАРО МЕТЕОРОЛОГИЯ ТАШКИЛОТИ — метеорологияга дойр халқаро аҳамиятга молик тезкор ва илмий масалаларни биргаликда ҳал қилиш мақсадида метеорологик хизматларнинг ишини мувофиқлаштириш учун тузилган ҳамкорлик ташкилоти. 1871 й.да Женевада асос солинган. Дастлаб Х.м.т. директорлар конференциясидан иборат бўлган, кейинчалик президент томонидан бошқариладиган ижрочи қотибиятдан, шунингдек, жаҳондаги метеорология тармоқлари, аэрология, иклимшунослик, синоптик ахборотлар ва б. масалалар билан шуғулланадиган бир қатор комиссия ва кичик комиссиялардан иборат бўлиб қолди. Бу ташкилот айрим ҳолларда халқаро съездлар уюштириб туради. БМТ метеорология хизмати директорларининг Вашингтон конференцияси қарорига биноан, 1947 й.да Х.м.т. ўрнига Жаҳон метеорология ташкилоти (ЖМТ) ташкил қилинди (унга 150 дан ортиқ давлат аъзо, Ўзбекистон Республикаси 1992 й. 23 декабрда аъзоликка қабул

қилинган).

ХАЛҚАРО МЕХНАТ ТАШКИЛОТИ (ХМТ) — БМТнинг ихтисослашган муассасаси. 1919 й.да Миллатлар лигаси (иттифоқи) ҳузурда меҳнат қонунлари ва меҳнат шароитларини яхшилаш масалалари бўйича конвенция ва тавсияларни ишлаб чиқиш учун халқаро комиссия сифатида тузилган; Х.м.т. 8 соатлик иш куни, оналикни ҳимоя қилиш, болалар меҳнатиغا оид қонунлар ва иш ўринларида хавфсизликни таъминлаш юзасидан халқаро меъёрлар ишлаб чиқилишига, иш билан бандлик дастурларини тайёрлашга кагга ҳисса қўшди.

Х.м.т.га 170 дан ортиқ давлат аъзо (2000). Ўзбекистон Республикаси 1992 й. Х.м.т.га аъзо давлатлар таркибига кирган, ташкилотнинг 11 та конвенциясини ратификация қилган. Бу ташкилот меҳнат шароитларини муҳофаза қилиш ва яхшилаш, иш билан тўлиқ бандликни таъминлаш ва турмуш даражасини кўтариш, тадбиркорлар ва меҳнатқашлар ўртасида ҳамкорликни рағбатлантириш чораларини ишлаб чиқиш учун ҳукуматлар, тадбиркорлар ва меҳнатқашларни тенг ҳуқуқларда бирлаштиради. Х.м.т. таркиби Халқаро меҳнат конференцияси; маъмурий кенгаш; халқаро меҳнат бюроси; уч томонлама қўмиталар; минтақавий ва махсус конференциялардан ташкил топган. Қароргоҳи Женевада. Тинчликни мустаҳкамлаш йўлида кўрсатилган фаолият учун Нобель мукофотиغا сазовор бўлган (1969).

ХАЛҚАРО МЕХНАТ ТАҚСИМОТИ - айрим мамлакатларнинг муайян маҳсулотларини и.ч.га ихтисослашуви ва маҳсулотларни айирбошлаши. Ижтимоийҳудудий меҳнат тақсимотининг юқори шакли, жаҳон бозорининг ва давлатлар ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг асосини ташкил этади, давлатлар миллий хўжалиklarини жаҳон хўжалиги тизимига бирлаштириш омили бўлиб, объ-

ектив жиҳатдан меҳнат унумдорлигининг ўсишига ёрдам беради. Жамият тараққиётининг дастлабки даврларида айрим мамлакатларда табиий шароитлар тафовути билан боғлиқ бўлган Х.м.т.нинг содда кўринишлари мавжуд бўлган. 19-а.нинг ўрталаридан Европа мамлакатларида жуда катта миқдордаги хом ашё, тез ўсиб бораётган шаҳар аҳолиси учун озик-овқат келтиришни талаб этган машина индустриясининг пайдо бўлиши Х.м.т.нинг ривожланган шаклларини юзага келтирди. Х.м.т.ни шакллантирган яна бир муҳим омиллардан бири — мустамлакачилик системасининг пайдо бўлиши ҳисобланади. 20-а. бошларига келиб мустамлака ва қолоқ мамлакатлар тамомила «жаҳон қишлоқлари»га, Европа ва Шим. Американинг саноати ривожланган мамлакатлари «жаҳон шаҳарлари»га айланди. Х.м.т.нинг бу хусусияти 2-жаҳон урушидан кейинги йилларда ҳам сақланиб қолди. 1960-й.ларда собиқ мустамлака ва ярим мустамлакалар — жаҳон аҳолисининг 80% дан ортиғи яшайдиган Лотин Америкаси, Осиё ва Африка мамлакатлари ҳиссасига жаҳон саноат маҳсулотларининг тахм. 15% тўғри келди. Бу мамлакатлар экспортининг асосий қисмини хом ашё ва озик-овқат ташкил этган ҳолда уларнинг импортга қарамлиги жуда юкори эди, чунки бу мамлакатлар зарур саноат товарларининг деярли барчасини ва етишмайдиган озик-овқатни четдан келтиришга мажбур эди.

Фантехника тараққиёти шароитларида Х.м.т. тобора ривожланган шаклларга эга бўлиб боради, халқаро ихтисослашувга эҳтиёж кучаяди, чунки бир мамлакат доирасида ҳоз. техника тараққиёти даражасида муттасил ортиб бораётган маҳсулотларнинг барча турини кенг миқёсда и.ч. мумкин эмас. Ҳозирги Х.м.т.нинг хусусияти — ривожланаётган ва ривожланган мамлакатлар ўртасидаги Х.м.т.да тармоқлараро ихтисослашув етакчи ўринда турса, ривожланган мамлакатлар ўртасида тармоқлар ичида их-

тисослашишнинг чуқурлашаётганидир.

Ривожланган мамлакатларнинг халқаро ички тармоқ ихтисослашуви (маҳсулот, деталь, технология бўйича) мамлакатлараро саноат маҳсулотлари савдосининг ортишига олиб келади. Бу мамлакатлар и.ч.нинг юкори ёки пастрок даражадаги комплекс тармоқ тузилмасига эга. Бундай шароитларда Х.м.т.нинг ички тармоқ ихтисослашуви йўналишида чуқурлашуви энг янги тармоқлар ривожланишининг зарурий шартига айланади. Ички тармоқ ихтисослашувининг йўйалишларидан бири — маҳсулот тури бўйича ихтисослашиш ҳисобланади, яъни муайян маҳсулот турини и.ч. у ёки бу мамлакатда амалга оширилади (мас, тракторсозлик АҚШда юкори қувватли ғилдиракли ва занжирли тракторлар и.ч.га, Буюк Британияда ўртача типдаги ғилдиракли тракторлар и.ч.га, Германияда қуввати кичик тракторлар и.ч.га ихтисослашган).

Деталь бўйича ихтисослашиш да айрим мамлакат заводлари пировард маҳсулот учун шкм тарзида фойдаланиладиган бутловчи қисмлар, деталлар и.ч.га ихтисослашади. Мас, «РоллсРойс» инглиз фирмаси АҚШ, Франция ва б. мамлакатларда тайёрланадиган самолётлар учун реактив двигателлар ишлаб чиқаради. Бу жараёнда бир ривожланган мамлакатдан бошқасига капитал чиқаришнинг кўпайиши, турли мамлакатлар корхоналари ўртасида ихтисослашув ва кооперациялашувнинг ривожланиши муҳим роль ўйнайди. Фирмалараро кооперация (қўшма корхоналар), жуда улкан трансмилий корпорацияларнинг ташкил этилиши, саноати ривожланган мамлакатлар ихтисодиётларининг интеграцияси (қ. Европа Итгпифоки) ҳам ривожланган мамлакатлар ўртасидаги меҳнат тақсимотини чуқурлаштиришга ёрдам беради.

Ўзбекистон Х.м.т.да пахта толаси, энергетика ресурслари (табиий газ, электр энергияси), рангли металллар, ўғитлар ва б. маҳсулотлар етказиб берув-

чи мамлакат тарзида иштирок этади (яна қ. Меҳнат тақсимоти).

Аҳмаджон Ўлмасов, Алишер Ваҳобов.

ХАЛҚАРО МОЛИЯ КОРПОРАЦИЈАСИ, ХМК (IFC, International Finance Corporation) — БМТнинг ихтисослаштирилган муассасаси; Жаҳон банки гуруҳига киради. 1956 й.да Халқаро тикланиш ва тараккиёт банки (ХТТБ) нинг филиали тарзида ташкил этилган, кейинчалик мустақил юридик шахс. Аъзо давлатлар сони 174 та (1998). Штабквартираси Вашингтонда. ХМК нинг олий органи — Бошқарувчилар кенгаши ва директорат (24 ижрочи директорлар)га ХТТБнинг бошқарувчилари ва ижрочи директорлари киради ва улар ХМКда ҳам тегишли лавозимларни эгаллайдилар. ХТТБ президенти ХМКнинг ҳам президенти ҳисобланади. ХМКнинг ижрочи вице-президенти умумий бошқарув ва корпорациянинг жорий операцияларига жавоб беради. Бундан ташқари ХМКда 7 та вице-президент бўлиб, улар 5 минтақавий [Африка (Саҳара жан. роғидан), Осиё; Урта Осиё, Яқин Шарқ ва Шим. Африка; Европа; Лотин Америкаси ва Кариб ҳавзаси] ва 4 тармоқ (агробизнес; кимё, нефть кимёси ва ўғитлар; инфратузилма; нефть, газ ва тоғкон саноати) департаментлари ишини назорат қилади. ХМК ҳузурида банк ишлари маслаҳат комиссияси фаолият кўрсатади. Корпорациянинг расмий мақсадлари: хусусий секторга молшый ёрдам кўрсатиш билан ривожланаётган мамлакатларнинг иқтисодий ўсишига кўмаклашиш, шунингдек, и.ч. соҳасида тадбиркорликни рағбатлантириш орқали аъзо мамлакатларнинг иқтисодий ўсишига ёрдам кўрсатиш. ХМК фақат юқори рентабелли лойиҳаларга кредитлар ажратади. Қарзлар 15 йилга қадар муддат билан ссуда капитали бозоридаги ўртача йиллик фоиз ставкаларидан юқорироқ фоиз ставкаларида берилади.

1961 й.дан корпорация кредитлар аж-

ратиш билан бирга курилайётган корхоналар акциядорлик капиталига инвестициялар киритиш ва кейинчалик бу акцияларни хусусий инвесторларга сотишни ҳам амалга оширади. Корпорация иштироки ҳиссаси, одатда, акциядорлик капиталининг 1/5 қисмидан ортиқ бўлмайди. 1986 й.да ХМКда хорижий инвестициялар бўйича Маслаҳат хизмати ташкил этилган. Бу хизмат ҳукуматларга узоқ муддатли ривожланиш эҳтиёжлари учун капитал жалб этиш, мақбул инвестиция муҳитини яратиш учун қонунчилик, стратегиялар, қоида ва тартиблар масалаларида маслаҳатлар беради. ХМК молиялаштиришда ҳукуматлар қароқчиликларини қабул қилмайди ва хусусий молия тузилмаси тарзида ўзининг молиявий ва б. хизматларини бозор нарҳларида тақдим этади.

ХМК ташкил этилган пайтдан бошлаб 2004 й.гача жаҳоннинг 140 та ривожланаётган давлатларининг 2825 та компаниясини молиялаштириш учун 34 млрд. АҚШ долларидан ортиқ маблағларини йўналтирган.

2002 й.да Тошкентда ХМКнинг миссияси иш бошлади. Корпорация Ўзбекистонда хусусий секторни ривожлантиришга, айниқса, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга муҳим ҳисса қўшиб келмоқда. 2002 й.да ХМК Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон ва Тожикистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни кредитлаш учун 45,0 млн. АҚШ доллари ажратди.

21-а. бошидан Ўзбекистонда ХМКнинг «Марказий Осиёда лизингни ривожлантириш бўйича лойиҳа»си амалга оширилмоқда. 2002 й. охирида ХМК Европа тикланиш ва тараккиёт банки билан ҳамкорликда «Ўзбеклизинг Интернешнл» компаниясига 4,5 млн. АҚШ доллари миқдоридан кредит линиясини очди.

Хўжаёр Шеннаев.

ХАЛҚАРО ОЛИМПИАДА
ҚЎМИТАСИ (ХОҚ) — олимпиа-

да ҳаракатининг олий раҳбар органи; ҳукуматга қарашли бўлмаган халқаро спорт ташкилоти. 1894 й. П. Де Куберген ташаббуси билан Олимпиада ўйинлари ўтказишни бошқариб туриш, бу ўйинларнинг ижтимоий аҳамияти ва обрўсини кўтариш, хаваскорлик спортини ривожлантиришга ва барча мамлакатлар спортчилари ўртасида дўстликни мустаҳкамлашга

«қўмаклашиш мақсадида тузилган. ХОҚ — доимий ишлайдиган ташкилот, ўз аъзоларини турли мамлакатлардаги спорт ҳаракатининг энг фаол ташкилотчилари орасидан танлаб олади. ХОҚ ижроия қўмитаси президент (8 йил муддатга сайланади), уч вице президент ва 5 нафар аъзодан иборат. Олимпиада ўйинлари хартияси — ХОҚнинг устав ҳужжатиدير. ХОҚ сессиялари ҳар йили ўтказилади, олимпиада ўйинлари бўладиган йилларда — икки марта: ёзги ва қишки ўйинлар вақтида ўтади. Олимпиада ўйинлари вақтида ХОҚ мусобақаларни ўтказишга раҳбарлик қилиш ҳуқуқини Халқаро спорт федерацияларига беради.

ХОҚ ҳозиргача 200 дан ортиқ миллий олимпиада қўмиталарини (шу жумладан, 1993 й. Ўзбекистон миллий олимпиада қўмитасини) тан олган. ХОҚ қароргоҳи Лозанна (Швейцария) ш.да жойлашган.

ХАЛҚАРО САВДО-КЎРГАЗМА МАЖМУАСИ, «Тошкент плаза» халқаро савдо кўргазма мажмуаси — Тошкент ш.даги йирик савдо кўргазма маркази; мажмуа номидаги «плаза» атамаси Шарқда кенг маънони англатадиган тим сўзига яқин. 1999 й.да бунёд этилган (меъмори А.Тўхтаев). «Интерконтинентал» меҳмонхонасидан жан.роқда. 2 қаватли ва ер ости омборхонасига эга бўлган бино 3 минг кв. м дан ортиқ савдо майдонига эга. Усти ёпиқ ички ҳовли (атрий) меъморий мужассамотнинг марказида, унинг икки ёнида расталар жойлашган. Савдо расталаридан дунёга машҳур фирмаларнинг дўконлари ўрин олган. Ҳовли марказида ҳовуз ва унинг

томида суви паст (ҳовуз)га оқиб тушадиган фаввора жойлаштирилган. Маъмурият, учрашувлар зали 1 қаватда жойлашган.

Мажмуа Амир Темур кўчаси билан собиқ Халқ хўжалиги ютуқлари кўргазмасининг бош павильони олдини ўзаро боғлайди.

ХАЛҚАРО СПОРТ БИРЛАШМАЛАРИ — жисмоний маданият, жисмоний тарбия ва спорт соҳасидаги жаҳон ва минтақавий ноҳукумат ташкилотлари. Уларнинг сони ҳоз. вақтда 200 тадан ортиқ. Х.с.б. — универсал (мас, Халқаро олимпиада қўмитаси — ХОҚ), спорт турлари бўйича федерациялар (ФИФА, ФИДЕ, ФАИ ва ҳ.к.) тарзида бўлади. Гимнастика федерацияси (1881 й. тузилган), академик эшак эшиш (1892), конькида югурувчилар уюшмаси (1892), ХОҚ (1894) энг аввал ташкил қилинган Халқаро спорт бирлашмаси ҳисобланади.

ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАШТИРИШ ТАШКИЛОТИ (ХСТ) бутун жаҳон мамлакатлари учун умумий бўлган (халқаро) стандартларни ишлаб чиқиш ҳамда стандартлаштириш соҳасида жаҳон миқёсида ҳамкорлик қилиш билан шуғулланадиган нодавлат ташкилот. Лондонда 1946 й. таъсис қилинган. Идораси Лондонда жойлашган. Х.с.т.га 90 мамлакатнинг стандартлаштириш миллий ташкилоти аъзо (2004). Ўзбекистон Республикаси Стандартлаштириш ва сертификациялаштириш давлат қўмитаси (2002 й. ноябрдан «Ўзстандарт» агентлиги) 1992 й. мартдан аъзо.

ХАЛҚАРО СУД - БМТнинг асосий судлов органи. 1945 й. ташкил топган. Давлатлар ўртасидаги юридик низоларни уларнинг розилиги билан ҳал қилади ва ҳуқуқий масалалар бўйича тавсиявий хулосалар беради. 15 нафар судья лардан иборат, улар БМТ Бош Ассамблеяси ва Хавфсизлик Кенгаши томонидан 9 йилга сайланади. БМТ Уставининг ажралмас қисми ҳисобланадиган Статут асосида

иш олиб боради. Х.с. Гаага ш.да жойлашган.

ХАЛҚАРО ТАРАҚҚИЁТ УЮШ-МАСИ, ХТУ (IDA, International Development Association) — БМТнинг ихтисослашган муассасаси, Жаҳон банки гуруҳига киради. 1960 й.да Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки (ХТТБ)нинг филиали тарзида ташкил этилган. 160 давлат аъзо. Бошқаруви ва штабквартираси ХТТБ билан ягона, Вашингтонда жойлашган.

Уюшманинг расмий мақсадлари: энг камбағал мамлакатларга фоизсиз кредитлар ажратиш йўли билан уларнинг иқтисодий ривожланишига ёрдам кўрсатиш. Бундай мамлакатларга аҳоли жон бошига йиллик ялпи ички маҳсулот 925 доллардан ортиқ бўлмаган (1997) давлатлар киради. Бу мезон асосида ХТУ дан қарз олиши мумкин бўлган мамлакатлар сони 70 га яқин; ХТУ кредитлари Жаҳон банки берадиган жами қарзларнинг 1/4 қисмини ташкил этади ва фақат ҳукуматларга берилади. Уюшма камбағал мамлакатларга 35—40 йилга фоизсиз кредитлар (улардан маъмурий харажатларни қоплаш учун йиллик 0,75% микдорида комиссия ҳақ олинади) беради. Қарзларни қайтариш 10 йиллик имтиёзли даврдан кейин бошланади. 1998 й. ўрталарида ХТУ кредитлари 109,1 млрд. долларни ташкил этади. 1998 молия йилида 19 мамлакатга умумий микдори 7,5 млрд. доллар бўлган 67 та қарз ажратди.

Хўжаёр Шеннаев.

ХАЛҚАРО ТАШКИЛОТЛАР - давлатларнинг ёки ҳукумат қарамоғида бўлмаган миллий жамият (ассоциация) ларнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, фантехника, маданият ва ш.к. соҳаларда умумий мақсадларга эришиш учун тузилган уюшмаси; давлатлар ўртасидаги кўп томонлама ҳамкорликнинг энг муҳим шаклидани бири. Х.т. 19-а.да вужудга келди ва 2жаҳрн урушидан кейин кўплаб тузила бошлади. Ҳоз. кунда

Х.т.нинг сони 4 мингдан ортиқ бўлиб, 300 таси ҳукуматлараро ташкилотдир. Х.т. ўзига хос бир қанча хусусиятлари билан ажралиб туради. Жумладан, Х.т.нинг тузилмаси, асосий мақсад ва ташкилот фаолиятининг йўналишларини белгилаб берувчи таъсис ҳужжати (устави) бўлади; бундай ташкилотлар доимий ёки вақт вақти билан фаолият юритади; кўп томонлама музокаралар ва муаммоларни муҳокама қилиш улар фаолиятининг асосий усули ҳисобланади; қарорлар овоз бериш ёки консенсус йўли билан қабул қилинади; қарорлар, одатда, тавсиявий кучга эга бўлади. Ҳукуматлараро Х.т. ва ноҳукумат Х.т., шунингдек, умумжаҳон ва минтақавий ташкилотлар фарқланади.

Х.т. ташкилот, иттифок, жамғарма, банк, агентлик, марказ ва ш.к. номлар билан аталади.

Ўзбекистон Республикаси 50 дан ортиқ нуфузли Х.т.нинг тенг ҳуқуқли аъзосидир.

ХАЛҚАРО ТЕРРОРИЗМ - бир давлат ҳудуди доирасидан ташқарига чиқадиган терроризм; одамларнинг беҳуда ҳалок бўлишига олиб келувчи, давлатлар ва улар расмий вакилларининг нормал дипломатик фаолиятини бузувчи, ҳамда халқаро алоқалар ва учрашувларни, шунингдек, давлатлар ўртасида транспорт ва бошқа алоқаларни амалга оширишни қийинлаштирувчи халқаро миқёсдаги ижтимоий хавфли ҳаракат ва қилмишлар йиғиндиси. Х.т. 20-а.нинг 60—70-й.ларига келиб ўзини яққол намоён қилди: дастлаб турли давлатлардаги жиноятчилар, ўз давлатига нисбатан экстремистик руҳдаги гуруҳлар бирлашиб, ижтимоийиқтисодий жихатдан орқада қолаётган ва кам ривожланган мамлакатларда ҳаракат кўрсата бошладди. Халқаро террорчилар айрим давлатларнинг раҳбарларига, халқаро миқёсда обрўга эга бўлган сиёсатчиларга четдан туриб суиқасд уюштириш, давлат, транспорт, алоқа ва миллий хавфсизлик тизимини ишдан чиқарувчи портлашлар

ва ҳаракатлар содир этиш, транспорт воситалари, жумладан, самолётларни олиб қочиш билан шуғуллана бошладилар. 80-й.ларга келиб Х.т. янада жиддий тус олди. Бегуноҳ, тинч аҳоли ўртасида кўпданкўп қурбонлар бўлиши, халқаро террорчиларнинг бошқа ёвузликлари жаҳон жамоатчилигини қаттиқ ташвишлантириб қўйди. 1978 й. кучли «еттилик» давлатлари раҳбарларининг Бонн (ГФР) ш.даги учрашувида Х.т.га қарши кураш тўғрисида баёнот қабул қилинди. Х.т.нинг ошиб бораётган хавфи ва унга қарши кураш масалалари оливи даражадаги кейинги барча учрашувларнинг асосий мавзуси бўлиб қолди. Чунки халқаро террорчилар бир тизимга бирлашиб, байналмилалашди. Улар сафида турли давлат, миллат вакиллари, диний экстремистик руҳдаги шахслар, нарқобизнес ва қуроляроғ савдосидан фойда кўрувчи жиноий тўдалар, ёлланиб хизмат қилувчилар пайдо бўлди. Халқаро террорчилик ва экстремизм марказларида разил жиноятчиларни тайёрлайдиган махсус лагерлар очилди. Халқаро террорчилар аҳолини, хусусан, диндорлар ва ёшларни давлатга, давлат ташкилотларига қарши қўйишга ҳамда ҳокимиятга қарши муҳолафатни шакллантиришга ҳаракат қилади.

Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигининг дастлабки йилларидан бошлаб терроризм ва экстремизмнинг ҳар қандай кўринишга қарши қатъият билан курашиб келмоқда. ЎзР кўплаб халқаро битимларнинг, чунончи, Х.т. кўринишларига қарши курашга қаратилган битимларнинг, жумладан, ҳаво кемаларни қонунга ҳилоф равишда эгаллаб олишга қарши кураш тўғрисидаги 1970 й.ги Гаага конвенциясининг, Фукаро авиациясининг хавфсизлигига қарши қаратилган қонунга ҳилоф ҳаракатларга қарши кураш тўғрисидаги 1971 й.ги Монреаль конвенциясининг, Халқаро ҳимоядан фойдаланувчи шахслар, жумладан, дипломатик агентларга қарши жиноятларнинг олдини олиш ва жазолаш тўғрисидаги 1973 й.ги конвен-

циянинг , терроризмни молиялаштиришга қарши кураш тўғрисидаги ва б. конвенцияларнинг иштирокчиси. 2004 й. 1 янв.дан Тошкентда Шанхай ҳамкорлик ташкилоти (ШХТ)нинг Минтақавий аксилтеррор тузилмаси ижроия кўмитаси фаолият кўрсата бошлади.

Ад.: Каримов И.А., Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари, Т., 1997. Каримов И.А., Ватанимизнинг тинчлиги ва хавфсизлиги ўз қучқудратимизга, халқимизнинг ҳамжихатлиги ва букилмас иродасига боғлиқ, Т., 2004.

Сайфиддин Жўраев.

ХАЛҚАРО ТИКЛАНИШ ВА ТАРАҚҚИЁТ БАНКИ, ХТТБ (IBRD, International Bank for Reconstruction and Development) — БМТнинг ихтисослашган муассасаси, Жаҳон банки гуруҳига киради. Халқаро валюта фонди билан бир вақтда, БМТнинг 1944 й.да БреттонВудс (АҚШ)да ўтказилган халқаро валютамолия конференцияси қарорига кўра ташкил этилган. 1946 й.дан ўз фаолиятини бошлаган. Аъзо давлат сони — 181 та (1999). Унга фақат давлатларгина аъзо бўлиши мумкин. Штабквартираси Вашингтонда.

Банк даромади ўртача ва даромади паст мамлакатларга қарз беради ва ёрдам кўрсатади. Банкнинг расмий мақсадлари: и.ч. мақсадлари учун капитал қўйилмаларни рағбатлантириш йўли билан аъзо давлатларнинг тикланиш ва тараққиётига кўмаклашиш; и.ч. мақсадларидаги хусусий чет эл инвестицияларини рағбатлантириш; узоқ муддатли мувозанатланган ўсишни ва банк аъзолари бўлган давлатларнинг и.ч. ресурсларини ривожлантириш учун халқаро инвестицияларни рағбатлантириш йўли билан тўлов балансининг барқарорлигини сақлашга кўмаклашиш ва б. Банк устав капитали аъзо давлатларнинг банк акцияларини сотиб олиши ҳисобига шаклланади. Банкда пайларнинг 40% дан кўпроғи

етакчи ривожланган мамлакатлар — АҚШ, Япония, ГФР, Буюк Британия, Франция, Канада ва Италия ҳиссасига тўғри келади. ХТТБнинг олий органи — Бошқарувчилар кенгаши. Ҳар бир аъзо давлат Кенгашда молия ёки режалаштириш вазирлиги даражасидаги ва 5 й.га тайинланган бир бошқарувчи (ва бир ўринбосар)га эга.

Бош ижроия орган — ижрочи директорлар кенгаши. 24 ижрочи директордан 5 таси Банкнинг йирик акциядорлари бўлган мамлакатлар (АКТЛ, Япония, Германия, Франция, Буюк Британия) томонидан, қолган 19 таси мамлакатлар гуруҳлари томонидан тайинланади. Банкни президент бошқаради. Бошқарувчилар кенгаши сессиялари йилда 1 марта ўтказилади. Мамлакатлар ХТТБ капиталидаги ўз пайи салмоғига муносиб овоз ҳуқуқига эга. Банкда ривожланаётган мамлакатларга молиявий ресурслар ажратиш масалалари бўйича Тараққиёт қўмитаси — ХХТБ ва ХВФ Бошқарувчилар Кенгашларининг қўшма қўмитаси мавжуд.

Банк кредитларини молиялаштиришнинг асосий манбаи — ссуда капитали бозорларида маблағларни жалб этишдир. Хусусий банклар ва бошқа кредит муассасалари амалда кредит хатари бўлмаган юқори фоиз ставкалари (6% дан ортиқ) эвазига Банк облигацияларини сотиб оладилар. Банк ҳуқуматларга ва давлат кафолати билан хусусий корхоналарга қарз беради, айти пайтда муттасил соф даромад ҳам олади. 1994 й.да Вашингтон, Лондон, Париж, Токиода аъзо мамлакатлардаги лойиҳалар тўғрисида ахборотлар берадиган янги ахборот марказлари ташкил этди. 1998 й.да банк 21,1 млрд. доллар қарз бериб, унинг соф фойдаси 1,2 млрд. долларни ташкил этди.

Одатда, банк объект қийматининг 30% га яқин қисмини қоплайдиган кредитлар беради, унинг қолган қисми ички ёки бошқа ташки манбалар ҳисобига қопланиши лозим. Кредитлар ссуда капитали бозоридаги фоиз ставкалари да-

ражаси билан белгиланган юқори фоизларда 20 йилгача муддатга бериллади. Банк кредитларининг асосий қисми энергетика, транспорт, алоқа ва инфратузилманинг бошқа тармоқларини ривожлантиришга мўлжалланади. Банк ўз фаолиятини бошлаганидан бери (1998 й.нинг 30 июнига қадар) энг кўп қарз олган мамлакатлар (млрд. доллар): Мексика (29,1), Бразилия (25,7), Ҳиндистон (25,4), Индонезия (24,4), Хитой (21,4), Аргентина (14,5), Корея Республикаси (13,5), Туркия (13,2), Филиппин (9,9), Россия (9,8).

Банк кредитлар ажратишдан ташқари мамлакатларга лойиҳаларни тайёрлашда ёрдам кўрсатади.

1992 й. Ўзбекистон ХТТБ га аъзо бўлиб кирди ва 1993 й.да унинг ваколатхонаси Тошкент ш.да фаолият кўрсата бошлади. 1993 й. ноябрь ойида Ўзбекистон учун мулкни давлат тасаруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнларини чуқурлаштириш, молиявий секторни ривожлантириш бўйича таркибий йўналиш ва дастурларни ишлаб чиқишни молиялаштириш учун 21,0 млн. АҚШ доллари миқдорида дастлабки қарз маблағлари ажратди. 1994—2000 й.ларда банк томонидан Ўзбекистон Республикаси ҳудудида турли лойиҳаларни молиялаштириш мақсадида жами 458,0 млн. доллар миқдорида қарз маблағлари ажратилди. Улардан энг йириклари мамлакатимизда пахтачиликни ривожлантиришга (66,0 млн. доллар) ва сув таъминоти, санитария ва саломатлик тадбирларини молиялаштиришга (75,0 млн. доллар) сарфланди.

2003 й.да Жаҳонбанкнинг Директорлар кенгаши Ўзбекистонга 60,0 млн. доллар миқдорида (унинг ярми ХТТБ томонидан 20 й. муддатга имтиёзли фоиз ставкаларида) кредит маблағлари ажратиш тўғрисида қарор қабул қилди.

Хўжаёр Шеннаев.

ХАЛҚАРО ТИЛЛАР — турли давлатлар халқларининг алоқа воситаси

бўлиб хизмат қиладиган тиллар. Табиий тилларга ва сунъий тилларга бўлинади. Табиий Х.т.нинг халқаролик вазифаси аниқ бўлсада, миллий ёки қабилавий тиллардан фойдаланишга нисбатан иккинчи даражали ҳисобланади. Сунъий Х.т.нинг халқаролик вазифаси бирламчи ҳисоблансада, улар ҳар доим ҳам рўёбга чиқмаган, чунки бундай тилларнинг ҳаммаси ҳам миллатлараро алоқаралашув амалиётида қўлланавермаган.

Табиий Х.т. қадда ва ўрта асрларда минтақавий характерга эга бўлган (уларнинг қўлланиши муайян минтақа, ҳудуд билан чегараланган). Чунончи, Қад. Шарқ халқларида алоқа воситаси сифатида хитой тили (иероглифик шаклда), Ғарбий Осиёнинг қад. давлатларида турли даврларда шумер, аккад ва оромий тиллари қўлланган. Юнон тили эллинистик дунёнинг, лотин тили эса турли тилларда сўзлашувчи Рим империясининг умумий тили бўлган. Ўрта асрларга келиб Яқин Шарқ ҳудудида араб ва форс тиллари, славян мамлакатларида эса қад. славян тили Х.т. вазифасида қўллана бошлаган. Янги даврда, маълум объектив сабаблар туфайли авваддан сакданиб қолган минтақавий Х.т. гуруҳи билан бир қаторда дунё миқёсида қўлланувчи Х.т. (жаҳон тиллари) ҳам пайдо бўлди.

У ёки бу тилнинг Х.т. даражасига кўтарилиши эстралингвистик (сиёсий, иктисодий ва маданий) ва лингвистик (тил функционал тизимдарининг ривожланганлиги, соҳавий терминологияларнинг мавжудлиги ва б.) омиллар йиғиндиси билан белгиланади. Жаҳон тиллари сони тобора ортиб бормоқда. 18-адан сўнг («француз тили умумий тил бўлган аср» деб ҳам номланади) астасекин инглиз ва немис тиллари, 20-адан эса рус ва б. бир қанча тиллар жаҳон миқёсида қўллана бошлади. Х.т.нинг халқаролиги уларнинг халқаро ташкилотлар ёки конференцияларнинг (БМТ, ЮНЕСКО) «расмий» ёки «ишчи» тили сифатида тан олиниши туфайли ушбу мақомда юридик жиҳатдан

мустаҳкамланиши билан белгиланади (мас, инглиз, араб, испан, хитой, рус, француз тиллари БМТнинг расмий ва ишчи тиллари ҳисобланади).

Х.т.ни кўп миллатли давлат ичида қўлланувчи, миллатлараро алоқа воситаси ҳисобланувчи тиллардан фарқлаш керак. Баъзи тиллар ҳам халқаро, ҳам миллатлараро тил сифатида қўлланиши мумкин (мас, рус ва хитой тиллари).

Сунъий Х.т. деганда алоқаралашув учун махсус шакллантирилган ясама коммуникатив тизимлар тушунилади. Лотин тилининг халқаролик вазифаси сусайиши муносабати билан 17-адан бошлаб сунъий тилларнинг куплаб лойиҳалари пайдо бўла бошлади. 1629 й.да француз файласуфи Р.Декарт лингволойиҳалаш назариясига асос солди. 17—19-а.ларда сунъий тилларни яратувчилар кўпинча табиий тилларни номукамал тиллар сифатида танқид қилиб, сунъий тилларни табиий тилларга алмаштирилиши зарур бўлган универсал тиллар деб бахрлаганлар. 18-а. ўрталарида халқаро алоқанинг махсуслашган воситаси ҳисобланган ва табиий тиллар билан ёнмаён мавжуд бўлган сунъий тилнинг ёрдамчилик, воситачилик хусусияти ҳақида тасаввур шаклланди. 1879 й.да яратилган волапюк ҳам оғзаки, ҳам бадиий ижод соҳасидаги алоқа доирасида қўлланган дастлабки сунъий тилдир. 1884—89 й.ларда волапюк тарафдорларининг 3 та халқаро конференцияси ўтказилган, унда дунёнинг турли мамлакатларида бир неча ўнлаб газ. ва жур.лар нашр этилган бўлсада, бу ҳаракатлар узоқ давом этмади. Факат эсперантогина (1887 й.да яратилган) кенг оммалашиб, унда кўп кишилар сўзлашадиган бўлди. Шундай бўлсада, эсперанто ҳар доим тор доирадаги ёрдамчи, иккиламчи тил сифатида қўлланган. Сунъий тиллардан идо (1907), окциденталь (1921—22) ва интерлингва (1951) ҳам у қадар муваффақият қозонмай, тор коммуникатив доирада қўлланиб келмоқда (яна қ. Сунъий тиллар), Лекин мазкур сунъий Х.т.нинг барчаси ғарбий

тиллар материаллари негизида шаклланган бўлиб, шарқ тиллари учун бегона ҳисобланади. Ўтган асрнинг 90-й.ларида Ўзбекистонда ва бир қатор туркийзабон давлатларда туркий халқпар учун муштарак бўлган халқаро тил — ўрта турк тилини яратишга ва жорий қилишга уринишлар, даъватлар бўлган бўлсада, бу уринишлар ҳозирча биронбир ижобий натижа бергани йўқ. Ҳақиқий Х.т. фақат тарихий жараёнда аниқ мавжуд бўлган миллий тиллар базасида вужудга келиши мумкин.

Ад.: Свадост Э.П., Как возникнет всеобщий язык? М., 1968; Проблемы интерлингвистики, М., 1976; Реформатский А.А., Введение в языковедение, М., 1998. Абдуваҳоб Мадвалиев.

ХАЛҚАРО ХАВФСИЗЛИК - халқаро муносабатлар тизими; ҳамма давлатлар томонидан риоя қилинадиган халқаро ҳуқуқнинг принцип ва нормалари; давлатлар ўртасидаги жанжалли масалаларни ва келишмовчиликларни куч ва куч ишлаши хавфи билан бартараф этишни истисно қилишга асосланган. Х.х. принциплари қуйидагиларни назарда тутди: ҳамма давлатлар учун баббаравар хавфсизликни таъминлаш; ҳарбий, сиёсий, иқтисодий ва гуманитар соҳаларда амалий кафолатларни юзага келтириш; ҳар бир халқнинг суверен ҳуқуқларини сўзсиз ҳурмат қилиш; халқаро танглик ва минтақавий низоларни сиёсий йўл билан адолатли бартараф этиш; давлатлар ўртасида ишончни мустаҳкамлаш; халқаро терроризмга олдини олишнинг самарали усулларини ишлаб чиқиш; геноцид, апартеидам тугатиш, фашизмни тарғиб қилмаслик, дискриминациянинг ҳар қандай шакллари халқаро амалиётдан йўқотиш; қамал ва санкциялардан (жаҳон ҳамжамияти тавсияларисиз) воз кечиш. Х.х.нинг ажралмас қисми БМТ Устави билан мустаҳкамланган амалдаги коллектив хавфсизлик механизмидир.

Х.х. ҳар бир даврда турли омилларга: халқаро алоқаларнинг ривожланиш

йўналишлари ва хусусиятига, цивилизация даражаси, маънавият ва ш.к.га боғлиқ бўлади. Шахс, синф, жамоат ташкилотлари ва халқаро ташкилотларнинг фаолияти Х.х.га жиддий таъсир кўрсатади. Ўзбекистон Республикаси жаҳонда, хусусан, Марказий Осиёда хавфсизлик таъминланишига катта ҳисса қўшиб келмоқда. Президент И.А. Каримов томонидан ишлаб чиқилган «Минтақавий хавфсизликдан халқаро хавфсизликни таъминлаш сари» концепцияси Х.х.ни таъминлашнинг янги қоидаси сифатида жаҳон миқёсида тан олинмоқда.

ХАЛҚАРО ШАРТНОМА - давлатлар ёки халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари ўртасида сиёсий, иқтисодий, маданий ёки бошқа соҳаларга оид ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларни белгилаб берадиган келишув; халқаро ҳуқуқнинг асосий манбаи. Х.ш. 2 томонлама ва кўп томонлама шартномаларга бўлинади. Кўп томонлама шартнома очик бўлиши (унга бошқа давлатлар қўшилиши) ва ёпиқ бўлиши (унга бошқа давлатлар Х.ш. иштирокчиларининг розилиги билангина қўшилиши) мумкин. Х.ш. нинг номлари турлича: шартнома, битим, конвенция, пакт, декларация, меморандум статут, протокол, устав, баёнот ва б. Х.ш. муддати тугагандан кейин, унда белгиланган мажбуриятлар бажарилгач, тарафларнинг ўзаро келишуви бўйича ва денонсация йўли билан амал қилишдан тўхтайти.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, Х.ш.ларда тенг, мустақил мамлакат сифатида қатнашадиган бўлди ва кўпдан кўп Х.ш.ларни ратификация қилди. Мамлакатимизнинг сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий ва б. соҳалардаги барча халқаро ҳуқуқий муносабатлари Ўзбекистон Республикасининг «Халқаро шартномалар тўғрисида»ги қонуни (1995 й. 22 дек.) билан тартибга солинади.

ХАЛҚАРО ЭРКИН КАСАБА УЮШМАЛАРИ КОНФЕДЕРАЦИЯ-

СИ - халқаро қасаба уюшмалари маркази; 148 мамлакатдаги умумий сони 157 млн. дан ортиқ аъзоси бўлган 226 миллий қасаба уюшма марказларини бирлаштиради. 1949 й. дек.да Лондонда Фарбий Европа қасаба уюшмаларининг Америка меҳнат федерацияси билан биргаликда ўтказган таъсис съездида асос солинган. Олий органи Конгресс 4 й.да 1 марта чақирилади. Конгресслар ўртасида конфедерацияга Ижроия қўмита раҳбарлик қилади, у 2 й.да бир марта чақирилади. Қароргоҳи Брюссель (Бельгия) ш.да жойлашган. Шунингдек, Женева, НьюЙорк, Москвада бўлимлари ва Рим, Венада доимий вакиллари бор.

ХАЛҚАРО ҚИЗИЛ ХОЧ ВА КИЗИЛ ЯРИМ ОЙ ҲАРАКАТИ - умумжаҳон инсонпарварлик ҳаракати. 1863 й.да асос солинган. Мазкур ҳаракат 3 тузилма — Халқаро Кизил хоч қўмитаси (ХҚХК); Халқаро Қизил хоч ва Кизил ярим Ой жамиятлари федерацияси (ХКХ ва ҚЯОЖФ): Кизил Хоч ва Кизил ярим Ой Миллий жамиятлари (МЖ)дан иборат: Х.Қ.Х. ва Қ.я.О.х. уччала тузилмасининг фаолият ваколатлари Х.Қ.Х. ва Қ.я.О.х.нинг Устави (1986) ва Севилья битими (1999) асосида белгиланган. Халқаро Қизил Хоч Қўмитаси инсонпарварлик ташкилотидир. Асосан, курулли тўқнашувларда жабрланганлар, куруқлик ва денгиздаги ярадор ва бемор ҳарбий хизматчилар, ҳарбий маҳбуслар, фуқаро аҳолига ёрдам бериш, шунингдек, ҳарбий низолар ва б. фавқулодда вазиятлар оқибатида ажрашиб қолган ҳамда бедарак йўқолган шахсларни кидириш вазифасини бажариб, бетараф воситачи сифатида инсонпарварлик ёрдами кўрсатади. Тинчлик соҳасидаги фаолият учун Нобель мукофоти билан тақдирланган (1917, 1944, 1963 й.лар). Қароргоҳи Женева ш.да. Халқаро Қизил Хоч ва Қизил ярим Ой жамиятлари федерацияси 1919 й. тузилган инсонпарварлик ташкилоти. Дунёнинг 181 мамлақати Миллий жамиятларини бирлаштиради (2004).

Асосан, табиий офатларга тайёрланиш ва уларга муносабат билдиришда Миллий жамиятларга ёрдам бериш, табиий офатлар, техникавий ва саноатдаги авариялар, фалокатларда алоҳида халқаро инсонпарварлик ёрдами кўрсатишга оид амалларни ташкил этиш ва мувофиқлаштириш, аҳоли саломатлиги профилактикаси, энг муҳтож кишиларга қараш ва уларга тиббиййжтимоий ёрдам кўрсатишни таъминлаш, аҳолини 1ёрдам кўрсатишга ўқитиш, кўнгиллиликни ривожлантириш вазифаси билан шуғулланади. ҚХХ ва ҚЯОЖФ фаолиятини Котибият таъминлаб туради. У Женева ш.да жойлашган. Қизи л Хоч в а Қизил ярим Ой Миллий жамиятлари — ҳукуматлари Женева конвенцияларига имзо чеккан мамлакатлардаги Миллий жамиятлар. Кридага кўра, ҳар бир мамлакатда фақат битта Кдзил Хоч ёки Кизил ярим Ой Миллий жамияти тузилиши мумкин.

Ўзбекистон Кизил ярим Ой жамияти 1925 й. ташкил этилган бўлиб, собиқ СССРнинг Кизил Хоч ва Кизил ярим Ой жамиятлари уюшмаси таркибига кирар эди. 1992 й.да мустақил Миллий жамият мақомига эришди. 1995 й.да Халқаро Кизил Хоч Қўмитаси томонидан эътироф этилиб, Халқаро Кизил Хоч ва Кизил ярим Ой жамиятлари федерациясига аъзо бўлди (яна қ. Ўзбекистон Ҳизил ярим Ой жамияти).

Михаил Кремков.

ХАЛҚАРО ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ФОНДИ (IFAD) — Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг махсус муассасаси. 1977 й.да БМТнинг Жаҳон озиқ-овқат конференцияси қарорига кўра ташкил этилган.

IFAD нинг бош мақсади — ўз аъзолари бўлган ривожланаётган мамлакатларда озиқ-овқат маҳсулотлари и.ч. тизимини яхшилаш, иқтисодий ўсишни таъминлаш, шунингдек ривожланаётган мамлакатларда қашшокликда яшайдиган қишлоқ аҳолисининг соғлиғи

ва овқатланиш даражасини кўтаришга йўналтирилган дастур ва лойиҳаларни тўғридантўғри молиялаштириш ва уларга қўшимча маблағлар жалб қилиш. Фонд ўз аъзоси ҳисобланган ривожланаётган мамлакатларга қабул қилинган дастур ва лойиҳалар учун имтиёзли, оралик ва оддий шартларда кредитлар беради.

Фонд 1977 йилда 1028 млн. АҚШ доллари миққорида бошланғич маблағ билан ўз фаолиятини бошлаган. 2004 й.га келиб унинг маблағи 4 марта кўпайди. Бу маблағнинг 2/3 қисми фонднинг аъзоси ҳисобланган саноати ривожланган мамлакатлар, қолган учдан бир қисми ривожланаётган мамлакатлар ҳисобига шаклланган. ОПЕК аъзолари фонднинг асосий донорлари ҳисобланадилар. Ҳозирга қадар фонд 11 та мамлакатда умумий қиймати 7,7 млрд. АҚШ долларига тенг бўлган 603 та лойиҳани амалга оширган. БМТ га аъзо бўлган ҳар бир мамлакат IFAD га ҳам аъзо бўлиш ҳуқуқига эга.

Фонднинг Бошқарув Кенгаши қарор қабул қилувчи энг юқори орган ҳисобланади. Ҳар бир аъзо мамлакат Бошқарув Кенгашида ўз вакилига эга. Фонднинг Ижроия Кенгаши унинг умумий фаолиятини назорат қилади ва қарз ҳамда субсидиялар беришни кўриб чиқиб, маъқуллайди.

Ўзбекистон IFAD нинг аъзоси эмас, лекин Ўзбекистоннинг бу ташкилотга кириш масаласи кўриб чиқилмоқда (2004). Штабквартираси Римда.

Расулмат Ҳусанов.

ХАЛҚАРО ҲАРБИЙ ТРИБУНАЛ

– 2-жаҳон уруши бош ҳарбий жиноятчиларининг айбини очиш ва жазолаш бўйича тузилган халқаро суд органи. Х.х.т. фашистлар Германияси томонида туриб жанг қилган Европа мамлакатларининг асосий ҳарбий жиноятчиларини жазолаш учун 1945 й. 8 авг.да АҚШ, Буюк Британия, СССР ва Франция давлатлари ўртасидаги Лондон битими-га мувофиқ тузилган (қ. Нюрнберг суд жараёни). Узоқ Шарқ учун япон бош

ҳарбий жиноятчилари устидан суд олиб бориш мақсадида Х.х.т. 1946 й. 19 янв.да иттифоқчи ҳукуматлар ўртасидаги музокаралар натижасида тузилган (Токио трибунали).

БМТнинг Хавфсизлик Кенгаши резолюциясига мувофиқ, 1993 — 1994 й.да Руанда ва Югославия бўйича халқаро трибуналлар ташкил этилди.

ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ — халқаро

мулоқотдаги давлатлараро ва б. қатнашувчилар (субъектлар) ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи оммавий юридик принципшар ва нормалар мажмуи. Давлат ички ҳуқуқидан фарқли равишда Х.х. объекта ўз мазмунмоҳияти жиҳатдан алоҳида давлат ваколатидан ташқарига чикувчи халқаро, аниқроғи, давлатлараро муносабатлар ҳисобланади. Давлат ички ҳуқуқидан фарқли равишда Х.х. нормаларини яратиш ва бажарилишини таъминлаш билан шуғулланадиган қонун чиқарувчи органлар йўқ. Х.х.нинг асосий субъектлари давлатлар ҳисобланади. Уларнинг ўзаро келишуви билан вужудга келадиган Х.х. нормалари давлатларнинг келишилган иродасини ифода этади. Х.х.нинг ўзига хос хусусияти ана шундадир. Турли халқаро шартномалар, битимлар, келишувлар, конвенциялар, декларациялар, БМТнинг ҳужжатлари Х.х.нинг норматив базаси ҳисобланади.

Ҳоз. замон Х.х.и халқаро оммавий ҳуқуқ ва халқаро хусусий ҳуқуқга бўлинади. Халқаро оммавий ҳуқуқ халқаро муносабатларда қатнашадиган давлатлар ва б. субъектларнинг ўзаро муносабатларини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солади. Халқаро хусусий ҳуқуқ турли давлатлар фуқаролари ҳамда ташкилотлари ўртасидаги мулкӣ ва бошқа муносабатларни, уларнинг ҳуқуқий ҳолатини, юрисдикциясини, яшаб турган давлат миллий қонунчилигини қўллаш тартиби ва шартларига доир муносабатларни тартибга солади.

Халқаро оммавий ҳуқуқ халқаро

шартномалар ҳуқуқи, дипломатик ва консуллик ҳуқуқи, халқаро ташкилотлар ҳуқуқи, инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳуқуқ, халқаро иктисодий ҳуқуқ, халқаро экология ҳуқуқи, халқаро жиноят ҳуқуқи, халқаро денгиз ҳуқуқи, халқаро ҳаво ҳуқуқи, халқаро космик ҳуқуқ каби соҳаларни ўз ичига олади. Х.х.нинг умум эътироф этилган тамойиллари бор. Улар Х.х.ни амалга оширишда муҳим аҳамият касб этувчи универсал мажбурий меъёрлардир. Х.х.нинг аксарият тамойиллари БМТ Уставининг 2моддасида баён этилган. Улар БМТ Уставига мувофиқ, давлатлар ўртасида дўстона муносабатлар ва ҳамкорликка тааллуқли Х.х. тамойиллари тўғрисидаги 1970 й. Декларациясида ҳамда Европа Хавфсизлик ва ҳамкорлик кенгаши (ЕХХК)нинг Яқунловчи ҳужжатида батафсил ёритиб берилган. Булар қуйидагилардир: куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид қилмаслик; халқаро низоларни тинч йўл билан ҳал этиш; давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик; давлатларнинг халқаро ҳамкорлиги; давлатларнинг суверен тенглиги; халқлар ва миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши; давлатларнинг халқаро мажбуриятларини виждонан бажариши; чегаралар дахлсизлиги; давлатларнинг ҳудудий яхлитлиги; инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳурмат қилишдир. Жаҳон ҳамжамияти олдида турган умумбашарий муаммоларни ҳал этиш заруриятини ифода этувчи янги тамойиллар ҳам (мас, атроф муҳитни муҳофаза қилиш) шаклланимоқда.

Ўзбекистон Республикаси давлат суверенитетини қўлга киритгач, халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъекти сифатида фаолият юрита бошлади. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида Х.х.нинг юқорида кўрсатилган тамойилларининг аксарияти белгилаб қўйилиб (17модда), «халқаро ҳуқуқнинг бошқа умум тан олинган тамойил ва меъёрлари»ни ҳурматлаш айтиб ўтилган. Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳамжамиятнинг ана шу тамойил

ва меъёрларига изчил риоя қилмоқда, халқаро шартномаларни ишлаб чиқиш ва қабул қилишда иштирок этмоқда, уларни бажармоқда, халқаро ташкилотлар фаолиятида, жамоа хавфсизлик тизимларида қатнашиб келмоқда. Дунё давлатлари билан ғир қаторда ялпи ва адолатли тинчликни таъминлаш, ўзаро манфаатли ҳамкорликни ўрнатиш, инсоният олдида турган умумбашарий муаммоларни ҳал этишда ўз ҳиссасини қўшмоқда. Замоноавий Х.х.нинг асосий тамойиллари «Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида»ги (1996 й. 26 дек.) қонунда мустаҳкамлаб қўйилган.

Акмал Саидов.

ХАЛҚЛАР ДЎСТЛИГИ САРОЙИ -

Тошкент ш.даги маданият марказларидан бири; турли тадбирлар (съезд, курултой, фестиваль ва б.) ўтказиш, концертлар беришга мўлжалланган. 1981 й.да очилган (меъмори Е.Букина, С.Одилов, Е. Розанов, Е.Суханова, Ф. Турсунов, В.Шестопалов, Е.Шумов ва б.). Бино қиёфаси ва безакларида миллий меъморликка хос бўлган муқарнасга ўхшаш шакллардан фойдаланилган; бинони безашда маҳаллий хом ашёлар, Нурота ва Ғозгон мармарлари ишлатилган. Бино тарҳи тўртбурчак шаклда, тарзларига ишланган куёш нурини тўсадиган жимжимадор шакллар бинога салобат, кираверишдаги бал. пештоқлар қўрк бахш этган. Бино тепасига сирти мармар билан қопланган муқарнасни эслатувчи йирик йиғма темирбетон қурилмалар ўрнатилган. Бино мужассамоти марказида балконли, амфитеатр шаклидаги 4 минг ўринли зал туради (бир оз қияроқ ён деворлари томошаларни яхши қўриш ҳамда эшитиш имконини беради). Саҳна маҳсус қурилмалар (кўтарилибтушириладиган супалар, президиум, саҳна ва хор супаларини саҳнада силжитишга имкон берадиган транспортёр, декорацияларни кўтарибтуширадиган штанкетлар, кенг форматли экран) билан жиҳозланган.

Залда кинотовуш техникаси ҳамда мат-
тни бир йўла 8 тилга таржима қилиш
аппаратлари, махсус технологик алоқа
тизими бор. Вестибюль табиий тош-
лардан ишланган «Халқлар дўстлиги»,
«Байрам», «Гуллаган ўлка» мозаикалари
(рассом А.Бухорбоев) билан безатилган.
Президиум зали gobелен (рассом Б. Жа-
лолов), томоша зали «Санъат» мозаикаси
(рассом В.Бурмакин, Р.Немировский),
ёғоч ўймакорлиги (уста Қ.Ҳайдаров,
О.Файзуллаев), банкет зали безакла-
ри (рассом Ж. Ҳакимов, А.Илҳомов),
ён деворлари сопол лаганлар (рассом
А.Кедрин) билан зийнатланган. Феруза
рангли улкан кошинкори (Тошкент чинни
заводида тайёрланган) девор сарой инте-
рьерига алоҳида жозиба бахш этган.

ХАЛҚЛАРНИНГ БУЮК КЎЧИШИ - Европада мил. 4—7-а.лар-

да германлар, славянлар, сарматлар ва
б. кабилаларнинг Рим империяси худ-
дугида ўтишидан иборат ялпи этник
кўчишларнинг шартли номи. 4-а.нинг
70-й.ларидан бошлаб гуннлар нинг ом-
мавий равишда фарбга силжишлари Х.
б.к.га бевосита туртки бўлган. Гунн-
лар Уралбўйидан юриш бошлаб тахм.
370 й. Волгани кечиб ўтганлар, сўнгра
бўйсундирилган аланлар билан бирга
Шим. Қора денгиз сохилларида яшовчи
готларга ҳужум қилганлар (375). 376 й.
кузида гуннлар тазйиқига бардош берол-
маган вестготларнинг бир қисми Рим-
нинг рухсати билан империяга тегишли
Дунайнинг жан. даги худудга жойлаш-
ганлар. Бироқ ҳукумат амалдорларининг
зўравонлиги натижасида вестготлар 377
й. қўзғолон кўтарганлар. 378 й. 9 авг.
да Рим қўшини Адрианополь яқинида
қўзғолончилар томонидан тормор кел-
тирилган. Готлар, аланлар ва гуннлар-
нинг империяга тазйиқи тўхтатилган,
лекин готлар Дунай дарёси ва Болқон
тоғлари орасидаги худудда Рим федера-
ти сифатида яшай бошлаган, Рим арми-
ясида варварлашув жараёни кучайган.
4-а. охиридан варварлар тазйиқи янгидан

авжга чиққан. 394—395 й.лар кишида
гуннлар Сурия ва Каппадокияда чопкун
уюштирганлар. Вестготлар Аларих I
бошчилигида Юнонистонни талонторож
этиб, Иллирикада муқим ўрнашганлар.
410 й. 24 авг.да улар Римни эгаллаб,
уни талаганлар. Гарчи готлар 27 авг.
даёқ Римдан кетган бўлсаларда, «аба-
дий шаҳар»нинг кулаши улкан маънавий
аҳамиятга эга бўлган. 5-а. мобайнида
герман кабилалари Фарбий Рим импери-
ясининг бутун худуди бўйлаб жойлашиб,
бу ерда бир неча варвар қиролликларини
барпо этганлар. Хусусан, Галлиянинг
жан.фарбида маркази Тулуза ш. бўлган
Вестгот қироллиги (418 й.; у кейинчалик
Испанияга ҳам тарқалган), Шим. Афри-
када Вандаллар қироллиги (429—439),
Италияда Остготлар қироллиги (493),
Шим. Галлияда Франклар қироллиги
(476 й.; кейинчалик у кўплаб варвар қи-
ролликларини тобе этган, қ. Франк дав-
лати), Галлиянинг жан.шаркида маркази
Лион ш. бўлган Бургундлар қироллиги
(тахм. 457 й.); англлар, сакслар, ютлар
5-а. ўргаларидан бошлаб Британияни
босиб ола бошлаганлар ва 6-а. охири
— 7-а.да бу ерда ўзларининг бир қанча
қиролликларини барпо этганлар. 5-а. бо-
шида Ўрта Дунай (Паннония)да ўрнашиб
олган гуннлар Агтила даврида (434—
453) Галлия ва Италияни эгаллашга
ҳаракат қилганлар. Бироқ Каталаун жан-
ги (451)дан сўнг уларнинг иттифоқи пар-
чаланиб кетган. Император Юстиниан I
даврида Шаркий Рим империяси (Визан-
тия) варварлардан Шим. Африка, Италия
ва Испаниянинг бир қисмини қайтариб
олиб, бу ерларда Рим тартиботларини
қисман тиклашга эришган. Х.б.к.нинг
сўнги босқичи 6-а. охири — 7-а.ларга
тўғри келган. 568 й. лангобардлар Шим.
ва Ўрта Италияда муқим ўрнашганлар.
Славянлар — аварлар ва протоболгар-
лар (булғорлар) кўмагида Болқон я.о.да
мустаҳкам жойлаша бошлашган, натижа-
да 7-а. га келиб бу худуд аҳолиси, асосан,
славянлардан иборат бўлиб, улар ўз княз-
ликларини тузганлар, Славянларнинг

бир қисми Кичик Осиёга, Византия империяси худудига бориб жойлашган. Славянлар ғарбга — алеманнлар ва сакслар эгаллаган худудларга қадар тарқалишган. Х.б.к.нинг ижтимоийиқтисодий ва сиёсий оқибатлари жуда улкан бўлган. У Ғарбий Рим империясининг қулашига олиб келган.

Ад.: Удальцова З. В., Италия и Византия в VI в., М., 1959.

ХАЛҚОБОД — Наманган вилояти Поп туманидаги шаҳарча (1966 й.дан). 1948 й.да иссиқлик электр маркази ва «Ўзбектомёпкчи» ктининг қурилиши (1965) муносабати билан вужудга келган. Яқин т.й. станцияси — Поп (3 км). Аҳолий 8 минг киши (2003). Х.да ўрамли том ёпқич ашёлар к-ти (рубериод, пергамин, картон, изоляция материаллари и.ч.), нотўқима материаллар и.ч. бирлашмаси мавжуд. Умумий таълим мактаблари, 2 кутубхона, соғломлаштириш пунктлари, поликлиника бор.

ХАЛҚОБОД (1993 й.гача Комсомолбод) — Сурхондарё вилояти Музработ туманидати қишлоқ, туман маркази. Туманнинг шарқида, 320 м баландликда жойлашган. Яқин т.й. станцияси — Шеробод (10 км). Х.дан вилоят маркази (Термиз)гача 52 км. Ахрлиси 7,5 минг кишига яқин (2004). Аҳолиси ва хўжаликлари Занг каналдан сув олади. Шунингдек, артезиан қудуқлардан олинган ичимлик сувидан фойдаланилади. Х.да туман ҳокимияти биноси, алоқа уйи, деҳқон бозори, автовокзал, универсал магазин, мехмонхона, новвойхона, маданий, маиший ва савдо хизмати кўрсатиш шохобчалари бор. Марказий кутубхона, маданият уйи, Бахт уйи, марказий касалхона (180 ўрин), поликлиника, дорихоналар мавжуд. Х.дан Термиз ш.гача автобуслар катнайди.

ХАЛҚОБОД — Кррақалпошстон Республикаси Кегейли туманидапл шаҳар (1986 й.дан). Республиканинг шим.да

Яқин т.й. станцияси — Кегейли (3 км). Аҳолиси 11,7 минг кишига яқин (2004). Х. 1830 й.да Қумўзак ариғи бўйидаги Бағанали куми ёнида вужудга келган. 1830—73 й.ларда қалъа (ҳоз. кунгача сакланган) ёнида қўрғон қурилиб, унда Мадраса, қозихона, кутубхона, ҳаммом ва б. бўлган. 1916 й.да маҳаллий аҳоли ва туркманлар орасидаги дўстлик рамзи сифатида қалъа Халқобод деб номланган.

Х.да 1965 й.да пахта тозалаш заводи, автокорхона, 1967 й.да кўчма механизациялашган колонна, 1970 й.да ихтисослаштирилган механизациялашган колонна ишга туширилди. Шунингдек, ҳаммом, тикувчилик цехи, алоқа бўлими ва б. қурилди. Шаҳарда «Халқобод момиғи», «Халқобод» автотранспорт корхоналари, «Агроқурилиш» ва «Сув қурилиш», Кегейли қурилишсозлаш бошқармаси, деҳқон бозори, «Халқободматлубот» шўъба корхонаси, тикувчилик цехи, Ўзбекистон Россия «Қарроқишлоқмаш» кўшма корхонаси, 14 хусусий фирма, 40 нафар яқка тадбиркор фаолият кўрсатмоқда. 3 умумий таълим мактаби, саноаттранспорт касб-хунар коллежи, мактаббоғча мажмуаси, спорт мажмуаси, қишлоқ касалхонаси мавжуд.

ХАМАМАЦУ — Япониядаги шаҳар, Хонсю о. марказий қисмининг жан.да. Аҳолиси 582,1 минг киши (2000). Балик овлаш порти. Мотоцикллар и.ч. ва машинасозлик тармоқларининг йирик маркази. Кимё, тўқимачилик, ёғочсозлик корхоналари мавжуд. Мусиқа асбоблари ишлаб чиқарилади. Будда ибодатхонаси бор. Туризм ривожланган.

ХАМАНАЙИ Сайд Али Хусайний (1939.15.7, Машҳад) — Эрон давлат арбоби, оятуллоҳ (1989). 1964 й.гача Қум, кейинчалик Машҳадда диний таълим олган. Оятуллоҳ Хумайнийтг шоғирди. 1962 й. Хумайний раҳбарлигидаги ислом ҳаракатига қўшилган. 1963 й.дан бир неча марта қамоқ ва сургунда бўлган. 1979 й.ги шохга қарши инқилобда

Машҳаддаги ислом ҳаракатига бошчилик қилган. Монархия ағдарилгандан сўнг, 1979—80 й.ларда Ислом инқилобий кенгаши (давлат ҳокимиятининг олий органи) аъзоси, мудофаа вазири ўринбосари, «Ислом инқилоби посбонлари» корпуси кўмондони, оятуллоҳ Ҳумайнийнинг Олий мудофаа кенгашдаги вакили лавозимларида бўлган. 1980—81 й.ларда Ислом кенгаши мажлиси (парламент) депутаты. 1981 й. окт.дан Эрон Ислом Республикаси президенти, Олий мудофаа кенгаши раиси. Ҳумайний вафотидан сўнг, 1989 й. 4 июндан Эрон Ислом Республикаси Раҳбари.

ХАМАРДАБАН — РФнинг Бурятия Республикасидаги тоғ тизмаси. Байкал кўлининг жан. ва жан.шарқий сохилларида. Уз. 420 км, энг баланд жойи — Байшинтўла (2995 м). Гнейс, кристалли сланец, оҳақтош, базальтдан ташкил топган; гранит интрузияси кўп. Иқлими кескин континентал. Йиллик ёғин 400—500 мм, ғарбий қисмида 800—1300 мм. Шим. ён бағирларида оққарағайкедр, жан. ён бағирлари қарағайтилоғоч ўрмонлари билан қопланган. Жан. да ўрмонли дашт ва дашт ерлар учрайди. 2000 м дан баландда тоғ тундраси ўсимликлари ўсади.

ХАМЕЛЕОН (юн. chamaileon) — осмоннинг Жан. қутби яқинидаги юлдуз туркуми. Пашша, Киль, Учар Балик., Стол Тепа (Супа Тоғ), Октант ва Жаннат Қуши юлдуз туркумлари орасида жойлашган. Энг равшан юлдузи 4юлдуз катталигида. Ўзбекистон ҳудудида кўринмайди.

ХАМЕЛЕОНЛАР, букаламунлар (Chamaeleontidae) — калтакесаклар туркуми оиласи. 90 тури маълум. Африка, Мадагаскар о. ва шу атрофдаги бошқа оролларда ҳамда Жан. Европа, Ғарбий ва Жан. Осиёда тарқалган. Танаси 60 см ча. Бўйни калта, узун думи спиралсимон ўралади. Оёқдари узун, беш бармокли, бармоқдари 2—3 тадан гуруҳ бўлиб тери

ғилоф ичида жойлашган. Танаси шохсимон тангачалар ва тери ўсикчалар билан қопланган. Кўз ковоклари ривожланган (кўзлари бир-биридан мустақил равишда ҳаракатлана олади). Кўпчилик Х. ўпкасида халтасимон ўсикдари бўлади. Хавф сезганда кўп хаво ютади ва тана шакли ўзгариб, кўркинчи туге олади. Ранги ёруғлик, тра ва б. таъсирида тез ўзгаради (номи шундан). Дарахт ва буталарда соатлаб ўлжасини пойлаб, кимирламай ўтиради. Узун тилини ўлжасига отиб, ёпиштириб олади. Ҳашаротлар билан, йирик турлари майда қушлар ва калтакесаклар билан озиқланади. Кўпчилиги тухум қўйиб (бир йўла 35 тагача), айримлари тирик (14 тагача бола) туғиб кўпаяди.

ХАМИР — ун, сув, сут, ёғ, туз қўшиб тайёрланадиган ярим фабрика. Турли таомлар, нон, кандолагчилик ва макарон маҳсулотлари, ширинликлар тайёрлашда ишлатилади. Мўлжалланган маҳсулотга қараб турли Х.лар тайёрланади. Оддий ошхамир— тоғорачага эланган ун солиниб, олдиндан тайёрланган намақобдан озоздан қўшиб хамир қорилади, яхшилаб пишитиб ийланади. Тайёр Х.ни тиндириш учун зувала қилиб, 10—15 мин. ўраб қўйилади, сомса, чучвара, угра, норин, лағмон ва б. таомлар тайёрлаш учун юпка қилиб ёйилади. Бундай Х.ни тайёрлаш учун 1 кг унга 2 стакан илиқ сув, 2 чой қошиқ туз солинади. Оширма ёки хамир-турушли нон хамир тоғорачадаги сувга туз ва хамиртуруш солиб эритилгач, мўлжалдаги ун солинади ва озоздан сув қўшиб Х. қорилади. Тайёр Х. усти қалинроқ нарса билан ёпилиб, ошириш учун бир соатга иссиқроқ жойга қўйилади. Х.нинг ошганлиги кўпчиши ва орасида майда ғовакчалар пайдо бўлганлигидан билинади. Оширма Х. тайёрлаш учун 1 кг унга 2 чой қошиғида туз, 2 стакан илиқ сув, 25—30 г хамиртуруш керак бўлади. Оширма Х.дан, асосан, нонлар, айрим сомсалартайёрланади. Хамиртурушсиз сут, ёғ ва тухум

қўшиладиган Х. турли нонлар, патир, ўрама, зангза, чакчак, бўғирсоқ каби пиширикдар тайёрлашца ишлатилади. Бундай Х.ни тайёрлаш учун 1 кг ун, 2 стакан сут ёки широбча, 1 ош қошиғида сарийёғ ёки эритилган қўй ёғи, 1 дона тухум ва 1 чой қошиғида туз керак бўлади. Агар Х. фақат тухумнинг ўзида қориладиган бўлса, 1 кг унга 4—5 дона тухум керак бўлади. Хамиртурушли сут, ёғ ва тухум қўшиладиган Х.дан турли булочкалар, пироғлар, рулетлар тайерланади. Бундай Х.ни тайёрлашда барча масалликлар ун, сут, ёғ, туз, шакар, тухум, хамиртуруш ва б. бирданига қўшиб қорилади. Х.ни тоғоранинг ўзида иссиқ қилиб ўраб ошириш учун олиб қўйилади. Бундай Х. учун 1 кг унга 35—40 г хамиртуруш, 2 стакан илиқ сут (ёки 1 стакан сут билан 1 стакан широбча ёки 1 стакан сут, 200 г сарийёғ) керак бўлади. Агар тухумнинг ўзида қориладиган бўлса, 5—6 дона тухум, 2 чой қошиғида туз, 3—4 ош қошиғида шакар қўшилади. Айрим ҳолларда хамиртуруш ўрнига қатик ёки сметана қўшиш мумкин.

ХАМИРТУРУШ — хамирни ошириш учун ишлатиладиган ачитки. Таркибида ачитки бактериялари бўлган Х. қўшиб қорилган хамир ферментатив жараёнлар таъсирида кўпчийди. Хонадонларда ошган хамирдан Х. учун бир зувала олиб қрлинади ва супрага ўраб қўйилади, кейинги хамирларга қўшилади. Ҳоз. даврда нон саноатининг ривожланиши билан махсус ачитки бактериялари ердамида саноат усулида прессланган, суyoқ ва қуритилган Х. турлари ишлаб чиқарилади (буғдой унидан тайёрланган навли 100 кг ун учун 1 кг Х. сарфланади) ва савдо дўконларида сотилади (яна қ. Бижғиш).

ХАММУРАПИ — Бобил подшоси (мил. ав. 1792—1750). Унинг даврида Бобил давлати равнақ топган. Аморея қабиласидан. Моҳир сиёсатчи ва саркарда бўлган. Х. ҳарбий куч ва дипломатик

йўл билан ўз подшолигининг дастлабки 35 йилида Оссурия, Месопотамиянинг жан. ва ўрта қисмини Бобилга тобе эттирган. Х. даврида товарпул муносабатлари ривожланган, хусусий кулдорлар хўжалиги кучайган, давлатнинг марказлашуви ва подшо ҳокимиятининг мустақамланиши жараёни усган; Х. қонунлари кулдорлик тузуми ҳуқуқининг характерли белгиларини узида акс эттирган Қад. Шарқ ҳуқуқининг қимматли ёдгорлиги саналади. Х. қонунлари 282 моддадан иборат бўлиб, ҳуқуқнинг айрим соҳаларига тегишли суд процесси, мулк ҳуқуқи, мулкнинг турли қўринишлари, ерга эгалик, никоҳоила, мерос ҳуқуқи ва б. масалаларни ўз ичига олади. Хусусий мулкчиликни, айникса, кулдорликни қаттиқ ҳимоя қилган. Мас, унда қулни уғирлаганлик, қочган қулни яширганлик учун ўлим жазоси белгиланган.

«**ХАМСА**» (араб. — беш) — Алишер Навоийнинг беш дostonдан, яъни «Ҳайрат улабор», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Садди Искандарий»дан иборат қатга асари (яна қ. Хамсачилик).

ХАМСА — Қора денгиз ва Азов денгизи анчоус балиқдари кенжа турларининг умумий номи. Қора денгиз Х.сининг уз. 13—15 см гача; Қора денгизда доимий яшайди; ёзда сувнинг юза қатламларида, кишда 70—80 м гача чуқурликда учрайди; Грузия ва Жан. Қрим соҳиллари яқинида кишлайди. Азов Х.сининг уз. 10—14 см, ёзда Азов денгизида тарқалади, кишлаш учун Қора денгизга ўтади. Х. денгиздаги энг куп сонли балиқ; скумбрия, пеламидалар, белугалар, дельфинлар, сув қушларининг асосий озиғи ҳисобланади. 3—4 й. умр куради; 2й.да вояга етади. Илиқ мавсумда купаяди; 20—25 минг тухум қўяди. Овланади.

«**ХАМСАТ УЛ-МУТАҲАЙЙИРИН**» — Алишер Навоий томонидан унинг

пири ва устози Абдурахмон Жомий вафоти муносабати билан 1494 й.да ёзилган, адабиётнинг хотира турига оид асар номи.

«Х.улМ.» ибораси «хайратланарли бешлик» маъносида. Жомий 14-а.нинг 40-й.лари охири ва 50-й.ларида Самарқандда Улуғбек мадрасасида, сўнг бошқа мадрасаларда ўқиб юрар экан, дарсларни яхши ўзлаштиришда у бошлиқ 5 талаба «Х.улМ.» деб ном чиқарган. «Х.улМ.» деганда одатда 5 ёруғ юлдуз (аниқроғи, сайёралардан Аторуд, Зухра, Миррих, Муштарий, Зуҳал) кўзда тутилади. Бунда Навоий ўша иборадан фойдаланган.

«Х.улМ.» рисоласи ҳам 5 қисмдан ташкил топган бўлиб, муқаддима, 3 мақолат ҳамда хотимадан иборат. «Муқаддима»да Жомийнинг қачон ва қаерда туғилгани, кўпроқ қаерда яшагани, наслнасаби, жуда эрта савод чиқаргани, ўткир истеъдод эгаси бўлиб, кичикликдан шеърлар ёза бошлагани, тасаввуфда Саъдиддин Кошғарийга шогирд тушгани, илмда тез камол топиб, одамлар билан муомалада ўзини ҳар томондан оддий тутгани тўғрисида маълумотлар берилади.

«Х.улМ.»нинг асосий қисми 3 мақолатдан ташкил топган бўлиб, биринчи мақрлатда Навоий шахсан ўзи билан Жомий орасида юз берган воқеа ва ҳодисалар, ноёб ижодий суҳбат ва учрашувлар ҳақида 16 ҳикоя келтирилган. Уларнинг ҳар бирида Жомийнинг юксак ақлзаковати, ўз яқинлари ва шогирдларига самимийлиги, шу билан бирга, талабчан бўлгани, ҳозиржавоблиги, ҳазилмутойибага мойиллиги, кўп масалаларда Навоий билан ҳамфикр бўлгани яққол кўзга ташланади.

Иккинчи мақолатда Навоий ва Жомийнинг ўзаро ёзишмаларига изоҳдар берилган. Бу икки улуғ шахс бевосита мулоқот имконияти йўқ вақтларда бир-бирларига узлуксиз хат ёзиб, ҳолаҳвол сўрашиб туришган. Улар ўз мактубларида баъзан ўз даврининг муҳим ижтимоий-

сиёсий муаммолари юзасидан ҳам фикр алмашишган. Бу номалар гоҳ насрода, гоҳ назмда битилган. Мас, Жомийнинг 1472 й. ҳаж сафарига чиқиб, Ироқнинг Дажла дарёси бўйидан Навоийга Ватанини соғиниб йўллаган хатидаги ғазалида шундай бир байт бор:

Бар канори Дажла дур аз ёру маҳжур аз диёр,

Дорам аз ашки шафақгун Дажлаи хун бар канор.

Мазмуни:

Дажла бўйида ёру диёр билан айриликда,

Шафақранг кўзешларимдан шу ерда яна бир Дажла пайдо бўлди.

Навоий эса ўша «ғазалга татаббуъ қилиб», нома ёзиб, Жомийга жўнатган. «Х.улМ.»дан маълум бўладики, Навоийнинг «Тухфат улафкор» қасидасининг яратилишида Жомийнинг ҳам роли катта бўлган.

Учинчи мақрлатда Жомий ёзган ва турли адабий жанрларга оид 40 асарнинг рўйхати, бу асарларнинг бир қанчаларининг юзага келишида Навоий сабабчи бўлгани аниқ мисоллар билан изоҳлаб берилган.

«Хотима» қисмида Навоий Жомий хузурида мутолаа қилган ва фойдаланган китобларнинг шарҳлари, унинг баъзи замондошлари ҳақида ўта салбий фикрлар билдиргани ва бунинг сабаблари, шоирнинг вафоти ва дафн этилиш тафсилотлари ғоят таъсирли кўрсатилган. Асар охирида Навоийнинг устози мотами муносабати билан форсий тилда ёзган марсияси матни тўла келтирилган.

Нашри: Алишер Навоий, Мукаммал асарлар тўплами [20 ж.ли], 15ж., Т., 1999.

Ад.: Ўзбек адабиёти тарихи [5ж.ли], 2ж., Т., 1977.

Абдуқодир Ҳайитметов.

ХАМСАЧИЛИК — Шарқ халқлари адабиётида дostonнавислик шакллари-дан бири; «Хамса» ёзиш билан боғлиқ адабий анъана. Низомий Ганжавий асос солган.

Ижодкорлар Низомий «Панж ганж»ини («Беш хазина») ташкил этувчи «Маҳзан уласрор», «Хусрав ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Ҳафт пайкар», «Искандарнома» дostonларининг мавзуи, сюжет ва композицияси, қахрамонлари, вазни, жойлашиш тартибини сақлаган ҳолда мустақил асар яратганлар. Бу бадиий ижодда катта маҳорат мактаби саналган. Ҳамса дostonларининг ҳар бири мавзуи, қахрамонлари, ҳатто кўйилган масалаларигача аниқликка эга бўлиб, бу жанрда ижод қилган ёзувчи ўз маҳоратини ана шу анъанавий воситалар ёрдамида кўрсатиши, шу орқали ўз даври идеалларини ифодалаши лозим бўлган. Анъанага кура, ҳамсадаги 1 дostonнинг асосини фалсафийахлоқий масалалар ташкил этган. 2—3 дostonлар севги орқали акс эттирилган ижтимоиймаънавий масалаларни ёритувчи мавзу асосида уюшган. 4 дoston саргузашт асар бўлиб, унда адолатли шох масаласи кўтарилган. Сўнгги дoston аввалгиларининг ҳулосаси, умумлашмаси бўлиб, унда ижодкорнинг маънавийахлоқий, ижтимоийсиёсий, фалсафий қарашлари акс этган. Шарқда бадиий қиммати турлича бўлган 50 дан ортиқ ҳамсалар вужудга келган. Ҳамсанинг алоҳида дostonларига жавоблар ҳам ёзилган. Пекин бизгача бу асарларнинг ҳаммаси ҳам етиб келган эмас. Ҳамса дostonларидан фақат биригагина жавоб ёзиб, юсак даражада шуҳрат қозонган ижодкорлар ҳам бўлган (Фузулий, «Лайли ва Мажнун»). Ҳ.да энг кўп дostonлар «Лайли ва Мажнун» мавзуида яратилган. Кейинги ўринларда тегишли равишда «Хусрав ва Ширин», «Маҳзан уласрор», «Искандарнома», «Ҳафт пайкар» мавзуидаги дostonлар туради.

Ҳамсанавислар уз асарларида эпикроманик, қахрамонлик ёки суфийлик мавзуини биринчи уринга кўйганлар. Низомий Ганжавий «Ҳамса»сининг сюжет ва мавзулари турли халқлар бадиий адабиётларига таъсир этиб, 13—20-а.лар мобайнида 600 дан ортиқ асар яратилган.

Низомий «Ҳамса»сини форс тилида

ёзган. Бошқа халқлар Ҳ. анъанасини уз тилларида давом эттирганлар. Туркий, урду, пушту, курд, арман ва б. тилларда ҳамсалар яратилган. Даврлар утиши билан муайян ижтимоийсиёсий шароитда белгиланган мавзу, сюжет, композиция, образларга эга бўлган «Ҳамса» дostonларининг мазмуни, таркиби ўзгариб борган. Ҳ. анъанаси Кавказорти, Ўрта Осиё, Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистон мамлакатларида давом эттирилган.

Туркий халқлар адабиётида Ҳ. ка кизиқиш 13—14-а.лардан бошланган. Қутб Хоразмий Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» дostonини, Ҳайдар Хоразмий шеърый шаклини сақлаган ҳолда айрим ўзгаришлар билан «Маҳзан уласрор» дostonини туркий тилга таржима қилган. Туркий (узбек) тилида «Ҳайрат улабор», «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъан сайёр», «Сади Искандарий» номлари билан 5 дoston — «Ҳамса» яратган Алишер Навоий Ҳ. таракқиётига бекиёс ҳисса қўшган ва Ҳ.ни туркий халқлар адабиётида Низомий даражасига кутарди. Бунда Навоий узига булган буюк ҳамсанавислар — Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Дехлавий ва Абдурахмон Жомийларни узига устоз деб билди ва уларнинг Ҳ.даги ғоявийбадиий анъаналарини маҳорат билан ривожлантирди. Ҳ.ни юқори поғонага олиб чиқди. Навоий Ҳ.да анъанавий образлар ҳисобланган Фарход, Ширин, Дилором, Лайли, Мажнун, шохлардан Хусрав, Баҳром, Искандар образларини янгича, уз даври адабиётининг инсонпарварлик ғоялари нуқтаи назаридан талқин этди. Навоий «Ҳамса»си турли халқлар дostonчилигининг кейинги таракқиётига ижобий таъсир қилган. Ўзбек шоири Хожа («Мақсад улатвор»), турк шоири Ломий ва уйғур шоири Низорий («Фарход ва Ширин»), озарбайжон шоири Фузулий («Лайли ва Мажнун») узларининг дostonларини Навоийнинг «Ҳамса» дostonлари таъсирида яратганлар. Навоий «Ҳамса»си айни вақтда ўзбек адабий тилининг бойлиги, мукамал ва рангбаранглигини ҳам на-

мойиш этади.

Ад.: Бертельс Е. Э., Низами и Физули, М., 1962; Бертельс Е.Э., Навои и Джами, М., 1965; Ҳайитметов А., Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан, Т., 1970; Алиев Г., Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока, М., 1985.

Ҳабиб Абдуназар.

ХАМУН — Сейистон ботиғидаги (бал. 480 м) чучук ва шўр сувли окмас қуллар гуруҳи, Эрон ва Афғонистонда. Ҳилманд, Ҳашруд ва Фаррухруд дарёлари баҳорги тўлин сув даврида ягона сув ҳавзасини (майд. 2—3 минг км², чук. 1—1,5 м) ташкил этади. Қамишзорлар бор. Сув паррандалари кишлайдиган жой.

ХАМХИН - КХДРнинг шарқий қисмидаги шаҳар. Сончхонган дарёси бўйида. ХамгёнНамдо провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 701 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўргалари). Транспорт йўллари чорраҳаси. Шарқий Корея кўлтиғи яқинидаги порт.

Мамлакатнинг энг йирик кимё (сунъий буюмлар, пластмасса) саноати маркази. Оғир машинасозлик, рангли металлургия (алюминий), электротехника, тўқимачилик, пойабзал, озиқ-овқат, цемент саноати корхоналари, ГЭС каскади бор. Балиқ овланади.

ХАН (Hahn), Ганн Отто (1879.8.3, Франкфурт Майн 1968.28.7, Гёттинген) — немис физиги ва радиокимёгари. Марбург ва Мюнхен университетларида ўқиган. Берлинда проф. (1910—34), Берлиндаги кимё интида директор (1938 й.дан), М. Планк жамияти президенти (1946—60), фахрий президенти (1960 й.дан). Асосий илмий ишлари радиоактивликни тадқиқ этишга бағишланган. Бир неча изотоплар ва янги радиоактив элемент — протактинийни кашф қилган (Л. Майтнер билан ҳамкорликда). Жаҳонда биринчи бўлиб табиий радиоактив элементларда ядро изомерияси

ҳодисасини (1921), уран ядроларининг нейтронлар таъсирида бўлинишини топган (1938, Штрасман билан ҳамкорликда) (қ. Ядро реакцияси). Нобель мукофоти лауреати (1945).

ХАНГАЙ — Монголиянинг марказий қисмидаги тоғлик. Уз. 700 км чамасида, эни 200 км гача, бал. 2000—3000 м, энг баланд жойи 3905 м (ОтхонТангри тоғи). Гранит, сланец, кумтош ва базальт жинсларидан тузилган. Чўққилари ясси, ён бағирлари кенг водийлар билан парчаланган. Ландшафти қуруқ тоғ дашти, шим. ён бағирларида тилоғоч ўрмонлари бор. Резерватлар ташкил этилган.

ХАНДАҚ — қад. ва ўрта асрларда шаҳар, қалъа, қўрғон ва мудофаа истехкомларини душман ҳужумидан эҳтиёт қилиш мақсадида уларнинг ташки девори ёнидан гир айланасига қазилган ўра, чуқурлик. Одатда, ташки деворни кўтаришда лой Х. ўрнидан олинган. Х.нинг эни 5—6 м дан 30—40 м гача, чуқ. 3—4 м бўлиб, ичи аксарият сув билан тўлғазилган. Баъзан Х. шохшабба билан ихота қилинган. Истехкомга кирадиган йўлга осма кўприк қурилган. Амир Темур ва темурийлар даврида кўшин лашкароғҳа тушганда унинг атрофи Х. билан мустаҳкамланган. Х.нинг сони душман кўшинининг миқдорига қараб 1 дан 6 тагача бўлган. Кўп вазиятларда Х.лар олдиға қатта ҳажмдаги қалқонлар (чапар) қўйилган. Эски ўзбек тили манбаларида мўлжар, чипжип, чоҳ, ўр, ўрғарим каби атамалар Х.га маънодош сифатида қўлланган.

ХАНДАҚ ЖАНГИ — Муҳаммад (сав) пайғамбар тарафдорлари (300 киши) томонидан Мадинани маккаликлардан ҳимоя қилиш жанглиридан (627 й.) бири. Маккаликлар раҳбари Абу Суфён 10 мингга яқин аскар билан Мадинани қамал қилган. Саҳобалардан бири эронлик Салмон алФорсий (655 й.в.э.)нинг маслаҳатига кўра Муҳаммад

пайғамбар шу пайтгача арабларга номаълум бўлган, бироқ форсларга маълум бўлган жанг усулларидан бири — хандақ қазишга буюрган. 3 ҳафталик қамалдан сўнг Абу Суфён кўшини чекинишга мажбур бўлган. Бу жанг ислом тарихида Х.ж. деб ном олган.

ХАНДАҚЛИ — Хива хонлигидаги кўнғиротлар таркибидаги қабила. Улар, асосан, Амударёнинг ўнг қирғоғида яшаган. Х.лар 19-а. ўрталарида 365 хўжаликни ташкил этган бўлиб, хонликка 73 отлик, 219 қазувчи беришга, 735 тилла солғут солиғи тўлашга мажбур бўлган.

ХАНИ (ўзларини «одамлар» деб аташади) — Хитой (1,3 млн. киши) ва Ҳиндихитойдаги халқлар гуруҳи. Умумий сони 1,48 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Лолобирма тил гуруҳига мансуб тилда сўзлашади. Х.да полигиния, левират, ер, осмон, тоғ, аждодлар руҳига сиғинишган. Ҳар бир қишлоқдаги «аждрархо дарахти»га сиғинишган.

ХАНИКОВ Николай Владимирович (1819.24.10, Калуга губернясининг Лихвинск уезди — 1878.3.11, Париж яқинидаги Рамбулье) — махсус топшириқ билан Бухоро амирлигига юборилган рус географи, шарқшуноси ва дипломати. Царское Селодаги лицей (1836)ни тугатиб шарқ тиллари (асосан, араб ва форс)ни мустақил ўрганган. Перовский экспедицияси (1839—40) таркибида Хива хонлигига қарши уюштирилган ҳарбий босқинда қатнашган ва хонлик ҳақида жосуслик маълумотларини тўплаган. 1841—42 й.ларда жосуслик ниятидаги Бутенев миссияси таркибида Бухоро амирлигида бўлган. Закавказье ўлкаси Бош бошқармасининг дипломатик канделарияси ходими (1845—50). Рус геогр. жамияти Кавказ бўлими раҳбари (1850—54), Табриз (Эрон)да бош консул (1854—57), Хуросонга уюштирилган илмий экспедиция раҳбари (1858—59). 1860 й.дан

умрининг охиригача Париж ва унинг атрофида яшаган. Х. Туркистон, Бухоро, Эрон, Афғонистон, Кавказ халқлари тарихи, этн.си, геоф.сига оид кўплаб асарлар ёзган.

Ас: Описание Бухарского ханства, С.П.б., 1843.

Лд.:Халфин Н. А., Рассадина Е. Ф., Ханыков — востоковед и дипломат, М., 1977; История Узбекистана в источниках и сообщениях путешественников и ученых (20—80е. годы XIX), Т., 1990; Ганиев И., Мустанов К., Туркистон ва Н. В. Хаников, Бухоро, 1995.

ХАНИН Михаил Никифорович (1902.18.1, Самара вилояти — 1976) — патофизиолог, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1954), тиббиёт фанлари дри (1942), проф. (1942), Саратов университети тиббиёт ф-тини тугатгач (1928), хоз. Ульяновск вилоят касалхонасида врач (1928—30), Саратов Тиббиёт инти патофизиология кафедрасида аспирант (1930—32), ассистент (1932—38), доцент (1938—40), ТошТИ патофизиология кафедраси мудири, проф. (1941—72). Илмий ишлари Ўрта Осиёда учрайдиган токсик гепатит, энцефалит ҳамда жигарнинг сурункали касалликларида аллергия ва аутоаллергия жараёнларини аниқлаш ва ўрганишга бағишланган.

ХАНКА — РФ Приморье ўлкаси ва Хитойдаги кўл. Ҳавзасининг майд. 4190 км² (шундан РФда 3030 км²). Уз. 95 км. Ўртача чуқ. 1—3 м, энг чуқур жойи 10,6 м. Ханка бўйи пасттекислигида жойлашган. Аллювиал ётқизиклар Кичик Ханка кўлини Х.дан ажратиб туради. Қирғоғининг кўп қисми ботқоқ. Суви чуқур, лойка. Ноябрь. да музлаб, апр.да муздан бўшайди. Х.га Лефу, Мо ва б. дарёлар куйилади, кўлдан Уссурининг чап ирмоғи Сунгача дарёси оқиб чиқади. Баликлар (сазан, калуга ва б.), сув тошбақаси, қундуз бор. Ондатра иклимлаштирилган. Кема қатнайди.

ХАНОЙ — Вьетнам пойтахти, Хонг-ха дарёсининг Бакбо қўлтиғига қуйилиш еридан 175 км масофада жойлашган. Атрофидаги худудлар билан марказга бўйсунувчи маъмурий бирликни ташкил этади. Аҳолиси 1,24 млн. киши (1998). Иклими муссонли, субэкваториал, янв. нинг ўртача траси 16°, июлники 29°. Йиллик ёғин 1800 мм. Транспорт йўллари чорраҳаси. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Денгиз аванпорти — Хайфон.

Х. — мамлакатнинг муҳим иқтисодий ва маданий маркази. Мамлакат саноат маҳсулотининг 1/6 қисми Х.да ишлаб чиқарилади. Машинасозлик (жумладан, станоксозлик, транспорт, электротехника), кимё, ёғочсозлик, тўқимачилик (ип газлама, ипак), озиқ-овқат (жумладан, тамаки), керамика саноати корхоналари мавжуд. Хунармандчиликда уйрўзгор, бадий буюмлар тайёрланади. Каучук қайта ишланади. университет (1918), политехника инти, Хо Ши Мин макбараси, музейлар, ботаника боғи бор. Меъморий ёдгорликлардан Конфуцийга бағишланган «Адабиёт маскани» ибодатхона мажмуаси (1070), ДьенБо пагодаси (11-а.) ва б. сақланган. Шаҳар 2 қисмдан: Эски шаҳар ва Янги шаҳардан иборат. Х.га 5-а.да (баъзи маълумотларга кўра 8-а. да) асос солинган. 9—11-а.ларда Дайла, 11-а.дан 1833 й.гача Тханглаунг ёки Донкинъ деб аталган. 1804 й.да пойтахт Хюэ ш.га кўчирилгач, Х. Вьетнам шим. қисмининг бош шаҳри бўлиб қолди. 19-а. нинг 80-й.лари ўрталарида Тонкий француз протекторатининг маъмурий маркази, 1902 й.дан Франция Ҳиндихитойи мустамлакаси маъмурий маркази. 1976 й. 2 июндан Вьетнам Социалистик Республикаси пойтахти.

ХАНОЙ УНИВЕРСИТЕТИ - Вьетнамдаги йирик олий ўқув юргларида бири. 1918 й. Ханой ш.да ташкил этилган. 1956 й. қайта тузилган. Ижтимоий фанлар, физика, мат., кимё, биол., тарих, геол. ва геогр., Вьетнам тили, филол. бўйича мутахассислар тайёрлайди.

Кутубхонасида 70 мингдан ортиқ асар сақланади. 3 мингга яқин талаба таълим олади.

ХАНТАЛ, горчица — карамдошлар оиласининг *Sinapis* ва *Brassica* туркумига мансуб бир ва кўп йиллик ўтсимон ўсимликлар туркуми; мойли экин. Ватани — Ўрта денгиз бўйлари. Европа, Шим. Африка ва Осиёда тарқалган. *Sinapis* туркуми 7—10 турни ўз ичига олади. Оқ Х. тури (*S.alba*) Ўрта денгиз мамлакатларида ўстирилади, асосан, Ғарбий Европада экилади. Бўйи 25—100 см, пояси тик ўсади. Тўпгули кўп гулли, икки жинсли, ўзидан ҳамда четдан чангланади. Меваси кўзоқча. Уруғи оч сариқ ёки оч жигарранг, таъми аччиқ, эфир ҳиди келади. Ёввойи Х. ёки дала Х.и (*S.argvensis*) бир йиллик (бахорги экинлар далаларида ўсадиган) бегона ўт. Европа, Шим. Африка ва Осиёдатарқалган. Қор а Х. (*S.nigra*) кўзоқлари пояга ёпишган. Кичик Осиё, Европа ва Америкада экилади. Хабашистон Х. и (*B.carinata*) Эфиопияда экилади. Х. намсевар, совуққа чидамли, узун кун ўсимлиги. Ўсув даври 95—120 кун. Х. уруғидан нон, қандолатчилик, консерва, парфюмерия саноатида ишлатиладиган сифатли мой олинади (35—40%). Х. кунжарасидан олинadиган кукундан тиббиётда ишлатиладиган ханталли қоғоз ва истеъмол килинадиган зиравор бўтқа тайёрланади. Х.нинг илдизмева-ли ва баргли навлари сабзавот ўсимлиги хисобланади. Ҳамма Х.лар асал берувчи экин.

Ҳалима Отабоева.

ХАНТИ ТИЛИ — финугор тилларининг обугор гуруҳига мансуб тил. РФнинг Тюмень (ХантиМанси ва Ямал-Ненец мухтор округлари) ва Томск вилоятларида тарқалган. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 23 минг кишига яқин (20-а. охирлари). Диалектал жиҳатдан ғарбий ва шарқий гуруҳ шевалари фаркланади. Ғарбий ва шарқий лаҳжалар фонетика, морфология ва лексика соҳаларида ўзаро

фарк қилади. Ёзуви, асосан, 20-а.нинг 1-ярмида: аввал лотин графикаси асосида (1930), кейинчалик рус графикаси асосида (1937) шаклланган. Бадиий ижодда, телекўрсатув ва радиоэшиттиришларда, матбуотда гарбий гуруҳ лаҳжалари (казим, шуришкар) қўлланади.

ХАНТИЛАР (ўзларини хантэ — «инсон, одам» деб аташади) — халқ. РФнинг ХантиМанси (11,9 минг киши) ва Яман-Ненец (7,2 минг киши) автоном округлари ва Томск вилоятида яшайдилар. РФдаги умумий сони — 22,3 минг киши (1989). Хантӣ тилида сўзлашади. Диндорлари — православлар.

ХАНТИ-МАНСИЙСК (1940 й.гача ОстякоВогульск) — РФ Тюмень вилояти ХантиМансилар мухтор округидаги шаҳар (1950 й.дан), округ маркази. Иртиш дарёсининг ўнг соҳилида. Даре порти. Аҳолиси 35,9 минг киши (1998). 1931 й.да ишчилар шаҳарчаси — мухтор округининг маркази сифатида вужудга келган. 1934 й.дан Омск вилояти, 1944 й.дан Тюмень вилояти таркибида. Шаҳар таркибига 16-адан маълум бўлган Самарово қишлоғи ҳам киради. Етакчи саноат тармоғи — балиқ саноати. Шунингдек, ўрмон саноати ҳам мавжуд. Асосий корхоналари: балиқ консервалаш, ёғочсозлик ктлари, тахта тилиш заводи, мебель фкаси. Йирик даррандчилик хўжалиги; Чекка Шимол қ.х. илмий тадқиқот интининг тажриба стяси бор. Ўлкашунослик музейи ишлаб турибди.

ХАНТИ-МАНСИЛАР МУХТОР ОКРУГИ (1940 й.гача ОстякВогуллар миллий округи) — РФ Тюмень вилоятидаги мухтор округ. 1930-й. 10дек.да ташкил этилган. Майд. 523,1 минг км². Аҳолиси 1433,1 минг киши (2002), хантилар, мансилар, руслар, украинлар, татарлар ва б. яшайди. Шаҳар аҳолиси 90,9%. Маркази — ХантиМансийск ш. Асосий шаҳарлари — Сургут, Нижневартовск, Нефтеюганск. Таркибига 9 туман,

16 шаҳар, 24 шаҳарча киради. Х.М.м.о. Ғарбий Сибирь пасттекислигининг марказий қисмида, Обь ва Иртиш дарёларининг куйи оқимида жойлашган. Ер юзаси — текислик. Чекка гарбий қисми Шим. ва Кутб ёни Урал тоғларининг шарқий ён бағирларидан иборат. Нефть ва газнинг йирик конлари мавжуд. Иқлими континентал. Январнинг ўртача траси —18°дан —23° гача, июлники 16°—19°. Йилига 400— 500 мм ёғин тушади. Вегетация даври 120—130 кун. Шим.да кўп йиллик музлоқ ерлар бор. Асосий дарёси Обь ва унинг ирмоқлари (Иртиш, Шим. Сосьва, Вах, Пим, Лямин, Назим, Казим). Кўл кўп (1500 дан зиёд), улар аксари бир-бири билан туташган. Ботқоқликлар катта майдонларни эгаллайди. Тупроқлари торфботқоқ, подзол ва аллювиал тупроқлар. Худудининг 30% ўрмон. Қррақарағай, қарағай, кедр, қайин ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан олмахон, соболь, колонок, тулки, оқ куён, сувсар, оқ сувсар ва б. бор. Қушларнинг 200 га яқин тури, шу жумладан, булдуруқ, каркур, оқ каклик мавжуд. Дарё ва кўлларида балиқ (лосось, оқ балиқ, осётр ва б. турлари) кўп.

Округда «Кичик Сосьва», «Юган» кўриқхоналари, «Нумто», «Сибирь Уваллари» табиий боғлари, «Конда кўллари», «Юқори конда» давлат табиат буюртма худуди бор.

Нефть (Самотлор, Мамонтов, Фёдоров ва б.) ва газ (Игрим, Пунгим ва б.) казиб олиндиған йирик рн. Нефть ва газни қайта ишлаш, машинасозлик ва металлсозлик, ўрмон ва ёғочсозлик, озик-овқат (шу жумладан, балиқ) саноатлари мавжуд. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Йирик корхоналари: «Сургутнефтегаз» (Сургут ш.), «Юганскнефтегаз» (Нефтеюганск ш.), «Лукойл— Когалимнефтегаз» (Когалим ш.), «Лангепаснефтегаз» (Лангепас ш.), «Кондпетролеум» (Нянгань ш.). Сургут ва Нижневартовск ёнида иссиқлик электр стялари ишлаб турибди.

Қ.х.да чорвачилик, шу жумладан,

буғучилик, сут чорвачилиги ва даррандачилик, мўйначилик ривожланган. Сабзавот, картошка ва б. экилади. Обь, Иртиш, Конда, Шимолий Сосьва, Вах дарёларида кема қатнайди. Т.й.лар уз. 2454 км. Қаттик қопламали автомобиль йўллари уз. 16970 км. 5 дарё порти (шу жумладан, энг йириклари Сургут ва Хантимиансийск) мавжуд. Оқругда 14 аэропорт (шу жумладан, Хантимиансийск ва Сургутда халқаро аэропорт лар) фаолият кўрсатади. Оқруг ҳудудидан Нижневартовск—АнжерСудженск—Сургут—Поллоцк; Нижневартовск—Самара, УстьБалик—Омск нефтьгаз қувурлари; Уренгой—Помари—Ужгород, Уренгой—Челябинск газ қувурлари ўтказилган.

Тиббиёт, пед. интлари, Тюмень қ.х. академияси бўлими бор. Бир қанча археология ёдгорликлари, шу жумладан, Барс тоғи (Сургут ёнида) мавжуд. Санаторий-курорт ва дам олиш муассасалари фаолият кўрсатади. Варьеган, Ларьяк, Угут кишлоқларида этнография музейлари, Хантимиансийск ш. яқинида очик осмон остидаги «ТорумМаа» музейи жойлашган.

ХАНЧЖОУ — Хитойнинг шарқий қисмидаги шаҳар, Чжэцзян провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 6,1 млн. киши (1998). Транспорт йўллари чоррахаси. Шарқий Хитой денгизи соҳилидаги, Фучуньцзян дарёси ва Буюк канал бўйидаги йирик порт. Ипак саноати маркази. Машинасозлик, кимё, резина, ойнашиша, цемент, жут саноати корхоналари мавжуд. Чой қайта ишланади. Экспорт учун бамбук буюмлар ва ипакчилик маҳсулотлари ишлаб чиқарилади. университет бор. Иқлим курорти. Шаҳарга 6-а.да асос солинган. 1129—1279 й.ларда Жан. Сун сулоласи пойтахти бўлиб, Линьан деб аталган. Мўғуллар истилоси вақтида вайрон қилиниб, 1356 й.да қайта қурилган. Меъморий ёдгорликларидан Сиху кўлининг шим.да, Гушань тоғи ён бағрида ўрта асрларда қурилган боғмеъморлик ансамбли, шу-

нингдек, будда ибодатхонаси, пагодалар сақланган. Туризм ривожланган.

ХАНЬ, Хан — қад. Хитойда императорлар сулоласи (мил. ав. 206 — мил. 220), ушбу сулола бошқарган давлат ва хитой халқининг номи. Х. сулоласи 2 қисмга бўлинган: Фарбий Х. (Сихань — мил. ав. 206 — мил. 25) Аввалги Х. (Цяньхань) ҳамда Шарқий Х. (Дунхань — мил. 25—220) ёки Кейинги Х. (Хоухань). Биринчи Х. сулоласининг асосчиси Лю Бан бўлиб, у Гаоцзу номи билан мил. ав. 202—195 й.лари, иккинчи Х. сулоласининг асосчиси эса Лю Сю (57) бўлиб, у Гуануди номи билан мил. 25—57 й.лари тахтни бошқарган. Ҳар 2 сулола дехқонлар кўзғолонлари натижасида юзага келган ва тугатилган. Бу сулолалар аввалги анъанавий маъмурий тузум ва тафаккурни янада такомиллаштириш йўлидан борганлар. Айниқса, Хитой императорлари ўзларини Тангрининг ер юзидаги фарзанди, уларга ҳамма итоат қилиши ва бундан бош торганлар эса жазоланиши лозим, деган ғояни ўзларига дастур қилиб олганлар. Ички ва ташқи сиёсат ҳам айнан шу ғояга асосланган.

Фарбий Х. сулоласининг дастлабки даврида кўзғолончилар раҳбарларининг ўлкаларга ҳоким этиб тайинланиши ва бир қанча имтиёзларга, жумладан, ўзи идора қилаётган ҳудуддаги солиқ ва молия масалаларини мустақил ечиш ҳуқуқига эга бўлиши марказий ҳокимиятнинг заифлашиши ва ҳокимларнинг кучайиб кетишига олиб келган. Узоқ йиллар давомида Хун империясига ўлпон тўлаш ва унга қарши курашиш Хитойнинг иқтисодий аҳволига салбий таъсир кўрсатган. Уди (мил. ав. 140—87) даврида вазият ўзгарган. Марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш йўлида сиёсий, иқтисодий, маъмурий, ҳарбий ислохотлар ўтказилган. Уди даврида Х. сулоласи ўз ҳудудини кенгайтириш, Буюк ипак йўлини хунлар қўлидан тортиб олиш ва бунга тўсик бўлиб турган Хун (Сюнну) хоқонлигига қарши кура-

шиш масаласига катта эътибор берган. Бу борада хунлар таъсиридан кугулишга интилган давлатлар билан иттифоқ тузиш, «узокдаги ракиб билан дўстлашиб, яқиндаги душманга зарба бериш» стратегияси амалга оширилган. Шу мақсадда ўша даврда Туркистонда мавжуд бўлган Кангкия (Канцзюй), Фарғона (Даван давлати), Улуғ юэчжи (Даюэчжи) каби давлатларга Чжан Цянь 2 марта элчи килиб юборилган. Фарғонага 2 марта қўшин юбориб уруш қилган.

Уидан кейинги даврда мамлакат инкирозга юз тута бошлаган. Узок, йиллар олиб борилган урушлар Х. империяси худудини кенгайишига олиб келган бўлсада, улар мамлакат иқтисодини заифлаштириш, солиқларнинг кўпайиши, ички сиёсий ва ижтимоий вазиятни кескинлаштиришига олиб келган. Ванман хукмронлиги даврида (мил. 9—22) Хитойда «Кизил қошликлар кўзғолони», «Яшил дарахтзорликлар кўзғолони» каби дехқонлар ҳаракати бўлиб ўтиб натижада Ғарбий Х. сулоласи яқун топган. Ушбу сулолага мансуб айрим амалдорлар, жумладан, Лю Сю фурсатдан фойдаланиб ҳокимиятни қўлга олишга эришган. Мил. 25 й. у ўзини император деб эълон қилиб Х. сулоласи номини тиклаган. Аҳолисини тинчлантириш мақсадида солиқ ҳажмини 30 баравар камайтирган. Аҳоли қайтадан рўйхатга олинган ва мамлакатда 21 млн. киши яшаётганлиги аниқданган. Давлатнинг сиёсий ва иқтисодий вазияти яхшилангач, Шарқий Х. сулоласи ўзининг ташқи сиёсатини фаоллаштирган. 43—44 й.ларда Вьетнамга қарши уруш қилиб, у ерда ўз назоратини ўрнатган. Шундан кейин Х. сулоласи хунларга қарши уруш бошлаб, Шарқий Туркистонни босиб олишга интилган. Бу борада маҳаллий ҳокимлар ўртасидаги зиддиятлардан фойдаланишга ҳаракат қилган ва мил. 97 й. бу вазифани Бань Чао бошчилигидаги бир гуруҳ соқчиларга топширган. Аммо Х. сулоласи айрим ютуқларга эга бўлган бўлса ҳам натижада ўз мақсадига етишолмаган.

Хунларга қарши амалга оширилган тўхтовсиз урушлар, Фарғонага қилган ҳарбий юришлар ва Буюк Хитой деворипш чўзиш ҳамда уни таъминлашга қаратилган ҳаракатлар иккинчи Х. империяси иқтисодига салбий таъсир кўрсатган. Мамлакатда хиёнат, қонунбузарчилик, ўзаро низолар, жангу жадаллар, сиёсий ва ижтимоий кескинлик авж олган. Булар натижасида «сарик белбоғликлар» номли дехқонлар кўзғолони юзага келган ва Х. сулоласи тугатилган. Х. сулоласи даврида барпо этилган давлат бошқарув тизими Хитойда давлатчилик тизимининг кейинги таракқиётига катта таъсир кўрсатган.

Абдулаҳад Хўжаев.

ХАНЬШУЙ, Ханьцзян, Цзюйхэ — Хитойдаги дарё, Янцзи дарёси ирмоғи. Уз. 1532 км, ҳавзасининг майд. 174 минг км². Циньлин тизмасининг жан. ён бағирларидан бошланиб, Цзинхан текислигидан оқади. Ўртача сув сарфи 2000 м³/сек., ёзда тошади. Қирғоқларида тошқинга қарши дамбалар қурилган. Суғоришда фойдаланилади. Қуйи оқимида кема қатнайди.

ХАОС (юн. chaos — тартибсизлик) — юнон мифологиясида азалий чексиз фазо. Оламнинг яратилишигача мавжуд бўлган. Х. — коинот манбаи, у Гея (Ер), Эрот (севги), Эреб (қоронғулик) ва Нюкта (тун)ни яратган, улардан эса гўё Ерда яшовчи барча нарса пайдо бўлар эмиш. Кучма маънода — бошданоёқ тартибсизлик, чигаллик.

ХАРАБАЛҒАС, Қораболғасун — Уйғур ҳоконлиги пойтахти — Ўрдубалиқ ш. харобаси (8—9-а.лар). 840 й. Енисей қирғизлари томонидан босиб олинб вайрон қилинган. Урхун дарёсининг сўл соҳилида Эрдэнидзу монастыри (Мўғулистон)дан 15 км шим. да жойлашган. Х.Б.нинг марказий қисми кўтарма тупроқ билан ўраб олинб, қалъа ва арқдан жан.ғарбда бўлган. Истеҳкомлар

ва хом гиштдан қурилган деворларнинг сакданиб қолган бал. 10—12 м, қўриқчи минора (донжон) қалъа ўртасида жойлашиб, унинг бал. 14 м ни ташкил этган. Шаҳар қатъий режа асосида қурилган. Х.Б. худудида 8—9-аларга оид уйғур сопол идишлари топилган. Қалъадан жанда ибодатхоналар мажмуи ва унга шарқ томондан ёндошган турар жой мавзеси аниқданган. Афтидан бу мавзе уйғур хоқони билан боғлиқ бўлиб, у ердан топилган гранит стела (устун) сиртида аждархо тасвири ва 9-а.даги уйғур хоқонларидан бирининг шаънига атаб уйғур, хитой ва суғд тилларида битилган ёзувлар акс этган.

ХАРАЖАТЛАР, сарфхаражатлар, чиқимлар —товарларни и.ч. ва муомаласи жараёнида турли ресурслар (хом ашё, материаллар, меҳнат, хизматлар, маблағлар) сарфлари билан боғлиқ чиқимларнинг пул шаклидаги ифодаси. Асосан, и.ч. ва муомала Х.га бўлинади. Ишлаб чиқариш Х.и: дойми й Х. — ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажмига боғлиқ бўлмаган чиқимлар (мас, худудни қўриқлаш, маъмуриятни, биноиморатларни сақлаш чиқимлари); ўзгарувчан Х. — ишлаб чиқариладиган маҳсулот ёки кўрсатиладиган хизмат ҳажмига боғлиқ бўлган чиқимлар, (мас, материаллар, хом ашё сотиб олиш, ишбай ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш билан боғлиқ сарфлар). Тўлиқ (умумий, ялпи) Х. — доимий ва ўзгарувчан Х. йиғиндиси; бевосита ишлаб чиқариш Х.и (аниқ бир маҳсулотни и.ч. билан боғлиқва унинг таннархига киритиладиган чиқимлар), эксплуатация Х.и — машина, ускуна, транспорт воситалари ва б.дан фойдаланиш билан боғлиқ чиқимлар. Муомала Х.га қўш имча муомала чиқимлари (и.ч. жараёнларини муомала соҳасида давом этиши — қадоклаш, сакдаш, сотиладиган жойга элтиш ва б. билан боғлиқ) васоф муомала чиқимлари (бевосита олдисотди операциялари билан боғлиқ) Х. киради. Муомала Х., одатда, истеъмолчилар учун (транс-

портэкспедиторлик чиқимлари, божхона божи тўлаш, порт солиқ ва йигимларини тўлаш, банк хизматлари учун чиқимлар, вакиллик Х.и), ишлаб чиқарувчилар учун (савдосотик бўлинмасини сакдаш, маркетинг тадқиқотлари, реклама, транспортэкспедиторлик чиқимлари, воситачиларга ҳақ тўлаш, сотишдан оддинти сервис ва техника хизмати учун чиқимлар, банк операциялари бўйича харажатлар, вакиллик харажатлари ва б.) ва савдо учун (товарни харид қилиш, ташиш, сакдаш ва сотиш билан боғлиқ чиқимлар) алоҳида ҳисобкитоб қилинади.

Ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини тахдил қилишда «муқобил Х.» тушунчаси (агар ҳозирги мавжуд и.ч. ўрнига муқобил и.ч. бўлганида олиниши мумкин бўлган қиймат) қўлланади. Бу Х.га фоизлар ва мулкдорга тўланадиган ҳақ ҳам киритилади. Х.ни қискартириш фойдани кўпайтиришнинг муҳим талаби ҳисобланади.

Алишер Ваҳобов.

ХАРАКИРИ (японча хара — қорин ва кири — ёрмоқ, кесмоқ) — Японияда қорнини ёриб ташлаш орқали шахсининг ўз жонига қасд қилиши. Ўрта асрлардан маълум. Самурайлар орасида қабул қилинган бўлиб, ҳукмга биноан ёхуд ихтиёрий суратда (самураининг ўз ҳомийси, хўжайинига садоқат белгиси сифатида, самураининг «орномуси топталган» чоғда ва б. ҳолатларда) амалга оширилган. 2-жаҳон урушида Япония енгилгач (1945 й. авг.), бир қанча япон солдат ва зобитлари иттифоқчи кўшинларга асир тушмаслик учун Х.га амал қилиб, ўзларини ўлдирганлар. Ҳоз. Японияда Х. ҳодисалари кам учрайди.

ХАРАКТЕР (юн. character — хусусият, ўзига хослик) — 1) одам, нарса ва ҳодисаларнинг ўзига хос хусусияти (мас, жой Х.и); 2) психологияда — одамнинг хаттихаракати ва атроф муҳитга муносабатида намоён бўладиган индивидуал хусусияти. Яна қ. Фель-атвор.

ХАРАКТЕР — адабиёт ва санъат асарларида хусусий белгилари мукамал тасвирланган ва ўзида феълатор (хаттихаракат, кечинма, фикрий ва нутқий фаолият)нинг тарихан аниқ типични мужассамлантирган, шунингдек, муаллифнинг маънавийэстетик концепциясини ифодалаган инсон образи. Бадиий Х. умумий (такрорланувчи) ва хусусий (такрорланмайдиган); объектив (бадиий Х.га прообраз бўлиб хизмат қилган киши ҳаётининг ижтимоийпсихологик асослари) ва субъектив (прообразнинг муаллиф томонидан идрок ва талкин этилган) белгиларнинг ўзаро уюшган ҳосиласидир. Адабиёт ва санъат асарларидаги Х. тушунчаси фалсафа, социология ва психологиядаги айни тушунчадан инсон образининг концепциявийлиги билан ажралиб туради.

Х. тушунчаси илк марта Юнонистонда, бадиий ижод рухий маданиятдан ажралиб чиққан бир даврда пайдо бўлган. Х.нинг антик даврда ифодалаган мазмуни унинг хоз. талқинидан кескин фарқ қилган. «...Шоирлар иштирокчиларнинг характерларини тасвирлаш учун уларни асарга олиб киришмайди, — деб ёзган эди Аристотель «Шеърят санъати тўғрисида»ги рисоласида, — балки уларнинг хаттихаракатлари орқали характерларини ҳам (асар доирасига) жалб этишади». Антик давр трагедиясида ҳам инсон образи (Х.) эмас, балки воқеа асар ғоясини ифодалаб келган ва муҳим бадиий образ ҳисобланган; персонажлар асардаги муайян бадиий вазиятда ўйнаган роли билан бир-биридан фарқланган.

Персонаж Х.ининг мустақил ғоявийбадиий аҳамиятга эга эканлиги антик даврдаёқ англашила бошлади. Чунончи, Плутарх «Параллел ҳаётномалар» асарида қахрамонларни улар «такдир»и ва Х.ига кўра ўзаро қиёслаган. «Х.» атамасининг бундай 2 хил маънода қўлланиши 18-а.гача давом этиб келди. Адабиёт ва санъатнинг кейинги ривожланиши натижасида Х. фабуладан, асар

сюжетидан тамомила ажралиб чиқди.

Узоқ давом этган тарихийадабий жаъраёнда Уйғониш ва классицизм даврлари алоҳида ажралиб туради. Уйғониш даврида Х. хулқатворнинг муайян белгиларидан фориғ бўлиб, умуминсоний ҳодиса сифатида намоён бўла бошлади. У нафақат антик давр ва ўрта аср учун муҳим бўлган маданийлик ва ёввойилик, диний эътиқод ва эътиқодсизлик сингари ўзаро қарамақарши белгилардан, балки турли руҳоний сифатлардан ҳам холи бўлиб борди. Уйғониш даври қахрамонларининг Х.ида ҳаракатчанлик, ўзгарувчанлик кўзга яққол ташланди. Классицизм Х.нинг яна аввалги статик ҳолатига қайтди ва айни пайтда диққатэтиборини шахснинг онгига — «бурч» билан «қўнғил»нинг иккисидан бирини танлаш масаласига қаратди. Романтизм эса Х.ни шахснинг ички олами билан муштарак бўлган ҳодиса сифатида талқин этди. 19-а.да танцидий реализмттт майдонга келиши билан Х. шахс билан жамият уртасидаги ўзаро муносабатнинг узвий бирлиги сифатида узилкесил шаклланди.

Адабиёт ва санъат асарларида қахрамон шахсининг ташки ва ички моҳияти унинг Х.ини белгилайди ҳамда бу қахрамон Х.и муаллифнинг ва б. персонажларнинг у ҳаққаги тавсифномалари, шунингдек, сюжет ривожидидаги ўрни ва роли билан инкишоф этилади. Мас, Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романидаги Отабек Х. и, бир томондан, ёзувчи билан бирга марғилонлик биродарларнинг тавсифномалари, баҳолари, муносабатлари, иккинчи томондан, мазкур қахрамоннинг асар сюжетида, воқеалар ривожидида ўйнаган роли орқали аниқ кирралар касб этади. Шу фикр романдаги бошқа етакчи қахрамонлар Х.ига ҳам оиддир.

Адабиёт ва санъат асарларида тасвирланган қахрамонлар ҳар доим ҳам Х. даражасига кўтарилма бермайди. Х., обрздан фарқли ўларок, ёзувчидан катта маҳоратни, қахрамоннинг муайян тари-

хийижтимой ва маданиймаърифий шароитдаги ўзига хос ўрни ва хусусий белгиларини теран очишни тақозо этади. Шу маънода эпик жанрлар ёзувчига қахрамон Х.ини ёрқин яратиш имконини беради. Мас, М. Шолоховнинг «Инсон тақдир» хикоясида мураккаб ва машаққатли ҳаёт йўлини босиб ўтган, аммо шунга қарамай, ўзининг эзгу инсоний фазилатларига гард ҳам юктирмаган Соколов Х.и қатга маҳорат билан яратилган. Бундай ҳолни Фафур Фуломнинг «Менинг ўғригина болам», «Ҳасан Кайфий», Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўғри», «Анор» каби хикояларида ҳам учратиш мумкин.

Ҳар бир миллий адабиётнинг бойлиги қахрамонлар Х.ининг рангбаранглиги билан ҳам белгиланади. Агар Абдулла Қодирий ўзбек адабиётига Отабек ва Кумуш, Юсуфбек хожи ва Ўзбек ойим сингари ўз сиймосида ўзбек халқи тарихининг муайян тарихий даврини ва шу халқнинг муайян катлами ифодалаган Х.ларни олиб кирган бўлса, Ойбек 20-а. бошларида яшаган Йўлчи, Гулнор, Шоқосим, Қоратой, Ёрмат сингари 20-а. бошларида яшаган меҳнатқашларнинг рангбаранг типлари билан бойитди («Қутлуғ кон»), Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Низомулмулк, Мажидиддин сингари тарихий, Султонмурод, Зайниддин, Тўғонбек сингари тўқима қахрамонлар Х.ини кашф этди («Навоий»). Шундай ўзига хос Х.лар Шайхзода, Миртемир, С. Абдулла, М. Осим, Р. Файзий, О. Ёкубов, П. Қодиров, Ш. Холмирзаев каби ёзувчилар ижодида ҳам кўплаб учрайди.

Бадиий кашфиёт даражасига кутарилган Х., ижобий ёки салбий моҳиятга эга бўлишидан қатъи назар, ҳар бир адабиётнинг бадиий бойлигини ташкил этиб, ўзи мансуб бўлган халқнинг миллий Х.ини, миллий ўзига хослигини бадиий мужасамлантиргани билан аҳамиятлидир.

Ли.: Тимофеев Л. И., Основы теории литературы, М., 1971; Султонов И., Адабиёт назарияси, Т., 1980; Храпченко М. Б., Горизонты художественного образа, М., 1982; Введение в художественную

характерологию, Самарканд, 1983.

Наим Каримов.

ХАРАКТЕРИСТИК ТЕНГЛАМА

- квадрат матрица асосида тузиладиган тенглама. У Х га нисбатан лдаражали алгебраик тенглама бўлиб, чап томонидаги кўпхад матрицанинг характеристик кўпхад дейилади (қ. Матрица).

ХАРАКТЕРИСТИКА

(математикада) — 1) хусусий ҳосиллик дифференциал тенгламалар бн боғлиқ махсус оддий дифференциал тенглама (характеристикалар тенгламаси)нинг интеграл чизиклари. Х. тушунчаси ихтиёрий сондаги аргументли, чизиксиз тенглама ҳолда тенгламалар системаси учун ҳам киритилади; 2) ўнли логарифмнинг бутун қисми.

ХАРАППА

— Хараппа маданияти бош марказларидан бирининг харобаси. Покистоннинг Мўлтон вилоятидаги Рави дарёсининг эски ўзани яқинида жойлашган. 19-а.нинг 50-й.ларида инглиз олими А.Каннингхэм томонидан очилган. Кейинчалик инглиз ва хинд археологлари Ж. Маршалл, Э. Маккей, М. Уилер, Д.Сахни, Р.Банержилар тадқиқ қилганлар. Қишлоқ 260 га дан зиёд майдонни эгаллаб, қалъа ва қуйи шаҳар қисмидан иборат бўлган. Шаҳар қисми аниқ режа асосида қурилган, у кварталларга бўлинган, и.ч., хўжалик мажмуалари (ғалла омбори, тегирмонлар, қуйиш устахоналари) мавжуд бўлган. Х.дан топилган бошқа моддий маданият ёдгорликлари Хараппа маданиятининг барча қишлоқлари учун ҳам хосдир.

ХАРАППА МАДАНИЯТИ

Ҳинд водийси тамаддуни — жез даврига оид юксак ривожланган шаҳар маданияти (мил. ав. 2500—1800 й.лар). Ҳиндистоннинг қад. аҳолиси — дравидлар томонидан яратилган деб тахмин этилади. Ҳиндистон ва Покистоннинг Ҳинд дарёси водийси ва унга қўшни вилоятлардаги улкан худудга

(300 минг кв. км майдонга) тарқалган. Хараппа савдо колонияси манзилгоҳи, Шим. Афғонистонда — Амударёнинг сўл қирғоғидаги Шўртўқай қишлоқ харобасидан аниқланган. Х.м. аҳолиси денгиз ва қуруқлик орқали Месопотамия ва Ўрта Осиё билан қизгин савдо алоқалари олиб борган. Х.м.нинг иқтисодий асосини суғорма деҳқончилик, шунингдек, уй чорвачилиги ва ҳунармандчилик ташкил этган. Бу маданиятга оид 2 асосий шаҳар — Мохенжо Даро ва Хараппада олиб борилган қазилма ишлари шаҳарсозлик санъати юксак даражада тараққий этганидан далолат беради. Бу шаҳарларнинг аҳолиси 100 минг кишига етган. Шаҳарлар режа асосида қурилиб, қалъа (арк) ва қуйи шаҳар қисмидан иборат бўлган шаҳар кўчаларига пишиқ гишт ётқизилган, ариқлар ўтказилган. Кенглиги 10 м га етган кўчалар қатъий тўртбурчак ҳосил қилиб ўзаро кесишган. Кўчаларнинг ҳар 2 томонида пишиқ гиштдан ишланган 2 ва ҳатто 3 қаватли бинолар қад. кўтарган; уларнинг сув таъминоти ва канализацияси тизими пухта ишлаб чиқилган. Бадавлат шаҳарликлар уйларида 30 тагача хона бўлган. Хараппаликлар узунлик ва оғирлик ўлчов бирликлари тизимидан хабардор бўлишган. Х.м. аҳолисининг оригинал ёзуви кашф этгани ушбу маданиятнинг ёрқин ютуқларидан биридир. Бу ёзув битилган мингдан ортиқ муҳр, шунингдек, сопол ва металл буюмлар топилган, лекин, уларни ханузгача ўқишга муваффақ бўлинмаган. Проф. Ю. Кнорозов раҳбарлигидаги олимлар томонидан математик методлар қўлланиши натижасида ёзув ўнгдан чапга йўналгани ва протодравидларга мансублиги аниқланган. Х.м.нинг ҳалокатга учраши (ҳасидорийлар истилоси, экологик шароитнинг ўзгариши, безгак эпидемияси) сабаблари номаълум.

Ад.: Косамби Д., *Культурам цивилизация древней Индии*. Исторический очерк, М., 1968; *Культура древней Индии*, М., 1975; Бэшэм А., *Чудо, которая была Индия*, М., 1977; Фиёсов Т.Ф.,

Қадимги Ҳиндистон тарихи, Т., 2000; Индия и Центральная Азия (доисламский период), Т., 2000.

ХАРАПЕ (1982 й.гача Солсбери) — Зимбабве пойтахти. Матабеле платосида 1400 м баландликда жойлашган. Икдими субтропик, январнинг ўртача траси 21°, июлники 16°, йиллик ёгин 800 мм дан зиёд. Аҳолиси 1,4 млн. киши (1990-й.лар ўрталари), асосан, африкаликлар, қисман европаликлар. Т.й. орқали Ҳинд океани соҳилидаги Мапуту ва Бейра портлари билан боғланган. Автомобиль йўллари чорраҳаси. Аэропорти халқаро аҳамиятга эга.

Х. — мамлакатнинг муҳим савдо-саноат ва молия маркази. Металлсозлик, машинасозлик, кимё, тўқимачилик, озиқ-овқат (тамаки, шакарқанд, ёғмой, ун тортиш, пиво ва б.) саноати корхоналари мавжуд. Қурилиш материаллари ва мебель ишлаб чиқарилади. Тамаки маҳсулотларининг йирик бозори. Шаҳар олтин ва хром қазиб олинadиган рн маркази. университет, илмий муассасалар, йирик ўқув маркази, Миллий санъат галереяси, музейлар, кутубхона, Миллий боғ бор. Шаҳарга 1890 й.да асос солинган.

ХАРАСИМОН СУВЎТЛАР (Charophyta, charophyceae) — юксак тузилган сувўтлар гуруҳи. Тузилиши қирқбўғимларга ўхшайди. Бўйи 1 м гача. Танаси бўғимларга бўлинган; «поя» ва «барг»лардан, ҳар бир бўғимда ҳалқа бўлиб жойлашган калта цилиндрсимон шохчалардан иборат. Ҳар бир ҳалқадаги барглардан бирининг барг кўлтигидан асосий пояга ўхшаган ён «поя» ўсиб чиқади. Танасининг пастки қисми балчиққа ёки қумга ботиб туради. Вегетатив кўпаяди. Х.с. палеозой эрасининг ўрталарида кенг тарқалган, тўрт қабиласи қолган. 3 оила ва 7 туркумга бирлашган 300 тури маълум. Ўзбекистонда нителла, нителлопис, лампротамниум ва б. турлари тарқалган.

Х.с, кўпинча чучук ва шўр сувли ҳавзаларда учрайди. Ўзбекистонда, асосан, қўл, зовур, шопипоя ва қисман дарё, ариқ ва булоқларда харазорларни ҳосил қилади. Бир гектар майдондан 30—330 т тўйимли ва озукабоп биомасса олинади.

ХАРАХОТО (мўғулча — Қора шаҳар) — Эдзина (ёхуд Хэйжунчен) шаҳарқалъа харобаси, Фарбий Ся давлатининг Эдзин-Гол дарёси қуйи оқими бўйидаги ҳарбий округларидан бирининг маркази. Дастлаб 11-а. бошидаги ёзма манбаларда қайд этилган. 1226 й. Чингизхон томонидан вайрон қилинган. П.К.Козлов бошчилигидаги рус археологик экспедицияси томонидан (1908, 1909, 1926 й.ларда) тадқиқ этилган. Тўғри тўртбурчак тархли (440x360 м) шаҳар — бурж, миноралари, истехкомлари, субурганлари (буддавий диний иншоотлар) бўлган пахса девор билан ўралган. Дўкон, устахона, турар жой, омборхоналар харобалари сақланган. Шаҳар атрофида экинзорлар, суғориш каналлари, чорбоғлар жойлашган. Кўплаб меҳнат қуроллари, хунармандчилик буюмлари, турли хужжатлар, хитой тангалари, Юань сулоласи томонидан жаҳонда илк маротаба чиқарилган қоғоз пуллар топилган. Субурганлардан бирида Будда динига оид буюмлар (гравюра, ҳайкаллар), тангут, тибет, хитой тилларида битилган 2000 жилддан зиёд китоблар ва қўлёзмалар, тангут ёзувини ўқишда асос бўлган тангутхитой луғати ва б. чиққан. Х.Х. топилмалари СанктПетербургдаги Давлат Эрмитажида сақланади.

ХАРАШКАТ - қ. Қанқа.

ХАРБИН — Хитойнинг шим.шарқий қисмидаги шаҳар. Хэйлунцзян провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 9,2 млн. киши (1998). Сунгари дарёсининг ўнг соҳилида. Йирик т.й. чорраҳаси, дарё порти. Аэропорт бор. Мамлакатнинг муҳим саноат, илмий ва маданий маркази. Етакчи саноат тармоғи — ма-

шинасозлик, хусусан, электротехника, электроэнергетика, транспорт, станоксозлик, приборсозлик ва б. Ёғочсозлик, озиқ-овқат ва тўқимачилик саноати корхоналари мавжуд. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Х.да 15 дан ортиқ олий ўқув юрти, музей ва театрлар бор. Шаҳарга 1898 й.да Хитой Шарқий т.й.нинг қурилиши билан асос солинган.

ХАРГИЗА, кўкўт (*Poterium ployqamum* W. et. K.) — раънодошлар оиласига мансуб кўпйиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 40—80 см. Илдизи ўқ илдиз. Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларида учрайди. Йўл, дала, ариқ ёқаларида ва боғларда, шунингдек, тоғ водийлари ва ён бағирларида ўсади. Май — июнда гуллаб, июлда мева тугади. Экинзорларда бегона ўт сифатида учрайди.

ХАРДАВДОН (*Halimocnemis villosa* Kar. et. Kir.) — шўрадошларга мансуб бир йиллик сершоҳ ўт. Бўйи 3—25 см, киска ва узун туклар билан қопланган. Барглари калами, семиз, уз. 20—50 мм. Гулкўргони оддий, 4 та наштарсимон бўлакчадан иборат, уларнинг пастки қисми мева етилиши олдида қўшилиб кетади ва каттиқлашади. Х. июнь — сент. да гуллаб мева беради. Ўзбекистонда шўрхоқ, қумоқ, майда чағиртошли, лой тупрокди ва қумлиерларда кенг тарқалган. Қорақўл қўйлари ва туяларга озука.

ХАРДИВАЙНБЕРГ ҚОНУНИ - бир ген аллеллари бўйича фарқ қилувчи, ўзаро эркин чагишадиган популяцияларда аллеллар ва генотипик синфлар учрашиши тезлигининг тақсимланишини тасвирловчи қонун. 1908 й.да бир-бирларидан мустақил ҳолда инглиз математиги Г. Харди ва немис врач В. Вайнберглар кашф этишган. Х. —

В. қ.га биноан, мутация, танлаш босими, миграция ва генлар дрейфи юз бермайдиган ҳолларда аллелларнинг ўзаро учраш тезлиги авлодданавлодга ўзгаришсиз ўтади. Модомики, авлодда

аллелларнинг учраш тезлиги отаоналариникига ўхшаш бўлар экан, у ҳолда генотипларнинг ҳам учраш частоталари ўзгаришсиз қолади. Ааллелини «р», ааллелини эса «q» ҳарфи билан белгиланса, у ҳолда $p+q=1$ бўлиши, бу формула ёрдамида популяцияда А ва а аллелларининг учраш тезлиги; АА, Аа, аа генотипларнинг учраш тезлигини эса $p^2+2pq+q^2$ формула ёрдамида аниқлаш мумкин. Х. — В.к. популяциялар генетикаси учун муҳим аҳамиятга эга. Кунун популяцияларда кам учровчи аллелларнинг аксарият ҳолларда гетерозигота организмларда сақланиб қолишини кўрсатиб беради. Х. — В. қ. табиий шароитда амал қилиши жуда кийин, чунки популяцияларга генетик мувозанатни бузувчи ташки ва ички омиллар доимо таъсир этиб туради. Шу сабабли Х. — В.к.ни кейинги популяционгенетик моделлар яратишнинг бошлангич шакли сифатида қараш мақсадга мувофиқ бўлади.

ХАРИ (қурилишда) — иморат тўсинлари остидан кўндалангига қўйиладиган асосий ёғоч. Тўсинларга нисбатан узунроқ ва йўғонроқ, асосан, думалоқ кесимли бўлади. Баланд ва пишик навли дарахтлар (терак, қарағай, қайрағоч, игна баргли дарахтлар ва б.)дан тайёрланади. Х. боп ёғоч олиш учун дарахт танаси зарур узунликда кесиб олинганидан сўнг пўстлоғи шилиниб, салқин жойда астасекин қуригилади. Х.лик ёғоч иложи борича дарз кетмаган, ёрилмаган бўлиши лозим. Х. диаметри (йўғонлиги) 15—30 см, уз. 5—7 м бўлади. Диаметри бўйига монанд қилиб (қанча узун бўлса, шунча йўғон ёғоч) танланади. Шунда у тўсинлар оғирлигидан эгилиб кетмайди. Дарахт танасининг бутоклари, шохшаббалари кесиб ташланиб, пўстлоғи шилингани хода (узуну Х.ликка ярайди), калтакалта қилиб кесилган бўлаклари ғўла деб аталади.

Ад.: Қосимов Э., Қурилиш ашёлари, Т., 2004.

ХАРИД ҚОБИЛИЯТИ 1) мамлакат пул бирлигининг муайян микдордаги товар ва хизматларга айирбошланиш қобилияти, пул бирлигига сотиб олинishi мумкин бўлган товарлар ва хизматлар микдори. Пулнинг Х.к., биринчи навбатда, товарлар нархи ва хизматлар учун белгиланган тарифларга, шунингдек, инфляциягд. боғлиқ. Мас, нархлар 2 марта ошганда пулнинг Х.к. 2 марта пасаяди.

Пулнинг Х.к. паритети икки (ёки бир неча) валюта ўртасида муайян товарлар ва хизматлар тўпламини харид этиш қувватлари нисбатини, бошқа мамлакатларнинг пул бирликларида ифодаланган бир мамлакат пул бирлигининг харид қуввати нимага тенг эканлигини кўрсатади. Мас, бир хил товарлар тўплами АҚШда 1000 доллар, Германияда 2000 евро турса Х.к. паритети 1 доллар=2 евро ёки 1 евро = =0,5 доллар бўлади; 2) фирма, хонадон ва давлатнинг ўз қўлида бўлган пул маблағларига мое ҳолда мамлакатда шаклланган товарлар нархи ва хизматлар тарифлари даражасида сотиб олишга қодир бўлган товарлар ва хизматлар микдори. Аҳолининг Х.к. даромадлар даражасига ва бу даромадда харид учун ажратилиши мумкин бўлган қисм микдорига боғлиқ. Товарлар нархи ва хизматлар тарифлари қийматлари ҳам муҳим роль ўйнайди (яна қ. Аҳоли харажатлари).

ХАРИЗМА (юн. charisma — муруват, илохий қобилият) — бирор шахснинг бошқаларга нисбатан алоҳида хусусиятларга эгаллиги (донолиги, қахрамонлиги, авлиёлиги) ва шу хусусият ёрдамида халқни бошқаришга ҳақли эканлигини ифодалайдиган тушунча. Х. тушунчасини илк бор италиялик руҳоний Ст. Паул мўъжизавий қобилиятга эга бўлган Исо пайғамбарга нисбатан ишлатган. Аммо Х.ни илмий тушунча сифатида М. Вебер чуқур тадқиқ қилиб, уни «худо берган неъмат» деб номлаган. Кдд. даврларда фақат илохий мазмунга эга бўлган тушунча вақт ўтиши билан олимлар томонидан

реал ҳаётга татбиқ этила бориб, илоҳий қобилиятга эга бўлмаган, аммо алоҳдда хусусиятларга, юксак фазилатларга эга бўлган етакчи тарихий шахсларга нисбатан ҳам ишлатила бошланган.

ХАРИСБОБО МАҚБАРАСИ - Хоразм вилоятидаги меъморий ёдгорлик (18—19-а.лар). Мақбара пештоқли зиёратхона ва гўрхонадан иборат; пишиқ ғиштдан безаскиз, гумбаз томли қилиб қурилган. Пештоқли дарвоза орқали зиёратхона (4,0x4,0 м) ва ундан гўрхона (3,0x3,0 м)га ўтилади. Пештоқ юқорига томон бир оз торайиб бориб, ғиштин шарафа билан яқунланган. Зиёратхона гумбази қалқонсимон бағалларга ўрнатилган, гўрхона гумбази бир ғишт қалинлигида ишланган.

ХАРИТА (юн. chartes — варақ ёки хат ёзиладиган папирус), карта — Ер юзаси, бошқа осмон жисмлари ёки космик фазонинг математик аниқ белгиланган, кичрайтирилган, умумлаштирилган тасвири. Қабул қилинган шартли белгилар системасида уларда жойлашган объектлар кўрсатилади (қ. Географик хариталар, Харитаграфия).

ХАРИТАГРАММА (харита ва ... грамма) — бирор ҳодисанинг ўртача интенсивлигини харитада кўреатилган маъмурийхудудий бирлик доирасида ҳар хил куюқликдаги ранглар билан ёки зичликда штрихлаб тасвирлаш усули. Харитадиаграммалараян фаркли равишда, Х.да нисбий кўрсаткичлардан фойдаланилади (мас, вилоят ёки туманлар бўйича аҳоли зичлиги, қ.х. экинларининг ҳосилдорлиги ва ҳ.к.). Рангининг куюқланиши ёки штрихярнинг зичлиги харитага тушириляётган кўрсаткич қийматининг ўсиши ёки камайишига мое равишда ўзгариб боради, одатда, интенсивлик учун поғонали шкала қўлланилади. Х.ни тузишда хаританинг мақсади эътиборга олинади. Ўқув хариталарида поғоналар 3—5 тадан ошмайди,

маълумотнома хариталарда эса кўпроқ танланади. Натижада кўрсаткичларнинг аниқлиги ортади.

ХАРИТАГРАФИК ПРОЕКЦИЯЛАР — Ер эллипсоиди сирти ёки унинг бирор қисми юзасини хариталар чизиш мақсадида текисликда математик асосланган тасвирлаш усуллари. Шар ёки эллипсоид сиртини текисликка ёйганда устмауст тушган ва очик жойлар ҳосил бўлади. Ер юзасини текисликда тасвирлаганда 2 асосий талаб, яъни тасвирнинг бир хиллиги ва узлуксизлигини таъминлаш талаб этилади. Уларни бажариш учун узилган жойларда тенг чўзиш ва, аксинча, буришиб қолган (яъни, устмауст тушган) жойларда тенг сиқиш ишлари бажарилади. Харитаграфик тасвирда улар натижасида узунлик, бурчак, майдон ва шакл хатоликлари (бузилишлар) юзага келади. Узунликлар хатосида харитадаги чизиқларнинг масштаби уларнинг ҳолати (ўрни) ҳамда йўналиши ўзгариши билан ўзгаради. Харитадаги бурчаклар Ер юзасидаги бурчакларга тенг бўлмайди. Бурчаклар хатоликлари контурлар шаклидаги хатоликни келтириб чиқаради. Майдонлар хатолиги натижасида харитадаги майдонлар масштаби жой ўзгариши билан ўзгаради. Шакл хатолиги натижасида объектларнинг харитадаги шакли жойдаги ўзига мое географик объектларнинг шаклига ўхшамайди. Х.п. назариясида Ер эллипсоиди юзасидаги чексиз кичик доирачалар текисликда эллипс билан тасвирланади вахатоликлар эллипс и деб юритилади.

Х.п. назариясининг тараққиёти геодезия, астрономия, геогр. ва мат.нинг ривожланиши билан узвий боғлиқ. Унинг илмий асослари Юнонистонда (мил. ав. 6—1-а.ларда) яратилган. Жумладан, Милетлик Фалес (мил. ав. 6-а.) юлдузлар харитасини тузишда гномоник проекцияни ишлаган. Ернинг шарсимонлиги аниқлангандан сўнг Х.п. янада ривожланди ва географик хариталар тузишда (Гиппарх, Птолемей, Беруний ва б.)

кенг қўлланилди. 16-адан географик тадқиқотлар кенгайиб, янги Х.п. тузила бошланди (Меркатор проекцияси). 17—18-а.ларда Х.п. топографик хариталар тузиш асосида тараққий этди (Р. Бонн, Ж. Кассини, И. Ламберт ва б.). 19-адан харбий харитаграфия юксалиб, Х.п.нинг математик асоси тез ривожланди (К. Гаусснинг геодезик проекцияси). А. Тиссо Х.п.даги хатоликларнинг умумий назариясини берди. Л. Эйлер, Ф.И. Шуберт ва б.нинг асарларида Х.п.нинг янги гуруҳлари, таснифи, умумий назарияси масалалари ишлаб чиқилган.

Х.п. хатоликлар хусусиятларига кура тенг бурчакли, тенг майдонли ва ихтиёрий проекцияларга бўлинади. Тенг бурчакли проекцияларда бурчаклар ва харитада кўрсатилган контурлар шакли хатосиз тасвирланади. Улардан навигация хариталари (денгиз, авиация, йўл хариталари)ни тузишда кўпроқ фойдаланилади. Бироқ тенг бурчакли проекцияларда майдонлар бўйича хатоликлар катта бўлади. Тенг майдонли проекциялар майдонларнинг ҳақиқий қийматини (эквивалентлигини) сақлаб қолади. Ихтиёрий проекциялар орасида тенг ораликли проекциялар кўпроқ учрайди. Уларда масштаб бош йўналишлар, мас, меридиан ёки параллеллар бўйича ўзгармас ва бош масштабга тенг. Эллипсоид ёки шар юзасини харитага тушириш вақтида текислик, цилиндр, конус, конуслар серияси ва б. геометрик шакллар ёрдамчи юзалар сифатида хизмат қилади. Цилиндрлик проекцияларда ёрдамчи геометрик юза бўлиб, эллипсоид ёки шар сиртига уринма ёки кесувчи цилиндрининг ён томон сирти, конус л и проекцияларда эллипсоид ёки шарга уринма ёки уни кесувчи конуснинг ён томон сирти, азимутал проекцияларда эллипсоид ёки шар сиртига уринма ёки уни кесувчи текислик ҳисобланади. Харитаграфик тўрларнинг кўриниши, меридиан ва параллелларнинг шакли, улар ўртасидаги оралиқлар қиймати Х.п. усулига боғлиқ бўлади. Ёрдамчи юзани эллипсоид ёки шарнинг кугбий ёки эква-

торга нисбатан ориентирлашга кўра Х.п. норм ал (тўғри), кўндаланг вакийшиқ проекцияларга бўлинади. Бир ёки бир нечта дастлабки асос қилиб олинган проекцияларни қайта тузиш йўли билан ҳосил қилинган псевдоцилиндрлик, псевдо конус и, псевдоазимутал л ва б. проекциялар шартли проекциялар ҳисобланади. Булардан ташқари, ҳар қандай ҳудуд учун керакли проекцияни танлаб олишга имкон яратувчи Х.п.нинг махсус атласлари мавжуд. Улар ёрдамида компьютер орқали мақбул тўр осон топилади, хусусиятларни тезда баҳолаш зарурати бўлса, интерактив режимда уларнинг шакли бошқа кўринишга келтирилади ҳамда ўзгартириш имкони бўлади. Х.п.ни танлашда ҳудуднинг географик ўрни, катталиги, ташқи кўриниши, хатоликлар хусусияти, узунлик, бурчак ва майдонлар хатоликлари, уларни тақсимланиши ва б. ҳисобга олинади.

Дунё хариталарини тузишда, одатда, цилиндрлик, псевдоцилиндрлик ва кўп конусли проекциялар, ярим шарлар хариталарини тузишда азимутал, материк хариталарини тузишда ҳам, асосан, азимутал проекциялар асос қилиб олинади. Ўзбекистон хариталари нормал (тўғри) тенг бурчакли ва нормал (тўғри) тенг ораликли конусли проекцияларда тузилади [мас, Ўрта Осиё ва Қозоғистон ўқув табиий харитаси (2004 и.)]. Топографик хариталар ГауссКрюгерларнинг кўндаланг цилиндрлик проекциясида, денгиз хариталари Меркатор проекциясида тузилади. Умуман, цилиндрлик проекциялардан экваторга нисбатан симметрик ёки унга яқин жойлашган, шунингдек, узоклик бўйича чўзилган ҳудудлар учун, конусли проекциялардан ўрта кенгликлардаги ҳудудлар учун, азимутал проекциялардан кутбий ўлкаларни тасвирлашда, кўндаланг ва қийшиқ цилиндрлик проекциялардан меридианлар бўйлаб чўзилган ҳудудларни, кўндаланг ва қийшиқ азимутал проекциялардан киефаси айланага яқин ҳудудларни тасвирлашда фойдаланилади.

Ад.: Берлянт А. М., Картография, М., 2002; Бугае вс кий Л. М., Математическая картография, М., 1998; Эгамбердиев А., Картография, Т., 2000.

ХАРИТАГРАФИК ТАДҚИҚОТ УСУЛИ — воқеа-ҳодисаларни билиш, илмий таҳлил қилиш ва олдиндан айтиб бериш учун тайёр географик хариталарцэм фойдаланиш усули. Х.т.у. куйидагилардан иборат: 1) хариталарга қараб воқеаҳодисаларнинг жойлашиши, алоқалари ва динамикасини бевосита кўз билан аниқлаб таҳлил қилиш; 2) график таҳлил — хариталар асосида профиллар ва кесмалар чизиш, блок диаграммалар, графиклар ва б. диаграммалар тузиш; 3) графоаналитик ишлар — харитада тасвирланган объектларнинг координаталари, масофалари ва баландлиги, майдони, ҳажми, бурчаги ва б. хусусиятларини харитадан аниқлаш; 4) бир хил воқеаҳодисалар (ҳаво траси, аҳоли зичлиги, ҳосилдорлик ва б.)ни хариталарга қараб тадқиқ этишда қўлланиладиган математикстатистик таҳлил; 5) харитадан олинган дастлабки маълумотлар асосида воқеаҳодисаларни математикхаритаграфик моделлаштириш. Булар кўпинча биргаликда ишлатилади.

ХАРИТАГРАФИК ТУР - хариталар да меридиан ва параллеллартт ўзаро кесишишидан ҳосил бўлган тўр. Чизиклар харита масштаби ва белгиланишига кўра турли интервалдаги градус, минутлардан ўтказилади. Ўрта ва йирик масштаби хариталарда Х.т. кўрсатилмайди, харита рамкаларида меридиан ва параллеллар ўрни кўрсатилади. Хариталарни тайёрлашда Х.т. харитаграфик тасвирни яратиш учун синч (асос) вазифасини бажаради. Харитадан фойдаланишда Ер эллипсоидидаги нукталар координаталарини аниқлашга, харитага нукталарни уларнинг координаталари бўйича туширишга, чизиклар йўналишини дунё томонларига нисбатан ўлчашга, хаританинг исталган жойида масштаблари ва хатоликлар-

ни ҳисоблаб чиқаришга имкон беради. Х.т.да параллелларнинг ҳисоби экватордан бошланади. 1884 й.ги Халқаро келишувга мувофиқ, Гринвич меридиани бош меридиан деб қабул қилинган.

ХАРИТАГРАФИЯ (юн. kharto — харита ва графин) — харитаграфик асарларни ўрганиш, яратиш ва фойдаланиш билан шуғулланувчи фан, техника ва и.ч. соҳаси. Ҳоз. кунда Х. 3 йўналишда: хариталар воситасида табиат ва жамият ҳодисаларини худудий жойлашуви, уйғунлиги ва ўзаро алоқаларини акс эттириш ва тадқиқ этиш ҳақидаги фан; Х. асарларини яратувчи ва фойдаланувчи техника ва технологиялар соҳаси; Х. маҳсулотларини (хариталар, глобуслар, атласлар ва б.) тайёрлаш ва босиб чиқариш билан боғлиқ и.ч. соҳаси сифатида ривожланмоқда.

Х. хариташунослик, математик Х., хариталарни лойиҳалаш ва тузиш, харитаграфик семиотика, харитаграфик дизайн, хариталарни нашр қилиш, хариталардан фойдаланиш, Х. манбашунослиги, Х. информатикаси ва б. ни ўз ичига олади. Х. геодезия, топография ва геогр. фанлари билан узвий боғлиқ. Х. тадқиқотлари натижаларидан иктисодиётнинг турли соҳаларида кенг фойдаланилади.

Х.нинг фан сифатида ривожланишида юнон олимлари (Анаксимандр, Эратосфен, Аполлоний, Гиппарх ва б.)нинг ишлари муҳим аҳамиятга эга. Улар биринчи бўлиб, тасвирлаш асосида математик принципларни қўллаб, меридиан ва параллеллар тўридан фойдаланганлар. Эратосфен берган маълумотга кура, Ернинг илк харитаграфик тасвирини Анаксимандр (мил. ав. 610— 546 й.лар) яратган. Эратосфен биринчи бўлиб харитага градус тўрларини туширди, Ер меридиан айланаси узунлигини ҳисоблади. Птолемей Х. проекцияларини яратиш усуллари баёнини ўз ичига олган 8 китобдан иборат «Географиядан қўлланма» (қисқача «География») асарини ездди. У ўша даврда маълум бўлган маълумотларга асосла-

ниб 90 дан ортиқ харита тузди ва бизгача етиб келган географик хариталарнинг энг биринчи системали тўпламини яратди.

9—11-а.ларда яшаб, ижод қилган Хоразмий, Беруний, Кошғарий, Ҳофиз Абру каби буюк алломалар жаҳон геогр. си ва Х.сининг ривожланишига салмоқди ҳисса қўшганлар. Хоразмий Шарқда биринчи бўлиб, Птолемейнинг «География» асарини танқидий ўрганиб, янги маълумотлар билан бойитди ва Шарқ географлари тўплаган маълумотларга таянган ҳолда янги «Жаҳон хариталари»ни яратди. Ушбу хариталар изоҳини у «Сурат ал арз» асарида баён этган. Беруний Шарқда биринчи бўлиб глобус яратган (1616) ва мустақил тарзда меридиан айланаси узунлигини ҳисоблаб чиққан. «Китоб атТафҳим» китобида илова тарзида дунё харитасини берган.

13-а. охири ва 14-а. бошларида савдосотиқ ва кемачиликнинг ривожланиши, мустамлакаларни кенгайтириш мақсадида денгиз ва океанларда хавфхатарсиз сузиш эҳтиёжи махсус навигация хариталари (портолона)ни яратишга туртки бўлди. Терига чизикли масштаб асосида туширилган бундай хариталарда кирғоқ чизиклари, портлар ва улар орасидаги масофалар аниқ кўрсатилган. Географик харита ва Х. таракқиётида 15-а. алоҳида босқич ҳисобланади. Бу даврда китоб нашр этиш кашф қилиниши натижасида хариталарни кўп нусхада босиш имкони туғилди.

Буюк географик кашфиётлар даврида харитага бўлган эҳтиёж ва муносабатлар ҳам ўзгарди. Хариталар янги маълумотлар билан бойиди, қитъа, орол, денгизлар чегаралари аниқ белгиланди. 15-а. дан хариталар айрим шахслар томонидан эмас, балки махсус ихтисослашган корхоналар томонидан тайёрлана бошлади. Натижада хариталарни яратиш муддати қисқарди, сифати яхшиланди ва аниқлиги ошди. Бундай корхоналар дастлаб Италиянинг Генуя, Венеция ва Флоренция каби йирик савдо шаҳарларида вужудга келди. Ўша даврда нидерланд олимлари Авраам

Ортели (1527— 1598) ва Г. Меркатор Х. ривожланишига катта ҳисса қўшганлар.

Илмфан ва техника ривожланиши билан хариталарга, уларнинг мазмуни ва аниқлик даражасига бўлган талаблар ҳам ортиб борди. 18-а.да Франция ФА олимлари градусни аниқ ўлчаб, Ернинг шакли ва катталигини ҳамда Г меридиан ва параллел ёйларининг узунлигини аниқ ҳисоблаб чиққилар. Ёйларнинг узунлиги голланд олими В. Снеллиус кашф қилган триангуляция усулида аниқланди. Натижада Ернинг шар шаклида эмас, балки айланма эллипсоидга яқин шаклда эканлиги маълум бўлди.

19-а. охири — 20-а. бошларида давр талаби топографик хариталарда рельефнинг аниқ тасвирланишини тақозо этди. Натижада план олиш ишлари кипрегель ёрдамида бажарилиб, рельеф эса горизонталлар ёрдамида тасвирланадиган бўлди. 19-а.нинг 1-ярмида фаннинг кўпгина соҳаларида илмий ва амалий маълумотлар тўпланди. Уларни системага олиш ва атрофлича ўрганиш зарурати туғилди. Махсус иқлим, тупроқ, геологик, иктисодий ва б. хариталар тузила бошланди. 20-а. бошларига келиб, йирик масштабли хариталар аэрофотосъёмка материаллари асосида яратиладиган бўлди. Сўнтти йилларда географик хариталарни тузишда космосдан туриб олинган суратлар кенг қўлланади.

Ўзбекистонда Х. 20-а. бошларидан ривожланди. 1934 й.да Ўрта Осиё ва Қозоғистонда ягона бўлган Тошкент Харитаграфия фкаси ташкил этилди. Давлат муассасалари ва жамоат ташкилотларини мавзули, сиёсиймаъмурий, маълумотнома ва ўқув хариталари ва атласлари билан таъминлаш вазифаси ушбу фка зиммасига юкланди. Ҳоз. кунда Ўзбекистоннинг барча ҳудудлари учун топографик, обзортопографик ва обзор хариталар мавжуд. Улар турли мавзудаги харита ва атласларни тузишда асос бўлиб хизмат қилади. Хўжалик, таълим ва мамлакат муҳофаасининг хариталарга бўлган эҳтиёжини тўла қондириш мақсадида

мавзули ва комплекс харита олишнинг турли йўналишлари ривожланди, системали ёндошган ҳолда комплекс харита олиш концепцияси шаклланди. Шу мақсадда аэрокосмофотосъёмка материалларидан унумли фойдаланиш йўлга қўйилди ва янги харитаграфик асарлар яратишда турли соҳа мутахассисларининг ҳамкорлигида катта илмийуслубий аҳамиятга моли к тажриба тўпланди. 1997 й. 25 апр.да «Геодезия ва картография тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг Қонуни қабул қилинди ва амалга киритилди.

Ўрта Осиё ва Ўзбекистонда Х.нинг ривожланиши ҳақида География мақоласининг Харитаграфия қисмига к.

Ад.: Берлянт А. М., Картография, М., 2002; Эгамбердиев А., Ўзбекистонда картографиянинг шаклланиши, ҳозирги ҳолати, муаммолари ва истиқболлари, Т., 2001.

Асомберди Эгамбердиев.

ХАРИТА-ДИАГРАММА (харита ва диаграмма) — бирор ходисанинг жамланган мутлақ рақамли қийматини харитада кўрсатилган маъмурийхудудий бирлик бўйича таксимланишини диаграммалар ёрдамида тасвирлаш усули. Х.дан кўргазмали такқослаш учун фойдаланилади (мас, вилоят ёки туман лар бўйича қ.х. экинлари майдони, ялпи ҳосили ва б.). Улар алоҳида тасвирлаш усули сифатида, айникса, ижтимоийиқтисодий мавзули хариталарни (мас, аҳоли ва меҳнат ресурслари, саноат, қ.х. ва ўрмон хўжалиги, ижтимоий инфраструктура ва ҳ.к.) яратишда кенг қўлланилади. Диаграммалар узунлиги, майдони ва ҳажми тасвирланаётган миқдорларга пропорционал бўлади.

ХАРИТА-СХЕМА — харитаграфик тасвир ва географик асос элементлари соддалаштириб тасвирланган харита. Х.с.да харитаграфик тўр курсатилмайди. Х.с. объект (воқеа, ходиса ёки жараён) ҳақида умумий тасаввур беради ва унинг

энг муҳим хусусиятларини кўрсатади. Х.с.да махфийлик бўлмайди, масштаб ҳам кўрсатилмаслиги мумкин.

ХАРИТАШУНОСЛИК - харитаграфик асарлар ҳақидаги таълимот, харитаграфикнинг бўлими. Унинг назарий асосларини, фан сифатидаги предмети ва методини, умумий муаммолари, хариталарни яратиш ва улардан фойдаланишнинг методологик асосларини ўрганеди. Харитафафик белгилар ва харитаграфик тасвирлаш усулларини, харитаграфик умумлаштиришнинг назарий асосларини, харита ва атласларни таснифлаш ҳамда харитафафик тадқиқот усули принципларини, харитаграфия ва геофафик хариталар тарихини ўрганиш ҳам Х.нинг вазифаларидан.

ХАРИУСЛАР (Thymallidae) лососсимон балиқлар туркумининг оиласи. Уз. 25—30 см, вазни 500 г, баъзан ундан ортиқроқ. Танаси қалин тангачалар билан қопланган. Орқа сузғичи узун, кўпинча чиройли рангли. Ён чизиклари, жағлари ривожланган. Европа, Шим. Осиё ва Шим. Америка дарёларида яшайди. 1 уруғи 6 тури маълум. Ўрта Осиё дарёларида учрамайди. Одатда, туби шагал тошли дарёларда тарқалган. Ҳашаротлар ва улар личинкаси, қисқичбақасимонлар, моллюскалар, майда балиқдар билан озикланади. 3—4 й.да вояга етади. Май — июнда шағал тошли сув тубига 3—36 минг увилдириқ ташлайди. Х. маҳаллий аҳоли томонидан ва спорт мақсадида овланади.

ХАРЛЕМ, Гарлем — Нидерландиянинг ғарбий қисмидаги шаҳар. Шим. Голландия провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 148,7 минг киши (2001). Спарна каналидаги бандаргоҳ. Гулчилик рни маркази. Экспорт учун гуллар, асосан, лола экилади. Транспорт машинасозлиги, синтетик каучук и.ч., парфюмерия, тўқимачилик, озик-овқат саноати корхоналари мавжуд. Музейлар,

боғлар бор. 14—18-а.ларга оид меъморий ёдгорликлари сақланган.

ХАРРАТОВ Матёқуб Курбон харрот (дурадгор) угли (1867, Хива — 1939, Урганч) — халқ созандаси (танбур, дутор, ғижжак), мақомчи, хаттот. Худойберган мухркан, Ниёзжон Хўжа ва Комил Хоразмийларнинг шоғирди ва издоши. Комил Хоразмий ихтиро этган «Танбур чизиғи»ни такомиллаштиришда ва унинг воситасида Хоразм мақомларини ногага олишда ижрочи, тадқиқотчи ва хаттот сифатида Муҳаммад Расул Мирзабоши билан ҳамкорлик қилган (1886/91). Муҳаммад Раҳим II саройида созанда ва мақомчилар устози (1888/1906). Хива мусиқа мактабида ўқитувчи (1923—28), Созчилар уюшмаси ансамбли (1928—32) ва Урганч театри (1932—39)да созанда. Х.дан Санъатшунослик инти ходимлари Е. Романовская, Ил. Акбаровлар 1934 й. танбур ижросида Хоразм мақомларининг чолғу йўлларини ёзиб олган («Хоразм классик мусиқаси», Т., 1939). Ђижжак учун «Харротий» номли куй яратган.

Ад.: Олимбоева К., Аҳмедов М., Ўзбекистон халқ созандалари, Т., 1959.

ХАРРАТОВ Матюсуф (тахаллуси Чокар) (1889, Хива, Шайхлар қишлоғи — 1952, Тошкент) — хонанда, созанда (чанг, танбур), бастакор, шоир. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1944). Харратов Матёқубнинг ўғли. Ёшлигидан мусиқачи ва шоирлар муҳитида ўсган. Хоразмда биринчи мусиқа мактаби ташкилотчиси ва раҳбари (Хива, 1923/28), Самарқанддаги мусиқа ва хореография интида ўқитувчи (1928/32), Ўзбекистон радиоси (Тошкент, 1935—37) ва Навоий театри (1937—50)да созанда. Москвадаги ўзбек санъати декадаси қатнашчиси (1937). Х. кўшиқ («Севикли Ваган», «Баходир йигитлар», «Эй меҳрибоним» ва б.), «Колхоз марши» каби куйлар муаллифи. Чанг диапозонини кенгайтириб (хроматик товушқатор тузиб), уни такомиллаштириш устида ишлаган (1935). Б.

Раҳмонов билан ҳамкорликда «Хоразм мусикий тарихчаси» китобини ёзган (М., 1925). Чокар тахаллуси билан ёзган шеърлари ўзи тузган қўлёзма девон ва турли баёзларга киритилган, вақгли матбуот ва тўпламларда нашр қилинган. Шеърлари демократик ва маърифатпарварлик гоёлари билан сугорилган. Ўғли Фозил Х. — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист, замонавий чанг ижрочилик мактабининг асосчиси.

Ас: Шеърлар, Т., 1974.

Ад.: Олимбоева К., Аҳмедов М., Ўзбекистон халқ созандалари, Т., 1959.

ХАРСАНГТОШ — кўпинча оҳақтош, доломит, қумтош, баъзан фанит каби тоғ жинсларининг ажратиб олинган нотўғри шаклли (кўндалангига 15—50 см) бўлаклари. Х. тайёрлаш учун қисилишга мустаҳкамлик чегараси 100 Мн/м² (1000 кгс/см²)гача бўлган тоғ жинсларидан фойдаланилади. Х.лар пойдеворлар остига солишга, эҳромлар, ёрдамчи деворлар, канализация, каналлар, гидротехник иншоотлар ва б. куришда ишлатилади. Илгариги вақтларда тегиримон тошлари сифатида кенг фойдаланилган. Х. ўтмишда кўпинча очиқ усулда, кам ҳолларда ер остидан ажратиб олинган. Қадимда Х. кенг қўламда Хитой, Миср, Месопотамия, Юнонистон, Римда, ўрта асрларда ҳоз. Ўрта Осиё худудида оддий усудда қазиб олинган. 18-адан Х. олишда бурғилаб портлатиш усулидан фойдаланила бошлади.

ХАРСАНИ (Harsanyi) Жон (1920.29.5, Будапешт — 2000) — америкалик иқтисодчи. Будапешт университетида социология бўйича фан дри (1948). 1950 й.дан Австралияда яшаган. 1958 й.да Станфорд университети (АҚШ)да ўйинлар назарияси бўйича дрлик диссертациясини ҳимоя қидди. 1961 й.да Дейтройт университети проф. 1964—90 й.ларда Берклидаги Калифорния университетида ишлаган. Х.нинг илмий ишлари ўйинлар назариясига бағишланган

(нокооператив ўйинлар, тўла бўлмаган ахборотлар шароитидаги ўйинлар). «Ахборотлар иктисодиёти» асосчиси. Нобель мукофоти лауреати (1994; Р. Сытен ва Ж. Нэш билан бирга).

ХАРТИЯ (юн. chartes — қоғоз, ёрлик) — 1) ўрта асрлардаги (шаҳарлар ва коммуналар Х.си, Эркинликнинг буюк Х.си ва б.) ва янги замондаги (Буюк Британияда 1838 й.ги Халқ Х.си, конституцион Х. ва б.) оммавийхукуқий ва сиёсий тусдаги ҳужжат. Халқро ҳуқуқда одада декларация сўзининг синоними сифатида қўлланиб, мажбурий кучга эга бўлмайди, халқро актнинг умумий қодалари ва мақсадини ифодалайди (мас, Янги Европанинг Париж Х.си); 2) эски қўлёзма.

ХАРТЛАЙН (Hartline) Холден Кеффер (1903.22.12, Блумсберг, Пенсильвания — 1983) — америкалик физиолог ва биофизик. АҚШ Миллий ФА аъзоси. Балтимордаги Жонс Хопкинс университетини тугатган (1927). Пенсильвания университети (1943—49), Ж. Хопкинс университети (1943—53), Рокфеллер университети (1953— 74) проф. Илмий ишлари бўғимоёклилар кўзидаги айрим нерв хужайраларининг биоэлектр потенциалларига оид. Нобель мукофоти лауреати (1967; Р. Гранит ва Ж. Уолд билан ҳамкорликда).

ХАРТУМ — Суданнинг пойтахти. Мамлакатнинг энг йирик шаҳри, савдомолия, саноат ва маданият маркази. Кўк Нилнинг чап ва Оқ Нилнинг ўнг соҳилида, улар кўшилган ерда 380 м баландликда жойлашган. Аҳолиси 1 млн. киши (1998). Иқлими тропик, куруқ ва иссиқ, январнинг ўртача траси 23°, июлники 32°. Йиллик ёғин 160 мм. Транспорт йўллари чоррахаси, дарё порти. Аэропорти халқро аҳамиятга эга. Х.да хорижий ва давлат банклари, савдо фирмалари штабквартиралари жойлашган. Озиқ-овқат, пахта тозалаш, трикотаж, тўқимачилик, кўнтери, резинатехника,

металлсозлик саноати корхоналари мавжуд. Хунармандчилик ривожланган. университет, Қоҳира университети филиали, театр ва музейлар бор.

Шаҳарга 1822 й.да мисрликлар ҳарбий лагерь сифатида асос солган, 1825 й.дан Судан пойтахти. 1898 й.да инглизлар босиб олган. 1956 й.дан мустақил Судан пойтахти. Меъморий ёдгорликларидан Республика саройи (1889), Жоме масжиди (1900) ва б. сакланган.

ХАРТУМ — судралиб юрувчи (мас, юмшоқ тошбақа) ва сут эмизувчилар (кўпчилик хашаротхўрлар, тапир, айрим куракоёклилар, фил ва б.) тумшугининг узайган бурун қисми. Бурун тешиклари Х. учига очилган. Нафас олиш, хид билиш ва туйғу функциясини бажаради. Х. филларда яхши ривожланган. Фил Х.и буруннинг чузилиб, юкори лаб билан қўшилиб ўсишдан ҳосил бўлган. Фил Х.и учига бармоксимон ўсимтаси ёрдамида озиғини қамраб олади, уни пайпаслаб кўради ва буюмларни тутиб туради. Баъзи умуртқасиз ҳайвонлардаги сўриш вазифасини бажарувчи тананинг кўриниши ўзгарган олдинги қисми ёки унинг ўсимтаси ҳам Х. деб аталади. Айрим турбелляриялар, немертинлар, хартумли зулуклар ва кориноёкли моллюскалар Х. и ёрдамида ўлжасини жонсизлантиради ва ушлайди, шунингдек, ўзини химоя қилади. Паразит чувалчанглар илмоқ Х.и ёрдамида ичак деворига ёпишиб олади. Фил Х.и билан сўриб олган сувни оғзига юборади.

ХАРТУМ МАДАНИЯТИ - Судандаги неолит даври (мил. ав. 7минг йиллик охири — 4минг йиллик)га мансуб маданият. Хартум ш. яқинидан топилгани учун номи шундан. Манзилгоҳлардан микролитлар, тош искана ва болталар, ёрғучоқлар, сопол буюмлар топилган. Аҳоли балик, овлаш, теримчилик, овчилик ва чорвачилик билан шуғулланган.

ХАРТУМЛИЛАР (Proboscida) сут

эмизувчилар синфи туркуми. Устунсимон оёклари 5 бармоқли. Устки лаби ва бурни жуда чўзилиб хартумни ҳосил қилади (номи шундан). Х. — ўтхўр. Ҳозирги Х.нинг филлар оиласига мансуб 2 тури маълум. Х.нинг тепа жағидаги 2 та курак тиши ташқарига ўсиб чиққан бўлиб, фил суяги дейилади. Фил суяги жаҳон бозорида жуда қадрланади. Ҳид билиш ва эшитиш органлари яхши ривожланган. Териси қалин, сийрак тукли, серажин бурмалар ҳосил қилади. Фақат ҳоз. кирилиб кетган мамонтлар териси қалин жун билан қопланган бўлган. Х.дан хўжалик ишларида фойдаланилади. Сони камайгани учун айрим жойларда муҳофазага олинган.

ХАРТФОРД — АҚШнинг шим. шарқий қисмидаги шаҳар, Коннектикут дарёси бўйида. Коннектикут штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 121,5 минг киши (2001). Транспорт йўллари чорраҳаси. Янги Англиянинг йирик саноат, савдомолия ва маданий маркази. Йирик суғурта компанияларининг бошқармалари жойлашган. Авиация, станоксозлик, электротехника, радиоэлектроника, металлсозлик саноатлари ривожланган. Металлургия, полиграфия, озиқ-овқат, қоғоз саноати корхоналари мавжуд. Саноат жиҳозлари, куроляроғ, мусиқа асбоблари ишлаб чиқарилади. университетлар, М. Твен музейи бор. Шаҳарга 1633 й.да асос солинган.

ХАРЬКОВ — Украинанинг Харьков вилоятидаги шаҳар, вилоятнинг маъмурий ва иқтисодий маркази. Йирик транспорт йўллари чорраҳаси. Аҳолиси 1470,9 минг киши (2001).

Шаҳар 1655—56 й.ларда қалъа сифатида бунёд этилди. 1919—34 й.ларда УССРнинг пойтахти бўлиб турди. Х. машинасозлик бўйича Украинада етакчи ўринда (республикада ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг 1/5 қисмини беради). Х.да энергетика машинасозлиги, шу жумладан, электротехни-

ка саноати («Турбоатом», «Электротяжмаш», «Укрэлектромаш» ва бошқа и.ч. бирлашмалари; электромеханика, «Юж-кабель» ва б. заводлар), трактор машинасозлиги («Харьковский тракторный завод» ва б.), қ.х. ва транспорт машинасозлиги (мотор йиғиш, «Серп ва молот» и.ч. бирлашмалари; авиация саноати ва б.), станок ва приборсозлик; радиоэлектроника саноати ва б.; кимё ва кимёфармацевтика, озиқ-овқат, енгил (тўқимачилик, пойабзал, кўнтери, мўйначилик ва б.) саноатлари ривожланган. Метрополитен (1975 й.дан), 21 олий ўқув юрти (шу жумладан, 3 университет), 6 театр (шу жумладан, опера ва балет театри), тарихий, бадий, табиат музейлари бор. Мельморий ёдгорликлардан Покровский (17-а.), Успение (18-а.) соборлари; Екатерина саройи (18-а.), провиант омборлари (18-а.) сакланган.

ХАРЬКОВ ВИЛОЯТИ - Украина тар кибидоги вилоят. 1932 й. 27 фев. да ташкил этилган. Майд. 31,4 минг км. Аҳолиси 2,9 млн. кишига яқин (2004), асосан, украинлар ва руслар. Шунингдек, яхудий, белорус, татар ва молдаванлар ҳам яшайди. 1 км2 га 94 киши тўғри келади. Шаҳар аҳолиси 73%. Муҳим шаҳарлари: Изюм, Лозовая, Балаклея, Купянск, Люботин, Волчанск, Мерефа, Чугуев, Готвальд. 25 маъмурий туманга бўлинган. 15 шаҳар, 62 шаҳарча бор. Маркази — Харьков ш.

Табиати. Х.в. Украинанинг шим. шарқий қисмида. Ер юзаси қия текислик бўлиб, дарё, жарликлар билан ўйилган. Шим.шарқий чеккаси қирдан иборат (бал. 236 м гача), жан.да эса Донецк қряжининг этаклари (бал. 230 м) жойлашган. Иклими мўътадил континентал. Январнинг ўртача траси —7,2 дан —8,4° гача, июлники 20—21,4°. Йиллик ёғин 457—568 мм. Х.в. худудиди 200 га яқин дарё, 5 сув омбори ва кўллар бор. Тупроқлари қоратупроқ, ўтлоқ ва ботқоқ тупроқлар. Худудининг 18% ўрмонзор (эман, жўка, заранг, кайрағоч, тоғтерак, ёввойи нок

усади). Ҳайвонлардан елик, қобон, лось, бўри, тулки, куён, бўрсик, сассикқўзан; қушлардан бедана, бойқуш, каклик, лайлак яшайди.

Вилоятда 600 дан зиёд саноат корхонаси бор. 14,1 минг кичик корхона фаолият кўрсатади. Саноат и.ч.да машинасозлик ва металлсозлик етакчилик қилади (вилоят саноат маҳсулоти ҳажмининг 33,5%), озиқ-овқат саноати (18,0%), электроэнергетика (22,2%), ёқилғи саноати (14,5%), қурилиш материаллари и.ч. (3,1%) ва энгил саноат (0,9%).

Вилоят мамлакатнинг асосий машинасозлик марказидир. Бу ерда, таркиби 10 корхонадан иборат бўлган йирик тракторсозлик мажмуаси тузилган. Қ.х. машинасозлиги вилоят иктисодиётида етакчи ўринни эгаллайди. Х.в.да гидравлик, буғ ва газда ишлайдиган турбиналар, турбогенераторлар ишлаб чиқарилади. АН72, АН140 русумли самолётлар халқаро авиасалонларида машҳур. Шунингдек, станоксозлик маҳсулотлари (йўнувчи ва агрегат станоклар) жаҳон бозорида юқори баҳрланади.

Вилоятда Украина газининг 40% қазиб олинади. Х.в. ҳудудида баланс захираси 310 млрд. м³ бўлган 42 та газ ва газконденсат конлари мавжуд. Бир йилда 7 млрд. м³га яқин газ қазиб олинади. Марказлашган электр стяларининг умумий қуввати 3179 МВт.

Вилоятда гўшт саноатига транши 11 та ва сут саноатига қарашли 26 корхона; 11 қанд, 6 спирт ва ликёрарак и.ч., 5 пивочилик, 59 нонбулка маҳсулотлари и.ч. корхоналари, 21 озиқ-овқат моллари, 9 университетортиш заводлари, 3 ёғмой тармоқ корхоналари ва б. ишлаб турибди.

Қ.х.да дон, қанд лавлаги, қунгабоқар, картошка, техника экинлари, экилади. Боғ, токзорлар бор. Сутгўшт чорвачилиги, паррандачилик, ривожланган. Украинадаги энг йирик «Слобожанка» чўчкачилик мажмуи (600 минг чўчка) ишлаб турибди. Асосий транспорт тури — т.й. (уз. 1520 км). Автомобиль йўллари уз. 9,3 минг км.

Вилоятда 212 и.т. муассасаси, 6 театр (шу жумладан, 3 академик театр), филармония, орган ва камера муסיқаси уйи, цирк, 32 музей (шу жумладан, тарих ва бадиий музейлар), кутубхоналар (шу жумладан, Давлат илмий кутубхонаси), 78 эстетик тарбия мактаби, 800 клуб ва маданият уйи, маданият ва истироҳат боғлари, ҳайвонот боғи бор. Маданият академияси, санъат инти, маданият, муסיқа, бадиий ўрта махсус билим юртлари фаолият кўрсатади. Вилоят ҳудудида 2250 дан зиёд тарихий ва маданият ёдгорлиги давлат муҳофазасига олинган.

ХАРЬКОВ УНИВЕРСИТЕТИ - Украинадаги қад. университетлардан бири. 1805 й. россиялик маърифатпарвар, олим В.Н. Каразин ташаббуси билан ташкил этилган. Физика, мат., биол., иктисодиёт, геол., машинасозлик, геогр., приборсозлик, тарих, филол. ва б. ихтисосликлар бўйича мутахассислар тайёрлайди. Кутубхонасида 3 млн.дан ортик асар сақланади. 8 мингга яқин талаба таълим олади.

ХАРЬЯНА — Ҳиндистон штати, ҲиндГанг текислигида жойлашган. Майд. 44,2 минг км². Аҳрлиси 21 млн. киши (2001). Маъмурий маркази — Чандигарх ш. Штат 1966 й.да Панжоб штатининг бўлинишидан ташкил этилган. Шунинг учун ландшафти, хўжалиги, ривожланиш даражаси ва ихтисослашувига кура Панжоб штатига яқин. Бироқ аҳолисининг аксари қисми хинди тилида сўзлашади ва ҳиндуизм динига эътиқод қилади. Иқлими кескин континентал, қуруқ иқдим. Йиллик ёғин 400 мм гача. Иктисодиётида қ.х. етакчи ўринда. Асосан, донли экинлар, пахта, шакарқамиш ва картошка экилади. Саноати қ.х. маҳсулотларини қайта ишлашга ихтисослашган. Кичикрок тахта тилиш, қоғоз фкалари, шакарқанд ва крахмал заводлари, ойна саноати корхоналари бор. Аниқ ва жаррохлик, оптик асбоблар ишлаб чи-

карилади. Енгил ва аниқ машинасозлик, велосипед, трактор заводлари ва нефть-кимё комплекси ишлаб турибди. Электр стялар қуввати 3 млн. кВт (2002).

ХАСАВИОРТ — РФ Доғастон Республикасидаги шаҳар (1931 й.дан). Ёриксув дарёси бўйида. Т.й. станцияси. Аҳолиси 84,8 минг киши (1998). Озиқ-овқат (консерва, гўшт, аралаш емактлари, сут заводи) саноати ривожланган. Приборсозлик, таъмирлашмеханика, гишт, темирбетон заводлари, мебель, тикувчилик фкалари бор. Бир қанча ўрта махсус билим юрти фаолият кўрсатади.

ХАСКАШ — хашак, хасчўп ва б.ни йиғиш, тўплаш ёки уруғи сочиб экиладиган ўсимликлар (арпа, буғдой, укроп, кашнич ва б.)ни экишга мўлжаллаб ҳайдалган ёки чопилган ер тупрогини майдалаб текислаш учун ишлатиладиган к.х. ва уйрўзғор қуроли. Уйрўзғорда ишлатиладиган Х.нинг узун дастаси ёғочдан, кўп тишли танаси тобланган пишиқ металлдан ясалади. Қ. х.да ишлатиладиган Х.нинг тракторга тиркаб ёки осиб ишлатиладиган хиллари бўлади. Бундай Х. ўрилган ўсимлик (беда, ўт ва б.) пояларини уюм қилиб тўплаш, қуритиш учун ағдариб туриш, боғбоғ қилиб боғлашга тайёрлашда ишлатилади.

ХАСКОВО — Болгариянинг жан. қисмидаги шаҳар, Хасковска дарёси бўйида. Хасково вилоятининг маъмурий маркази. Аҳолиси 80,8 минг киши (2001). Машинасозлик (кимё, озиқ-овқат ва тамаки саноати учун жиҳозлар и.ч.), озиқ-овқат, тўқимачилик саноати корхоналари мавжуд. Х.дан ғарброкда ХасковскиМинералниБани бальнеологик курорта жойлашган.

ХАСМОЛ, миллак, панариций — қўл бармоғи тўқималарининг ўткир йирингли яллиғланиши. Кўпинча бармоқнинг охири (тирноқ) фалангасидаги майда жароҳатга (ёрик, тирналган, тикан, зи-

рапча кирган, пичоқ кесган, санчилган) йиринглаувчи микроблар киришидан пайдо бўлади. Яллиғланиш юзада (терида, тирноқ яқинида) ва чуқур (тери остида) пайда, бўғимда, суякца бўлиши мумкин.

Юза Х.да йиринг эпидермис остида йиғилади; атрофидаги тери қизаради, оғрийди (асосан, ачишиш сезилади). Пуфак астасекин катталашади, бунда йирингли яллиғланиш камданкам ҳолларда чуқурроқ жойлашган тўқималарга ўтади. Тирноқ яқинидаги Х.да йирингли пуфак тирноқ гардиши терисида ҳосил бўлади. Агар йиринг тирноқ илдизи остига ўтса, тирноқ ости Х.и дейилади ва бу, одатда, тирноқ кўчиб тушгандан сўнг йўқолади.

Чуқур Х., одатда, бармоқнинг кафт юзасида, аввалига тери остида пайдо бўлади. Бу юзадаги тери қалин бўлганидан унинг остида ҳосил бўладиган йиринг узок вақтгача ташкарига ёриб чиқа олмайди, натижада пайга, бўғимларга ва суякца ўтади, баъзан уларни бир вақтнинг ўзида шикастлантиради. Бунда кучли оғрик пайдо бўлади, касалланган бармоқ безиллаб туради. Бармоқни қимирлатганда, уни букиб ёзганда оғрикнинг кучайиши Х.нинг пай ёки бўғимга ўтганлигини билдиради.

Х.нинг ҳар қандай шакли ва айниқса, чуқур Х. нохуш оқибатларга олиб келиши мумкин. Х.нинг олдини олишда бармоқларни шикастланишдан асраш, қўлни тоза тутиш, тирноқ олимпда эҳтиёт бўлиш зарур. Бармоқ териси салгина шикастланганида уни тоза сув билан ювиб, йод, спирт суртиш ва ўша жойни стерил бинт билан боғлаш лозим. Х.ни ўз билгича даволаш ярамайди.

Давоси: консерватив муолажалар (УВЧ, ультратовуш, кварц) ўтказилади, агар улар наф бермаса жарроҳлик усули қўлланилади.

ХАССЕЛЬ (лот. Hassel) Олд (1897.17.5, Осло — 1981.11.5) — норвегиялик физиккимёгар. Норвегия ФА аъзоси (1933). Мюнхен университетиди

(1922—23). Берлин физикимё ва электрокимё интида (1923—24). Осло университетиди (1925—64) ишлаган (1934 й.дан проф). Асосий илмий ишлари органик бирикмалар стереокимёсига оид. Электронография усулини ривожлантирган ва уни мураккаб моддалар молекулаларини тадқиқ қилишда қўллаган. Нобель мукофоти лауреати (1969; Д. Бартон билан ҳамкорликда).

ХАССУНА МАДАНИЯТИ - Шим. Месопотамиядаги неолит даври (мил. ав. 7—6-минг йилликлар)га оид маданият. Мосул ш. (Ироқ) яқинидаги Талл-Хассуна қишлоғи номи билан аталган. Манзилгоҳлар ва қабрлар топилган. Аҳоли деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган. ХАТ (муסיқада) — мумтоз ашула йўлларида ғазалнинг бир байгинк камраб олган муסיкий тузилма. Одатда, икки муסיкий жумла ёки бир давридан ташкил топади. Мақом шўъбаларининг бош икки жумласи даромад ёки сархат, ўрта регистрдаги жумлалар миёнхат деб аталади. Бир мисра шёр билан айтиладиган қисми нимхат деб юритилади.

ХАТАНГА, Ляма — РФ Красноярск ўлкасидаги дарё. Хета ва Котуй дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлган. Лаптевлар денгизидаги Хатанга қўлтиғига қуйилади. Уз. 227 км, хавзасининг майд. 364 минг км². Путорана тоғлари орасидан, канъон ҳосил қилиб тошлоқ тор ўзанда, этак қисмида Шим. Сибирь пасттекислигида кенг водий бўйлаб кумлоқ ўзанда оқади. Х., асосан, қор ва ёмғир сувларидан тўйинади. Ўртача сув сарфи 3320 м³/сек. Сент. охири — окт. бошларида музлаб, июнда муздан бўшайди. Асосий ирмоқлари: Попигаи, Хета. Балиқ тури (муксун, нельма ва б.) кўп. Кема қатнайди. Х. бўйида Хатанга пристани жойлашган.

ХАТБОШИ, абзац — босма ёки ёзма матнда хатнинг биринчи қаторидан (ёки сатр бошидан) жой ташлаб бошлаш. Ада-

биётда Х. матнинг сатр бошидан бошланиб, кейинги сатр бошигача давом этадиган қисми сифатида тушунилади.

ХАТИНЬ — Белоруссия Республикасининг Минск вилояти Логой р-нидаги собиқ қишлоқ. У 1943 й.да немис фашистлари томонидан аҳолиси (149 киши, шу жумладан, 75 бола) билан бирга ёкиб юборилган. 1969 й. қишлоқ ўрнида Х. мемориал меъморийхайкалтарошлик мажмуаси («Х. бонги»), «Қишлоқлар қабристони», «Х. тутуни», мемориал лавҳали ва мангу оловли «Хотира майдони», «Бўйсунмаган одам» ҳайкали бунёд этилган (меъморлар: Ю.М. Градов, В. П. Занкович, Л. М. Левин, хайкалторош С. И. Селиханов).

ХАТИРЧИ ТУМАНИ - Навоий вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган. 1927—30 й.ларда Зарафшон округидаги туман, 1938 й.дан Самарқанд вилояти, 1982 й.дан Навоий вилояти, 1989 й.дан Самарқанд вилояти, 1992 й.дан Навоий вилояти таркибида. Шим.дан Нурота, жан.шарқдан Самарқанд вилоятининг Каттақўрғон, шим.шарқдан Қўшработ, жан.дан (Зарафшон дарёси орқали) Нарпай ва Пахтачи туманлари, ғарбдан Навоий вилоятининг Навбахор тумани билан чегарадош. Майд. 1,37 минг км². Аҳолиси 143,9 минг киши (2004). Туманда 1 шаҳар (Янгиработ), 1 шаҳарча (Лангар), 8 қишлоқ фуқаролари йиғини (Боғчақалон, Олчинобод, Охунбобоев, Оқолтин, Пўлкан шоир, Хонақа, Янгийўл, Кррача) бор. Маркази — Янгиработ ш.

Табиати. Шим. қисми Нурота тоғ тизмаси ва тоғ этаги қия текислигидан иборат, жан. қисми Оқдарё,

Қорадарё ва қисман Зарафшон дарёси водийларини ўз ичига олади. Иклими континентал, йиллик ўртача тра 13,5°. Январнинг ўртача траси —1,7°, энг паст тра —33°. Июлнинг ўртача траси 28,7°, энг юқори тра 44°. Вегетация даври 212 кун. Йиллик ёғин микқори, шим. тоғлик

кисмида 300 мм, жандаги текисликда 200 мм. Сув ресурслари Кррадаре, Окдаре, Зарафшон ва бир неча сойлардан иборат. Тупроклари тоғ этаклари типик бўз, оч бўз тупроклар. Жан. кисмида суғориладиган бўз, аллювиал, ўтлоқи ва ўтлокиботқоқ тупроклар тарқалган. Тоғ этакларидаги қия текисликларда чорвачилик ва тоқчилик ривожланган. Ёввойи ўсимликлардан дарё террасалари ва қайирларида қамиш, рўвак, буғдойик, шўражрик, кампирсоч, итгунафша, суваранг, юлғун ва б., Нурота тоғлари этакларида ранг, ялтирбош, чалов, қаррак, кийик ўти, ок сафрак, гулхайри, бетага; баҳорда эфемерлар ўсади. Буталардан дўлана, писта учрайди. Ёввойи ҳайвонлардан бўри, тулки, чиябўри, қуён, жайран, тоғ эчкиси ва тўқайзорларда қирғовул, лойхўрак, ўрдак, лочин, булдурук, қирғий, сўфитўрғай, чумчук, чуғурчик, зарғалдоқ; судралувчилардан гекконлар, тошбақа, сариқ илон, кобра, эчкемар; кемирувчилардан жайра, кўрсичқон, кичик қўшоёқ, қумсичқон, типратикан, қаламуш ва б. учрайди. Нурота тоғининг ён бағрида. Лангар қони бор.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар (99, 1%), шунингдек, тожик, рус, украин, татар, озарбайжон, қозоқ ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртacha зичлиги 1 км² га 105 киши. Шаҳар аҳолиси 20,2 минг киши, қишлоқ аҳолиси 123,7 минг киши (2004).

Хўжалиги. Туманда 2,1 минг қорхона рўйхатга олинган (2004). 55 кичик, 32 ўрта, 109 йирик қорхона, микрофирмалар фаолият кўрсатади. Х.т.да «ЛангарУз-Рос» қўшма қорхонаси ишлаб турибди (2003). Хатирчи пахта тозалаш заводи, нон кти, қурилиш ташкилотлари, МТП ва б. бор. Қишлоқ хўжалиги, асосан, пахтачиликка ихтисослашган. Туманда 300 га яқин дехқон, 907 фермер, 17 ширкат хўжаликлари мавжуд (2003). Экин майдонларига пахта, дон, озуқа, картошка, сабзавот ва полиз экинлари экилади. Шу жумладан, 12,3 минг га ерда пахта, 10,3 минг га ерда ғалла етиштирилади

(2004). Боғдорчилик (бодом, ёнғоқ, анор, ўрик, анжир ва б.), тоқчилик ривожланган. 19,9 минг га ер ўрмонзор (2004). Тутзорлар ҳам бор. Ипакчилик билан шуғулланилади.

Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида 56,8 мингга яқин қорамол (шу жумладан, 33,1 мингдан зиёд сигир), 86,7 мингга яқин қўй ва эчки, 38 мингга яқин парранда, 853 йилқи боқилади (2003).

Туманда 85 умумий таълим мактаби (44 мингга яқин ўқувчи), шу жумладан, 1 лицей (245 ўқувчи), болалар муסיқа ва санъат мактаби, 4 касб-хунар коллежи (2000 дан зиёд ўқувчи), 23 клуб муассасаси, 35 кутубхона, музей, маданият ва истироҳат боғи, маданият саройи ишлаб турибди (2004).

Х.т.да марказий стадион, бир қанча спорт иншоотлари, спорт майдонлари ва спорт заллари фаолият кўрсатади.

Марказий касалхона, туғруқхона, поликлиника, қишлоқ врачлик пунктлари, дорихоналар ва б. тиббий муассасаларда 244 врач хизмат қиладди. Олтинсой санаторийси мавжуд. Туман маркази билан Навоий ш. ўртасида автобус қатнайди. «Хатирчи ҳаёти» туман газ. (аввалги «Янги Ҳаёт») 1998 й.дан нашр қилинади (адади 7300 га яқин).

ХАТЛОН ВИЛОЯТИ - Тожикистон Республикаси жан.ғарбидаги вилоят. 1992 й.да Кўлоб ва Қўрғонтепа вилоятларининг қўшилиши натижасида вужудга келган. Х.в. шарқдан Тоғли Бадахшон мухтор вилояти, шим.дан Республикага бўйсунувчи туманлар, ғарбдан Ўзбекистон Республикаси, жан.дан Афганистан билан чегарадод!. Майд. 24,6 минг км². Аҳолиси 2151 минг киши (2002), асосан, тожиклар, шунингдек, ўзбек, туркман, араб, рус, лўли, татар, қирғиз, қорейс, немис, афғон ва б. жами 40 га яқин миллат вакиллари ҳам яшайди. Маркази — Қўрғонтепа ш. Таркибида 24 туман, 5 шаҳар, 18 шаҳарча ва 128 қишлоқ фуқаролари йиғини бор.

Х.в. Кўрғонтепа ва Кўлоб қисмларига бўлинади. Кўрғонтепа қисмининг иклими субтропик. Январ ойидаги ўртача тра водийларда $G=3^{\circ}$, тоғларда -2° гача, июль ойида водийларда 30° , ЗГ, тоғларда 24° , 26° . Йиллик ёғин $150-200$ мм дан 500 мм гача. Кўрғонтепа томонида Вахш ва Кофарниҳон водийлари жойлашган. Ушбу ҳудудда Боботоғ, Оқтоғ, Рангонтоғ, Қоратоғ ва Тераклитоғлар мавжуд. Вахш дарёсининг қуйи қисмида «Полвонтўқай» тўқайзори жойлашган.

Кўлоб тарафида Сарсарақ, Илонтўғ, Тик тоғлари, Ҳазрати Шоҳ тоғлари, шунингдек, Хўжа Сарез ва Хўжа Мўмин ёнида туз гумбазлари мавжуд. Қизилсув (Сурхоб) ва Яхсув дарёларидан суғоришда фойдаланилади. Энг йирик дарёси — Панж.

Кўлоб қисмининг жан.да субтропик иклими. Водийларда январда ўртача тра -2° гача, июлда $22^{\circ}-30^{\circ}$. Йиллик ёғин $200-400$ мм. Тоғ ён бағирларида йиллик ўртача тра январда -2° , -4° , июлда $20^{\circ}-24^{\circ}$, йиллик ёғин $600-800$ мм, жан.ғарбдаги пасттекикликларда $200-400$ мм. Шим. қисмидаги водийларда ҳаво нисбатан салқинроқ. Йиллик ёғин 1000 мм. Данғара, Мўминобод, Ховалинг, Чубек ва Фархор атрофидаги тоғ ён бағирларида писта, ёнғок, анор, олча, ўрик, нок, тут, бодом, дўлана, жийда, арча ва б. ўсади. Жан.шарқида тоқзор ва лалми шароитларга мослашган бошқа мевали дарахтлар мавжуд. Ёввойи ҳайвонлардан бўри, тулки, жайра, илон, ёввойи мушук, тоғ эчкиси, кийик; қушлардан каклик, бедана, бургут, ўрдак, лайлак ва б. учрайди. Фойдаланиладиган қазилмалардан олтин, кўмир, газ, нефть, торф ва б. бор.

Саноати пахта тозалаш, озиқ-овқат саноати (ёғмой, консерва, гўшт, пиво пишириш, туз), кимё (азотли ўғитлар), электротехника (трансформатор), қурилиш материаллари (темирбетон, ғишт, оҳақ) и.ч. корхоналаридан иборат. Вахш дарёсида Сарбанд, Марказий, Шаршара электр станциялари, Бойғози гидроузели ишлаб турибди. Республикадаги энг йирик Норак

ГЭС ҳам шу вилоят ҳудудида жойлашган. Кўрғонтепа ва Кўлобда аэропортлар бор. Республикада етиштириладиган пахтанинг асосий қисми, жумладан, ингичка толали пахтанинг барчаси ушбу ҳудудда етиштирилади. Шунингдек, боғдорчилик, тоқчилик, лимончилик, пиллачилик, чорвачилик (жумладан, қоракўлчилик) ривожланган. Ғаллачилик, шолчилик кейинги йилларда тез ривожланди. Асаларичилик яхши йўлга қўйилган. Вахш тупроқшуносликмелиорация стяси фаолият кўрсатади.

1960—70-й.ларда Ёвон, Обикиик, Ғаравути, Тошрабод, Қародум, Бешкент водийси ва Данғарадаги кўрик ва бўз ерлар ўзлаштирилиб пахтазорга айлантирилган.

Вилоятда 1187 умумий таълим мактаби, 9 ўрта махсус билим юрти ва 2 та университет жойлашган. 3 театр, 6 музей, 502 жамоат кутубхонаси бор.

Х.в. аҳолиси қад.дан хунармандчиликнинг заргарлик, кулчилик, эгарчилик, каштачилик ва б. турлари билан шуғулланади. Вилоятда Ҳазрати Амир Сайд Ҳамадоний (Кўлоб ш.да), Ҳазрати Узун Остона (Жилиқўл туманида), Чилучор чашма (Бешкентда) ва б. зиёратгоҳлар мавжуд.

Насриддин Мамазаров.

ХАТМИ ҚУРЪОН - Қуръонни батамом ўқиш ва шу муносабат билан ўтказиладиган диний маросим. Рамазон ойида, тарових намозида Қуръонни аввалидан охиригача тиловат қилиб чиқилиши ҳам Х.Қ.дир.

ХАТНА (араб.) — асосан, ўғил бола олатининг чекка кертмагини кесиш маросими. Дастлаб ибтидоий жамоа тузумида пайдо бўлган, ўспирин боланинг катталар сафидан ўрин олиши, балоғатга етиши муносабати билан бажарилган. Бунда ҳар хил жисмоний синовлар (оч қолдириш, терини тилиш, кулоқ супрасини йиртиш, тишни синдириш, тишни эғовлаш ва ш. к.)га дучор этилган. Шун-

дай одатлар Австралия, Океания, Африкада яшовчи айрим халқларда сақланиб қолган. Баъзи жойларда қизларни ҳам Х. қилиш (клиторни ёки кичик жинсий лабларни олиб ташлаш) каби одатлар мавжуд. Бир қанча ҳолларда, жумладан, яҳудий, мусулмонларда диний маросим шаклини олган. Мусулмонларда болалар 3—5—7 ёшда, айрим ҳолларда 11—12 ёшгача Х. қилинади. Х. маросимлари ўзбеклар ва бир қанча халқларда тўй шаклида ўтказилади. Илмий тиббиётда олат касалланганда ва туғма нуқсонлари бўлганда (парафимоз, фимоз ва б.) ҳам шундай операция ўтказилади.

ХАТНА ТҶЙИ - ўзбеклар ва б. бир қанча мусулмон халқлардаги хатна маросими. Ислом дини тарқалгандан сўнг суннат амали бажарилишини байрам қилиш сифатида одат тусига кириб қарор топган. Х.т. ўғил болалар «қўлини халоллаш»нинг, яъни уларни чин мусулмонлар қаторига ўтказишнинг асосий шарти ҳисобланган. Тўйга тайёргарлик (мас, маслаҳат оши), меҳмонларни таклиф қилиш, меҳмонлар шарафига ўйинкулги, томошалар уюштириб зиёфат ўтказиш Х.т.нинг таркибий қисми ҳисобланган.

ХАТОЛАР НАЗАРИЯСИ - математик статистика бўлими. Тақрибий ҳисобларда топиладиган тақрибий қийматлар учун қоидалар ишлаб чиқади. Шунингдек, йўл қўйиладиган хатоликларни ўрганеди. Бирор қийматни топиш учун бир неча марта ўлчаш ишлари олиб бориладиганда натижалар турлича чиқади, яъни қандайдир хатоликка йўл қўйилади. Хатоликлар 3 хил бўлади: доимий, қўпол, тасодифий. Доимий хатоликларнинг учраши ўлчов асбоблари билан боғлиқ. Қўпол хатолик кўрсаткичлар натижасини нотўғри ўқиш туфайли рўй беради ва бундай хатолик дарҳол кўринади. Тасодифий хатоликлар ўлчаш пайтидаги турли тасодифий сабаблар туфайли пайдо бўлади. Х.н., асосан, қўпол ва тасодифий

хатоликларни ўрганеди.

«ХАТТИ БОБУРИЙ» («Бобур хати») — Заҳириддин Муҳаммад Бобурттг рисоласи ва шу рисолада илгари сурилган хат тури. «Х.Б.» араб алифбоси асосида тузилган бўлсада, бу алифбодан баъзи жиҳатлари билан ажралиб туради. Аммо бу ҳам араб алифбоси сингари 29 ҳарфдан иборат. Рисолада Бобур араб алифбосини таҳрир қилиб, ёзувни содалаштириш ва осонлаштириш йўлидан боради ва шу мақсадда уни туркий тилининг талаффуз меъёрларига мослаштиришга ҳаракат қилади. У Ҳиндистонда эканлигида бу хат билан китобат қилинган ўзининг бир қанча шеърларини Мовароуннахр ва Афғонистонга Ҳумоюн Мирзо, Хожа Калон ва Ҳиндол Мирзога жўнатган эди. Х.Б. билан муқаддас Қуръони карим ҳам кўчирилган ва у «Мусхафи Бобурий» деб аталган. Бу ноёб қўлёзма Машҳад ш. (Эрон)даги Имом Ризо ёдгорлик мажмуаси кутубхонасида, ксеронусхаси Андижон ш.даги «Бобур ва жаҳон маданияти» китоб музейида сақланади.

ХАТТОТЛИК (араб. — хуснихат ёзувчи), каллиграфия — ёзув (хат) санъати, китоб кўчириш ҳамда меъморий иншоотлар, бадий буюмларнинг китобалирини яратиш касби. Ёзувнинг пайдо бўлиши натижасида юзага келди. Айниқса, араб ёзувининг кенг тарқалиши туфайли Х.нинг ривожланиши жадаллашди. Шарқда, жумладан, Ўрта Осиёда китоб босиб вужудга келгунига қадар қўлёзма китоб тайёрлаш, уларнинг нусхаларини кўпайтириш (матн кўчириш) билан хатотлар шуғулланган (қ. Китобат санъати). Хатотлар саройларда, айрим амаддорлар хузурида гуруҳ бўлиб ишлаган. Жумладан, теурий шахзода Бойсунғур Мирзо (1397—1433) Ҳиротда ташкил қилган кутубхонада мусаввир, наққош ва б. усталар билан бир қаторда 40 дан ортиқ хатотлар қўлёзма китоблар тайёрлаш, яроксиз ҳолга келганларини таъмирлаш билан машғул бўлган. Х.

санъатига бағишланган кўплаб рисо-
лар 10 хил асосий хат услублари (наسخ,
куфий, мухаккак, настаълик, сулс, тавке,
таълик, девоний, рико, рикъий) мавжуд-
лиги ҳақида дарак беради.

Ўрта Осиёда араб ёзувлари таркалгунига қадар турли ёзув усул-
лари бўлган [мас, суғдий, урхуненисей
(қад. туркий ҳокон ёзувлар) ва б.]. Қад.
ёзувлардан бўлган куфий ёзуви кўпгина
меъморий ва б. ёдгорлик обидаларининг
безагида, сақланиб қолган. Жумладан,
Ўзбекистон мусулмонлари диний идора-
сида сақланаётган Усмон Қуръони ҳам
ана шу куфий (қад. хижоз адабий ёзуви)
да кўчирилган. Қуръон кўчиришда насх,
буйруқ ва фармонлар ёзишда тавке, мак-
тублар битишда рико ишлатилган. Бу-
лардан ташқари тумор, ғубор, шажарий,
туғро ва б. ёзув усуллари ҳам бўлган.
15-а.дан китоб кўчириш (форс, эски
ўзбек тиллари)да настаълик хати раем
бўлган. Х. Марказий Осиёда Темурий-
лар, Шайбонийлар ва сўнгги сулолалар
(аштархонийлар, манғитлар) даврида юк-
сак даражада тараққий этган. Амир Те-
мур даврида Мавлоно Шамсуддин Мун-
ший, сангтарош ва хаттот Олтун жуда
машхур бўлган. Алишер Навоийнинг
шахсий кутубхонасида 11 та йирик санъат-
корлар (Султонали Машҳадий, Абдул-
жамил Котиб, Дарвеш Муҳаммад Токий
ва б.) Х.да самарали ижод қилган. «Хат-
тотлар султони» Султонали Машҳадий,
Мир Али Табризий ва б. настаълик ха-
тини санъат даражасига кўтарган. Тему-
рий шахзодалар (Иброҳим бин Шоҳрух,
Бойсунғур Мирзо, Бадиуззамон Мирзо
ва б.) ҳам Х.ка ҳомийлик қилиш билан
бирга ўзлари бу санъат тури билан
шуғулланган; Заҳриддин Муҳаммад
Бобур эса янги хат ва алифбо «Хамму
Бобурий» ихтирочисидир. Китобат санъ-
ати билан бир қаторда биноларнинг ки-
тобалари, қабртошлардаги битиклар
ва буюмларда Х. кенг қўлланилган.
Шайбонийлардан Муҳаммад Шайбо-
нийхон ва Убайдуллахон Х. билан шах-
сан шуғулланган ва насх хатида юксак

махорат билан ёзган. 16-а. Мовароуннахр
Х. мактабини юзага келишида Мир Али
Ҳиравийнинг ҳаёти ва ижоди алоҳида
ўрин тутди. Босмаҳона пайдо бўлгунига
қадар котиб, хаттотлар меҳнати китоб
тайёрлашда муҳим ўрин тутган. Бу бо-
рада Бойсунғур Мирзо, Алишер Навоий,
Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) ва б.нинг
фаолиятлари диққатга сазовор. 20-а.да
йирик кутубхоналарда хаттотлар қўлёзма
китоблар нусхасини кўпайтириш билан
шуғулландилар. Мас, Навоий кутубхо-
наси (Ўзбекистон миллий кутубхонаси)
да бир гуруҳ хаттотлар ишлаган. 1943
й.да Ўзбекистон ФА Шарқшунослик
инти ташкил топгач, малакали хаттот-
лар (Ибодулло Одилов, Абдуқодир Му-
родов, Абдулла Носиров, Усмон Кари-
мов ва б.) шу ерга тўпланди: улар кўхна
қўлёзмаларни тиклаш, кўчириш, тавсиф
варақалари тузиш билан шуғуллана бош-
ладилар. 20-а. 80-й.ларига келиб китобат
санъати бир гуруҳ кишилар томонидан
қайта тикланди. Бунда Ҳабибулла Солих,
Абдулла Мирсоатов, Тўхтамурод Зуфа-
ров, Алишер Шомухаммедов ва б. нинг
хизматлари қатга. Жумладан, Ҳабибулла
Солих Мусҳафи Усмон Қуръонининг асл
нусхасидан пергаментга 3 марта нусха
кўчириб тайёрлаган (бир нусхаси Малай-
зиянинг КуалаЛумпур ш.да; пергамент-
га кўчириб тайёрлаган яна бир нусхаси
Тошкент ислом университетида), Катта
Лангар Қуръонидан (Санкт-Петербург
ва Ўзбекистондаги нусхалари асосида)
терига кўчириб нусха тайёрламоқда.
Ҳабибулла Солих 1998 й.да Истанбулда
ўтказилган Халқаро хаттотлар беллашу-
вида «Девоний» хат услуби бўйича кучли
ўнликдан ўрин олди; 1999 й.да Х.да янги
тарз (нақшин безак ёзувининг алифбоси-
ни кашф қилиб бу соҳада янгилик) ярат-
гани учун Лоҳурдаги Халқаро хаттотлар
беллашувида «Парвин рақам» («Шарк
юлдузи») унвонига сазовор бўлди. Абду-
лазиз Мансуров, Ислоҳ Маматов, Салим-
жон Бадалбоев, Ғафуржон Ҳақбердиев
ва б. бугунги кундаги энг машхур
хаттотлардир. Х. хоз. кунда Тошкент

шарқшунослик инти, Тошкент ислом университети, Бехзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн интида ўргатилади.

Ад.: Муродов А., Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан, Т., 1971.

Абдумажид Мадраимов.

ХАТШЕПСУТ (айнан — иззати-кром қилинадиганларнинг биринчиси) — Миср маликаси (мил.ав. 1525—03). Фиръавн Тутмос II (мил. ав. 1525 — тахм. 1523) нинг тахтдоши, тутинган синглиси ва хотини; сўнгра Тутмос III (мил. ав. 1525—1473; Х.нинг ўғай ўғли)нинг тахтдоши. Амалда уларни ҳокимиятдан четлатиб, ўзини расман фиръавн деб эълон қилган (рассомлар Х.ни соқолли этиб тасвирлаганлар). Х., асосан, Амон маъбуди кохинларига таянган. Унинг даврида Миср Фаластин ва Суриядаги мулкларидан ажралган, Пунтга савдо экспедицияси уюштирилган; ибодатхоналар қурилиши авжга чиққан. Х. вафотидан сўнг Тутмос III у ҳақидаги хотираларни йўқотиш мақсадида барча жойлардан унинг исми ва тасвирини ўчириб ташлашни буюрган.

ХАУНСФИЛД (Hounsfield) Годфри Ньюболд (1919)—инглиз физик муҳандиси. Ички аъзоларни сканирлаш учун компьютер рентген томограф апаратини кашф этган. Нобель мукофоти лауреати (1979; А.Кормак билан ҳамкорликда).

ХАУРА — Ҳиндистондаги шаҳар. Катта Калькутта агломерацияси таркибида, Ғарбий Бенгалия штатида. Ахрлиси 1,01 млн. киши (2001). Хугли дарёси бўйидаги порт. Ип газлама ва жут саноатининг йирик маркази. Қоғоз, ойнашиша, металлсозлик, машинасозлик, озик-овқат саноати корхоналари мавжуд. Ботаника боғи бор.

ХАУСА — Нигерия (26 млн. киши), Нигер (4,3 млн. киши) ва б.даги халқ. Умумий сони 30,8 млн. киши (1990-й. лар ўргалари). Хауса тилида сўзлашади.

Диндорлари — асосан, сунний мусулмонлар. Асосан, дехқончилик, чорвачилик ва балиқ овлаш билан шуғулланади.

ХАУСА — сомҳом (африкаосиё) тиллари макрооиласининг чад тиллари тармоғига мансуб ва Шим. Нигерия, Нигер, Чад, Камерун, Гана, Бенин, Того каби мамлакатларда тарқалган тил. Ғарбий Африкада қабилалараро, уруғлараро тил сифатида кенг қўлланади. Сўзлашувчиларнинг умумий сони 31 млн. (баъзи манбаларда 40 млн.) кишидан ортиқроқ (ўтган асрнинг 90-й.лари). Х.нинг асосий лаҳжалари — кано, қацина, соқото, зария, халажия, дамагарам, гобир ва б. — бир-бирига жуда яқин; асосан феъл тизими ва кишилик олмошлари соҳасидаги кўпплаб тафовутлар шим. ғарбий лаҳжаларда (Нигер ва Нигерия) учрайди. Ҳоз. адабий Х. кано лаҳжаси асосида шаклланган.

Х. ўзига хос фонетик ва морфологик хусусиятларга эга. Сўз ўзгариши ва сўз ясалиши тизимида аффикслар (суффикс ва префикслар), шуниингдек, ички флексия алоҳида роль ўйнайди. Лексикаси, асосан, туб чад сўзларидан иборат; араб, инглиз, француз ва қўшни тиллардан ўзлашган сўзлар ҳам анчагина. 18-а.дан араб алифбоси асосидаги ажамий ёзувидан, 19-а. охиридан эса баъзи диакритик белгилар қўшилган лотин алифбосидан фойдаланади. Газ., жур. ва китоблар, асосан, лотин графикасида, анъанавий шеърият ва диний (исломий) адабиёт ажамий ёзувида нашр этилади. Ажамийда нашр этилган адабиётда ғарбий европа тилларидан ўзлашмалар деярли учрамайди. Нигериянинг шим. штатларида Х. маъмурий соҳада, мактаб таълимида (айниқса, бошланғич мактабларда), радиоэшиттиришларда инглиз тили билан бир даражада қўлланади.

ХАФАБАНД (форс. — хафа ва банд — тўсиш), гулбанд — заргарлик буюми; аёлларнинг бўйин такинчоғи. Бўйинни ўраб турадиган тасма ҳамда маржон ва

турли шаклдаги нозиклардан териб яратиладиган тўрсимон шокилалари тузилишига эга турлари бор. Кўкраккача тушиб турадиган шокилалар трапеция ва б. шаклларда бўлиб, гуллари рамзий маънодаги шох, учбурчак, ромб ва б. хандасий нақшлардан иборат. «Гулбанд» атамаси асли «гулбанд» (ёвуз рух ва банд) бўлиб, ёмонлик, ёвузликдан сақловчи тумор вазифасини бажарган, вақт ўтиши билан атама ўзгариб кетган. Х.нинг бошқа шакллари — (мас, Тошкент, Самарканд ва б.да) кумуш гардишга ўрнатилган ҳақиқлар қатори ёки ўзаро ҳаракатланувчи илмоқ ёки халқачалар билан бирлаштириладиган мурабба, тўртбурчак ёки овал япроқчалардан тузиладиган шокилалари ва шокиласиз турлари кенг тарқалган.

ХАФАҚОН (араб. — урмак, титрамак) — юракнинг тез ёки нотекис уришини сезиш ҳолати. Бу сезги юрактомир ва б. системалар (мас, нерв, эндокрин тизими) касалликларида, шунингдек, соғлом кишиларда кучли ёки одатдан ташқари жисмоний зўриқиш, ҳаяжонланиш ва б.да пайдо бўлади. Х.ни даволаш ва олдини олиш касалликни келтириб чиқарган сабабларга боғлиқ. Баъзан «Х.» атамасини юрак уришининг ўзгариши қон босими ошганида ҳам кузатилганлигидан гипертония касаллигига нисбатан ҳам ишлатадилар.

Х. тушунчаси аслида Шарқ табобатидан маълум. Ўтмишда табиблар Х. сабабларини тўғри тушуниб, унинг кўп ва хилмахил касалликлар (мас, юракнинг органик ва функционал ўзгаришларида, ўпка, меъда ва ичак хасталикларида, яллиғланиш, шикастланиш, захарланиш, иситмалаш, гижжа касаллигида, бирор нарса чакқанда юзага келишини ва б.)да кузатганлар. Улар юрак уриши ўзгаришларини пульс сифатлари (яъни пульс тезлиги, текис ёки нотекислиги, тўлиқтўлиқмаслиги ёки таранглиги)га кўра аниқлаганлар. Абу Али ибн Сино «Тиб крнунлари» асарида Х. ҳақида муфассал айтиб ўтган. Унга кура, Х. гоҳо

хилтли моддадан, гоҳо мизожлан, гоҳо шишдан, гоҳида узлуксизликнинг бузилишидан, баъзан эса қаттиқ ҳисдан ва б. ёт нарсалардан пайдо бўлади. Хилтли модда гоҳо қондан, гоҳо рутубатдан, гоҳо сафродан, гоҳо елдан иборат бўлиши мумкин. Баъзан фақат юрак азиятлари эмас, балки ўпканинг юракка ёндош томонида тикилмалар кўпайиб, нафас керагича ўта олмаслиги (ўпканинг ҳамкорлиги билан), цеъда ахволининг ўзгариши (меъданинг ҳамкорлиги билан) ҳам Х. пайдо бўлишига олиб келади. Х.нинг ҳамма турида томир нотекис уриши кузатилади, аммо касаллик белгилари унга сабаб бўлган омилларга боғлиқ бўлади (мас, Х.га гижжалар сабаб бўлса, бунда ланжлик, сўлак оқиши ва б. кузатилади).

Ал.: Ибн Сино, Тиб конунлари, 2ж., Т., 1992

ХАФЕЛЬ — Германиядаги дарё, Эльба дарёсининг ўнг ирмоғи. Уз. 341 км, ҳавзасининг майд. 24,4 минг км². Мекленбург кўлли платосидан бошланиб, Шим. Германия паётгекислигидан кўл ва сув омборлари орқали оқади. Асосий ирмоғи — Шпре дарёси. Ўртача сув сарфи 80 м³/сек. Каналлар орқали Одер ва Эльба дарёлари билан боғланган. Х. бўйида Берлин, Бранденбург, Потсдам ш.лари жойлашган.

ХАФИФ (араб. — енгил) — Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари мусиқа назариясида ритмик тузилма (усул)пар номи. Бир неча турлари мавжуд: Х.и рамал (тан—танан тан—танан), Х.и сақил (тан—тана—тан—тана) ва б.

ХАФСҲИЙЛАР — Тунисда ҳукмронлик қилган сулола (1229—1574). АлМуваххидун ҳаракатининг асосчиларидан бири шайх Абу Хафс номи билан аталган. Сулола асосчиси — Абу Закарийё (1229—49). Хафсҳийлар давлати 13-а.нинг ўрталари —14—15-а. охирида гуллаб яшнаган. 1574 й.да Усмонли турк им-

перияси томонидан кулатилган.

ХАФУН, РасХафун — Сомали я.о.даги бурун, Африканинг энг чекка шарқий нуктаси (10°26' ш.к. ва 57°23' ш.к.у.).

ХАЧАТУРОВ Николай Григорьевич [1907.14(27).6 Тошкент 1989.17.2] — актёр. Ўзбекистон халқ артисти (1966). Фаолиятини Ёш томошабинлар театрида бошлаган (1935—36). 1938 й.дан М.Горький номидаги рус драма театрида ишлаган. Х. характерли актёр бўлиб, қахрамонларининг энг кичик хислатларини ҳам ўткир штрихларда бериш, кўпроқ сатирага мойил ҳаёт воқеаларини бўрттириб, кулгули тасвирлаш унинг ижодига хос бўлган. Людовико (Лопе де Вега, «Ит пичан емайди, ўзгага ҳам бермайди»), Вурм, Қирол Филипп (Ф. Шиллер, «Макр ва муҳаббат», «Дон Карлос»), Мурзавецкий (А.Островский, «Бўрилар ва қўйлар»), Жевакин (Н.Гоголь, «Уйла-ниш»), Епиходов (А. Чехов, «Олчазор»), Барон (М.Горький, «Тубанликда»), Мамат, Мулладўст (Ҳамза, «Паранжи сирлари»), «Майсаранинг иши»), Нурбобо (И.Султон, «Номалум киши»), Дункан (У.Шекспир, «Макбет»), Дон Кихот ва Сервантес (Д. Вассерман, Д.Дэрион, «Ламанчлик киши»), Консул (Г.Мдивани, «Консулни ўғирлашди») каби роллари билан шухрат қозонди.

ХАЧАТУРЯН Арам Ильич (1903.6.6, Тбилиси ёнидаги Кожори кишлоғи — 1978.1.5, Москва, Ереванда дафн этилган) — композитор, дирижёр. Миллати арман. Халқ артисти (1954), Мехнат Қахрамони (1973), Арманистон (1938), Россия (1944), Ўзбекистон (1967)да хизмат кўрсатган санъат арбоби. Москва консерваториясини тугатган (1934). Гнесинлар номидаги Мусикапед. инти ҳамда Москва консерваториясида (1950 й.дан) дарё берган (1952 й.дан проф.). Х. мусикаси ўта жўшқинлиги, ҳаётбахшлиги, қуйлар жозибadorлиги, гармония ва оркестр

бўёқларининг рангбаранглиги билан ажралиб туради. Ижодида Кавказ халқлари (айниқса, арман) мусика (гусанлар, ошиқлар санъати ва б.) анъаналарини замонавий композиторлик ижодиёти тамойиллари билан узвий боғлаб, ўзига хос услубини яратишга эришган. Фортепиано (1936), скрипка (1940), виолончель ва оркестр учун (1946) концертлари, «Гаяне» (1942, биринчи миллий балети) ва «Спартак» (1954) балетлари, симфоник сюиталар («Маскарад», 1944 ва б.) дунёга машхур. Шунингдек, Х. 3 симфония (1934—47), 3 концертрасодия (1961—68), камер асарлар, кўшиқлар, спектакль ва кинофильмларга мусика ва б. муаллифи. Ўзбек ва Кавказ халқ куйлари асосида трио (1932), «Раке сюитаси» (1933) ни яратган. Италия, Германия ва б. санъат академияларининг фахрий аъзоси. Дирижёр сифатида Европа, Америка, Шим. Африка, Осиё мамлакатларида гастролда бўлган.

ХАЧИР (Mulus) — уй ҳайвони; от (бия) билан эшак (ҳанги) дурагайи. Хитой, Ҳиндистон, Туркия, Африка, Италия, Франция, Испания, Ўрта Осиёда Х. етиштириш азалдан мавжуд бўлган. Сўнгги даврларда Мексика, Аргентина ва АҚШда ҳам ривож топди. Ўзбекистонда қадимдан Х. етиштириш ва хўжалик мақсадларида улардан юк ташишда ва улов тарзида самарали фойдаланиб келинган. Х. гавдаси, кўкрак қафаси кенглиги ва тез юриши билан отларга ўхшаса, чидамли ва ишчанлиги, бошининг катталиги қулоғининг узунлиги, бўйнининг тўғрилиги ва калталиги билан эшакка ўхшайди. 40—50 й. яшайди, 30—35 й. ишлаш қобилиятига эга, юқумли касалликларга кам чалинади, иқлим шароитига яхши мослашади, озуқа танламайди, парваришга унчалик муҳтож эмас. Туей ҳар хил. Х.нинг эркаги ва урғочиси бепушт бўлади. Улар ўзаро наел бермайди, лекин урғочи Х. айрим ҳолларда айғирдан ёки ҳанги эшакдан кочиб наел бериш хусусиятига эга. Эркак

Х. 1,5 ёшда бичилади. 2—3 ёшдан ишга ўргатилади. 4 ёшида етук иш хайвонига айланади. Йирик биялардан ва завод зотидан бўлган эшаклардан бўйи 160—170 см ва тирик вазни 600—650 кг бўлган ўта кучли ва юк ташувчи Х.лар олинади. Х.ни отлар каби тирик вазнга мувофиқ озиклантириш тавсия этилади. 20-а.нинг 30-й.ларигача Ўрта Осиё йилқичилик, туячилик, эшакчилик ва хачир етиштириш стясиди Х. етиштириш ва улардан фойдаланиш масалалари илмий ўрганилди (В.А.Шчекин). 20-а.нинг 50-й.ларидан бошлаб Х. Ўзбекистонда автомобиль транспортининг ривожланиши билан деярли йўқолиб кетди.

Ад.: Лакоза И.И., Шчекин В.А., Верблюдоводство и основы ословодства и мулопроизводства, М., 1964.

Абдусаттор Амиров.

ХАЧМАС — Озарбайжондаги шаҳар (1938 й.дан). Каспийбўйи пасттекислигида, Қудиалчай дарёси бўйида жойлашган. Т.й. станцияси. Аҳолиси 28 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Консерва кти (сабзавот, меваларни қайта ишлайди), сут заводи, гилам фкаси бор.

ХЕВЕШИ (лот. Nevesy) Дьердь (Герг) (1885.1.8, Будапешт — 1966.5.7, Фрейберг, ГФР) — венгриялик физик-кимёгар, радиокимёгар. Венгрия ФА фахрий аъзоси (1945 й.дан) Цюрих ва Манчестер университетларида (1911—13), Венадаги радий интида (1913), Будапешт университетидида (1913—20) ишлаган (1918 й.дан проф.). Копенгаген (1920—26 ва 1934—43), Фрейбург (1926 — 34) ва Стокгольм (1943 й.дан) университетлари проф. Илмий тадқиқотлари радиокимёга оид. Изотоп индикаторлар усулини таклиф қилган. Илк бор биол.да радиоактив индикатор (радий Д) қўллаб ўсимликларда кўрғошиннинг тақсимланишини ўрганган. Д. Костер билан бирга гафний кимёвий элементини кашф этган (1922). Оғир сувдан фойдаланиб тирик организмларда сув мувозана-

тини аниқлаш мумкинлигини кашф этган (1941) Нобель мукофоти лауреати (1943).

ХЕЙДЕНСТАМ (Heidenstam) Карл Густав Вернер фон (1859.6.7, Ольсхаммар, Эребру — 1940.20.5, Эвралид, Эстерйётланд) — швед шоири ва ёзувчиси. Швед. акад. аъзоси (1912). Илк шеърлар тўплами — «Зиёрат ва дунё кезиш йиллари» (1888). Ўртаер денгизи атрофидаги кўҳна дунё «Эндимион» (1889) романида акс этган. «Ренессанс» (1890) романида ўзининг адабий манифести эълон қилинган. Унда натурализмни танқид қилиб, бой тасаввур, гўзалликни жонли ҳис қиладиган ва тушқун бўлмаган реализмга асосланган янгича эстетика яратишга чақирган. Х. «Шеърлар» поэтик тўпамидан сўнг швед адабиётида йирик шахс сифатида танилган. Х. Швецияни қудратли салтанатга айлантирган қирол Карл XII даври аскарлари ҳақида хикоялар ёзиб (1897—98), уларни бирига мазмунан улаб, «Карл XII нинг юришлари» китобини яратди. Бу китоб орқали янгича, миллий афсона яратмоччи бўлган. «Авлиё Биргит зиёрати» (1901), «Фолькунглар шажараси» (1905—07, 2 ж.ли) романлари ҳамда «Шведлар ва уларнинг дохийлари» (1908—10, 2 ж.ли) достонида у ўзининг дастлабки ғояларидан чекиниб, аристократик дунёсига қайтган. 1915 й. нашр этилган «Янги шеърлар» китобидан сўнг Х. Швециянинг кўзга кўринган лирик шоири сифатида тан олинган. Нобель мукофоти лауреати (1916).

ХЕЙЕРДАЛ (Heyerdahl) Тур [1914.6.10, Ларвик 2002.18.4, КоллаМикери кишлоғи(Италия)] — норвег этнографи ва археологи, денгиз сайёҳи, ёзувчи. Осло университетидида ўқиган (1933—37). Х.нинг 1саёҳати Полинезиядаги ФатуХива о.га бўлган (1937— 38). «КонТики» солида экипаж билан бирга-лиқда Перудан Полинезияга қадар Тинч океанини кечиб ўтган (1947). Бу саёҳат уни бутун дунёга машхур қилган. 1969—

70 й.ларда «Ра» папирус қайиғида Африкадан Марказий Америкадаги оролларгача борган. 1977—78 й.ларда қамишдан ясалган «Тигрис» қайиғида АлКурна (Ироқ) — Ҳинд дарёсининг қуйилиш ери — Жибути йўналиши бўйича сузган. Пасха, Галапагос ва Канар о.ларида археологик казишма ишлари олиб борган. Буюк сайёҳ викинглар ҳақидаги манбаларни тадқиқ этиш мақсадида 2001 й. Азов бўйига археологик экспедиция уюштирган. Кўплаб илмийоммабоп асарлар муаллифи. Асарлари: «КонТики»да саёҳат (1949), «АқуАқу» (1957), «Ра» (1970), «ҒатуХива» (1975) ва б.

ХЕЙЗЕ (Heyse) Пауль (1830.15.3, Берлин — 1914.2.4, Мюнхен) — немис шоири, ёзувчи ва новеллачиси. Берлин, Бонн (1847—51), Швейцария ва Италия (1852—53) университетларида таълим олган. Мюнхен ёзувчилар тўғараги раҳбарларидан бири; «санъат санъат учун» (соф санъат — бадий ижоднинг муайян мақсадга қаратилгани, санъатнинг сиёсат ва жамият талабларидан мустақил бўлишини ёқловчи бир қатор эстетик концепция) тарафдорларидан. Дастлабки асарлари — «Аррабиата» новелласи ва «Марион» кассаси (1855). «Треппилик киз» (1858), «Андреа Делфин» (1859), «Она портрета» (1859) асарлари муаллифи. Х. кассалар ва ҳикоялардан ташқари драматик асарлар ҳам ёзган. «Ганс Ланге» (1866) пьесаси, «Мария Магдалина» (1899) трагедияси оммабоп бўлиб кетган. Шунга қарамай, Х. ёзувчи сифатида кўпроқ танилган. «Аср фарзандлари» (1873), «Жаннатда» (1875), «Мерлип» (1892) романларида ахлоқий масалалар ёритилган. Х.нинг 24 жилдли новеллалари, 6 роман, 60 га яқин пьеса ва 9 шеърий тўплами нашр этилган. Нобель мукофоти лауреати (1910).

ХЕЙЛИТ (юн. cheilos — лаб) — лабларнинг яллиғланиши; бунда лабларнинг қизил ҳошияси, шиллиқ пардаси ва териси яллиғланади. Х.га лаб ёрили-

ши, куйиши, турли шикастлар, офтобда, изгиринда узоқ туриб қолиш, паразит замбуруғлар ёки вируслар, шунингдек, меъдаичак фаолиятининг бузилиши, юрак касалликлари, организмда витаминлар (хусусан, В гуруҳ витаминлар) етишмаслиги ёки аллергия (турли бўёқлар, лаб бўёғи) сабаб бўлади.

Ўткир ва сурункали кечади. Ўткир Х.да лаб қизаради, шишади ва безиллаб туради; баъзан йиринглайди (к. Абсцесс), тра кўтарилади, бош оғрийд. Сурункали Х.да лаб пуст ташлайди, узоқ вақтгача битмайдиган ёриқлар, ярачалар пайдо бўлади, лаб бичилади, шишади ва катталашади. Касалликнинг илк белгилари пайдо бўлганда дарҳол врачга мурожаат этиш ва даволаниш лозим.

Х.нинг олдини олишда шикастланган лабни риванол, калий перманганат (марганцовка) ёки фурацилин эритмасига ҳўлланган бинт, пахта билан тозалаб артиш; офтобда қуйган ёки шамолда ёрилган бўлса, таркибида А витамини бўлган юмшатовчи мазлар суртиш тавсия этилади.

ХЕЙМАНС (Heymans), Гейманс Корней (1892—1968) — бельгиялик физиолог ва фармаколог. Нафас ва қон айланишининг бошқарилишида каротид синуслар ва аорта хеморецепторлари аҳамиятини кашф этган. Нобель мукофоти лауреати (1938).

ХЕКЛАР, мерлузалар (Merlucciidae) — трескасимон балиқдар оиласи. Гавдасининг уз. 1,3 м гача (одатда, 40 см га яқин), вазни 10 кг гача. Орқа сузгичи 2 та. 4 уруғи, 15 тури бор. Атлантика ва Тинч океаннинг илиқ ва субтропик сувларида яшайди. Қумушранг Х., асосан, Шим. Америка соҳиллари яқинида кенг тарқалган. Уз. 70 см гача; 3—4 йилда вояга етади. Май— окт.да 40—150 м чуқурликда 400 минггача увилдирик ташлайди. Ҳаётининг дастлабки йилларида майда қисқичбақасимонлар, вояга етгандан сўнг йирик умурткасизлар

(кальмар, креветка) ва б. балиқлар билан озикланади. Х.нинг 1 тури Қора денгизда учрайди. Барча Х. йирткич. Овланади.

ХЕКМАН (Heckman) Жеймс (1944.19.4, Чикаго) — америкалик иктисодчи. Пристон университетини тугатган (1968). НьюЙорк ва Колумбия университетлари, Иктисодий тадқиқотлар миллий бюроси ва «РЭНД» корпорациясида ишлаган. 1977 й.дан Чикаго университети проф. Х. илмий ишлари меҳнат ресурслари, аҳолишунослик, «инсоний потенциал», давлат сиёсати, микроэконометрия соҳасида микро маълумотларни статистик таҳлил усуллари, хусусан, статистик танламани шакллантириш муаммоларига бағишланган. Нобель мукофоти лауреати (2000, Д. Макфадден билан бирга).

ХЕЛАТЛАР (юн. chele — қисқичбақа панжаси), комплексонлар — микроэлементларнинг металлорганик бирикмалари; микроўғит сифатида ишлатилади. Сувда яхши эрийди, ўсимликлар томонидан яхши ўзлаштирилади, тупроқ коллоидлари таъсирида чўкмага тушмайди. Микроорганизмларнинг емириш таъсирига қарши туриш хусусияти, барча тупроқларда гидролизга қарши турғунлиги, ўсимликларга зарарли таъсири йўқлиги билан аҳамиятли. Таркибида 1012% темир, 610% рух, 810% марганец, 9—18% мис бор. Тупроққа экин экиш оддидан бошқа ўғитлар билан бирга солинади, барглар орқали озиклантиришда қўлланилади.

ХЕЛИЦЕРАЛИЛАР (Chelicerata) бўғимоёқлилар типига мансуб умуртқасиз ҳайвонлар кенжа тип. Уз. 0,05 мм дан (айрим каналар) 1,8 м гача (казилма эвриптидлар). Х.нинг боши ва 6 та, кўкрак бўғими қўшилиб, бошкўкракни ҳосил қилади. Қорин қисми 12 бўғимдан, содда Х.да олдинги қорин (7 бўғим) ва кейинги қорин (5 бўғим)дан иборат (чаёнлар). Бошкўкракда 6 жуфт ўсимта бор, улар-

дан олдинги 2 жуфт оғиз тешиги олдида (хелицералар) ва орқасида (педипальпалар), кейинги 4 жуфти юриш оёқлари ҳисобланади. Қорин оёқлари қолдиғи ўзгариб жабралар, ўпка, тароксимон ўсимталар, ўргимчак сўгалларини ҳосил қилади. 2 синф: меростомалар ва ўргимчаксимонларга бўлинади. Меростомалар, асосан, денгизларда яшайди; кўпчилиги қирилиб кетган. Х. нинг 54000 га яқин тури мавжуд.

ХЕЛЬСИНКИ, Гельсингфорс Финляндия пойтахти. Усима ляннинг маъмурий маркази. Аҳолиси 551,1 минг киши (1999). Транспорт йўлларининг муҳим чорраҳаси. Фин қўлтиғи соҳилидаги порт. Мальми аэропорти халқдро аҳамиятга эга. Мамлакатнинг муҳим иқтисодий, молия ва маданият маркази. Етакчи саноат тармоғи — машинасозлик (асосан, кемасозлик, электротехника, кўтариш кранлари ва целлюлозақоғоз саноати учун жиҳозлар и.ч.). Тўқимачилик, кимё ва керамика, кўнпойабзал, полиграфия, озик-овқат саноати корхоналари мавжуд. Интлар, Мусика академияси, опера ва миллий театрлар, миллий, шаҳар, бадий, тарихэтнография музейлари, зоол. ва ботаника боғлари, йирик концерт заллари бор. Метрополитен қурилган.

Х.га 1550 й.да ВантайОки дарёсининг куйилиш жойида асос солинган ва дастлаб Гамельстат деб аталган. Финляндия Россияга қўшиб олиниб (1809) Буюк Финляндия князлиги тузилгач, 1812 й.да мамлакат пойтахти Турку (Або) ш.дан Х.га кўчирилди. 1917 й. дек.да мамлакат мустакллиги эълон қилингач, Х. Финляндия Республикаси пойтахти. Х.да халқаро учрашув, съезд, конференция ва кенгашлар бўлиб ўтади, Жаҳон Тинчлик кенгаши котибияти жойлашган.

Х. — замонавий шаҳар. Шаҳар марказида Швед театри биноси, Сокус универмаги, Парламент биноси жойлашган. Меъморий ёдгорликлардан собор, университет биноси, президент саройи, ратуша, Шаҳар думаси уйи ва б. сақланган.

Х. — туризм маркази.

ХЕЛЬСИНКИ УНИВЕРСИТЕТИ - Финляндиядаги йирик олий ўқув юртларидан бири. 1640 й. Турку ш.да ташкил этилган. 1828 й. Хельсинки ш.га кўчирилган. Теология, ҳуқуқ, тиббиёт, фалсафа, тарих, филол., табиий мат., кишлок ва ўрмон хўжалиги, пед. бўйича мутахассислар тайёрлайди. Кутубхонаси (1640 й. ташкил этилган)да 2 млн.га яқин асар сакданади. 27 мингдан ортиқ талаба таълим олади.

ХЕЛЬСИНКИ ЯКУНЛОВЧИ АКТИ — қ. Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик кенгаши.

ХЕМИНГУЭЙ (Hemingway) Эрнест Миллер (1899.21.7, ОкПарк, Чикаго яқинида — 1961.2.7, Кетчем, Айдахо штати) — америкалик ёзувчи. 1917 й.дан КанзасСитида журналистрепортёр сифатида иш бошлаган. 1-жаҳон уруши қатнашчиси (191418). Х. 1928 й.гача Парижда, 193960 й.ларда Кубада яшади. Дастлабки ҳикоялар китоби — «Бизнинг замонда» (1924). «Қуёш чикади» (1926, инглизча нашрларда «Фиеста» номи билан чоп этилган), «Алвидо, қурол!» (1929) романларида урушнинг бемисл мантиқсизликлари, инсон ҳақҳуқуқлари, эркига тажовуз, айни пайтда, инсоний мардлик, қадркиммат ва мухаббатнинг ҳар қандай ёвуз кучлардан устунлиги ёрқин ифодаланган.

1930-й.ларнинг 1-ярмида Х. ижодида тушқунликни кузатиш мумкин. Шу даврда ёзувчи ҳаёт йўлини қайта мулоҳаза қилиб кўришга, ўз ижодининг муайян йўналишларини аниқлашга интилади. Натижада «Пешиндан кейинги ўлим» (1932), «Африканинг яшил тепаликлари» (1935), «Ғолибга байроқ берилмайди» (1933) ҳикоялар тўплами дунё юзини кўради. «Хўкизнинг шоҳи», «Френсис Макомбернинг бахти», «Килиманжаро қорлари» (1936) ҳикоялари, «Тўқчилик ва йўқчилик» (1937) романида Х. ижо-

дий юксалиши кўзга ташланади. Х. асарларида дастлабки журналистик кузатув ўрнини тахлилий, қиёсий мулоҳаза ва мушоҳадалар эгаллайди. У ҳар қандай урушни қоралайди, шу туфайли инсоният азият чекаётганига эътибор қаратади. Инсон ҳуқуқлари йўлида, озодлик курашида ёлғиз майдонга тушишнинг ҳалокатли оқибатларга олиб келишини оддий кишилар образи орқали ифодалайди.

Х. 1931—39 й.лари испан халқининг миллий озодлик курашида ҳарбий муҳбир сифатида қатнашади. Шу йилларда унинг бир неча очерк ва репортажлари, «Мотам кўнғироғи» (1940) романи чоп этилади. Бу асарлардаги қаҳрамонлар халқ озодлиги йўлида фашизмга қарши курашадилар, инсоният тақдири учун ўзларининг масъул эканликларини қалбан ҳис этадилар, кишилар билан бирга изтиробга тушадилар, хавфхатардан қутулиш чораларини излайдилар.

2-жаҳон урушидан кейин Х. ижодида янги давр бошланган. Бироқ бу даврда юзага келган «Хавfli ёз» ва «Океандagi ороллар» романлари аввалгиларига қараганда бадий жиҳатдан анча бўш асарлар саналади. Лекин маълум муддат ўтиб, Х. инсоннинг руҳий ҳрлатини тадқиқ этиш билан жамиятдаги мавжуд вазиятни очиб беришга қодир асарларни яратди. Бадий жиҳатдан анча юксак бўлган «Дарёнинг нарёғида, дарахтлар соясида» (1950) романи, «Чол ва денгиз» (1952) қиссаси Х.га қатта шухрат келтирди. Х. 20-а.да ўзигагина хос бўлган қатъий ҳолисликка асосланган характерли услубни яратдики, кейинчалик Америка китъасидан этишиб чиққан ёзувчилар бу услубга тезтез мурожаат қиладиган бўлишди.

«Чол ва денгиз», «Алвидо, қурол!» ва б. асарлари ўзбек тилига таржима қилинган. Нобель мукофоти лауреати (1954).

Ад. Кашкин И., Эрнест Хемингуэй, М., 1966; Грибанов Б., Хемингуэй, М., 1970; Финкельштейн И., Хемингуэйро-

манист, Т., 1974; Папоров Ю.Н., Хемингуэй на Кубе, М., 1979.

Норали Очиллов.

ХЕМНИЦ (19531990 й.ларда КарлМарксШтадт) — Германиянинг жан. шаркий қисмидаги шаҳар. Саксония ерида. Аҳолиси 266 минг киши (1999). Муҳим саноат маркази ва транспорт йўллари чорраҳаси. Машинасозлик (хусусан, тўқимачилик ва кимё саноатлари учун жиҳозлар, автомобиль, мотоцикл ва велосипедлар и.ч.), кимё, тўқимачилик, трикотаж, тикувчилик ва мебель саноати корхоналари мавжуд. Шаҳарга 12-а.да Рудали тоғлардан ўтган савдо йўли ёқасида асос солинган. 12— 18-а.ларда қурилган меъморий обидалари сақланган.

ХЕМО... — ўзлашма кўшма сўзларнинг биринчи қисми; ўзи қўшилган сўзнинг кимёга, кимёвий жараёнларга алоқадорлигини билдиради (мас, хемосинтез, хемосорбция).

ХЕМОГЕН ЁТҚИЗИҚЛАР (хемо... ва ген) — эритмалардан турли моддаларнинг кимёвий йўл билан чўкиши натижасида ҳосил бўладиган ва сув ҳавзалари тубида йиғиладиган чўкинди тоғ жинслари, минераллар ва фойдали қазилмалар гуруҳи. Х.ё.нинг таркиби ва ҳосил бўлиш шароитлари ҳавза суви таркиби ва географик иқлим шароитига қараб турлича бўлиши мумкин. Х.ё. ҳосил бўладиган ҳавзалар — денгиз, қуруқлик ва ораликдаги ҳавзалар бўлиши мумкин. Тропик иқлимда жойлашган денгиз ҳавзаларида оҳақтош, гил, силикатли тоғ жинслари ва улар билан бирга темир, алюминий, марганец ва фосфорит рудалари; қуруқ иқлим шароитидаги ҳавзаларда эса, сув концентрацияси ортиб борган сари, аввал карбонатли ва сульфатли тоғ жинслари, сўнгра ҳар хил минерал тузлар; галит (ош тузи), сильвин (ялама туз), карналлит ва улар билан бирга учрайдиган бром, йод, бор, ишқорий металллар (литий, рубидий, цезий) чўкади.

Қуруқликдаги кўлларда ҳосил бўлган Х.ё. шу кўлга қуйиладиган дарёлар сувининг таркибига қараб, содали, сульфатли ва хлорли бўлади. Ўзбекистоннинг жан. даги қуруқ иқлим зонасида Х.ё. палеоцен ва, айниқса, юқори юра даври денгиз типидagi лагуна ҳавзаларида ҳосил бўлган. Бу ётқизиқлар карбонат, сульфит тоғ жинслари, ош тузи, калий тузлари қатламларидан иборат. Қуруқликдаги кўлларда ҳоз. кунгача ҳосил бўлаётган Х.ё. Қизилқум, Фарғона водийси, Устюрт ва б. жойларда кўп учрайди. Х.ё. қазилма бойлиқлар манбаи ҳисобланади.

ХЕМОРЕЦЕПЦИЯ (хемо... шрецепторлар) — бир ёки кўп ҳужайралилар ихтисослашган ҳужайраларининг ташқи муҳитдаги ҳаёт учун муҳим бўлган кимёвий моддалардан таъсирланиши. Х.нинг дастлабки жараёни таъсирловчи кимёвий модда билан ҳужайра мембранасидаги хеморецептор оксил ўртасидаги таъсирдан иборат. Х. — эволюция жиҳатидан энг қад. рецепция типи, барча тирик организмлар учун хос. Кўпчилик ҳайвонлар учун 2 хил Х.: интeрoхeмoрeцeпция (кўп ҳужайралилар ички муҳитини, жумладан, гормонлар, медиаторлар, антигенлар ва б.ни анализ қилувчи) ва экстерохеморецепция (ташки кимёвий таъсирларни қабул қилувчи) хос. Юксак тузилган орган измларда ихтисослашган кимёвий сезги органлари — ҳид билиш, таъм билиш пайдо бўлади. Бу хиддаги органлар умуртқали ҳайвонлар ва бир қанча умуртқасизлар (мас, ҳашаротлар)да бор. Бундан ташқари, кам ихтисослашган Х. — гавда қопламанинг таъсирловчи моддаларга нисбатан умумий кимёвий сезгирлиги ҳам мавжуд.

Х. кўпчилик ҳайвонларнинг озик кидириб топиши, душманлари ёки ноқулай шароитдан сакланиши, ўз тури ва оиласи индивидлари ҳамда ўз жуфтини топиб олишда катта аҳамиятга эга. Х.нинг жамоа бўлиб яшовчи ҳашаротлар ҳаётидаги аҳамияти айниқса катта. Бундай ҳашаротлар оиласидаги мураккаб

физиологик хаттиҳаракат реакциялари (озик кидириб топиш, ўзаро тобелик муносабатлари) X. билан боғлиқ.

ХЕМОСИНТЕЗ (хемо... ва синтез), хемолитоавтотрофия — таркибида хлорофилл пигменти бўлмаган микроорганизм (бактерия)лар томонидан аорганик бирикмалар (водород сульфид, олтингугурт, водород, аммиак, азот кислота, темир пероксиди, марганец ва б.)дан оксидланиш реакциясида ҳосил бўлган энергия ҳисобига карбонат ангидридининг ўзлаштирилиши ва органик бирикмаларнинг биосинтез қилиниш жараёни. X. рус микробиологи С.Н.Виноградский томонидан кашф этилган (1887). X.нинг кашф қилиниши тирик организмларда кечадиган моддалар алмашинуви жараёнининг асосий типлари тўғрисидаги тушунчани ўзгартириб юборди. Фотосинтездан фарқли равишда X. жараёнида ёруғлик энергиясидан эмас, балки оксидланишқайтарилиш реакцияларида ажралган энергиядан фойдаланилади ва бу энергия аденозинтрифосфат кислота (АТФ) ни синтез қилишда етарли бўлади. Электронларнинг донорлари сифатида оддий аорганик бирикмалардан фойдаланадиган организмлар хемолитотрофлар деб аталади. Буларга водород, олтингугурт, темир бактериялари ва денитрификацияловчи бактериялар қиради. Водород бактерияларидан берк экологик системада оксил олишда, атмосферани CO₂ дан тозалашда фойдаланиш мумкин. Хемосинтетик бактериялар биосферада турли элементларни ўзлаштиришда иштирок этади.

ХЕМОСОРБЦИЯ (хемо... ва сорбция), кимёвий сорбция — суюклик ва қаттиқ жиемнинг атроф муҳитдан моддалар ютиши. Бунда кимёвий бирикмалар ҳосил бўлади. Торроқ маънода X. қаттиқ жисм сиртининг моддани кимёвий ютиши, яъни кимёвий адсорбция деб қаралади. X.да иссиқлик миқдори кўпроқ ажралиб чиқади: одатда, X. иссиқлиги

84—126 кЖ/моль, баъзи ҳолларда, мас, кислороднинг металлларга сингишида 420 кЖ/моль дан ҳам ортиши мумкин. Кимёвий реакцияларга ўхшаб, X. ҳам анчагина фаоллаш (активация) энергиясини талаб қилади. Шунинг учун тра органда X. тезлашади. X.ни ўрганиш учун спектроскопия, электрон парамагнит ва ядровий магнит резонанс, электрон ҳамда ион проекторлари, секин ҳаракатланувчи электронлар дифракцияси ва б. қўлланилади. X. гетероген катализда, газларни тозалашда, вакуум техникаси ва б.да муҳим роль ўйнайди. X. саноатда кенг қўлланилади.

ХЕМОСТЕРИЛИЗАТОРЛАР, ҳашарот хемостерилизаторлари — бегушт қилиш хусусиятига эга бўлган кимёвий моддалар. Зараркунанда ҳашаротларга қарши биологик курашда фойдаланилади (улар организмда генетик ва функционал ўзгаришларни вужудга келтиради). Уч гуруҳга бўлинади. Антиметабол итл ар — метотрексат, аминоптерин, фторурацил ва б. кимёвий бирикмалар. Улар ҳашарот организмга киргач, алмашинувчи реакциялардаги нормал метаболитларни сиқиб чиқаради, жинсий ҳужайра ядросидаги ДНК ва РНК синтезини бузади ва асосан, урғочи ҳашаротларни бепушт қилади. Ал кил ловчи моддалар — хлорамбуцил, афолат, афроксид ва б. Улар жинсий ҳужайра хромосомаларида ўзгариш (уларнинг қайтақайта бирикиши ёки узилиши)га сабабчи бўлади ва, асосан, эркак ҳашаротларни бепушт қилади. Бошқа кимёвий бирикмалар — триазин типдаги гербицидлар, ксилогидрохинон, баъзи антибиотиклар, алкалоидлар, ҳашарот гормонларининг баъзи аналоглари X. бўлиши мумкин. Ҳашаротларни пуштсизлантириш учун препаратнинг жуда оз миқдорини унинг терисига (сиртдан таъсир этиш) тегизиш ёки озуқага кўшиб бериш кифоя. Бунинг учун жуда оддий мосламалар (қовета, цилиндр, қутича ва б.)дан фойдаланилади; бунда улар-

нинг ичига таркибида озуқа моддалари — шакар, шарбат ҳамда ҳашаротларни жалб килувчи модда — аттрактантлар ва б. бўлган махсус эритма шимдирилган доқа ёки губка солинади. Пуштсизлантирилган ҳашаротлар зараркунандалар кўп тарқалган жойларга қўйиб юборилади. Пуштсизлантирилган эркак ҳашарот табиатдаги серпушт урғочиси билан (ёки аксинча) қўшилганда вужудга келган туҳум ривожланишга лаёқатсиз бўлади.

Пуштсизлантириш усули зараркунандаларга қарши курашнинг бошқа усуллари билан биргаликда (мас, олдин инсектицидлар таъсирида ҳашарот миқдорини камайтириб) амалга оширилганда юқори самара беради.

Ад.: Ла Брек Ж.К., Смит К., Генетические методы борьбы с вредными насекомыми: (Хемотерилизация насекомых)/ Пер. с англ. М., 1971; Химическая защита растений/ Под ред. проф. Г.С.Груздева. Зид. М., 1987.

Султон Алимухамедов, Шамил Хўжаев.

ХЕМОТРОНИКА (хемо... ва ...трон) — илмий-техник йўналиш; иши электркимёвий жараёнлар ва ходисаларга асосланган автоматика, ўлчаш ва ҳисоблаш техникаси асбоблари ва қурилмаларини тадқиқ қилиш, ишлаб чиқиш ва қўллаш масалалари билан шуғулланади. Х. шуғулланадиган асбоблар ва қурилмаларнинг электрод — электролит чегарасидан электр токи ўтказилганда электркимёвий жараёнлар юз беради. Х.да ана шу жараёнлар ўрганилади. Х.да электроосмос ходисасидан, электрод атрофидаги қатламларда электролит фаол компонентлари ўзгариши ва б. ходисалардан ҳам фойдаланилади. Энг оддий хемотрон асбоб — электркимёвий уя ичига электролит тўлдирилган ва иккита электрод жойланган ихчам герметик шиша идиш (ампула)дан иборат. Бунда электролит сифатида кислоталар, тузлар ва асосларнинг сувдаги эритмалари ишлатилади. Электродлар Pt (платина), Ag

(кумуш), Al (алюминий), Zn (рух) ва б. металллар ва уларнинг қотишмаларидан тайёрланади. Кўпинча бу мақсадда Hg (симоб) дан фойдаланилади.

Хемотрон асбоблар асосида ихчам ток ва кучланиш кучайтиргичлари, тўғрилагичлари, вақт релелари, интеграторлари, тезланиш, тра ва тезлик датчиклари, титрашлар (вибрация) ни ўлчаш асбоблари, индикаторлар, кулонометрлар ҳамда 107 — 10 Гц частоталар диапазонида ишлайдиган бошқа асбоб ва қурилмалар яратилади.

ХЕМОТРОПИЗМ (хемо... ва тропизм), кимиотропизм — кимёвий моддаларнинг бир ёклама таъсирида ўсимлик органларининг бурилиб ўсиши (ўсув йўналишини ўзгартириши). Баъзи моддалар озмикдорда мусбат X. (ўсимлик органларининг таъсирот томонга қараб ўсиши) кўп микдорда эса манфий X. (органларнинг таъсирот томондан қарамақарши томонга қараб ўсиши) ҳосил қилади. Чанг найчаларининг уруғкуртакка қараб ўсишида, замбуруғлар гифасининг хўжайинўсимлик тўқимасига қўшилиб ўсиб кетишида, илдизнинг ўғит доналари томонга қараб ўсишида X. кузатилади.

ХЕНЧ (Hench) Филип Шоултер (1896.28.2, Питсбург 1965.30.3, ОчоРиос, Ямайка) — америкалик ревматолог. Питсбург университети тиббиёт мактабини тугатган (1920). Мейо клиникаси ходими (1921), тиббиёт бўлими консултанти ва ревматик касалликлар секцияси раҳбари (1926 й.дан). 1928 й.дан Миннесот (Рочестер) университетида, проф. (1947 й.дан). Ревматик касалликлар клиникасида эндокрин омилларни тадқиқ этган ва уларни даволашда буйрак усти бези пўстлоғи гормонини биринчи бўлиб қўллаган. Нобель мукофоти лауреати (1950; Э.Кендалл ва Т.Рейхштейн билан ҳамкорликда).

ХЕОПС (юн. Cheops), Хуфу (мисрча) — Миср фиръавни (мил. ав. 27-а. боши).

Х. даврига оид йилноманинг қолдиклари, шунингдек, Х.нинг Мағхара водийси (Синай я.о.даги мис ва феруза конлари яқинида жойлашган)да бадавийлар устидан қозонган ғалабаси акс этган қоятошга ўйиб ишланган расм сақданиб қолган. Х. исми Нубиянинг шим.да, Абу Симбалдан шим.ғарбдаги диорит тош конларида аниқланган. Геродот эҳромлар бунёд этишнинг қад. мисрча анъанасини баён қилар экан, Х.ни Мисрға кулфат келтирган, халқни ўзи учун ишлашга мажбур этган мустабид ҳукмдор сифатида тасвирлайди. Гизадаги Х. эҳроми — Миср эҳромлари орасида энг катта бўлиб, бал. 146,6 м ни ташкил этади.

ХЕРМЕСЛАР (Adelgidae)

тенг қанотлилар туркумига мансуб хашаротлар оиласи. Қанотли ва қанотсиз турлари бор. Шим. ярим шарнинг мўътадил минтақасидаги игнабаргли дарахтларда учрайди. 40 тури мавжуд. Х. ҳаёт циклида жинсий уруғланиш билан бирга партеногенез кўпайиш ҳам содир бўлиб туради. Икки уйли Х. (мас, яшил Х.) қора қарагай (бирламчи хўжайин)да кичкина ғуддаларга ўхшаш бўртмалар ҳосил қилади; бошқа игнабарглилар (иккиламчи хўжайин)да оталангач урғочи Х. қишлоғчи тухумлар қўяди. Бир уйли Х. (мас, сариқ Х.) ўрмон ва хиёбонлардаги дарахтларни зарарлайди.

ХЕРСОН — Украинанинг Херсон вилоятидаги шаҳар. Вилоят маркази. Днепрнинг ўнг соҳилида, унинг Днепр лиманига қуйилиш жойида. Денгиз ва дарё порти. Т.й. чорраҳаси. Аэропорт бор. Таркибида 3 шаҳар тумани мавжуд. Аҳолиси 328,4 минг киши (2004).

Шаҳар 1778 й.да кемасозлик қорхоналари билан бирга Қора денгиз флотани барпо этиш учун қалъа сифатида вужудга келган ва Херсонес Таврический деб аталган. 1783 йдан уездшаҳри. 1803 й.дан губерния маркази. Етақчи саноат тармоқлари — кемасозлик ва машинасозлик (қомбайн, қардан валлари, электро-

машинасозлик заводлари ва б.), нефтни қайта ишлаш, енгил (ип газлама кти ва б.), озиқ-овқат (консерва, гўшт, балиқ ва б.), қурилиш материаллари, мебель саноати тармоқлари ривожланган. 4 олий ўқув юрти, 2 театр, филармония, телемарказ, бадий, ўлкашунослик музейлари бор. Шаҳарда Украина обикор деҳқончилик и.т. институти, балиқ хўжалиги и.т. институтининг бўлими, Жан. Украина синов стяси мавжуд. Меъморий ёдгорликлардан Арсенал (18-а.), ГрекСофия черкови (1780), Святой Дух монастыри (19-а. бошлари), Спас собори (1806), Қора денгиз госпитали (1803—10) сақланган.

ХЕРСОН ВИЛОЯТИ - Украинадаги вилоят. 1944 й. 30 мартда ташкил этилган. Майд. 28,5 минг км². Аҳолиси 1145,4 минг киши (2004), украин, рус, белорус, яҳудий ва б. яшайди. 18 маъмурий туманга бўлинган, 8 шаҳар ва 29 шаҳарча бор. Шаҳар аҳолиси 59%. Маркази — Херсон ш. Муҳим шаҳарлари — Херсон, Каховка, Цюрупинск.

Табиати. Вилоят Украинанинг жан.да. Қра денгизбўйи пасттекислигида жойлашган. Жан.дан Қора ва Азов денгизлари билан ўралган. Ер юзаси текислик, жан.га томон бир оз қия. Қумли ороллар, қум тиллари, кичикроқ қўлтиқлар учрайди. Иқлими мўътадил континентал. Январнинг ўртгача траси жан.да —3° дан шим.да —5° гача, июлники жан.да 21,5° —23,5°. Ёзи иссиқ ва қуруқ, айрим вақтда бўронлар бўлиб туради. Вегетация даври 215—230 кун. Йиллик ёғин 300—400 мм. Асосий дарёлари: Днепр, унинг ўнг ирмоғи — Ингулец. Тупроқлари жан.да чириндиси кам қоратупроқ, тўқ қаштан тупроқлар денгиз соҳилида қаштан, шўртоб ва шўрхоқ тупроқлар. Вилоят ҳудудида АсканияНова, Қора денгиз кўриқхоналари, шунингдек, АзовСиваш кўриқхонаовчилик хўжалиги бор. Вилоят ҳудудининг 2,6% ўрмон ва бутазор.

Хўжалиги. Машинасозлик ва металлсозликда кемасозлик заводлари, қомбайн, қардан валлари ва электр машинасозлик

(Херсон), электр пайвандлаш жиҳозлари ва автомобиль таъмирлаш заводлари (Каховка) бор. Херсонда нефтни қайта ишлаш заводи ва Украинада шиша идишлар ишлаб чиқарувчи энг йирик заводлардан бири, Цюрупинскда целлюлозақоғоз кти, Новая Каховкада мебель фкаси ишлаб турибди. Енгил саноатда тўқимачилик етакчи ўринда (Херсон ипгазлама кти). Ипгазлама и.ч. бўйича Х.в. Украинада 1ўринда. Озиқ-овқат саноати консерва, ун ва ёрма, гўштсут, балиқ ва б. тармоқлардан иборат.

Қ.х.да ғаллачилик, сабзавотчилик, полизчилик, токчилик, боғдорчилик ва гўштсут чорвачилиги ривожланган. Ғалла, картошка ва сабзавот, емхашак экинлари экилади. Чорвачилиги гўштсутга ихтисослашган, чўққачилик ва майин жунли кўйчилик, пиллачилик, балиқчилик ривожланган (9 балиқчилик хўжалиги бор). Т.й. узунлиги 1100 км. Автомобиль йўллари уз. 6 минг км. Муҳим портлари: Херсон, Скадовск, Генческ, Хорли. Днепрда кема қатнайди. Аэропорт бор. 4 олий ўқув юрти, 2 музей, 2 театр, филармония, телемарказ фаолият кўрсатади.

ХЕРЦБЕРГ, (Herzberg) Герцберг Герхард (1904—99) — канадалик физик-кимёгар ва физик. Келиб чиқиши немис, 1935 й.дан Канадада. Дармштат технология интини тугатган (1928). Миллий тадқиқот марказида ишлаган (1949). Илмий ишлари атом ва молекуляр спектроскопия соҳаларига дойр. Кўпгина молекулалар ва эркин радикалларнинг спектрларини тадқиқ этган, уларнинг электрон структурасини аниқлаган. Нобель мукофоти лауреати (1971).

ХЕРШБАХ (Herschbach) Дадли Роберт (1932.18.6., СанХосе, Калифорния штати) — америкалик кимёгар. АҚШ Миллий ФА аъзоси. Калифорния университетида ишлаган (1958—63). 1963 й.дан Гарвард университети проф. Илмий ишлари физиккимёга оид. Х.

1960—70 й.ларда кимёвий реакциялар тезлиги ва механизмини тадқиқ қилиш натижасида тўғри элементар жараёнлар деб номланган 3 та ўзаро фарқланадиган янги механизмлар (тўхтатиш, уриниш ва оралик механизмлар)ни кашф этган. Нобель мукофоти лауреати (1986; Я. Л и ва Ж.Ч.Поляни билан ҳамкорликда).

ХЕРШИ (Hershey) Альфред Дей (1908.4.12, Лансинг Мичиган штати) — америкалик генетик ва вирусолог, Америка фан ва санъат академияси аъзоси. АКГЛ Миллий ФА аъзоси (1958 й.дан). Мичиган университетини тугатган (1930). 1934—50 йларда Вашингтон университетида дарё берган. 1950 й.дан Карнеги интида иишаган (1962 й.дан директор). Илмий фаолияти бактериофаглар генетикаси ва ДНК вируси кимёсига оид. Х. бактериофаглар хромосомасининг генетик харитасини тузди; бактериофаглар ирсиятини ташувчиси унинг ДНК си эканлигини аниқлади. Нобель мукофоти лауреати (1969, Ш.Дельбрюк ва С.Лурия билан ҳамкорликда).

ХЕТАГУРОВ Коста (тахаллуси, асл исмшарифи Константин Леванович Хетагуров) [1859.3(15).10, хоз. Шим. Осетия Алагир тумани Нор кишлоғи — 1906.19.3(1.4), ҚорачойЧеркас вилояти Коста Хетагуров қдшлогга; Владикавказда дафн этилган] — осетин шоири ва жамоат арбоби. Осетин адабиётининг асосчиси. Петербург БАДаўқиган (1881—85). 1891 й. ҳукумат қарорларига қарши публицистик мақолалари учун 5 йилга Тверь вилоятига сургун қилинган. 1893 й. фев.дан «Северный Кавказ» («Шимолий Кавказ») газ.да ишлаб, чор ҳукуматининг Кавказдаги сиёсатига қарши мафқуравий кураш олиб борганлиги сабабли 1899 й.да Херсон вилоятига бадарға этилган. 1902 й. сургундан қайтган. 1903 й.да оғир касалликка чалиниб, ижодий ва ижтимоий фаолият билан шуғуллана олмаган. Х.нинг адабий мероси лирик шеърлар, масаллар, романтик ва хажвий дoston-

лар ҳамда шеърий ривоятлардан иборат. Х.нинг рус тилида ёзган шеърлари «Шеърлар» (Ставрополь, 1895), осетин тилида ёзганлари эса «Ирон фандир» («Осетин сози», 1899) тўпламларида эълон қилинган. Х. шеърий ижодининг марказида осетин халқининг тарихий тақдири билан боғлиқ масалалар ётади («Фотима», 1889; «Суд олдида», 1893; «Йиғлоки қоя», 1894 дostonлари; «Кимдир» этнографик очерки). Х.га қадар ҳам осетин тилида шеърлар ёзилганига қарамай, у ғоявийбадий ва лисоний жиҳатдан юксак асарлари билан миллий адабиётга тамал тошини қўйди. Владикавказда Х.нинг уймузейи бор. Ас: Собрание сочинений, т. 1—3, М., 1973.

ХЕТТ ПОДШОЛИГИ — Кичик Осиёдаги қад. давлат (мил. ав. 18—12-а. бошлари). Таркибига хеттлар, хаттлар ва б. этник гуруҳлар кирган. Хеттлар подшоси Аниттас даври (тахм. 18-а.)да Анатолиянинг баъзи вилоятлари бирлаша бошлаган. У Неса, Хаттусас ш.ларини босиб олган. Куссар ш.ни пойтахт қилган. Қад. хетт сулоласининг асосчиси — Лабарна (17-а. бошлари) Х.п. ҳудудини кенгайтирган. Лабарнанинг вориси Хаттусилис I даври (17-а. ўрталари)да Кичик Осиёнинг шим.даги Цальпа ш. ва Кичик Осиёнинг бир қанча жан.шарқий вилоятлари батамом босиб олинган. У пойтахтни Хаттусасга қўчирган. Хаттусилис I нинг ўғли Мурсилис I (17-а. охири) даврида Х.п.нинг харбий қудрати ниҳоятда ошган. 14—12-а.ларда Хетт подшолари Шим. Сурия ва Шим. Месопотамияда яшайдиган хуррий қабилалардан бўлган. Подшо Суппилиумас I (14-а. бошлари) узоқ давом этган урушлардан кейин Митанни (Шим. Месопотамиядаги қад. давлат)ни босиб олган. Угарит (Шим. Финикиядаги қад. шаҳардавлат)ни ўз вассалига айлантирган. Мурсилис II ҳукмронлиги (14-а. охири)дан бошлаб Х.п. билан Миср ўртасида Сурия учун кураш кетган. 13-а. охири — 12-а. бошларида Х.п. ўзаро урушлар, қарам вило-

ятлар ва иттифоқдош подшоликларнинг ажралиб кетиши туфайли инкирозга учраган. Қад. Х.П.нинг охириги йирик подшоси Телепину (16-а. охири) бўлган. Кичик Осиёнинг шарқига жан. ва ғарбдан халқларнинг кўчиб келиши билан подшолик барҳам топган.

ХЕТТ ТИЛИ — ўз ёзувига эга бўлган энг қад. хиндевропа тилларидан бири; хатт, палайя, лидия ва б. тиллар билан хетт — лувий тиллари (анатолия тиллари) гуруҳини ташкил этган улик тил. Х.т.да сўзлашувчи аҳоли қад. Анатолиянинг марказий ва шим. қисмларида яшаган. Х.т. тарихида 3 давр фарқланади: қад. давр (мил. ав. 18—16-а.лар), урДТa давр (мил. ав. 15-а. — 14-а. боши) ва янги давр (мил. ав. 14-а. ўрталари — 13-а.). Бизгача етиб келган матнларнинг аксарияти Янги подшолик даврига мансубдир. Х.т.нинг асосий грамматик хусусиятлари: феъл қўшимчалари 2 турга бўлинган, отлар 2 грамматик жинс категориясига бўлинган. Лексикасида хатт, аккад ва хуррит тилларидан ўзлашган сўзлар — асосан терминлар кўп бўлган. Х.т. ёзуви — миххат бўлиб, у шим. Суриядан, эҳтимол, қад. аккад миххатидан ўзлаштириб олинган. Ёзма ёдгорликлари асосан 1906—07 й.лардаги археологик казишмалар чоғида Хаттусасдаги (Туркия, ҳоз. Бўғозкўй) подшолик архивидан топилган.

ХЕТТЛАР — Кичик Осиёда қадимда яшаган халқ. Хетт тилида сўзлашган. Шунинг учун ҳам одатда Х. ёки уларнинг авлодлари Кичик Осиёга Болкон («ғарбий» назария) ёки Кавказ орқали («шарқий» назария) келиб жойлашган деб ҳисобланади. Қад. Хетт подшолигида шаҳарларнинг шарққа хос услубда қурилиши Х.нинг Кавказ орқали кўчиб келганини кўпроқ тасдиқдайди. Анатолиянинг савдо марказларидан топилган аккад тилида ёзилган ҳужжатларда хетт тилига мансуб сўзлар ва шахс номларининг учраши, Х.нинг мил. ав. 3—2минг йилликлардан бошлаб Кичик Осиёда

яшай бошлаганлигини кўрсагади. Мил. ав. 14—12-а.нинг бошларида Хетт подшолигида хетт тили асосий давлат тили бўлсада, Х. бошқа этник гуруҳлар билан кўшилиб кета бошлаган.

ХЕТТЛАР МАДАНИЯТИ - мил. ав. 2-минг йилликда равақ топган Хетт подшолигида шаклланган маданият. Подшолар қароргоҳи бўлган Хаттусас ш. (Кичик Осиёдаги ҳоз. Боғозкўй ш.) барча хетт шаҳарлари каби доирасимон тархли, мудофаа девор ва иншоотларга алоҳида аҳамият берилган, шаҳарнинг кўш девори бурж, миноралар билан мустаҳкамланган. Бинолар ҳайкал, рельефлар билан безатилган. Шаҳар дарвозаларининг икки ёнига улкан шер ҳайкали, сфинкс лар ўрнатилган. Боғозкўй яқинидаги Ёзувлиқоя рельефлари (мил. ав. 16—13-а.лар)да шер устида тик турган кишилар акс эттирилган, 2 бошли бургут тасвири гербни эслатади. Баъзи рельефларда, хеттларнинг доирасимон тамғаларидаги каби, рамзий тасвирлар учрайди. Мил. ад. 1600 й.да қад. хеттларда ҳайкалтарошлик, кулолчилик тараққий этган (мас: ўрдақбурун шаклидаги кўзачалар, ҳайвонлар шаклида ишланган идишлар, маъбудлар ва б. тасвирланган идишлар).

ХЕУОРС (Haworth) (Геворт, Хэворт) Уолтер Нормен (1883.19.3, Чорли — 1950.19.3, Бирмингем) — инглиз органиккимёгари. Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1928 й.дан). Манчестер университетида (1911), Шотландиядаги Сент-Андрус университети коллежида ишлаган (1912 й.дан проф.). Ньюкаслдаги Дархем университети (1920—25), Бирмингем университети (1925—48) проф. Асосий илмий ишлари углеводлар кимёсига оид. Метилсульфат ва ишқорлардан фойдаланиб кандларнинг метил эфирларини олиш усулини таклиф этган (1915). Бу усул углеводлар тузилишини ўрганишда муҳим роль ўйнаган. С витаминнинг тузилишини аниқлаган ва

уни илк бор синтез қилган (1933, Т. Рейхштейн билан бир вақтда). Нобель мукофоти лауреати (1937).

ХЕФРЕН (юн. Chephren), Хафра (миерча) — Миср фиръавни (мил. ав. 27-а. охири — 26-а. боши). Хеопснинг ўғли ёхуд укаси. Геродот уни Хеопснинг деспотик ҳокимиятини давом эттирувчи сифатида таърифлайди. Ғизодаги Х. эҳроми — катталиги жиҳатидан 26ўлиб (бал. 143,5 м), қадимда яширин йўл орқали водийдаги гранит ибодатхона билан боғланган; ибодатхонадан Х.нинг диоритдан ишланган 2 ҳайкали топилган (Крҳирадаги Миср музей ида сақланади). Эҳром яқинида Х. даврида қоятошлардан ўйиб ишланган Сфинкснинг улкан ҳайкали бор.

ХИБИН ТОҒЛАРИ (фин тилида хибин — кичик тепа маъносини англатади) — Кола я.о.даги тоғ массиви. РФ Мурманск вилоятида. Майд. 1300 км², энг баланд жойи 1191 м. Плато шаклида бўлиб атрофи ботқоклашган пастбаланд текислик. Тоғ тундраси мавжуд. Тоғ ён бағирлари ва этаклари игна баргли ўрмон ва паст бўйли қайинзорлар билан қрпланган. Айрим жойларида музлик ва қорликлар бор. Қор кўчкилари тезтез қузатилади. Ёввойи ҳайвонлардан лемминг, кутб тулкиси, тундра қаклиги, оқ бойўғли яшайди. Х.т. интрузив массиви, нефелин, сиенитлардан ташкил топган. Бой апатитнефелин рудалари конлари очилган. Улар негизида апатит саноати юзага келган. Вудьеврчорр тоғида дунёдаги ягона кутбальп ботаника боғи жойлашган.

ХИВА — Хоразм вилоятидаги шаҳар. Хива тумани маркази. Ўзбекистоннинг шим.ғарбида, вилоятнинг жан.да, Амударёнинг чап соҳилида, дарёдан 40 км жан.да, 91 м баландликда жойлашган. Шаҳар ёнидан Полвонёп (қад. Хейканик) канали ўтган. Яқин т.й. станцияси — Урганч (30 км). Майд. 0,08 минг км². Аҳолиси 51,2 минг киши (2004).

Х. — Ўзбекистоннинг қад. шаҳарларидан бири. Археологик маълумотларга кўра, шаҳар мил. ав. 5-а.да барпо этилган. Унинг номи шаҳарнинг қад. қисмида жойлашган Хивак (Хейвак) қудуги билан боғлиқ. Баъзи тадқиқотчилар шаҳар номини хоразмий тилига яқин бўлган қад. осетин тилидаги «Хиау» — қалъа сўзидан, бошқалари бу атамани антик даврдан Х. худудидан оқиб ўтган Хейканиқ (ҳоз. Полвонёп) каналининг ўзгартирилган (Хейканиқ—Хейваниқ—Хейвак—Хева— Хива) номидан келиб чиққан дейдилар. Хоразмлик тарихчисолномачи Худойберди Қўшмуҳаммад ўзининг 1831 й.да ёзган «Дили Ғаройиб» асарида Хоразмнинг қад. шаҳарларини номманом санар экан, «Бу мамлакатнинг яна бир қалъаси — Қалъаи Рамлдир. Бу қалъага Сом ибн Нуҳ асос солган бўлиб, у ҳозирги Хивак номи ила машхурдир» дейди.

Халқ ривоятларида ҳам шаҳарнинг бунёд этилиши Нуҳ замонларига боғлиқ тақалади. Бунда Нуҳнинг ўғли Сом бўлажак шаҳар ёнига келиб қудуқ қаздирган ва шу билан Х.га асос солган. Ҳақиқатан ҳам Х.нинг Ичан қалъасида қад. Хейвак (Хивак) қудуғи сақланиб қолган.

Х. тўғрисидаги дастлабки ишончли маълумотлар 10-а.дан бошлаб арабфорс тилидаги тарихийгеографик манбаларда учрайди.

Истахрий (930) Х.ни ўша даврдаги энг йирик 30 та шаҳар рўйхатида киритган. У. Х.ни Ҳазораспдан 8 фарсах масофада Журжония (Гурганж) йўлида жойлашганлигини кайд қилади. Мукаддасийнинг маълумотларига кўра эса Х. билан Ҳазорасп ўртасидаги масофа 8 довон (10 фарсах)дан иборат бўлган. Х. Ёқут Хамавий (13-а.), Низомиддин Шомий (14-а.) асарларида ҳам карвон йўлида жойлашган шаҳар сифатида эслатиб ўтилади.

17-а.да яшаб ўтган Маҳмуд ибн Валий бу шаҳар тўғрисида шундай ёзади: «Хива кенг ва баҳаво шаҳар. У шайх Нажмиддин Кубронинг ватанидир». Абулғозий

Баҳодирхоннинг «Шажараи турк» ва «Шажараи тарокима» асарларидаги Х. хусусидаги фикрлари ҳам ана шу даврга мансуб.

Х. ўзининг тарихий ўтмиши, меъморий тузилиши, обидаларининг яхлит сақланганлиги жиҳатидан мазкур қад. шаҳарлар орасида алоҳида ўрин тутди. Ер куррасида машхур бўлган Афина, Рим, Қоҳира ш.ларига тенгдош бўлган бу шаҳарнинг Ичан қалъа қисми (1990) Жаҳон мероси рўйхатида киритилган 100шаҳар бўлиб, дунёга алХоразмий, Нажмиддин Кубро, Шихабуддин Хивакӣй, Пахлавон Маҳмуд, Муҳаммад Раҳимхон (Феруз), Мунис ва Огаҳий каби буюк зотларни етказиб берган азим замин ҳисобланади.

Мил. ав. 5-а. охиригача Х. Хоразм таркибида Ахоманийлар давлати тасарруфида, сўнгра мустақил Хоразм давлати таркибида бўлган. Илк ўрта асрлардаХ. орқали Шарқни Ғарб билан боғловчи Буюк ипак йўли ўтган. 4-а. бошларидан Х. — Хоразм билан бирга Сосонийлар давлати таркибига кирган. Будаврда у қалъа девори билан ўраб олинган. 712 й. Х.ни араблар истило қилган. Араб сайёҳдари Истахрий ва Мукаддасий кўлөзмаларида келтирилишича, Х. 10-а.да Хоразм воҳасида энг йирик шаҳарлардан бири бўлган. 1221 й.дан мўғуллар империяси, 1389 й.дан темурийлар давлати таркибида, 16-а. бошларидан 1920 й. 2 фев.гача Хива хонлиги пойтахти бўлган. Хонлик 1873 й. рус қўшинлари томонидан забт қилиниб, Гандимиён шартномасида кўра, Россия империяси протекторатига айлантирилган. 1920—24 й.ларда Х. Хоразм Халқ Совет Республикаси пойтахти бўлиб турган.

Х.ни археологик жиҳатдан ўрганиш қисман С.П.Толстов, Я.Ф.Фулмоов, А.И.Тереножкин ва б. томонидан 20-а. ўрталаригача олиб борилган. 1984—1993 й.ларда археологик казишма ишлари режали равишда кенг миқёсда олиб борилди. Қазिशмалар Ўзбекистон ФА Қорақалпоғистон бўлими археологлари

ва хоразмлик археологлар ҳамкорлигида амалга оширидди. Шаҳар худудида 6 та стратиграфик қазилма ва 7 шурф белгиланди. Х.нинг қад. қисми — Ичан қалъада 1200 м² бўлган майдон қазиб ўрганилди. Археологик ашёларнинг 7 м гача чуқурликдан топилганлиги, шаҳарнинг пайдо бўлиш даври қад. эканлигидан далолат беради. Шаҳар тарихий тараққиётининг биринчи даврида Ичан қалъа ўрнида одамлар яшай бошлаган. Археологик материалларнинг шаҳодатича, бу давр мил. ав. 5-а. га тўғри келади. Кулолчилик чархида тайёрланган сопол буюмлар мажмуаси, шунингдек, пахса девор қолдиқлари шу даврга мансубдир. Мил. ав. 5-а. охирида Хоразм Эроннинг сиёсий тазйиқидан халос бўлгач, Х.да шаҳар системасининг асосий элементлари шакллана бошлади.

Мил. ав. 4—3-а.ларда қалъа атрофи 2 қаватли қалин девор билан ўраб олинди. Девор олдин пахса, унинг устига хом ғишт терилиб, бунёд этилган. Ђиштларнинг аксариятига тамга босилган. Девор орасида (ичида) эни 2 м ли йўлак бўлган. Девор бўйлаб, ҳар 22—27 м масофада миноралар тикланган. Девордаги миноралар тўғри бурчакли бўлган. Қалъа деворининг бутун тизими асосий девордан 4,4—8,5 м масофадаги кўшимча тўсиқ — девор билан ўраб чиқилган.

Девор ичи ва йўлақлардан топилган сопол буюмлар мил. ав. 4—3-а.ларга тааллуқли. Бўйин қисми ингичка, нозик килиб ишланган хум ва хумчаларнинг сиртига оч пушти рангда гул нақши солинган. Яна бир нодир топилма — кўзачанинг шер калласи шаклидаги дастасидир. Қад. қалъа девори ва йўлақлар Х. ўша даврда воҳада йирик шаҳарлардан бири сифатида Хейканиқ (Полвонёп) канали соҳиллари ҳамда соҳилга яқин худудларни назорат қилиб турганлигини тасдиқловчи далилдир.

Х. дастлаб агрархунарманд шаҳар сифатида ривожланди. Мил. ав. 2-а.да Х.нинг катта қисми қум остида қолгач,

аҳоли шаҳарни тарк этди. Ичан қалъа деворлари вайрон бўлди.

Мил. бошларида шаҳарда ҳаёт яна тиклана бошлади. Қалъа деворининг ғарбий қисмида арк бунёд этилди. 1—3-а.ларда (Кушонлар даври) Х. Ичан қалъа деворлари ташқарисидан қалин ғиштин девор билан мустаҳкамланди, натижада шаҳар девори қалинлиги 7,5—9 м га етди.

Археологик тадқиқотларнинг кўрсатишича, мил. 4—5-а.ларда шаҳарни яна қум босган. 6—8-а.ларда Х. қайта тиклана бошлади. Х. худудида заминдорларнинг дастлабки кўшклари пайдо бўла бошлади. Ичан қалъада шундай кўшқлардан 2 таси топилган.

Шаҳар Хоразмшоҳлар даври (12—13-а. боши) раванқ топиб, худуди кенгайди. 1220—21 й.ларда Х. Чингизхон кўшинлари томонидан вайрон этилди. Кейинроқ қайта тиклана бошлади. Хунармандчилик (кулолчилик, кошинкорлик ва б.) ривожланди.

Кейинги даврда айникса, 16—19-а.ларда шаҳар жадал тараққий эта борди. Қуйи Волга, Ўрта ва Яқин Шарқ шаҳарлари билан савдо алоқалари ўрнатилди.

Х. 16-а.нинг 2-ярмидан Хоразмнинг пойтахтига айлангач, ҳар томонлама ривожланди. Меъморий қиёфаси ҳам ўзгара борди. Шаҳардан ўзаро кўндаланг кесишган 2 та катта кўча ва 4 дарвоза (Отадарвоза, Полвондарвоза, Боғчадарвоза, Тошдарвоза) орқали Дишан қалъа (рабод) га чиқилади. Ичан қалъа деворининг уз. 2200 м, бал. 6—8 м, таг заминининг қалинлиги 5—6 м. Қалъа тўғри тўртбурчак шаклида қурилган бўлиб, уз. 650 м, эни 400 м, жами 26 га майдонга эга.

Х.нинг рабод қисми Дишан қалъа 1842 й. Оллоқулихон даврида (1825—42) баланд девор б-н ўраб олинган. Ўша даврда Ичан қалъада 33 маҳалла (мачитқавм) ва Дишан қалъада 34 маҳалла бўлган. Маҳаллалар номи шу ерда яшаётган аҳолининг касбқори (Читқарлик, Элак-

чилик, Кулоллар, Мисгарлик, Фасоллар) ёки шахс лавозими (Отамурод кушбеги, Ёқуб меhtar, Юсуф ясовулбоши) билан аталган. Шаҳарда 109 каттакичик кўча, 79 масжид ва 120 қорихона бўлган. Х.да 19-а. ўрталарида 20 минг киши яшаган. Шаҳар, асосан, 19-а.нинг 2-ярмидан кенга борди.

1874 й.да шаҳар маъмурий жиҳатдан Қумёсқа, Каптархона, Ўр, Кўҳнабозор, Калтаминор, Амин чорсу, Мевастон, Қораълам ва Янги қалъа мавзеларига бўлинган. Х. хоннинг «мулки холисаи» ҳисобланиб шахсан унинг ўзи томонидан бошқарилган. 19-а. охири — 20-а. бошларида Х.да 64 Мадраса, 79 масжид бўлган. 1924 й. шаҳарда олинган аҳоли рўйхатида 4029 хонадонда 18145 киши қайд қилинган.

Х.нинг илк тарҳи 1740 й.да чизилган. Шаҳар тарҳи узунасига 1 минг м, энига 400 м бўлиб, 40 га майдонни эгаллаган. Унинг бутун теварак атрофи сувли хандақ билан ўраб олинган. Шаҳарга шарқ томондан махсус кўприк орқали кириш мумкин бўлган. Кўприк кечалари кўтариб қўйилган. Кўприк ёнидаги дарвозадан бошланган катта кўча тўппатўғри Арк дарвозасига бориб такалган. Арк шаҳарнинг ғарбий қисмида жойлашган. Шаҳарнинг асосий кўчаси уни 2 қисм (шим. ва жан.) га ажратган. Аркда хон саройи, ҳарамхона, аслахахона бўлиб, улар махсус қалъа девори билан ўралган. Лекин, ўша даврдаги баъзи иншоотлар чизмага кирмай қолган. Шаҳарнинг яна бир тарҳи Россиядан махфий топшириқ билан келган топограф Г.Н.Зеленин томонидан 1839 й.да чизилган. Зелениннинг маълумотларига кўра, шаҳарда ўша даврда 17 та масжид, 22 та маҳалла ва 260 савдо растаси бўлган. Шаҳарнинг жуда аниқ ва мукамал бўлган сўнгги тарҳи 1873 й.ги рус истилосидан сўнг рус топографлари томонидан тузилган ва ўша йилиёқ «1873 йилги Хива юришлари» мақоласига илова тарзида босилган.

Меъморий ансамблининг яхлитлиги жиҳатидан шаҳар Ўрта Осиёда яго-

на ҳисобланади. 1967 й.да Ўрта Осиёда илк бор Х.нинг Ичан қалъа (шаҳристон) қисми тарихиймеъморий ёдгорликлар қўриқхонаси деб эълон қилинди. Х.нинг жаҳон маданияти тараққиётида тутган ўрни ЮНЕСКО Бош конференциясининг (1995 й. окт.—нояб.) 28сессиясида алоҳида қайд қилинди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 й. 3 январьдаги қарори билан Х.нинг 2500 йиллиги 1997 й.да жаҳон миқёсида кенг нишонланди.

Шаҳарда «ХиваКарпет» қўшма корхонаси, сопол буюмлар, пахта тозалаш, гишт заводлари, тикувчилик, «Хива гидами» акциядорлик жамияти ва б. гилам тўкиш корхоналари, нон кти, дехкон бозори, маданий, савдо ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари фаолият кўрсатади. Урганч университетининг агроменежмент фти, Ўзбекистон ФАнинг Хоразм Маъмун академияси бўлими, Қорақум и.т. станцияси, пед., тиббиёт, туризм касб-хунар коллежлари, касб-хунар лицейи, гимназия, 15 умумий таълим мактаби, меҳрибонлик уйи, 2 махсус интернат, вилоят қўғирчок театри, санъат мактаби, 2 кутубхона ва унинг тармоқдари, маданият ва истироҳат боғи мавжуд. АлХоразмий, Феруз ёдгорликлари, биринчи ўзбек кинооператори Худойберган Девонов музейи, марказий стадион, спорт мажмуаси, теннис корти, спорт заллари ва б. спорт иншоотлари бор.

Туман марказий касалхонаси, поликлиника, туғруқхона, болалар касалхонаси, тиш даволаш маркази, марказий дорихона, хусусий дорихоналар ва б. тиббий муассасалар мавжуд.

Тарихий-меъморий обидалардан Сайд Аловиқдин мақбараси, Пахлавон Махмуд мажмуаси, Жума масжид, Кўҳна Арк, Оқшайх бобо кўшки, Тошховли, Нуруллабой саройи, Муҳаммад Аминхон мадрасаси, Муҳаммад Раҳимхон мадрасаси, Ислохўжа мадрасаси ва минораси, Оллоқулихон мадрасаси, Қутлуғмурод иноқ мадрасаси, Оллоқулихон карвонсаройи ва тими, Анушахон хаммоми, Оқ

масжид, Полвон дарвоза, Ота дарвоза, Боғча дарвоза, Тош дарвоза, Ҳазорасп дарвоза, Куш дарвоза ва б. сакланиб қолган.

Шахарда «Хива—Шарк гавҳари» журнали (2001 й.дан), «Хива тонги» туман газ. нашр этилади. Шаҳар жаҳон туризми марказларидан бирга айланган. Х.га ҳар йили 200 мингдан зиёд сайёҳ, шу жумладан, 7 мингга яқин хорижлик сайёҳ ва меҳмонлар ташриф буюради. Шаҳарда «Ўзбектуризм» миллий компаниясига қарашли ва бир неча хусусий меҳмонхоналар ишлаб турибди.

Х.дан Урганч ш.га троллейбус катнови йўлга қўйилган (1997). Х.—Тошкент, Х.—Бухоро, Х.—Навоий—Самарканд—Тошкент йўналишида, шунингдек, Урганч, Қўшқўпир, Янгиариқ, Боғот, Ҳазорасп ва вилоятдаги бошқа шаҳар ва йирик аҳоли пунктларига автобуслар ва маршрутли таксилар катнайди.

Ад.: Гулямов Я.Г., Памятники города Хивы, Т., 1941; Абдурасулов А., Хива, Т., 1997; Захидов П.Ш., Хива, Т., 1980; Мамедов М.А., Мурадов Р.Г., Средневековые письменные источники о древнем Урганче, Ашхабад, 2000.

Абдулла Абдурасулов, Иброҳим Каримов.

«ХИВА ГИЛАМИ» АКЦИЯ-ДОРЛИК ЖАМИЯТИ — гиламчилик саноатининг йирик корхонаси. «Ўзбекенгилсаноат» давлатакциядорлик компанияси таркибига киради. Гилам, гилам махсулотлари, калава ип ишлаб чиқаради. Корхона Хива гилам комбинаты номи билан қурилган (йиллик лойиҳа қуввати 2450 минг м² гилам, 4000 т дан ортиқ калава). 1 навбати 1977 й.да, 2 навбати 1978 й. охирида ишга туширилган.

1988 й.да кт ва Ҳазорасп ип йигирув фкаси қўшилиб, Хива гилам ишлаб чиқариш бирлашмасига айлантирилди. 1990 й.да корхонада 2450 минг м² гилам ва 4022 т калава ип ишлаб чиқарилди. 1994 й.дан корхона «Хива гилами» очиқ турдаги акциядорлик жамиятига айлан-

тирилди. 2001 й.да Ҳазорасп ип йигирув фкаси мустақил корхона сифатида ажралиб чиқди. Кейинги йилларда корхона реконструкция қилинди. Замонавий ППМ240 Ш ип йигирув машиналари, Россиянинг АЧ214 тараш аппаратлари билан жиҳозланди, корхонада гилам и.ч. қувватларини тўлик таъминлайдиган ҳажмда ярим жун калава и.ч. йўлга қўйилди. 2002 й.да корхона и.ч. майдонининг ярмида (30 тўқув станогини) ташки бозорда харидоргир бўлган жун гиламлар ишлаб чиқарадиган «Хива Карпет» Ўзбекистон—Германия қўшма корхонаси ташкил этилди.

2003 й.да корхонада 1430 т калава, 756 минг м² гилам ишлаб чиқарилди. Махсулотлари Россия, Украина, Германия ва б. давлатларга экспорт қилинади.

Ад.: Сафоев А., Хива гилами. Урганч, 1993.

ХИВА «ИЧАН ҚАЛЪА» МУЗЕЙ-ҚЎРИҚХОНАСИ, Хива «Ичан қалъа» тарихиймеъморлик музейқўриқхонаси — Хива ш.даги музейқўриқхона; Хоразмнинг қад. моддий ва маданий ёдгорликларини, авлоданавадга ўтиб келаётган ўзига хос анъаналарини саклаш, ўрганиш ва тарғиб қилиш билан шуғулланадиган маданиймаърифий муассаса. 1920 й. Кўхна Арк (Арзхона)да кўргазмамузей тарзида очилган; 1924 й. Тошховлита кўчирилган. 1969 й.дан Хоразм тарихийинкилобий музейи «Ичан қалъа» музейқўриқхонаси билан бирлаштирилиб, ҳоз. номи билан аталади. 1990 й.да Ичан қалъа ўзининг тарихий аҳамиятга эга майдонлари (Дишан қалъа девори харобаларига қадар бўлган ҳудуди) билан Жаҳон мероси рўйхатига киритилган.

Музейқўриқхона 26 га майдонни эгаллаган бўлиб, унинг таркибида 54 та тарихий обидалар бор, 3253,2 кв. м майдонни Хоразмнинг қадимдан ҳоз. давригача бўлган бой тарихи, моддий ва маънавий маданиятини ўзида акс эттирган 13 та доимий музейэкспозициялар ташкил

килади: Кўхна Аркда — Қад. Хоразм; Муҳаммад Раҳимхон мадрасасида — Тарих ва адабиёт; Қози Колон мадрасасида — Мусиқа тарихи; Шерғозихон мадрасасида — Таботат; Исломуҳжа мадрасасида — Халқ амалий санъати; Абдуллахон мадрасасида — Табиат; Муҳаммад Панох Мадрасасида — Авесто; Тошховлида — Ҳунармандчилик; Арабхон мадрасасида — Асосий фонд ва б.

Музейқўриқхона фонддаги 50 мингдан зиёд экспонатлар (2004) — археологик топилмалар (1109 та), қуроласлаҳалар (120), турли даврларда зарб қилинган нодир тангалар (14895), амалий санъат буюмлари (2309), уйрўзгор анжомлари (1815), тасвирий санъат асарлари (127), ноёб китоб ва ҳужжатлар (4954), фотофотонегатив ҳужжатлар (3071) ва б. ноёб осориатикаларни, тарихий обидаларни авайлаб асрайди, илмий жиҳатдан ўрганеди, уларни топилмалар билан бойитади ва б. ишларни амалга оширади.

Мустақиллик йилларида Шайх Мавлон бобо, Кўхна Арк, Сайд Махрўйёкон мажмуаси, Шайх Қаландарбобо, Қибла Тозабог мажмуалари, Биби Хожар мақбараси, Муҳаммад Раҳимхон, Муса Тўра мадрасалари, «Ичан қалъа» кўчаларида таъмирлаш ва ободонлаштириш ишлари ниҳоясига етказилди. Музейқўриқхона ҳудудида сайёҳлар учун интернет марказлари очилган.

Комилжон Худойберганов.

ХИВА МУДОФААСИ - Россия империясининг Ўрта Осиёни истило қилиши даврида шаҳар аҳолисининг қураши. 1872 й. охиридаги ҳарбий вазир бошчилигида Петербургда Туркистон, Оренбург генералгубернаторлари ва Кавказдаги подшо ноиблари иштирокидаги махфий кенгашда Хива хонлигини босиб олишга қарор қилинган. Хонлик қўшинида ҳаммаси бўлиб 27 эски замбарак, 2 минг отлик аскар, 4 минг навқардан иборат қўшин бўлган. Россия қўшини ҳам сон, ҳам сифат жиҳатдан, шунингдек, ҳарбий техника имконияти,

қуроляроғлари билан ҳам Хива хонлиги қўшинидан устун эди. Мазкур ҳарбий операцияга раҳбарлик қилувчи зобитлар, генераллар амалий тажрибаси ҳам хивалик лашкарбошилардан кўп даражада юқори бўлган. Туркистон қўшинларига генерал Кауфман, Оренбург отрядига генерал Верёвкин, Мангкишлоқ отрядига полковник Ломакин қўмондон бўлиб, Орол флотилияси ҳам улар ихтиерига берилган эди. Истилочилар шу йўсинда 3 йўналиш бўйича Хива хонлиги устига бостириб кирган. Император Александр II Хива юришига катта эътибор беради. Кауфман юриш олдидан Хивани сиёсий тарафдан яқкалаб қўйиш чораларини кўрган. У Бухоро амири ва Қўқон хонига таҳдидли мактублар йўллаб уларни Хивага ёрдам бермасликка чақирган. Хива хонининг масалани тинч йўл билан ҳал қилишга уринишлари беҳуда кетгач, ҳарбий кенгаш чақириб, мудофаа режаларини тузган ва душманга қарши ўзининг лашкарбошиларини сафарбар қилган. Матмурод девонбеги, Махмуд ясовулбоши, Ёқуббек қалмоқ, Элтузар иноқ ва Бобо меҳтар раҳбарлигидаги ўзбек ва туркман йигитлари рус қўшинлари ҳужумини қайтариш учун 2 гуруҳга бўлинганлар. Руслар йўлда учраган ҳар бир шаҳар ва қишлоқни талаб, уйларга ўт кўйиб, қирғин уюштирганлар. Уларнинг кетидан култепалар ва жасадлар қолган. Аммо, Хоразм ватанпарварлари бўш келмай, ўзларига қулай жойлардан душманга ҳужум қилишган. 1873 й. 29 май куни Хива хони ортиқча қон тўкилишини истамай, ўз вакилларини фон Кауфман ҳузурига жўнатган, аммо, генерал хоннинг таклифини оқибатсиз қолдириб ҳужумга киришган.

Афсуски, шундай қалтис бир пайтда хоннинг оиласи ва яқин қариндошлари душманга қарши яқдил бўлиш ўрнига, сулолавий низоларга берилиб кетишган. 1873 й. 29 майда Хива ишғол қилинган. Хон саройидаги олий ҳукмдорларнинг тахти, бебаҳо олтинкумуш буюмлари, турлитуман кимматли матолар ва нодир

қўлёзма асарлар Петербургга, подшоҳ саройига ўлжа сифатида олиб кетилган. Ўлжа олинган беҳисоб бойликлар генераллар, зобитлар ва аскарлар ўртасида тақсимлаб олинган.

Ад. Ўзбекистоннингянгитарихи, 1 ж. [Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида], Т., 2000.

ХИВА ТУМАНИ - Хоразм вилоятида туман. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган. Туман шим., шим.ғарб ва ғарбдан Қўшқўпир, шим.шарқдан Урганч ва Хонқа, шарқдан Янгиариқ туманлари, жан. ва жан.ғарбдан Туркменистон билан чегарадош. Майд. 0,47 минг км². Аҳолиси 174,5 минг киши (2004). Туманда 1 шаҳар (Хива), 9 қишлоқ фуқаролари йиғини (Гандимиён, Дашёк, Журён, Ирдимзон, Окёп, Саёт, Чинобод, Шомохулум, Эски Қиёт) бор. Маркази. — Хива ш.

Табиати. Туман худуди Амударё куйи оқимининг чап соҳилидаги текисликда жойлашган, ўртача бал. 97 м. Иклими кескин континентал, ёзи иссиқ ва қурук. Йиллик ўртача тра 12, Г. Ўртача тра янв.да —4,5°, июлда 27,4°, энг паст тра —31°, энг юқори тра 45°, 46°. Х.т. республиканинги ёгин кам ёғадиган туманларидан бири. Йиллик ёгин микдори 100 мм. Вегетация даври 200 кун. Тупроклари аллювиал, ўтлоқи, шўрхоқ, тақир ва қумли чўл тупроқларидан ташкил топган.

Ёввойи ўсимликлардан кизилмия, шўра, олабўта, отқулоқ, қирқбўғим, чирмовук, исириқ, қамиш, юлғун, семизўт, бўритароқ, тол, жийда, турангил, терак, янтоқ, кўкпечак, тақасоқол, ажриқ, зарпечак ва б. ўсади. Ёввойи хайвонлардан қуён, тулки, чиябўри; қушлардан сассикпопишак, қўтон, бирқозон, мўйловли читтак, зарғалдоқ, инуя, мусича, дехқончумчуқлар учрайди. Судралувчилардан тошбақа, қалтақесақлар (қулранг ва тароқ бармоқли геккон, юмалоқ бошли қалтақесақлар) яшайди; қўлларда қарп, олабуға, лаққабалиқ, чўртанбалиқ ва б. бор. Ер ости сувлари юза (0,8—1

м) жойлашган. Туман худудида Шўркўл, Қоракўл, Равоткўл, Ғовукўл ва б. қўллар бор.

Қ.х. экинларини суғоришда Полвонёп, Ғозовот, Ангарик, Сирчали, Пишканик ва б. канал ва ариқлар сувларидан фойдаланилади. Қурилиш материалларидан қум, гил (лой) бор.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, татар, рус, қozoқ, туркман ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 371 киши. Шаҳар аҳолиси 51,2 минг киши, қишлоқ аҳолиси 123,3 минг киши (2004).

Хўжалиги. Тумандапахтатозалаш, сопол буюмлари, сут, ғишт, автомобиль таъмирлаш заводлари, газкомпрессор стяси, 2 автокорхона, «Хива гидами» акциядорлик жамияти, нон ктлари, гилам тўқиш, тикувчилик, паррандачилик фкалари, қурилиш ташкилотлари ва б. мавжуд. Туманда фаолият кўрсатаётган 1563 корхонадан 95 таси йирик, 18 таси ўрта, 106 таси кичик корхона, 1344 таси микрофирмадир (2004). Ўзбекистон—Латвия—Швейцария «Комплексимхива», Ўзбекистон—Англия «Хива», Ўзбекистон—АҚШ «Хива маликаси», Ўзбекистон—Германия «Хива—Қарпет» каби қўшма корхоналар самарали ишлаб келмоқда. Туманда ва, айниқса, Хива ш.да ёгоч ўймакорлиги, мис ўймакорлиги, қулолчилик, заргарлик, гиламчилик, ганчкорлик, нақшошлиқ, шунингдек, темирчилик, мисгарлик, харротчилик, қуғурмадўзлик, тунукачилик, тандирчилик, дурадгорлик, этикдўзлик, тикувчилик ва б. хунармандчилик соҳалари қдцимдан ривожланган. Хива бозори вилоятдаги йирик бозорлардан ҳисобланади. Х.т.да 6 ширкат уюшмаси, 3 фермер хўжалиги уюшмаси, МТП ва б. мавжуд. Туман қ.х., асосан, пахтачиликка ихтисослашган. Ғаллачилик, мевачилик, полизчилик, тоқчилик, пиллачилик ҳам ривожланган. Жами ер майдони 39 минг га, шундан экин майдонлари 17,1 минг га. 7,7 минг га майдонга пахта, 5,6 минг га ерга дон, 421 га ерга картошка, 1,7 минг га ерга

сабзавот, 400 га ерга полиз экинлари экилади. Шунингдек, озука экинлари ҳам етиштирилади. Боғлар 755 га, тоқзорлар 26 га, тутзорлар 275 га, ўрмонлар 7682 га ерни эгаллайди (2004).

Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида 49,2 минг қорамол (шу жумладан, 21,2 мингга яқин сигир), 22,1 мингдан зиёд қўй ва эчки, 240 мингдан зиёд парранда бокилади (2004).

2003/04 ўқув йилида тумандаги 57 умумий таълим мактабида 42 мингга яқин ўқувчи таълим олди. Шу жумладан, 42 ўрта, 10 тўлиқсиз ўрта мактаб, 2 гимназия, 2 лицей, ихтисослашган мактаб фаолият кўрсатади. Х.т.да 2болалар ва ўсмирлар спорт мактаби, болалар мусиқа мактаблари бор. Хива ш.да Хоразм Маъмун академияси, Қорақум и.т. станцияси, Хива тарихиймеъморлик Ичан цалба музейқўриқхонаси, маданият ва истироҳат боғи, вилоят қўғирчоқ театри, халқ театри, шаҳар ва туман марказий кутубхоналари ва уларнинг филиаллари, 31 клуб, «Достон» ва б. фольклорэтнографик дасталар бор. Марказий стадион, спорт мажмуаси, 68 футбол, 46 баскетбол, 48 волейбол, 34 қўл тўпи майдонлари, 43 спорт зали, 4 теннис корти ва б. спорт иншоотлари мавжуд. Туман марказий касалхонаси, 13 қишлоқ врачлик пункти, 4 та тиббий диспансер, 3 фельдшерлик соғломлаштириш, 18 фельдшерракушерлик пункти, 7 поликлиника, дорихоналар ва б. тиббий муассасаларда 469 врач, 1150 ўрта тиббий ходим ишлайди.

Туман худуди орқали Хива—Тошкент, Хива—Урганч, Хива—Қўшқўпир, Хива—Янгиарик, Хива—Боғот, Хива—Ҳазорасп ва б. йўналишларда автобус ва маршрут таксилари қатнайди. Хива—Урганч йўналишида троллейбус қатнови йўлга қўйилган.

Меъморий ёдгорликлардан Шохимардон, Шайх Мавлон бобо, Отажон тўра меъморий мажмуалари, Чодра ховли меъморий обидаси, Иброҳим хўжа мадрасаси, Кубла Тозабоғ саройи ва б.

сақланиб қолган.

1931 й. 7 ноябрдан «Хива тонги» туман газ. нашр этилади (адади 1500).

Гулором Машарипова, Санжарбек Давлетов.

ХИВА ХОНЛИГИ - ўзбек давлатчилиги тарихи босқичларидаги учта хонликдан бири (1512—1920 й.). Пойтахти — Вазир, Қўхна Урганч, 16-а.нинг 70-й. ларидан — Хива ш.

Темурийлар тасарруфида бўлган Хоразм худудини Шайбонийхон 1505 й.да босиб олган. Шайбонийхон вафоти (1510) дан кейин Хоразм Эрон сафавийлари қўл остига ўтди. Уларга қарши халқ кўзғолони бўлиб, унга Вазир қалъаси қозиси Умар ва Бақирғон қишлоғидан мулла Сайд Ҳисомиддин бошчилиқ қилди. Икки йил давом этган курашлар натижасида эронийлар мамлакатдан қувиб чиқарилган ва хоразмликлар таклифи билан 1511 й. Вазир ш.ни эгаллаган шайбонийлардан Элбарсхон Хоразм хукмдори деб тан олинган.

Элбарсхон (1511 —16) билан бирга Дашти Қипчоқдан Хоразмга келган халқлар ўтrockлашганлар. Унинг даврида хоразмликлар Туркманистоннинг жан. қисми, Эрон шим.даги Сарахс, Орол ва Манғишлоқни эгаллашган. Янги ерларни Элбарсхон ўғиллари ва укаси, қариндошларига бўлиб бериши натижасида майда ҳокимликлар пайдо бўлган. Элбарсхон вафотидан кейин узлуксиз ўзаро низолар сабабли хонлар тезтез алмашиб турган. 16-а.да Х.х.ни Султон Ҳожихон (1516), Ҳусайнкулихон (1516), Сўфийхон (1516—22), Бужақохон (152226), Аванешхон (152638), Алихон (153847), Акатойхон (154756), Юнусхон (155657), Дўстхон (1557—58), Ҳожи Муҳаммадхон (1559—1602) лар бошқарганлар. Бу даврда халқ, Элбарсхон авлодлари ўртасидаги ўзаро қирғинларидан ташқари Бухоро ва Х.х. ўртасида урушлар азобини ҳам торттишга мажбур бўлган. Бухороликлар Убайдуллахон ва Абдуллахон II хукмронлик

даврларида (153738; 1593; 159598) Хоразмга хужумлар қилиб, қисқа вақт Х.х.ни Бухорога бўйсундирганлар. Бу урушлар ва 16-а.нинг 70-й.ларида Амударё ўзанининг ўзгариб, Каспий денгизига оқмай қўйганлиги ҳам Хоразм иктисодиётига салбий таъсир кўрсатган.

17-а. бошларига келиб, Хоразм тахти учун бўлган сулолавий курашлардан сўнг, тахтга ўтирган Араб Муҳаммадхон даврида Х.х.да давлат парокандалиги ўзининг юқори чўққисига етган. Рус казаклари, козоклар ва қалмиқларнинг талончилик юришлари, Араб Муҳаммадхоннинг ўғиллари Ҳабаш ва Элбарсларнинг оталарига қарши чиқишлари парокандаликни авж олдирган. Бу курашда уларнинг қўли баланд келиб, оталарини қатл эттиришга эришадилар. Падаркуш Элбарс ва Ҳабаш султонлар (1621—23) акалари Асфандиёр (Исфандиёр, 1623—43) томонидан тахтдан туширилиб, қатл қилинган. Эрон шоҳи Аббос I ҳомийлигида тахтга чиққан Асфандиёрхон даврида мамлакат сиёсий ҳаётидаги кескинлик сақланиб қолди. Орол бўйидаги ўзбек кўнғиротлари Асфандиёрга бўйсунмай қўйишган. Мамлакатда тарқоклик ва зулм кучайган. Бундан фойдаланган йирик мулкдорлар Абулғозий Баҳодирхонпп 1643 й.да хон қилиб кўтаришган. Абулғозий Баҳодирхон акаси вафотидан кейин 1644 й.да Х.х. тахтига ўтирган. У марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаб, Бухоро хонлигининг Чоржўй, Варданза, Қоракўл, Кармана атрофларига бир неча марта ҳарбий юришлар қилди.

Абулғозий Баҳодирхон 1662 й.да Бухоро хони Абдулазизхон билан сулҳ тузиб, 1663 й.да ҳокимиятни ўғли Анушахонта топширган. Шунга қарамай Хива қўшинлари Бухоро, Самарқанд, Қаршига талончилик юришларини давом эттирган. 1685 й. Хива қўшинлари Ғиждувон яқинида мағлубиятга учрагач, Бухоронинг Х.х.га таъсири кучайган. Бухоро хони Субҳонқулихон Анушага қарши фитна уюштириб, унинг ўғли Аранг Муҳаммадхонта тахтни эгаллашга ёр-

дам берди. Лекин унинг ҳукмронлиги жуда қисқа бўлган. 17-а.нинг охири — 18-а. бошларида Х.х.да Худойдодхон (1687—88), Ўзбекхон—Арнакхон (1688—90), Жўжи Султон (169497), Валихон (169799), Шоҳнўзхон (1699—90), Шоҳбахтхон (170203), Сайид Алихон (170305), Мусахон (1705—06), Ёдгорхон (1706—13) каби ўнлаб хонлар алмашган. Бу мамлакат ахволини янада оғирлаштирган. Худди шу даврга келиб Россиянинг Шарққа бўлган қизиқиши орган ва Петр I 1714—17 й.ларда Александр БековичЧеркасский (қ. БековичЧеркасский ҳарбий юриши) бошчилигида Х.х.га ҳарбий экспедиция жўнатган. Хива хони Шерғозихон (1714—28) Қайрағоч дарасидаги очиқ тўқнашувда катта талафотга учрагач, ҳарбий ҳийла ишлагиб, рус қўшинларини 5 та шахарга бўлиб юборган ва уларни алохддаалоҳида қирғин қилган. Бу пайтда ички низолар, зулм авж олган, Орол бўйи аҳолиси Хивага бўйсунмай қўйган эди. 1728 й. Хивадаги Шерғозихон мадрасаси қурилишида куллар кўзғолон кўтариб, хон ва унинг мулозимларини қатл қилишган. Шу воқеадан кейин Х.х.да сиёсий ўйин яна авж олган. Х.х.даги ўзаро урушларда Элбарсхон (1728—39) ҳокимиятни қўлга киритгач, ички низоларни бостириб, қўшни худудларга босқинчилик юришларини амалга оширган. 1740 й. Эрон шоҳи Нодиршоҳ Х.х.га бостириб кириб, уни ўзига бўйсундирган. 1741 й. хоразмликларнинг кўзғолони эронийлар томонидан бостирилган. 18-а. ўргаларидаги хонлар гоҳ Эрон шоҳдарининг таъсири, гоҳ Бухоро хукмдорларининг гоҳи, гоҳ маҳаллий аҳоли кўнғирот уруғининг ёрдами билан тезтез алмашиниб турган. Бу даврда Тохирхон (1739—40), Абулхайрхон (7—8 кун), Нуралихон (1740—42), Абулғозийхон II (1742—46), Ғойибхон (174656), Қорабойхон (175657), Темурғозийхон (1757—64) ва бошқалар Х.х.да расман ҳукмронлик қилишган. 18-а.нинг 60-й.ларидан бадавлат шахарликлар ва руҳонийларнинг

қўллабқувватлашига эришган кўнғирот уруғлари Х.х.да ҳокимиятни қўлга ола бошлаган. Иноқ Муҳаммад Амин (1770—90) 1770 й.да туркманларнинг қаршилигини синдириб, 1782 й.да Бухоро амирлиги ҳужумини қайтариб, Х.х.да кўнғиротларнинг амалдаги ҳокимиятини мустаҳкамлаган. Аваз Муҳаммад Иноқ даврида Х.х.да марказий ҳокимият мустаҳкамланиб, иқтисодий аҳвол бирмунча яхшиланган. Бу билан 19-а. бошларида кўнғиротлар сулоласи ҳокимиятни расман эгаллашига замин тайёрлаган. Муҳаммад Амин Иноқ ва Аваз Муҳаммад Иноқлар чингизий султонлар номидан ҳокимиятни бошқарган бўлсалар, уларнинг вориси Элтпузар (1804—06) 1804 й.да

Абулғозийхон V Ёдгорхон ўғли (1802—04)ни тахтдан тушириб, ўзини хон деб эълон қилган. Шунинг учун ҳам Элтузархон Х.х. тахтига ўтирган кўнғиротлар сулоласининг I хони ҳисобланади. Унинг вориси, иниси Муҳаммад Раҳимхон I Х.х.ни бирлаштиришни ниҳоясига етказган. 1811 й.да бир қанча юришлардан кейин қорақалпоқларни ҳам Х.х. таркибига қўшиб олган. У ўтказган сиёсий, маъмурий, иқтисодий ислохотлар натижасида бошқарув тизими такомиллашиб, солиқлар тартибга тушган.

Оллоқулихон (1825—42), Раҳимқулихон (1842—45) ва Муҳаммад Аминхон (1846—55) даврларида Хива кўшинларининг Хуросонга юришлари кучайди, Марв ш. учун Бухоро амирлиги билан тезтез урушлар бўлиб турган. Хива хонлари бу даврда Сирдарёнинг Орол денгизига қуйиладиган жойидан Туркменистон худудидаги Қушқагача бўлган ерларни бошқарган. 1855 й.да Сарахсни қамал қилиш пайтида Муҳаммад Аминхоннинг ҳалок бўлиши мамлакатда парокандаликка сабаб бўлган. Абдуллахон (1855—56), Қутлугмуродхонлар (1856) 6 ойдан кўп ҳукмронлик қилмасларидан ўлдирилган. 1856 й.да тахтни Сайд Муҳаммадхон (1856—64) эгаллаган.

Х.х.да сўнгги мустақил ҳукмдор

Феруз тахаллуси билан ижод қилган Муҳаммад Раҳимхон II (1864—1910) бўлган. Унинг даврида хонликнинг сиёсий, иқтисодий, маданий жиҳатдан ўсиши кўзга ташланади. Лекин, 1873 й. Россия Х.х.ни босиб олган, Муҳаммад Раҳимхон II ва К.П.Кауфман имзолаган Гандимийён шартномасига кўра, Х.х. Россияга қарам давлатга айланиб қолган. Асфандиёрхон (1910—18) Россиядаги ўзгаришлар сабаб Х.х.да зулми кучайтирган. Шу билан бирга Россия ҳукумати талаби билан 1910—13 й.ларда вазир Исломуҳўжа бошчилигида ислохотлар ўтказишга ҳаракат қилган. 1914—16 й.ларда солиқларнинг кўпайиши, иқтисодий аҳволнинг оғирлашиши сабабли халқнинг норозилик ҳаракати кучайди.

1917 й. Россиядаги фев. инқилоби таъсирида Ёш хиваликлар ва б. сиёсий кучларнинг талаби билан Асфандиёрхон мажлис чақириб ва нозирлар кенгагини тузиш тўғрисидаги манифестга имзо чеккан. 1917 й. охирида Х.х.даги советларга мойил кучларнинг олиб чиқиб кетилиши мажлисининг тугатилишига асос бўлган. 1918 й. янв.да сўнгги рус аскарларининг Х.х.дан чиқиб кетиши Жунаидхон Хива ш.ни эгаллашига имкон берган. Асфандиёрхон Жунаидхон қўлида кўғирчок ҳукмдорга айланиб қолган. Сиёсий ўйинлар сабабли 1918 й. окт. ойида Жунаидхон томонидан Асфандиёрхон ўлдирилган ва сўнгги хон Сайд Абдуллахон (1918 й. окт. — 1920 й. 2 фев.) тахтга чиқарилган. Бу даврда Х.х. мустақил давлат сифатида фаолият юргизган. Ёш хиваликлар қизил армиянинг ёрдами билан 1920 й. 2 фев.да Сайд Абдуллахонни тахтдан туширишган ва Х.х. тугатилди деб эълон қилишган.

16—19-а.лар давомида Х.х. худудлари доимо ўзгариб турган. Дастлаб хонлик худуди Хоразм воҳасидагина жойлашган бўлса, кейинчалик унинг чегараси жан.да Эрон ва Марвгача, шим.да Урал дарёсигача бўлган ерларга чўзилган, шарқда Бухоро амирлиги, ғарбда эса Каспий денгизи кирғокдаригача етган.

Руслар босқинидан кейин Амударёнинг чап қирғоғида 62237,2 км² ер майдонига эга кичик вассал давлатга айланиб қолган. Аҳолисининг сони ҳам доимо ўзгариб турган. Ўртача 1 млн. киши атрофида аҳоли яшаган. Унинг кўпчилигини ўзбеклар, туркманлар, қорақалпоқлар, кам сонли форслар, араблар, руслар ва б. ташкил қилган.

Х.х. бошқарув тизими, асосан, Бухоро ва Қўқон хонликларидек бўлиб, фарқи, 19-а. бошларидан хон ҳузурида Кенгаш (Девон) бўлган. Энг юқори амалдорлардан ташкил топган кенгаш ваколати чекланган. Асосий қарорлар хон томонидан қабул қилинган бўлсада, амалдорларнинг хонлик бошқарувидаги мавқеи баланд эди. Мансаб ва унвонлар ҳарбиймаъмурий, ҳарбий ва диний тоифаларга бўлинган. Иноқ, оталиқ, бий, амир улумаро, меҳтар, қушбеги, бекларбеги, девонбеги ва б. унвон ва мансаблар хонлик иқтисодий, сиёсий, молиявий, ҳарбий ҳаётида муҳим ўрин тутган. Хонлик суд ишлари, асосан, диний уламо-лар қўлида бўлиб, уларнинг мамлакат ҳаётида таъсири кучли бўлган.

Хонликда давлат тили ўзбек тили бўлиб, Бухоро ва Қўқондан фарқли ўлароқ барча фармонлар, давлат ҳужжатлари фақат ўзбек тилида ёзилган. 16 — 18-а.ларда Х.х.нинг маъмурий жиҳатдан бўлиниши вилоят деб аталган бўлса, 18-а.дан беклик деб атала бошлаган. Дастлаб хонликда 16 та вилоят, 2 та ноиблик бўлган бўлса, кейинчалик вилоятлар сони 22 тага етган. Уларни хон томонидан тайинланган ҳоким ва ноиблар бошқарган. Хива ш. эса хон ва бош вазир томонидан бошқарилган.

Ижтимоий ҳаётда хон ва унинг амалдорлари ва диний уламоларнинг мавқеи юқори бўлиб, иқтисодий ҳаётнинг асосини ташкил қилувчи ер ҳам, асосан, улар қўлида бўлган. Кам ерли ва ерсиз деҳқонлар улардан ижарага ер олиб ишлаганлар ва уларнинг аҳволи жуда оғир бўлган. Сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик маъмакат иқтисодида

муҳим ўрин тутгани учун Амударёдан чиқарилган каналларни қазिश давлат аҳамиятига молик иш ҳисобланган. Шунингдек, чорвачилик, ҳунармандчилик, савдосотиқ ҳам иқтисодий ҳаётда муҳим ўрин тутган.

Хонлик ҳарбий кўшини ва қурол аслаҳасини яхшилаш жуда паст даражада бўлган. Қўшинни кўпроқ ярим кўчманчи туркманлар ташкил этган. Олдинги даврлардаги ҳарбий соҳадаги ижобий тажрибалар ривожлантирилмай ташлаб қўйилган.

Х.х. Бухоро, Қўқон, Эрон ва Россия каби кўшни давлатлар билан савдосотиқ ишлари олиб борган. Солиқдар барча му-сулмон давлатларидагидек хирож, закот, бож ва жузьядан иборат бўлган. Шу билан мажбурий меҳнатнинг баъзи турлари амалга оширилган.

Бошланғич мактабда ўқиш, ёзишни ўрганган болалар мадрасаларда ўқитилган. 19-а.да Х.х.да 1500 га яқин бошланғич мактаб ва 103 Мадраса мавжуд бўлган. Хива ш.нинг ўзида 22 та Мадраса бўлган. 19-а.да Х.х.да адабиёт, тарихнавислик, хаттотлик, мусиқа санъати, меъморлик ва маданиятнинг бошқа соҳаларида муайян ютуқлар қўлга киритилган.

Мунис, Огаҳий, Феруз, Комил Хоразмий, Камрон, Баёний, Хисравий, Муродий, Рожий, Мутриб Хонахаробий, Лафасийлар асарлари ўзбек адабиёти ривожига ўзига хос ўринга эга. Танбур чизиги нотасини яратган Комил Хоразмий «Макоми Феруз Шоҳий» асари ва «Панжгоҳ» макоми билан ўзбек миллати санъатига катта ҳисса қўшган. Абулғозийхон «Шажарайи турк», «Шажарайи тарокима» асарлари билан Хоразм тарихнавислик мактабини бошлаб берган бўлса, Мунис ва Огаҳийлар тарихнавислик ва таржимонлик мактабини яратиб, «Фирдавс улиқбол», «Зубдат уттаворих», «Ғийёс уддавлат», «Жоме улвоқеоти султоний», «Шоҳид ул иқбол» асарлари билан тарих соҳасини ривожлантирдилар. Баёнийнинг «Шажарайи

Хоразмшоҳий», «Хоразм тарихи» асарлари Ўзбекистон тарихини ўрганишда асосий манбалар ҳисобланади.

Ҳоз. Хива ш.да сақланиб қолган кад. меъморлик иншоотлари, асосан, хонликлар даврида қурилган. Буларга Анушахон ҳаммоми, Шерғоziхон мадрасаси, Муҳаммад Аминхон мадрасаси, Кўхна Арк, Тошховли, Карвонсарой, Ислонхўжа минораси, Қалъа девори, Нуриллабой саройи ва б. киради.

Ад.: Абулғозий, Шажарайи турк, Т., 1992; Огаҳий, Асарлар, 56ж., Т., 1978—80; Баёний, Шажараи Хоразмшоҳий, Т., 1994; Хива минг гумбаз шаҳри, Т., 1997.

Неъмат Полвонов.

ХИВА ҚЎЗҒОЛОНИ - Хива хони Асфандиёрхон ва унинг амалдорлари зулми ҳамда подшо Россияси мустамлакачилигига қарши кўтарилган халқ кўзғолони (1916).

Х.к.нинг 1босқичи (1916 й. 14—30 янв.)да Хўжаэли ҳокими (беги) Авазбий Хўжа (Асфандиёрхоннинг жиани) бошчилигидаги исёнчилар (600 киши) Хивага йўл олишади. Уларга йўл-йўлакай хонликнинг бошқа шаҳар ва кишлокларидан бош кўтарган кўзғолончилар ҳам қўшилгач, кўзғолончилар сони 3 минг кишига етган. Кўзғолончилар шахсан хонга мурожаат қилиб, у ва амалдорларини раъиятга зулм қилишдан тийилишга ва шариятга риоя этишга чақирмоқчи бўлишган. Кўзғолончиларнинг миллий таркиби ўзбеклар, туркманлар ва қисман қорақалпоқлардан иборат эди. Кўзғолончилардан тахм. 300 киши 1916 й. 18 янв.да Хивага келиб, хоннинг амалквачаси Раҳмонкул тўра (Инок тўра деб ҳам айтилган)нинг шаҳар ташқарисидаги кўрғончасига келиб тушганлар. Бу ҳолдан даҳшатга тушган Асфандиёрхон Амударё бўлими бошлиғи полковник В.П.Колосовскийга чопар юбориб, ундан кўзғолонни бостиришни сўрайди. Колосовскийнинг буйруғи билан полковник Голошевский бошчилигидаги рус отряди Раҳмонкул тўра кўрғончасига

келиб, кўзғолон раҳбарлари (Авазбий Хўжа Муртазобий Хўжаев, унинг иниси Маҳмуд хўжа; Қиёт ҳокими Абдуллабек инок Бобобеков; Гурлан ҳокимлигидан Қутлимурад инок Ибодуллаев ва Худой берганбек Муҳаммадниеъов, Манғит ҳокимлигидан Муҳаммад Амин дарга ва б.)ни қамокқа олишган.

Жунаидхон бошчилигидаги 3 минг отлик Хива ш.ни қуршовга олган. Колосовский Хивага қўшимча равишда ҳарбий отрядлар юборишни сўраб, Туркистон генерал губернаторига мурожаат қилган.

Х.к.нинг 2-босқичи (1916 й. 1 — 14 фев.)да асосий ролни Жунаидхон бошчилигидаги туркманлар ўйнашди. Бу босқичда кўзғолон Хива хони зулмига қарши курашдан подшо Россияси мустамлакачилигига қарши миллий озодлик кўзғолони даражасигача кўтарилди. 1916 й. 3—4 фев.да туркманлар Тошховуз, Шоҳаббос, Қиёт, Гурлан, Манғит, Қиличбой ш.лари ҳокимларини гаровга олиб, Янги Урганч томон йўл оддилад. 7 фев.да 15 минг кишилик оломон Ғозибод (Ғозовот)ни эгаллайди. Жунаидхон ва Хон Эшон Кўшкўпирга келишиб, қамокқа олинганларни озод қилишни сўраб, яна Хивага талабнома юборишган. Бироқ Колосовский томонидан қамокда ётган кўзғолончиларнинг раҳбарлари (8 киши) Хўжаэлида ўлдирилган эди. 8 фев.да кўзғолончилар Янги Урганч ш.ни эгаллаб, шаҳарликлардан 50 минг сўм товон пули ундиришган. Жунаидхон эгаллаган ва у ҳали бормаган ҳокимликлар аҳолиси унинг фуқаролигини қабул қилишган. Туркистон ўлкаси генералгубернатори Мартсоннинг Петроградга — Россия ҳарбий ишлар вазири номига йўллаган телеграммасида айтилишича, 8 фев.да Хонка ҳокимлиги аҳолиси эшонлар бошчилигида Жунаидхоннинг фуқаролигига ўтган. 10 фев.да кўзғолончилар Хивани қамал қилишган. 13 фев.га ўтар кечаси Жунаидхон қўшини Хивага кириб, хон саройини эгаллайди. Бироқ Асфандиёрхон ўз ўрнида қолдирилиб, ундан 18

минг сўм товон пули олинган.

Туркистон ўлкаси генералгубернатори Хивадаги кўзғолон Закаспий обл. ва бутун Туркистон ўлкасига тарқалиб кетишидан хавфсираб, Сирдарё обл. ҳарбий губернатори генераллейтенант Галкин бошчилигидаги ҳарбий отрядни Хивага юборди. Галкин жазо отряди 15 фев.да Хивага етиб келиб, Колосовский отряди билан қўшилган. Х.қ.нинг 3босқичи (1916 й. 15 фев. — 4 май)ни жазо отряди томонидан бостириш жараёни ана шундай бошланди. Бу пайтда Жунаидхон қўшини Хива билан Янги Урганч ва ПетроАлександровск (хоз. Тўрткўл) ўртасидаги телеграф алоқасини узиб ташлади. Бироқ Жунаидхоннинг қўшини бутун хонликдаги шаҳарларда сочилиб кетганлиги сабабли у Галкин жазо отряди сиқувига дош бера олмай, 16 фев. да Хивани тарқ этишга мажбур бўлди. 15 рота, 5 та казак юзлиги ва 16 та тўпдан иборат Галкиннинг жазо отряди 15 март эргалаб Хивадан Ғозиободга йўл олди. Ғозиободда улар қаттиқ қаршиликка учрашди. 16 мартда Ғозиобод босиб олиниб, шаҳарга ўт қўйилди. 19—20 мартда Тахта қалъаси эгалланиб, Жунаидхон, Хон Эшон ва уларнинг сафдошларига қарашли ҳовлилар вайрон қилинди. Жунаидхон эса 19 апр.га ўтар кечаси Сундуқли дарадан Эронга ўтиб кетган.

Галкин жазо отряди 24 апр. — 4 майда Кўҳна Урганч, Хўжаэли, Порсу, Илонли (Илалли), Тошҳовуз, Гулран, Янги Урганчда бўлиб, кўзғолончиларни жазолагач, Хивага қайтади. Мустамлакачилар хонлик аҳолисидан катта миқдорда товон пули (мас, Хўжаэли фуқароларидан 100 минг сўм) олишган. Жазо отряди фақат кўзғолончиларни эмас, балки уларнинг оила аъзолари ва қариндошуруғларини ҳам шафқатсиз жазолади, тинч аҳоли вакиллари ўлдирилди.

Х.Қ.нинг моҳияти подшо ва совет Россияси ҳукмронлик қилган даврда сохталаштирилиб, у сунъий равишда прогрессив ва реакцион босқичларга ажратилди.

Фақат 21-а. бошларига келиб, ўзбек тарихчилари томонидан бу кўзғолон ўзининг холис талқинини топмоқда.

Ад.: Алексеенков П., Хивинское восстание 1916 года, Т., 1930; Хоразм тарихи, 1жилд, Урганч, 1997; Полвонниёз Ҳожи Юсупов, Ёш хиваликлар тарихи (хотиралар), Урганч, 1999.

Қаҳрамон Ражабов.

ХИВЧИНЛИЛАР (Mastigophora) саркомастигофоралар типига мансуб бир хужайрали ҳайвонлар синфи (бошқа системага кўра кенжа тип). 2 кенжа синф — ўсимликсимон Х. ва ҳайвонсимон Х.га ажратилади. Ўсимликсимон Х.ни ботаниклар ўсимликлар дунёсига киритишади. Х.га 13туркумга бирлаштирилдиган 7000 дан ортик, тур киради. Танаси дуксимон, тухумсимон, цилиндрсимон, шарсимон ва б. шаклда. Уз. 2—3 мкм дан (лейшмания) 1 мм гача (айрим опалиналар). Хивчинлари 1 тадан бир неча мингтагача, уз. бир неча 10 мкм. Айрим Х. хивчини асосида кинетопласт (келиб чиқиши билан митохондрияларга яқин бўлган ДНК сақловчи органоид) бўлади (кинетопластидлар). Кўпчилик денгиз ва барча паразит Х.нинг қисқарувчи вакуоли бўлмайди. Хужайра ядриси, одатда, битта; 2 ядроли (лямблия) ва куп ядроли (опалиналар) Х. ҳам бор. Одатда, бўйига 2 га бўлиниш орқали жинссиз кўпаяди. Бу жараён охиригача бормаганида (бўлинадиган индивидлар ажралиб кетмайди) колония ҳосил бўлади. Кўпчилик Х.да жинсий кўпайиш гаметалар копуляцияси орқали боради. Тубан Х.да жинсий кўпайиш изогамия (бир хил типдаги жинсий хужайраларнинг қўшилиши), бошқаларда гетерогамия (ҳар хил типдаги хужайраларнинг қўшилиши) дан иборат. Эркин яшовчи Х. (5100 га яқин) чучук сув ва денгизларда, қисман тупроққа учрайди. Табиатда моддалар айланиш жараёнида катта аҳамиятга эга (айниқса, планктон Х.). Кўпчилик Х. сувлар ифлосланишининг биологик индикаторлари ҳисобланади. Бир қанча Х.

одам ва ҳайвонларда паразитлик қилиб, оғир касалликлар (трипаносома, лейшмания ва б.)га сабаб бўлади. Айрим Х. термитлар ичагида симбиоз яшаб, қийин ҳазм бўладиган озик моддаларнинг ҳазм бўлишига ёрдам беради.

ХИВЧИНОЁҚЛИЛАР (Pedipalpi) ўргимчаксимонларнинг бир гурухи. Х.нинг 3 туркуми: телифонлар, тартаридалар ва фринлар бор. Телифон (чаёнўргимчак)лар (70 тур) танаси 7 см гача. Бошқўкраги бириккан, қорни бўғимларга бўлинган ипсимон дум билан тугайди. Тартаридалар (30 тур) танаси 2—7 мм. Кўзи йўқ. Тупроқда, ўсимлик қолдиклари остида ва б. жойларда яшайди. Тухумини тупроқдаги чуқурчага қўяди ва шу ерда тухумдан болалари чиқади. Фринлар (50 тур) катталиги 45 мм гача. Бошқўкраги қалқон билан қопланган. Урғочиси 60 га яқин тухумини қорни тагида олиб юради. 3 ёшда вояга етади. Х., асосан, тропик минтакаларда тарқалган. Ҳашаротлар ва б. майда умуртқасизлар билан озикланади.

ХИДИРАЛИЕВ Иномжон (Иноғомжон) (1891.23.2, Наманган уезди Поп волостидаги Исковат қишлоғи — 1928.31.12, Москва) — давлат ва жамоат арбоби, дипломат. Х. 1919 й.дан турли совет идораларида масъул лавозимларда ишлади: Фарғона вилояти партия кўмитасининг котиби (1920—21), Туркистон АССР Ер ишлари халқ комиссари (1922), Туркистон АССР Марказий Ижроия Кўмитаси раиси (1922—24). РСФСР Ер ишлари, федерал комитети Президиуми аъзоси (1923—24). Туркистон АССР нинг РСФСРдаги мухтор вакили (1924 й. янв.—нояб.). Х. Туркистон республикаси манфаатларини ҳимоя қилиб, большевикларнинг шовинистик сиёсатига қарши курашган. Ер ишлари халқ комиссари (1925) сифатида Х. Ўзбекистонда ерсув ислохотини амалга оширишда фаол қатнашган. Пахтакор деҳқонларни иқтисодий жиҳатдан қўллабқувватлаш,

ижтимоий ҳимоя қилиш тарафдори бўлган.

Москванинг Ваганково қабристонида дафн этилган. Х. вафотидан кейин, 1937 й.даги оммавий репрессия даврида «халқ душмани» сифатида қораланган эди. Андижондаги кўча, Кўрғонтепа туманидаги мактабга Х. номи берилган.

Ад.: Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-китоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида]. Т., 2000; Шамсутдинов Р., Истикдол йўлидашаҳид кетганлар, Т., 2001; Ражабов Қ., Ҳайдаров М., Туркистон тарихи (1917—1924 й.), Т., 2002.

ХИДИРОВ Али (1944.27.9, Жиззах тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). СамДУни тугатган (1971). 1971—99 й.ларда Жиззах туманидаги 18, 4мактабларда она тили ва адабиёт ўқитувчиси.

ХИДИРОВ Бекзод Султонмуродович (1981.18.12, Тошкент) — боксчи, халқаро миқёсдаги спорт устаси (2002), «Ўзбекистон ифтихори» (2002)? 57 кг вазн тоифасида мусобақалашади. Ўзбекистон (1999—2001), Марказий Осиё ўйинлари (2003, Душанба), Осиё чемпиони (2002, Серембан), Осиё ўйинлари кумуш медали совриндори (2002, Пусан), олимпиада ўйинлари қатнашчиси (2004, Афина). Ўзбекистон жисмоний тарбия интини тугатган (2003). Ўзбекистон касаба уюшмалари жисмоний тарбия ва спорт жамиятининг спорт йўриқчиси (2004).

ХИЁБОН — меъморий тартиб билан икки томонига дарахт, бута, гул, ўсимликлар экилиб яратиладиган сайргоҳ йўл, йўлка. Қадимдан қўлланилиб келинган. Одатда, паркбоғлар ораси, майдонлар атрофи, спорт иншоотлари ва б. жойларда барпо этилади. Ландшафт меъморлигида Х. кўпинча атрофмуҳит, биноларга уйғунлаштириб режалаштирилади.

ХИЁБОНТЕПА — Тошкент ш.нинг Эски шаҳар қисми марказида, Кайковус

канални бўйида жойлашган археологик ёдгорлик, кишлоқ туташган қасрқўшқ (7-а.; 9—13-а. боши). 1924 й. М.Е.Массон томонидан қайд этилган, Тошкент археологик экспедицияси текширган (1968—69). Хом ғишдан қурилган кўшқнинг энг баланд тагкурси қисми харобалари сақданган. Сақданмаган юқори маданий қатлами 9—12-а.ларга мансуб бўлиб, ўша даврда қаср Бинкатнинг ички рабоди таркибига кирган ва унинг харобалари рабод бинолари остида қолиб кетган. Х. шаҳар худуди сифатида мўғуллар истилошига қадар (13-а.нинг 1-чорағи) мавжуд бўлган.

ХИЗМАТ МАНСАБИНИ СУИ-ИСТЕЪМОЛ ҚИЛИШ — бошқарув тартибига қарши жиноятлардан бири; мансабдор шахстшт мансаб ваколоти, амалидан ўз манфаати йўлида фойдаланиши. Мансаб ваколоти мансабдор шахснинг ташкилий бошқарув ёки маъмурий хўжалик ваколотлари билан белгиланади. Х.м.с.қ. фуқароларнинг ҳуқуқлари ёки қонун билан қўриқланадиган манфаатларига ёхуд давлат ёки жамоат манфаатларига кўп миқдорда зарар ёхуд жиддий зиён етказилишига сабаб бўлади. Амалини суистеъмол қилиш штат молия интизомини бузиш; назорат ва тафтиш идораларини адқаш; товармоддий бойликларни ўғирлаш ва камомадларни яшириш; давлат, жамоат мулкни ёки бошқа ҳар қандай мулкни ўзлаштириш ёки уни ўзлаштирмаган ҳолда ғаразли мақсадларда фойдаланиш; айрим фуқаролар ва б.га тегишли мулк ҳисобига ноқмуғний бойишдан иборат. Ўзбекистон Республикасининг ЖКда ҳокимият ёки мансаб ваколотини суистеъмол қилганлик учун тегишли жазо белгиланган (205модда).

ХИЗР, Ҳазрати Хизр, Хизр бува — ислом ривоятларидаги шахс, тақводор инсон. Х. Қуръонда тилга олинмаган, лекин уламолар Қуръонда «Аллоҳнинг қули» номи билан тилга олинган шахсни

Х. деб талқин қиладилар. Х.га одамларда Аллоҳга бўлган эътиқодни қўллаб туриш учун Исо, Ипёс ва Идрис сингари абадий ҳаёт ато этилган. У ҳаёт булогидан «оби ҳаёт» ичган ва умри боқий бўлган. Ўнг қўлининг бош бармоғи суяксиз бўлиши, ногаҳонда йўлиқиб, бир зумда кўздан ғойиб бўлиши Х.га хос белги саналади. Ривоятларга кўра, Х. оролларда яшайди, осмонда учади, дунё бўйлаб кезиб юради, ҳар йили ҳаж қилади, жума кунлари Макка, Мадина ва Қуддус ш.ларидаги масжидларда намоз ўқийди. Денгизда сузувчиларга ҳомийлик қилади, махсус дуолар билан чақирилса, ёрдамга келади: сувга чўкаётганларни қутқаради, ёнғинни ўчиради, ўғрилар хуружидан, жинларнинг хийлаларидан, илон чақишидан асрайди. Чол, сувори ёки йўловчи кўринишида пайдо бўлади, деҳқон дала-сига ёки хирмонга назар ташласа, ҳосил баракали бўлади ва х.к. Суфийлар Х.ни авлиёлар пири сифатида эъзозлайди. Ислом анъанасида Х.нинг умри боқий деб талқин этилганига қарамай, мусулмон мамлакатларида Х.нинг бир қанча қабри бор ва улар мусулмонларнинг зиёратгоҳларига айлантилган.

ХИКС (Hicks) сэр Жон Ричард (1904.8.4, Уорик 1989) инглиз иқтисодчиси. Оксфорд университетиде ўқиган (1922—26), Лондондаги иқтисодиёт мактабиде дарс берди (1926—1935). Манчестер (1938—46) ва Оксфорд (1952—65) университетлари проф. Ўз асарларида иқтисодий назариядаги математика мактабининг умумий иқтисодий мувозанат назарияси ва энг юқори нафтилик назарияси ғояларини ривожлангирди. Шунингдек, иқтисодий ўсиш ва иш ҳақи муаммоларини ўрганди. Асосий асарлари: «Иш ҳақи назарияси», 1932; «Иқтисодий цикл назариясига дойр», 1950; «Капитал ва иқтисодий ўсиш», 1965; «Кейнчилик иқтисодий назариясининг инқирози», 1974 ва б. У иқтисодий тарих назариясига ҳам муҳим хисса қўшди, айниқса, иқтисодий ри-

вожланишнинг тарихий мантигини кенг ёритди. Нобель мукофоти лауреати (1972; К.Эрроу билан бирга).

ХИЛВАТИЙ (тахаллуси; асл исми Мулла Йўлдош Тўрабой ўғли) (1858—ҳоз. Наманган вилояти Уйчи тумани Жийдакапа қишлоғи — 1921) — шоир. Намангандаги Азизхўжа мадрасасида мударрис ва бош мударрис бўлган. Ўзбек ва форс тилларида ижод қилган. Шеърларида Бедил, Жомий, Навоий, Фузулий анъаналарини давом эттирган, уларга назира, татаббуъ ва мухаммаслар боғлаган. Х.дан бизгача 2 та дастхат (шоир ўзи ёзган) девони сақланиб қолган. 1 девонга жами 6886 байт ўзбек тилида ва 53 та — 770 байт форс тилидаги шеърлар киритилган. 2 девонига эса 4540 байт ўзбек ва форс тилида ёзилган шеърлари жамланган. Девондаги шеърлар орасида бошқа ўзбек ва форс шоирлари шеърлари ҳам учрайди (239 байт). Х. асарларининг асосий қисмини ишқмуҳаббат мавзуидаги лирик шеърлар ташкил этади. Унинг ижодида саргузаштӣ шеърлар алоҳида урин тутади. Х. ҳаётлик чоғида унинг 3 та — «Мавлуди шарифи туркий», «Сайр улжибол мин сайр иррижол» («Эркаклар сайридан бўлмиш тоғ сайри»), «Чироғи мактаб» шеърӣ рисоласи чоп этилган ва улар халқ орасида машхур бўлган. «Сайри жибол» (1328) маснавий усулида ёзилган бўлиб, асарда Почча ота ҳавоси, манзаралари, ўсимлик дунёси ва сувлари ҳақида хикоя қилинган. «Чароғи мактаб» — ахлоқӣ, динийтарбиявий шеърӣ асар. Бу асар ақоидлар (эътиқодчилар) ҳақида ёзилган ва бошланғич мактаб болаларига мўлжалланган. Унда Аллоҳнинг сифатлари, унинг яратувчилиги, мутлақлиги, Қуръонда зикр қилинган 25 пайғамбар номлари, охирги пайғамбар Муҳаммад (сав) сифатлари: меърож воқеаси ва б. шеърӣ тарзда баён этилган. Х. устози Лангарий домланинг илтимосига кўра, «Мавлуди шариф»ни туркийда ёзган. Бу мумтоз адабиётда пайғамбар мавлудлари ҳақида ўзбек тилида яратилган бирин-

чи шеърӣ ривоят (достон)дир. Мазкур асар 1908, 1911, 1912, 1916 й.лари Фулом Ҳасан Орифхонов босмаҳонасида бир неча бор чоп этилган. Асар 2000 й. «Наманган» нашриётида (тузатилган матни) А. Қурбонов ва И. Абдуллаев томонидан қайта нашр этилган. Х.нинг узи тартиб берган «Девони Хилватӣ» қўлёзмаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик инти фондида, иккинчиси эса Х. жиянининг ўғли Абдулла Йўлдошев қўлида сақланади.

Абдуқаюм Пардаев.

ХИЛЛ (Hill) Арчибалд Вивиен (1886.26.9, Бристол, Англия — 1977.3.6, Кембриж) — инглиз физиологи; Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1918 й.дан; 1935—45 й. секретарь), Кембриж университетини тугатган (1907); шу университетда физик кимёдан ва Манчестер университетиди физиологиядан даре берган (1914—19); шу университет ҳамда Лондондаги университет коллежида физиология проф. (1920—23; 1923—25). Фан ва таълимни қўллабқувватлаш жамияти раиси (1946—63; 1963 й.дан президенти). Илмий ишлари мускуллар фаолияти термодинамикаси ва мускуллар кискариши механизмига оид. Нобель мукофоти лауреати (1922, О. Мейергоф билан ҳамкорликда).

ХИМАЧАЛПРАДЕШ Ҳиндистон штати. Майд. 55,7 минг км². Аҳолией 6 млн. киши (2001). Маъмурий маркази — Симла ш. Рельефи тоғли бўлиб, Ҳимолай тоғларининг жан.ғарбий қисмида, Сатлаж, Биас, Рави дарёларининг бошланиш ерида жойлашган. Икдими тоғ субтропик, муссонли иқлим. Ҳудудининг 50% кенг баргли ва игна баргли ўрмон.

Иқтисодиётида қ.х. етакчи ўринда. Экин майдони 550 минг га ни ташкил этади. Дарё водийларида буғдой, маккажўхори, сули, шоли, картошка экилади. Мевачилик ривожланган. Доривор ўт ва ўсимликлар йиғилади. Даромадининг 1/3 қисмини ўрмончилик беради.

Қоғоз, пиво, қ.х. куроллари, электр моторлар и.ч. заводлари бор. Қ.х. маҳсулотлари қайта ишланади. Қимматбаҳо тошларга ишлов берилади. Хунармандчилик ривожланган. Теридан турли буюмлар, жунли ип ва шол рўмоллар тайёрланади. Энергетика қуввати 20 млн. кВт.

ХИМЕДЗИ — Япониядаги шаҳар, Хонсю о.нинг ғарбий қисмида жойлашган. Аҳолиси 478,3 минг киши (1996). Транспорт йўллари чорраҳаси. Ички Япон денгизи соҳтидаги порт. Металлургия саноатининг йирик маркази. Машинасозлик, тўқимачилик, нефтни қайта ишлаш, кимё, ёғочсозлик, озиқ-овқат саноати корхоналари бор. Х.да қад. қасрлар сақланган.

ХИМЕНЕС (Jimenez) Хуан Рамон (1881.24.12, Могер 1958.29.5, СанХуан, ПуэртоРико) — испан шоири. Испан модернизми бошловчиларидан. Дастлабки шеърий тўплами — «Бинафша хиди» (1900). «Қофиялар» (1902), «Ғамгин куйлар» (1903), «Олис боғлар» (1904), «Пастораллар» (1905) шеърий тўпламлари, «Платеро ва мен» (1914) лирик қиссаси модернизм усулида ёзилган. «Ёз» ишқий шеърлар тўплами хотини — америкалик шоира Зенобин Кампругига бағишланган.

Х.нинг кейинги тўплами «Шоир куёв боланинг кундалиги» (1917) ўзининг АҚШга сафари таассуротлари асосида ёзилган. Шеърлар испан шеъриятида биринчи бор эркин усудда ёзилган. Кейинги 20 йил давомида испан адабий жур.ларида танқидчи ва муҳаррир бўлиб ишлаган, ижодида эса, ўзи айтиб юрадиган «мангуликка ташналик»ни ифодалашга ҳаракат қилган. «Мангулик» (1918) китобида олдинги ёзган шеърлар идан воз кечиб, «соф» шеъриятга интилган. «Тош ва осмон» (1919), «Гўзаллик» (1923) шеърий тўпламларида гўзаллик ва улим, ижод ва руҳ озодлиги орасидаги боғлиқлик мушоҳада қилинган. «Янги дунё кўшиклари йили» (1923—36) антологий-

ясида табиатдаги ҳукмрон мувофиқлик нозик ҳис билан акс эттирилган. 1951 й. «Худо — исталган ва истовчи» поэтик цикл устида ишлаган. Тўплам тугалланмаган, бошлаган шеърларини бошқа бир тўпламга қўшиб юборган. Нобель мукофоти лауреати (1956).

ХИМЕРАСИМОНЛАР, химералар (Chimaeriformes) — баликларнинг бир туркуми. 3 оилага мансуб 30 тури маълум. Танасининг уз. 60 см дан 2 м гача. Урғочиси эркагидан йирикроқ. Биринчи орка сузгичи олдидаги тиканлари сузгичлар билан бирга елпиғичсимон йиғилиши ва ёйилиши мумкин. Кейинги орка сузгичи жуда узун, дум сузгичига яқин жойлашган. Дум сузгичи учи ипсимон. Жуфт сузгичи ҳам елпиғичсимон. Х. Атлантика, Тинч ва Ҳинд океанларининг чуқур (2500 м гача) жойларида яшайди. Ички уруғланади. Ҳар бири 12—42 см ли капсула ичида иккита тухум қўяди. Тухумдан 9—12 ойда ёш балиқча чиқади. АҚШ (Тинч океан сохиллари), Аргентина, Чили, Янги Зеландия, Хитойга яқин сув ҳавзаларидан овланади. Баъзи жойларда жигаридан олинган ёғ дори ва сурков мой сифатида қўлланади.

ХИМИЯ (араб, кимё сўзининг бузилгани) — қ. Кимё.

ХИН ДАРАХТИ, цинхона (Cinchona) — рўяндошларга мансуб доим яшил ўсимликлар туркуми. Дарахт ва буталардан иборат 40 тури бор. Х.д. денгиз сатҳидан 1000—3000 м баландда, Жан. Америкада Анд тоғларининг шарқий ён бағирларида ёввойи ҳолда ўсади. Индонезия, Ҳиндихитой, Ҳиндистон, Шри-Ланка о.да кенг миқёсда экилади. Закавказьенинг Қрра денгиз сохилларида қаламчасидан бир йиллик ўсимлик сифатида ўстирилади. Бўйи 10—20 м, барглари оддий, ялтироқ, четлари текис. Гуллари икки жинсли, қизил, пушти, оқимтир, рўвак тўпгул ҳосил қилади. Меваси икки паллали кўсакча. Кўп экиладиган тур-

ларидан қизғиш Х.д. (*C. succirubra*), Л еже р Х.д. (*C. ledgeriana*), улкан Х.д. (*C. robusta*) маълум. Х.д.нинг ҳамма органлари, асосан, пўстлоғи 30 дан ортиқ турли алкалоидларга бой. Х.д.дан олинadиган алкалоидлардан энг муҳими хинин ҳисобланади.

ХИНА — хина дарахтчасидан олинадиган қизғишсариқ барқарор, кукунсимон бўёқ модда. Х., асосан, жун ва ипакларни бўяшда ва косметикада ишлатилади. Бундан бир неча минг йил илгари Қадимги мисрликларга ҳам маълум бўлган. Кўпчилик давлатларда, хусусан, Шарқ мамлакатларида хотинқизлар Х.дан қўл панжалари, тирноқлар, оёқлар, сочларни бўяшда фойдаланадилар. Х. сочни мустаҳкамлайди. Халқ табиотида тери касалликларини даволашда ҳам қўлланади.

ХИНА ДАРАХТЧАСИ (*Lawsonia inermis*) — дербендошлар оиласига мансуб иссиқсевар бута. Ёввойи ҳолда Африканинг шарқида, Мадагаскар о.да, Осиёнинг тропик оролларида ўсади. Шим. Африка, Ҳиндистон, Эрон, Озарбайжон, Кичик Осиё ва Арабистонда манзарали ва бўёқ берувчи бир йиллик ўсимлик сифатида қадимдан экилади. Пояси қиррали, қаттиқ ва сершоҳ. Бўйи 15 см дан 2—3 м гача. Барглари бандсиз, чўзиқ тухумсимон. Гуллари йирик, оқимтир ёки кўкимтир кизил, икки жинсли, хушбўй, шохларининг учидан улкан рўваксимон тўпгул ҳосил қилади. Авг.—сен.да гуллайди. Меваси тўрт уяли, майда уруғли шарсимон кўсақча. Баргларида жун, сочсоқол, тирноқ ва б.ни бўяшда ишлатиладиган бўёқ олинади. Х.д. уруғидан ва қаламчасидан кўпайтирилади.

ХИНАГУЛ (*Impatiens balsamina*) — хинадошларга мансуб бир йиллик ўт; эрма гул. Асосан, Осиё ва Африкада, баъзи вакиллари Европа ва Америкада ўсади. Ўзбекистонда манзарали ўсимлик сифатида ховлиларда экилади. Пояси тик

шохланган, танаси этли, бўйи 30—60 см. Барглари оддий, тухумсимон, кетмакет жойлашган. Гуллари оқ, пушти, кизил, оддий ёки қатмақат, барг қўлтиғидан чиқади. Июль—окт.дан гуллаб мевалайди. Меваси серсув кўсақча. Уруғлари чўзиқ ёки думалок. Меваси етилгач, чарсиллаб ёрилиб, уруғлари атрофга сочилиб кетади. Уруғи март ойи охирида сепилади. Ўзбек хонадонларида қадимдан Х.дан кизжувонлар соч ва тирноқларини бўяшда фойдаланишган. Тиббиётда майдалаб янчилган баргпоя кисми тирноқ ва тери касалликларини даволашда ишлатилади.

ХИНАГУЛДОШЛАР (*Balsaminae*) хинагулнамолар қабиласига мансуб оила. Пояси серсув. Барглари оддий, патсимон томирили, навбатлашиб ёки қарамақарши жойлашган, ён баргчасиз. Гуллари зигоморф, икки жинсли. Косачабарглари 5 та. Меваси бирор ташки таъсирот натижасида атрофга сочилиб кетадиган кўсақча, баъзан резавор. Х.нинг тўрт туркуми ва 600 га яқин тури бор. Улар, асосан, Осиё, Африканинг тропик кисмида, баъзи вакиллари Европа ва Шим. Америкада тарқалган. Ўзбекистонда Х.нинг 2 ёввойи ва 1 маданий тури тарқалган. Х. вакилларида гулхина ёки боғхина, чўпхина экилади.

ХИНАЯНА (санскритча «кичик арава») ёки нажот топишнинг «тор йўли») — буддизматш (махаяна билан бирга) икки асосий оқимдан бири, унинг монахлик шакли. Х.да сансара исқанжасидан халос бўлишга интилувчининг ўзи қиладиган ҳаракати асосий аҳамиятга эга. Х.нинг асосий қоидалари мил. ав. 1-а.дан илгарироқ ёзилган матнларда, шу жумладан, трипитакада баён қилинган.

ХИНГАН — Узоқ Шарқдаги тоғ системаси, асосан, Хитойнинг шим. шарқий кисми ва қисман Хабаровск ўлкасида. Х. 2 қием: Катта Х. ва Кичик Х. тоғларига бўлинади. 1) Катта Хинган

тоғлари, аксари қисми Ички Монголия худудида бўлиб, Марказий ва Шарқий Осиё ўртасидаги шартли табиий чегара вазифасини ўтайди. Шим.шарқдан жан. ғарбга 1200 км га чўзилган. Энг баланд жойи 1949 м. Асосан, гранит ва б. вулкан жинсларидан тузилган. Чўкқилари ясси, ён бағирлари ётик. Шим.да тайга ўрмонлари, кўп йиллик тўнг ерлар бор. Жан. кенг баргли ўрмонлар, ўрмондашт ва даштлардан иборат. Ёғоч тайёрланади, мўйнали хайвонлар овланади; 2) Кичик Хинган тоғлари — Хабаровск ўлкаси ва Хитойнинг шим.шарқида. Уз. 500 км, энг баланд жойи 1150 м. Гнейс, гранит, кристалли сланец, базальт жинслардан тузилган. Чўкқилари ясси, ён бағирлари ётик, тошлоқли. Ғарбида вулканлар гуруҳи бор. Тоғ ўрмонлари билан қопланган.

ХИНДЕМИТ (Hindemith) Пауль (1895.16.11, Ханау 1963.28.12, ФранкфуртМайн) — немис композитори, скрипкачи, дирижёр, мусика назарийчиси. 20-а. мусика намояндаси, мусиқий неоклассицизм вакили. ФранкфуртМайн консерваториясида таълим олган (1909—15). Шу шаҳарда опера театрида скрипкачи-концертмейстер (1915—23), торли квартет созандаси (альт, 1921—29), Берлиндаги Олий мусиқа мактаби проф. (1927—37). 1938 й.дан Швейцария ва 1940 й.дан АҚШ да яшаган. Ижодий услуби ривожланган полифония воситалари, композицион мувозанатли шакллар, вазмин образлари билан ажралиб туради. Кенг ва серқатлам бадиий меросида йирик, ривожланган драматургияга асосланган жанр (опера, симфония, соната, концерт каби)лар билан бирга хаваскор мусиқа жамоалар ҳамда болалар ижросига мўлжалланган оммабоп асарлар урин олган. Айниқса, «Кардильяк», «Рассом Матисс», «Коинот гармонияси» опералари, «Камер мусиқа» туркумлари, сонаталар, торли квартетлар, симфониялар, «4 темперамент» ва б. балетлар, фортепиано ва б. созлар учун концертлари машхур.

Композицията дойр китоб, қўлланма ва дареликлар яратиб, ўзига хос ижодийназарий тамойилларни кашф этган. Швейцарияда «Хиндемит жамғармаси» фаолият кўрсатмоқда (1968 й.дан).

ХИНОЛИН, 2, 3 бензопиридин, C₉H₇N — гетероциклик бирикма; ўзига хос ҳидли рангсиз сутукдик. Мол. м. 129,15. Қайнаш траси 238°; сувда оз, спирт ва эфирда яхши эрийди. Х. — кучеиз асос, кислоталар билан тузлар ҳосил қилади. Тошқумир масолида бўлади. Сунъий йўл билан ҳам олинади. Олтингурт, фосфорни эритишца, ароматик кислоталарни декарбоксиллашда ва б. реакцияларда ишлатилади. Х. ҳосилалари (мас, плазмоцид, плазмохин, совкаин, атофан ва б.) тиббиётда дори сифатида ишлатилади. Х. цианин бўягичлар и.ч.да қўлланади; кўпгина алкалоидлар Х. ҳосилаларидир.

ХИНОНЛАР, C₆H₄O₂ циклик дикетонлар. Х. — ўтқир ҳидли рангли кристаллар; мас, п — бензохинон ва 1, 4нафтохинон сариқ, обензохинон ва антрахинон — кизил рангли. Турли табиий пигментлар Х.нинг ҳосилаларидир. Х. ароматик углеводородларни оксидлаб ва б. усулларда олинади. Х. ва уларнинг ҳосилалари бўягичлар олишда оралик маҳсулот ҳисобланади (қ. Антрахинон бўёқлар). Улар фунгицид, инсектицид, ошловчи моддалар сифатида ҳам ишлатилади. 2метил 1,4нафтохинон — К витамини.

ХИНШЕЛВУД (Hinshelwood) Сирил Норман (1897.19.6 — Лондон — 1967.9.10) — инглиз физиккимёгари. Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1929) ва президенти (1955—60). Оксфорд университетининг Бейльел коллежини тугатган (1924); шу университетда проф. (1937— 64). Асосий илмий ишлари занжир реакциялар соҳасига оид. Рус олими Н.Н. Семёнов билан бир вақтда занжир реакциялар назарияси асосларини ярат-

ди. X. аорганик ва органик лгоддаларнинг, мас, калий перманганат, альдегидлар, кетон ва б. моддаларнинг бўлиниш кинетикасини тадқиқ этган. Бактерияларнинг турли муҳитларда ўсиш муамолари билан шуғулланган (1938 й.дан). Нобель мукофоти лауреати (1956; Н.Н. Семёнов билан ҳамкорликда).

ХИОНИЙЛАР — туркий қабила. Баъзи тадқиқотчилар фикрига қура, дастлаб Олтой тоғлари агрофида яшашган ва 4-а.нинг 1-ярмида жан.ғарбга силжиб, Амударё ва Сирдарё оралиғига кириб келишган. Бу ерда дастлаб улар Зарафшон воҳасини эгаллаб, жан.га ҳаракат қилишган ва анча заифлашиб, сосонийлар Эронига қарам бўлиб қолган Кушон подшолиги ўрнини эгаллаганлар ҳамда маркази Тохаристон бўлган Шим. Ҳиндистон, Афғонистон, Хуросоннинг бир қисмини ҳам ўз ичига олган X. (Хионитлар) давлатини (4— 5-а.лар) барпо қилишган. Бошқа бир гуруҳ тадқиқотчилар эса X.нинг дастлаб Орол денгизи шим.да яшаганлиги ва йирик массагет қабилалар иттифоқиға мансуб бўлиб, хунлар билан аралашганлигини таъкидлайдилар (Л.Н. Гумилев, С.П. Толстов, К.В. Тревер). Уларнинг фикрича, юнон ва лотин тилидаги асарларда X. «оқ хунлар» деб аталган. 4-а.нинг 70-й.ларида X. сосонийлар Эронига қарши ҳужум уюштириб, муваффақиятга эришганлар. Шунингдек, сосоний подшолар Варахран (418— 438), Яздигард II (438—457) даврларида улар Эроннинг энг йирик рақибига айланганлар. X. хукмронлиги давом этаётган бир пайтда янги бир сулола — кидарийлар ўртага чиққан. Улар Олтой тоғлари ва Шарқий Туркистон оралиғидан жан.ғарбга силжиб, 420 й.да Боло (Нахшаб) ш.ни ўзига қароргоҳ қилишган ва Хионийлар давлати билан қўшни бўлиб қолганлар.

5-а.нинг 2-ярмида X. ва Кидарийлар давлати ҳудудини ўз ичига олган янги бир давлат эфталийлар сулоласи ўртага чиқади ва 6-а.нинг 60-й.ларигача Марка-

зий Осиёдаги энг йирик давлатга айланади.

Ад.: Шониёзов К., Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни, Т., 2001.

ХИРА РУДАЛАР — минераллар гуруҳи, миснинг мураккаб сульфидлари бўлиб, теннантитнинг изоморф қаторини — кимёвий таркиби $n\text{Cu}, 2\text{As}_4\text{S}_{13} + m\text{Cu}_{12}\text{Sb}_4\text{S}_{13}$ бўлган тетраэдритни ҳосил қилади. Қаторнинг соф аъзолари кам учрайди. X.р. орасида таркибига қараб турлари: аргентотеннантит ва фрейбергит (Ag таркибли), зондбергит ва биннин (Zn, Ag таркибли) ферротеннантит ва ферротетраэдрит (Fe таркибли), шватцит (Hg таркибли), аннивит (Bi таркибли) ва б. мавжуд. Синч типли мураккаб структурага эга. Куб сингонияда кристалланади. X.р. пўлат рангли кулрандан, темир рангли қорагача. Янги синган жойлари металлдек ялтирайди, лекин ҳавода тез хиралашади (номи шундан). Қаттиқлиги 3—4, зичлиги 4,4—5,1 г/см³. Турли генетик типдаги гидротермал рудали жинсларда ҳосил бўлади. Галенит, сфалерит, халькопирит, пирит, кварц, барит, кальцитлар билан бирга учрайди. Ернинг юқори қисмида осон нурашга учраб малахит, азурит, куприт ва б.га айланади. Мис рудаларининг таркибига қаради ҳамда улардан сурма, қумуш, симоб ажратиб олинади.

ХИРА СИРТ — ўлчамлари кўринувчи ёруғликнинг тўлқин узунлига (380—760 нм ёки 3800—7600°А) га яқин бўлган микроскопик нотекикликларга эга сирт. X.с.га ёруғлик тушганда ундан диффуз қайтади, яъни ҳар тарафга сочилади (ёруғлик силлик сиртдан худди кўзгудан қайтгандек тўғри йўналишда қайтади). Ёруғликнинг тушиш бурчаги унча катта бўлмаган ($Z_{60}—70^\circ$) ҳолларда Ламберт қонуни тахминан тўғри келади.

ХИРАЯМА Икуо (1930.15.6, Икучима ш.) — япон рассоми, тадқиқотчи олим, Токио нафис санъат ва мусиқа

миллий университети президенти. Унинг и.т. лари Буюк ипак йўлининг кўп асрлик тарихига бағишланган. Тошкент, Самарканд, Бухоро ш.ларидан олган таассуротлари натижаси ўлароқ «Туркистон харобалари», «Бухоро», «Марказий Осиё» каби картиналари юзага келди. Япон ўзбек маданияти арбоблари алоқаларини кенгайтиришда, ҳамкорликдаги археологик экспедициялар, кўргазмалар ўтказишда фаоллик кўрсатмоқда. 2001 й. ўз маблағига Тошкентда Халқаро маданият карвонсаройи қурдирди. ЮНЕСКО—Япония ассоциациясининг раиси. Япония Шарқ маданияти музейининг асосчиси ва директори. Афғонистон ва Ироқ маданий ёдгорликлари ва тарихини сакдаб қолиш жамғармасининг президенти. Халқаро мукофотлар (Авлиё Георгий ордени, Ватикан, 1974; Франция мукофоти, 1991; Швейцария мукофоти, 1995), Япониянинг бир қанча мукофотлари, Ўзбекистон БА нинг «Олтин медали» билан мукофотланган (2002).

Шухрат Ёқубов.

ХИРБАТ ал-МАФЖАР - Иордания даги меъморий ёдгорлик (8-а.); умавийлар саройи. Иордан дарёсининг ғарбида, қад. Иерихоннинг шим.да жойлашган. Сарой (атрофи буржли мустаҳкам девор билан ўралган), девордан ташқаридаги масжид, ҳаммом, ички ва ташқи ховлилар билан ягона мажмуа ҳосил қилган. Х. алМ. бинолари тошоҳактошлардан бунёд этилган, гумбазлар билан ёпилган, ховлилар юзасига тош плиталар ётқизилган. Сарой умавийлар саройига хос анъанавий муҳассамотга эга: мурабба тархли ховли галерея ва шарқий ҳамда ғарбий томони бўйлаб гишт гумбазли 2 қаватли бинолар билан ўралган. Сарой биноси тўртбурчак тархли (67х63 м), тарзлари равоқлар қатори билан қуёшдан тўсилган. Сарой миёнсаройи минора кўринишида, тарзлари ўйма турунжлар билан безатилган ва юқориси давданалар билан яқунланган; миёнсарой 2 (ташқи мурабба ва ички тўртбурчак тархли) хонадан иборат

бўлиб, хоналар ўзаро кенг эшик билан боғланган, ташқи хона деворларига бурчак устунларига ўрнатилган равоқлар ишланган, ички хона гумбазли; миёнсарой девори бўйлаб ўрнатилган ўриндиклар қабулхона вазифасини ўтаганидан дарак беради. Тарзлари пилтавор бўртиқлар шаклидаги ҳаммом биноси мурабба тархли катта хона (30х30 м) ҳамда унинг шим.ғарбидаги кичик хона (4,5х4,5 м) дан иборат (кичик хона сарой эгасининг хос хонаси бўлган деб тахмин қилинади). Масжид тўртбурчак тархли (23,6х17,1 м), 2 қатор мрамр устунли, ёнида пойдеворга ўрнатилган минора жойлашган. Ташқи катта ховли ўртасида ховуз бўлиб, устига 4 устунга ўрнатилган гумбаз томли кўшк ишланган. Х. алМ. бинолари тош ва ганч ўймакорлигида хандасий, ислимий нақшлар билан серхашам безатилган, нақшин безаклар орасида бўртма тасвирлар, ҳайкалтарошлик (аёллар бошлари, атлант ва б.) безаклари ҳам учрайди. Миёнсарой, ҳаммом ва б. хоналарнинг поллари ажойиб (хандасий, тўғри ва эгри чизиқлар, айлана, тўртбурчаклар уйғунлигидаги) мозаика билан қопланган.

ХИРМОН — йиғибтериб олинган экинлар ҳосили тўпланадиган майдонча. Ғаллачиликда шамол яхши эсадиган тепароқ жойларда, пахтачиликда дала ёнида бўйи 70—80 м, эни 45—60 м ли майдон Х. учун жиҳозланади, яъни ер текисланади сомон сувоқ қилинади ёки асфальт ётқизилади. Х.да маҳсулот тозаланади, қуритилади, идиш (қоп)ларга жойланади ва омборларга жўнатилади.

ХИРОЖ, хараж (араб.) — Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида, жумладан, Ўрта Осиёда давлат томонидан ундирилган ер солиғи. Сосонийлар давлатида Қавад I ва унинг ўғли Хусрав I Ануширвон ўтказган солиқ ислоҳоти натижасида жорий қилинган ер солиғи (хараг). Х. илк Халифалик ҳудудида «жизья» атамасининг синоними сифатида қўлланилиб,

мусулмон бўлмаган аҳоли билан бир қаторда ер, сувга эга бўлган мусулмонлардан ҳам ундирилган. Мусулмон қонуншунослари Х.мисоҳа (ер майдони биригидан ундирилган) ва Х.муқосама (ернинг сифати ва суғориш усулига қараб ҳосилнинг 1/4, 1/3 ёки 1/2 қисми ҳажмида ундирилган) га ажратилган. Х. Усмонли турк империясит 18-а. Охирларига келиб жазъя билан қўшилиб кетган. Мисрда эса, 1907 й. даромад солиғи билан алмаштирилган.

Х. Ўрта Осиёда 7-а.да араблар томонидан жорий қилинган. Х. йиғиш учун ҳар бир вилоятга сарқор, кишлокка девонбеги ва қотиб тайинланган. Хива хони Муҳаммад Раҳим I (1775—1825) Х.ни пул билан ундиришни жорий қилган. Бунда Х. олинган ҳосил миқдоридан эмас, балки ер эгасининг хўжалиғи ва ер майдонига қараб олинган. Қўқон хонлиғи Россия томонидан босиб олингандан кейин бу ерда ҳам Х.ни натура ўрнига пул билан йиғиш расм бўлган.

ХИРОМИЙ (тахаллуси; исми Мулло Қурбон) (1796, Китоб вилояти Чармгарон гузари — ?) — шоир. Баъзи манбаларда Мирзо Қурбон, Муҳаммад Қурбон деб ҳам тилга олинган. Кенас уруғидан. Бухородаги Мир Араб мадрасасида таҳсил кўрган. Иқтисодий танглик туфайли мадрасани тугата олмаган, 25 ёшида Китобга қайтган. Хаттотлик, табиблик, чармгарлик қилиб рўзғор тебратган. Х. Насруллахонтг босқинчилик сиёсатига қарши қурашувчилар сафида турган, Китоб мудофаасида қатнашган.

Х. истеъдодли ва сермаҳсул шоирлардандир. У ўтмиш алломалар ижодидан ўрганган, замондошлари Шавқий, Ҳозик, Вола ва б. билан яқин ижодий алоқада бўлган. Дастлаб Саъдий, Навоий, Зебунисо ғазалларига мухаммаслар боғлаган, уларнинг бадиий маҳорат соҳасидаги анъаналарини давом эттирган.

Х. 19-а. ҳаётидаги ярамас иллатларни, адолатсиз ҳукмдорлар, ноқобил ҳокимлар, замин, замон, кишилар

тўғрисидаги қарашлари ифодаланган «Чор дарвеш» (1834), «Маҳфил оро» (1844—56), «Тўтинома» (1854), «Раъно ва Зебо» (1856), «Юсуф ва Зулайҳо» (1862) дostonларини ёзган. Буларнинг орасида кенг тарқалгани «Чор дарвеш» дир. Асар қолиплаш усулида ёзилган, қолипловчи ҳикоя Озодбахт ҳикояси, дир. Озодбахт ўз фарзандсизлигидан сўз бошлаб, дарвешлар саргузаштини тинглайди. Дoston Озодбахтнинг Бахтиёр исмли фарзанд кўриб, париларнинг улуғ шоири Малик Шохбоз ёрдамида муродмақсадларига етиши билан тугайди.

Х.нинг ҳажман энг йирик асари «Тўтинома» 12 минг мисрадан иборат.

Асарнинг бош ғояси — вафо ва садоқат. Тўтининг барча ҳикоя ва қиссалари шу ғояни асослаш, исботлашга қаратилган. «Раъно ва Зебо» дostonи ҳам қолиплаш усулида бўлиб, қолипловчи ҳикоя Раъно ва Зебо саргузаштларидир. Пок муҳаббатни улуғлаш дostonнинг асосини ташкил этади. Унда инсон ҳуқуқи, ижтимоий тенглик, адолат, олижаноблик каби ғоялар ёритилган.

Адабий меросининг умумий ҳажми 30 минг мисра атрофида. Асарлари қўлёмалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик интида («Чор дарвеш», инв.№359, 9251, 1675, 7713, 4819, 7847, 217 (II); «Тўтинома», инв. №1795; «Раъно ва Зебо», инв. №217; «Юсуф ва Зулайҳо», инв. №1799) ва СамДУнинг асосий кутубхонасида сақланади.

Ас: Чор дарвеш, Т., 1960; Раъно ва Зебо, Т., 1962.

Ад.:Қораев Т., Хиромий Мулла Қурбон, Т., 1975; Ўзбек адабиёти тарихи [5ж.ли], 4ж., Т., 1978.

Бегали Қосимов

ХИРОСИМА — Япониядаги шаҳар. Хонсю о.нинг жан.ғарбида. Хиросима префектурасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 1,12 млн. киши (2000). Мамлакатнинг муҳим транспорт, саноат, молия ва маданият маркази. Ота дарёси дельтасидаги порт. Кемасозлик ва станоксоз-

лик, автомобилсозлик, ҳарбий, резина-техника, ёғочсозлик, қоғоз, тўқимачилик, озиқ-овқат ва полиграфия саноати корхоналари мавжуд. университет бор. Шаҳар заминдорлар қасри атрофида 16-а.да бунёд этилган. 1945 й. 6 авг.да АҚШ авиацияси томонидан ташланган атом бомбасидан қаттиқ зарар кўрган. Бомбардимон натижасида ҳалок бўлганлар хотирасига ёдгорлик музейи барпо этилган. Тинчлик мемориал маркази Х.даги энг муҳим замонавий меъморий бино ҳисобланади.

ХИРУРГИЯ (юн. *cheir* — қўл ва *ergon* — ҳаракат, иш), жарроҳлик — тиббиётнинг бир соҳаси. Хирургик операцияларни талаб этадиган касалликларни ўргангани ҳамда операция қилиш усуллари ишлаб чиқади. Қадимдан одамлар ўз ўзига ёки бир-бирларига ёрдам бериб, жароҳатдан оқайтган қонни тўхтатиш учун жароҳатни босиб туриш, яраларга кул сепиш каби оддий усуллардан фойдаланганлар. Қад. қазилмаларда бош суяк чаноғи трепанацияси, оёқ ампутациясидан кейинги излар топилган. Х. дастлаб фан ва маданияти ривожланган давлатлар (Миср, Ҳиндистон, Юнонистон, Хитой, Византия) да шаклланган. Мил. ав. ҳам касалликларни даволашда қон чиқариш, қовуқдан тошларни тушириш операциялари ўтказилганлиги қайд этилган. Гиппократ (мил. ав. 460—377 й.лар) жароҳатларни бирламчи ва иккиламчи битишини кузатган, турли боғловларни қўйиш техникасини ишлаб чиққан, операцияни ўтказишда тозалликка риоя қилиш мақсадида қайнатилган ёмғир сувидан фойдаланган. У ишлаб чиққан плевра бўшлиғини дренажлашда қўлланиладиган ковурга резекцияси операцияси ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Қад. Римда Цельс (Антилус) баъзи аъзолар анатомиясини, яллиғланишнинг белгиларини ва операция вақтида қон тўхтатиш учун томирларни боғлаш, оқма яраларни даволаш усуллари, Гален эса жароҳатларни тикишда ипақдан фойдаланишни, жар-

роҳлик операцияларини ўтказишда аъзоларнинг анатомияси ва функциясини ҳисобга олиш зарурлигини таъкиф этган. Абу Али ибн Сино (980—1037) «Тиб қонунлари» асарида хирургик касалликларни даволашда қўлланилган усулларни баён этган; у операция вақтида наркоз сифатида беморга опий, мандрагор ишлатган, шунингдек, буйрақдан тош олиш, ўсмаларни аниқлаш ва ўсмани соғлом тўқимагача олиб ташлаш ва б. операциялар техникасини яхши билган.

А. Левенгук (1632—1723) томонидан микроскоп, В.К. Рентген томонидан рентген нурунинг кашф этилиши касалликларни аниқлашда (диагностика) муҳим роль ўйнади.

1731 й.да Парижда Хирурглар Академиясига асос солинди. Шундан сўнг Х. фан сифатида таракқий эта бошлади.

Умуман Х. 3 босқичда ривожланди: 1) қад. замонлардан антисептика давригача (1860); 2) антисептика даври (1860—1890); 3) асептика даври — ҳозиргача давом этмоқда.

19-а.нинг 2-ярмида наркоз, антисептика, асептиканинг жорий этилиши Х. таракқиётида ижобий ютуқларга олиб келди (қ. Антисептика, Асептика). Шунга кура меъда, ичаклар, ўпка ва б. ички аъзоларда йирик операциялар муваффақиятли ўтказила бошланди. 19—20-а.да турли мамлакатларнинг хирурглари ўтказган кенг экспериментал тадқиқотлар энг мураккаб операцияларни: меъдани, ичак ёки ўпканинг бир қисмини олиб ташлаш, томирлар ва нервларни тикиш, шунингдек, синган суяклар, жароҳатлар, қуйишни даволашнинг операция усуллари ва техникасини ишлаб чиқиш имконини берди. Х.нинг тармоқлари кўпайиб, травматология, ортопедия, урология, нейрохирургия, болалар хирургияси каби мустақил илмий-амалий соҳалар вужудга келди.

Ҳоз. замон Х. фани кимё, физика, молекуляр биол. каби соҳалардаги ютуқлар натижасида ривожланиб бормоқда. Шунга кўра юрак клапанлари ва томирларни

протезлаш, аъзолар ҳамда тўқималарни кўчириб ўтказиш, сунъий бўғимлар яратиш, сунъий юрак вужудга келтиришга доир ишлар амалга оширилди. Миокард инфарктини операция йўли билан даволаш, микрохирургия (мас, бутунлай узилган бармоқни тиклаш ёки юракнинг майда томирларида янги қон оқимини вужудга келтириш), лазерлар, махсус камераларда юқори кислород босими, яъни гипербарик оксигенация (қ. Баротерапия) нк қўллаш, ярадор ва қуйганларга даво қилишда микробсиз шароитлар яратиш, сунъий ва қўшимча қон айланиши ва б. Х.да янги йўналишлар бўлиб қолди.

Ўзбекистонда Х.нинг шаклланиши 1920 й. Туркистон университетининг тиббиёт фти қошида хирургия кафедраси ташкил этилиши билан боғлиқ. Кейинчалик Тошкент, Самарқанд, Андижон, Бухоро тиббиёт инти, Тошкент педиатрия тиббиёт инти, шунингдек, Тошкент врачлар малакасини ошириш интиларида, Бутуниттифоқ клиник ва экспериментал хирургия и.т. институтининг Тошкент филиали (1977 й. ҳоз. В. Воҳидов номидаги ихтисослаштирилган Хирургия маркази) да Х. кафедралари фаолият кўрсата бошлади. Мазкур илм масканларида врачлар тайёрлаш ва турли хирургик муаммолар устида тадқиқот ишлари олиб борилмоқда.

Ўзбекистонда Х.нинг ривожланишида С.А. Маъсумов, Ў. О. Орипов, В.В. Воҳидов, М. Ашрафова, Р.М. Нурмухамедов, Ш.И. Каримов, Д.С. Ғуломов, Ф.Г. Назиров, С. М. Аъзамхўжаев, С.А. Долимов, Л.Д. Василенко, А.М. Ғофуров, К.Х. Тохиров ва б.нинг хизматлари катта.

Ҳоз. илмфан ва техниканинг ривожланиши, янги тадқиқот ва даволаш усуллари ишлаб чиқиш ва татбиқ этиш (эндоскопия, ультратовуш, компьютер томографияси, ядромагнит резонанс томография, лапароскопия, лазер нурлари ва б.) Х.ни янада ривожланишига олиб келди. 1998 й. Тошкентда шошилинч тиббий ёрдам маркази ҳамда вилоятларда унинг филиал ва субфилиаллари ташкил

этидди.

Ад.: Аъзамхўжаев С. А., Раҳмонов Р.Қ., Янбоева Р. Қ., Хирургикаеалликлар, Т., 1991; Каримов Ш.И., Шомирзаев Н.Х., Хирургические болезни, Т., 1994.

ХИРУРГИЯ МАРКАЗИ, ВВ.

Воҳидов номидаги ихтисослаштирилган жарроҳлик илмий маркази — Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақдаш Вазирлигига қдрашли и.т. ва даволаш муассасаси. 1975 й. Бутуниттифоқ клиник ва экспериментал хирургия и.т. институтининг Тошкент филиали сифатида ташкил этилган. 1991 й.дан ҳоз. номи билан фаолият кўрсатади. Марказ илмий ва амалий фаолиятининг асосий йўналишлари кўкрак қафаси ва қорин бўшлиғи аъзоларида бошқа ўхшашлиги бўлмаган, ўзига хос жарроҳлик амалиётларини ўтказиш, буларга, биринчи навбатда, ҳаёт учун муҳим аъзолар, юрак нуқсонлари, йирик қон томирлар, ўпка, жигар ва меъда ости беги реконструктивтиклаш жарроҳлиги ва б. қиради. Х.м.нинг вазифаси Ўзбекистонда жарроҳлик муаммоси билан боғлиқ масалаларга раҳбарлик қилиш ва бошқариш, республикада хирургия хизматини ташкил этиш; юқори малакали ихтисослашган илмий ва амалий хирург мутахассислар тайёрлаш ва б.дан иборат. Марказда 12 клиник бўлим: жигарўт йўллари ва портал гипертензия жарроҳлиги, лазер ва меъдаичак жарроҳлиги, юракқон томир жарроҳлиги, кўкрак қафаси жарроҳлиги, реконструктивпластик жарроҳлик, рентгенэндоваскуляр жарроҳлик ва интервенцион радиология, шунингдек, патоморфология ва лазер терапияси, анестезиология ва реаниматология, микробиология ва клиник биокимё, экспериментал жарроҳлик каби фундаментал ва амалий бўлимлар, 370 ўринли клиник касалхона ва поликлиника ишлаб турибди. Х.м. да 90 дан зиёд илмий ходим, жумладан, 22 фан дри ва проф., 50 фан номзоди хизмат қилади (2004). Марказда дрилик ва номзодлик диссертациялари химояси бўйича махсус илмий кенгаш фаолият кўрсатади.

Марказ олимлари кўпгина йирик илмий анжуманларда қатнашиб келади. Х.м. илмий тўплам, монография, дарслик ва турли қўлланмалар чоп этади, ихтиролар қилади. Марказ базасида Тошкент биринчи тиббиёт интининг госпитал хирургия, магистратура ҳамда Тошкент врачлар ма-лакасини ошириш инти Хирургия кафе-драси бор.

ХИРҚА (араб. — ямоқ, қуроқ) — жунли матодан тикилган устки кийим. Асосан, суфийлар кийган. Х. одатда су-фийликда пирдан шогирдга ўтган, узок вақт кийилгани сабабли у кўпинча эскир-ган, қуроқ ва ямоқ бўлган. Х. ўзбеклар орасида жанда деб аталган.

ХИСЛАТ (тахаллуси; асл исмша-рифи Хайбатуллаҳўжа Орифхўжа ўгли) (1880.10.5 Тошкент 1945.8.6) шоир ва таржимон. Ўзбек мумтоз адабиётининг сўнгги намояндаларидан бири. 16—17 ёшларида Тошкент ш.

Кесаққўрғон маҳалласидаги мадраса-га ўқишга кириб, араб ва форс тилларини мукаммал ўзлаштирган; узбек, озарбай-жон, турк, форс ва араб адабиётларини пухта ўрганган. 1908—09 й.ларда На-воий ижодини мутолаа қилиб, «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» дostonларининг соддалаштирилган на-срий нусхаларини тайёрлаган ва ўз ҳисобидан нашр этган. 1910—14 й.ларда мадрасадоши Сидқий Хондайлиқий билан ҳамкорликда «Армуғони Хис-лат», «Ҳидояи Хислат», «Савғоти Хис-лат», «Тухфаи Хислат» каби баёзларини нашр эттирган. Бу баёзларда шоирнинг 100 дан зиёд лирик шеърлари эълон қилинган. Х.нинг лирик шеърларида Бо-бур, Машраб ва, айниқса, Навоий ижо-дининг таъсири кучли. Бу таъсир унинг «Найларам боғу чаман сайрини жонон бўлмаса», «Қандоқ қилай», «Эй ниго-рим», «Иқлими девона қилган бир пари савдосидур», «Ўлдим асиринг, эй ёр», «Эй хублар сароси», «Оразингму ё гули раъномидур», «Эй париваш» сингари

ғазалларининг бадиий қурилмасида ҳам, ғоявий йўналишида ҳам яққол кўринади. Х.нинг дунёвий ғоялар билан йўғрилган бир қанча ғазаллари Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов ва Ҳамроқул кори каби машҳур ҳофизлар томонидан ижро этиб келинган.

Х. 1917 й.дан кейин ҳам бадиий ижод билан шуғулланиб, замонавий мавзулар-да ғазал ва мухаммаслар яратган. Аммо Совет давлатининг жаҳид шоирларга нисбатан совуқ муносабати туфайли у ёшлиқда эгаллаган ҳунари — дурадгор-лиқни давом эттириб, 1940 й.га қадар иморатсозлик ишлари билан кўпроқ машғул бўлган.

Х.нинг адабий меросида таржима асарлар катта ўрин эгаллайди. У Низо-мийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonи, Фирдавсийнинг «Шоҳнома» дostonи асо-сида насрлаштирилган «Барзуйи шер», «Паҳлавони Аҳмад», Убайд Зоконийнинг «Мушук ва сичқон» асарларини форс тилидан таржима қилган, араб ва форс мумтоз адабиётларидаги болаларбоп ри-воятлар ва масалларни шеърый таржима қилиб, «Нон ва ҳалво» деган мажмуа туз-ган. Тошкент ш.даги кўчалардан бири Х. номи билан аталади.

Ас: Ғазаллар, Т., 1971.

ХИТИН (юн. chiton — кийим, тери, қобиқ) — полисахаридлар гуруҳига ман-суб табиий бирикма; бўғимоёқдилар ва бир қатор умуртқасиз ҳайвонлар ташки скелетининг асосий компонен-ти; замбуруғлар, бактериялар ва айрим сувўтларнинг ҳужайра девори таркибида бўлади. Таянч вазифасини бажаради. Х. НацетилДглюкозамин қолдигидан иборат. Сув, суюлтирилган кислота, ишқор, спирт ва б. органик эритувчиларда эри-майди; концентрланган кислоталарда эрийди. Х.нинг тузилиши, физиккимёвий хоссаси ва биологик аҳамияти ўсимлик целлюлозасига ўхшаш.

ХИТОЙ, Хитой Халқ Республикаси (хитойча Чжанхуа женьминь гунхэго),

ХХР — Марказий ва Шарқий Осиёда жойлашган давлат. Дунёда аҳолиси энг куп ва майдони жиҳатидан энг йирик давлатлардан бири. Шарқда Тинч океаннинг Сарик, Шарқай Хитой ва Жан. Хитой денгизлари билан ўралган. Майд. 9,6 млн. км². Аҳолиси 1 млрд. 292 млн. 750 минг киши (2003). Пойтахти — Пекин ш. Маъмурий жиҳатдан 23 провинция (Хитой Тайпейи ҳам шу ҳисобга киради), 5 мухтор рн ва марказга бўйсинувчи 4 шаҳар (Пекин, Шанхай, Тяньцзинь, Чунцин)га бўлинади.

Давлат тузуми. Х. — халқ республикаси. Амалдаги конституцияси 1988 й. 4 дек.да қабул қилинган; 1988, 1993, 1999 й.ларда айрим тузатишлар киритилган. Конституцияга кўра, Халқ вакиллари Умумхитой мажлиси (ХВУМ) давлат ҳокимиятининг олий органи. ХВУМ давлат бошлиғи — ХХР раиси (2003 й.дан Ху Цзиньтао) ва унинг ўринбосарларини сайлайди. Крнун чиқарувчи ҳокимиятни ХВУМ амалга оширади. ХВУМ провинция, мухтор рн, марказга бўйсунувчи шаҳарлар ва қуролли кучлар томонидан сайланадиган депутатлардан иборат. ХВУМнинг доимий ишловчи органи Доимий кўмитадир. ХВУМ ваколат муддати 5 й. Ижроия ҳокимиятни Давлат кенгаши (ҳукумат) амалга оширади. У ХВУМ ва унинг доимий кўмитаси олдида ҳисоб бериб туради. Давлат кенгашининг ваколат муддати 5 й.

Табиати. ХХР, асосан, мўътадил ва субтропик минтақаларда (жан. қисмида кичикрок худуд тропик минтақада) жойлашган. Табиати жиҳатидан Шарқий Осиёда жойлашган шарқий ва Марказий Осиёда жойлашган ғарбий қисмларга бўлинган. Мамлакатнинг шарқи денгиз бўйи пасттекисликлари, паст ва ўртача баландликдаги тоғлар билан банд. Х.нинг ғарби эса баланд тоғлик, ката тизмалар, кенг ясситоғлик ва ботиклардан иборат. Х. қирғоқ чизигининг уз. 15 минг км чамасида. Кичик қўлтиқ ва бухта куп. Йирик я.о.лари: Шаньдун ва Ляодун.

Х. — мураккаб орографияга эга бўлган

тоғли ўлка. Мамлакатнинг жан.ғарбида Тибет тоғлиғи, ундан шим.рокца Марказий Осиё текисликлари ва ясситоғликлар минтақалари ва атрофи тоғлар билан ўралган Шарқий Хитой пасттекисликлари яққол ажралиб туради. Тибет тоғлиғи Х.нинг энг баланд қисмидир (ўртача бал. 4500 м га яқин).

Марказий Осиё текисликлари ва ясситоғликлари ғарбда бир-биридан Шарқий Тяньнан тоғлари билан ажралган Ҳашқар текислиғи ва Жунғария текислиғиш ўз ичига олади. Уларга жан.шарқдан Турфон сойлиғи (туби денгиз сатҳидан 154 м паст) туташган. Шарқроқда эса Гашун Гобиси, Алашань ва Ордос плато ва текисликлари, улар орасида Бэйшань, Алашань ва Иньшань тоғлари жойлашган. Шарқий Хитой пасттекисликлари, асосан, Сарик денгиз соҳили бўйлаб шим.дан жан.га чўзилган ва тоғ тизмалари билан ўралган.

Х.да фойдали қазилмалардан тошкўмир ва ёнувчи сланец, нефть, темир ва марганец рудалари, боксит, калай, вольфрам, симоб, мис ва полиметалл рудалари, олтин, тошгуз конлари бор.

Х. иклими ғарбда континентал, шарқда, асосан, муссонли. Мавсумлар давомида ҳаво трасининг фарқи катта. Янв.нинг ўртача траси Харбинда — 20,4°, Пекинда — 4,6°, июлники худди шу жойларда 23° ва 26°. Йиллик ёғин Шарқий Х.да 500—2000 мм (кўп қисми ёзда ёғади). Ғарб ва шим.ғарбга томон икдимнинг континенталлиғи ортиб боради. Ёз иссиқ (Турфон ботиғида июлнинг ўртача траси 34°), киш совуқ. Янв.нинг ўртача траси Х. шим.да (Хайлар) — 28°, ғарбида (Урумчи) — 14,9°. Йиллик ёғин 250 мм дан кам, Қашқар текислиғи ва Цайдамда 50 мм дан кам. Тибет тоғлиғида киш жуда совуқ, ёзи эса салқин. Гартоқда (Хинд дарёсининг юқори қисми) янв.нинг ўртача траси — 11,8°, июлники 11,8°. Транинг сутка давомидаги фарқи катта. Кучли шамоллар эсади. Х.нинг баланд тоғларида музликлар бор, лекин ёғин камлигидан уларнинг майдони катта эмас (100 минг

км² чамасида).

Тупроклари Х.нинг шаркий қисмида чимли подзол, қўнғирўрмон, сарикжигарранг, сариқ ва ҳар хил қизил тупрокдар, дарё водийларида эса аллювиал тупрокдар тарқалган. Денгиз соҳилларида шўрланган тупрокдар учрайди. Х. ғарбий қисмининг тупроғи чўлга хос каштан, қўнғир, сур тусли қўнғир тупроклар, тоғ олди текисликлари ва тоғларда бўз, тоғкаштан ва тоғўтлоқ, Тибет тоғлигида эса совуқ чўлга хос тупрокдар.

Х.да дарё кўп. Мамлакат шарқидаги дарёлар серсув ва уларда кема қатнайди. Йириклари — Янцзи, Хуанхэ, Сунгари, Чжуцзян. Меконг, Салуин, Брахмапутра дарёларининг бир қисми ҳам Х.дан оқиб ўтади. Х. ғарбида дарёлар камсувли, айримлари ёзда қуриб қолади. Уларнинг йириклари — Ёркенд ва Оксув. Кўл кўп, асосийлари — Кукунор, Дунтинху, Поянху.

Х.нинг шаркий қисмида жуда хилмаҳил (25 мингдан зиёд) ўсимлик тури мавжуд. У ерда аҳоли қадимдан зич яшаганлигидан ўрмон, асосан, тоғли ерларда қолган. Пасттекисликларнинг ҳаммаси экинзор ва боғ. Янцзи дарёси қуйи оқимидан жан.да доим яшил субтропик, энг жан.да тропик ўрмон ва мангра чакалакзорлари мавжуд. Х.нинг ғарбий қисмида юксак ўсимликларнинг тури 5 мингдан ошади. Хинган тоғлари этагидаги даштларда бошқди ўтлар, Тибет тоғлигидаги чўлларда ўт ва буталар ўсади. Тоғ водийлари субальп ўтлоқлари ва ўрмонли даштдан иборат.

Ҳайвонот дунёси бой ва хилмаҳил. Умурқалиларнинг 3500 тури (шундан 400 турга яқини сут эмизувчилар) ва қушларнинг 1000 дан зиёд тури бор. Х.нинг жан. ва жан.ғарбида тропик минтақага хос ҳайвонлардан ҳар хил маймунлар, лемур, лори, каркидон, тапир, йўлбарс; шарқида учқир, мангуст, қоплон ва ҳ.к. учрайди. Х.нинг шим. шарқида Сибирь тайга фаунасига хос ҳайвонлар, чўлларда от, кулон, жайран,

икки урқачли туя, юмронқозик, дашт ва тоғ даштида кийик, қумсичқон, ёввойи қуй, эчки, турли йирткич ва судралиб юрувчилар яшайди. Бир неча кўрикхона бор.

Аҳолиси. Х. — кўп миллатли давлат. Жами аҳолининг 95% и хитойлар; қолган қисми турли тил гуруҳи ва оилаларига мансуб бўлган 56 халқдан иборат. Хитойларнинг кўпи мамлакатнинг шаркий қисмида яшайди. Хуэйлар (7 млн.га яқин) ҳам хитой тилида сузлашади. Х.нинг шим.ғарбида туркий тиллар гуруҳига мансуб халқлар — уйғурлар, қозоқлар, кирғизлар, салорлар ва б., шим. ва шим. шарқидаги дашт ва чала чўлларда монгол гуруҳига қирувчи халқлардан монголлар, дунсянлар, тулар, шим.шарқида тунгус манжур халқлари, ғарби (Тибет) ва жан. ғарбида тибетбирма халқлари, жан.да таи тилларида сўзлашувчи халқлар ва б. яшайди. Синьцзяннинг жан.ғарбида помир тожиклари ҳам бор.

Диндор хитойлар буддизм (шим. тармоғи), даосизм ва конфуцийчиликка эътиқод қилади. Тибетлар ва монголларнинг дини — буддизмламаизм. Хуэйлар ва туркий гуруҳга қирувчи халқларнинг кўпчилиги ислом динининг сунна мазҳабига эътиқод қилади (помир тожиклари исмоилия мазҳабида). Расмий тил — хитой тили. Йирик шаҳарлари: Шанхай, Пекин, Тяньцзинь, Льюйда, Ухань, Чунцин ва б.

Тарихи. Шимолий Х. худудида илк ибтидоий маданият қолдиқлари, Пекин яқинида илк палеолит даври манзилгоҳдаридан тошга айланган синантроп қолдиқлари топилган. Х.да урта палеолит даврига мансуб Хэгао (Ордос) маданияти, сунгги неолит даврига мансуб Яншао ва Луншань маданиятлари, айниқса, машҳур. Яншао маданиятида (тахм. мил. ав. 3минг йиллик урталаридан 2минг йиллик ўрталаригача) одамлар овчилик ва балиқ овлаш билан бирга деҳқончилик ва чорвачилик билан ҳам шуғулланганлар. Х.да ибтидоий жамоа тузуми жез давригача давом этган.

Сунги 20 й. ичида Такламакон чули атрофида 5—6 минг йиллик тарихга эга булган жасадлар, мато бўлаклари, сопол идиш ва б. топилганлиги Х.нинг ғарбий худудида ҳам ниҳоятда қад. маданият бўлганлигидан далолат беради.

Мил. ав. 1766—1122 й. Хуанхэ дарёсининг ўрта оқимларида даставвал Шанг, кейинчалик Инь деб номланган (Шанг-Инь даври) илк давлат тузуми ташкил топган. Инь давлати узоқ йиллар давомида қўшни қабилалар билан уруш олиб борганлиги туфайли мил. ав. 11-а.га келиб унинг худуди бирмунча кенгайди.

Инь даврида маданият ривожланди, Ой календарининг белгилари, ёзув — хоз. хитой иероглиф ёзувининг ибтидоси пайдо бўлди. Шу даврда Инь давлатининг ғарб томонида Чжоу деб номланган қабила кучайиб, ўз давлатини ташкил қилди (мил. ав. 1122—256) ва Инь давлатини босиб олди. Чжоу давлати ғарбий Чжоу (мил. ав. 1122—771) ва Шарқий Чжоу (мил. ав. 770—256) каби 2 қисмга бўлинган. Ушбу даврда қулдорлик янада ривожланди. Чжоу қабилиси босиб олган қатга худуд дастлабки Чжоу ванлари томонидан ўз қариндошлари, яқинлари ва лашкарбошиларига бўлиб берилди. Шу сабабли кейинчалик бу худудларда бир-бири билан кураш олиб борган бир қанча подшоликлар пайдо бўлди. Кураш давомида айрим йирик подшоликлар вужудга келди. Бу подшоликлар Чжоу ванларининг ҳокимиятини тан олмай қўйди. Шундан кейин улар ўртасида икки ярим аср давомида урушлар юз берди.

Бу давр курашувчи ёки урушувчи давлатлар даври (Чжанго даври — мил. ав. 475—221) деб номланди. Мазкур даврда уруш Цинь, Чин, Чу, Хан, Чжао, Вэй, Ян каби 7 давлат орасида юз берди. Чжанго даврида темир и.ч., ундан қурол ясаш тез ривожланди. Бу ҳол дехқончилик тараққиётига таъсир кўрсатди. Ҳунармандчилик ихтисослаша бошлади, савдосотиқ тараққий этди, шаҳарлар қурилди ва у деворлар билан ўралди. Ерга хусусий эгалик пайдо бўлди. Син-

фий қарамақаршилиқ ва турли подшоликлар ўртасида авж олган сиёсий кураш мафкурада ҳам ўз аксини топди. Мил. ав. 6—3-а.ларда конфуцийчилик, даосизм, моизм (файласуф Моцзи таълимоти) ва б. фалсафий оқимлар шаклланди. Чжанго даврида подшоликлар ўртасида олиб борилган урушлар Цинь подшолигининг ғалабаси билан тугалланди. Натижада Х.да биринчи марказлашган Цинь империяси (мил. ав. 221—207) барпо

этилди. Империянинг асосчиси ва биринчи императори Цинь Шихуанди мамлакатни бирлаштириш ва мустақкамлашга қаратилган қатор ислохотлар ўтказди. Унинг даврида хунларга қарши мудофаа деворини қуриш мақсадида шим.даги подшоликлар деворлари бирлаштирилиб, Буюк Хитой девори барпо этилди. Оғир зулмга жавобан халқ ғалаёнлари кўтарилиб, мил. ав. 206 й.да Цинь империяси тугатилди. Лю Бан (Гао цзу) янги сулола ва империя — Биринчи Хань империясига (мил. ав. 206—мил. 25 йлар) асос солди. Хань империяси даврида йирик савдо марказлари (Люян, Чэнду, Хандан, Линцзи) пайдо бўлди, товарпул муносабатлари, ички ва ташқи савдо ривожланди. Шарқий Туркистон орқали ғарбга — Ўрта Осиё ва Яқин Шарқ мамлакатларига борадиган савдо йўли ривожлантирилди (қ. Буюк ипак йўли). Бу даврда қулдорликнинг энг юқори даражага кўтарилди. Ғарбий Хань империясида ижтимоий зиддиятларнинг авж олишига сабаб бўлди. Дехқон, аскар ва қулларнинг қўзғолонлари оммавий туе олди (бу қўзғолонлар тарихга «қизил қошлар» ва «яшил ўрмон одамлари») қўзғолони номи билан кирган). 25 й. қўзғолончилар пойтахт Чанъанни эгаллагандан сўнг Ғарбий Хань империяси тугатилди. Заминдор зодагонлар қўзғолончиларга қарши кураш мобайнида Лю Сю бошчилигида Сўнгги (Иккинчи ёки Шарқий Хань) империя (25—220) га асос солдилар. 27 й. «қизил қошлар» қўзғолони бостирилган бўлсада, Лю Сю фақат 37 й.га келибгина мамлакатни бир-

лаштиришга муваффақ бўлди. 184—204 й.лардаги деҳқонлар кўзғолонларидан сўнг империя инкирозга учради. Шундан кейинги уч ярим аср давомида Х. майда подшоликларга бўлиниш ҳолатида бўлди. 220 й.га келиб Саньго номини олган уч давлат — Уч подшолик [Вэй (220-265), Шу (221-263), У (222-280)] пайдо бўлди. 265 й. Уч подшолик даври тугаб, мамлакат Ғарбий Цзинь сулоласи ҳукмронлиги остида бирлашди (265—316). Лекин 316 й. кўчманчи халқлар Цзинь империясини тормор қилиб бутун Шимолий Х.ни босиб олди. Натижада Шим. Х.да турли даврларда 16 та нохитой подшоликлари ҳукм сурди. Х. зодагонларининг кўп қисми шим.да Жан. Х.га кўчиб ўтиб, Шарқий Цзинь сулоласи (317—420)ни барпо этдилар. Нохитой подшоликлар ўртасида 100 й.дан ортиқ давом этган ўзаро урушлар натижасида Тоба Вэй (Шим. Вэй) давлати (386—534) ғолиб чиқиб, бутун Шимолий Х.ни ўз қўл остида бирлаштирди.

4—6-а.ларда будда ер эгаллиги ривожланди. Буддизм Х.га мил. 1-а.да Ҳиндистондан Ғарбий ва Шарқий Туркистон орқали кириб келган. 420—581 й.ларда Жан. ва Шим. сулолалар (Нанбэй чао) ҳукмронлик қилган. Бу даврда мамлакатнинг жан.да Сун (420—479), Чи (479-502), Лянг (502-557), Чэн (557—589), шим.да Шимолий Вэй (386-534), Шарқий Вэй (534-550). Шим. Чи (550-577), Ғарбий Вэй (535-557), Шим. Чжоу (550-581) каби давлатлар пайдо бўлди. Жан.даги давлатлар хитойлар томонидан, шим.даги давлатлар эса хитой бўлмаган халқлар томонидан ташкил этилди. 581 й.да Х.даги майда давлатларни бирлаштириш асосида Суй сулоласи (581—618), 618 й.да Тан сулоласи (618—907) ҳокимият тепасига келди. Айрим маълумотларга кура, этник жиҳатдан Тан сулоласи туркларга алоқадор бўлганлиги сабабли дастлабки мазкур сулола турклар томонидан қўллабқувватланди. 7-а. охирида Тан империяси ҳарбий жиҳатдан юксалди, босқинчилик урушлари олиб

борди. 630 й. Шарқий Турк хоқонлиги, 657 й. Ғарбий турк хоқонлигига зарба берилиши натижасида Шарқий Туркистондаги давлатлар 100 йилга яқин Х.га қарам бўлиб қолди. 751 й. Тан армияси Талас жангиш араблар томонидан мағлубиятга учрагач, империя ғарбга қилмоқчи бўлган юришдан воз кечишга мажбур бўлди. Уйғур хоқонлиги даври (745—840)да эса унинг таъсири остига тушиб қолди.

8-а. ўрталаридан марказий ҳокимият билан чекка вилоят ҳокимлари ўртасида кураш кучайди, 874—901 й.лардаги деҳқонлар кўзғолонлари натижасида Тан империяси инкирозга юз тутди. Сўнгра тарихда турли тўдалар кураши ва мамлакатнинг майда ҳокимликларга бўлиниб кетиши билан машҳур бўлган У дай шиго («Беш сулола 10 та ҳокимлик», 907—960) деб ном олган давр бошланди. 960 й. саркарда Чжао Куанинь сўнги Чжоу (951—960) сулоласини ағдариб ташлаб Сун империяси (960—1279)га асос солди. Бу империя даврида Х. худуди шимда Буюк Хитой деворидан, ғарбда Хуанхэ дарёсининг юқори қисмидан, жан.да Вьетнам чегарасидан нарига ўтмади. Шим. ва шим.шарқда Х. худудининг талай қисмини Ляо киданлар давлати, СиСя тангутлар давлати босиб олди. Сун империяси бу давлатларга кумуш ва шойи билан хирож тўлаб турди.

Х.га бостириб кирган чжурчжэнлар 1125 й. Ляо империясини тормор этиб, чегаралари Хуанхэ дарёси бўйлаб ўтадиган Цзинь давлатини барпо этдилар. 1141 й. Сун империяси Цзинь давлатининг вассалига айланди.

13-а.нинг 1ўн йиллигида мўғуллар Х.ни истило қилишга киришиб, 1279 й.да унинг барча худудини босиб олдилар. Хитой ва Тибет халқлари мўғулларнинг Юань сулоласи ҳукмронлиги (1271—1368; Х.да 1280 й.дан) остида яшади. Хитой халқининг мўғул босқинчиларига қарши олиб борган кўп йиллик кураши 14-а. ўрталарида Мин сулоласи (1368—1644)нинг вужудга келиши билан яқун-

ланди.

16-а.да Х.да европаликлар пайдо бўлди. 1557 й. Португалия Х.нинг Аоминь худудини «ижара»га олди. Синфий қарамақаршилик, ҳукмрон гуруҳларнинг ички курашлари, Манжуриянинг жан. да яшовчи чжурчжэн кабилалари (17-а. бошларидан манжурлар)нинг ҳужумлари натижасида 17-а. бошида Мин империяси чуқур инкирозга юз тутди. 1628—45 й.лардаги деҳқонлар уруши натижасида Мин сулоласи барҳам топди. Х.ни манжур босқинчилари босиб олди. Ҳокимият манжурларнинг Цин сулоласи (1644—1911) кулига ўтди. Цин империяси босқинчилик сиёсатини олиб бориб, Ички Мўғулистон (1636), Жунғария хонлиги (1757), Шарқий Туркистон (1760), Тибет (18-а. охири) ҳисобига ўз худудини анча кенгайтди. Шарқий Туркистондаги Ёркенд ва Жунғория хонликлари йўқ қилинди. Шарқий Туркистон Синьцзян — «Янги чегара» номи билан Цин империясига кушиб олинди. Цин империясида деҳқонларнинг антиманжур кўзғолонлари авж олди.

17—18-а.ларда Цин империяси билан расмий муносабатлар урнатишда муваффақиятга эриша олмаган ғарб давлатлари, биринчи навбатда, Буюк Британия 18-а. охирларидан Х.га таъйик ўткази бошлади. Инглиз савдогарлари Х.га кўплаб афюн келтири бошладилар. 1839 й.га келиб инглизхитой муносабатлари кескинлашди ва 1840—42 й.ларда Англия билан Хитой ўртасида биринчи «афюн» уруши бўлиб ўтди. Натижада инглизлар Х.да бир қатор имтиёзларни қўлга киритдилар. 1842 й. Нанкин шартномасига кўра, Х. Англия савдоси учун 5 та портини очишга, Сянган (Гонконг) о.ни Англияга беришга, тоvon тўлаш, савдо имтиёзлари ва б. беришга мажбур бўлди. 18-а. охирларидан Цин империяси инкирозга юз тутди. Синфий ва миллий зиддиятлар кучайди. 1844 й. Х. АҚШ ҳамда Францияга ҳам шундай имтиёзлар берадиган шартномаларни имзолашга мажбур бўлди. Х. ярим мустамлака мамлакатга айлана бошлади.

Айни вақтда Х.нинг турли вилоятларида халқ оммасининг манжурлар зулмига қарши кўзғолонлари авж олди. 1850 й. тайпинларнинг линей мазҳаби манжурлар зулмига қарши кўзғолон кўтарди (қ. Тайпин кўзюлони). Мазкур кўзғолондан кейин Шарқий Туркистонда ҳам умумий халқкўзғолони юз берди. Натижада ушбу мамлакат 14 й. давомида мустақил бўлди.

1856 й. Англия, сўнгра Франция Х.даги мавкеларини янада мустаҳкамлаш мақсадида Х.га қарши янги уруш очдилар (иккинчи «афюн» уруши). Улар 1858 й. шим.даги Дагу фортиларини эгаллаб, Тяньцзинь ва Пекинга жиддий хавф соддилар. Цин ҳукумати таслим бўлди. 1860 й. Англия-Франция экспедицияси Пекинни ишрол қидди. 1860 й.ги Пекин шартномаларига кўра, Х. Англия билан Францияга катта тоvon тўлашга, Буюк Британияга Цюлун (Коулун) о.нинг бир қисмини беришга, чет эл савдоси учун Тяньцзиньни очиб қўйиш ва б. шартларга рози бўлди.

1860-й.лардан Англия, Франция ва АҚШ Цин ҳукуматига тайпинларга қарши курашда ёрдам бера бошладилар. «Афюн» урушлари ва тайпинлар кўзғолонининг бостирилиши натижасида Англия, АҚШ ва Франция Х.даги мавкеларини мустаҳкамлаб олди. 1884—85 й.лардаги Х.Франция урушида Х. енгилди. Ўша йиллари Х.нинг Япония билан муносабатлари ёмонлашди. Япония 1874 й.да Тайванни босиб олишга уринди. 1879 й.да Рюкю о.ларини эгаллади. 1894 й. эса Япония Х. уруши бошланди. Х. бу урушда енгилди. Уруш натижасида шу давргача Х. қўл остида бўлган Корея мустақилликка эришди, Тайвань о. ва Пэнхуледао олари Японияга берилди. Германия, Франция, Буюк Британия, Япония ва Чор Россияси Х.нинг бир қанча худудини «ижара»га олдилар ва Х.да ўз таъсир доираларини барпо этдилар. Х.нинг бошқа давлатлар томонидан босиб олиниши ва Цин ҳукмдорларининг таслимчилик сиёсати Х.да катта норозиликка сабаб бўлди. 1894 й. Х.да Сунь Ят-

сен бошчилигида инкилобий демократик ҳаракат майдонга келди. 1899 й. йирик антиимпериалистик Ихэтуань кўзғолони бўлиб ўтди. Империалистик давлатлар (Буюк Британия, Германия, Австрия-Венгрия, Франция, Япония, АҚШ, Россия, Италия) Х.га қарши интервенция бошлаб, 1900 й. авг.да Пекинни ишғол қилдилар. 1901 й. 7 сент.да чет давлатлар билан Х. ўртасида «Якунловчи баённома» имзоланиб, Цин империяси ярим мустамлакага айлантирилди. 20-а. бошида Х. ярим мустамлака мамлакат намунаси эди. 1905 й. Сунь Ятсен Японияда Тунмэнхой инкилобий партиясини тузди. 1910 й.га келиб шаҳар ва кишлоқларда кўзғолонлар янгидан авж одди. Х.да т.й. курилишини чет эл монополияларига топширилишига қарши 1911 й. сент.да Сичуанда бошланган ҳаракат ҳукуматга қарши кўзғолонга кўшилиб кетди. Бу кўзғолонлар Синьхай инкилобининг бошланишига сабаб бўлди.

1911 й. дек. да Сунь Ятсен 16 й.лик эмиграциядан қайтиб келди. 1912 й. 1 янв.да Х. расман республика деб эълон қилинди. 1912 й. 12 фев.да Цин сулоласи ағдарилиб, монархия бекор қилинди. Инкилобий вилоятлар вакилларининг Нанкиндаги мажлисида Сунь Ятсен Х. республикасининг муваққат президенти қилиб сайланди. Аммо шим.даги хитой помещиклари ва ҳарби { } доиралари Юань Шикай бошчилигида инкилобий жан.га қарши ҳарбий ҳаракатларни бошлади.

1912 й. 25 авг.да Сунь Ятсен тарафдорлари Гоминьдан партиясини туздилар. Х.да Шимолий Х. ва Жанубий Х. ҳукуматлари пайдо бўлди.

1-жаҳон уруши (1914—18) даврида Япония Х.га нисбатан ўз экспансиясини кучайтирди. Пекиннинг Антанга давлатлари билан боғланган милитаристик ҳукумати 1917 й. авг.да Германияга қарши уруш эълон қилди. Жанубий Х. ҳукумати 1917 й. сент.дан 1919 й.гача Сунь Ятсен бошқарди.

Х.даги инкилобий ҳаракатнинг ри-

вожланишида хитой халқининг 1919 й. май—июнь ойларидаги мустамлакачиларга қарши чиқишлари («Тўртинчи май» ҳаракати) муҳим босқич бўлди. 1921 й. июлда Шанхайда Хитой Коммунистик партияси (ХКП)нинг 1таъсис съезди бўлиб ўтди. Сунь Ятсен ХКП ва ишчидеҳкон ҳаракати билан яқинлашиш йўлини танлади. 1923 й. фев.дан Сунь Ятсен яна Гуанчжоуда Жанубий Х. ҳукумати бошқарди ва Миллий инкилобий армия (МИА)ни тузди.

1924 й. кузда инглизлар Хитой муҳолифатчи кучлар билан биргаликда Сунь Ятсен ҳукумати ағдариб ташламоқчи бўлдилар, лекин МИА ва ишчи отрядлари бу ҳаракатни бостирдилар.

1925—27 й.ларда Х.да коммунистлар раҳбарлигида инқилоб бўлди. 1925 й. 1 июлда Гуанчжоу ҳукумати ўзини Миллий ҳукумат деб эълон қилди. 1925—26 й.ларда МИА Гуанси, Гуйчжоу провинциялари ва Хунан провинциясининг жан. қисмида инкилобий ҳокимият ўрнатди. Шундан кейин коммунистлар билан гоминданчилар ўртасида ҳокимият учун кураш бошланди. Коммунистлар совет ҳукумати, Чан Кайши бошчилигидаги гоминданчилар АҚШ ёрдамига суянди. Совет ҳукумати ёрданидан тўла фойдаланиш мақсадида коммунистлар ўз базаларини шим.га кўчиришни лозим топди. Шу боис 1926 й. июлда МИА шим.га юриш бошлади. 1927 й. мартда ХКП раҳбарлигида кўзғолон кўтарган Шанхай ишчилари шаҳарни озод қилдилар. Тез орада Нанкин ҳам озод этилди. Гоминданнинг ўнг қаноти МИА Бош қўмондони Чан Кайши бошчилигида 1927 й. 12 апр.да Шанхай ва Нанкинда, сўнгра Гуанчжоуда тўнтариш қилди. 1927 й. 18 апр.да Нанкинда аксилинкилобий «Миллий ҳукумат» тузилди. 1927 й. июлда Уханда ҳам аксилинкилобий тўнтариш ўтказилди. Кўп ўтмай чап қанот гоминданчилар ҳам уларга таслим бўлди. ХКП қонундан ташқари деб эълон қилинди.

Хитой миллий инкилоби мағлубиятдан сўнг гоминьдан реакцион

диктатураси қарор топди.

Х.нинг кўп қисмида гоминдан хукронлигига қарамасдан айрим қишлоқ рнларида ХКП раҳбарлигида Х. Қизил армияси отрядлари, ўша даврда советлар деб аталувчи инкилобий демократик ҳокимият ўчоқлари (асосан, Жан. ва Марказий Х.да) тузилди, демократик тadbирлар амалга оширибди. 1931 й. нояб.да Жуйцзинь ш. (Цзянси провинцияси)да Х. совета рнлари вакилларининг I Умумхитой съезди бўлиб, у Хитой Совет Республикаси (ХСР)нинг МИК ва Муваққат марказий ҳукуматини сайлади, ХСР конституцияси лойиҳасини қабул қилди. 1930—33 й.ларда Х. Қизил Армияси гоминьдан қўшинларининг 4 йирик юришини қайтарди.

1931 й. охирида япон қўшинлари Шим.Шарқий Х.ни ишғол қилиб, 1932 й.да Маньчжоу Го кўғирчоқ ҳукуматини тузди. 1933 й. япон қўшинлари деярли қаршиликсиз Жэхэ провинциясини босиб олди. 1933—34 й.ларда Чан Кайши Х. совет рнларига қарши 5йирик юриш қилди. Х. Қизил Армияси (ХКП МК билан бирга) Марказий Х.ни ташлаб шим. ғарбга кўчиб ўтишга мажбур бўлди (1934 й. окт. — 1936 й. нояб.) ва Шэньси ҳамда Ганьсу провинциялари чегарасига чиқди. 1936 й. Япония агрессияси хавфининг кучайиши ва кенг халқ оммасининг норозилиги гоминьдан раҳбарларини Х. Қизил Армиясига қарши курашни тўхтатишга мажбур этди.

1937 й. июлда Япония бутун Х.ни босиб олиш режасини амалга оширишга киришди. Урушнинг биринчи ойларидаёқ японлар Х.нинг катта қисмини, жумладан, Бэйпин (Пекин), Тяньцзинь, Шанхай ва б. шаҳарларини босиб олди. Хитой халқининг япон босқинчиларига қарши озодлик уруши (1937—45) бошланди. Халқнинг тазйиқи остида гоминьдан раҳбарлари 1937 й. 23 сент.да ХКП билан гоминьдан ўртасида ҳамкорлик ўрнатилганлигини маълум қилди. Япон қўшинлари 1937 й. июлдан 1938 й. окт. гача Шимолий Х.нинг барча ҳудудини,

Марказий Х.нинг бир қисмини, шу-нингдек, Жанубий Х.нинг муҳим денгиз бўйи рнларини босиб олди. ХКП японлар босиб олган рнларда партизанлик ҳаракатини кенг авж олдирди.

Совет Армияси ўтказган Манжурия стратегик операцияси (1945) нагижасида Шим.Шарқий Х. ва Ички Монголия япон милитаристларидан озод этилди. 1945 й. 2 сент.да Япония сўзсиз таслим бўлди. 1945 й. 13 окт.да Чан Кайши ҳукумати қўшинлари озод қилинган ҳудудларга ҳужум бошлади. Гоминьдан ҳукумати ва ХКП ҳарбий ҳаракатларни тўхтатишга келишган (1946 й. 10 янв.) бўлса ҳам 1946 й. июлда Чан Кайши тарафдорлари бутун мамлакат миқёсида фуқаролар урушини яна бошлаб юборди. АКШ чанкайшичиларга ҳар томонлама ёрдам кўрсата бошлади. Бироқ Х. Халқ озодлик армияси гоминьданчиларга қарши муваффақиятли жанглар олиб бориб, 1948—49 й. янв. бутун Шим.Шарқий Х., Шимолий Х.ни, Шим.Ғарбий Х.нинг кўп қисмини, Марказий Х.нинг Янцзи дарёсигача бўлган ерларини озод қилди. 1949 й. кузга келиб Х. Халқ озодлик армияси ҳужумни давом эттирди ва Шим.Ғарбий Х. ва Марказий Х.ни, Жан. ва Жан.Ғарбий Х.нинг катта қисмини озод қилди. Чан Кайши тўдаси эса Тайванга қочди. 1949 й. 1 окт.да Пекинда Хитой Халқ Республикаси (ХХР) тузилганлиги эълон қилинди. Шарқий Туркистон, Ички Монголия ва Тибет ҳам ушбу республикага киритилди.

ХХР тузилгач, давлатни бошқаришни ўз зиммасига олган Мао Цзедун бошчилигидаги Х. раҳбарияти ва ХКП ХХРнинг бош йўли — мамлакатда социалистик жамят қуриш эканлигини эълон қилди ва хусусий мулкни давлат мулкига айлантириш, қ.х.ни жамоалаштириш, социализмнинг совет модели негизини яратиш йўлини танлади. 1951 й. Х. ҳудудини гоминьданчилардан озод этиш (Тайвань ва Пэнхуледадан ташқари) тугалланди. 1952 й. ХХР ҳукумати жойларда халқ ҳокимияти органларини тузиш, гоминьданчиларни йўқотиш, йирик капитални

мусодара қилиш бўйича қатта ишларни амалга оширди. 1953 й. аграр ислохотлар ўтказилди. 300 млн.га яқин ерсиз ва қам ерли дехқонлар ва уларнинг оилаларига собиқ заминдорлар ерлари бўлиб берилди. 1953—54 й.ларда маҳаллий ва марказий ҳокимият органларига умумий сайловлар бўлди. 1954 й. сент. да Умумхитой халқ вакиллари мажлисининг 1-сессияси бўлиб, ХХР конституцияси қабул қилинди.

50-й.ларнинг 2-ярмида Мао Цзэдун бошчилигидаги ХХР раҳбарлари 1958—60 й.ларда «қатта сакраш» (беш йил мобайнида саноат и.ч.ини 6,5 марта, қ.х. ишлаб чиқаришини 2,5 марта кўпайтириш) йўлини тутдилар. Барча қ.х. кооперативлари «халқ коммуналари»га айлантирилди.

1966—76 й.ларда «маданий инқилоб» амалга оширилди. Мао Цзэдун шахсига сиғиниш авж олди. Хавфсизлик органлари ва армия иштирокида, шунингдек, сиёсий жиҳатдан чиникмаган ўқувчи ёшлар ва талабалардан тузилган хунвэйбинлар («қизил кўриқчилар») ҳамда цзаофанлар («ғалаёнчилар») отрядлари ёрдамида Мао Цзэдун кўрсатмасига биноан мингларча масъул партия ва давлат ходимлари ва зиёлилар ишдан олиниб, сургун қилинди ёки уй қамоғида сакданди. Провинция ва уездларда партия кўмиталари ва халқ томонидан сайланган ҳокимият органлари амадда тарқатиб юбориди ва тепадан тайинланадиган, армия вакиллари асосий роль ўйнаган «инқилобий кўмиталар» билан алмаштирилди, халқ хўжалигидаги танглик янада чуқурлашди. Хитой КПнинг бу сиёсати (кейинчалик Х.да кескин танқидга учраган) Мао Цзэдун вафоти (1976)дан кейин қайта кўриб чиқилди. Бунда иктисодий ислохотлар ўтказиш орқали 21-а. ўрталарига келиб Х.ни юксак даражада ривожланган давлатга айлантириш вазифаси кўйилди. Корхоналарнинг хўжалик юритиш фаолиятидаги мустақиллиги оширилди, кўп укладли иктисодиётга руҳсат берилди, хорижий сармояларни жалб қилиш

мақсадида Х.да «очиқ иқшодий рнлар» ва «махсус иктисодий ҳудудлар» ташкил этилди. 1990-й.ларнинг бошларидан Хитой КП томонидан амалга оширилаётган «социалистик бозор хўжалиги»га ўтиш шаклланди. Х.нинг Буюк Британия билан тузган битими (1989)га мувофиқ Сянган (Гонконг) Х.га ўтди ва ХХРнинг махсус маъмурий рни макрмини олди. Х. 1971 й.дан БМТ аъзоси (1945 й. СанФранциско конференциясида БМТ уставида гоминьдан ҳукумати вакили имзо чеккан. ХХР тузилган, унинг БМТ даги ўрнини Тайвань ноқонуний равишда эгаллаб келган, ХХР эса бу ташкилотда вакилликдан маҳрум қилинган эди. 1971 й. 25 окт.да БМТ нинг Бош Ассамблеяси ХХРнинг қонуний ҳуқуқларини тиклаш ва БМТ ҳамда унинг барча органларидан Тайвань вакиллари чиқариш тўғрисида қарор қабул қилди). Х. 1991 й. 27 дек.да ЎЗР суверенитетини тан олган ва 1992 й. 2 янв. да дипломатия муносабатлари ўрнатган. Миллий байрами — 1 окт. — Республика эълон қилинган кун (1949).

Сиёсий партия ва ташкилотлари, Х. халқ сиёсий маслаҳат кенгаши, қасаба уюшмалари. Х. Коммунистик партияси (ХКП, 1921 й. тузилган; Бош қотиби Ху Цзинтао. 50,3 млн. аъзоси бор); Гоминьдан инқилобий кўмитаси, 1948 й. асос солинган; Х. Демократик лигаси, 1941 й. тузилган; Х. Демократик миллий қурилиш ассоциацияси, 1945 й. тузилган; Х. Демократия тараққиётига кўмак берувчи ассоциация, 1945 й. ташкил этилган; Х. дехқрнишчилар демократик партияси, 1947 й. асос солинган; Чжунго чжигун дан (Х. адолатга интилиш партияси), 1925 й. тузилган; Цзюсань сюе шэ (3 сент. жамияти), 1946 й. тузилган; Тайвань мухторияти демократик лигаси, 1947 й. асос солинган; Х. халқ сиёсий маслаҳат кенгаши; 1949 й. тузилган. Умумхитой қасаба уюшмалари федерацияси, 1925 й. тузилган.

Хўжалиги. Х. — индустриалаграр мамлакат. 1949 й. халқ инқилобидан сўнг халқ хўжалигини тиклашга киришди ва

дастлабки 5 й. ичида юксак натижаларга эригдди. Аммо ундан кейинги 20 й.дан ортиқ давр ичида иктисодиёти ниҳоятда кийин аҳволга тушиб қолди. 1978 й.да бошланган иктисодий ислохотлар мамлакат иқтисодиётини ривожланиш йўлига олиб чиқди. Иқтисодий ўсиш суръати йилига ўрта ҳисобда 8—10%, хусусий мулкчиликка асосланган тармоқларда 30% га ошди. 1980-й.лар охирида ялпи ички маҳсулот ҳажми 2 барабар кўпайди, аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш муаммоси ҳал бўлди. 1990-й.лар охирида ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши 49%, к.х.ники 19%, хизмат кўрсатиш тармоғиники 32%ни ташкил этди.

Саноатида кўп тармоқли машинасозлик [станоксозлик, к.х. ва транспорт машинасозлиги, тракторсозлик, автомобилсозлик (2003 й. 4 млн. 443 минг 700 дона автомобиль ишлаб чиқарилди), электр энергетикаси ва б. саноат жиҳозлари, электрон буюм ва приборлар, шунигдек, велосипед, тикув машиналари, соат ва б. ишлаб чиқариш], кимё, қора металлургия муҳим мавқега эга. Саноатнинг асосий тармоқларидан — тўқимачилик [ипгазлама (1996 й. 22,1 млрд. метр), шойи, жун газлама и.ч.], озиқовқат саноати ривожланган. Иссиқлик энергетика базасининг асоси — кўмир. У, асосан, Х.нинг шим. ва шим.шарқида қазиб олинади (1993 й. 1149 млн. тонна). Нефть мамлакат-шим.ғарби ва шим.шарқида қазиб олинади (142 млн. тонна). Х. шим.шарқида ёнувчи сланец конлари, Сичуань сойлиги ва Цайдам текислигида газ конлари бор. Йилига ўртача 1654 млрд. кВтсоат электр энергияси ҳосил қилинади (асосан, иссиқлик электр стяларида). Пўлат (йилига 86 млн. тонна), рангли металллар (алюминий, мис, рух, кўрғошин, қалай, сурма) эритилади. Цемент (490 млн. тонна), минерал ўғит (27 млн. тонна) ишлаб чиқарилади. Хунармандчилик ҳам катта аҳамиятга эга [энг кад. тармоқлари — йигирувтўқув, керамика (чинни ва фаянс) ва уйрўзғор буюмлари и.ч.]. Х. Бадиий-

хунармандчилик буюмлари билан ҳам машхур.

Қишлоқ хўжалигининг етакчи тармоғи — деҳқончилик. Қ.х.да фойдаланиладиган ернинг 93 млн. гектари (мамлакат ҳудудининг 10%) ишланади, 49% суғориладиган ерлар. Экин майдонининг 2/3 қисмини шоли, бугдой, батат, картошка эгаллайди, 18% га техника экинлари (пахта, соя, ер ёнғоқ, чой, тамаки, жут, шакарқамиш, қанд лавлаги ва б.) экилади. Шунигдек, тарик, арпа, гречиҳа ҳам етиштирилади. Х.нинг жан.даги денгиз соҳиллари ва Сичуань сойлигида шакарқамиш, шарқий ва марказий рнларидида чой ўстирилади. Тунг ва лак дарахтлари ҳам ўстирилади. Тропик, субтропик ва мўътадил минтақаларда кўп тармоқли боғдорчилик (цитрус мевалар, ананас, банан, манго, олма, нок ва х.к.) ривожланган. Айрим рнларда тоқчилик билан шуғулланилади. 1992 й. 443 млн. тонна ғалла, 5 млн. тоннага яқин пахта етиштирилди.

Чорвачилиқда Х.нинг ҳар бир йирик рни ўзига хос йўналишга эга. Шарқий Х.да чўққачилик, паррандачилик ривожланган, иш хайвонлари кўпайтирилади. Ички Монголия, СиньцзянУйғур мухтор рнининг шим. қисми ва Тибетда яйлов чорвачилиги (кўйчилик, қорамолчилик, йилқичилик) асосий ўринда. 1996 й. 109 млн. қорамол, 452 млн. чўққа, 127 млн. кўй бўлган. 1992 й. 29 млн. тонна гўшт, 5 млн. тонна сут тайёрланган. Янцзи ва Чжуцзян дарёлари хавзаларида тут ипак қурти, Шим.Шарқий Х.да ва Шаньдунда дуб ипак қурти боқилади. Х. дунёда табиий шойи етиштирувчи йирик давлатлардан бири. Х. балиқва б. денгиз хайвонларини овлашда дунёда олдинги ўринлардан бирида туради. Чучук сув хавзаларида ва шилипоярларда балиқчилик ҳам кенг тарқалган. Х.да ёғоч тайёрланади, ёввойи ўсимлик мевалари ва шифобахш ўтлар йиғилади.

Транспорти. Т.й. транспортнинг асосий тури. Уларнинг уз. 73 минг км. Х.нинг шарқий портлари т.й. орқали

Монголия, Россия, Марказий Осиё давлатлари, Эрон ва Европа мамлакатлари билан боғланган. Автомобиль йўллари уз. 1,278 млн. километр. Сўнгги йилларда тез юрар автомобиль йўллари қуриш ривожланган. Уларнинг уз. 8733 км.

Ички сув йўлларининг уз. 150 минг км дан ортик. Йирик денгиз портлари: Шанхай, Далянь, Цинхуандао, Циндао, Гуанчжоу (Хуанпу билан), Тяньцзинь (Синьган билан). ХХРнинг кўп шаҳарлари жаҳондаги йирик шаҳарлар ҳаво йўллари билан боғланган.

Ташқи савдоси. Х. четга кўмир, чой, балиқ, тўқимачилик хом ашёси, шойи маҳсулотлари, трактор ва автомобиль, вольфрам рудаси, электрон, тўқимачилик ва машинасозлик саноати маҳсулотлари чиқаради. Четдан машина ва жиҳозлар, мураккаб ҳисоблаш техникаси, нефть, ғалла, кимёвий ўғит, ёғоч ва б. олади. Ташқи савдода Япония, АҚШ, Германия, Россия, Покистон билан ҳамкорлик қилади. Пул бирлиги — юань.

Тиббий хизмати. Х.да 1978 й.дан бошлаб ўтказила бошлаган иктисодий ислохотлар натижасида тиббий хизмат кўрсатиш тармоғида ҳам туб ўзгаришлар юз берди.

Илгари ёпилган тиббиёт ўқув юртлари ва тиббий муассасалар қайта тикланди ва янгилари очилди. 1999 й. мамлакатда 310 минг касалхона ва б. даволаш масканлари фаолият кўрсатди. Касалхоналардаги ўринлар сони 2,91 млн., тиббий хизматчилар сони 4,42 млн., жумладан, шифокорлар сони 1,41 млн.дан ошди. Мамлакатда фаолият кўрсатаётган санитарияэпидемиология стялар сони 5907 дан, улардаги хизматчилар сони 220 мингдан, тиббиёт муассасалари сони 2724 ва улардаги хизматчилар сони 73 минг кишидан ошди. ХХРда халқ таъботи ман этилмаган. Аксинча, унга эътибор кучайтирилган. Ушбу соҳада махсус ўқув масканлари, шифохоналар, дорихоналар мавжуд. Кўп хитой шифокорлари ўз фаолиятларини гарб, халқ таъботат услуги асосида олиб борадилар. Барча

дорихоналарда халқ таъботати негизида яратилган доридармонлар сотиладиган бўлимлар мавжуд. Халқ таъботатига дойр махсус қўлланма ва адабиётлар ҳам тез-тез нашр қилиниб туради.

Халқ маорифи, маданиятмаърифий ва илмий муассасалари. ХХР ташкил топгунга (1949) қадар аҳолининг 80% саводсиз бўлган. Халқ ҳокимияти ўрнатилгандан сўнг маориф тизимида туб ўзгаришлар рўй берди. Лекин «маданий инқилоб» йилларида маориф тизими ҳам тангликка учради. Уни амалга ошириш вақтида деярли барча ўқув юртлари ёпилди, саводсизликни тугатиш бўйича ишлар тўхтатилди. Халқ маорифи тизимида 1985 й.дан бошланган ислохотлар асосида мамлакатда 9 й.лик мажбурий таълим жорий этилди. У бошланғич (ўқиш муддати 5 й.) ва ўрта умумий таълим мактабидан иборат. Ўз навбатида ўрта умумий таълим мактаби 1 ва 2 босқичли бўлиб, уларда ўқиш муддати 5 ёки 6 й. Ўрта махсус ўқув юртлари ва касб-хунартехника билим юртлари мавжуд. Олий ўқув юртларида 4,13 млн. талаба таълим олади (1999). Йирик олий ўқув юртлари: Пекин университети, Нанкин университети, Шанхайдаги Тунцзи ва Фудань университетлари, Пекиндаги «Цинхуа» политехника инти, Пекин авиация, машинасозлик интилари, ўлка ва мухтор рн марказларидаги университетлар ва б. Йирик кутубхоналари: Пекин миллий кутубхонаси (4,5 млн. асар), Хитой ФА нинг марказий кутубхонаси (2,6 млн. асар), Нанкин кутубхонаси (2,4 млн. асар), Шанхай кутубхонаси (7,1 млн. асар) ва б. Музейлари: Пекиндаги сарой музейи, Хитой музейи, Хитой тарихий музейи, Тяньцзинь тарих музейи, Шанхайдаги тиббиёт тарих музейи, Шанхай музейи, Пекиндаги геол. музейи, ўлка ва мухтор рнлардаги музейлар ва б.

И.т.лар Х. фанлар академияси (1949), Тиббиёт ФА (1956), Қ.х. фанлар академияси инт ва и.т. муассасаларида ҳамда олий ўқув юртларида олиб борилади. Х.да, шунингдек, Ўрмончилик акаде-

мияси, Хитой анъанавий тиббиёти и. т. институту, Геол. фанлари академияси, Т.й.лар вазирлиги и.т. институту, Чўян ва пўлат марказий инти, Рангли металллар марказий академияси, Нефть қидирув ва қазииш й.т. институту, тўқимачилик и.т. институту ҳам фаолият кўрсатади. 1999 й. Хитойда 2,71 млн. киши и.т. ишлари билан шуғулланди. 1981 й.дан тадқиқотчиларга бакалавр, магистр ва фан дри каби илмий даражаларни бериш тизими жорий этилди. Барча и.т.лар ХХР Давлат кенгаши хузуридаги фан ва техника давлат қўмитаси томонидан мувофиқлаштириб турилади.

Матбуоти, радиоэшиттириши ва телекўрсатуви. Х.да бир қанча газ. ва жур. нашр этилади. Йириклари: «Баньюэ тань» («Сухбат», 2 ҳафтада 1 марта чиқадиган жур., 1980 й.дан), «Бэйцзин жибао» («Пекин газетаси», кундалик газ., 1950 й.дан), «Вэньхуэй бао» («Адабий оқим», кундалик газ., 1937 й.дан), «Гуанмин жибао» («Ёруглик», кундалик газ., 1949 й.дан), «Гуанси жибао» («Гуанси газетаси», кундалик газ.), «Гунжэнь жибао» («Ишчилар газетаси», кундалик газ., 1949 й.дан), «Жэньмин жибао» («Халқ газетаси», кундалик газ., 1948 й.дан), «Наньфан жибао» («Жанубий газета», кундалик газ., 1952 й.дан), «Пекин ревью» («Пекин шарҳи», ҳафталик сиёсий ва назарий жур., 1958 й.дан), «Синьцзян жибао» («Синьцзян газетаси», кундалик газ.), «Сичуань жибао» («Сичуань газетаси», кундалик газ., 1952 й.дан), «Цзинци жибао» («Иқтисодий газета», ҳафтада 6 марта чиқадиган газ., 1983 й.дан), «Цюши» («Ҳақиқатга интилиш», жур.), «Чжунго циньянь бао» («Хитой ёшлари», ҳафтада 4 марта чиқадиган газ., 1951 й.дан), «Чжунго шаоньянь бао» («Хитой пионерлар газетаси», кундалик газ., 1951 й.дан), «Шанхай стар» («Шанхай юлдузи», англиз тилидаги газ., 1992 й.дан). Синьхуа расмий ахборот агентлиги 1931 й. 7 нояб.да ташкил этилган, дастлаб Қизил Хитой агентлиги деб номланган; 1937 й.дан ҳоз. номда. Мил-

лий радиоэшиттириш ҳукумат хизмати 1947 й. тузилган. Марказий телевидениге 1958 й. асос солинган. 1993 й. дек.да мамлакатда 500 дан ортиқ телевизион стя ишлади.

Адабиёти. Х. адабиёти жаҳонда энг қад. адабиётлардан бири бўлиб, уч минг йиллик анъаналарга эга. Қадимги Х. адабиётининг биринчи йирик шеърий асари «Шицзин» («Кўшиқдар китоби», мил. ав. 11—6-а.лар) халқ кўшиқлари ва диний маросим мадҳиялари мажмуасидан иборат. Мил. ав. 1-минг йилликка мансуб бадий наср фалсафа, тарих, геогр. ва б.га дойр асарлар билан узвий боғлиқ («Шан шу» — «Тарихий ривоятлар китоби» ва б.). Сима Цяннинг (мил. ав. 1-а.) «Ши цзи» («Тарихий хотиралар») китоби Хань даври (мил. ав. 206 — мил. 220-й.лар) нассрининг йирик ёдгорлиги ҳисобланади. Шеъриятнинг муҳим қисмини ташкил этган лирик ва сатирик халқ кўшиқлари (юэфу)да халқ ҳаёти ўз ифодасини топган. 4-а. охири — 5-а. бошларида яшган йирик новатор шоир Тао Юаньмин (365—427) шеърияти ҳаёт ҳақидаги фалсафий мушоадалардан иборат бўлди. Мамлакатни Тан сулоласи (618—907) бирлаштиргач, адабиёт ривожини учун қулай шароит яратилди. Худди ўша даврда вэнь янь — хитой адабий тили узилкесил шаклланди.

7—10-а.ларда Чэнь Цзиан, Ван Вэй шеърлари машҳур бўлди. Адабиётнинг янада тараққий этишида Ли Бо, Ду Фу ва Бо Цзюйи каби шоирларнинг таъсири катта бўлди. 8—9-а.ларда новелла жанрида юксак ютуқларга эришилди (Юань Чжэнь, Бо Синцзянь, Ли Гунцзо), 10—13-а.ларда шоирлардан Ван Аньши, Су Ши, Лю Юн, Л у Ю, шоира Ли Цинчжао машҳур бўлган. Оуян Сю тарихий ва фалсафий мавзуда асарлар яратди.

Мўғулларнинг Юань сулоласи ҳукмронлиги даври (1280—1368)да шаҳарлар ривож топди. 13-а.да мамлакат шим. да қахрамонлик ва маиший мавзуларда мусикий драма жанри вужудга келди. 14-а.да эпопеяроман жанрининг шак-

ланиши адабиётда муҳим воқеа бўлди. 16-а. охирларидан наср янги босқичга кўтарилди, тарихийфантастик, ижтимоиймаиший романлар яратилди.

Х.ни манжурлар босиб олган (1644) дан кейин муҳолиф кайфиятдаги шоирлар пайдо бўлди, маърифатпарварлик руҳи авж олди. Классик роман чўккиси бўлиб майдонга келган Цао Сюэцин (тахм. 1715—62)нинг «Қизил кўшкдаги уйку» романида зодагонларнинг ахлоқий ва иқтисодий тушқунлиги ифодаланди.

Янги давр адабиёти (19-а. ўрталари — 1917) манжурхитой зодагонлари, империалистик давлатлар зулмига қарши озодлик ҳаракатини, жамият тушқунлигини акс эттирди. Ғарб маданияти билан биринчи танишув бошланди. 1900-й.ларнинг бошларидаги инқилобий кўтарилиш кўпгина адиблар ижодида ўз ифодасини топди.

1919 й.да бошланган «4 май» озодлик ҳаракати даврдан эътиборан энг янги адабиёт вужудга келди. Бу адабиётнинг идк йирик намояндаси Лу Синь (1881 — 1936) асарларида оддий кишилар Х. адабиёти тарихида биринчи марта асар қаҳрамонлари қилиб қаламга олинди. 1922 й.да «Ижод» гуруҳига уюшган адиблар романтик руҳда асарлар яратдилар. 20-й.лар бошларидан шеъриятдаги сўзлашув тилига асосланган янги шакл классик шеърият шакллари-ни сиқиб чиқарди. Х. халқининг япон босқинчиларга қарши миллий озодлик уруши (1937) даврида ватанпарварлик руҳида ёзилган кичик ҳажмдаги асарлар кенг ёйилди. Япония тормор этилгач (1945), адабиёт мамлакатни демократик ривожлантириш учун курашни авж олди. Х. Компартияси раҳбарлигида халқнинг озодлик учун курашига ёрдам берадиган инқилобий адабиёт ривожлана бошлади. 1949 й. ХХР ташкил қилиниши социалистик қурилишни акс эттирадиган, янги кишини тарбиялашга хизмат қиладиган янги адабиёт ривожига имкон яратди. Чжао Шули (1906—70) нинг «Саньливань кишлоғи», Чжоу

Либо (1908—79)нинг «Пўлат оқим» романларида ишчи ва дехқонларнинг янги ҳаёти ва меҳнати ифодаланди. Тарихийинқилобий сюжетларда романлар (Ян Монинг «Ёшлик кўшиғи») яратилди. 50-й.ларнинг бошларида тинчлик ва халқлар дўстлиги мавзуларида, айниқса, шеъриятда муҳим асарлар ижод қилинди. Лекин 1958 й.да «инқилобий романтизм билан инқилобий реализмнинг уйғунлиги» Х. адабиётда бирдан бир ижодий метод деб эълон қилинди. Амалда эса ижод ахлидан хаспўшлаб акс эттириш, воқеаларни идеаллаштириш талаб қилинди. 60-й.лар ўрталаридан «маданий инқилоб» бошланиши муносабати билан янги бадиий асарлар яратилмай кўйди, таржима асарларини нашр этиш тўхтатилди, кўпгина адабийбадиий жур.лар ёпилди. Х. ёзувчилари уюшмаси (1953 й.дан ташкил қилинган)нинг фаолияти ҳам, асосан, тўхтаб қолди. 1970-й.ларнинг бошларидан адабий ҳаётда бир оз жонланиш юз берди. «Маданий инқилоб» йилларида қувғинга учраган ёзувчи ва шоирларнинг қатта гуруҳи окланди, уларнинг фаолияти қайта тикланди. Улар томонидан ёзилган асарлар нашрдан чиқарилди. Халқнинг онгини бозор муносабатларига мослаштириш, ўтган даврга танқидий ёндошиш, миллийликни сақлаб қолиш каби масалалар янги адабиётнинг асосий ғоясига айланди. Жаҳон адабиётининг хитой адабиётига бўлган таъсири кучайди.

1977 й.дан пьеса, шеър, насрий ва публицистик асарлар пайдо бўла бошлади. Бу йилларда яратилган асарларда ўн йиллик тартибсизликлар давридаги турмуш очиб берилди. Наср, айниқса, ҳикоя жанри жонланди. Лю Синьунинг «Синф раҳбари», Ван Мэннинг «Саргарош ҳикояси», Жу Чжицзюаннинг «Қутилмаган воқеа» каби ҳикоялари шуҳрат қозонди. Қиссалардан Шэнь Жуннинг «Ўртача ёш», Е. Вэйминнинг «Дарёда мўлжалсиз сузиш», Л у Яньчжоунинг «Булултар ортидаги тоғлар киссаси» ажралиб туради. Шунингдек, Чжоу Кэцин-я

нинг «Сюй Мао ва унинг қизлари», Вэй Вэянинг «Шарк», Ли Чжуннинг «Хуанхэ шаркқа қараб оқади», Гу Хуанинг «Нилуфар гуллари водийсида» романлари пайдо бўлди.

Меъморлиги. X. худудда мил. ав. 4—1-минг йилликка оид манзилгоҳлар сақланган. Мил. ав. 2-минг йилликда деворлар билан ўралган, ибодатхона ва саройлари бўлган шаҳарлар пайдо бўлди (пойтахт Аньян ш. саройи харобалари). Синчли бинолар қурилган. Мил. ав. 1-минг йиллик ўрталарида меъморлик ва шаҳарсозлик принциплари шаклланди. Мамлакат марказлашган ягона Цинь давлатига бирлаштирилгач (мил. ав. 221—207), Буюк Хитой деворининг асосий қисми қурилди. Цинь ва Хань даврлари (мил. ав. 206—мил. 220)да 2—3 қаватли уйлар, йирик саройлар қурилди. Мил. ав. 3-а.гача мураккаб конструкцияли улкан саройлар, катта кўприк, макбара, дарвозалар қурибди (Сичуань провинцияси, Янь уездидаги Гаои цюе). 3—6-а.ларда буддизм таъсири натижасида куп ярусли ибодатхона — пагодалар барпо этилди (Хэнань провинциясида, 523). 7—12-а. хитой меъморлиги шаклларнинг қатъийлиги ва маҳобатлилиги билан ажралиб туради. Бу даврда Лоян, Чаньан ш.лари, сарой ва ибодатхона мажмуалари (Утайшань тоғларидаги Фогуан ибодатхонаси, 857), пагодалар (Сианя яқинидаги Даяньта ёки «Ёввойи ғозлар» катта пагодаси, 652). Сун давлати даврида X. меъморлигига шаклларнинг ниҳоятда нафис ва мутаносиблиги хос (Кайфиндаги Тета ёки «Темир» пагода, 1041—48). Мўғулларнинг Юань сулоласи хукмронлиги даври (13—14-а.)да юанлар давлати пойтахти Даду (кейинчалик Пекин)да бинолар ансамбли қайта қурилди, сарой мажмуалари яратилди.

19-а. 2-ярмида Шанхай, Тяньцзинь, Нанкин, Гуанчжоу каби йирик шаҳарларда Европа типидagi эклектик бинолар пайдо бўлди (Ихэюань боғидаги Циньяньфан сарой павильони, Пекиндаги кутубхона). 20-а. 80-й.лари-

дан замонавий қурилиш конструкциялари миллий меъморий анъаналар билан уйғунлаштирилиб, йирик бино ва иншоотлар бунёд этилди.

Тасвирий санъати. X.нинг кад. санъат ёдгорликлари мил. ав. 3-минг йилликка мансуб. X.нинг куп жойларидан нафис ишланган сопол идишлар, жез ва нефритдан ишланган ва шакли ҳамда гули ҳар хил бўлган буюмлар, ҳайвонларнинг Инь даврига мансуб тошдан ишланган ҳайкалчалари, Чжоу даври (мил. ав. 11—3-а.)га мансуб амалийбезак санъати асарлари топилган. Мил. ав. 1-минг йилликдан қилич сопи, мебель тайёрлашда локдан фойдаланила бошланди. Мил. ав. 4—3-а.ларга оид шойига тушъ билан раем солинган асар сақланган. Хань даври (мил. ав. 206 — мил. 220) макбараларидан мифология ва дунёвий мавзудаги рельеф ҳамда ёзувлар, одам, уй ҳайвонлари тасвирланган сопол идишлар, олтин ва кумуш билан безатилган жез буюмлар топилган.

4-а.дан будда ғор ибодатхоналари ҳайкал ва деворий расмлар билан безатилди (Юньган, Луньминь, Майцзишань). Бу даврда рассом Гу Кайчжи ва хаттот Ван Сичжи ижод қилдилар. Тан (618907) ва Сун (9601270) сулоласи даврида X. санъатининг барча тури улкан ютуқларга эришди. Бу даврда халқ ҳаётини ҳаққоний акс эттирувчи монументал рангтасвир пайдо бўлди; расомликнинг шойи матога тушъ ёки бўёқ билан раем солиш тури шаклланди. У Даоцзи, Ван Вэй, Янь Либень, Чжоу Фан, Хан Ган ва б. Тан даврининг машхур расомлари бўлган. Амалий безак санъати ривожланди. Цзиндечжень чинни мануфактурасида тайёрланган маҳсулотлар чет элга чиқарилди ва жаҳонга машхур бўлди. 16-а.дан бадий каштадўзлик ва тўқувчилик ривожланди. 19-а. 2-ярмида X.нинг ярим мустамлакага айланиши ижтимоий ва маданий ҳаётда қарамақаршилиқлар вужудга келтирди, тасвирий санъатда турғунлик кўзга ташланди. Шу даврда Европа санъати

таъсирида мойбўёк рассомлиги пайдо бўлди. 19-а. охиридан рассомлар миллий классикани ижодий ривожлантириш ёки уни Европа услуги ютуқлари билан уйғунлаштиришга интилдилар. 20-а.нинг 20—30-й.ларида ёғоч гравюраси пайдо бўлди. ХХР ташкил бўлгач (1949), Хитой тасвирий санъати жадал суръатда ривожлана бошлади. Бу даврда Цзян Янь, Хуан Чжоу, Е Цяньюй, Ян Чжигуан ва б. самарали ижод қилдилар. «Маданий инқилоб» йиллари Х. рассомлиги инқирози даври бўлди. 1976 й.дан сўнг қайта тиклана бошлади. Рассомлар ўз фаолиятларини такомиллаштириш йўллари кидира бошладилар. Х.да Ци Байши, Сюй Бэйхун, Пан Тяньшоу, Ли Кучать, Лю Хайсу, Гуань Шаньюэ ва б. рассомлар машхур. Замоновий тасвирий санъатида турли оким ва йўналишлар мавжуд.

Муסיқаси. Х. муסיқа маданияти жаҳоннинг энг қад. муסיқа маданиятларидан бири. Унинг манбаи мил. ав. 2минг йилликдаёқ муайян даражада ривожланган қад. кўшиқ ва рақсларга бориб тақалади. «Шицизин» («Кўшиқлар китоби»), мил. ав 11—6-а.лар) да 3000 халқ кўшиғи, маросим мадҳиялари тўпланган бўлиб, халқ кўшиқ санъатининг муҳим ёдгорлигидир. Хитой халқ муסיқаси бир овозли бўлиб пентатоникага асосланган (мил. ав. 7-а.да шаклланган). Кейинчалик 7 ва 12 овозли система пайдо бўлди. Асосий муסיқа чолғулари (анъанавий хитой оркестри, одатда, 100 га яқин, чолғудан ташкил топади): торли — сэ, цинь, пипа, эрху, сиху, баньху; пуфлама — ся, пайсяо, ди, сона, шен; урма — гонг, қўнғироқча, барабан, тарелкалар. Нота ёзувидаги (иероглиф тизими) биринчи профессионал асар — «Юланьцу» («Танҳо орхидея») пьесасидир (муаллифи Цю Мин, 6-а.). 8-а.да балет санъати ривожлана бошлади. 12—13-а.ларда драматик диалог, оркестр жўрлигида куйлаш, пантомима ва рақсни ўзида мужассамлаштирган хитой операси шаклланди. 17-а.нинг ўрталаридан Шарқий Х.да оркестр муסיқаси ривожланди. 19-а. билан 20а. оралағида Европа

муסיқаси таъсири сезилди. 1927 й. консерватория очилди. Х. муסיқасига бошқа мамлакатлар муסיқа санъати ютуқларини олиб киришга интилувчи «Янги хитой муסיқаси» деб номланган илғор муסיқа ҳаракати пайдо бўлди. Композиторлар Не Эр (1912—35; оммавий ватанпарварлик кўшиқлар муаллифи), Си Синхай (1905—45), Хуан Цзи (1904—38), Чжаншу (1908—38) янги муסיқа асосчиларидир. 1953 й. Х. композиторлар уюшмаси тuzилган. Пекин, Шанхай, Шэньян, Ченду, Тяньцзинь, Сиань, Гуанчжоу ш.ларида консерваториялар ишлайди. Х.да дирижёрлар Ли Дэмунь, Хуан Ицзюнь, Янь Лянкунь, Хан Чжунцзе, Чжэнь Сяоин, композиторлар Ли Хуаньчжи, Лю Чжи, Цюй Сисянь, Цюй Вэй, Чжу Цзяньэр, Чжан Жуй, Чжэн Цюфэн, ижрочисолистлар Лу Чуньлин, Лю Дэхай, Ван Готун, Шэнь Чжунго, вокалчилар Чжан Цюань, Вэй Цисянь, Ху Сунхуа, Ван Кунь, Ли Гуилар машхур. Сўнгги чорак аср давомида муסיқа санъатида катта юксалиш юз берди. Айниқса, замоновий эстрада жанри тез ривожланди. Ёшлар ўртасида ғарб муסיқасига бўлган интилишнинг кучайиши ҳар хил ёшлар ансамбллари ташкил топишига олиб келди. Европа муסיқа оҳанглари билан миллий муסיқа оҳанглари кўшилиб кетиши кузатилди. Муסיқа ижро этишда замоновий муסיқа чолғуларидан фойдаланиш кенг тарқадди.

Театр сарчашмалари халқнинг кўшиқрақе ижоди, турли маросим ва ўйинлар билан боғлиқ томошалардан бошланади. Ханьдаври (мил. ав. 3-а. — мил. 3-а.)да шахарлар ва хунармандчиликнинг ривожига театр санъати тараккиётига таъсир этди. Тан даври (7—10-а.лар)да буддизм хитой адабиёти ва санъатига, хусусан, рақс санъатига катта таъсир кўрсатди. 8-а. ўрталарида император Сюаньцзунь саройида «Нокзор» («Лиюань») театр мактаби ташкил қилинди. 10—12-а.ларда профессионал актёрлар труппалари вужудга келди. 13—14-а.ларда театр санъати такомил-

лашди. 17—19-а.ларда муайян худуд билан боғланган маҳаллий театр жанрлари (банцзи, циньцян, юэцзюй ва б.) пайдо бўлди. 19-а. ўрталарида маҳаллий театрлар негизда театрнинг янги шакли — Пекин мусикали драмаси шаклланди; у кейинчалик хитой умуммиллий классик мусикали драмасига айланди. 20-а. бошларида замонавий драма театри шаклланди (асосан, Европа драма санъати таъсирида). 1907 й.да биринчи драма труппаси — «Кўкламги мажнунтол» («Чунылошэ») ташкил қилинди. Ўша йили «Куклам куёши» («Чуныаншэ») профессионал театри ҳам ташкил топди. 1927 й. Шанхайда илғор театр арбоблари, драматург ва актёрлар «Жанубий жамият» («Наньтошэ»)га бирлашдилар. 1930—40 й.лардаги йирик драматурглар: Цао Юй, Го Можо, Хун Шэнь, Тянь Хань, Оуян Юйцянъ, Ся Янь ва б.

1930 й.да Суд театр арбоблари лигаси тузилди. 30йларда замонавий драма театр сахналарида рус ва Фарбий Европа драматургларининг пьесалари қўйилди (Н.В.Гоголь, А. Н. Островский, М. Горький, Г. Ибсен ва б.нинг пьесалари). ХХР ташкил этилгач (1949), театр санъатида ислохот ўтказилди, классик драмалар қайта кўриб чиқилди. 1952 й.да 1Умумхитой театр ва драма кўригида ислохотга яқун ясалди. 1963—64 й.ларда театрда инкилоб ўтказиш, классик пьесаларни «замонавий инкилобий пьесалар» билан алмаштириш масаласи кун тартибига қўйилди, натижада профессионал жамолар кескин камайиб кетди. «Маданий инкилоб» даври театр санъати учун ҳам тушкунлик даври бўлди. 1976 й.дан сўнг театр тараққиёти янги босқичга ўтди. Ўз асарларида ҳаётни реал акс этирувчи ёш истеъдодли драматурглар етишди. Замонавий ва тарихий мавзуларда кўплаб пьесалар яратилди.

Киноси. Х.да биринчи фильм 1913 й. яратилган («Сохта эрхотинлар»). 1920—30-й.ларда прогрессив йўналишдаги фильмлар ишлаб чиқарилди («Балиқчи кўшиғи», «Йўл», «Чорраҳа» ва б.). 1940-

й.ларда Х. кинематографчилари ижтимоий аҳамиятга эга бўлган фильмларни суратга олдилар («Сунгари дарёсида», «Баҳорги сувлар шаркка оқади», «Саккиз минг ли, ой ва булутга йўл» ва б.). 1938 й. сент.да тузилган Яньань киногурухи озод этилган худудларда «Яньань ва 8армия», «Доктор Норман Бетьюн», «Наньнивань» каби хужжатли фильмлар яратдилар. 1946 й. Х. шим.шарқининг озод этилган рнларида Дунбэй (Шим.шарк) студияси (кейинчалик Чаньчунь) ташкил этилди. «Хитой кизлари» (реж.лар Лин Цифэн ва Чжай Цян), «Пўлат аскар» (реж. Чэнь Инь), «Оқ сочли қиз» (реж.лар Ван Бинь ва Чжан Шуйхуа), «Партия кизи» (реж. Линь Нун), «Тинчлик йўлида» (реж. Хуан Цзолинь) фильмлари 1950-й.лардаги энг яхши фильмлардир. 1950 й. Пекин ш.да кинематография инти ташкил этилган. 1960-й.ларнинг ўрталаридан фильмлар и.ч. камайди. 1967—69 й.ларда деярили барча студиялар ўз фаолиятларини тўхтатди, фақат бир нечтагина хужжатли фильм чиқарилди. 1976 й.дан кейин кино и.ч. астасекин тиклана бошлади. 1980-й.ларда кишлок ҳаёти мавзусидаги «Юэлян кишлоғидаги қаҳқаҳа», «Сюй Мао ва унинг кизлари», «Қишлокка муҳаббат» ва б. фильмлар яратилди. «Синань ҳодисаси», «Наньчань қўзғолони» фильмларида инкилоб тарихидан муҳим лавҳалар акс этирилди. «Қон ҳар доим қайноқ», «Кўприк остида» фильмлари ҳоз. замон ёшлари, уларнинг муаммоларига бағишланди. Шунингдек, Лу Синь, Мао Дунь, Лао Шэ асарлари асосида ҳам фильмлар яратилди. «Булутлар ортидаги тоғлар киссаси», «Ўртача ёш», «Йилқичи» каби фильмларда хитой халқининг маънавий гўзаллиги ва меҳнатсеварлиги ҳақида ҳикоя қилинади. Х.да бадийий ҳамда хужжатли фильмлар билан бир қаторда мультипликацион ва илмийоммабоп фильмлар ҳам ишлаб чиқарилади.

Ўзбекистон — Х. муносабатлари. Ўзбекистон худуди Буюк ипак йўлининг чорраҳаси бўлганлиги туфайли икки дав-

лат ўртасидаги муносабатлар бир неча минг йиллик тарихга эга. Аммо биринчи Хитой элчиси Чжан Цяннинг қад. Фарғона (Давань, Дайюан) давлатига келиши мил. ав. 128 й.да юз берган. Ушбу воқеани икки давлат ўртасидаги дипломатик алоқанинг бошланиши деб ҳисоблаш мумкин. Элчи ватанига қайтиб боргандан сўнг, хитойликлар нафақат Фарғона, балки бутун Ўрта Осиё ҳақидаги маълумотларга эга бўлган. Шунинг учун улар элчини фарбга борадиган Буюк ипак йўлини очган шахс деб билишади. Чжан Цяндан кейин ҳоз. Ўзбекистон ҳудудига келиб кетган элчилар ва будда роҳибларининг сони кўпайган. Қадим замондан бери Ўзбекистон ва Х. ўртасида ижобий аҳамиятга эга бўлган савдо ва б. муносабатлар ривожланган. Шу билан бирга икки мамлакат ўртасида нохуш дамлар ҳам бўлиб ўтган. Мас, Х.да тезлик воситаси ва бойлик мезони ҳисобланган Фарғона тулпорларини қўлга киритиш мақсадида Хань империяси қўшинларининг Фарғонага қилган уруши (мил. ав. 104—100) ва Тан империяси армиясининг Тошкентга қилган ҳарбий юриши (658) бунга мисолдир. Алоқаларнинг ривожланиши билан бирга узум, шафтоли, мош, пиёз, ошқовоқ каби мевасабзавотлар ва тандир нони, сомса каби озиқ-овқатларнинг юртимиз ва қўшни давлатлардан Х.га тарқалиши кузатилган. Ўтган ўрта ва қад. асрларда ҳоз. Ўзбекистон ҳудудига яшаган кўп кишилар Х.га бориб фаолият кўрсатганлар. Улар нафақат савдо ишларида, балки қурилиш, фан ва техника соҳасида ҳам ном чиқаришган. Айниқса, Х.да ташкил топган ва Юань деб номланган мўғуллар сулоласи даври (1279—1368)да Маҳмуд Ялавоч, Умар Шамсиддин ва б. давлат ишларида, Жамолиддин Бухорий, Камолиддин, Мухаммад Бухорий, хоразмлик Аҳмад Фанақатий ва б. математика ва астрономия соҳасида улкан ишлар қилиб, Х.да машҳур бўлганлар. 13—14-а.ларда бир қатор табиблар Х.да фаолият кўрсатган, улар ёрдамида Ибн Смонинг

«Тиб қонунлари» хитой тилига таржима қилинган ва у хитой табobati дурдонаси ҳисобланган «Хуэйхуэй яофан» («Му-сулмон дориворлари») ҳамда «Бэньцао ганму» («Гиёҳ дориворлар қонуни») асарларининг яратилишида асос бўлган. Ўзбекистонликлар Х.да исломнинг тарқалишига ҳам катта ҳисса қўшишган. Шу замонларда Самарқанддан борган ва ўғуз қабиласининг солор уруғи авлодидан бўлган 40 дан ортиқ оила Цинхай вилоятига бориб жойлашган. Уларнинг авлоди кўпайиб ҳозир ХХРда мавжуд бўлган 56 халқ (миллат) нинг бирини ташкил қилади.

1368 й. ҳокимият тепасига келган Мин сулоласи даврида Буюк ипак йўли орқали амалга ошириладиган Х. ва Туркистон ўртасидаги алоқалар бироз сусайди. Аммо Темурийлар даврида бу алоқалар яна жонланди.

1950 й.дан Ўзбекистон Х.нинг СиньцзянУйғур мухтор рнига кадрлар тайёрлаш, маҳаллий аҳолини уйғур, қозоқ тилларидаги адабиёт ва ўқув китоблари билан таъминлаш, тиббий ёрдам кўрсатиш, ер ости бойликларни аниқлаш, ирригация тизимини яхшилаш бўйича катта ёрдам кўрсатди. Адабиётларни нашр қилиш учун Тошкентда махсус таҳририят, кадрлар тайёрлаш учун Ўрта Осиё давлат университети (ҳоз. Ўзбекистон миллий университети) да махсус кафедра ташкил этилди. 1978 й.дан Ўзбекистон талабалари Х.га тил ўрганиш учун юборилди. Тошкентда термос ишлаб чиқарувчи Х.Ўзбекистон қўшма корхонаси ташкил этилди (1987). Шу йили Ўзбекистонга ХХРнинг биринчи расмий делегацияси ташир бу-юрди. 1990 й. нояб. да СиньцзянУйғур мухтор рни раиси Темур Давомат Тошкентга келди. 1991 й. июнда илк бор Ўзбекистоннинг расмий делегацияси Урумчига борди. Икки давлат ўртасида савдо ва туристик алоқалар жонланди.

1991 й. ХХР Ўзбекистон мустақиллигини тан олиб 1992 й. Дипломатия муносабатлари ўрнатилгач, икки

мамлакат ўртасида тенг ҳуқуқли алоқалар ўрнатилди. Ўтган 13 й. давомида икки давлат ўртасида 100 дан ортиқ расмий ҳужжатлар имзоланди. 1992 й. 15 окт.да Тошкентда ХХР элчихонаси, 1995 й. 6 майда Пекинда Ўзбекистон элчихонаси очилди. Шу давр давомида ЎЗР Президенти И. Каримов 4 марта (1992, 1994, 1999, 2001 й.) расмий ташриф билан Х.да бўлди. Илк бор расмий ташриф билан 1995 й. Ўзбекистонга ХХР Давлат кенгаши бошлиғи Ли Пэн келган. ХХР раиси Цзян Цзэмин (1996) ва унинг ўрнини эгаллаган Ху Цзинтао (2004)лар ҳам расмий ташриф билан Ўзбекистонга келдилар. Ху Цзинтао ХХР раисининг ўринбосари сифатида 1995 й.да ҳам Ўзбекистонда бўлган. Бундан ташқари, ўтган давр давомида икки давлат ташқи ишлар вазирлари, Вазирлар Маҳкамаси раҳбар ходимлари, Парламент делегациялари ва б.нинг ўзаро ташрифлари амалга оширилди. 1994 й.да икки мамлакат ўртасида тузилган савдоиктисодий ҳамкорлик бўйича ҳукуматлараро комиссия доимий фаолият кўрсатиб келмоқда. Ху Цзинтаонинг 2004 й. июндаги ЎЗРга ташрифи чоғида Ўзбекистон билан Хитой ўртасида шериклик муносабатлари, дўстлик ва ҳамкорликни янада ривожлантириш ва мустақамлаш тўғрисида кўшма декларация, шунингдек, наркотик воситаларнинг, психотроп моддаларнинг ноқонуний айланиши ва суистеъмол этилишига қарши курашда ҳамкорлик қилишга, техникавийиктисодий ҳамкорликка оид битимлар имзоланди. 2003 й. икки томон товар айирбошлаш ҳажми 216 млн. АҚШ долларига тенг бўлди. Шундан Ўзбекистоннинг ХХРга қилган экспорта 53 млн., импорти 163 млн. АҚШ долларини ташкил этди. Сўнгги йилларда Ўзбекистон бозорларида Х. молларининг кўпайганлигини кузатиш мумкин. Х.дан Ўзбекистонга техника, электроника, электр жиҳозлари, кофе, халқ истеъмол моллари, чой ва зиравор, оптика приборлари ва аппаратлари, транспорт воситалари, тўқимачилик

маҳсулотлари, кийимкечак, пойабзал ва б. келтирилади. Ўзбекистон Х.га рангги металллар ва улардан тайёрланган буюмлар, минерал ёнилғи, нефть ва нефть маҳсулотлари, пахта ва ипак толаси, пластмасса ва б. юборди. Айни вақтда Ўзбекистонда Х. инвесторлари иштирокида тузилган 122 корхона рўйхатдан ўтган. Шулардан 102 таси кўшма корхона, 20 таси 100% Х. сармоёси ҳисобидаги корхонадир. Республикада Х. нинг савдо ҳамда Х. компанияларининг 23 ваколатхонаси фаолият кўрсатмоқда. Х.нинг Ўзбекистонга киритилган сармоёси ҳажми 435 млн. АҚШ долларини ташкил этади.

Икки мамлакат ўртасида маданият, фан, техника ва таълим соҳасида ҳам ҳамкорлик ривожланмоқда. Х. вакиллари Самарқандда ўтказиладиган «Шарқ тараоналари» халқаро мусиқа фестивалида, Ўзбекистон фольклор жамоалари Пекинда ҳар йили ўтадиган халқаро маданият ва туризм фестивалида мунтазам иштирок этадилар.

1996 й. Пекинда ЎЗР Фанлар академияси билан ХХР Фанлар академияси ўртасида ўзаро ҳамкорлик тўғрисида, 2000 й. Тошкентда ЎЗР Фанлар академияси билан ХХР Ижтимоий ФА ўртасида битам имзоланди. 1997 й. ЎЗР Президенти И. Каримовнинг «Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асари Х.да хитой тилига таржима қилиниб чоп этилди. Шу йил Ўзбекистонга бағишланган махсус жур. ва 2004 й. китоб нашрдан чиқди. Тошкент билан Шанхай ш.лари, Бухоро вилояти билан Хубэй провинцияси, Тошкент вилояти билан Шаньси провинцияси ўртасида ўзаро ҳамкорлик муносабатлари ўрнатилган. 2000 й.да илмийтехника ҳамкорлиги бўйича махсус қўмита ташкил этилган. 2001 й. Тошкентда Х. маданий маркази ташкил топди. 2002 й.да Тошкентда «ХХР фани ва техникаси кунлари» деб номланган кўرғазма бўлиб ўтди. 2003 й. Чанчунь (Цзилин

ўлкаси) ш.да Камолитдин Беҳзоднинг хайкали ўрнатилди. 2004 й.да Пекинда Ўзбекистон — ХХР муносабатларига бағишланган илмий анжуман, Тошкентда хитой маданияти кунлари ўтказилди. Икки давлат ўртасида талабалар алмашуви ҳам амалга оширилмоқда. 2004 й. июнда Ўзбекистон Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги билан Хитой таълим вазирлиги ўртасида Тошкентда хитой тилини ўрганиш бўйича Конфуций номидаги институтни ташкил этиш тўғрисида битим имзоланди.

2001 й.да Ўзбекистон Шанхай ҳамкорлик ташкилотига аъзо бўлгандан бери ушбу ташкилот доирасидаги муносабатлар ривожланмоқда. Айниқса, терроризмга қарши кураш ва Урта Осиёда хавфсизликни таъминлаш соҳасида икки томонлама ҳамкорлик кенгаймоқда. Мазкур ташкилотнинг юридик асосларини ишлаб чиқиш ва унинг амалий вазифаларини белгилашда Ўзбекистон фаол иштирок этди. 2004. июнда Тошкентда ушбу ташкилотнинг навбатдаги саммити бўлиб ўтди ва унда минтақавий аксилтеррористик марказнинг ижройи қўмитаси расман очилди.

2004 й.дан Ўзбекистон ва ХХРнинг СиньцзянУйғур мухтор рни телевидение компаниялари ўртасида ҳамкорлик йўлга қўйилди. Тошкент телестудияси ХХР ҳақида, Урумчи телестудияси Ўзбекистон ҳақида кўрсатувлар олиб бормоқда. Спорт соҳасида ҳам икки давлат ўртасидаги алоқалар мавжуд. Икки томонлама ҳамкорликнинг ривожланишига 1998 й. 1 дек.да тузилган «Ўзбекистон — Хитой» дўстлик жамияти муносиб ҳисса қўшиб келмоқда.

Абдулаҳад Хўжаев.

ХИТОЙ, қтой, кидан — туркий уруғлардан бири. Уларнинг аجدодлари қад. киданлар бўлган (қ. Кидонлар). 11-а. га келиб уларнинг Шим. Хитойдаги давлати тугатилгач, бир қисми Ўрта Осиёга кўчиб ўтган. Манбаларда уларни қораХ. деб аташган (қ. Қорахитойлар). 16-а.

да Х.ларнинг бир қисми Шайбонийхон қўшинлари таркибига кирган. 17-а.да Х.ларнинг катта гуруҳи кипчоқлар билан биргаликда Х.кипчоқлар қабилавий иттифоқини тузганлар ва Урта Зарафшон воҳасига кўчиб ўтганлар. Бу қабилавий иттифоқ 19-а.нинг ўрталаригача давлатнинг сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутиб келган. Х.лар 3 катта уруққа бўлинган: қанжиғалиХ., қўштамғалиХ. ва ўтарчи. 19-а.нинг 70-й.ларида Самарқанд вилоятида яшовчи Х.лар 45 минг кишини ташкил қилган. Х.лар Бухоро, Хоразм вилоятларида ҳам яшаганлар. Х.лар қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, бошқирд ва б. туркий халқлар таркибига кирган.

Ад.: Шаниязов К., К этнической истории узбекского народа, Т., 1977.

ХИТОЙ АГИРГУЛИ (*Hibiscus rosa sinensis*) — гулхайридошларга мансуб хонаки гул. Ватани — Жан. Хитой ва Ҳиндистон. Бўйи 3 м гача етади. Манзарали ўсимлик сифатида хонадонларда ўстирилади. Ўсиб турган новдасидан олинган кўк қаламчалардан кўпайтирилади.

ХИТОЙ ЁЗУВИ - сўз ва морфемаларни ёзишда махсус белгилар — иероглифлар қўлланадиган ёзув. Х.ё.да иероглифлар шакли турли комбинацияларда такрорланувчи 1 дан 36 тагача бўлган стандарт чизиклардан ташкил топади. Иероглифлар маълум ёзув қоидаларига катъий амал қилган ҳолда муайян тартибда (чапдан ўнгга, юқоридан пастга) ёзилади. Энг қад. минтограммаиероглифлар мил. ав. 2минг йиллик ўрталарига мансуб. Х.ё. тарихида иероглифларнинг 7 хил — гу вэн (қад. ёзув), да жуан (қатта белгили ёзув), сяо жуан (кичик белгили ёзув), ли шу (расмий ёзув), синг шу (ярим тез ёзув), цао шу (тез ёзув), кай шу (намунали ёзув) каби ёзилиш услублари бўлиб, улар 4—5 минг йил давомида бири бирининг ўрнини эгаллаган ҳолда шаклан ўзгариб, такомиллашиб борган. Хоз. пайтда мил. 1—2-а.ларда ишлаб

чиқилган «кай шу» хуснихат туридан кенг фойдаланилмоқда.

Х.ё. да иероглифларнинг умумий сони 60 мингдан кўтгрок бўлиб, шулардан тахм. 96 фоизи мураккаб (икки ва ундан ортик қисм — чизиқдан тузилган) ва 4 фоизи содда (фақат бир қисмдан иборат) иероглифлар ҳисобланади. Ҳоз. хитой тилида тахм. 8—10 минг иероглиф қўлланади.

Хитой анъаналарида иероглифларнинг 6 туркуми фаркланиб, улар 3 гуруҳга ажратилади: 1) пиктограммалар ва идеограммалар — 1500 атрофида бўлиб, улар энг кад. содда белгилар, шунингдек, мавҳумроқ маъноларни ифодаловчи аралаш белгилардан иборат; 2) фонограммалар (иероглифларнинг кўпчилиги) — сўз ёки морфеманинг маъносига ишора қилувчи очкич (калит)лардан иборат мураккаб белгилар ҳамда белгининг аниқ ёки тахм. талаффузини кўрсатувчи фонетик белгилардир. Очкичлар ҳар доим содда белгилар кўринишида, фонетик белгилар эса содда ва мураккаб ҳолатда бўлади. Хитой луғатларида иероглифлар одатда очкичлар бўйича жойлаштирилади; 3) «ўзлашма» иероглифлар — дастлаб муайян сўзларни ёзиш учун яратилган, кейинчалик бошқа, мавҳум маъноли сўзларни ёзиш учун қўлланган турли кўринишдаги белгилар. Айни бир иероглиф маъноси бир хил бўлсада, турли лаҳжаларда фонетик жиҳатдан фарқланувчи сўзларни, шунингдек, кад. ва ҳоз. тидда талаффуз жиҳатдан анчагина фарқ қилувчи сўзларни ёзиш учун қўлланади.

Х.ё. дастлаб Япония, Корея ва Вьетнам халқлари томонидан муайян миқдордаги хитойча сўзлар билан ўзлаштирилади. 20-а. ўрталарида иероглифлардан фақат Япония ва Жан. Кореяда (япон бўғинли ёзуви ва корейс алифбоси билан қўшилган ҳолда) фойдалана бошланди. Бугунги кунда Жан. Кореяда Таълим вазирлиги томонидан тасдиқланиб, кенг истеъмол учун қабул қилинган 2000 та иероглифдан фойдаланилмоқда.

1958 й. фев.да ХХРнинг Хитой иероглифларини ислоҳ қилиш қўмитаси томонидан иероглифларнинг талаффузи учун лотин графикаси асосида 26 ҳарфдан иборат транскрипцион алифбо қабул қилинди. Ушбу алифбо ҳоз. кунда жамиятнинг барча соҳаларида кенг қўлланилмоқда. Х.ё.ни ислоҳ қилиш ва алифболи ёзувга ўтиш лаҳжаларнинг кўплиги ва тарқоқлиги, маданий мерос ва тил муаммолари сабабли катта қийинчиликларга дуч келмоқда. 1956 й.дан ХХР да иероглифларни график жиҳатдан соддалаштириш ишлари олиб борилмоқда.

Ад.: Истрин В.А., Возникновение и развитие письма, М., 1965; Фридрих И., История письма, пер. с нем., М., 1979; Махмутхўжаев М. Ҳ., Бекмуротов И. Н., Хитой ёзуви (иероглифлари) ҳақида, Т., 1990.

Исмаи Бекмуротов.

ХИТОЙ ТИЛИ — хитой-тибет тиллари оиласига мансуб тиллардан бири. ХХРнинг расмий давлат тили. Унда ХХРнинг 92% аҳолиси — 1 млрд. 292 млн.дан ортик киши сўзлашади (2003 й.). Х.т., шунингдек, Индонезия, Камбоджа, Лаос, Вьетнам, Мьянма, Малайзия, Таиланд, Сингапур, Бруней, Сянган, Аомин, Филиппин, Япония, Корея ва дунёнинг бошқа мамлакатларида тарқалган (30 млн.дан ортиккиши сўзлашади). БМТнинг расмий ва ишчи тилларидан бири.

Х.т.да асосан, 7 лаҳжа гуруҳи фарқланади: 1) шим. (бу лаҳжада 70% киши сўзлашади ва у ҳоз. адабий Х.т.га асос бўлган); 2) у; 3) сян; 4) ган; 5) хакка; 6) юэ; 7) минь. Бу лаҳжалар фонетик ва лексик жиҳатдан ўзаро катта фарқ қилади, ҳатто лаҳжаларнинг вакиллари бир-бирларини тушунмай қоладилар; бироқ уларнинг грамматик қурилиши ва луғат таркиби ягонадир. Лаҳжалар мунтазам тарздаги товуший мосликлар орқали ўзаро боғланган. Х.т.нинг фонетик меъёрлари Пекин ш. талаффузига

асосланади.

Х.т. га оид қад. ёзма ёдгорликлар (тош, бронза, суяк ва б.га ёзилган ёзувлар) мил. ав. 2-минг йилликнинг 2-ярмига оид. Қад. адабий ёдномалар — «Шуцзин» («Тарих китоби») ва «Шицзин» («Кўшиқлар китоби») мил. ав. 1-минг йилликнинг 1-ярмига оид. Ўша даврдаги жонли лаҳжалар асосида қад. адабий Х.т. — веньянь вужудга келган. Кейинчалик у оғзаки жонли тилдан узокдашиб, мил. 1-минг йилликда халқ тушунмайдиган тил бўлиб қолган. Шу сабабли мил. 1-минг йилликда янги (сода) ёзма тил — байхуа вужудга келади; шим. байхуа тили кейинроқ умумхалқ Х.т. — путунхуа (умумхалққа тушунарли тил) учун асос бўлди. 20-а.нинг 1-ярмида путунхуа қад. Х.т. — веньяньни тамоман сиқиб чиқариб, ягона миллий тил бўлиб қолди.

Х.т.даги морфема ва сода сўзлар одатда бир бўғинлидир. Бўғин таркибига кирувчи ундош ва унли товушлар (уларнинг сони ҳақида хануз ягона фикр йўқ) маълум бир тартибда жойлашади. Мас, бир неча ундош товуш кетмакет келиши мумкин эмас, бироқ унлилар кетмакет, ўзаро бирикиб келиши мумкин. Тўлиқ таркибли хитой бўғинида биринчи ўринда ҳамиша ундош товуш туради, иккинчи ўринда 1унли, ундан кейин 2унли, охирида эса ярим (кучсиз) унли ёки бурун товуши жойлашади. Қатъий тартибга қарамадан Х.т.да бўғин таркибига кирувчи товушларнинг ҳаммаси ҳам бир-бири билан бирика олмайди, шунинг учун хитой бўғинларининг микдори чегаралангандир. Путунхуада 414 бўғин, тон (оҳанг—мусиқий овоз) вариантларини ҳисобга олганда, 1324 бўғин бор. Х.т.да тон (оҳанг), товушга ўхшаб, маъно фарқлаш вазифасини бажаради (қ. Тонал тиллар). Агар бир бўғин 4 хил тон билан талаффуз этилса, 4 та ҳар хил маъноли сўз ҳосил бўлади.

Х.т.да бир бўғинли сўзларга нисбатан икки бўғинли сўзлар кўпроқ. Терминологиянинг ривожланиши натижасида иккидан ортик бўғинли сўзлар ҳам

кўпаймоқда. Сўз ясалиши сўз қўшиш, аффиксация ва конверсия (бир сўз туркумидан бошқа сўз туркумига ўтиш) орқали амалга ошади. Сўз яшаш қолиплари сўз бирикмалари қолипларига ўхшаш бўлганлигидан баъзан ясама, қўшма сўзларни сўз бирикмаларидан ажратиб олиш қийин.

Х.т.да деярли ўзлашма сўзлар йўқ. Ўзига хос морфологик ва синтактик хусусиятларга эга. Х.т., асосан, аморф тиллардан бўлсада, айрим ҳолларда агглютинатив белгилар ҳам учрайди. Х.т. иероглифик ёзувдан фойдаланади (қ. Хитой ёзуви).

ЛА.Торелов В. И., Практическая грамматика китайского языка, М., 1957; Солнцев В. М., Очерки по современному китайскому языку, М., 1957; Яхонтов С. Е., Древнекитайский язык, М., 1965; Хидоятова Ш., Каримов А., Аминов Э., Хитой тили грамматикаси (фонетика ва иероглифик ёзув), Т., 2004.

Акрамжон Каримов.

ХИТОЙ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ, ХХР Фанлар академияси — Хитойнинг олий илмий муассасаси. Фаннинг барча соҳалари бўйича тадқиқотларни мувофиқлаштиради, кўп и.т. муассасаларига раҳбарлик қилади. Нанкиндаги Марказий и.т. академияси ва Пекин и.т. академияси негизида 1949 й. ноябда Пекин ш.да ташкил этилган. Академия таркибида физикамат, ва кимё фанлари, биол. фанлари, геол. ва геогр. фанлари, техника фанлари, фалсафа ва ижтимоий фанлар бўлимлари, 80 га яқин и.т. муассасаси мавжуд.

ХИТОЙ-КОРЕЯ ПЛАТФОРМАСИ, Сина қалқони — қадимги платформа; Хуанхэ дарё ҳавзасининг қуйи қисми ва Корея я.о., шунингдек, Сарик денгиз тубининг кўп қисмида жойлашган. Платформа ғарбда Ички Монголия бўйлаб давом этиб, торайиб боради. Шарқий қисми Корея ва Шарқий Хитойни қамраб олган, бурмаланган кристалли замини

токембрий (протерозой ва архей) ёшида. Корея, Ляодун я. о.лари ва Шаньсида кўтарилмалар шаклида ер юзасига чиқиб қолган пойдевор метаморфик жинслар (гнейс, мигматит, кристалли сланец, амфиболитлар) ва гранитлардан тузилган. Аншань сериясида (куйи протерозой) темирли кварцитларнинг йирик конлари мавжуд. Платформа пойдевори устида чўқинди қоплам жинслари бўлиб, чўқинди мажмуасининг куйи қисми сина системаси ётқиқиқларидан иборат. Тошқўмир, пермь ва юра даврлари ётқиқиқларида тошқўмир конлари, палеоген ва неоген ётқиқиқларида ёнувчи сланецлар ва кумир (Фушунь), пермь ётқиқиқларида эса бокситлар (Шаньдун провинцияси) мавжуд. Бохайвань қўлтиғи соҳилидаги Шим.Хитой синеклизасининг бўр ва кайнозой ётқиқиқларида нефть конлари жойлашган. Ордос синеклизасида ҳам нефть ва газ конлари мавжуд. Корея я.о.даги олтин, вольфрам, полиметалл конлари ва Ляодун я.о.даги сурма ва мис конлари пайдо бўлиши мезозой магматизми билан боғлиқ.

ХИТОЙЛАР (ўзларини ханцзу, хань деб атайдилар) — халқ. ХХРнинг асосий аҳолиси. Шунингдек, Х. Таиланд, Малайзия, Индонезия, Сингапур, Вьетнам, Бирма, Филиппин ва Камбоджада яшайди. Дунёда сон жиҳатдан энг кўп халқ ҳисобланади. Умумий сони тахм. 1,325 млрд. киши (2003 й.). Хитой тилиш сўзлашадилар. Х.нинг асосий қисми монголоид ирк?шинг Тинч океан тармоғига, Х.нинг кичик гуруҳлари эса Шарқий Осиё ва Жан. Осиё вариантга мансуб. Ёзуви иероглифлардан иборат. Диндорлари — асосан, будда динига, даосизм, конфуцийликка эътиқод қилади, мусулмонлар, христианлар ҳам бор. Қадим замонда Х. ся, хуася деб номланган. Ся этнонимининг ханга айланиши Хитойни 2марта бирлаштирган хань сулоласи номи билан боғлиқ. Хань этноними одатга киргандан сўнг ушбу халқ тили ханюй, ёзуви ханцзи деб аталди. Х. 4000

йиллик ёзма тарихга эга бўлиб, улар илк бор Хуанхэ (Қорамурон) дарёси куйи оқими бўйларида яшашган. Х. аждодлари қаторига мил. ав. 2минг йилликда турли хил маданиятлар (Яншао, Луншань ва б.)ни яратган, Хуанхе ва Янцзи дарёлари ҳавзасида деҳқончилик билан шуғулланган қабилалар кирган. Мил. ав. 2минг йилликда ҳоз. Хенань, Шэньси, Шаньси вилоятлари ҳудудида ибтидоий жамоа муносабатларининг асосий белгилари сақланиб қолган Инь давлати пайдо бўлди. Инликларнинг ғарб томонида уларга кардош бўлган чжоу қабилалари яшаб, улар мил. ав. 11-а.да Инь давлатини истило қилишган. Мил. ав. 11—3-а.ларда ҳоз. Хитой ҳудудида инь ва чжоу халқларининг авлодлари билан аралашиб кетган турли халқлар (мань, жун, ди, и) яшаган. Шунингдек, мил. ав. 1-минг йиллик ўрталаридан хитой манбаларида Янцзи дарёсидан жан.да яшаган кўп сонли юэ қабиласи ҳам тилга олинган. Бу қабилаларнинг кўпчилиги, асосан, тай халқларининг, шунингдек, индонезлар, вьетнамлар ва монххмер халқларининг аждодлари ҳисобланган. Х.нинг ўзига хос менталитети, анъанаси, урфодаглари, ахлоқ нормалари, миллий гоёси ва маданияти мавжуд. Асосан, қ.х. (шоли, пахта етиштириш), пиллачилик, боғдорчилик, чой етиштириш билан шуғулланадилар. Хитой чинниси дунёда жуда машхур.

ХИТОЙ-ТИБЕТ ТИЛЛАРИ, син тибет тиллари — жаҳондаги энг йирик тил оилаларидан бири; ХХР, Мьянма (Бирма), Непал, Бутанда ва Ҳиндистоннинг шим.шарқий қисмида тарқалган 100 дан ортиқ, баъзи маълумотларга кура, бир неча юз қабилавий ва миллий тилни ўз ичига олади. Сўзлашувчиларнинг умумий сони, 2003 й. маълумотларига кўра, 1 млрд. 360 млн.дан ортади (шундан 1 млрд. 320 млн.дан ортиқроғи хитой тилида сўзлашади).

Ҳоз. тилшуносликда Х.т.т., одатда, уларнинг ички бўлиниши ва дунё лингвистик харитасидаги ўрнига қараб 2 асосий

тармоққа ажратилади: 1тармоқни қўллаб
лаҳжалар ва шева гуруҳларига эга бўлган
хитой тили ташкил этади. Баъзи тас-
нифларда дунган тили ҳам шу тармоққа
мансуб деб кўрсатилади; 2тармоқни ти-
бетбирма тиллари ташкил этади. Ушбу
тармоқдаги асосий тиллар ёки қариндош
тиллар гуруҳлари қуйидагилардир: бир-
ма тили — Мьянма давлатининг расмий
тили (35 млн.га яқин киши сўзлашади);
тибет тили — асосан ХХРда, қисман Не-
пал ва Бутанда, Ҳиндистоннинг Кашмир
худудида тарқалган (6 млн.га яқин киши
сўзлашади), карен тиллари — Мьянма ва
Таиландда тарқалган (тегишли равишда
3,5 млн.дан ва 200 мингдан ортиқ киши
сўзлашади); хани — ХХРда тарқалган
(1,5 млн.га яқин киши сўзлашади), мани-
пури — Ҳиндистоннинг Ассом ва Трипу-
ри штатларида, шунингдек, Бангладеш ва
Мьянмада тарқалган (1 млн. 300 мингга
яқин киши сўзлашади); бодо (қачари)
— Ҳиндистонда тарқалган (800 минг
киши сўзлашади); г а р о — Ҳиндистонда
тарқалган (800 минг киши сўзлашади);
цзинпо (қачин) — ХХР ва Мьянма-
да тарқалган (600 мингдан ортиқ киши
сўзлашади); лису — ХХРда тарқалган
(600 мингга яқин киши сўзлашади); та-
манг, невар ва гурун тиллари — Непалда
тарқалган (ҳар бирида 500 мингдан ортиқ
киши сўзлашади) ва б.

Х.т.т. бўғинли, озмиқўпми агглюти-
нацияга мойил бўлган аморф тиллардир.
Бўғин асосий фонетик бирлик бўлиб,
бунда бўғинлар чегараси бир пайтнинг
ўзида морфема ва сўзларнинг чегараси
ҳам ҳисобланади. Бўғин таркибидаги
товушлар қатъий белгиланган тартибда
жойлашади. Бўғин охирида учрайдиган
ундошлар сонига Караганда бўғин бо-
шида учраши мумкин бўлган ундошлар
сони ортиқроқанр. Кўп тилларда тон
мавжуд (қ. Тонал тиллар). Тарихи яхши
ўрганилган тилларда консонантизм (ун-
дошлар тизими)нинг астасекин содда-
лашгани ҳамда унлилар ва тонлар ти-
зимининг мураккаблашганини кузатиш
мумкин. Умумий қоидага кўра, морфема

бўғинга тенг келади, ўзак эса ўзгармайди.
Лекин барча Х.т.т.да ҳам ушбу қоидага
тўлиқ риоя қилинавермайди. Ўзақларни
қўшиш сўз яшашнинг асосий усулидир.

Х.т.т.нинг ёзувлари 3 асосий турга:
идеографик ёзув, хинд ёзувидан келиб
чиққан фонетик ёзув ва яқин вақтларда
лотин ёки рус алифболари асосида яра-
тилган ёзувларга бўлинади. 1турдаги
ёзувга хитой иероглифлари (қ. Хитой
ёзуви; илк ёзма ёдгорликлари мил. ав.
14—13-а.ларга мансуб), тангут ёзуви (11-а., хозир йўқолган), наса ёзуви, и ёзу-
ви кабилар қиради. 2турдаги ёзувга энг
аввало тибет алифбоси (7-а.дан мавжуд)
вабирма алифбоси (11-а.дан мавжуд)
қиради. Невари (12-а.дан маълум), ронг
(17-а. охиридан маълум), манипури ва
бирма ёзувлари унча кенг тарқалмаган.
Мазкур ёзувларнинг умумий ўзига хос-
лиги шундаки, уларда «а» унлиси махсус
шаклга эга эмас — тегишли ундошлар
ана шу унли билан бирга ўқилади; бошқа
унлиларнинг белгилари ҳам ундошни
ифодаловчи ҳарфнинг ё остига, ё устига
жойлаштирилади. Лотин алифбоси асо-
сидаги ёзувлар ХХР ва Мьянмадаги бир
қанча тиллар (мас, и тили) учун ишлаб
чиқилган. Россия ва Қозоғистонда яшов-
чи дунганлар эса рус алифбоси асо-
сидаги ёзувдан фойдаланадилар. Х.т.т.ни
киёсий ва типологик ўрганиш 19-а.нинг
80—90-й.ларидан бошланган.

Ад.: Яхонтов С. Е., Глоттохронология
и китайскотибетская семья языков, М.,
1964.

Абдувахоб Мадвалиев.

ХИШРОВ — Самарқанд вилоя-
тидаги шаҳарча. Самарқанд ш. дан 7
км. Дарғом каналининг ўнг соҳилида.
Маъмурий жиҳатдан Самарқанд шаҳар
Кенгашига қарайди. 1951 й.да ташкил
этилган. Аҳолиси 4,5 минг киши (2003).
Х.да автокорхона, «Ўзэлектркурилиш»
механизациялашган колоннаси, Хишров
ГЭС каскади, «Самарқанд» кичик сьеси,
гидроцех, транспорт цехи, тикувчилик
ательеси, дехкон бозори ва б. бор. Уму-

мий таълим, мусиқа мактаблари, касалхона, амбулатория, тиббий пункт мавжуд. Кутубхона, маданият уйи аҳолига хизмат кўрсатади.

ХИШРОВ КИШМИШИ, Хишрави — ўртагишар хўраки ва майизбоп узум нави. Боғдорчилик, узумчилик ва виночилик интининг Самарканд филиалида Нимранг ва Қора кишмиш навларини чаптиштириб чиқарилган (Г. В. Огиенко, К. В. Смирнов ва А. Ф. Герасимова). Шаркий экологикгеографик навлар гуруҳига мансуб. Тупи кучли ўсади. Барги йирик, думалок, 5 бўлмали, ўртача кертикли. Гули икки жинсли. Узум боши ўртача катталиқда (250 г). Шакли конуссимон, шингиллари ўртача зич ёки зич. Гужуми йирик, овалсимон, ранги оқишқаҳрабо. Пўсти қалин, этдор, сершира, хушхўр. Таркибида қанд микдори 26—27%, нордонлиги 3,5—4,5%. Новдалари яхши пишади. Ҳосили фаол ҳарорат йиғиндиси 3000-3275° да 140-145 кунда тўлиқ етилади. Ҳосилдорлиги 140145 ц/га. Янгилигида ейилади, майиз солинади. Узок жойларга юборишга чидамли. 1982 й.дан Бухоро ва Навоий вилоятларида экиш учун давлат реестрига киритилган.

ХЛАМИДОЗ - ООЗ, риккетсиоз, кератоконъюнктивит — ҳайвонларнинг ўтқир юқумли касаллиги. Кўп ҳолларда Х. катта иктисодий зарар келтиради, касаллик ҳайвоннинг кўр бўлиши билан тугаши мумкин. Касалликни рекетсиялар кўзғатади. Х. билан барча қ.х. ҳайвонлари, кўпроқ қорамоллар зарарланади. Касаллик йилнинг барча фаслларида учраши мумкин, бироқ иссиқ пайтида кўпроқ ва оғирроқ кечади. Х.нинг яширин даври 2—12 кун. Кўпроқ бир кўз, камроқ иккала кўз ҳам зарарланади. Тана ҳарорати кўтарилади, ҳолати ёмонлашади, кўзидан кўп микдорда шилликйирингли суюқлик оқади. Сўнгра абсцесс ўзўзидан ёрилади, унинг ўрнида яра ҳосил бўлади. Ҳайвоннинг аҳволи яхшиланиб, астасекин соғаяди. Касал-

ликнинг эпизоотологияси, клиник белгилари ҳамда конъюнктива суртмасини микроскопда текшириш орқали ташхис кўйилади.

Даволаш: касал моллар салқин хоналарда сақланиб, антибиотиклар кўшилган турли малҳам дорилар (мазлар ёки линиментлар) қўлланилади. Оғир ҳолларда новокаинли блокада қилиш яхши самара беради.

Олдини олиш: ҳайвонларни стационар носоғлом хўжалиқлардан чиқармаслик тавсия этилади. Моллар киш фаслида бир ойда бир марта, ёз ойларида эса ҳар куни кўздан кечирилади. Соғлом молларнинг кўзига профилактика мақсадида антибиотиклардан тайёрланган мазлар ёки эмульсиялар сурилади, пашшаларга қарши курашилади.

Ҳошим Нурмаматов.

ХЛОДВИГ I (Chlodvig) (465 ёки 466-511) — сали франклари қироли (481 й.дан), кейинчалик Франк давлати қироли. Меровинглар сулоласидан. 486 й. Галлштинг кичик бир қисмини бошқарган. Римнинг собиқ ноиб Сиагрий кўшинлари устидан ғолиб келиб, ўз ерини Луарагача кенгайтириб олган ва Франк давлатини барпо этган. Алеманнлар ерининг катта қисмини эгаллаган (496 й.). Х.I. Галлиядан вестготларнч кувиб чиқарган ва Рейн дарёсининг ўрта оқими бўйидаги франкларни ўзига бўйсундирган. 496 й. христианликни қабул қилган. Парижни ўзининг қароргоҳига айлантирган. Х.I қироллик ҳокимиятини мустаҳкамлаб, уни меросий ҳокимиятга айлантирган. Унинг даврида Сали ҳақиқати (франкларнинг ҳуқуқий нормалари тўплами) яратилган. ХЛОП (юн. chloros — оч яшил, сарғишяшил, лот. Chlorum), С1— Менделеев даврий системасининг VII гуруҳига мансуб кимёвий элемент, галогенларга қиради. Тартиб рақами 17, ат. м. 35,453. Нормал шароитда 2 атомли газ (С12). Х.ни илк бор 1774 й.да швед кимёгари К. Шеели хлорид кислотани марганец (Р/

оксид таъсирида оксидлаб ҳосил қилган. Ж. ГейЛюссак, француз кимёгари Л. Тенар, инглиз кимёгари ва физиги Г. Дэви 1810 й.да Х.нинг элемент эканлигини исбот қилишди.

Х. Ер пўстининг масса жиҳатидан $1,710 \cdot 10^{-2}\%$ ини ташкил этади, денгиз ва океан сувларида 2% гача Х. мавжуд. Фаол элемент бўлганга сабабли эркин ҳолда вулкон газларидагина учрайди. Асосий минераллари: ка лит NaCl, сильвин KC1, сильвинит KClNaCl, бишофит MgCl 2 ·6H 2 O ва б. Х.2та барқарор изотоплар $35\text{Cl}(75,53\%)$ ва $37\text{Cl}(24,47\%)$ аралашмасидан иборат. Сунъий радиоактив изотопларидан $34\text{Cl}(T_{1/2}=32,4$ мин), $36\text{Cl}(T_{1/2}=3,08105$ й.), $38\text{Cl}(T_{1/2}=37,29$ мин) кимёвий ва биокимёвий жараёнларни ўрганишда фойдаланилади.

Х. — ўткир ҳидли, сарғишяшил тусли газ. Ҳавога нисбатан 2,5 марта оғир. Суюкланиш траси — ЮГ, қайнаш траси 34,Г, зичлиги 3,214 кг/м 3 . Сувда яхши эрийди. Тра кўтарилиши билан Х.нинг сувда эрувчанлиги пасаяди (100° ли сувда Х. амалда эримайди). Х. ўз бирикмаларида — I, +1, +3, +4, +5 ва +7 валентли. У кимёвий жиҳатдан жуда фаол бўлгани учун кўпчилик элементлар билан бевосита бирикади, углеводлардаги водород ўрнига алмашинади. Туйинмаган бирикмалар CO, C 2 H 4 ва б. Х.ни бириктириб олиши мумкин. Кислород, азот, углерод ва инерт газлар Х. билан бевосита реакцияга киришмайди. Намгарчилик булмаган муҳитларда Х. темир билан бирикмаганлиги боис ун пўлат баллонларда ташиш мумкин. л. водород билан шиддатли реакцияга киришиб водород хлорид HCl ҳосил қилади. Сувда гидролизланиши натижасида кучсиз гипохлорид кислота HClO ва кучли хлорид кислота HO ҳосил бўлади. Х.нинг Cl 2 O, ClO 2 , Cl 2 O 6 , Cl 2 O 7 каби кислородли бирикмалари ва Cl 2 O 8 таркибли пероксиди маълум. Х. ишқорларнинг эритмалари билан реакцияга киришиб хона трасида гипохлоритлар, қиздирилганда эса хлоратлар ҳосил қилади. Х. бошқа галогенлар билан ре-

акцияга киришиб ClF, ClF 3 , BrCl, IC1, ICl 3 каби бирикмалар беради. Саноатда Х. NaCl нинг сувдаги эритмасини пўлат катод ва диафрагмадан фойдаланиб (диафрагма усули), ион алмаштирувчи мембраналар ёки симоб катод кўллаб (симоб усули) электролизлаб олинади. Х. дезинфекцияловчи восита сифатида, ичимлик сувини тозалаш ва зарарсизлантиришда қулланади.

Метил хлорид, хлороформ, тетрахлорметан, фреонлар ва таркибида Х. туган турли полимерлар олишда Х.дан кенг фойдаланилади.

Х. захарли. Х. ишлатиладиган корхоналарнинг ҳавосида унинг концентрацияси 1 мг/м 3 дан ортқ бўлмаслиги керак. Х. ионлари баъзи ферментларнинг фаоллигини оширади. Натрий хлорид тирик организм ҳаёти учун ниҳоятда зарур модда. Одам организмнинг қарийб $0,25\%$ ини Х. ташкил этади.

Ад.: Парп иев Н. А., Раҳимов Х. Р., Муфтахов А. Г., Анорганик кимё, Т., 2003; Касьмова С. С., Биогенные элементы, Т., 1990.

Рустам Маърупов.

ХЛОР ОКСИДЛАРИ — хлорнинг кислород билан ҳосил қилган бирикмалари: Cl 2 O, ClO 2 , Cl 2 O 6 , Cl 2 O 7 , ClO 8 .

Хлор (I) оксид, Cl 2 O — сарғишжигаранг кўланса ҳидли (хлор ҳиди келади) газ; суюкланиш траси — 121° , қайнаш траси 2° . Кучли оксидловчи. Кальций гипохлорит олишда ишлатилади.

Хлор (IУ)оксид, ClO 2 — қовқоқ ранг ўткир ҳидли газ; суюкланиш траси $59,5^\circ$, қайнаш траси 11° , кучли оксидловчи, портлайди. Матолар, целлюлоза ва юқори навли қоғозларни оқартириш ишларида фойдаланилади.

Хлор (хЧ)оксид, Cl 2 O 6 — ҳавода тугтайдиган тўқ қизил суюқлик; суюкланиш траси $3,5^\circ$, қайнаш траси 203° ; осон оксидланувчан моддаларга тегса портлайди.

Хлор (VП)оксид (перхлорат ан-

гидрид), Cl_2O_7 — рангсиз суюклик; суюкланиш траси — 93° , кайнаш траси 83° .

Cl_2O_8 — хлорид кислота ва унинг тузларини электролизлашда ҳосил бўладиган оралик маҳсулот. Эркин ҳолда ажратиб олинмаган.

ХЛОРАМИНЛАР — молекулалардаги хлор атоми азот билан боғланган хлор ҳосиллаи аммиак (анорганик Х.) ва аминлар (органик Х.). (Анорганик Х. ҳақида к. Азот хлоридлари).

Органик Х. — ўткир ҳидли суюклик ёки қаттиқ моддалар. N — хлордиметиламин $(\text{CH}_3)_2\text{NCI}$ 46° да, N, Nдихлорметиламин CH_3NCI_2 $58—60^\circ$ да, N, Nдихлорэтиламин $\text{C}_2\text{H}_5\text{NCI}_2$ ва Nхлордиэтиламин $(\text{C}_2\text{H}_5)_2\text{NCI}$ 91° да қайнайди; гексахлормеламинам — сариқ кристалл модда, 149° да суюкланади. Х. сув ва ҳаво намида амин билан гипохлорид кислота (HOCl)га парчаланadi. Х. аминларга ва уларнинг тузларига хлор ёки гипохлорит кислота таъсир эттириб олинади.

Х. оксидловчи ва хлорловчи таъсирга эга бўлганлигидан аналитик кимёда, тўқимачиликда матоларни оқартиришда, дегазация, дезинфекция ишларида, сувни хлорлашда қўлланади.

ХЛОРАТЛАР — хлорат кислота (HClO_3) тузлари. Оддий т-рада барқарор кристалл модда, қиздирилганда ёки катализаторлар иштирокида кислород чиқариб парчаланadi. Кўпчилик Х. сувда ва баъзи органик эритувчиларда эрийди. Органик ва осон оксидланадиган моддалар билан портловчи аралашмалар ҳосил қилади. Металл хлоридларнинг сувдаги эритмаларини электрохимий оксидланиш, металл гидроксидларни хлорлаш усуллари билан олинади. Х.дан натрий хлорат NaClO_3 , калий хлорат KClO_3 (бертолле тузи), кальций хлорат $\text{Ca}(\text{ClO}_3)_2$, магний хлорат $\text{Mg}(\text{ClO}_3)_2$ саноат миқёсида ишлаб чиқарилади. Натрий хлорат гугурт ва пиротехник тар-

кибларни тайёрлашда, кальций хлорат калий хлорат олишда оралик маҳсулот сифатида ишлатилади.

Магний хлорат десикантлар гуруҳига киради. Унга оз микдорда этаноламин фосфатнинг сувдаги эритмасини қўшиб самарали таъсир этувчи дефолиантлар олинади. Бу препаратлар гўзага қўлланганда ёш яшил қўсақлар сақланиб қолади, баргллар қуримасдан $80—90\%$ гача тўкилади, ҳосил гектарига $3—4$ ц га ортади.

ХЛОРБЕНЗОЛ, $\text{C}_6\text{H}_5\text{Cl}$ ўзига хос хидли рангсиз суюклик; суюкланиш траси — $45,6^\circ$, қайнаш траси 132° ; сувда оз эрийди, Спирт, эфир бензол ва б. органик эритувчиларда эрийди. Сув билан азеотроп аралашма ($71,6\% \text{X.}$, қайнаш траси $90,2^\circ$) ҳосил қилади. Саноатда бензолни катализатор (FeCl_3 , AlCl_3) иштирокида $40—60^\circ$ да хлорлаб олинади. Х. ва унинг баъзи ҳосилалари органик синтезда ва эритувчилар сифатида қўлланади.

ХЛОРЕЛЛА (*Chlorella*) — бир хужайрали хлорококк сувўтлар уруғи. Хужайраси шарсимон, 15 мкм, қобиғи силлиқ, $4—8$ (баъзан 16) тагача автоспоралар ҳосил қилиш орқали жинссиз кўпаяди. 20 га яқин тури, жумладан, Ўзбекистонда бир неча тури тарқалган. Чучук ва денгиз сувларида, нам тупрокда учрайди; лишайниклар ва сувда яшовчи организмлар танасида симбиоз яшайди. Оқар сувларни биологик тозалашда, ёпиқ экосистемалар (мас, космик кемалар, сув ости кемалари)да ҳавони қайта тозалашда ва фотосинтез жараёнларини ўрганишда кенг миқёсда фойдаланилади.

ХЛОРИД КИСЛОТА, HCl бир асос ли кучли кислота; водород хлориднинг сувдаги эритмаси. Рангсиз тиник суюклик, водород хлорид ҳиди келади; Х.к.нинг максимал концентрацияси 36% дан ошмайди; бундай концентрациядаги эритманинг зичлиги 1180 кг/м³, у ҳавода тутади.

16-а.нинг охирида Х.к. ош тузини темир купороси билан қиздириб олинган. 17-а. ўрталарида немис кимёғари И. Глаубер NaCl га H₂SO₄ таъсир эттириб Х.к. олган.

Саноатда Х.к. Cl₂ ва H₂ ни бириктириш йўли билан олинади. Органик бирикмаларни хлорлашда ёнаки маҳсулот сифатида кўп микдорда HCl ҳосил бўлади. 24% ва ундан ортиқ HCl бўлса, «концентрланган» кислота дейилади.

Х.к. кучли кислота; у сувдаги эритмасида H⁺ ва Cl⁻ ионларга тўла диссоциланади. Х. к. турли металл хлоридлари ва хлорли органик маҳсулотлар олишда, металллар сиртига ишлов беришда, турли хил идишларни, бурғилаш трубаларини карбонатлар, оксидлар ва б.дан тозалашда, металлургияда» рудаларга ишлов беришда, кўнчилик саноатида терини ошлашда, лаб.да ишлатилади. Х.к. шиша баллонларда ёки ичига резина копланган металл идишларда сакланади ва ташилади.

Газсимон HCl — захарли, ўткир хидли рангсиз газ; ҳавода тутайди. Кайнаш траси — 84,8°, зичлиги 1640 кг/м³. Сувда жуда яхши эрийди. Х.к. ва органик бирикмаларнинг хлорли ҳосилаларини и.ч.да қўлланади. У кишига узок, вақт таъсир этганда нафас йўлларининг яллиғланишига, тишнинг ва меъдаичак фаолиятининг бузилишига сабаб бўлади. Концентрланган HCl билан ишлаганда противогаз, резина қўлқоп, пойабзал ва фартук кийиш, кўзойнақ тақиш керак. Меъда ширасида 0,3% гача Х.к. бўлади, у овқат ҳазм бўлишига ва касал қўзғатувчи бактерияларни ўлдиришга ёрдам беради. Тиббиётда меъда ширасида кислота етишмаганда буюрилади.

ХЛОРИДЛАР — хлорнинг кислот ва фтордан бошқа барча элементлар (металлар ва металлмаслар) билан ҳосил қилган бирикмалари. Металларнинг хлоридлари қаттиқ моддалар, улар сувда яхши эрийди. Металлмасларнинг хлоридлари газсимон, суюқ ёки қаттиқ мод-

далардир. Натрий, калий, магний, кальций хлоридлари табиатда кенг тарқалган (Х.нинг хоссаси, олинishi ва ишлатилиши ҳақида тегишли элементларнинг Х.ига қ.).

ХЛОРИДЛАР, табиий хлоридлар — HCl туз кислотасининг тузлари, минераллар синфи. Таркиби, хусусияти ва ҳосил бўлиш шароитига қараб Х. 2 гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳга (28 та минерал) Na, K, NH₄, Mg, Ca, Al, Mn ва Fe нинг эриш хусусиятига эга бўлган сувли ва сувсиз Х. қиради. Асосий минераллари: галит, сильвин, бишофит, карналлит, тахгидрит, риннеит ва б. бўлиб, таркибида 20—70% Cl мавжуд. Куб ёки тригонал сингонияда кристалланади. Одатда, рангсиз; қаттиклиги 1—2, зичлиги 1,6—3,2 г/см³. Гигроскопик, сувда, қисман спиртда эрийди, аччиқ ва шўр мазали. Кўллардаги чўкиндиларда, шўр тупроқларда, вулканик ва фумарол фаолияти маҳсулида ҳосил бўлади. Кўпгина Х.дан кимё ва озик-овқат саноатида, қ.х.да кенг фойдаланилади. Иккинчи гуруҳга (49 та минерал) Si, Pb, Ag, Hg, As, Sb ва Bi нинг эриш хусусиятига эга бўлмаган Х. қиради. Асосий минераллари: нантокит, атакамит, коннелит, лаурионит, матлокит, мандипит, хлорарнит ва б. бўлиб, таркибида 6—35% Cl мавжуд. Ромб ва тетрагонал сингонияда кристалланади. Рангсиз, кўк, яшил, сариқ, қаттиклиги 4, зичлиги 3,7—8,3 г/см³. Сувда эримайди. Қуруқ иқлим шароитида рудали конларнинг оксидланиш зонасида; рудали минераллар ва саноат шлақларига шўр сувларнинг таъсири бўлганда, вулкан ҳаракатлари жараёнида ҳосил бўлади. Оксидланган рудалар таркибида Si, Pb, Ag олиш учун хом ашё ҳисобланади.

ХЛОРИТЛАР (юн. chloros — яшил) — минералларнинг кенг тарқалган гуруҳи, магний ва темирнинг метаалюмосиликатлари. Кимёвий таркиби ўзгарувчан (Mg, Fe²⁺)[AlSi₃O₁₀(OH)₂].

3(Mg, Fe)(OH)₂. Таркибидаги Fe²⁺ Fe³⁺ нинг ўзаро нисбати бўйича X. о р т о хлоритлар валептохлоритларга бўлинади. Si ва Fe²⁺+Fe³⁺ нинг микдорига кўра X. 2 гуруҳга ажратилади. 1 гуруҳ магнезиал X. (корундфиллит, шерйданит, клинохлор, пеннин, талькхлорит), магнезиал — темирли X. (рипидолит, пикнохлорит, диабантин) ватемирли X. (псевдотюрингит, дафнит, brunsvigit)дан иборат. 2 гуруҳга мансуб X. — тюрингит, шамозит, делесит. Хамма X. моноклин ёки триклин сингонияда кристалланади. Варақварақ, пўстлок, тангасимон, сферолит, оолит шаклида, яширин кристалли, юпка варақчалари эгилувчан бўлса ҳам, қайишқоқ эмас; бир-биридан термик анализ орқали фаркланади. Асосан, яшил, шунингдек оқ, сариқ, пушти, қизилбинафша ранг, кўнғирқора хиллари бор. Қаттиқлиги 2—3, зичлиги 2,6—3,3 г/см³. X. табиатда кенг тарқалган. Асосан, паст тралли гидротермал жараёнлар таъсирида, таркибида алюминий, магний ва темирли силикатлар кўп бўлган жинсларнинг ўзгаришидан ҳосил бўлади. Ортохлоритлар қоғоз саноатида ишлатилади. Каттакатта қатлам тарзида топилган лептохлоритлар темир рудаси сифатида саноат аҳамиятига эга.

ХЛОРИТОИД [хлоритлар (минераллар)га ўхшаш ва юн. eidos — кўриниш] — оролли силикатлар синфига мансуб минерал. Кимёвий таркиби (Fe, Mg)₂(AlFe³⁺)Al₃[SiO₂O₂(OH)₄ Оттрелитда 16,6% гача MnO бор. Моноклин ёки триклин сингонияда кристалланади. Тўғри тузилган кристаллари кам учрайди, кўпинча варақварақ, тангасимон афегатлар шаклида тарқалган. Рангсиз, яшилсарғиш, сариқ, кўнғирқўк, қорамтир кўк; шишадек ялтироқ. Қаттиқлиги 6,5, зичлиги 3,5—3,8 г/см³. Хлоритлар ва слюдалардан қаттиқлиги, мўрглиги ва оптик хусусиятлари билан фаркланади. Баъзи метаморфик сланецлар ва контактли роговикларда жинс ҳосил қилувчи минерал ҳисобланади. X. наждак конла-

рида учрайди. Корунд, диаспор, хлорит, Маргарит, кальцит, рутил ва анатаз билан ассоциацияда топилади. Ўзбекистонда Нурота, Молгузар тоғларида учрайди. Абразив хом ашё сифатида ишлатилади.

ХЛОП-КАУЧУКЛАР — хлорланган каучук маҳсулотлари. Хлорланган табиий каучуклар (хлоркаучук), [C₁₀HnCl₇]_n — термопласт. Мол. м. 100 минггача, юмшаш траси 70» атрофида, зичлиги 1630—1660 кг/м³. Ароматик углеводородларда, хлороформа, кетонларда, мураккаб эфирларда, нитробензолда эрийди. Кислота ва ишқорлар таъсирига чидамли, ёнмайди. Пластик ҳолатдаги табиий каучукнинг эритмаси орқали 80°да хлор ўтказиш йўли билан олинади. Локбўёк, елим и.ч.да қўлланади.

ХЛОРИ ОҶАК, оқарткич оҳак — кўшалок тузлар Ca(OC₁)₂, CaCl₂, Ca(OH)₂ билан кристаллизация сувидан иборат мураккаб комплекс; хлор хиди келадиган куруқ оқ гипроскопик кукун. Товар X.о. таркиби 1,5 Ca(C₁O)₂ 1,5 CaCl₂ 3Ca(OH)₂пH₂O га яқин. Унда 28% дан 38% гача фаол хлор ва 10% гача сув бўлади. Кучли оксидловчи. Хлор билан сўнгдирилган оҳак Ca(OH)₂ ни бири-бирига таъсир эттириб олинади. X.о. сақланганда астасекин парчланади. Тиббиётда антисептик восита сифатида эритмаси бинолар, идишлар ва сувни хлорлашда, ташландикларни зарарсизлантиришда ва б.да ишлатилади.

ХЛОРИ СУВ — хлорнинг сувдаги эритмаси. Хлораторда сувдан хлор ўтказиб ҳосил қилинади (концентрацияси ~7 г/л, 20°да). X.с. совитилганида хлоргидрат —9,6°да парчаланадиган сариқ кристалл модда C₁₂пH₂O ҳосил бўлади. Эритмада хлор сув билан кисман бирикиб, гипохлорит ва хлорид кислота ҳосил қилади: гипохлорит кислота HClO ёруғлик таъсирида O₂ва HCl га парчланади. Кучли оксидловчи. X.с. сувни зарарсизлантиришда ва матоларни

оқартиришда ишлатилади.

ХЛОРОЗЛАР (юн. chloros — оч яшил, яшилсарғиш), ўсимлик барглари-нинг рангеизланиши — баргларнинг кис-ман ёки бутунлай сарғайиши билан кеча-диган касаллик. Х.да баргда хлорофилл ҳосил бўлиши бузилади ва фотосинтез жараёни сусаяди (баргларнинг майдала-шуви, уларнинг барвақт тўкилиши, поя учларининг қуриши, илдиз тукларининг нобуд бўлиши ва б. кузатилади). Пато-ген микроорганизмлар, тупроқда темир ва б. микроэлементларнинг етишмасли-ги ҳамда юқори намлик сабаб бўлади. Кўпроқ мевали ва манзарали ўсимликлар зарарланади. Инфекцион (юкумли) Х.га вирус лар, замбуруғлар ва б. микроор-ганизмлар, шунингдек, вирусли Х.ни тарқатувчи зараркундалар (трипе, ши-ралар ва б.) сабаб бўлади. Ирсий Х. (ола чипорлар) манзарали ўсимликларнинг маълум шакли ва навлари учун нормал ҳолат. Ноинфекцион ёки функционал Х. ноқулай тупроқиклим шароити ҳамда экинларни ўстириш технологияси бу-зилганда келиб чиқиб, табиатда кўпроқ учрайди. Ноинфекцион Х. минерал озик моддалар — темир, рух, магний ва б. етишмаслиги ёки улар фаоллигининг бузилиши натижасида юз бериши мум-кин. Хлорозлар қ.х. га катта зарар кел-тиради. Карбонат ангидрид газининг ўзлаштирилиши ва органик моддалар ҳосил бўлишининг кескин сусайиши ту-файли касалланган ўсимлик ўсиш ҳамда ривожланишдан орқада қолади, ҳосил камади ва сифати ёмонлашади. Суғориб етиштирилайдиган экинларда Х. карбонат тузларига бой тупроқли жойларда кўп кузатилади, чунки карбонатлар темир тузларини сувда эримайдиган бирикма-ларга айлантириб юборади, темир етиш-маслиги сабабли барглар рангсизланади. Шунингдек, экинларда Х. сув кучли ми-нераллашганда, яъни тупроқда ҳар хил минерал тузлар кўп бўлганда ҳам юз бе-риши мумкин.

Кураш чоралари: ерга темир тузлари,

минерал ва микроўғитлар солиш, дре-нажлар қуриш, сўрувчи ҳашаротлар ва бегона ўтларга қарши кураш, алмашлаб экиш, кузги шудгорлаш.

ХЛОРОПЛАСТЛАР (юн. chloros — яшил ва plastos — ясалган) — ўсимликларнинг фотосинтез қиладиган ички органоидлари (пластидалари). Х. ўсимликларнинг ер устки қисмида жойлашган хужайралари, айниқса, барглар ва яшил мевалар хужайралари цитоплазмасида куп учрайди. Яшил сувўтлар хужайраси Х.и хроματοфоралар дейилади. Хроματοфоралар, одатда, битта, баъзан бир нечта бўлади. Х.да фотосинтез билан бир вақтда аминокислоталар ва ёғ кислоталари ҳам синтезланади; крахмалнинг вақтинчалик захиралари сақланади. Х. уз. 5—10 мкм, эни 2—4 мкм га яқин, шакли юмалоқлинзасимон ёки эллипссимон. Х. цитоплазмадан икки қават мембрана билан ажралган, ички бўшлиғи строма дейилади. Х. стромасида жойлашган ту-зилма бирлик — тилакоидлар ясси халта-чаларга ўхшайди. Бир гуруҳ диссимон тилакоидлар устмауст жойлашиб, гран-лар (қирралар) ҳосил қилади. Гранларда-ги тилакоидлар бўшлиғи ўзаро туташган бўлади. Х.да гранлар сони 40—60, баъ-зан 150 гага етади. Тилакоидлар мембра-наларида асосий пигмент — хлорофил-лар ва қўшимча пигментлар — кароти-ноидлар жойлашган. Электрон микро-скопда тилакоидлар устмауст қўйилган тангачаларга ўхшайди. Х. стромасида рибосомалар, ДНК ҳамда фотосинтез ва АТФ синтезида қатнашувчи ферментлар жойлашган; стромада липидлар, крахмал ва оксил ҳам учрайди. Х.да рибосомалар, фотосинтезнинг ёруғлик фазаси реакци-яларини катализловчи ферментлар ва ти-лакоид мембраналари таркибига кирувчи оксиллар ҳам синтезланади. Х. ўз генетик аппарате ва махсус оксил синтезловчи системага эга бўлгани учун хужайранинг автоном органоидлари қаторига кири-тилади. Х.даги оксилларнинг 25—30%

га яқини уларнинг ўзида, қолган қисми ядро генлари назоратида синтезланади. Х. тузилишига биноан айрим бактерияларга ўхшайди. Худди бактериялардаги сингари Х. стромасида бир ёки бир неча ДНК молекулалари мавжуд, лекин гистонли оксиллар бўлмайди. Х. ҳам бактериялар каби бўлиниш нули билан кўпаяди ва ҳужайрадаги сони ортади. Х. пропластидларнинг бўлиниши натижасида ҳосил бўлади. Барглр ва поялар қариганида ёки мевалар пишганида хлорофилл пигментлари парчаланиши туфайли ўсимлик яшил рангини йўқотади; барглр сарғайиб, мевалар ўзига хос рангга киради. Бу ўзгаришлар туфайли Х. ўзгариб хромопластларга айланади. Х. цианобактерияларнинг қадимги ядроли гетеротроф сувўтлар билан симбиогенези натижасида келиб чиққан деб тахмин қилинади.

Кураш Нишонбоев.

ХЛОРОПРЕН, 2-хлор бутадиеи 1,3, $\text{CH}_2=\text{CH}-\text{CCl}=\text{CH}_2$ ўткир ҳидли рангсиз суюқлик; мол. м. 88,536. Суюқланиш траси — 130° , қайнаш траси $59,4^\circ$, зичлиги 959 кг/м³ (20° да). Сувда эрмайди, органик эритувчилар билан аралашади. Мис хлорид ва аммоний хлорид иштирокида $0-20^\circ$ да винилацетиленни гидрохлорлаб олинади. Заҳарли; нерв системасига таъсир этади, нафас йўллари яллиғлантиради. Осон полимерланади, хлорпрен каучуклар и.ч.да қўлланади.

ХЛОРОПРЕН КАУЧУКЛАР, наирит, неопрен, [— $\text{CH}_2\text{C}(\text{Cl})=\text{CHCH}_2$] пМол.м. 100200 минг. Шишаланиш траси — 40° дан — 50° гача, кристалланиш траси — 10° , зичлиги 1200—1240 кг/м³. Юқори ёпишқокликка эга. Ароматик ва хлорланган углеводородларда эрийди. Хлоропренни эмульсион полимерлаш йўли билан олинади. Рух, магний ва б. металлларнинг оксидлари таъсирида вулканизацияланади.

Резиналар мой, бензин, озонга, иссикка, ишқорлар, суюлтирилган кис-

лоталар таъсирига чидамли, ёнмайди, едирилишга бардошли, эластик. Резина техник маҳсулотлар, елимлар и.ч.да, симлар, кимёвий жиҳозлар ва валлар учун қрпламалар тайёрлашда, шунингдек, латекс сифатида қўлланади.

ХЛОРОФИЛЛ (юн. chloros — яшил ва phyllon — барг) — ўсимликларнинг яшил пигменти, юксак ўсимликларнинг хлоропластларппя, тубан ўсимликлар (сувўтлар)нинг хромофораларида жойлашади. Кимёвий таркиби — гемоглобинга яқин туради. Х.нинг биологик хусусияти ёруғлик энергиясини ўзлаштириш ва уни органик моддаларнинг кимёвий энергиясига айлантиришдан иборат. Х.ни биринчи марта француз олимлари П. Пельте ва Ж. Каванту яшил ранг сифатида ўсимлик баргидан ажратишган (1818). Рус олими М. С. Цвет бир-бирига ўхшаш иккита яшил пигмент Х. «о» ва Х. «в»ни кашф этган (1910). Х.ни 1960 й. америкалик кимёгар Р. Б. Вудворд ходимлари билан тўла синтез қилиб олди. Х.нинг миқдори ўсимликлар турига, баргнинг жойлашишига ва б. шароитларга боғлиқ. Х. етиш-маса ўсимликлар ўсиши сусайиб, барглари сарғаяди. Бу эса ўсимликларда хлороз касаллигини кўзғатади.

ХЛОРОФОРМ, трихлорметан, CHCl_3 — ўткир ҳидли, ширин таъмли, рангсиз суюқлик. Суюқланиш траси — $63,5^\circ$, қайнаш траси $61,2^\circ$, зичлиги 1148 кг/м³ (20° да). Сувда эрмайди, органик эритувчилар (спирт, эфир ва б.) билан аралашади. Ёруғликда ҳаво кислотаси таъсирида астасекин парчаланиб фосген, хлор, водород хлорид ва чумоли кислота ҳосил қилади. Х.ни барқарорлаштириш учун унга 1% ли этил спирта кўшилади. Х. метан, ацетон ёки спиртни хлорлаб олинади. Фреонлар синтезида бошланғич хом ашё ҳисобланади. Наркотик моддалар гуруҳига мансуб. Тиббиётда наркоз, саноатда эритувчи сифатида қўлланади.

ХЛОР-СИРКА КИСЛОТАЛАР

- органик бирикмалар, сирка кислотанинг 1,2 ёки 3 та хлор атоми тутган, моно, дива трихлорсирка кислоталари, CH_2ClOON , CHClCOON , CClCOON . Моно ва триХ.к. рангсиз кристалл моддалар; суюкланиш траси тегишлича 63° ва $59,2^\circ$, қайнаш траси $189,3^\circ$ ва 197° . Х.к. сув, спирт, ацетон ва эфирда эрийди. Буларнинг ичида моно Х.к. муҳим амалий аҳамиятга эга. У нил бўёқ ва кўпгина бўягичлар синтезида оралик маҳсулот сифатида, карбоксиметилцеллюлоза, ухлатувчи модда — барбитал, гербицидлар олишда ишлатилади. Муз ҳолатдаги сирка кислотани хлорлаб ва б. усулларда олинади.

ХЛОРСУЛЬФОН КИСЛОТА, $\text{SO}_2\text{Cl(OH)}$ — сульфат кислота моноклорангидриди. Рангсиз суюклик; суюкланиш траси — 80° , қайнаш траси 155° (парчаланани), зичлиги 1750 кг/м^3 . Х.к. жуда фаол, сув билан шиддатли реакцияга киришиб, сульфат ва хлорид кислота ҳосил қилади. Кучли кислота. Водород хлорид билан сульфат ангидриднинг ўзаро таъсирида ҳосил бўлади. Органик синтезда, бўягичлар, ювувчи воситалар ва дори моддалари, тутун ҳосил килувчи моддалар тайёрлашда ишлатилади.

ХМЕЛЬНИЦКИЙ Богдан (Зиновий) Михайлович (тахм. 1595—1657.6.8) — украин давлат арбоби, саркарда, Украина гетмани (1648—57), поляклар зулмига қарши кўтарилган мустақиллик уруши раҳбари (1648—54). 1637—38 й.лардаги халқ кўзғолонларида қатнашган. 1640 й. ўрталарида полякларга қарши кўзғолонга тайёргарлик кўриб, казаклар қўшинини тузган. 1648 й. қамокқа олинган, лекин кўп ўтмай Запорожье Сечига қочган.

Ижтимоий, диниймиллий зулмга қарши қонли ва узоқ давом этган озодлик урушлари 1648 й. январда Х. бошчилигидаги миллий инқилобга айланган. Бу урушларда Крим хонлиги, Россия, Швеция, Трансильвания,

Усмонли турк империяси, Молдова ва б. қатнашган. Украина — Гетманлик мустақил давлат бўлди. 1654 й.дан мураккаб ташки сиёсат ва ҳарбий вазият (Польша қироли катта армия юборган) оқибатида Х. Москва билан давлатлараро ҳарбий иттифоқ тузган. Х. мустақил гетманлик ҳокимиятини, чекланган ташки сиёсий муносабатлар ва казак қўшинларининг 60 минглик таркибини сақлаб қолиш тўғрисида таклиф қилган. Украина — Гетманлик ҳокимиятини ташки сиёсатда тан олиншига эришган. Украинага автоном ҳуқуқи берилган. Х. украин халқини Польша ҳукмронлигидан озод қилишда катта роль ўйнади.

ХМЕЛЬНИЦКИЙ (1954 й.гача Проскуров) — Украинанинг Хмельницкий вилоятидаги шаҳар, вилоят маркази. Жан. Буг дарёси бўйида. Т.й. чорраҳаси. Аҳолиси 254 минг кишига яқин (2004). Х. 15-а.да истехком сифатида вужудга келган (Б. Хмельницкий номи билан аталган). 1793 й.гача Польша таркибида, 1793 й.дан Россия империясида. Машинасозлик (трансформатор кичик стяси, темирчиликпресслаш асбобусуналари, радио-аппаратура, приборлар и.ч.), қурилиш материаллари (ғишт, темирбетон буюмлари заводлари), озик-овқат (ёғсир, гўшт тармоқлари), енгил (пойабзал, тикувчилик, трикотаж ва б.), кимё ва б. саноатлар ривожланган. Маиший хизмат кўрсатиш технологияси инти, 2 театр, филармония, ўлкашунослик музейи, рус рассоми Г.С. Верейский (1886—1962) уймузейи мавжуд.

ХМЕЛЬНИЦКИЙ ВИЛОЯТИ (1954 й.гача Каменец-Подольский) — Украина таркибидаги вилоят. 1937 й. 22 сент.да ташкил этилган. Майд. 20,6 минг км². Аҳолиси 1396 минг киши (2004), асосан, украинлар (90,8%); шунингдек, рус, поляк, яҳудий, белорус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 32%. Муҳим шаҳарлари: Хмельницкий, Каменец-Подольский, Шепетовка, Славу-

та. 20 туман, 24 шаҳарча бор. Маркази — Хмельницкий ш.

Табиати. Х.в. Подолия қирларининг марказий қисмида жойлашган. Иклими мўътадил, континентал. Ёзи илик ва сернам; июлнинг ўртача траси 19,4°; киши юмшоқ, янв.нинг ўртача траси —5,6°. Йилига 563—622 мм ёгин тушади. Вегетация даври 217 кун. Дарёлари Днестр, Жан. Буг, Горинь, Случь. Тупроги, асосан, кам чириндили коратупрок, подзоллашган крратупрок, сур ва оч сур тусли, кумоқ, чимлиподзоллашган, чимликарбонатли тупроқлар. Х.в., асосан, ўрмонли дашт зонасида. Худудининг 13,4% ўрмон (дуб, қайин, тоғтерак, граб, заранг, жўка ўсади). Куён, тулки, бўри, елик, лось, тийин, кемирувчилар бор.

Хўжалиги. Озиқ-овқат саноатида, айниқса, шакарқанд тармоғи ривожланган. Мойсир корхоналари, гўшт ктлари, сабзавотконсерва, пиво, кандолатпазлик саноат тармоқлари бор. Енгил саноат тармоқларидан мовут и.ч., тикувчилик, трикотаж, кўнатторлик, пойабзал, йиғирувтуқув тармоқлари ривожланган. Станоксозлик ва асбобсозлик заводлари, электротехника, автоматлаштириш ва бошқарув системаси воситалари приборсозлиги, радиотехника, трактор ва қ.х. машинасозлиги, автоагрегат, машинасозлик (енгил ва озиқ-овқат саноатлари учун машиналар) заводлари бор.

Қ.х. галлачиликлавлагикорлик билан сутгўшт чорвачилигига ихтисослашган. Ғалла, сабзавот ва картошка, емхашак, техника экинлари экилади. Боғдорчилик ривожланган. Қррамол, чўчқа, қўй ва парранда боқилади. Ҳовуз балиқчилиги ва асаларичилик билан ҳам шуғулланилади. Т.й. узунлиги 732 км. Днестр дарёсида кема қатнайди. Хмельницкий ш. авиалиниялари орқали Киев, Львов, Черновци ва б. вилоятлар билан боғланган. 3 олий ўқув юрти, 3 музей, 2 театр, филармония бор.

ХО — Ҳиндистон (Биҳар штата) даги мунда гуруҳига мансуб халқ. 1,2

млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Мунда лаҳжасида сўзлашади. Диндорлари — хиндуизмга эътиқод қилади. Асосан, деҳқончилик, овчилик ва балиқ овлаш билан шуғулланадилар.

ХО ШИ МИН (Ho Chi Minh), Нгуен Таг Тхань (1890.19.5, Нгеан провинцияси, Кимлиен кишлоғи — 1969.3.9, Ханой ш.) — Вьетнам меҳнаткашлар партияси МК раиси (1951 й.дан), Вьетнам президенти (1946 й.дан); айни вақтда Вьетнам бош вазири (194655). 1945 й. авг. 1946 й. мартда Вьетнам Муваққат ҳукумати раиси. Вьетнам адабиётининг таниқли вакили. Француз тилида ҳикоя ва очерклар, хитой тилида шеърлар ёзган. Сайгон ш.га Х.Ш.М. номи берилган.

ХОАНАЛАР (юн. choane — воронка, воронкасимон тешик) — ички бурун тешиги. Х. айрим балиқлар ва курукликда яшовчи хайвонлар учун хос. Панжа қанотли ва икки хил нафас олувчи балиқлар, сувда ва курукликда яшовчилар ҳамда кўпчилик судралиб юрувчиларнинг бурун бўшлиғи бирламчи Х. орқали оғиз бўшлиғига очилади. Тошбақалар, айрим қушлар, айниқса, тимсоҳлар ва сут эмизувчиларда қаттиқ танглай пайдо бўлиши туфайли бурун бўшлиғининг кейинги қисми чўзилиб, ҳалқумнинг юқори қисмига очиладиган иккиламчи Х. (бўғиз)ни ҳосил қилади. Ҳосил бўлган нафас найи оғиз бўшлиғида овқат бўлганида ҳам нафас олишга имкон беради.

ХОБАРТ — Австралиядаги шаҳар, Тасмания о.да, Деруэнт дарёси бўйида жойлашган. Тасмания штатининг маъмурий маркази. Аҳолиси 194,2 минг киши (1999). Сторм қўлтиғи соҳилидаги порт. Транспорт йўллари чорраҳаси. Рангли металлургия, автомобилсозлик ва кема-созлик, цемент, тўқимачилик, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Ботаника боғи, картиналар галереяси, университет бор. Шаҳарга 1804 й.да асос солинган.

ХОВДОҒ — Сурхондарёнинг ўнг соҳилидаги қир. Шим.дан жанубга тахм. 15 км га чўзилган, эни 5—8 км. Сурхондарё ва Шеробод воҳалари оралиғида. Бал. 553 м гача. Атрофидаги текисликлардан деярли тик кўтарилган. Тектоник жиҳатдан антиклиналь структура. Бўр, палеоген, неоген, кумтош, конгломерат, гил, оҳақтошлардан ташкил топган. Иқлими кескин континентал, ёғингарчилик кам (100—130 мм). Сурқўнғир тупроқлар тарқалган, эфемер ва эфемероидлар усади. Нефть конлари очилган.

ХОВОС — Сирдарё вилояти Ховос туманил&тк шаҳарча (1960 й.дан), туман маркази (2004 й.дан). Т.й. чорраҳаси. 1899 й.да Урсатьевская т.й. станцияси сифатида барпо этилган. Катта Ўзбекистон тракти ёнида, вилоят маркази (Гулистон ш.) дан 30 км. Аҳолией 27,3 минг кишидан зиёд (2004).

Х.да нефть базаси, ғишт, керамика, узумни қайта ишлаш заводлари, ун ва нон ктлари, МТП, автокорхона, курилиш ташкилотлари, Ўзбекистон — Хитой «ХовосФусин» қўшма корхонаси (колбаса маҳсулотлари ишлаб чиқаради), деҳқон бозори бор. 5 умумий таълим мактаби, касб-хунар коллежи, кутубхоналар, маданият саройи, клуб муассасалари, марказий стадион, марказий касалхона, т.й. касалхонаси ва поликлиникаси, тез тиббий ёрдам, ташхис марказлари мавжуд.

Ховос т.й. станцияси орқали Тошкент—Наманган—Андижон поездлари ўтади. Ховос — Гулистон, Ховос — Фарход йўналишлари бўйича автобуслар қатнайди.

ХОВОС ТУМАНИ — Сирдарё вилоятидаги туман. 1926 й.дек.да ташкил қилинган. 1955 й.дан 1966 й.гача Боёвут тумани, 1966 й. 25 авг.дан 1975 й. 6 мартгача Янгиер тумани деб аталган. 2004 й. 11 майдан Х.т.га Меҳнатобод ту-

мани қўшилди. Туман маркази Фарход5 қишлоғидан Ховос шаҳарчасига кўчирилди. Шим.шарқдан Боёвут, жан. шарқдан Тошкент вилоятининг Бекобод тумани, жан.да Тожикистон Республикаси, ғарбдан Жиззах вилоятининг Зомин, шим.ғарбдан вилоятнинг Сардоба, Мирзаобод туманлари билан чегарадош. Майд. 1,5 минг км². Аҳолиси 74,1 минг кишидан зиёд (2004). Туманда 1 шаҳарча (Ховос), 11 қишлоқ фуқаролари йиғини (Бинокор, Гулбахор, Зафаробод, Пахтакор, Соҳибкор, Чаманзор, Қахрамон, Туркистон, Фарход, Ҳавотаг, Ҳуснобод) бор. Маркази — Ховос шаҳарчаси.

Табиати. Туман худуди, асосан, вилоятнинг жан. қисмида жойлашган. Рельефи пасттекислик, қир, баланд адир ва тоғлардан иборат бўлиб, шим.дан (250350 м) жан.га (12001600 м) кўтарилган боради. Иқлими кескин континентал, ёзи иссиқ, куруқ, киши совуқ. Йиллик ўртача тра 15°, янв.нинг ўртача траси —2°, энг паст тра —30°, июлнинг ўртача траси 30°, энг юқори тра 46°. Йиллик ёғин микдори 315 мм (шим.ғарбда 200—250 мм, жан.да 400—450 мм). Ховос шамоли (Бекобод шамоли) Ўрта Осиёдаги энг кучли шамоллардан биридир. Йил бўйи ўрта ҳисобда 48—52 кун кучли шамол эсади, кўпинча ноябрь ойида бошланиб, мартда тугайди. Қишда шамолнинг тезлиги секундига 25—30 м, езда 10—15 м бўлади. Шамол 1—3 кун, ҳатто 5 кунлаб давом этади. Вегетация даври 224 кун.

Адирақлар кумтош, қум, лёсслардан ташкил топган. Жан. қисмидаги адирақларнинг тупроғи эса лёсс устида ҳосил бўлган бўз, оч бўз, типик бўз тупроқлардир. Бу ерлардан баҳорикор деҳқончиликда фойдаланилади. Текисликларда бўз, оч бўз, типик бўз, ўтлоқи бўз тупроқлар тарқалган бўлиб, деҳқончилик учун қулай. Туман Сирдарёдан чиқарилган Сарқисов номидаги Жан. Мирзачўл канали орқали суғорилади. Саватсой, Сармичсой, Мўғулсой, Хўжамушкентсой, Қипчоқсой ва б.дан ҳам суғоришда фойдаланилади. Баҳорда

адирлар турли ўтлар билан қопланади. Текислик қисмида кўнғирбош, ранг, илок, қиёқ, шўра, шувок, янтоқ, қамиш, пахтатикан, итузум, шамак, ғумай ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан тулки, бўри, чиябўри; қушлардан чўл бургути, лайлак, тустовук, ёввойи ўрдак; кемирувчилардан қуён, типратикан, каламуш, юмронқозик, дала сичкони; судралувчилардан тошбақа, илонлар, калтакесаклар ва б. бор. Аҳолиси, асосан, ўзбеклар; шунингдек, тожик, қозоқ, татар, туркман, корейс, рус, қрим татар, озарбайжон, арман, украин ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км²га 49,4 киши (2004).

Хўжалиги. Туманда Фарход ГЭС, Сирдарё иссиқлик электр стяси, саноат, қурилиш бошқармалари, 37 фирма ва кичик корхона, Хитой билан ҳамкорликқаги «ХовосФусин» қўшма корхонаси (қолбаса ишлаб чиқаради), автокорхона, нефть базаси, МТП, узумни қайта ишлаш, ғишт заводлари, 3 дехқон бозори бор. Туманда 3 ширкат, 930 дехқонфермер хўжалиги фаолият кўрсатади.

Қ.х.да фойдаланиладиган ер майдонининг 36,7 минг га ерда дехқончилик қилинади. Боғ, тоқзор, қўчатзорлар бор. 13,5 минг гектарига пахта, 11,7 минг гектарига ғалла, шунингдек, сабзавот, полиз экинлари, картошка ҳам экилади.

Туман жамоа ва шахсий хўжаликларидида 17,7 минг қорамол, 21,8 мингга яқин қўй ва эчки, 25,4 минг парранда, 408 от боқилади (2004).

Туман ҳудудидан Ховос ва Янгиер т.й. станциялари орқали Тошкент—Самарканд, Тошкент— Хўжанд, Тошкент— Жалолобод поездлари ўтади. Ховос— Гулистон, Фарход— Ховос, Ховос—Янгиер йўналишлари бўйича автобуслар қатнайди.

Х.т.да 2003/2004 ўқув йилида 28 умумий таълим мактабида 15,9 минг ўқувчи таълим одди. 2 иктидорли болалар, мусиқа мактаби, 2 касб-хунар коллежи, И маданият уйи, 20 кутубхона, 9 эстрада, 4 фольклор гуруҳлари, бадий

ҳаваскорлик тўғарақлари ишлаб турибди. 9 стадион (шу жумладан, 1 марказий стадион) мавжуд. Туманда марказий касалхона, тез тиббий ёрдам, ташхис марказлари, болалар жаррохлик, реанимация бўлимлари, юқумли касалликлар касалхонаси, 7 қишлоқ врачлик пункти, 3 поликлиникаси, шифобахш сув билан даволайдиган «Хавотоғ» санаторийси фаолият кўрсатади, 1931 й.дан «Ховос овози» туман газ. чиқади.

Қосим Ёқубов.

ХОВРЕНКО Михаил Александрович (1866.17.3, Степанакерт ш. 1940. 24.11, Тошкент) — виношунос-кимёгар олим. Ўзбекистонда вино саноати ташкилотчиларидан бири. Москва олий техника билим юртини тугатган (1892). «Магарач»да кимёгарвиночи, 1909 й.дан Москва қ.х. интида ўқитувчи, проф. (1912). 1927 й.да «Ўзбеквино» трестида бош виношунос ва Ўрта Осиё университетида (Самарканд) проф. Кагор типидидаги ва б. винолар и.ч. технологиясини соддалаштиришга имкон берувчи «розенштейнховренко усули»ни таклиф қилган; портвейн ва мадера тайёрлашда виноларни иссиқ (хароратда саклаб) этилтириш технологиясини ишлаб чиққан ва бу усул корхоналарда оммавий тарзда қўлланила бошланди. Х. Ўзбекистонда узумчилик ва виночилик ривожига катта ҳисса қўшди. Ўзбекистонда ишлаб чиқариладиган бир қанча винолар, жумладан, ликёр типидидаги маркали «Ўзбекистон» ва маркали «Ҳосилот» винолари муаллифи. 1940 й.дан Самарканд шаров комбинаты унинг номи билан аталган.

ХОГАРТ (Hogarth) Уильям (1697.10.11 — Лондон — 1764.25.10) — инглиз рангтасвир устаси, график рассоми ва санъат назариётчиси. Лондондаги Ж. Торнхилл академиясида таълим олган. 1743 ва 1748 й.ларда Францияда бўлган. Х. асарлари демократик руҳи, ўта ҳаётий тавсифи, реалистик усули билан ажралиб туради («Капитан Т. Ко-

рем», 1740; «Автопортрет», 1745; «Қиз қисқичбақалар билан» ва б.). Бироқ Х.га инглиз ҳаётидаги нуқсонларни фош этувчи Европа маърифатпарварлиги руҳидаги ҳажвий картиналари ва гравюралари шуҳрат келтирди («Урф бўлган никоҳ» гравюралари, 1743—45; «Жин тор кўчаси» ва «Пиво кўчаси» гравюралари, 1751; «Сайловлар», тахм. 1754 ва б.). Х. «Гўзаллик тахлили» назарий рисоласида ҳаётни унинг ўзига хос кўринишида бера оладиган асимметрик, дифференциал шакллари далил қўллашга ундайди; унинг ғоя ва асарлари 18-а. Европа маданиятига кучли таъсир кўрсатган (Англияда — Л. Стерн, Германияда — Э. Лесинг, Г.К.Лихтенберг ва б.).

ХОДУКИН Николай Иванович (1896, Троицк ш. — 1957, Тошкент) — паразитолог ва эпидемиолог олим. Ўзбекистон ФА муҳбир аъзоси (1947). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1940). Тиббиёт фанлари дри (1936), проф. (1936). Қозон университетининг тиббиёт ф-тини тугатган (1919). Тошкент Вакцина ва зардоблар интининг паразитология булими мудири (1925—40), илмий ишлар бўйича директор ўринбосари (1940—57). Илмий ишлари Ўзбекистоннинг ўлка патологияси, безгак, лейшманиоз касалликларини ўрганишга оид.

ХОЖА (форс. — хўжа, хўжайин) — тасаввуфда тариқат машойхларига бериладиган унвон. Бу унвон, асосан, Юсуф Ҳамадонийдан бошлаб ишлатила бошланган. Мас, Хожа Юсуф Ҳамадоний, Хожа Абдухлоқ Гиждувоний, Хожа Ахмад Ясавий, Хожа Мухаммад Самосий, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳроп Валий ва ҳ.к. Ундан олдинги улуғ пирларга «шайх» унвони берилар эди.

ХОЖА АБДУЛҚОДИР МАРОҒИЙ (тўлиқ исми Хожа Абдулқодир бин Ғоиб алҲофиз алМароғий) (14-а. 2-ярми, Мароғ ш. — 1434/35) — созанда (уд, чанг, най), хонанда, бастакор

ва мусикашунос. Ҳаёти асосан Жалойиришшр давлатида ўтган. Амир Темур уни Бағдоддан Самарқандга олиб келган ва 1394—1405 й.ларда у Соҳибқирон, сўнг Шохрух Мирзо, Халил Султон саройларида умрининг охиригача хизмат қилган.

Х.А.М. мусиқа назарияси соҳасида бой мерос коддирган: «Канз улалҳон» («Қуйлар ҳазинаси»), «Жоме улалҳон» («Қуйлар мажмуаси»), «Мақосид улалҳон» («Қуйлар ҳосил қилиш ўрни»), «Шарҳалдвор» (Сафиуддин алУрмавийнинг «Китоб уладвор»ига шарҳ) ва б. Шунингдек, у «Китоб уладвор»ни турк тилига таржима қилган. Х.А.М. асарларида Форобий, Сафиуддин алУрмавий, Маҳмуд ашШерозийларнинг мусикага оид назарий фикрларини ривожлантириб, қатор масалаларда аниқдиклар киритган (мас, адвор илмида жамлар доираларининг 103 хилини келтирган). У ўз даврида қўлланилган 45 чолғу (уд, рубоб, чанг, ётуғон, руҳафзо, эгри, қўбиз ва б.) ни тавсифлаган. Х.А.М. уди мурассаъ деб аталган торли соз ихтиро қилган. Бастакор сифатида Шарқ халқлари мусикасида машхур тасниф, пешрав, амал, савт шаклларида («Таснифи

Хожа Абдулқодир», «Амали Бўстон» каби) куй ва ашула йўллари, янги (Зарбул фатх, Чоҳор зарб сингари) доира усуллари яратган, уларнинг баъзилари ҳозир ҳам ижро этилади (мас, туркларда «Қиёр» куйи ва б.). У форс ва турк тилларида ғазаллар ҳам ёзган; ғазаллари равонлиги ва мусикилиги билан ажралиб туради. Х.А.М.нинг мероси Эрон, Озарбайжон, Хуросон, Ироқ, Туркия, Ўрта Осиё (хусусан, Ўзбекистан) халқлари мусиқа тарихини ўрганишда муҳим манбалардандир.

ХОЖА АҲМАД МАҚБАРАСИ - Самарқанддаги меъморий ёдгорлик (14-а. 60-й.лари); Шохизинда ҳазирасининг юкори ҳовлиси (тўри)да жойлашган. Мақбара пештоқгумбазли, тўртбурчак тарҳли (7,6x3 м) хонадан иборат бўлиб, хона ўртасида 4 та номсиз сағана бўлган.

Бино ичи, гумбаз ости тузилиши 12-а. меъморлиги услубини эслатади. Олд томондаги пештоғи рангли сиркори кошнлар билан безатилган, сулс ва кувфий хатидаги китобалар ва безаклар маҳорат билан уйғунлаштирилган. Уймакори безаклар орасида «... амали уста Фахр Али...» ёзуви сақданган. Хожа Аҳмад номи битилган ёзув қисми сақданмаган. Тамғоч Буғрохон вақфномаси шу манзидда Аҳмад муқассис — қиссагўй мақбараси борлигини кайд қилган.

ХОЖА АХРОР (тахаллуси; асл исми Хожа Убайдуллох ибн Хожа Маҳмуд ибн Хожа Шаҳобиддин Шоший) (1404, ҳоз. Тошкент вилоятининг Бўстонлик тумани Боғистон қишлоғи — 1490, Самарқанд) — ўртаосиёлик мутафаккир, нақшбандия тариқати раҳнамоларидан. Отаси шайх Хожа Маҳмуд нақшбандиянинг хожагон сулукида бўлган, тижорат ва зироат ишлари билан шуғулланган. Шайх Хованди Тоҳур она томондан унинг бобосидир. Х.А.нинг болалик ва ёшлик даври Тошкентда ўтган. Тошкент ва Самарқанд мадрасаларида таҳсил олган. У тасаввуф илмига қизиқади, шу мақсадда Ҳиротга бориб Шайх Баҳоуддин Умар, Шайх Зайниддин Хавофий каби таникли мутасаввифлар суҳбатида бўлди. Баҳоуддин Нақшбанднинг шогирди шайх Ёқуб Чархий (1447 й.в.э.)дан нақшбандия тариқати асосларини ўрганди. У Ёқуб Чархийдан иршод ҳуқуқини олиб, муршиди комиллик мақомига етгач, Тошкент, Туркистон агрофларида шуҳрат топа бошлади. Нақшбандия таълимотининг давомчиси сифатида уламолар ўртасида катта обрў орттирди ва «валий» («авлиё») сифатида танилиб «Аҳро» («Хур», «Озод») номига эга бўлди. Тасаввуфда бу ном 3 хил асирликдан халос бўлган: ҳайвоний хистуйғуларни енгган; ўзининг барча хоҳишистагидан воз кечиб, фақат Аллоҳнинг иродасига бўйсунган; расмусум ва ҳаёт кечиришининг барча одат ва анъналаридан холи бўлиб, илоҳий нур ёғдусига ғарқ бўлган

зотга нисбатан қўлланилади.

Х.А., аини вақтда, деҳқончилик ва тижорат ишлари билан шуғулланади. Жуда катта ерсув, молмулк унинг тасарруфида эди. Шу боис Урта Осиёда бекиёс иқтисодий ва сиёсий қудратга эга бўлиб, мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсий ҳаётида етакчи ўрин эгаллайди. У фақат Мовароуннаҳрда эмас, Хуросон, Ҳиндистонда ҳам савдосотиқ ишларини йўлга қўйган. Бутун умри давомида элпорт ва халқнинг манфаати йўлида кўп савоб, хайрли ишлар қилган. Ўз хўжалик фаолиятидан олган даромаднинг кўп қисмини аҳоли тўлаши лозим бўлган солиқларни тўлашга, диний ишларга, маданий қурилишларни амалга оширишга сарфлаган. Ҳожатманд инсонларга ва оилаларга муттасил ёрдам бериб, меҳр ва мурувватини аямаган. Жамиятдаги тутган юксак мавқеидан фойдаланиб тахт учун курашган шахзодалар ўртасидаги низоларни тинчлик йўли билан бартараф қилган. Х.А. Амир Темур тузган буюк салтанат парчалаанаётган, таҳликали ва ўта мураккаб даврда яшади. Шундай шароитда у фуқаролар, элпорт манфаатини кўзлаб, сиёсий воқеаларда иштирок этишга мажбур бўлди. Гарчи солиқлар сиёсатдан узоқ туришни афзал кўрган бўлсаларда, Х.А. бу анъанани бузди. Х.А.нинг султон ва подшоҳлар билан мулоқотда бўлиши шунчаки юксак мартаба, шахсий манфаат ва шуҳрат кетидан қувиш учун эмас, балки оддий фуқаролар манфаатини ҳимоя қилиш учун зарур эди. У шу тариқа мазлумларнинг ҳомийсига айланди. Жомий, Навоий, Бобур Х.А.ни ўзларига маънавий пирустоз деб билганлар.

Х.А.нинг 3 рисоласи бизгача етиб келган. Биринчи, «Фақарот улорифин» («Орифлар сўзларидан парчалар») бўлиб, унда Х.А. ва бошқа баъзи мутасаввифларнинг тариқатга оид фикрларидан намуналар келтирилган. Иккинчиси «Волидия» («Отага бағишлов») бўлиб, уни ўз отаси илтимосига кўра ёзган. Унда тариқат йўлига кирган кишининг

ахлоқи, одоби, фақр ва фано тушунчалари ҳақида сўз боради. Бу рисола ўз даврида кенг шухрат қозониб, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий унга муносиб баҳо берган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур бу рисолаи форс тилидан ўзбек тилига шеърӣ таржима қилган. Бу таржима 1991 й.да Тошкентда нашр этилган. Рисола 2004 й.да шарқшунослар Маҳмуд Ҳасаний ва Дилора Ражабова томонидан форси йдан кайта таржима қилинган ва нашр этилган. Учинчи рисола «Ҳавроийя» деб аталиб, машҳур мутасаввиф шоир Абу Сайд Абдулхайр (Па.)нинг «Ҳавро» («Хурлар» ёки «Фаришталар») сўзи билан бошланувчи бир рубойисини шарҳлашга бағишланган. Бу асарлардан бошқа Х.А.нинг ўз замондошларига йўллаган мактублари ҳам бизгача етиб келган. Улар Х.А.нинг ўз даври ижтимоий, сиёсий ва маънавий ҳаётида тутган ўрнини белгилашда муҳим аҳамиятга эга. Бу мактубларнинг русча таржимасини тарих фанлари дри Асомиддин Ўринбоев тайёрлади. Мактублар А.Ўринбоев билан америкалик олима, НьюЖерси университетининг профессори Жо Энн Гросс ҳамкорлигида инглиз тилига ўгирилиб, «Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг хатлари ва унинг муридлари» номи билан 2002 й.да Голландияда нашр этилди.

Х.А. тасаввуф назарияси ва амалиётига катта ҳисса қўшган. Унинг маданий меросида Куръон оятларининг тафсири, ҳадисларнинг шарҳлари алоҳида урин эгаллайди. Фаҳруддин Али Сафийнинг «Рашаҳот» асарида Х.А.нинг 120 га яқин тафсиру шарҳлари рашҳа (томчи)лар тарзида берилган. Х.А. мусулмон дунесининг буюк мутасаввифлар силсиласида мўътабар ўрин тутди. Мусулмон дунёсида 356 та авлиё ўтган бўлиб, улардан 3 таси Қутб улАқтоб (улуғ даражага етган авлиё) сифатида эътироф этилган. Шу 3 зотнинг бири Х.А. бўлган.

Ўзбекистонда истиклол туфайли Х.А. нинг маънавий мероси чуқур ўрганилмоқда. Х.А. таваллудининг

600 й.лигини кенг нишонлаш ҳақида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори (2004 й. 25 март) унинг ана шу меросидан халқни баҳраманд этишда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ад.: Валихўжаев Б., Хожа Аҳрор тарихи, Т., 1994; Маънавият юлдузлари, Т., 1999.

Убайдулла Уватов, Зокиржон Кутибоев.

ХОЖА АҲРОР МАЖМУАСИ - Самарқанд агрофидаги меъморӣ ёдгорлик (15—20-а.лар); Самарқанд туманидаги Улуғбек қишлоғи ҳудудида. Хожа Аҳрор қабри яқинида турли даврларда бунёд этилган Нодир Девонбеги мадрасаси, икки айвон, масжид, минора ҳамда ҳовузли ҳовлидан иборат мажмуа. Мажмуанинг маркази 8 ёкли ҳовуз, унинг жан.да Хожа Аҳрорнинг оқ мармарли қабртоши бор, қабртошига араб ёзувида хуснихат билан марсия ёзилган. Шим.да Нодир Девонбеги мадрасаси, тўртбурчак ҳовлининг агрофида ҳужралар жойлашган; ҳовлининг ғарбида айвон бор, безаклари 17-а.га хос, мармар курсили устунлар бошаси муқарнасли, шифти 3 қисмга бўлиниб, юлдузсимон шаклдаги ҳовузақлар ишланган. Иккинчи мурабба тархли айвоннинг шарқий томони очик, қолган уч томони калин девор билан ўралган, деворларига чуқур равоқлар ишланган; ён томонидан масжидга қирлади. Масжид синчли бино бўлиб, тўғри тўртбурчак тархли, ёғоч устунтўсинли, шифти вассали, нафис нақшлар билан серҳашам безатилган. Масжид изорасига қошинқори нақшлар ишланган, мехроб ва равоқлари муқарнаслар билан тўлдирилган, юқоридаги ҳошия қаторлар кирма усулида бажарилган. Ҳужралар ҳовлининг шим.да жойлашган, содда, безаксиз. Ҳовуз ёнида таги 6 қиррали минора қад кўтарган. Таъмир вақтида томи тунука билан ёпилган. Таъмирлашда уста Саъдулла (1909), ганчқор уста Т. Исмоилов (1921), дурадгор уста Ҳафиз ва б.

катнашган.

Ад.: Захидов П., Самаркандская школа зодчих, Т., 1965.

ХОЖА АҲРОРИЙ — маҳаллий эр-тапишар хўраки узум нави. Тупи уртача усади. Барги тугарак, бутун ёки уч булмали, туксиз. Гули икки жинсли. Узум боши йирик, цилиндрсимон, ўртача зич ёки хавол. Гужуми ўртача, думалоқ тухумсимон, пўсти юпқа ва майин, хушхўр, кўкмиртирновотранг. Таркибида қанд моддаси 20—22%. Авг. бошларида пишадди. Ҳосилдорлиги 100—140 ц/га. Асосан, томорка боғларда етиштирилади.

ХОЖА БАҲРИДДИН МАҚБАРАСИ — Тошкент ш.даги меъморий ёдгорлик (19-а. ўрталари); суфийлик тариқати вакили Хожа Баҳриддин доно қабри устига қурилган. «Кўшчимозор» қабристонда жойлашган. Мақбара пештоқгумбазли қилиб пишиқ ғишт (24,5x25x4,5 см)дан қурилган хона ва унинг ғарбидаги синч деворли олди айвонли зиёратхонадан иборат. Мақбара тарҳи тўртбурчак (4,6x5,4 м), деворнинг ташқи сиртидаги ғишт чоклари ганч қоришмаси билан тўлдириб, текисланган. Пештоқнинг ғарбий томонидаги деразадан хонага ёруғлик тушади. Мақбара ички деворларига равоқлар ишланган. Гумбаз (диаметри 2,5 м) ва хонанинг томонлари тенг, гумбаз остидаги давра девор Тошкент меъморлигига хос, яъни тепага томон кичрайиб боради; гумбаз пойгумбаздан ғиштин шарафа билан ажратилган. Х.Б.м. Тошкент меъморлиги анъаналарида қурилган мақбара намуна-сидир.

ХОЖА ДОНИЁР МАҚБАРАСИ - Самарқанддаги меъморий ёдгорлик (20-а. бошларида қурилган). Афросиёб кўрғонининг кунчиқар томонида, Сиёб ариғи ёқасида. Авлиё Хожа Дониёр қабри устида қурилган. Чўзиқ (15 м га яқин) тўртбурчак тарҳли, пештоқ, беш гумбазли хонадан иборат. Пештоғи (шим. томонда) ҳамда унинг икки ёни-

даги қуббали, кўзасимон курсили гулдасталари ганч ўймакорлиги билан безатилган, ён томонларига ҳам равоқлар ишланган. Мақбара ичида чўзинчоқ дахма бор. Мақбара яқинидаги булоқ аҳоли орасида табаррук ҳисобланади. Абу Тохирхожанинг «Самария» асарида ёзилишича, Хожа Дониёр (Дониёл) Кусам ибн Аббоснинг сафдошларидан бўлган.

ХОЖА ЖАРРОҲ ЁДГОРЛИК МАЖМУАСИ — Қарши ш.даги меъморий ёдгорлик (14-а.). Соҳибқирон Амир Темур 14-а. охириларида Шом ерларини забт этган пайтда улуг саҳобалардан бири Абу Убайда Омир ибн алЖарроҳ қабри хоқидан келтириб Қарши ш.да дафн этирган ва у ерга мақбара қурдирган. Мақбара бузилиб кетган. 20-а. 2-ярмида қайта тикланган мажмуа мақбара, айвон, минорадан иборат. Мақбара тўртбурчак тарҳли, пештоқгумбазли, пишиқ ғиштдан қурилган, бош пештоғи бурчакларига буржлар ишланган, ён деворларида меҳроб шаклидаги деразалар бўлиб, панжаралар ўрнатилган. Мақбара ичи ганч ўймакорлигида пардозланган.

ХОЖА МИР МУҲАММАД САЛИМ, Муҳаммад Рустам султон ўғли (17-а. охири — 18-а.нинг 1-ярми) — тарихчи олим. Аштархоний султонлар оиласида туғилган. Убайдуллахон II ўлдирилгач (1711), ҳаж қилиш баҳонаси билан Арабистонга жўнаган. Ҳаж маросимидан кейин бобурийлардан Носируддин Муҳаммадшоҳ (хукмронлик даври 1719—48) хизматига кирган. Носируддин Муҳаммадшоҳнинг топшириғи билан у 1731 й.да форс тилида «Силсилаг ассалотин» («Подшолар силсиласи») тарихий асарини ёзган. Асар муқаддима ва 4 қисмдан иборат. Асарнинг 3—4қисмлари алоҳида қимматга эга бўлиб, Бухоро хонлигининг 16— 18-а. 1чораги тарихини ўз ичига олади. Асарда Бухоро хонлари ва Динмуҳаммадхоннинг Ҳиндистон, Туркия ва Эрон ҳукмдорлари билан ёзишмалари (20 та мактуб) матни

келтирилган. Шунингдек, асарда улус тизими, солиқдар, Ўрта Осиё шаҳарлари, аҳолиси ва урфодати ҳақида кимматли маълумотлар бор. Бу асарнинг қўлёзмаси Бодли кутубхонаси (Англия)да (инв. №269) сақланади.

Ад.: Аҳмедов Б.А., Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари, Т., 1991.

ХОЖА МУҲАММАД ИСЛОМ ибн Хожа Аҳмад, Фахриддин Хожа Муҳаммад Исломо, Хожа Исломо Жўйборий (1493 — Бухоро—1563.15.9) — Жўйбор хожаларининг машхур намояндаси, Бухоро шайх улисломи. Бухоро хонлари Убайдуллахон ва Абдуллахон II нинг пири. Х.М.И. ёшлигидан нақшбандия тариқати асосларини пухта ўрганган. Махдуми Аъзам унга устозлик қилган. Х.М.И. кейинчалик нақшбандийлик тариқатини кенг тарғиб қилгани учун «Пири Шастий» унвониға ҳам сазовор бўлган. Х.М.И. ёшлигидан давлат ва сиёсат ишларига фаол аралашган. Бухоро ҳокими Убайдулла султон саройида хизматда бўлган.

Х.М.И. Абдуллахон II нинг марказлашган давлат тузиш йўлидаги қаттиққўл сиёсатини қўллаб қувватлаган. Бухоро хонлигидагина эмас, балки бутун мусулмон Шаркида унинг нуфузи баланд бўлган. Ҳиндистон, Эрон, Кошғар, Бадахшон ҳукмдорлари у билан хат ёзишиб туришган. Мовароуннахрдаги сиёсий жараёнларда Махдуми Аъзам вафоти (1542)дан сўнг марказий сиймо (йирик диний уламо) сифатида асосий роль ўйнаган. Абдуллахон II Балх ҳокими Пирмуҳаммадхон таклифини қабул қилиб, Бухородаги ҳокимлигини Балхдаги ҳокимликка алмашмоқчи бўлганида Х.М.И. Абдуллахон II билан учрашиб, уни бу янглиш қароридан қайтаради (1561).

Бухоро хонлигида шу даврда қурилган кўплаб меъморий обидалар (масжидлар, мадрасалар, ҳаммомлар, сардобалар, устахоналар, савдо расталари ва каналлар, хонақоҳ ва б.) отаўғил: Х.М.И. ва Хожа Саъдуддин номлари би-

лан боғлиқдир. Х.М.И.нинг Гавкушон ва Жўйбор мадрасаларида 8 минг жилдлик улкан кутубхонаси бўлган. У саховатли ва муруватли инсон бўлгани учун Бухоро халқи томонидан «Қутбул ғавс» («Мададкор кутб»), яъни авлиё деб эъзозланган.

ХОЖА МУҲАММАД ПОРСО

(тўлиқ исми Муҳаммад ибн Маҳмуд Ҳофиз алБухорий) (1345, Бухоро — 1419, Мадина) — нақшбандия тариқати намояндаси. Бухородаги мадрасаларда таҳсил олган. Куръон ва ҳадисларни, калом илмини чуқур ўрганган. Баҳоуддин Накшбанд уни шогирдликка қабул қилган ва «порсо» (такводор, диндор) тахаллусини берган. Накшбанд вафотидан сўнг, унинг ўрнига тариқатга раҳбарлик қилган.

Х.М.П. ўша даврдаги сиёсий жараёнларда фаол иштирок этган. Мовароуннахр ҳукмдори Халил Султон билан мулоқотда бўлган, Шоҳруҳ билан турли масалалар бўйича ёзишмалар олиб борган. Улуғбек саройи (Самарканд ва Бухоро)даги илмий мунозараларда қатнашган.

Тасаввуф ва ислом тарихига оид «Рисолаи қудсия» («Хожа Баҳоуддиннинг қудсий калималари ҳақидаги рисола»), «Эътиқод» («Эътиқод ҳақида рисола»), «Таҳқиқот» («Тасаввуф истилоҳлари бўйича рисола»), «Тафсири Куръон» («Куръон тафсири»), «Рисолаи калифия» («Кароматлар ҳақида рисола»), «Мухта-сари тарихи Макка» («Макка шаҳрининг қисқача тарихи»), «Мақомоти Хожа Баҳоуддин Накшбанд» («Хожа Баҳоуддин Накшбанд мақомоти»), «Ҳафтоду ду фирқа» («Етмиш икки фирқа») каби 20 дан ортиқ асар ёзган. Шариат ва тариқат масалаларига бағишланган ва унга катта шухрат келтирган асари «Фасл улхитоб бивусулил аҳбоб» («Дўстлар висолиға етишда оқ ила қорани ажратувчи китоб») бўлиб, у ўрта асрларда ислом уламолари учун қўлланма вазифасини ўтаган. Асар 494 та масалага бағишланган бўлиб, уларнинг ҳаммаси исломда баҳсли

хисобланган ва муаллиф турли асарларга суянган ҳолда бу масалаларни ечиб берган. Асар бир неча марта чоп этилган.

Х.М.П. 2марта ҳаж зиёрати пайтида касалга чалиниб, Мадинада вафот этган.

Ад.: Муҳаммад Боқир, Баҳоуддин Балоғардон, Т., 1993; Маънавият юлдузлари, Т., 2001; Фахруддин Али Сафий, Рашаҳот (2нашри), Т., 2004.

ХОЖА САМАНДАР ТЕРМИЗИЙ - к. Термизий.

ХОЖА САЪДУДДИН, Хожа Саъд Хожа Калон Хожа (1531—Бухоро — 1589.23.10.) — Жўйбор хожаларидан, Бухоро шайх улисломи. Хожа Муҳаммад Ислонинт ўғли. Отаси вафоти (1563) дан сўнг унинг ўрнига Абдуллахон II томонидан Бухоро шайх улисломи қилиб тайинланган. Абдуллахон II Х.С. фатвосисиз бирорта жиддий ишга қўл урмаган. Х.С.га «Кутблар кутби» ва «Саййидлар паноҳи» унвонлари берилган.

Х.С. отаси каби қатта ерсув ва кўчмас мулк эгаси бўлган. Абдуллахон II унга Бадахшондаги Арханг вилояти ва Кўлобдаги Вахшни ҳадя этган.

Ад.: Аҳмедов Б., Тарихдан сабоқлар, Т., 1994; Ҳусенов С, Ражабова И., Чор Бақр, Т., 2001.

ХОЖА УББОН - Бухоро ш.дан 50 км шим.ғарбда, Дашти Урганжий кумлигида жойлашган шифобахш сувли қудук ва кадамжо (сағанали дахма). Аслида у «Хожа Оббон» шаклида юритилиб, «сув кўриқчиси, сув хомийси» маъносини аңлатган.

Ривоят қилинишича, Х.У.Амударё қайиқчи ва кемачиларининг шфи ва сув муаққили: қоқшоқ кўриқ ерлар ва даштларга булутларни ҳайдаб ёмғир ёғдирадиган авлиё хисобланган. Шу боисдан Бухоро вилоятининг сувсиз даштликларидидаги айрим қишлоқ ва кадамжолар Уббон, Султон Хубби, Ҳазрат Хуббин ва Окших бобо каби номлар билан аталади. Х.У. қудуғининг суви минерал тузларга

бой, таъми шўр ва аччиқ бўлиб, ўтмишда тери касалликларига йўликқан кишиларнинг даволаниш маскани ва зиёратгоҳи бўлган.

Х.У. зиёратгоҳи илгари бир неча иншоотлар мажмуидан иборат бўлган. Қудук усти пишиқ гиштдан чортоқ услубида гумбазли бино, унинг ёнгинасида хонақоҳ ва панжа шаклида мис туғлар ишланган, бир нечта сағаналарнинг бош қисмида архар шохлар ўрнатилган.

1964 й.да Х.У. қудуғи устидан 14-а. меъморий ҳамда нодир гидротехника обидаси бузиб ташланган. Бирок, кўп вақт ўтмай у жойда янги қудук қавланиб, янги иморатлар қад кўтарди, сағаналар таъмирланди, даволанувчи зиёратчиларнинг сони эса ортиб борди.

Ад. Айний С, Эсдалиқлар, Т., 1953; Ғуломов Я., Хоразмининг суғорилиш тарихи. Қадим замонлардан ҳозиргача, Т., 1959; Йўлдошев Н., Бухороавлиёларининг тарихи, Бухоро, 1997.

Абдулаҳад Муҳаммаджонов.

ХОЖА ФАЗЛУЛЛОҲ, Хожа Жамолуддин Фазлуллоҳ Абуллайсий (15-а.) — самарқандлик шоир, мударрис. Алишер Навоийнинг устози. Фалсафа, фикҳ фанларини, форс ва араб тилларини яхши билган. Фикҳ илми борасида «Иккинчи Абу Ҳанифа» (қ. Мазҳаб) лақабини олган. Алишер Навоий Самарқандда ўқиб юрган чоғларида (1465—69), Х. Ф. хонадонида яшаган, таълим олган. Навоий кейинчалик «Мажолис уннафоис» тазкирасининг 2мажлисида у ҳаққа: «Фақиҳ Абдуллайс авлодидандир. Фикҳда ани Абу Ҳанифаи Соний дерлар эди ва арабият (араб филологияси)да Ибн Ҳожиб (араб тили грамматикаси бўйича «алКофия» номли мукамал дарслик муаллифи) каффасида тутарлар эрди», деб ёзди. Х.Ф. мадрасада дарс бериш ҳуқуқини устози, буюк тилшунос олим Сайид Шарифдан олган.

Х.Ф. қатта тилшунос бўлиш билан бирга ижодий ишлар билан ҳам шуғулланган. Унинг шеърлари, хусусан,

муаммолари ўз даврида машхур бўлган. Х.Ф. 15-а. илмий ва адабий мухитида, маънавий ҳаётида катта ўрин тутган.

Ад..Абдуллаев В., Танланганасарлар, 1ж., Т., 2002; Валихўжаев Б., Мумтоз сиймолар, 1ж., Т., 2002.

ХОЖА ҲАСАН АНДОҚИЙ, Абу Муҳаммад Ҳасан ибн Хусайн алАндоқий (1069, Бухородаги Андоқ қишлоғи — 1157.2.11, Бухоро) — хожагонлик тариқатининг йирик намояндаси. Бухоро мадрасаларида таҳсил олган. Хожагон — нақшбандия тариқатининг машхур шайхи Хожа Юсуф Ҳамадонийнинг истегъодли муриди ва 2 халифаси сифатида устози билан биргаликда Хоразм ва Бағдодга борган. Ўз умрини муридлар тарбиялаш билан ўтказган. Шунингдек, Х.Х.А. гпасаввуфнинг хожагонлик тариқатини ишлаб чиқишда Абдуҳолик Ғиждувонийга катта ёрдам берган. «Рашаҳот» асарида ёзилишича, «у ўз даврининг буюк шайхларидан бири ва тариқат йўлида энг яхши инсонлардандир». Машхур олим Самъоний Марвдаги Юсуф Ҳамадоний хонақоси ва Бухородаги хонақода ул зотдан ҳадис илмини ўрганган.

Ад.: Абдулкарим аСамъоний, Насабнома (АлАнсоб), Бухоро, 2003; Фахруддин Али Сафий, Рашаҳот, Т., 2003; Ҳасаний М., Раззоқова М., Хожагон тариқати ва Хожа Ҳасан Андоқий, Т., 2003.

ХОЖКИН (Hodgkin) Алан Ллойд (1914.5.2, Бинбери, Оксфордшир, Англия) — англиз физиологи; Лондон қироллик жамияти аъзоси (1948) ва президенти (1970—75). Кембриж университетини тугатган (1936). Шу университет проф. (1952 й.дан), Лестер университети ректори (1971 й.дан). Асосий илмий ишлари нерв хужайралари физиологияси, нерв қўзғалиши ва тормозланиши механизмларини ўрганишга оид. Биопотенциалларнинг ҳосил бўлиши хужайра мембраналари орқали ионларнинг ўтказилиши билан боғлиқ эканли-

гини назарий ва экспериментал исботлаб берган. Нерв толаларида потенциаллар таъсири механизмларини тадқиқ қилиш мақсадида мембраналарда потенциалларни ўлчайдиган оригинал усулни ишлаб чиққан. Нерв импульслари ҳосил бўлишида ион градиентларининг аҳамияти тўғрисидаги асосий назария муаллифи. Нобель мукофоти лауреати (1963; ҳамкорликда).

ХОЙ — Эроннинг шим.ғарбий қисмидаги шаҳар. Ғарбий Озарбайжон остонида. Аҳолиси 148,2 минг киши (1997). Табриз, Урмия ва Арзирум ш.га борадиган автомобиль йўллари чорраҳаси. Савдо маркази. Тўқимачилик, озик-овқат саноати корхоналари бор. Гилам тўқилади. Хунармандчиликда уйрўзғор буюмлари ишлаб чиқарилади.

ХОК ҲАЗИНАСИ - ҳоз. Наманган вилояти Хок қишлоғидан 1894 й.да топилган металл буюмлар (мил. ав. 2минг йилликнинг 1-ярми). Жами 6 та буюмдан иборат бўлиб, 5 таси жездан ва биттаси кумушдан тайёрланган. Булар: кўза, пичок бўлаги, 3 та тўғноғич (биттаси кумушдан ясалган), искана бўлаги. Тўғноғичлар жуда майда ишланган бўлиб, унинг бир томонига бузоқча ҳамда сигир соғаетган аёл жуда усталик билан тасвирланган. Х.х. Фарғона водийси археологиясида ноёб ҳисобланади. Х.х. СанктПетербургдаги Давлат эрмитажининг Шарқ бўлимида сақланади.

ХОКА — АҚШнинг Калифорния штатида ва Мексикадаги индейс халқлари ГУРУҲИ (шаста, помо, карок, яна, вашо, салина, чумаш, юма, ачовавиацугеви, чимарико, чонталлар, тлапанеклар). 70 минг кишига яқин (1990-й.лар ўрталари). Хокальтек тилларида сўзлашади. Анъанавий эътиқодлар сақланган. Асосан, деҳқончилик, овчилик ва балиқ овлаш билан шуғулланадилар.

ХОККАЙДО — Япониянинг шим.

қисмидаги орол, катталиги бўйича 2ўринда (Хонсю о.дан кейин). Тинч океан ва унинг Япон ва Охота денгизлари ўраб туради. Майд. 77,7 минг км² (атрофидаги ороллар билан 78,5 минг км²). Х. мураккаб шаклга эга. Рельефи, асосан, тоғли, энг баланд жойи 2290 м (Асахи чўккиси). Ҳаракатдаги вулканлар бор. Тезтез кучли zilзилалар бўлиб туради. Тошқўмир, олтингургурт, темир рудаси конлари бор. Иклими мўътадил, муссонли иклим. Январининг ўртача траси —3° дан Ггача, июлиники 17—21°. Йиллик ёғин 800—1500 мм. Кузда тайфунлар бўлади. Дарёлари серсув, гидроэнергияга бой. Х. майдонининг 60% ўрмон. Йирик шаҳарлари — Саппоро, Хакодате. Хўжалиги ҳақида Япония мақоласига қ.

ХОККЕЙ (инг. hockey) спорт ўйини. Дарвозалар ўрнатилган махсус майдонча (сахн)да клюшка ва тўп (шайба) билан жамоа бўлиб ўйналади. Ўйинчилар томонидан рақиб дарвозасига кўпроқ тўп (шайба) киритиш мақсад қилиб қўйилади. Х.нинг 3 та асосий тури бор: чим устида Х., муз устида ўйналадиган тўпли Х., шайбали Х.

Чим устида Х. майдонининг ўлчами 91,4x55 м, клюшқасининг оғирлиги 652—794 г, тўпининг оғирлиги 156—163 г, ўйин вақти 90 мин. (45 мин.дан 2 бўлим). Мусобақалашаётган 2 жамоада 11 тадан ўйинчи қатнашади. Чим устида Х.га ўхшаш ўйинлар мил.дан 2 минг йил аввал ҳам Миср, Юнонистон, Ўрта Осиё ва б. жойларда мавжуд бўлган. Ўрта Осиёда чорвадорлар ўртасида аввал тош билан ўйналадиган подачи, кейинроқ от миниб ўйналадиган чавгон оммалашган. Чавгон Бобурийлар салтанати даврида Ҳиндистонда кенг тарқалган. 19-а. нинг 2-ярмида Буюк Британияда чим устида Х. клублари тузилди. 1875 й.да Лондон Х. уюшмаси томонидан чим устида Х.нинг замонавий ўйин қоидалари ишлаб чиқилди. Бу қоида 1907 й.да тасдиқланди. Чим устида Х.нинг эркаклар мусобақаси 1908 й.дан, аёллар

мусобақаси 1920 й.дан олимпиада дастурига киритилган. 1924 й.да Халқаро Х. федерацияси (FIIH) ташкил этилган, унга 120 давлат аъзо (2003). Бу федерация 1970 й.дан эркаклар ўртасида, 1973 й.дан аёллар ўртасида жаҳон чемпионатлари ўтказди. Чим устида Х. Ҳиндистон, Покистон, Буюк Британия, Германия, Голландияда ривожланган.

Ўзбекистонда чим устида Х. 20-а.нинг 70-й.ларидан оммалаша бошлади. 1972 й.да Андижонда дастлабки чим устида Х. жамоаси тузилди. 1973 й.дан эркаклар, 1975 й.дан аёллар ўртасида чим устида Х. мусобақалари утказила бошланди. Республикада чим устида Х.га ихтисослашган 10 та болалар ва ўсмирлар спорт мактаби бор, уларда 45 нафар мураббий қўл остида 1200 нафардан зиёд ўқувчи шуғулланади (2004). Мириман Ким, Ойбек Патиддинов, Ринат Маматқазин, Лилия Муталапова каби маҳоратли мураббийлар етакчи Х.чиларни тарбиялади. Айниқса, аёл Х.чилар юқори натижаларга эришди. Валентина Заздравная, Неллико Горбаткова, Лайло Ахмерова ва Алина Хам олимпиада ўйинлари бронза медали совриндорларидир (1980, Москва). Ўзбекистон чим устида Х. аёллар терма жамоаси Осиё ўйинлари ва жаҳон кубоги финалида қатнашган.

Тўпли Х. майдонининг ўлчами 90—100 x 50—65 м, клюшқасининг уз. 120 см, қайрилган қисми 6,5 см, оғирлиги 450 г, тўпининг диаметри 6 см, оғирлиги 58—62 г, ўйин вақти 70 мин. (35 мин.дан 2 бўлим). Мусобақалашаётган 2 жамоада 11 тадан ўйинчи қатнашади. Тўпли Х.га ўхшаш ўйинлар Европанинг шим. мамлакатларида ўрта асрларда пайдо бўлди. 1891 й.да Буюк Британияда миллий ассоциация тузилган ва тўпли Х.нинг ўйин қоидалари ишлаб чиқилган. 1955 й.да Халқаро тўпли Х. федерацияси (IBF) ташкил этилиб, тўпли Х.нинг ўйин қоидалари тасдиқланган. Федерация 1957 й.дан жаҳон чемпионатлари (1961 й.дан 2 й.да 1 марта) ўтказиб келади. Россия, Швеция, Финляндия ва б. давлатлар-

да тўпли Х. ривожланган.

Шайбали Х. майдонининг ўлчами 51—61 х 24—30 м, клюшканининг уз. 140 см, қайрилган қисми 37,5 см, оғирлиги 500 г, резинадан тайёрланган шайбанинг диаметри 7,62 см, калинлиги 2,54 см, оғирлиги 150—170 г, ўйин вақти 60 мин. (20 мин.дан 3 бўлим). Мусобақалашаётган 2 жамоада 6 тадан ўйинчи қатнашади. Шайбали Х. 19-а. нинг 60-й.ларида Канадада пайдо бўлган ва Европанинг шим. давлатларида ҳам кенг тарқалган. 1870 й.да Торонтода шайбали Х. ассоциациям тузилди. 1886 й.да шайбали Х.нинг ўйин қоидалари эълон қилинган. 1892 й.дан Канадада шайбали Х. бўйича Стэнли кубоги мусобақалари ўтказиб келинади. 1899 й.да Монреалда шайбали Х.га мослашган дастлабки ёпиқ спорт саройи қурилди. 1908 й.да Халқаро муз устида Х. лигаси (LHG) ташкил этилди. Унга 40 га яқин давлат аъзо (2004). 1924 й.дан шайбали Х. киши олимпиада ўйинлари дастурига киритилган. 1973 й.да Жаҳон Х. ассоциацияси (WHA)га асос солинди ва Стэнли кубоги мусобақаларида канадаликлар билан бирга АҚШ профессионал клублари қатнаша бошлади. Шайбали Х. Канада, Россия, Швеция, АҚШ, Чехия, Финляндия, Словакия давлатларида ривожланган.

ХОКРЕЗ (форс, хок — тупроқ ва рез — тўқмоқ, уймоқ) — тупроқдан ясалган кўтарма, тепа. Х.дан ўрта аср ҳарбий стратегиясида мудофаа иншооти сифатида фойдаланилган. Одатда, хандақ билан кальанинг ташки девори оралиғида барпо этилган. Х. душман кўшинларининг қалъага қаттиқ ҳужум қилишида қийинчилик, қалъа мудофаачилари учун душманни кузатиш ва ўққа тутишда қулайлик туғдирган. Баъзида ҳалок бўлган мудофаачилар Х.га дафн этилган.

ХОКСОР (тахаллуси; исми Муҳаммад Ризо) (тахм. 1760 — Хива

— 19-а.нинг 1-ярми) — ўзбек тилшуноси, шоир. Хива ва Бухоро мадрасаларида таҳсил олиб, араб ва форс тилларини мукаммал ўрганган. Х. «Мунтахаб уллуғот» («Танланган сўзлар», 1799) ва «Зубд уллуғот» («Сара, танлаб олинган сўзлар», 1840) каби илмий лугатлар яратган, лирик шеърлар ёзган. Х.нинг «Мунтахаб уллуғот» асарини шартли равишда «Арабча—форсча—ўзбекча лугат» деб айтиш мумкин, чунки унда асосан Навоий асарларида, шунингдек, Навоийдан олдин ёки кейин ўтган, форс ва туркий тилларда ижод қилган баъзи мумтоз шоирларнинг асарларида учровчи арабча, форсча ва тушунилиши қийин бўлган туркий сўзлар изоҳланган. Бундай сўзларнинг маъносини ойдинлаштириш учун турли услубларда ёзилган туркий ва форсий адабиёт намуналаридан мисоллар келтирилган. Ушбу лугатдан турли касб-хунарларга, ижтимоийиктисодий ва табиий фанларга доир кўплаб сўз ва терминлар ҳам ўрин олган. Шу жиҳатдан «Мунтахаб уллуғот» 18-а. илмий терминологиясини ўранишда муҳим манба қисобланади. Х.нинг 2асари «Зубд уллуғот»да форс, ўзбек тилларидаги тушунилиши қийин сўзларнинг изоҳи берилиб, уларнинг қайси тилга мансублиги кўрсатилган.

Х.нинг 2 шеъри — «Мунтахаб уллуғот»га ва бир мухаммаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик интида сақланаётган (инв. № 1157) баёзга киритилган.

Х. асарларининг 10 дан ортиқ нусхалари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик инти (инв. №275, 427, 428, 1203, 1681, 3852, 4010, 4367), СанктПетербургдаги Шарқшунослик инти (инв. №1818) қўлёзмалар фондида сақланади.

Ад.: Абдуллаев В.А., Хоксор ва Нишотий, Самарқанд, 1960; Шербак А.М., Грамматика староузбекского языка, М.—Л., 1962; Турсунов У., Ўринбоев Б., Ўзбек адабий тили тарихи, Т., 1982.

ХОКУСАЙ Кацусика, Накадзима Тамэкадзу [1760 — Эдо (Токио)

— 1849.18.4] — япон рассоми, Укиёэ йўналишининг йирик намояндаси. Япон гравюрасида манзара жанри асосчиси. Кацукава Сюнсо ва б. усталардан таълим олган (177778). Хитойнинг Мин даври, Кано мактаби рассомлигини ўрганган, «Ўзаллар», «одамлар», манзара жанрларида ижод қилган. 30 мингга яқин гравюра ва расмлар яратган (15 жилдли «Манга» китобида, 181271). Йирик асарларида дадил перспектив самаралар таассуроти қутилмаган ранглар уйғунлиги орқали япон манзараларини ўзига хос образини ярата олган: «Фудзи тоғининг 36 кўриниши» туркуми (1823—29), «Турли вилоятлардаги янги кўприклар» (1827—30), «Турли вилоятлар шаршаралари бўйлаб саёхат» (1827—33), «Фудзи тоғининг 100 кўриниши» (183435) ва б.

Х. асарлари ҳозиргача қизиқиб ўрганилади, кўргазмаларда намоён этилади, расомлар (жумладан, ўзбекистонлик расомлар) ижодига таъсири кузатилади.

ХОЛ — заргарлик буюми; аёллар юзи (пешона ва чаккаси)га тақадиган безак, тақинчок. Мастика (юмшоқ мум) дан кичкина ҳажмда дойра шаклида ясаиб, ҳалланган. Х. юзга қиём ёки асал билан 1 донадан ёпиштирилади; худди шундай шаклдаги булоқи ҳам Х. (холбини) деб аталган. Х. ўтмишда ёмонликдан сақловчи, асрагувчи маъносига эга бўлган; шунинг учун Х. аввал химояловчи, сўнг безак вазифасини бажарган. Бактрия (2-а.), Далварзинтепа (3-а.) ва б.дан топилган пешонасида ясама Х. бўлган ҳайкаллар Х.нинг қадлигидан дарак беради.

ХОЛ — терининг туғма нуксони, айрим хужайраларнинг зўр бериб ўсиши. Томирли, пигментли, сўгалли ва бошқа Х. лар бўлади. Томирли Х. тери томирларининг кенгайишидан вужудга келади. У каттакичик, четлари нотекис, қизғиш ёки кўкимтирқизғиш тусда, усти ғадирбудур, серғовак, шакли ясси, япалоқ ёки тугун-

чали бўлади. Пигментли Х. меланин пигменти бор хужайралардан, тери нервлари қобиғининг хужайраларидан вужудга келади. Х.нинг сони ва катталиги турлича: жигарранг юзаси силлиқ ёки сўгалсимон. Пигментли Х. юзасида кўпинча туклар бўлади. Сўгалли Х. кўнғир тусли сўгаллар кўринишида кўзга ташланади.

Х.ни турли шикастланишлардан ва куёш нуридан сақлаш керак. Пигментация кучайганда ёки камайганда, шунингдек, Х. катталашганда тезда врачга мурожаат қилиш керак.

ХОЛАНГИТ (юн. chole — ўт ва anderon — томир), ангиохолит — ўт йўлларининг яллиғланиши. Х.ни, одатда, ичак таёқчаси ва б. микроблар кўзғатади. Кўпинча холецистит, ўттош касаллиги билан бирга кечади. Инфекция ўт йўлларига ўт пуфаги, меъдаичак йўли, меъда ости безидан ва лимфа, қон орқали тушиши мумкин. Шунингдек, ўт йўли мотор функциясининг бузилиши ёки тош пайдо бўлиб, ўт тўхтаб қолиши ҳам Х.га сабаб бўлади. Х. катарал, йирингли ва некротик бўлиши мумкин. Кечишига кўра, ўткир ва сурункали Х. фаркланади.

Ўткир Х.да беморнинг эти увишиб, вақт вақти билан иситмайди, кўп терлайди, оғзи тахирлашиб, қусади, ўнг қовурға ости оғрийди. Жигари шишиб, териси сарғаяди, кичишади. Сурункали Х. кўпинча ўткир Х.дан сўнг вужудга келиб, белгилари холециститга ўхшайди. Бунда кўз оқлари сарғайиб, ўнг қовурға ости доим оғриб туради, беморни дармонни қуриб, вақт вақти билан эти увишади, тез чарчайди. Кўпинча жигар ва талок шишади. Баъзан Х. оқибатида перитонит, жигар циррози, панкреатит ва б. келиб чиқиши мумкин.

Даво беморнинг умумий аҳволи ва касаллик белгиларига қараб олиб борилади, парhez буюрилади.

ХОЛБОБОЕВ Мансурбек Махкамovich (1958.1.1, Бўз ш.часи) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995).

Андижон педагогика интини тугатган (1980). 1980—2002 й.ларда Бўз туманидаги 18, 11, 22мактабларда кимёбиол. ўқитувчиси.

ХОЛДИНГ, холдинг компания (инг. holding — эгалик) — асосий фаолияти корхоналарнинг акцияларини ўз тасарруфига олиш орқали уларнинг ишини назорат қилиш ва бошқаришдан иборат бўлган компания, бош корхона. Х. таркибда асосий корхона ва шўба корхона ёки бир неча шўба корхоналар мавжуд бўлади. Холдинг компаниянинг ўзи и.ч. фаолияти билан шуғулланмаслиги мумкин, лекин кўп ҳолларда Х.лар акцияларни бошқариш билан бир каторда молиякредит, савдо, транспорт ва б. фаолият турлари соҳасида тадбиркорлик билан шуғулланади. Иш оқилона ташкил этилганда Х. ягона илмийтехника, инвестиция, ташки иқтисодий сиёсатни ўтказиш, айрим хизматларни марказлаштириш имкониятини яратади. Х. бошқа корхоналар акцияларининг пакетларига эгалик қилиш орқали назоратидаги корхоналарнинг директорлар кенгаши, бошқаруви ва б. раҳбар органларига ўзи таклиф этадиган номзодларнинг сайланишини таъминлаш имкониятига эга бўлади. Х.нинг асосий белгиси бир корхона (бош корхона) бошқа корхона ёки корхоналар (шўба корхоналар) томонидан қабул қилинадиган қарорларни назорат қилиш имкониятига эгаллигида. Бир қанча корхоналарни бошқаришнинг Х. шакли уларнинг мустақиллигини бекор қилиш билан бир корхонага бирлаштириш, бир марказга тўлиқ бўйсундириш ва ўзаро фаолиятни мувофиқлаштириш учун тенг ҳуқуқли корхоналар ассоциациясини ташкил этиш ўртасидаги оралиқ шакл ҳисобланади. Ўзининг ташкилийҳуқуқий шаклига кўра, Х., одатда, акциядорлик жамияти қаторига киради. Ўз навбатида, аксарият ҳолларда, Х. акцияларига унинг ўзи назорат қиладиган корхоналар эгалик қилади, бу эса корхоналарнинг манфаатларини ўзаро ва Х. компания манфаатла-

ри билан уйғунлаштириш имкониятини яратади.

Ўзбекистонда 20-а.нинг 90-й.лари ўрталаридан ёқилғи саноатида «Ўзнефтгаз» миллий холдинг компанияси, мебель саноатида «Файз» холдинг компанияси; озиқ-овқат саноатида «Ўзмевасабзавотузумсаноат холдинг» компанияси, кишлоқ хўжалиги машинасозлигида «Ўзкишлоқхўжаликماشхолдинг» компанияси муваффақиятли фаолият олиб боради. Кўп ҳолларда бошқа корхоналар фаолиятини назорат қиладиган (уларнинг акцияларига эгалик қилиш орқали) компаниянинг ўзигина эмас, балки Х. орқали ўзаро боғланган юридик шахслар мажмуи ҳам Х. деб аталади.

ХОЛДОРОВ Олимжон (тахаллуסי Олимжон Ходдор; 1932.18.9, Андижон вилояти Булоқбоши тумани Кулла кишлоғи) — шоир ва ёзувчи, драматург. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1992), проф. (2002). Фарғона пед. интини тугатган (1952). Андижон радиосида муҳаррир (1960), «Коммунист» (1965) ва «Ёш ленинчи» (1966—68) газ.ларида мухбир. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Андижон бўлими бошлиғи (1968—83). Дастлабки шеърлар тўплами — «Арғувон тагида» (1965). Х. «Андижон сулувлари» (1968), «Кафтимдаги тупроқ» (1970), «Ошиқона» (1972), «Андижон баҳори» (1976), «Субҳидам кўшиқлари» (1977), «Қумуш коса» (1979), «Тўёнатўёна» (1982), «Ер фарзанди» (1986), «Сенга интиламани» (1986), «Даврани кенг олинг» (1990), «Кўз тегмасин» (1992) каби тўпламлар муаллифи. Шуниингдек, у «Мен — Андижонман», «Андижон самоси», «Келажакдан бир садо», «Роз», «Карвон қўнғироғи» каби лироэпик асарлар ҳам ёзган. 100 дан ортиқ ғазалларига куйлар басталанган.

Х. драматургия соҳасида ҳам бир қанча асарлар ёзган («Қотил ким», 1992; «Севги афсонаси», 1992; «Анда жон қолди», 1999). Асарларида инсон гўзаллиги, маъ-

навий олами, меҳрмуҳаббат ва садоқат ҳақида баҳс юритилади. Х.нинг сўнги йилларда йирик эпик жанрларга мансуб «Кўнгиш» (1992) қиссаси, «Аросат» (1993), «Миркомилбой» (1998) романлари ва б. асарлари эълон қилинди. Болаларга бағишланган «Боборух» (2000) пьесаси ҳам бор.

Ас: Сайланма, 3 жли, Т., 2001; Пьесалар, Т., 2002.

Ад.: Водий куйчиси, Т., 1992; Олимжон Холдор, Т., 2002.

«ХОЛДОРХОН» — «Гўрўғли» туркумидаги дostonлардан энг йириги. Шеърӣ қисмининг ўзи 11 минг мисрага яқин. Эргаш Жуманбулбул уиадан ёзиб олинган (1927) ва нашр этилган (1972). Дostonда Қрим хони Холдорхоннинг Гўрўғлига ғарази, Гўрўғлининг Қримга бориши ва жангу жадаллардан кейин Холдорхон билан ярашиши, Гўрўғлининг тоғаси Аҳмад Сардорнинг Чамбил элини талашӣ каби воқеалар тасвирланган. Асарда ўз юртини ташки ва ички душманлардан мардларча ҳимоя қилган халқ қаҳрамонлари — Гўрўғли ва унинг 40 йигити (Аваз, Бексара, Аскар, Бердиёр, Ҳасан Кўлбар, Ҳасан Чопсон каби баҳодирлар) шижоати, Юнус пари бошчилигидаги Чамбил аёллари жасорати куйланади. Дoston воқеаҳодисалар кўламининг кенглиги, тасвирнинг бойлиги, наср қисмининг санъаткорона ишланганлиги жиҳатидан ўзига хос роман даражасига кўтарилган.

Ад.: Булбул тароналари, 4ж. Т., 1972.

ХОЛЕРИК (юн. *chole* — сафро, ўт) — мизож турларидан бири (к. Мизож).

ХОЛЕСТЕРИН, холестерол —стеринлар гуруҳига мансуб модда. Биринчи марта ўт тошидан ажратиб олинган. Сувда эримайди, органик эритувчиларда яхши эрийди, рангсиз кристалл. Х. барча тирик организмларда учрайди; Х.нинг кўп қисми нерв ҳамда ёғ тўқималарида, тухум ва сперма ҳужайраларида, жигар-

да (Х. биосинтез қилинади), буйрак усти безларида, ва б.да бўлади. Қон плазмасида Х. юқори ёғ кислоталари (олеин кислота) билан бирга мураккаб эфир ҳолида учрайди. Организмда Х. буйрак усти безлари гормонлари, ўт кислоталар, Д витамини ва б. алмашинувида қатнашади. Одам қонида ўртача 150—200 мг% Х. бўлади. Кўпроқ ёғли овқат истеъмол қиладиган кишиларда Х. миққори кўпаяди, бу ўт тошлари ҳосил бўлишига, қон томирлари деворида Х. тўпланишига ва моддалар алмашинувининг бузилиши ва б.га олиб келади.

ХОЛЕЦИСТИТ (юн. *chole* ўт ва *kystis* — пуфак) — ўт пуфагинант яллиғланиши. Овқат ҳазм қилиш системасининг кенг тарқалган касалликларидан бири. Кўпроқ ўрта ва кекса ёшдаги аёлларда учрайди. Аксарият ўтпгош касаллигида кузатилади. Ўт пуфаги функциясининг бузилиши (дискинезия), унда тош пайдо бўлиб, ўт тўхтаб қолиши, овқатланиш хусусиятига боғлиқ ҳолда ўт таркибининг ўзгариши, кам ҳаракатланиш, сурункали қабзият, ҳомиладорлик, турли хил инфекциялар (ичак таёқчаси, кокклар ва б. касаллик кўзғатувчи микроорганизмларнинг ичак девори ёки қон орқали ўт пуфагига ўтиши натижасида) Х. га сабаб бўлади. Ўткир ва сурункали Х. фарқ қилинади.

Ўткир Х.да ўнг коворға остида жигар соҳасида, баъзан киндик атрофида тўсатдан қаттиқ оғриқ пайдо бўлади. Бемор иситмайди, кўнгли айниб қусади. Оғриқ кўпинча ўнг қўл ва ўнг куракка тарқалади. У зўрайганда бемор бетоқатланиб, ўзини кўйгани жой тополмай қолади. Жигари, ўт пуфаги шишади, кўз оқлари, териси сарғаяди (к. Сарик касаллиги). Сийдик кизғишсариқ рангга киради.

Сурункали Х. кўпинча ўткир Х.дан сўнг, астасекин вужудга келади. Кўп белгилари ўткир Х.га ўхшаш. Сурункали Х. оғриқсиз кечиши ҳам мумкин, баъзан қориннинг юқори қисмида оғирлик сезилади, кўнгиш айнийди, кекирик пайдо

бўлади. Аччиқ ёки ёглиқ қовурма таомлар истеъмол қилинганда касаллик янада зўраяди.

Х.да семириш ва моддалар алмашинуви бузилишининг олдини олиш, қабзиятга йўл қўймаслик, организмдаги инфекция манбалари (чириган тишлар, тонзиллит ва б.)ни даволаш керак.

ХОЛИД ибн ВАЛИД, Холид ибн алВалид (? — 642) — курайшийлардан бўлган ислом саркардаси. Дастлаб Мухаммад (сав)нинг ашаддий рақибларидан бўлиб, айниқса, мусулмонлар жамоаси учун муваффақиятсиз тугаган Ухуд жангида алоҳида хизмат кўрсатган. Бироқ, Расулulloх с.а.в.нинг қариндошлари бўлган Маймунага уйланганларидан сўнг, исломни қабул қилиб мусулмонларнинг энг жасур саркардаларидан бирига айланган. Сурия (Шом)даги Муъта жангидан сўнг у «Сайфуллох» («Аллохнинг қиличи») фахрий номини олган. Пайғамбар вафотларидан кейин сохта пайғамбар Мусайлима издошларини шафқатсиз жазолаган, 633 й. Қодисия жангида форсларни енгган, 635 й. Дамашқни эгаллаган, 636 й. Византия императори Хераклий (Ираклий) қўшинларини Ярмук жангида енгиб, Фаластин ва Сурия (Шом)ни забт қилган. Хумс ш.да вафот этган.

ХОЛИД РАСУЛ (асл номи Расулов Холид) (1911.20.6 — Тошкент — 1991.11.3) — адабиётшунос, шоир ва драматург. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1991), филол. фанлари дри (1972). Тошкентдаги ишчилар ф-тини (1932), Маданий қурилиш интини (1934), Тил ва адабиёт инти аспирантурасини (1937) тугатган. Республика газ. ва жур. ларида ишлаган (1931—49). Пед. фанлари и.т. инти илмий ходими (194143; 194750), Адабиёт музейи илмий ходими (1950—54) ва директори (1955—57), Тил ва адабиёт инти сектор мудири (1957—67). 1967 й.дан Адабиёт музейи, 1978 й.дан Ўзбекистон ФА Қўлэмалар инти

бўлим мудири. Илк шеърый тўгшами — «Қалб қўшиғи» (1931). «Райхон» (1938) ва «Тарас» (1939) дostonлари муаллифи. Шеърларида табиат манзаралари, инсон ички кечинмалари, ўзбек халқининг фидокорона меҳнати улуғланган. Бастакор И. Хамроев билан ҳамкорликда «Шоирнинг орзуси» мусикали драмасини яратган (1962).

Х.Р. Фуркат ижодининг илк тадқиқотчиси ҳисобланади: «Зокиржон Фуркат ижоди» (1954), «Фуркат» монографиялари, Фуркат асарлари 2 жилдлиги (1991; нашрга тайёрловчи ва ҳатот) ва б. Фольклоршунос сифатида «Ўзбек халқ эртаклари» (1960, 2 ж.ли),

«Балогардон» ва «Муродхон» дostonларини (1965) нашр эттирган. «Катталар алифбоси» (195258; 1964), «Ваган адабиёти» (1950—55), «Ўзбек адабиёти тарихи» (1962) дарслиklarининг муаллифларидан. «Қозоқ шеърыйати антологияси»ни ўзбек тилига таржима қилган.

Ас: Ҳаёт илхомлари, Т., 1949; Бахтнашъаси, Т., 1960; Инсон мадҳи, Т., 1968; Ўзбек эпик шеърыйатида халқчиллик (18—19-а.нинг 1-ярми), Т., 1973.

Ад.:Имомхўжаев Т., Холид Расул ижоди, Т., 1973.

ХОЛИЗМ (юн. holos — яхлит, бутун) («яхлитлик фалсафаси») — дунёни ижодий эволюция нағижаси деб қаровчи таълимот; бунга кўра, эволюция номоддий «яхлитлик омили» билан йўлга солиб турилади. Х. асосчиси — жан. африкалик Я. Сметс (1870—1950).

ХОЛИН — В гуруҳига мансуб витаминлар. Гўшт, твoрог, пишлок, соя дуккаги, қарам, исмалоқ ва б. масалликларда бўлади. Овқатда Х. бўлмаса, жигарни ёғ босади, буйрак ва қон яратувчи аъзолар зарарланади (яна қ. Витаминлар).

ХОЛИН-ЭСТЕРАЗА — носпецифик ацетилхолинэстераза; ацетилхолинни сирка кислота ва холинга парчалайдиган фермент. Қон зардобиди ва эритроцит-

ларда, турли ҳайвон ва одам тўқималари (айниқса, нерв)да топилган. Кобра илони заҳарида кўп. Организмда парасимпатик нерв толалари қўзғалганда ҳосил бўлади.

ХОЛИСЛАР — жиноят процессида иштирок этувчилардан бири, Ўзбекистон Республикаси ЖПКга кўра, Х. суриштирувчи, терговчи, прокурор томонидан тергов ҳаракати ёки бошқа ҳаракатлар ўтказилганлигини, уни ўтказиш жараёни ва натижаларини тасдиқлаш учун чақирилади. Улар ишининг оқибатидан манфаатдор шахс бўлмаслиги лозим. Тергов ҳаракатини бошлашдан олдин Х.га уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тушунтирилади. Бу ҳуқуқ ва мажбуриятлар Ўзбекистон Республикаси ЖПКда кўрсатилган (74модда). Дастлабки терговда тингув ўтказиш, кўздан кечириш, гувоҳлантириш, тергов эксперименти ўтказиш, таниб олиш учун кўрсатиш, кўрсатувни ҳодиса юз берган жойда текшириш, эксперимент тадқиқотини ўтказиш учун намуналар олиш, мурдани эксгумация қилиш кабилар камида 2 нафар холис иштирокида амалга оширилади. Х.ни ишга жалб қилиш далилларни тиклашда катта аҳамиятга эга.

ХОЛИҚИЙ Муҳаммаджон (1890, Қўқон — 1938.18.11, Бухоро вилояти) — маърифатпарвар педагог. Қўқон ва Бухоро мадрасаларда ўқиган. 1910 й. ўз уйида янги усул мактабини очган ва болаларни ўқитган; шоир Чархий шу мактабда ўқиган. 1917 й. Қўқондаги «Таълими маориф» («Маориф тарқатиш») жадидлар ташкилотига саркоғиб бўлган. 1917—26 й.ларда Қўқондаги дорилмуаллимин (1920 й.дан таълимтарбия техникуми)да ҳуснихат, она тили ва адабиётдан даре берган; дорилмуаллиминда ёзувчи Абдулла Қаҳҳор, акад.лар Т. Зоҳидов, Ж. Саидов ўқиган. Айни пайтда 1918—28 й.ларда Қўқондаги 11мактабда ўқитувчи. 1929—30 й.ларда ва 1937 й.дан миллатчиликда айбланиб, ҳибсда бўлган. Турмада вафот этган. 1913 й.дан

жадид мағбуотида илммаърифатга доир мақолаларини эълон қилган. «Туркий алифбо» дарслиги (1916), «Жумхурият нима?» (1917) рисоласи муаллифи.

ХОЛИҚОВ Низомиддин (1939.1.9, Андижон) — график рассом, Ўзбекистон халқ рассоми (2001). Львов полиграфия интини тугатган (1967). 1967 й.дан Гафур Ғулом номидаги нашриётда рассом — бадий муҳаррир (1967—78; 1969—71 йларда бош рассом), 1978 й.дан Андижон «Рассом» ижодий ктида рассом (1981—83 йлар раҳбар). Тошкент театр ва рассомлик санъати интида педагог (1972—73). Х. линогравюра, ксилография, литография, офорт, монотипияда ижод қилади, асарларида тасвирий шакл ва бадий мазмун уйғунлигига эришади. Халқ оғзаки ижоди намуналаридан «Гулпарни», «Ойжамол», «Гулшанбоғ» каби дostonлар, ўзбек мумтоз адабиёти («Садди Искандарий», Алишер Навоий; «Сайланма», Муқимий ва б.) ҳамда ўзбек адабиёти («Нурли чўққилар», А. Қаҳҳор; «Чинор», Асқад Мухтор ва б.)дан чоп этилган китобларни бадий безадни.

Кейинги йилларда мойбўёк рангтасвирида самарали ижод қилмоқда («Баҳор», «Нуронийлар», «Хунармандчилик», «Ёшлик», «Алпомиш», «Уммон», «Ҳарорат» ва б.); портретларида инсон руҳияти теран ифодаланган («Миртемир», «Муҳаммад Али», «Бригадир», «Она» ва б.).

ХОЛЛ (инг. Holl) — жамоатхона, даҳлиз; Европада илк ўрта асрда баланд том билан беркитилган жой. Бу жойда инглизсаксон қабилаларининг аъзолари йиғилган, кейинчалик инглиз турар жойларининг жамоатхонасига айланган. Замонавий жамоат бинолари (мас, театр, ётоқхона, меҳмонхоналар)да дам олиш ёки бирор шахсни кутиш, суҳбатлашиш мақсадида фойдаланилади (улар диван, кресло, телевизор кабилар билан жиҳозланади, хона гуллари қўйилади).

ХОЛЛИ (Holley) Роберт Уильям (1922.28.1, Эрбана, Иллинойс штати, АҚШ) — америкалик биокимёгар. Иллинойс штати университетини тугатган (1942). Корнелл университетининг турли илмий марказларида, Дю Вино лаб. да (1943—47), кишлоқ хўжалик тажриба стясида (1948—57), ўсимликлар, тупроқ ва ўғитлар лаб.да (1957—64), молекуляр биол. ва биокимё бўлимида (1965—66), Солка интида ишлаган (1966 й.дан). Нуклеин кталар тузилишини ўрганган. Аланиннинг ташувчи РНК сида нуклеотидларнинг тўлиқ кетмакетлигини биринчи бўлиб аниқлаган. Нобель мукофоти лауреати (1968, М. У. Ниренберг ва Х. Г. Корана билан ҳамкорликда).

ХОЛМАТОВ Аҳмаджон Алимович (1948.22.3, Янгикўрғон ш.часи) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (2002). Кубань университетини тугатган (1972). 1973 й.дан Янгикурғон туманидаги 16мактабда рус тили ва адабиёти ўқитувчиси, 1978—94 йларда 1 ва 50мактабларда, 1994 й.дан лицей-интернатда чақирққача ёшларни тайёрлаш ўқитувчиси.

ХОЛМАТОВ Ниёзали (1947.20.2, Кўрғонтепа тумани) — миниатюрachi рассом, Ўзбекистон БА акад. (1997), Ўзбекистон халқустаси (2000). Москва бадий саноат билим юртини тугатган (миниатюра бўйича, 1973). Х. иш фаолиятини Москва бадий гравюра корхонасининг тажриба лаб.да бошлади (1973—80), 1980 й.дан «Усто» бирлашмаси қошидаги мактабда мутахассислар тайёрлаш билан шуғулланади; Ўзбекистон БА нинг акад.котиби (1998—99), Бехзод номидаги миллий рассомлик ва дизайн интида педагог. Х. бир нечта жамоат биноларини махобатли асарлар билан беади. Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асари ва б. бадий асарларга миниатюралар туркумларини яратди.

Х. асарлари республика ва халқаро кўрғазмалар (Германия ва б.)да на-

мойиш этилган, музейлар ва хусусий тўпламларда сакланади.

ХОЛМАТОВ Ҳамид Холматович (1923.4.5, Қозоғистон Республикаси Жамбул вилояти) — провизор олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1977), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган тиббиёт ходими (1983). Фармацевтика фанлари дри (1976), проф. (1976). Тошкент фармацевтика интини тугатгач (1944), шу инт фармакогнозия кафедрасида аспирант (1944—47), ассистент (1947—57), доцент (1957—76), айна вақтда инт декани (1953—59), ўқув ва илмий ишлар бўйича проректор (195970), ректор (197085); 1985 й.дан фармакогнозия кафедраси проф. Илмий ишлари, асосан, Ўзбекистон халқ табобатида қўлланиладиган, хусусан, Ибн Сино ишлаган доривор ўсимликларни фармакогностик ўрганиш ва тиббиётга тадбиқ этишдан иборат.

Ас: Фармакогнозия Т., 1995.

ХОЛМИРЗАЕВ Шукур (1940.24.3, Бойсун тумани) — Ўзбекистон халқ, ёзувчиси (1991). Тошкент университетининг журналистика ф-тини тугатган (1963). «Ёш гвардия» нашриётида муҳаррир (1963—67), Муқимий номидаги мусикали драма театрида адабий эмакдош (1967—69), «Гулистон» (1969—75) ва «Шарқ юлдузи» (1978—80) жур.ларида адабий ходим, бўлим мудир.

Х.нинг дастлабки ҳикоя ва очерклари 1958 й.дан нашр этила бошлаган. Х. ижодининг илк давридаёқ ҳикоя билан бир қаторда қисса жанрида ҳам калам тебратиб, «Оқ отли» (1962), «Тўлқинлар» (1963), «Ун саккизга қирмаган ким бор?» (1965) қиссаларини яратди. Бу асарлар 60-й.лардаги ўзбек қиссаларининг энг яхши намуналаридан бўлиб қолди. Ёзувчининг шу даврда ёзган ҳикоялари кейинчалик «Олис юлдузлар остида» (1971), «Ҳаёт абадий» (1974),

«Оғир тош кўчса...» (1980), «Йўллар, йўлдошлар» (1984), «Бодом кишда гул-

лади» (1986), «Тоғларга қор тушди» (1987) сингари тўпламларидан ўрин олди. Х.нинг хикоя ва қиссаларида, бир томондан, ёшлик ва талабалик йилларининг ўзига хос романтикаси ифодаланган бўлса, иккинчи томондан, ёзувчи туғилиб ўсган Бойсун туманида яшовчи турфа табиатли кишилар ҳаёти, жамиятда ва улар руҳий оламида кечган кураш ва ўзгаришлар ўзининг бадиий талқинини топди. Кейинчалик Бойсун ва бойсунликлар ҳаёти Х. ижодининг асосий мавзуси даражасига кўтарилиб, ёзувчи ижодида реалистик тасвирнинг устувор йўналишга айланишида муҳим омил бўлди. Х. воқеликдаги мураккаб ҳаётий жараёнлар ва кишиларнинг зиддиятлардан иборат руҳий оламини кашф эта боргани сайин унинг дастлабки хикоя ва қиссаларидаги романтик пафос энди ўз ўрнини реализмга бўшатиб берди ва ёзувчининг ўзбек адабиётига «шафқатсиз реализм» унсурларини олиб киришига имконият яратди. Х. 80—90-й.ларда яратган асарларида мазкур даврдаги жамият ва халқ ҳаётининг чуқур бадиий таҳлилини берди.

Х. «Сўнгги бекат» (1976), «Қил кўприк» (1984), «Йўловчи» (1987), «Олабўжи» (1992), «Динозавр» (Китоб, 1996) сингари романларини ёзди. Х.нинг «Сўнгги бекат», «Йўловчи» ва «Олабўжи» романларида шўро жамиятининг 70—80-й.ларга келиб ичдан емирила бошлагани ёрқин бадиий образлар орқали акс эттирилди. Бу романларда кўтарилган ижтимоий масала ёзувчининг «Динозавр» романида ўзининг янгича бадиий талқинини топди. Шўро давлатининг халқпарвар давлат эканига, у олиб борган ички ва ташқи сиёсат халқ ва мамлакат манфаатига хизмат қилувчи сиёсат эканига астойдил ишонган кишининг ҳаёти ва руҳий оламидаги зиддиятлар кураши тасвири мазкур романнинг марказида туради.

Х. ёзувчилар орасида биринчилардан бўлиб ўзбек халқи тарихининг «босмачилик ҳаракати» деб атаб келинган дав-

рини ўргана бошлади. Ёзувчининг «Қил кўприк» романи ва «Қора камар» (1987) пьесасида шу мавзу ўз ифодасини топди. Уларда адашган кишилар фожиаси образларда ёрқин гавдалантирилган. Х. пьесаси асосида Аброр Ҳидоятлов номидаги Ёшлар театрида сахналаштирилган «Қора камар» спектакли ёш авлодда тарихий ўтмишга янгича ёндашиш майлининг пайдо бўлишида муҳим роль ўйнади. Х.нинг ўзбек хотинқизларининг шўро давридаги фожиали тақдирига бағишланган «Зиёфат» пьесаси ҳам Ёшлар театрида сахналаштирилган (1990).

Х. сўнгги йилларда Ш. Бурхонов, Б. Зокиров, Р. Чориев, Шухрат, О. Ёкубов, Ў. Умарбеков, А. Орипов, М. Қўшжонов сингари таниқли адабиёт ва санъат намоянадалари ҳақида эсселар ва адабийтанкидий мақолалар ёзди.

Х. — роман жанрида бир қатор асарлар ёзгани ва бу асарлар шу давр ўзбек романаислиги тарихида муайян ўринга эга бўлишига қарамай, аввало хикоянавис. У ўз хикояларида А. Қодирий, А. Қаҳҳор каби ўзбек ёзувчиларининг энг яхши анъаналарини давом эттириш билан бирга ўзбек хикоянаислигини рус ва Европа ёзувчиларининг бадиий тажрибалари билан ҳам бойитди. Х.нинг энг яхши хикоялари қахрамон образининг янги ва ёрқинлиги, композициясининг ўзига хослиги, қахрамонлар тилининг рангбаранглиги билан ажралиб туради.

Ас: Сайланма [3ж.], 1—2ж.лар, Т., 200405.

Ад.: Каримов Х., Шукур Холмирзаев, Т., 1999; Тавалдиев Г. Н., Шукур Холмирзаев ҳаёти ва ижодий йўли, Т., 2001; Дониёрова Ш., Ижодкор вауслугуб, Т., 2004.

Наим Каримов.

ХОЛМУРОДОВ Асқар Ғаниевич (1939.10.5, Яккабоғ тумани — 1997.16.1, Тошкент) — биотехнолог олим. Ўзбекистон ФА акад. (1989), биол. фанлари дри (1976), проф. (1980). Ўрта Осиё университетини тугатган (1960), Украина ФА Биокимё интида аспирант (1961—

64), кичик ва катта илмий ходим, бўлим бошлиғи (1965—86), Ўзбекистон ФА Микробиология инти директори (1986 й.дан), Ўзбекистон ФА Президиуми бош илмий котиби (1988—90), вицепрезиденти (1990 й.дан). Илмий ишлари ҳайвон организми ҳужайраларида витаминлар ва коферментлар алмашинувига оид. «Корник» деб аталадиган биологик препаратни кашф этган. Х. биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутата. Олий Мажлисининг Фан, таълим, маданият ва спорт масалалари қўмитаси раиси (1995—1997).

Ас: Экспериментальная витаминология (в соавторстве), Минск, 1979; Мембранный транспорт коферментных витаминов и коферментов (в соавторстве), Киев, 1982.

ХОЛОВА Муҳиба Собировна (1952. 2.11. Когон тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Бухоро педагогика интини тугатган (1979). 1973 й.дан Когон туманидаги 10мактабда бошланғич синф ўқитувчиси. «Тестлар тўплами» ва «Диктантлар тўплами»ни тuzган.

ХОЛОДИЛЬНИК (рус.) к. Советкич.

ХОЛЧАЁН — ЮнонБактрия ва кушонлар даври маданиятига оид ёдгорликлар мажмуаси (мил. ав. 4— мил.5-а.). Сурхондарё вилоятининг Денов тумани худудида жойлашган. Бир неча тепалик (Хонақоҳтепа, Қорабоғтепа, Маслаҳаттепа ва б.)дан иборат. Санъатшунослик интининг Г.А.Пугаченкова раҳбарлигидаги археологиясанъат экспедицияси ўрганган (1959—63). Хонақоҳтепадан мил. ав. 2—1-а.ларга оид ҳукмдор саройи қолдиғи топилган. Бино тўғри тўртбурчак шаклда, майд. 35x26 м бўлиб, марказий фасади (олд томони) тўрт устунли очик айвон (16,5x7 м)дан иборат. Ёғоч устунлар оҳақтошдан ишланган тақкурсига ўрнаштирилган. Айвондан катта залга (17,6x6,1 м) ўтилган.

Зал деворлари ости бўйлаб кенг супа ясалган. Бино фундамента квадрат шаклдаги хомғишлардан ишланган, ғишларнинг сиртига турли шаклдаги тамғалар бошилган. Бино бир қаватли, усти текис қилиб ёпилган бўлиб, ташқи қалинлиги 2,2 м, баъзи жойларда 4 м га етган. Зал ва айвон деворларининг пастки қисмида деворий сурат излари топилган, юқори қисмига эса ҳайкалчалар ишланган. Г.А. Пугаченкованинг тахминига кўра, сарой юечжи қабиаларидан бирининг жабғуси Герайга тегишли бўлган. Сарой хоналаридан кўплаб пайконлар, олтиндан ишланган йирик кўкрак нишонаси, олтин тақинчоклар, ипак парчаси, қимматбаҳо тош мунчоқ ва гемма парчалари, шиша идишлар, темир қилич, шунингдек, турли қадахлар, сопол идишлар, от минган чавандоз ҳайкалчалари топилган. Х. мажмуасига қирувчи Қорабоғтепанинг атрофи мудофаа девори (қалинлиги асосида 8 м га етган) билан ўралган. Тепада ҳаёт мил. 3-а. бошигача давом этганлиги ҳақида Васудева I тангалари гувоҳлик беради. Умуман, Х.дан 50 дан ортик турли асрларга оид тангалар топилган. Уларнинг энг қадимгиси ЮнонБактрия подшоларидан Деметрий (мил. ав. 200 й.) кумуш тангаси, Гелиокл (мил. ав. 156—140 й.) тетрадрахмаси, Кушон подшоларидан Кадфиз I, Кадфиз II, Канишка, Хувишка, Васудева I ва Васудева II тангалари бўлиб, улар нафақат Жан. Бактрия, балки Шим. Бактрия худудларида ҳам кенг тарқалган. Х. деворий суратларида узум ғужуми, япроқлар, улар орасида осилиб турган қандайдир думалоқ мевалар, гуллар тасвири ўрин олган. Шунингдек, ўзаро композицион уйғунликда бўлган одамлар образлари, юнон худолари ёхуд олий ҳукмдорнинг маҳобатли суратлари учрайди. Деворий суратлар орасида айниқса икки эркак ва бир аёл тасвири кишини ўзига тортади. Биринчи суратда эркак кишининг оғзигача қисми туширилган боши тасвирланган. Унда ўспирин йигитнинг қалта тўлқинсимон сочлари ва қора кўзлари, думалоқ ияги, ярим ой

шаклида чизилган қора қошлари, қирра буруни кўзга ташланади. Бу суратда туб жойли бактриялик акс этган. Аммо, иккинчи суратда думалоқ бошли, сочлари устара билан қирилган, олтин исирға таққан қулоғи четида қокили бор, бодом қовоқли турк тасвирланган. Аёл кишининг сурати яхши сақланмаган. Унинг бош қисмидан қора сочлари ва камалаксимон қошларигина қолган.

Х. саройи айвон ва бош зали деворларининг юқори қисмида, бал. 2 м ли панно устига ишланган пирамон (фриз)да деворга ёпиштирилган қабартма ҳайкаллар мажмуаси бўлган. Улар орасида Герай ва унинг уруғига тегишли персонажлар тасвири кўп учрайди. Герай сакларни Қад. Бактриядан жан.га суриб чиқарган 5 юечжи қабиласидан бири — гуйшуан қабила жамоасининг сардори. Унинг номи билан пул зарб этилганлиги гуйшуанларни қолган қабилалар ичида иқтисодий жиҳатдан қудратли бўлганлигидан далолат беради.

Зал жан. деворида чавандозлари билан елиб кетаётган 6 та от ҳайкаллари (қизил, оқ ва қора рангли) тасвирланган. Отларнинг асбобанжомларига қараганда, бу турдаги отлар енгил кавалерияда хизмат қилган. Бу деворда оғир кавалерияга мўлжалланган отларнинг ҳайкаллари ҳам учрайди. Улар металлдан ишланган ҳимоя қалқонига ўралган. Бундай типдаги отлар расми Васудева I тангаларида

ҳам учрайди. Бу илк қушонлар қўшинининг қурилиши ва таркиби ҳақида гувоҳлик беради.

Ад.: Пугаченкова Г.А., Халчаян. К проблеме художественной культуры СевернойБактрии, Т., 1966; Пугаченкова А., Ртвеладзе Э.В., Северная Бактрия — Тохаристан, Очерки истории и культуры, Т., 1990; Ртвеладзе Э.А., Великий шелковый путь, Т., 1999.

Аҳмадали Аскарлов.

ХОЛЬБЕЙН, Гольбейн (Holbein) Ханс Кичкина (тахм. 1497/98, Аугсбург — 1543 й.нинг 7.10 ёки 29.11, Лондон)

— немис рассоми ва графиги; Уйғониш даврининг йирик вакили. Отаси рассом Ханс Х. Каттадан таълим олган. 1515—26 й.лар Базелда, 1526—32 й.лар Англияда ишлаган, 1536 й.дан кирои Генрих VIII саройида рассом. Х. санъати инглиз ва Ғарб. Европа портрети ривожига кучли таъсир кўрсатган. Базелда диний мавзуларда асарлар яратган («Жонсиз Исо», 1521 ва б.), инсонпарварларнинг ички қадрияти ва маънавий қудратини ифодаловчи портретлар («Эразм Роттердамский», 1523, Лувр ва б.), портрет расмлар, иллюстрациялар (Эразм Роттердамскийнинг «Тентаклик мактови» асарига, 1515 ва б.) ишлаган, жамоат биноларини беаган. «Ўлим қиёфалари» (1524—26, «Ўлим рақслари» номи билан машҳур) туркум расмларида Буюк хоч уруши воқеаларини мажозий шаклда акс эттирган. Инглиз инсонпарварлари билан ишлаган даврда психологик ўткир ва аниқ, рангтаъсир («Астроном Николос Кратцер», 1528, Лувр ва б.) ва графика («Томас Мор», қалам, қумир, сангина, 1527, Виндзор қасрида ва б.) портретлари юзага келди. Х. замондошларининг ўзига хос хусусиятларини синчиклаб кузатади ҳамда уларнинг қиёфаларини аниқ тасвирлайди: савдогар Г. Гисце (1532, БерлинДалем картиналар галереясида), француз элчиси Ш. Морстт (тахм. 1534 35, Дрезден картиналар галереясида), инглиз кироличаси Жейн Сеймур (1536—37, Вена санъат тарихи музейида) қабиларнинг машҳур портретлари шулар жумласидан; «Темирсарой» (1541—43, Лондон) ва б. деворий расмларни ишлади.

Х. ижоди жаҳон портрет ва Уйғониш даври бадиий маданиятининг чўққисидир.

ХОЛҚЎЗИЕВ Муродилла Нурматович (1899.27.5., Тўрақўрғон тумани — 1966.22.2, Самарқанд) — анатом. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1959), тиббиёт фанлари дри (1944), проф. (1949). Қозон тиббиёт интини ту-

гатгач (1931), шу инт нормал анатомия кафедрасида аспирант (193135), ассистент (193542), доцент (1942—45). 1948 й.дан СамГИ нормал анатомия кафедрасининг мудири. Илмий ишлари анатомиянинг турли масалалари, нерв системасининг морфологиясига оид.

ХОМ АШЁ — конлардан олинган фойдали қазилмалар ва б. табиий ресурслар, улардан ишлаб чиқарилган ва яна ишлов талаб этадиган маҳсулотлар. Кенг маънода Х.а. меҳнат таъсирида ўзгарган ва янада ишланиши лозим бўлган меҳнат предметинн англатади. И.ч. жараёнида Х.а.дан тайёр маҳсулот ёки ярим фабрикат пайдо бўлади. Х.а.нинг жами хилма-хил кўринишлари келиб чиқишига кўра саноат ва к.х. хом ашёсига бўлинади. Саноат Х.а.си, ўз навбатида, минерал ва сунъий Х.а.га бўлинади. Ишлатилишига кўра, минерал Х.а. ёқилғиэнергетика (нефть, табиий газ, кумир, уран, ёнувчи сланецлар), металлургия (қора, рангли, нодир ва асл металлур рудалари), конкимё (агрономия рудалари, барий, кальций фторид, олтингургурт), техника (олмос, графит, слюда), курилиш материаллари (цемент, керамика) и.ч. Х.а.лари ва б.га бўлинади. Сунъий Х.а.га синтетик смолалар, пластмассалар, синтетик каучук, сунъий тери, синтетик ювиш воситалари ва б. киради. Қишлоқ хўжалиги Х.а.си ва ўрмон хўжалиги, балиқ овлаш ва тайёрлов тармоғининг ишлов берилмаган (хом) маҳсулотлари ўсимлик Х.а.си (дон ва техника экинлари, ёғоч, ёввойи ва шифобахш ўсимликлар) ва ҳайвонот Х.а.си (гўшт, балиқ, сут, тери, жун) га бўлинади. Айрим саноат тармоқларида Х.а.ани бирламчи (металлургияда рудалар, қоғоз саноатида целлюлоза) ва иккиламчи (металл парчалари, макулатура) турларга бўлиш муҳим амалий аҳамиятга эга. Иккиламчи хом ашёдш тўғри фойдаланиш ижтимоий меҳнатни тежашни таъминлайди. Бирламчи Х.а.ни комплекс қайта ишлаш саноатнинг Х.а. базасини кенгайтириш ва иктисодий самарадорлигини

оширишда муҳим манба ҳисобланади.

ХОМТОК — Токни парвариш қилиш усулларида бири; кузги ва баҳорги ток кесишнинг давоми. Х. қилинган ток ҳаво, ёруғлик ва қуёш нуридан тўла фойдаланади, касалликка кам чалинади; новда ва мевалари яхши ривожланади, пишиб етилади, ҳосил кўпаяди.

Ток, асосан, 2 марта Х. қилинади. Биринчи Х. ток шўра чиқариб, ҳосилли ва ҳосилсиз новдалар фарқлана бошлагандан гуллагунга қадар («шўра хомток»), иккинчи Х. ток гуллаб, ғўралар мошдек бўлганда («ғўра хомток») қилинади. Шўра хомтоқда кундадан ўсиб чиққан бақувват новдалардан 3—4 таси қолдирилиб (улар қариган зангларни ёшартиришда фойдаланилади), қолганлари кесиб ташланади, эндигина гулга кираётган ҳосилли новдаларнинг учини чилпиш ҳосилдорликни ва ҳосил сифатини оширади (новдалар вақтинчалик ўсишдан тўхтаб, озик моддалар шўра ва гулларнинг ривожланишига сарф бўлади). «Ғўра хомток» да биринчи Х.дан қолган ҳосилсиз, ортиқча зич ва ноўрин ўсган, асосий новдалар ва шу йилги новданинг қўлтиғидан ўсиб чиққан бачки новдалар олиб ташланади.

Х. ни ўтказиш ток нави, агротехника тадбирлари, обхаво ва ер шароитларига боғлиқ. Кучли ўсувчи ток навлари Х. қилинганда ортиқча новдалар олиниб, сийраклаштирилади. Ток ўртача ўсиб, ҳосил яхши бўлса, новдалари тараб боғлаб қўйилади. Суёт ўсган токнинг барг ва новдалари оз бўлиб, уларни ортиқча сийраклаштириш ҳосилни офтобдан зарарланишга олиб келиши мумкин. Х.да барглари кўплаб ва палапартиш юлиб ташлаш ярамайди. Чунки, барг сийраклашеа, ҳосилли новдаларга озик моддаларнинг келиши сусаяди, юлинган барг қўлтиғидаги куртак зарарланади. Х.дан кейин қоддирилган новдалар тезда нам чипта билан бағазларга боғланади, акс ҳолда улар салгина шамолда ҳам сишиб кетади.

Жамолиддин Файзиев.

ХОН — туркий ва мўғул халқлари ҳукмдорлари унвони. Дастлаб қабила сардори, кейинчалик олий ҳукмдорни аниқлаган. Салжукилар ва хоразмшоҳлар даврида Х. вилоят, шаҳар ҳокими ёхуд даражасига кура амир ёки малик лавозимларига нисбатан юқори ҳисобланган, айтилганда, мамлакат бошлиғи султonga тобе бўлган туркий бошлиқни билдирган. Х. арелон, буғра сингари сўзлар билан бириктириб қорахонийлар давлати ҳукмдорларини аниқлаган. Мўғул империясига асос солган Темучин «Чингизхон» унвонини қабул қилган. Империя ҳудудида ташкил топган улус ҳукмдорлари ҳам Х. деб номланган. Чингизхон вафотидан сўнг, салтанат тахтига ўтирган чингизийларга қон унвони берилган. Мўғул ҳукмдорлиги даврида Эронда номусулмон ҳукмдорлар Х., мусулмон ҳукмдорлар эса, султон деб аталган. Темурийларда Чингизхон сулоласига дахлдор шахслар Х. унвони билан юритилган. Шайбонийларда Х. ҳукмдор ёки тахт ворисини, султон эса шахзодани ифодалаган. Сафавийлар даврида Х. унвони вилоят бошлиқлари — амирларга берилган ва улар ўз рутбаларига кўра, Зтабақали зодагонлар сифатида эътироф этилган.

Айтилган вақтда Х. Эрон ва Афғонистоннинг турли кўчманчи ва ярим кўчманчи қабилалари орасида қабила ёки уруғ сардори унвони тарзида шухрат топган. Қўқон ва Хива хонлиги ҳукмдорлари ҳам ўзларини Х. деб аташган. Бу ном уларнинг чингизийлар билан қариндошлик ришталари мавжудлигига ҳам ишора ҳисобланган. Қожарлар давлатида (19-а.) турли даражадаги ҳарбий ва маъмурий амалдорлар, Ҳиндистондаги мусулмон давлатларида турли мартабадаги мансабдорлар ҳам Х. деб юритилган.

Ад.: Бартольд В. В., Сочинения, т.2., ч. 1, М., 1963; Дадабаев Х., Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных памятниках XIXIV вв., Т., 1991.

ХОНА (арифметикада) — ўнли санок системасида ёзилган натурал сонда қатнашган рақамлар ўрни. Мас, 7816 — тўрт хонали сон. 6871679123 сонидан 9 рақами чапдан 7хонада турибди дейилади. Натурал сон учун ҳар бир хона ўз номига эга: ўнгдан 1 хона «бирлар», 2хона «ўнлар», 3—хона «юзлар», 4— хона «минлар», 7—хона «миллионлар», 10— хона «миллиардлар» хонаси дейилади.

ХОНА (муסיқада) — ўзбек, тожик, уйғур мумтоз (мақом ва б.) чоғлу куйларида мунтазам ўзгарувчан ва ривожланиб боровчи тузилманинг ифодаси. Х.лар воситаси билан куй шаклан кенгайди ва мазмунан бойиб боради. Х.лар куйнинг ўзгармасдан такрорланувчи бозғўй тузилмасига уланади. Куйларнинг бошланишидаги асосий тузилмаси сархона, кейин келадиган бўлағи миёнхона деб аталади (яна қ. Хат, Миёнхат).

ХОНАБАЗМ — ўзбек халқ рақсининг тури; базмнинг уй ичида ўтказилувчи шакли. Кичик даврага мўлжалланган бўлиб, кўпинча якка раққос ёки раққоса санъатини намойиш этишга қаратилган, қўл, елка, кўкрак, бел ҳаракатлари, мимика воситалари, нигоҳлар, жилвалар кенг ишлатиладиган рақслар туркуми Х. (баъзан «кичик ўйин») деб аталади. Улар орасида ялла, лапар ва байтлар билан ижро этилувчи лирик, характерли, кулгили ўйинлар кўп учраган. Ҳукмдорларнинг қасрларида уюштирилган базмларда рақслардан ташқари куй тингланган, ашула айтилган, шеърхонлик, бадиҳагўйлик бўйича мусобақалар ўтказилган, кўзбоғловчилар, найрангбозлар томоша берган ва х.к. 20-а.да Х. рақсларидан баъзилари қайта ишланиб, сахнага олиб чиқилди. Муҳиддин Қориёқубов раҳбарлигидаги этнографик ансамблда тикланиб, ижро этилган «Ойижон», «Қорасоч укам», «Олмача анор», «Ҳилийла ёрим», «Чилвир соч» каби лапарўйинлар шулар жумласидан.

Ад.:Авдеева Л. А., Ўзбек миллий рақси тарихидан, Т., 2001.

Мухсин Қодиров.

ХОНАЗАРОВ Абдушукур Абдухалилович (1939.3.1, Бўстонлиқ тумани Сойлиқ қишлоғи) — ўрмоншунос муҳандис олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1989), к. х. фанлари д-ри (1984), проф. (1995). Ўзбекистон Қишлоқ хўжалиги ФА акад. (1991). Тошкент қишлоқ хўжалиги интини тугатган (1962). Ўрта Осиё ўрмон хўжалиги и.т. интида кичик, катта илмий ходим, тоғ мелиорацияси бўлими мудири (1968—85; 1978—79 й.ларда Афғонистонда ўрмон хўжалиги бўйича маслаҳатчи), шу инт директори (1985—90), «Ўзбекўрмон» ўрмон хўжалиги и.ч. бишламаси бош директори (1990—91), Ўзбекистон Республикаси Ўрмон хўжалиги давлат қўмитаси раиси (1991—2000), Ўзбекистон ўрмон хўжалиги инти директори (2001—2004), 2004 й. дек. дан Ўзбекистон Қишлоқ ва сув хўжалиги вазири ўринбосари — Ўзбекистон к.х. илмий.ч. маркази бош директори, айни пайтда Тошкент аграр университети ўрмончилик ва ўрмон мелиорацияси кафедраси мудири (1995 й.дан).

Илмий ишлари тоғ ён бағирларида тупроқ эрозияси, сел ходисалари ва уларга қарши кураш, ўрмон мелиорацияси, ёнғоқ мевали ва тез ўсувчи дарахтлар саноат плантацияларини барпо этиш, экология муаммоларига бағишланган. Ўрмончилик бўйича дарсликлар ва ўқув қўлланмалари яратган. Ас: Эрозия почв и мелиорация в горах, М., 1983; Горная мелиорация, М., 1993; Ўрмоншунослик, Т., 2001; Ўзбекистонда ўрмонзорлар барпо қилиш асослари, Т., 2002; Ихота дарахтзорлари ва дехқончилик, Т., 2002.

ХОНАЗАРОВ Қўчқор Хоназарович (1922.27.1, Тошкент) — файласуф олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1982), фалсафа фанлари дри (1963), проф. (1967). 2-жаҳон уруши катнашчиси

(1942—44). Москва халқаро муносабатлар интини тугатган (1950), КПСС МК хузуридаги Марксизмленинизм инти (1953—59; 1971—1980), Ўзбекистон ФА Фалсафа ва ҳуқуқ инти (1959—63)да катта илмий ходим, Ўзбекистон ФА фалсафа кафедраси мудири (1964), Тил ва адабиёт инти директори (1964—71), Фалсафа ва ҳуқуқ инти директори (1980—86), бўлим мудири (1995—98). Ўзбек совет энциклопедияси бош муҳаррири (1986—88). Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университетида кафедра мудири (1993-95; 1998-2003).

Илмий фаолияти миллий ва жаҳон тиллари муносабатлари, миллий муносабатлар, маънавият, мафкура, маданият масалаларига бағишланган. «Меҳнат шухрати» ордени (2002), «Шухрат» медали (1995) билан мукофотланган.

Ас: Мустақиллик ва ёшларни байналмилал руҳда тарбиялаш, Т., 1997; Интернациональное воспитание молодежи в условиях независимости, Т., 1998; Мустақиллик ва Ўзбекистонда миллий муносабатлар, Т., 2001; Развитие национальных отношений в Узбекистане, Т., 2001.

ХОНАКИ МУШУКЛАР - мушуклар уруғига мансуб уй хайвони. 50 дан ортиқ зоти бор. Х.м. ёввойи мушукнинг Шим. Африка, Урта денгиз мушуги (ливия мушуги) кенжа туридан келиб чиққан. Эшитиш, кўриш, туйғу органлари яхши ривожланган, хидни итларга нисбатан кучсизроқ сёзади. 7—9 ойда вояга етади, бўғозлик даври 9 ҳафта, 4—6, баъзан 10 тагача бола туғади, 13—18 й. умр кўради. Яқин вақтгача мушуклар Қад. Мисрда хонақиллаштирилганлиги тахмин қилинар эди. Чунки бу мамлакатда мушуклар илохийлаштирилган ва улар мўмиёлаб кўмилган. Ҳозир Х.м.нинг суяк қолдиқлари Кавказ ва Олд Осиё худудларида бронза ва хатто неолит давларида аҳоли яшаган жойлардаги қатламлардан ҳам топилган. Х.м. зотлари бир-биридан, асосан, жун ва думининг

ХОНАТЛАС — абрбанди усулида безаб тайёрланадиган шойи мато; к. Атлас.

ХОНАҚОҲ — катта бино ёки унинг асосий хонаси: 1) диний меъморий иншоотлар (маежид, Мадраса ва б.)даги катта хона (зал), зиёратчилар учун қурилган жамоатхонапар, хужралар ҳам шундай аталади; 2) суфийлар машғулотларини ўтказишга мўлжалланган катта хона ва унинг атрофига қурилган хужралардан иборат меъморий маскан; 3) маҳалла, қишлоқ масжидларининг томи (ёпмаси) гумбазли ёки текис бўлган кишки қисми.

Х., одатда, мурабба ёки тўртбурчак тархли бўлиб, бир неча кириш эшигига эга бўлган. Мужассамотида, айниқса, очиқ муҳитда марказийликка мойиллик сезилади. Асосий кириш эшиги анъанавий усулда баланд пештокли қилиб қурилган, эшиклар тобадонига ёғоч панжаралар ўрнатилган, ичи оддий, равокли, тоқчали, меҳроби серҳашам безатилган. Бинолар таркибидаги Х. мақбара бўлган ёки тунга ўхшаш вазифани бажарган (мас, Тошкент ш.даги Бароқхон мадрасасидати Суюнчхўжа мақбараси, Абулқосим мадрасасидаги Мўйи муборак Х. ва б.). Маҳалла маежидлари Х. и гумбаз томли қилиб қурилса ҳам, айвонининг шифти текис бўлган. Кўп ҳолатларда Х. ҳам, айвон ҳам бир хил тўсинли қилиб қурилган. Йирик Х.лар амалий безак санъати намуналари (ганч ва ёғоч ўймакорлиги, наққошлик ва б.) билан жозибадор безатилган (Бухородаги Хўжа Зайнуддин, Чор Бакр, Қосим Шайх Х.лари диққатга сазовор). Х. махсус бино сифатида Ўрта Осиёда Амир Темур даврида ҳам маълум бўлган, 16-а.дан кенг миқёсда қурила бошлаган. Вақт ўтиши билан Х.нинг вазифаси ўзгариб борган, сўнгги ўрта асрларга келиб Х. дарвишлар зикру самоъ қиладиган масканга айлана бошлаган.

ХОНБАНДИ — қад. сув омбори (10-а.). Ҳоз. Жиззах вилояти Фориш

тумани марказидан 12—15 км шим.да, Пасттоғ дараси ичига қурилган. Х. Нурота тоғидан оқиб чиқадиган Осмонсой ва Илончисойтгт сел сувларини жамғариб, ёзда экинларни суғориш учун барпо этилган. Х. тўғони гранит тошлар ва сувга чидамли махсус қоришмалардан ишланган. Тўғоннинг бал. 15,25 м, узунлиги устки қисмида 51,57 м, асосида 24,35 м. Х.нинг уз. 1,5 км, эни тўғон олдида 52 м, дара оғзида 200 м га ва сув сифими эса 1 млн. 600 минг м³ га тенг бўлган. Х. туфайли Қизилқумнинг Мирзачўл билан туташган чегарасида тахм. 1,5 минг га ер майдони ўзлаштирилган. Сув омборидан 6 км шим.да мустаҳкам работ қад кўтарган, унинг харобалари Калтепа деб юритилади. Калтепада олиб борилган археологик текширишлар бу кичик воҳанинг 10-а. да обод этилиб, 12-а. охириларигача ҳаёт давом этганини аниқлаб берди. Сувни чиқариш учун Х. иншоотининг ғарбий чеккасида 9 та қувур ўрнатилган. Улар оқиб чиқадиган сувнинг динамик таъсирига қарши конуссимон қилиб ишланган.

Х. тўғоннинг математик ўлчовларига қараганда уни бино қилган 10-а. ирригаторлари мазкур иншоотни қуришда тўғон олдида тўпланадиган 16 м чуқурликдаги сувнинг вертикал босим кучини ҳамда иншоотни ағдарувчи горизонтал кучни аниқ муҳандислик ҳисоби асосида белгилаб чиққанлар. Шунинг учун ҳам Х. тўғонининг асоси юқори қисмига нисбатан 4 барабар қилиб ишланган (қалинлиги остида 8 м, юқорисида 2 м га тенг). Тўғон махсус лойиҳа асосида бино қилинган.

Ад.: Хусанхўжаев З. Х., Гидротехника иншоотлари, Т., 1968; Муҳаммаджонов А. Р., Қадимги сув иншоотлари тарихидан, Т., 1968; Муҳаммаджонов А. Р., Ўзбекистоннинг қадимги гидротехника иншоотлари, Т., 1997.

ХОНГУЛ, бухоро буғуси (*Cervus elaphus bactrianus*) — буғулар оиласи жуфт туёқлилар туркумига мансуб сут эмизувчи ҳайвон. Танаси 78—86 см, бўйи

(яғринидан) 56—60 см, огирлиги 75—100 кг. Тўқ кулранг, елкасида қорамтир йўллари бор. Шохлари бутокли. Илгари Амударё, Сирдарё ва Орол денгизи сохилларидаги қамишзор ва тўқайларда тарқалган эди. Ҳоз. фақат Амударё воҳасидаги кўриқхоналарда яшайди. Сувда яхши сузади. Ўсимликлар билан озикданади. Урчиш даврида урғочи ва эркаклари бирга пода бўлиб юради. Сент.—окт.да жуфтлашади. Апр.—майда болалайди. 2—3 ёшда жинсий вояга етади. Овлаш тақикланган. Х. сони камайиб кетганлиги сабабли Табиат ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи Қизил рўйхатига ва Ўзбекистон Республикаси Қизил китоби-га киритилган.

ХОНГХА, Сонгкой (хитойча Юань-цзян), Қизил дарё — Хитой ва Вьетнамдаги дарё. Уз. 1183 км, ҳавзасининг майд. 158 минг км². Юньнан тоғлигидан бошланиб, асосан, тоғлардан оқади. Қуйи оқимида Бакбо текислигидан оқиб, Бакбо (Тонкий) қўлтиғига дельта ҳосил қилиб қуйилади. Ўртача сув сарфи 3800 м³/сек. Сув режими муссонли, ёзда тошади. Тошқинларнинг олдини олиш мақсадида қирғоқлари дамбалар билан тўсилган. Сувидан суғоришда кенг фойдаланилади. Ёзда денгиз кемалари Ханой ш.гача (қуйилиш еридан 175 км) бора олади. Дарё сувида жуда кўп қизил рангдаги оқизиклар оқиб келади (дарё номи шундан). Х. бўйида Хэкоу, Лаокай, Йенбай, Ханой ва б. шаҳарлар, дельтасида Хайфон денгиз порти жойлашган.

ХОНДАМ КАНАЛИ - Тошкент вилоятидаги йирик ва мураккаб гидротехника иншооти, 1928—32 йилларда қурилган. Чапқирғоқ Қорасув каналининг 3 км дан сув олиш иншооти ёрдамида сув олади. Дастлабки уз. 49 км. 1970 й.дан кейин амалга оширилган реконструкция натижасида қайта қазилди, унинг уз. 77,5 км га етказилди, канал кенгайтирилди, трассаси узайтирилди ва бош қисмидаги

ҳисобий сув сарфи 23 м³/сек. ни ташкил этди. Канал трассаси мураккаб рельефни тоғ олди текисликлардан ўтгани боис унинг кўп қисми қазма (чук. 25 м гача) ва кўтарма (бал. 30 м гача) ўзандан иборат. Канал тубининг кенглиги 2—4 м, деворларининг қиялиги 1,75 м га тенг. Канал ўзанига фильтрацияга қарши 15 см қалинликдаги бетон тўшама ётқизилган. Унинг ўнг қирғоғида 7 м энликда инспекция йўли қурилган. Каналда кўп сонли гидротехника иншоотлари барпо этилган: унинг 28 км да 15 м баландлиқдаги шаршара, Паркентсой, Қизилсой, Самсарасойлар билан кесишган жойларда дюкерлар қурилган, 10 га яқин йирик кўприклар, 5 та йирик сув чиқаргич, 2 та сув тўсгич, 4 та сув ташлагич барпо этилган. Трассанинг охири Хўжабаланд канали б,н туташтирилган. Канал ўнг қирғоғидаги 15 минг гектарга яқин экинзорни суғориш имкониятига эга.

ХОНДАМИР Ғиёсиддин Муҳаммад ибн Хожа Ҳумомуддин ибн Хожа Жалолиддин Муҳаммад ибн Бурхониддин Муҳаммад Шерозий (1473—76, Ҳирот — 1534, Манду; Дехлида дафн этилган) — тарихчи. Она томондан Мирхондининг набираси ва шогирди. Отаси теурийлардан Султон Махмуд мирзонинг вазири бўлган. 10 ёшида Навоийнинг кутубхонасида кутубхоначи, 1498 й. мудар. 1503 й.дан Балхда Бадиуззамон Мирзо саройида хизмат қилган. 1507—10 й.ларда Шим. Афғонистонда (Башт қишлоғида) адабий ижод билан шуғулланган. 1510 й. Х. Ҳиротга қайтиб келган. 1528 й. Х. Ҳиндистонга, бобурийлар пойтахти Аграга, яъни Бобур хузурига борган ва 1529 й. Бобурнинг Бенгалия ва Ганг дарёси соҳили томон қилган юришида қатнашган. Бобур вафотидан сўнг Х. унинг вориси Ҳумоюн билан ҳарбий юришларда иштирок этган. Айни вақтда у «Ҳумоюннома» асарини ёзади. Бу хизмати эвазига унга «Амир улмуаррихин» унвони берилган. Ҳумоюн билан ҳарбий юришдан қайтиб келаётганда ва-

фот этган. Васиятига биноан, Дехлидаги машхур қабристонга, шоир Хусрав Дехлавий (1253—1325) ёнига дафн этилган. X. 13 та асар ёзган, бизгача 8 таси етиб келган; «Маъосир улмулук» («Ҳамаср подшоҳдарнинг тарихи») (1498—99); Алишер Навоийга бағишланган: «Хулосат улахбор фи баён улахвол улахёр» («Хайрли кишилар аҳволини баён этиш борасида хабарлар хулосаси») (1498—1500) ва «Мақорим улахлоқ» («Олийжаноб хулқдар») (1501); «Дастур улвузаро» («Вазирлар учун қўлланма») (1500—01); «Номаи номи» («Атоқли номалар») ёки «Иншои Ғиёсиддин», «Иншои Ғиёсий» (1522—23); Мирхонднинг «Равзат усафо» асарига X. томонидан қўшилган илова — 7жилд ва «Географик қўшимча» (1522—23); «Ҳабиб уссияр фи ахбор афрод улбашар» («Инсон зоти хабарлари ва дўстнинг таржимаи ҳоли») (1520—24); «Хумоюннома» (1534).

X.нинг қолган 5 та асарининг номлари маълум ҳолос: «Осор улмулук валанбий» («Подшоҳ ва пайғамбарлар ҳақида ҳикоялар») (1524—25); «Ахбор улахёр» («Яхши инсонлар ҳақида хабарлар»); «Мунтахаби тарихи Вассоф» («Вассоф тарихидан сайланма»); «Жавоҳир улахбор» («Хабарлар гавҳарлари»); «Ғаройиб уласрор» («Қизиқарли сирлар»). Навоийнинг маълумотига кура, X. «Накий» тахаллуси билан шеърлар ёзган. X.нинг 3 жилдли «Ҳабиб уссияр фи ахбор афрод улбашар» асарининг 1 ва 2жилди Туркистондаги хонлар, Чингизхон ва унинг авлодларининг тарихи ҳақида, 3жилдида эса, 15-а.нинг 90-й.ларида Мовароуннахр ва Хуросондаги темирйилар ўргасидаги ўзаро курашлар, Шайбонийхон босқини ҳақида бирмунча маълумотлар бор. X. Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон тарихига оид муҳим асарлар яратган ва бу билан жаҳон маданияти хазинасига муносиб ҳисса қўшган.

Дилором Юсупова.

ХОНДИЗА ПОЛИМЕТАЛЛ РУДА КОНИ — Сурхондарё вилоятидаги кон.

Ҳисор тоғларининг жан.ғарбий қисмида, Денов ш.дан 90 км нарида жойлашган. Вулканоген жинслардаги колчеданполиметалл саноатгенетик типга мансуб. Конда 1968—74 й.ларда муфассал разведка ишлари олиб борилган. Конни Т. Ш. Шоёкубов очган. X.п.р. к. вулканотектоник структурада жойлашган бўлиб, асосан, андезитдацитриолит таркибли куйи карбон тоғ жинсларидан тузилган. Интрузив тоғ жинсларидан гранитпорфир, габброгранит, габбродиорит, диабазпорфир, адамелит ва лампрофирлар мавжуд. Кондаги энг кагга руда тўплами визе ярусининг зой (C,t—V), ва вахшивар (C,v2S) свита ётқизикларида (конгломерат, қумтош, алевролит ва риолитли туфлар) жойлашган. Асосий рудалашув зонаси бир-бирига яқин жойлашган, 10—20 м дан 120—150 м гача бўлган қатламсимон ва линзасимон таналардан иборат бўлиб, ялпи брекчиясимон ҳамда холхолсимон рудалар мажмуасидан иборат. Полиметалл рудалар, асосан, галенит, сфалерит, халькопирит минералларидан ташкил топган. Оз миқдорда пирит, кварц, серицит, доломит, хлорид ҳам учрайди. Рудада асосий элементлар (Zn, Pb, Si) дан ташқари, саноат аҳамиятига эга Au, Ag, Cd, Se, Fe ва б. бор. X.п.р.к.да кўрғошин — 703,8 минг т (рудадаги таркиби 2,99%), рух — 1503,8 минг т (6,39%), мис 173,1 минг т (0,85%), қумуш — 2333,3 т (114,3%), олтин — 7064 кг (0,35 г/т), селен — 128 т (0,00068%), кадмий, индий ва б.нинг захиралари аниқланган. X.п.р.к.ни ўзлаштириш 2005 й.дан қўшма корхона ташкил қилиш йўли билан амалга ошириш мўлжалланган.

ХОНДРИТ (юн. chondros — донача) — тош метеоритларнинг энг кўп тарқалган тури. X. барча тош метеоритларнинг қарийб 90% ини ташкил қилади. X.нинг асосий хоссаси — майда доначали массада жойлашган майда шарсимон жисмлар — хондраларнинг мавжудлиги, таркибида 13% га яқин никелли темир доначалари борлиги.

ХОНЗОДА БЕГИМ, Севинбека (? — 1411.3.11, Тус) — Хоразм маликаларидан бири. Ўзбекхоннинг набираси. Х.б. номи билан машхур бўлган.

1374 й. Х.б. иззатиқром билан Самарқандга келтирилган ва Жаҳонгир Мирзога никоҳлаб берилган. Уларнинг никоҳидан Муҳаммад Султон Мирзо туғилган. 1376 й. Жаҳонгир Мирзо вафотидан сўнг Х.б. Амир Темурнинг Зўғли Мироншоҳ никоҳига кирган (1383). Мироншоҳдан Халил Султон Мирзо дунёга келган. Х.б. ўткир зеҳнли, ақлфаросатли ҳамда тадбиркорлиги туфайли Амир Темур эътиборини қозонган. 1407 й.да Х.б. Маккатулло зиёратига кетган. Зиёратдан қайтгач, Абдураззоқ Самарқандийнинг маълумотига қараганда ўғли, Халил Султон Мирзонинг ўлиmidан бир неча кун илгари вафот этган.

Ад.: Низомиддин Шомий, Зафарнома, Т., 1996; Рюи Гонзалес де Клавихо, Дневник путешествия в Самарканд к двору Темура (1403—1406), М., 1990; Файзиев Т., Темурийлар шажараси, Т., 1995.

ХОНЗОДА БЕГИМ (1478, Андижон — 1544, Кобулҳақ) — Фарғона вилояти ҳокими темурий Умаршайх Мирзонинг кизи. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг опаси. Онаси Қутлуғ Нигор хоним Тошкент ҳукмдори, чингизий Юнусхоннинг Эсон Давлатбегимдан туғилган иккинчи кизи эди. 1501 й.да катта кўшин билан Самарқандни 5 ой мобайнида муҳосара қилган Шайбонийхон сулҳ эвазига Х.б.ни ўзига хотинликка сўрайди. Х.б. Шайбонийхон никоҳига қиради ва ундан Хуррамшоҳ номи ўғил кўради. Отаси Балх вилоятини кейинчалик унга беради. 1510 й. Марвда Шайбонийхон ҳалок бўлгандан кейин Х.б. Қундузда турган укаси Бобур ҳузурига 10 йиллик айрилиқдан сўнг қайтиб келади. 1512 й. Хуррамшоҳ дунёдан ўтади. Х.б. ўзининг ақлидроки ва тадбиркорлиги туфайли сарой аҳли орасида юксак ҳурмат ва эъзозга сазовор бўлади. Х.б. Кобулҳақ мавзеида

вафот этади. Уч ойдан кейин унинг хоки Кобулга келтириб, Бобур макбарасига дафн қилинади.

Ад. Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Бобурнома, Т., 1960; Файзиев Т., Темурийлар шажараси, Т., 1995.

ХОНИАРА — Соломон Оролла-ри давлати пойтахти. Гуадалканал ода жойлашган. Аҳолиси 44 минг киши (1998). Тинч океanning Маржон денгизи соҳилидаги порт (четга копра, музлатилган балик, кокос, мойлар чиқарилади). Шаҳар агрофида кокос пальмаси плантациялари бор.

ХОНИЙ — ўрта асрларда Ўрта Осиёда подшоҳ, хон ва султонлар тарафидан элчиларга, мударрис ва илми толибларга уларнинг маоши учун вақт-вақти билан бериб туриладиган пул инъоми. Бу инъом олувчиларнинг мартабаларига қараб берилган.

ХОНИНГЛАШ (инг. hone — чархлаш) — деталларнинг ички цилиндрлик сиртларини майин тишли узунчоқ (думалок, тўртбурчак) абразив асбоб (жилвир чивик) билан ишлаб силликлаш (пардозлаш). Сиртга ишлов бериш учун абразив асбоб Х. каллаги (хон)га маҳкамлаб қўйилади, каллак эса Х. станогининг шпинделига ўрнатилади. Х. станогининг вертикал, горизонтал ва қия; бир ва кўп шпинделли; универсал, ярим автоматик ва автоматик турлари бор. Х. асбобининг асосий (айланма) ҳаракати алоҳида электр двигатели ёки гидротурбина билан, детални суриб туриш ҳаракати (тўғри чиқиқли, илгариламақайтма ҳаракат) гидроюритма билан амалга оширилади. Станокда абразив асбобни радиал тарзда ҳаракатлантирадиган механизм ҳам бўлади. Х. пайтида абразив асбоб ишлов бериладиган сиртга сиқилиб туради, Х. каллаги айланма ва тўғри ёки илгариланма қайтма ҳаракат қилади. Х. деталнинг ички сиртига ишлов беришнинг охириги (пардозлаш) операцияси ҳисобланади.

Мас, автомобиль двигатели цилиндрлар блокига ишлов беришда Х. операцияси-дан фойдаланилади.

ХОНКЕЛДИЕВ Карим (1912.9.5, Андижон — 1977.18.8, Гулистон, Тошкентда дафн этилган) — Ўзбекистон халқ артисти (1964). 1934—58 й.лар Андижон театрида, 1958—77 й.лар Тошкент ёш томошабинлар театрида актёр. Франц Моор (Ф. Шиллер, «Қароқчилар»), Мавлон (А. Қаҳҳор, «Шоҳи сўзана»), Илҳом (Б. Раҳмонов, «Юрак сирлари»), Завкий (С. Абдулла, «Муқимий»), Холмат (Ҳамза, «Бой ила хизматчи»), Жевакин (Н. Гоголь, «Уйланиш») каби образларни Андижон театри сахнасида яратди. Қахрамонлар хусусиятини, ижтимоий муҳит билан муносабатларини ҳаётий ва реал тасвирлай олувчи ўзига хос актёрлардан. «Мусо Жалил» (Н. Исамбет) да Борман, «Шум бола»да Ҳожибобо каби турли характердаги роллар ижро этиб, актёрлик маҳоратининг янги кираларини намойиш этди. 1959 й.дан Тошкент телевидениесида «Юлдузча», 1962—77 й.лар «Оталар сўзи ақлнинг кўзи» кўрсатувларини олиб борган.

ХОНКЕНДИ (1990-й.лар бошигача Степанакерт) — шаҳар, Озарбайжон Республикаси таркибидаги Тоғли Қорабоғ маркази. Т.й. станцияси. Аҳолиси 55,2 минг киши (1990-й.лар ўргалари). Енгил (ипак кти, пойабзал, гилам, тикувчилик фкалари) ва озик-овқат (сут, гўшт ктлари, вино заводдари) саноатлари ривожланган. Асфальтбетон, электртехника, қ.х. машиналари заводлари, қурилиш материаллари кти, мебель фкаси бор. Педагогика инти, театр, тарихийўлкашунослик музейи мавжуд.

ХОНОБОД (1972—91 й.ларда Советобод) — Андижон вилоятидаги шаҳар (1972 й.дан). Қорадарёнинг ўнг соҳилида. Т.й. станцияси (Ҳонобод). Вилоятнинг шарқида жойлашган. Вилоят маркази (Андижон ш.) дан 80 км. Аҳолиси 35,9

минг киши (2004).

Кўкон хонлиги даврида бу худуд «Бешкапа» деб юритилган. Маҳаллий ривоятга кўра, Кўкон хонлари Х. атрофидаги тўқайзорларга келиб шикор уюштириб дам олишни хуш кўрганлар. Шу боис бу худуд ободонлаштирилган (шаҳар номи шундан). 1969 й. Қорадарёда Андижон сув омбори қурилишининг бошланиши билан Х.да аҳоли сони кўпайди. Шаҳарда «Сув қурилиш жиҳозлари», «Андижон ГЭС», «Электроника», «Тарандуитель» корхоналари, 2 автокорхона, «ХонБугда», «ЎзКОЖИ», «Андижонкабель» кўшма корхоналари фаолият кўрсатади. Алоқа уйи, «Хотира майдони», 2-жаҳон уруши қурбонлари хотирасига бағишланган ёдгорлик, Алишер Навоий ва Бобур номидаги маданият ва истироҳат боғлари, Фозилмонота зиёратгоҳи, ракс ва кулги майдони мавжуд.

«Андижон сув омбори» музейи, 6 кутубхона, 4 касб-хунар (саноат, маиший хизмат, компьютер, пед.) коллежи ишлаб турибди. Марказий касалхона, болалар поликлиникаси, туғруқхона ва б. тиббий муассасалар (200 ўрин) аҳолига хизмат кўрсатади. Тез тиббий ёрдам бўлими, Султонобод, Хидирша қишлоқ врачлик пунктлари бор. Шаҳар худудидан маҳаллий аҳамиятдаги Андижон — Хонобод автотрассаси ва Ўш — Бишкек халқаро автомобиль тракти ўтган.

ХОНОБОДТЕПА — шаҳар харобаси (мил. 6—13-а. боши — 16—17-а.лар). Тошкент ш. жан.да Чирчиқ дарёсининг ўнг соҳилида, дарёдан 0,5 км нарида жойлашган. Ўтган асрнинг 30—60-й.ларида М. Е.Массон, В.М.Массон, Ю. Ф. Буряков; 1971—75 й.ларда Тошкент археология экспедициям (В. А. Булатова, Л. Г. Брусенко, Л. Л. Ртвеладзе, Э. В. Ртвеладзе, М. И. Филанович) текширган. Х. ёдгорлиги квадрат (530x500 м) шаклда. Майдони тахм. 30 га. У кенг хандақ билан ўралган арк ва шахристондан иборат. 6-а.да истехкомсиз кичик қишлоқ шаклида кад кўтарган. Х. 7-а. ўргаларида 4 бур-

чагида миноралари бор мустаҳкамланган калин девор билан ўралган шаҳарга айланган. Шаҳар ичида муҳташам бинолар, уйжойлар, майдон ва бозор жойлашган. 8-а.нинг 1-ярмида вайронага айланиб, 9—12-а.ларда ҳаёт тикланган. 13-а. бошида мўғуллар томонидан вайрон этилган. Узоқ вақт вайроналикдан сўнг, 15—16-а.ларда шаҳар қайта тикланиб, мустаҳкам девори янги арк (104x80 м) бино қилинган. Шаҳар харобасидан 8-а.нинг 1-ярмига оид тангалар (Чоч ҳокими Тарнабчанинг силовсин тасвириги тангаси, Усрушона хркими Сагачурий II, Сугд ихшиди Тургар (738—750), турк хокони Элтегин тангалари) ва аббосийларнинг мис фулусларидан иборат хазина; шунингдек, қопқоғида куш боши ва соқолли кекса киши тасвиридаги ўймакор нақшли остодонлар, бука бошли сирланган қадах, 6—12-а.ларга оид сирсиз ва сирланган сопол идишлар топилган.

ЛА.Филанович М. И., Ташкент. Зарождение и развитие города и городской культуры, Т., 1983; Мукминова Р. Г., Филанович М. И., Ташкент на перекрестке истории, Т., 2001; Мухаммаджонов А., Қадимги Тошкент, Т.,

2002.

Абдулаҳад Мухаммаджонов.

ХОНСЮ, Хондо — Япония архипелагидаги энг катта орол, Япон денгизи билан Тинч океан оралиғида. Майд. 230,4 минг км² (атрофидаги ороллар билан бирга 231 минг км²), уз. 1400 км дан зиёд. Оролда мамлакат ахрлисининг тахм. 80% яшайди. Рельефи, асосан, тоғли. Оролнинг марказий қисмини йирик тоғ тизмалари (Оу, Хида, Кисо, Акаиси) эгаллаган. Вулкан кўп, Фудзияма вулкани Япониядаги энг баланд чўкки (3776 м). Тезтез кучли зилзила бўлиб туради. Соҳил қисми камбар текислик. Олтингургурт, кўрғошин, рух, нефть, газ конлари бор. Иклими муссонли, океан иклими, шим.да мўътадил, жан.да субтропик. Кузда тайфунлар бўлади. Дарёлари киска, серостона, гидроэнергия захирасига

бой. Энг катта кўли — Бива. Тоғлар кенг баргли ўрмонлар билан қрпланган, жан.да субтропик доим яшил ва игна баргли ўрмонлар бор. Миллий боғлар ташкил этилган. Х. — Япониянинг икгисодий жиҳатдан энг ривожланган худуди. Текисликларда аҳоли зич, деҳқончилик ривожланган. Йирик шаҳарлари: Токио, Осака, Нагоя, Киото, Йокохома, Кобе. Хўжалиги ҳақида Япония мақоласига қ.

ХОНТАНГРИ — Марказий Тяньпан тоғларидаги чўкки. Қирғизистон худудининг энг шарқий чеккасида, бал. 6995 м. Пирамида шаклида. Палеозой ёшидаги мрамар ва мрамарлашган оҳақтошдан ташкил топган. Чўкқини 1857 й.да П. П. СемёновТяньшанский Х. деб атаган; унгача қирғизча Қантоо, яъни Хонтоғ деб аталар эди. Илк ўрта асрдан маълум бўлган ҳақиқий Хонтангри чўкқиси жан.роқда Қақшал тизмасида бўлиб, Ғалаба чўкқиси деб аталади (7439 м). Х.га.Т. Погребецкий 1931 й. 1 сент.да биринчи марта чиққан. Ён бағирлари тик ва қор билан қопланганлиги сабабли қор кўчкилари бўлиб туради.

ХОНТАХТА — рўзғор буюми; ерда — палос, гиламга солинган кўрпача устида ўтириб оқватланишда фойдаланилади. Х., асосан, тўртбурчак, доира шаклида (баъзан кўп қиррали) калта оёқли қилиб ишланади. Ёғочдан (баъзан устки қисми юпка пластмасса қоплаб) ясалади. Халқ усталари (ўймакор ва наққошлар) 5, 6, 8 қиррали Х.лар ясаб, уларни нафис ислимий нақшлар бн безатиб амалий санъат асарига айлантирган хиллари республика музейлари ва хусусий тўпламларда сақланади.

ХОНТАХТА ТИЗМАСИ - Ҳисор тоғ тизмасининг жан.ғарбий тармоқларидан бири. Жан. ва жан.ғарбда Катта Ўрадарё, шим., шим. шарқ ва шарққа 60 км дан зиёд масофага чўзилган. Ўртача бал. 1500—2500 м, энг баланд жойи 2938 м. Сувайирғич қисми текисланган юзалар-

дан иборат. Ён бағирлари жан. ва шарқий қисмида Катта Ўрадарё ўзанидан деярлик кўтарилган, шим.ғарбий ён бағри эса бир оз нишаб. Этагида адирлар билан туташиб кетган ва кўплаб дарёлар (Лангар, Катта Ўрадарёнинг чап ирмоқлари) билан зич ва чуқур кесилган. Х.т. антиклиналь структурадир. Унинг сувайирғич қисми палеозой даври етқиқликларидан ташкил топган. Тизманинг ён бағирларида юра, бўр ва палеоген оҳақтошлари, гипсли гиллар, мергель, кумтош, конгломератлар тарқалган. Дарёлар кўп қисмида чуқур даралар ҳосил қилган. Оҳақтошлар тарқалган худудида карст (карст ғори, воронка ва каррлари) ҳамда куэста рельеф шакллари ҳосил бўлган. Иқлими курук, ёгингарчилик асосан, қиш ва баҳорда бўлади. Кўнғир ва жигарранг тупроқларда арчазорлар, бутазор ва б. ўсимликлар тарқалган. Яйлов сифатида фойдаланилади.

ХОНТЎРАЕВ Турғунбой Анорбоевич (1935.31.12, Андижон вилоят Асака ш.) — Ўзбекистон халқ артисти (1988). Тошкент театр ва рассомлик санъати интени тугатган (1957). 1954 й.дан Ҳамза театри (ҳоз. Ўзбек миллий академик драма театри) актёри. «Қутлуғ кон» (Ойбек) спектаклидаги Миршаб образи билан ўз фаолиятини бошлаган. Кичик ролларни ҳам маромига етказиб ижро этиш, қаҳрамонининг ички ва ташқи кечинмаларини атрофлича очишга уриниш, улар орқали улкан бадиийфалсафий умумлашмалар мужассам эта олиш Х. ижодига ҳосдир. Идрис (М. Диб, «Жазоир — менинг Ватаним»), Гўрков (У. Шекспир, «Ҳамлет»), Сайёр (О. Ёқубов, «Юрак ёнмоғи керак»), Миллер (Ф. Шиллер, «Макр ва муҳаббат»), Шоқирбой (Б. Авазов, «Фуркат»), Боқижон (Р. Бобожон, «Тоға жиянлар»), Сейдизо (М. Карору, «Ўғирланган умр»), Сайфикори (Ф. Мусажонов, «Оқ кабутар»), Бобо Кайфий (М. Шайхзода, «Мирзо Улуғбек»), Маймандий (Уйғун, «Абу Райхон Беруний»), Мусулмонқул (И. Султон, Абдул-

ла Қодирийнинг «ўтган кунлари») ва б. унинг театрда яратган энг яхши образларидан.

ХОНҚА — Хоразм вилояти Хонқа тумани&tm шаҳарча (1981 й.дан), туман маркази. Амударёдан 6 км ғарбда, вилоят маркази (Урганч ш.)дан 12 км шарқда жойлашган. Т.й. станцияси. Аҳолиси 35,9 минг киши (2004). Шаҳарча тарихий адабиётларда Сафардиз номи билан тилга олинади. 13-а.да мўғуллар томонидан вайрон этилганидан сўнг бу ерда масжиднинг биргина хонақоҳи сақланиб қолган. Я. Фуломовнинг таърифича, Х.нинг номи (Хонақоҳ— Хонақо —Хонқа) шундан келиб чиққан. Х.да 1890 й.да рус савдогарлари томонидан пахта тозалаш заводи қурилган. Х.да ҳафтада 2 марта бозор бўлган.

Шаҳарчада пахта тозалаш заводи, «Хонқа гуруч», «Дон маҳсулотлари» ктлари, Ўзбекистон — Италия «Мева» консервалаш қўшма корхонаси ва б. бор. Савдо тижорат дўконлари, дехқон бозори, 40 маиший хизмат кўрсатиш шохбчаси ишлаб турибди. 15 умумий таълим мактаби, 4 касб-хунар коллежи, 3 маданият уйи, 8 кутубхона, маданият ва истироҳат боғи аҳолига хизмат кўрсатади. Стадион, 40 спорт майдончаси, спорт зали ва б. спорт иншоотлари, марказий касалхона, поликлиника, дорихона ва б. тиббий муассасалар мавжуд. Х.дан Урганч, Тўрткўл, Боғот, Ҳазорасп ва б. шаҳар ва шаҳарчаларга автобуслар қатнайди, Урганч—Тошкент поезди ўтади.

Меъморий ёдгорликлардан Сайд ота жоме масжиди (1766, 1912, 1989 й.ларда таъмирланган) ва мақбараси сақланган. 17—19-а.ларда Х.дан Диловархўжа, Андалиб, Исломхўжа, Иброҳимхўжа, Ҳожи Муҳаммад Аминаддин ўғли каби машхур кишилар етишиб чиққан.

Комил Нуржонов.

ХОНҚА ТУМАНИ, Хоразм вилоятидатн туман. 1926 й. 29 сент. да ташкил этилган. 1962 й. 24 дек.да

Янгиариктуманигақўшилган. 1973 й. 26дек. да қайта тузилган. Туман виллоятнинг шим.ғарбий ва ғарбий қисмида Урганч тумани, жан.ғарбда Хива ва Янгиарик туманлари, жан. ва жан.шарқда Богот туманлари билан чегарадош. Майд. 0,43 минг км². Аҳолиси 137,5 минг киши (2004). Туманда 1 шаҳарча (Хонқа), 10 туман фукаролари йиғини (Амударё, Жирмиз, Мадир, Навхос, Намуна, Олажа, Сарапоён, Томадурғодик, Қирқёп, Қорақош) бор. Маркази — Хонқа шаҳарчаси.

Табиати. Туман худуди Амударёнинг чап соҳилидаги пасттексликда жойлашган, ўртача бал. 100 м. Бу жойлар Амударёнинг қад. дельтаси бўлиб, ҳоз. ҳам ўзанини ўзгартириб турадиган жуда кўп дарё тармоқлари мавжуд. Иқлими кескин континентал, қиши совуқ. Арктика ҳавоси кириб келганда, тра кескин пасайиб кетади. Йиллик ўртача тра 11°, янв.нинг ўртача траси —5,1°, июлники 27,3°. Энг юқори тра 43°, энг паст тра —32°. Вегетация даври 201 кун. Йилига ўртача 80—100 мм ёғин тушади. Туманнинг ёнидан Амударё, туман худудидан Шовот, Польшонёп, Кулобод, Хонқаарна, Урганчарна, Олажа ва б. магистрал канал ва ариқлар оқиб ўтади. Тупроғи селунум, дарё оқизи келтирган кум ва гилдан пайдо бўлган аллювиал, чўлқум ўтлоқи, ўтлоқиботқоқ тупроқлар ташкил этади. Ёввойи ўсимликлардан чий, қамиш, кўға, қўйтқан, рўвак, бугдойик, ажриқ, янтоқ, қорабароқ, окбош, шўра, печакўт, юлғун, туранғил, терак, тол, жийда ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан бўрсиқ, юмронқозиқ, қуён, чиябўри, тошбақа, калтакесаклар; қушлардан бир неча хил ўрдақ, кулранг ғоз, қўтон, бирқозон, инуя, мўйловли читтак, дехқон чумчуқ, оқ қанотли қизиштиштон, сассиқпопишак, зарғалдоқ, тустовуқ ва б. кўп. Балиқлардан оқ амур, дўнг пешона, карп, сазан, лаққабалиқ ва б. бор.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, қорақалпоқ, рус, туркман, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 319,8

киши (2004). Шаҳар аҳолиси 33,6 минг киши, қишлоқ аҳолиси 103,9 минг киши (2004).

Хўжалиги. Туман иқтисодиёти, асосан, қ.х. ишлаб чиқаришига ихтисослашган. Пахтачилик, ғаллачилик, чорвачилик, ипақчилик, сабзавотчилик, полизчилик, боғдорчилик ривожланган. Хонқа қад.дан кулолчилик буюмлари билан машҳур. Р. Магҷоновлар яратган кулоллик буюмлари хориж музейларида намойиш этилмоқда. Туманда йирма, ўрта, кичик қорхона ва микрофирмалар фаолият кўрсатади. Пахта тозалаш, ғишт заводлари, «Хонқагуруч», дон маҳсулотлари ктлари, МТП, қурилиш ташкилотлари, автоқорхона ва б. ишлаб турибди. Ўзбекистон—Италия «Мева» консервалаш кўшма қорхонаси фаолият кўрсатади. Дехқон бозори, 250 савдо, 228 маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор.

Х.т.да 9 ширкат, 400 дан зиёд фермер хўжалиги, ижара хўжалиги мавжуд. Умумий экин майд. 24,7 минг га, шундан 10,4 минг га ерга пахта, 9,7 минг га ерга дон, 342 га ерга картошка, 987 га ерга сабзавот экинлари экилади (2004). Шунингдек, полиз маҳсулотлари, емхашак ҳам етиштирилади. Туманнинг Навхос қишлоғида Ўзбекистон ФА га қарашли пахтачилик тажриба даласи мавжуд. Жамоа ва шахсий хўжаликларда 60,4 минг қорамол (шу жумладан, 22,6 минг сигир), 17 минг қўй ва эчки, 140 мингдан зиёд парранда боқилади (2004).

2003/04 ўқув йилида 51 умумий таълим мактабида 34,2 мингдан зиёд ўқувчи таълим олди. 4 касб-ҳунар коллежи, 3 иқтидорли болалар мактаби ишлаб турибди (2004). Марказий кутубхона ва унинг тармоқлари (31 мингдан зиёд асар), 13 маданият уйи, «Жайхун» қўғирчоқ театри, «Дилором», «Сарапоён гуллари» ашула ва рақс дасталари, ўлкашунослик музейи фаолият кўрсатади. Маданият ва истироҳат боғи, Алишер Навоий хотирасига бағишланган адабиёт боғмузейи бор. Стадион, 38 спорт зали, футбол,

волейбол, баскетбол майдонлари ва б. спорт иншоотлари мавжуд. 2 касалхона (470 ўрин), туғруқхона, 2 тиш даволаш, катталар поликлиникалари, 20 фельдшер-ракушерлик пункти, 3 қишлоқ амбулаторияси, 13 қишлоқ врачлик пункти, дорихоналар ва б. тиббий муассасаларда 270 врач, 1019 ўрта тиббий ходим ишлайди (2004). «Хонқа» ва «Автомобилчи» санаторийлари бор.

Туман ҳудудидан Урганч — Тошкент автомобиль тракти, Тошкент — Урганч — Волгоград — Москва халқаро т.й. ўтган. Хонқадан Урганч, Боғот, Ҳазорасп, Тўртқўл ва б. шаҳар ва аҳоли пунктларига автобус ва маршрутли таксилар қатнайди. Меъморий ёдгорликларидан Сайд ота масжиди ва мақбараси, Гавдонбой уйи (1910—14 й.лар; 1994 й.да таъмирланган) сақланган. 1931 й.дан «Хонқа ҳаёти» (аввалги номлари «Курилиш», «Машғал») туман газ. нашр этилади (адади 1000).

Ад.: Фатеев А. А., Ханкинская волость, 1926; Хонқа тарихи, Урганч, 1995. Комил Нуржонов.

ХОНҚИЗ НЕФТЬ-ГАЗ КОНИ - Фарғона вилоятидаги кон, Фарғона ш.дан 27 км жан.ғарбда. 1957 й.да очилган ва угла йили ишга туширилган. Кон рельефи ясси, икки адир оралиғидаги водийдан иборат. Хонқиз структураси ҚопчиғайАччисой антиклинорийси чегарасида жойлашган бўлиб, кенглик бўйича чўзилган брахиантклиналдан иборат. Неоген ётқизиклари бўйича бурманинг уз. 8 км, эни 4 км. Гумбаз юзаси кенг, қанотлари ясси. Х.н.ғ.к.да жами 25 та бурғи қудути қазилган. Конда саноат микёсидаги нефть уюмлари палеоген даврининг ётқизикларида ажратилган горизонтларда учрайди. Улар 1300—1350 м ва 1675 м чуқурликда очилган бўлиб, гил, алевролит, мергель қатчалари билан қаватланган қумтош ва оҳақтошлардан тузилган. 1957—1989 й.ларда Х.н.ғ.к.нинг пастки қатламлари синаб қўрилди, натижада куйи бўр дав-

ри муян свитасида ва ўрта юра даврининг терриген ётқизикларида 3 та горизонт ажратилди ва газ уюмлари мавжудлиги аниқланди. Ушбу горизонтлар қумтошлардан тузилган бўлиб, конгломерат ва айрим жойларда карбонат қатчалари билан қаватланади. Горизонтларнинг қалинлиги 35—58 м, газлилик майдонлари 2,16 км², 3,24 км² ва 31,4 км² ни ташкил қилади. Ушбу горизонтлардаги газнинг кимёвий таркиби бири-бирига яқин. Юра даври қатлам сувлари кучли намақоб ҳисобланади, улар хлоркальцийли тинга мансуб. Ҳоз. кунда қондан фойдаланилмоқда.

ХОНҚИЗИ ҚҰНҒИЗЛАРИ, кокцинеллидлар (Coccinellidae) — асосан, йиртқич қўнғизлар оиласи. Х.к.нинг тана уз. 3—7 мм, усти дўмбок. Кўпчилик турлари ёркин тусда бўлиб, одатда, устқанотларида чизик ва доғлар бор. Тухуми кўпинча тўқ сариқ, 20—25 тасини тўптўп қилиб қўяди. Қуртлари серхаракат, ўсимликларда очик ҳаёт кечиради. Кўпгина Х.к. — йиртқич энтомофаг. Қўнғиз ва личинкалари ўсимлик битлари, ўргимчакканалар, кокцидлар, барг бургалари, каналар ва б. билан озикланади. Фақатгина Eripilachninae кенжа оиласи ва Bulae Muls. уруғига мансуб баъзи турлари ўсимликхўр бўлиб, зарар келтиради. Х.к.нинг 2 мингга яқин тури маълум; жумладан, Ўзбекистоннинг суғориладиган деҳқончилик минтақаларида 40 га яқин тури тарқалган. Экинлар биоценозида етти нуктали Х.к. (*C.septempunctata* L.); икки нуктали Х.к. (*Adaliabipunctata* L.) ва б., шунингдек, кенг тарқалган акарифаг — ўргимчаккана қушандаси — нуктали стеторус (*Stethorus punctillum* Ws.) катта аҳамиятга эга. Битта қўнғизи бир кунда 50—100, личинкаси эса 85 тача ўсимлик битини ейди. Х.к. дан ўсимликларни зараркундалардан биологик ҳимоя усулида фойдаланилади. Бунинг учун қўнғизларни йиғиб, ўсимлик битлари колониясига қўйиб юборилади. Х.к. ни сўрувчи зараркундаларга қарши 1:20

нисбатда тарқатилса, кимёвий воситалардан фойдаланмаслик ҳам мумкин.

Ўзбекистонда полиз *X.k.* (*Epilachna chrysomelina F.*) ва 19 нуқтали лавлаги *X.k.* (*Bulae lichatchovi*) экинларга зарар келтиради. Уларга қарши хлорофос (1,5 кг/га), карбофос (1—1,5 кг/га) ва б. инсектицидларнинг сувли эмульсияси сепилади.

Шомил Хўжаев.

ХОНҚУЛИ ТЎПЧИБОШИ (17-а. охири — 18-а.нинг 1-чораги) — Бухоро хонлигининг Россияга юборган элчилари рахбари (1716—18). Х.т. рус асирларидан бўлиб, мусулмонликни қабул қилган ва Бухоро хони Абулфайзхон саройида хизмат поғонасида хон қулидан тўпчибоши мансабигача эришган. Х.т. бошчилик қилган элчиларнинг асосий мақсади Россия билан Бухоро ўртасида ўзаро бож олмайд савдосотиқ қилишни йўлга қўйиш, асирликдаги бухороликларни озод қилиш бўлган. Элчилик ўз вазифасини тўла адо этган.

Бухоро элчилари Петербургдан 1718 й. 18 мартда жўнаб кетишган. Аштархонда уларнинг сафига Пётр I томонидан Россия давлатининг Бухоро хонлигидаги элчиси (аслида жосуслик миссияси бошлиғи) қилиб тайинланган Флорио Беневени қўшилгач (1718 й. 13 нояб.), ҳар икки элчилик ҳайъатини Эрон орқали Бухорога жўнаб кетиши маъқул қўрилган. Аштархондан фақат 1719 й. 24 июнда йўлга чиқилган. Х.т. ва Ф. Беневени Ширвон хони ҳузурда — Шемахада анча туриб қолишгач, 1721 й. 25 майда Бухорога йўл олишган. 1721 й. 6 нояб.да Х.т. ва Ф. Беневени бошчилигидаги элчилар Бухоро ш.да тантанали кутиб олинган.

Ад.: Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах, М., 1986; Гуламов Х. Г., Из истории дипломатических отношений России с Бухарским ханством XVIII в., Т., 1992.

ХОПЁР — РФдаги дарё, Дон дарёси-

нинг чап ирмоғи. Пенза, Саратов, Воронеж ва Волгоград вилоятлари худудида. Уз. 979 км. Ҳавзасининг майд. 61,1 минг км². Волга бўйи қирлари ён бағридан бошланиб, ўрқин эрлардан кенг водий бўйлаб оқди. Унғ қирғоғи баланд (120 м) ва тик, жар кўп. Чап қирғоғи қия ва паст (10—30 м). Ўртача сув сарфи қуйилиш жойидан 45 км да 150 м³/сек. Ноябрь.— декабрда музлаб, апр. да муздан бўшайди. Асосан, қор сувларидан тўйинади. Новохопёрск ш.гача кема қатнайди. Х. бўйида Балашов, Новохопёрск, Урюпинск ш.лари жойлашган. Х.нинг қуйи оқими водийсида Хопёр қўриқхонаси бор.

ХОПКИНС (Hopkins) Фредерик Гуленд (1861.20.6, Истборн 1947.16.5, Кембриж) — инглиз биокимёғари. Лондон Қироллик жамияти аъзоси (1905) ва президенти (193035), Лондон университети тугатган (1894, фалсафа дри) ва 1898 й.гача шу жойда ишлаган. Кембриж университетиде проф. биокимёғар (1914 й.дан). Асосий илмий ишлари организмда азот алмашинуви биокимёсига оид. А ва Д витаминларини, глутатионни кашф этган. Ишлаб турган мускулларда сут кислотасининг тўпланишини аниқлаган. Нобель мукофоти лауреати (1929).

ХОР (юн. *choros* — давра ўйин қўшиғи) — 1) антик давр театр томошаларининг жамоавий иштирокчиси; биргаликда қуйлаб, раксга тушиб драматик ҳолатларга, қахрамонлар ҳаракатига изох берадиган актёрлар гуруҳи; 2) хонандалар жамоаси. Таркибига кўра, бир турдаги (эркаклар хори, аёллар хори, болалар хори) ва аралаш, шунингдек, ижрочилар сонига қараб камер (12— 20 кишидан иборат), кичик ва катта [100—120 гача; қўшма Х.ларда 500— 1000 ва ундан ортиқ иштирокчи қатнашиши мумкин] Х.ларга бўлинади. Европада профессионал унисон Х.лар христиан черковларда 4-адан маълум (клирос). 10—13-а.ларда Х. жамоасининг овоз (партия)ларга бўлиниши бошланди. Гомофония услуби

ва мумтоз гармониянутт ривожни даври (17-а.)дан аралаш Х. жамоаси 4 та (сопрано, альт, тенор, бас) партияга ажратилди. Х. ижрочилиги мусиқа чолғулари жўрлигида ва жўрсиз (а капелла) бўлади. Ўзбекистонда кўп овозли Х. ижрочилиги 19-а. охиридан ривожлана бошлади (В. Сакович, Н. Миронов, С. Кузьменко ва б. раҳбарлигидаги жамоалар). Профессional Х.лар 20-а. ўргаларида ташкил топган: Ўзбек радиоси Х.и (1947, В. Веров), Навоий театри Х.и (1948), Ўзбек филармониясининг Давлат академик капелласи (1952, С. Валенков ва А. Султонов). Айнан шу даврдан бошлаб Х. ижрочилиги махсус мусиқа таълими тизимига киритилди, professional жамоалар каторида ўқув, хаваскор, болалар Х.лари кенг ривож топди. Ҳозирда Ўзбекистонда бир неча professional Х. жамоалари фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистон давлат академик капелласи (1978—2001 й.ларда бадиий раҳбари ва бош дирижёри — А. Ҳамидов, 2002 й.дан Д. Жданов). Репертуаридан чет эл композиторлари (Керубини, Моцарт, Верди, Форе, Гендель, Танеев, Чесноков, Рахманинов ва б.)нинг мумтоз асарлари, шунингдек, қайта ишланган ўзбек халқ, кўшиқлари, Ўзбекистон композиторлари асарлари ўрин олган. Ўзтелерадиокомпанияси қошидаги Республикада хизмат кўрсатган хор жамоаси (ташкилотчиси — Б. Умиджонов, 1960; 2003 й.дан бадиий раҳбари — Д. Маликова, дирижёри — Ж. Шукуров). Ижро услубида Европа хор анъаналари билан миллий хонандалик услублари уйғунлашган. Репертуаридан М. Бурхонов, Б. Умиджонов, С. Бобоев, Ик. Акбаров, М. Насимов ва б. қайта ишланган халқ кўшиқлари, М. Бафоев, Ф. Алимов, Б. Лутфуллаев, Д. Омонуллаева, Н. Ғиёсов ва б. ўзбек композиторларининг поэма, кантата, ораториялари асосий Урин тутади. Хусусий ташкил этилган «Ипак йўли» камер хори (2001, Д. Жданов) фаолият юритмоқда. Репертуаридан жаҳон халқлари кўшиқлари, чет эл мумтоз асарлари урин олган (яна қ. «Булбул-

ча»).

Барно Мусабоева.

ХОР МУСИҚАСИ — мусиқа тури; хор ижроси учун мўлжалланган мусиқа асарларидан иборат. Халқ ва professional, диний ва дунёвий Х.м.га ажратилди. Professional Х.м.да месса, мотет, мадригал, кантата, оратория, реквием каби жанрлар мавжуд. Ўзбекистонда Х.м. 1930-й.ларда юзага келган. Илк намуналари ўзбек халқ кўшиқларининг хор аранжировкалари (мас, Е. Романовскаянинг «Пахта теради»), ўзбек мусиқали драма ва илк ўзбек операларидаги хорлардан иборат. Мустақил Х.м. асарлари (кантата, оратория ва б.) 1940—60 й.ларда ривож топди (С. Юдаков, М. Ашрафий, Ик. Акбаров, М. Бурхонов ва б.). Кейинги йилларда ўзбек ва б. халқ куйларини қайта ишлаш жанрида М. Бурхонов, С. Бобоев, Б. Умиджонов, Н. Шарафиева ва б. самарали ижод қилишган. М. Бафоев, Б. Лутфуллаев, Ҳ. Раҳимов, Ф. Яновьяновский, Н. Ғиёсов, Д. Омонуллаева ва б. оратория, поэма, кантата, хор симфонияси ва б. туркумли асарлар яратилган.

ХОРАЗМ, Қадимги Хоразм — Турон ва Эрон минтақалари оралигида жойлашган тарихий ўлка ва қад. давлат. Х. худуди қадимда Амударё адоқларидан жан.га томон Мурғоб ва Тажан дарёларининг юқори оқимларигача чўзилган. Шу боисдан бу қад. тарихий ўлка фанда 2 хил: Кдд. Хоразм ва Катта Хоразм номлари билан маълум. Х. ҳақидаги илк маълумотлар Авесто, Доро I нинг Бихистун китобалари, қад. юнон муаллифлари (Гекатей, Геродот, Страбон ва б.) ҳамда илк ўрта аерларнинг араб географлари асарларида учрайди.

«Х.» атамаси (топоними) Авестода Хваирзем, қад. форсийчада Уваразмис, лотинчада Хорасмия ва юнончада Хоразмия деб юритилган. Арабча ёзма манбаларда бу ўлка Хворазм талаффузида тилга олинади. «Х.» атамасининг семантикаси ҳақида бир қанча фикрлар

мавжуд. Х. тарихининг билимдони СП. Толстое «Х.» атамаси талкинлари орасида эронча «ХуррХуршед» ва «змзем» сўзлари асосида юзага келган номнинг «Куёшли ўлка», «Куёшли ер» деб аталиши ҳақиқатга энг яқин этнонимдир деб таъкидласада, Х.ни «Хварри ёки Харри (Хуррий) халки ўлкаси», «куёш (халки) ери» деб изоҳлайди. Суғдшунос олим М. Н. Боголюбовнинг фикрича, Х. айримайрим 3 сўзлардан таркиб топган. Ху (Хуш, Хаш), вар (вара) ва зм (зим, зем). Эроний тилларда Ху — «яxши» «маъкул», вар(вара) — «девор», «марза», «fob», «калъа», «кўра» деган маъноларни билдирган. Зм (зим, зем) эса — «ер», «ўлка», «диёр», «мамлакат» каби маъноларни англатган. Демак, «Х.» атамаси қандай шаклда қайд этилмасин, у «яxши кўрали ер», «ажойиб қалъали ўлка», «мустаҳкам қалъалари бор диёр» деган маънони англатган.

Авестонинг «Яшт» қисмида Хоразм «Минг ирмоқли дарё», «Кўллар ва ўтлоқларга бой ўлка» сифатида мадҳ этилади. Қад. Хоразм худуди табиий жиҳатдан 2 минтақага ажралган. Унинг шим. қисмида Амударё этакларида сонсаноксиз серсеувли ўзанлар, шим. ва шим.шарққа томон ястанган кенг яйловлардан иборат бепоён пастгекисликлар, унинг жан. қисмида эса, Мурғоб ва Тажан дарёлари водийларининг каттагина қисми тоғ ва адирликлар ва улардан бош олган каттакичик дарёжилғалар этакларида юзага келган хосиддор ерлар жойлашган.

Қадимги Х. минтақалари худудларининг ўзига хос табиати, шубҳасиз, қад. аҳолининг турмуш тарзини белгилабгина қолмай, балки бу диёрда юзага келган қад. маданиятларнинг шаклланиши, ривожини ва бир-бирига қоришувига ҳам кучли таъсир этган. Шу боисдан Х.нинг шим. қисми (Оқчадарё дельтаси)да мил. ав. 4—3 минг йилликларда овчилик ва балиқ овлаш билан кун кечирган аҳоли (қ. Калтаминор маданияти) яшаган бўлса, мил. ав. 2-минг йиллик-

да эса чорвачилик ва деҳқончиликнинг соддагина усулларида хабардор бўлган қабилалар (қ. Тозабоб маданияти ва Сувёрган маданияти) истиқомат қилган. Мил. ав. 2-минг йилликнинг 2-ярмига борганда, хусусан, унинг охири ва мил.ав. 1-минг йиллик бошлари (9—8-а.лар) да суғорма деҳқончилик мукамаллашиб, яйлов чорвачилик ривож топган (қ. Амиробод маданияти). Бу даврда Тозабоб, Сувёрган ва Амиробод маданиятларини яратган қабилаларнинг қоришмаси асосида таркиб топган Кавунди (Кавонди) қабилалари яшаган. Улар Х.нинг қад. аҳолиси массагетларнинг бевосита ажодлари бўлган. Кўчманчи чорвачилик, хусусан, йилқичиликнинг ривожини Х. аҳолисининг ижтимоий ҳаётига ҳам кучли таъсир этиб, суворийлар табақасини шакллантирган.

Х. нинг жан. қисмида жойлашган водий ва воҳалар (Тажан, Ҳерируд, Мурғоб ва Гёксур) да эса мил. ав. 6—3-минг йилликлардаёқ ўтроқ суғорма деҳқончилик маданияти қарор топиб, тараққий қилган. Бу даврларда ушбу минтақа аҳолиси қабилалар уюшмасига бирлашиб, деҳқончилик хўжалигида мотига (кетмон)дан ташқари омочдан ҳамда турли хилдаги каттакичик суғориш иншоотларидан ҳам фойдаланган. Аввал улар сомонли гувалалардан бир хонали, сўнгра эса кўчалар бўйлаб гувала ва хом ғиштлардан бир неча хонали уйлар бино қилиб, атрофи девор билан ўралган турар жой ва истехкомли қишлоқлар барпо этган (қ. Жойтун маданияти ва Намозгоҳтепа).

Мил. ав. 2-минг йиллик охири — 1-минг йиллик бошларида қад. суғорма деҳқончилик маданиятининг худудлари шарқ ва жан.шарқ томон кенгайиб, Ҳерируд водийсининг юқори окимигача ёйилган. Шу боисдан Авестода Хваиризем ўлкаси Ареядан шарқда Ҳилманд водийсида жойлашгани ҳақида ишора қилинади.

Археологик маълумотларнинг гувоҳлик беришича, айнан шу даврда

Амударё этакларида яшаган кўчманчи чорвадор қабилаларнинг бир қисми жан. томон силжиб то шим. Ҳиндистон худудларига қадар бориб ўрнашгани кузатилади.

Милетлик Гекатей (мил. ав. 6-а.) маълумотлари асосида Геродот (мил. ав. 5-а.) ахоманийпар давридан аввал гирканлар (Каспий денгизининг жан. шарқи, Гургон дарёси ҳавзаси), парфияликлар (Шим. Хуросон), драңлар ва таманайлар (Ғарбий Афғонистон)нинг худудлари билан туташган кенг ўлкада хоразмийлар яшаган тўғрисида маълумотлар келтиради.

Геродотнинг ёзишича, кейинчалик, ўлка ахоманийларга қарам бўлиб қолгач, тоғ дараларидан оқиб тушадиган Акес (Ҳерируд) ўзани дарвозали тўғон билан боғланиб, хоразмийлар (хоразмийлар) нинг экин ерлари сувсиз қолган. Улар шоҳ саройига бориб арзидод қилиб, сув учун алоҳида солиқ тўлагач, шоҳ тўғон дарвозаларини очишга буюрган.

Мил. ав. 6—5-а.ларда Х. Ахоманийлар давлатининг 16сатраплик таркибига кирган. Мил. ав. 5-а. охири — 4-а. бошларида эса, у алоҳида сатраплик ҳисобланган. Мил. ав. 3 — мил. 3-а.ларда Х. Сирдарё ҳавзасининг ўрта қисмида

1. Қалъалиқирдаги сарой харобаси. Мил. ав. 5—4асрлар; 2. Аёзқалъа. 1-минг йиллик ўртаси; 3. Тупроққалъа. Гипсдан ишланган ҳайкал парчаси. Заср; 4. Тупроққалъа. Ёғочга битилган қад. хоразмий ёзуви. Заср. ташкил топган Қанғ давлатининг таркибда бўлган.

Тарихий манбаларнинг таққосий таҳлилидан маълум бўлишича, хоразмийларнинг дастлабки ватани Бактриядан жан.да Ареядан шарқда, Ҳерируд ва Ҳилманд дарёларининг юқори ҳавзасида жойлашган (яна қ. Хоразмийлар). Шубҳасиз, хоразмийлар массагетлардан фарқди ўлароқ, парфиялар, марғиёналиқлар, бохтарийлар, ареяликлар, гирканияликлардек суғорма деҳқончилик ва унинг асоси ҳисобланган суюртариш иншоотлар барпо этишда бой

асрий тажрибага эга эдилар. Уларнинг кўп асрлик бинокорлик ва хунармандчиликдаги тажрибалари ва амалий кўникмалари туфайли асрлар оша Амударё этаклари обод этилиб, йирик суғориш тармоқлари ва сув иншоотлари— дамбалар барпо этилган, хунармандчиликнинг барча соҳалари кенг ривож топган.

Мил. ав. 4-а.нинг 2-ярмида Х.да мустақил давлат қарор топади. Абу Райхон Берунийнинг ёзишича, Х. давлатига афсонавий қахрамон Сиёвуш (Сиёвахш) асос қолган. Мил. ав. 328 й. баҳорида Ўрта Осиёга юриш қилган македониялик Александр (Искандар) қароргоҳига музокара қилиш учун Х. ҳукмдори Фарасман 1500 суворий билан ташриф буюрган. Фанда массагетлар конфедерацияси (туркуми) номи билан тилга олинган Х. давлатини афсонавий сиёвушийлар, аслида эса афригийлар сулоласи бошқарган. Давлат пойтахти дастлаб Тупроққалъа бўлган. Кейинчалик (305 й.) эса Кот ш.га кўчирилган. Беруний хоразмшоҳлардан 22 тасининг номини қайд қилади. Аверси (бети)да тождор ҳукмдор, реверси (сирти)да суворий тасвири туширилган дастлабки қумуш танга Тупроққалъадан топилган. Танга мил. ав. 1-а.га мансуб. Нумизматик маълумотлардан аён бўлишича, бундай шаклдаги тангалар мил. 8-а.гача зарб этилган.

Х. давлати Ўрта Осиёда ташкил топган ўзига хос энг қад. давлатлардан бири бўлиб, унда ўтроқ зироаткор ва кўчманчи чорвадор аҳолининг удумлари, деҳқончилик, чорвачилик ва хунармандчилик каби хўжалиқлар бошқарувини асрий тизимлари мужасамланган эди.

Демак, Х. аҳолисининг иктисодий ва ижтимоий ҳаётида юз берган тадрижий ривожланиш унинг шим. ва жан. қисмларида, аввал бири иккинчисидан тубдан фарқланувчи 2 турдаги маданиятлар шаклланган. Сўнгра эса уларнинг қоришуви оқибатида Х.нинг ўзига хос юксак даражадаги маданияти юзага келиб, равақ топган.

Қадимги Хоразм маданияти. Қадимдан Ғарбий Осиё, хусусан, шим. шарқий Эрон ҳудудлари билан бевосита алоқадор бўлган Х.нинг қад. муштарак маданиятининг кўпгина жиҳатлари, хусусан, бадиий маданияти — аҳолисининг тили, урфодатлари, уйжойларининг тузилиш тартиблари, рўзгорбуюмлари, зеби-зийнатларида ўз ифодасини топган. Мас, Х.нинг жан. қисми қадимги обидаларида (мил. ав. 6—3минг йиллик) сомонли гуваладан бино қилинган сахни, ганч аралаш лой сувоқли бир хонали уйлар ичида ўчоқ, супа, ғалла учун ўра (тўла) бўлган. Чақмоқтош қуроллари кирғич, ўрок, ранда, пичоқ; суяқдан ясалган игна, бигиз; ярматош; сомонли лойдан ясалган сопол идишлар, баъзиларининг сиртига қизил ранг (ангоб) берилган; тош ва сополдан ясалган аёл ва турли хил ҳайвон ҳайкалчалар; тош суяк ва чиғаноклардан ясалган тумор, мунчоқ каби тақинчоқлар учрайди.

Мил. ав. 4—2минг йилликларда эса турар жойлар майдони ниҳоятда кенгайиб хом ғиштли кўп хонали уйлардан иборат қишлоққа айланган. Уларнинг гирди мудофаа девори билан ўралиб, оташгоҳ, ховлилар, тор кўчалар ва марказида майдон пайдо бўлган. Қуроллари асарияти тош ва суяқдан, қисман мисдан ясалган, қўлда ясалган сопол идишлар сиртига кора рангли геометрик ва жим-жимадор (гилам нусха) нақшлар, ҳайвон ва парранда тасвирлари туширилган. Сўнгра қулолчилик чархи кашф этилиб, биконик нусха идишлар, қадаҳ ва вазалар пайдо бўлган. Бинокорликда монументал иморатлар [ибодатхона, миёнсарой (зал) ва б.] қад кўтариб, қишлоқлар эса илк шаҳар шаклини ола бошлаган.

Х. шим. қисмининг моддий маданият обидалари (мил. ав. 4—3минг йиллик), асосан, овчи ва балиқчи қабилаларнинг улкан чайлалари чақмоқтошдан қадама (микролит) қурооллар, таги тухумсимон сопол идишлар, чиғанок ва жилвир тошлардан ясалган тақинчоқлардан иборат. Мил. ав. 2минг йилликда гарчи суғорма

деҳқончилик хонаки чорвачилик ва подачилик пайдо бўлиб, турли зот (майда ва йирик шохли ҳайвонлар) билан бир қаторда от, туя хонакилаштирилиб, йилкичилик анча ривож топган бўлсада, турар жойлар ярим ер тўлабостирма шаклида бўлган. Тақинчоқлари (узук, билагузук, исирғалар) жез ёки мис каби маъдан бўлсада, қуроолларининг асарияти чақмоқтошлардан ясалган. Бу даврда Х.нинг шим. қисмида шубҳасиз, на мисдан ясалган қурол ва на гувала ёки хом ғиштлардан бино қилинган турар жой мавжуд эди.

Хоразмийларнинг жандан шим. га Амударё қуйи оқими томон силжиши, уларнинг маҳаллий қабилалар билан қоришуви оқибатида, тубдан янги маданият шаклланади. Амударё адоғи (дельтаси) ўзлаштирилиб, ўлкада бир нечта монументал бинолар (Кўзалиқир ва Қальалиқир каби) қад. кўтаради. Мил. ав. 4—3-а.ларда Х. иқтисодий ва маданий жиҳатдан раванқ топиб, йирик суғориш каналлари (60—70 км. эни 30—40 м ли саёз) барпо этилиб, янги шаҳарлар, кўрғонқалъалар (Жонбос қалъа, Бозорқалъа, Қўйқирилган қалъа) қурилади. Хунармандчилик, ички ва ташқи савдо ҳамда санъат ривож топиб, пойтахт (Тупроққалъа) барпо этилади. Х. қалъа ва шаҳарлари тўғри тўртбурчакли ва доирасимон шаклларда аниқ режа асосида қурилган. Улар қалин ва баланд мудофаа девор билан ўралиб, ташқарисидан кенг (10—15 м) ва чуқур хандақ қазилган. Қалъа ва шаҳарларнинг мудофаа кудратини стратегик жиҳатдан кучайтириш мақсадида уларнинг ташқи деворлари бир ёки икки қатор шинак (нишон, туйнук)лари, дарвоза оғзи эса, ғулумгардиш (лабиринт) — ихота истехкоми билан мустаҳкамланган. Бундай мудофаа иншоотлари мажмуи, шубҳасиз, аниқ режалар асосида стратегик жиҳатдан ниҳоятда мустаҳкам қилиб барпо этилган. Мас, тўртбурчакли қалъалар (Жонбос қалъа, Бозорқалъа) деворлари бўйлаб 2 қаторли шинаклар-

дан нишонга 4 томондан ўқ узиш учун мўлжалланган бўлса, доира шаклдаги қалъа (Қўйқирилган қалъа)дан камал вақгида шинақлардан бир йўла 360 даража йўналишда ўқ узилган. Бундай услуб, ҳарбий тактикада доира бўйлаб марказдан ўққа тутиш деб юритилади.

Х.да шаҳарсозлик санъати, айниқса, монументал меъморлик мил. ав. 1-минг йиллик ўрталаридан то мил. 8-а. бошларигача ўтган давр ичида кенг ривожланган. Йирик қалъалар, хусусан, пойтахт шаҳар (Тупроққалъа, Кот) ўлка ибодатхонаси (Ҳазорасп), мақбаралар (Чирокработ) ва б. турдаги жамоат бинолари қад. кўтарган. Тупроққалъада 3 минорали қароргоҳ, мухташам шоҳона сарой (саҳни 280 кв.м), марказий кўчалар бўйлаб жойлаштирилган хунармандчилик турар жойлари ва бозор ўрин олган. Шаҳарда хунармандчиликнинг турли соҳалари: кулолчилик, темирчилик, мисгарлик, қуролсозлик, заргарлик, бинокорлик ва тўқимачилик юксак даражада ривож топган. Тупроққалъа харобаларидан топилган турли хилдаги ашёлар, хусусан, тасвирий санъат асарларининг айрим бўлақлари, лойдан ишланган ҳайкаллар, деворий рангли тасвир (чилтор чалаётган аёл, қўлида анор тутган маъбуда Ноҳид), табиат манзаралари ва сопол ҳайкалчалар, бадий юксак даражада ясалган. Ёғоч ва чармга қад. хоразмий ёзувида битилган ҳужжатлар ўлка аҳолиси маънавиятини асоси бўлган саводхонлик даражасидан далолат берарди.

Илк ўрта (4—8-а.ларда) меъморлик янада ривож топиб, қалъа, қаср ва кўшқлар (Бургутқалъа, Уйқалъа, Қумбосган қалъа ва б.) квадрат ёки тўртбурчак шаклда бино қилиниб, бурчаклари доирасимон буржлар билан мустаҳкамланади. Бу даврда бунёд этилган қалъа ва кўшқлар орасида меъморий жиҳатдан, айниқса, Тешиққалъа ва Якка Порсон диққатга сазовордир.

Х.да бадий санъат ҳам ривож топган. Айниқса, заргарлик (олтин, қумуш ва жездан турли хил такинчоқлар: узук,

билагузук, исирга ва б.) оҳангарлик ва саррожлик, оҳанжом (темир жиба, от анжомлар) ясалган, ип ва ипақли гулдор матолар тўқилган. Мил. ав. 6—5-а.ларда рўй берган юксалиш мил. 3-а. охири ва 4-а. бошида тушқунликка учраб, харобага айланган қатор шаҳару қалъалар 5—6-а.ларда яна жонланган (Кават қалъа, Гулдурсун қалъа, Кот ва б), 10-а. охирларида Шимолий Х.да Урганч ш.нинг аҳамияти ортиб, унда қатор монументал бинолар қад кўтарган. Бинокорликда паҳса, хом ғишт билан бир қаторда пишиқ ғишдан фойдалана бошланган (Кўхна Урганч; Султон Такашнинг мақбараси, Фахридин арРозийнинг мақбараси ва б. шулар жумласидандир).

Ад.: Толстов С. П., Қадимги Хоразм маданиятини излаб, Т., 1964; Толстов С. П., По древним дельтам Окса и Яксарта, М., 1962; Массон В. М., Средняя Азия и Древний Восток, М., 1964; История Хорезма, Т., 1976.

Абдулахад Мухаммаджонов.

ХОРАЗМ АРХЕОЛОГИЯ-ЭТНОГРАФИЯ ЭКСПЕДИЦИЯСИ

- Хоразм воҳаси археологик маданияти ва тарихини (палеолит давридан мил. 18—19 а.ларгача) текшириш мақсадида уюштирилган экспедиция (1937). Хоразмни археологик ва этнографик жиҳатдан ўрганиш 1928—29 й.ларда бошланган. А. Ю. Якубовский бошчилигидаги экспедиция хоразмшоҳдар пойтахти — Урганч (ҳоз. Кўхна Урганч) даги меъморий ёдгорликларни ва илк ўрта аср шаҳри Миздахқон (Хўжайли яқинидаги Гавр қалъа)да қазилма ишлари олиб борган. 1934 й. Тошховуздаги Замахшар шаҳар харобасида М. В. Воеводский экспедицияси фаолият юргизган. 1936 й. Я. Ғуломов ва Т. Мирғиёсовлар Манғит яқинида жойлашган мил. 1-минг йиллик ўрталарига оид зардуштийлар кабристонини тадқиқ этган. 1937 й. Я. Ғуломов Гулдурсун, Норинжон ва Пилқалъа шаҳар харобаларини текширган. Шу йилдан этибо-ран Х.а. э.э. (раҳбари — С.П.Толстое) иш

бошлаган. Экспедиция таркиби йилдан йилга археолог, этнограф, антрополог, рассом, меъмор ва б. мутахассислар билан кенгайтирилган. Экспедиция аъзолари Аёз қалъа, Бозорқалъа, Жонбос қалъа, Тупрокқалъа, Кўйкирилган қалъа, Қўргошинқалъа, Қизилқалъа, Кўзалиқир, Тешиққалъа каби ноёб археологик ёдгорликларни илмий тадқиқ этдилар.

Қазишлар натижасида турли даврларга мансуб бўлган Хоразм воҳасининг жуда кўп тарихий ёдгорликлари: харобалар, қалъалар, истеҳкомлар, каналлар, қад. маданиятни ўрганишга ёрдам берувчи ёзувлар, суратлар, уй анжомлари, мухрлар, кумуш, мис ҳайкалчалар топилди. Экспедиция Қад. Хоразмнинг бошқа ўлкалар билан қандай алоқада бўлганлигини ўрганди. Натижада Хоразм қадимдан ВолгаДон хавзаларидаги скифлар, куйи Сирдарё агрофидаги саклар, Жан. Туркменистон ва Бухоро воҳаси халқлари билан тарихиймаданий алоқада бўлганлиги илмий жиҳатдан асосланди. Экспедиция материаллари асосида муҳим монографиялар, илмий мақолалар, тарихий очерклар ёзилган. Илмий ҳисоботлар «Труды Хорезмской археологоэтнографической экспедиции» номи билан нашр қилинади. Х.а.э.э. фаолияти туфайли I марта Хоразмнинг археология харитаси (1956) тузилган. Экспедициянинг и.т.лари бутун Ўрта Осиёнинг қад. тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ад.: Толстов С. П., Древний Хорезм, М., 1948; Фуломов Я. Ф., Хоразмнинг суғорилиш тарихи, Т., 1959.

ХОРАЗМ ВИЛОЯТИ - Ўзбекистон Республикаси таркибидаги вилоят. 1925 й. фев.дан 1938 й. янв.гача Хоразм округи. 1938 й. 15 янв.да ташкил этилган.

Республиканинг шим.ғарбида, Амударё куйи оқимининг чап соҳилида. Шим. ва шим.шарқдан Қорақалпоғистон Республикаси, жан. ва жан.ғарбдан Туркменистон, жан.шарқдан Бухоро вилояти билан чегарадош. Майд. 6,1 минг км2.

Аҳолиси 1412,7 минг киши (2004). Таркибида 10 кишлоқ тумани (Богот, Гурлан, Урганч, Хива, Хонқа, Шовот, Янгиариқ, Янгибозор, Қўшқўпир, Ҳазорасп), 3 шаҳар (Урганч, Хива, Питнак), 7 шаҳарча (Гурлан, Хонқа, Чалиш, Шовот, Янгибозор, Қўшқўпир, Ҳазорасп), 100 кишлоқ фуқаролари йиғини бор. Маркази — Урганч ш.

Табиати. Вилоят чўл зонасида, Хоразм воҳасининг ғарбий қисмида, ўртача 100 м баландликда жойлашган. Рельефи пасттекистикдан иборат. Амударё қад. дельтасининг бир қисми бўлиб, дарё ётқизикларидан ташкил топган. Қорақум чўлига туташган ғарбий ва жан.ғарбий қисми қум билан қопланган. Фойдали қазилмалардан оҳақтош, қум, гил ва б. курилиш материаллари бор. Иқлими кескин континентал. Қиши мўътадил совуқ, қор кам ёғади, янв.нинг ўртача траси —5°, энг паст тра —32°. Ёзи иссиқ, куруқ, июлнинг ўртача траси 30°, энг юқори тра 45°. Вегетация даври 200—210 кун. Йилига 78—79 мм ёғин тушади, асосан, март-апрель ойларда ёғади. Шим. ва шим.шарқий шамоллар эсади. Ягона дарёси — Амударё вилоят худудида кенг водий бўйлаб оқади, қирғоқлари паст, шу сабабли тошқин бўлиб туради. Тошқинга қарши дамбалар қурилган. Амударё сувидан йирик каналлар ердамида экинларни суғоришда фойдаланилади. Вилоят жан.да майда шўр кўл, ботқоқлик ва шўрхоқ кўп. Тупроқлари Амударёнинг аллювиал ётқизикларидан ташкил топган. Дарё водийсида ўтлоқи, ўтлоқиботқоқ тупроқлар, ғарбида қумликлар учрайди. Суғориладиган ерларда, асосан, бўз тупроқ бўлиб, кучли шўрланган. Вилоят худудининг асосий қисми ҳайдаладиган ерлар. Амударё қайирларидаги тўқайзорларда терак, тол, жийда, юлғун, кандир, қумликларда саксовул ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан, асосан, кемирувчилар, судралувчилар, тўқайзорларда тўқай мушуги, чиябўри, қушлардан тўрғай, ўрдақлар, куланг ғоз, оққуш, бирқозон, балиқчи,

деҳқончумчуқ, қизилиштон, зарғаддок ва б. бор. Сув ҳавзаларида ондатра ва нутрия иқлимлаштирилган.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар (96,3%), шунингдек, туркман, рус, козок, татар, корейс, қорақалпоқ ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 231,6 киши. Шаҳарликлар 321,7 минг киши, қишлоқ аҳолиси 1091 минг киши (2004).

Ўтмишда Хоразмда яшовчи ўзбеклар қабилалари бир неча этник гуруҳлар бўлиб, улар Абулғозий Баходирхон (1643—64) томонидан 4 гуруҳ (тўп)га бўлинган. Ҳар бир гуруҳга 2 қабила (1 гуруҳга уйғур ва найман, 2 сига кўнғирот ва қиёт, 3сига нукуз ва манғит, 4сига қанғли ва кипчоқлар) бирлаштирилган. Шунингдек, бир неча қабила қолдиқлари (жалойир, кенагас, дўрмон, юз, минг, ших, катагон) ва айрим этник гуруҳлар (алиэли, хўжаэли ва сайидлар) мавжуд бўлган. Амударёдан сув оладиган каналлар ва суғориладиган ерларнинг қатта қисми шу қабила ва уруғларга тақсимлаб берилган ва улар астасекин ўтроқлашиб, деҳқончилик билан шуғулланганлар. Қолган гуруҳлар Хоразмда жуда кам бўлиб (булар кўнғиротлар ва б.) вилоятнинг Гурлан ва Шовот туманлари, манғитлар Гурлан тумани ва Шовот тумани (АнбарМанақ)да, қиётлар Шовот туманида, кипчоқлар Урганч, Шовот ва Қўшқўпир туманлари, дўрмонлар Урганч ва Шовот (АнбарМанақ) туманларида, хидирэли Урганч ва Хивада, тама Хонқа ва Боғот туманларида жойлашган.

Хўжалиги. Х.в. иктисодиётида қ.х. билан бирга саноат ҳам салмоқди ўринни эгаллайди. Пахта толаси, калава ип, гилам, озик-овқат маҳсулотлари, машина ускуналари экспорт қилинади.

Саноати. Вилоятда пахта тозалаш саноати ривожланган (барча туман марказлари ва Урганч ш.да пахта тозалаш заводлари бор). Гурлан, Богот, Хонқа, Урганч, Хива ва Ҳазораспа тўқимачилик, пиллакашлик, тикувчилик; Хивада гилам фкаси, «Хива гидами» акциядорлик жамияти

ишлаб турибди. Фаолият кўрсатаётган жами корхона ва ташкилотлар 13748 та. Микрофирмалар сони 11340 дан зиёд (2004).

Вилоятда 36 қўшма корхона ва уларнинг филиаллари ишлаб турибди. Ўзбекистон — Туркия «Багат Текстиль», «Хоразм—Нуртоп», «СемурҒСанТе», «Хоразм Текстиль», «Мемгилам»; Ўзбекистон — АҚШ «Амерозиндустриес», «Хива маликаси», «Нурлайт», «Рахнамо Нур»; Ўзбекистон — Германия «Унихо», «ЎЗОлмонХотелз», «Хива Карпет»; Ўзбекистон— Британия «Хива»; Ўзбекистон—Россия «НамунаАгрофуд»; Ўзбекистон — Италия «Мева»; Ўзбекистон—Украина «КиевХоразм»; Ўзбекистон — Хитой «Азия Текстиль ЛТД»; Ўзбекистон— Туркменистон «ҒайратХумоюн» ва б. шулар жумласидандир.

Қишлоқ хўжалиги асосини пахтачилик ва ғаллачилик ташкил этади. Поллизчилик, сабзавотчилик, боғдорчилик, чорвачилик, пиллачилик ҳам ривожланган. Ширкат, ижара ва хусусий фермер, деҳқон хўжаликлари, акциядорлик жамиятлари фаолият кўрсатади. Вилоятда жами экин майд. 232,1 минг га, шундан 129,4 минг га қ.х. ширкатлари (69 минг га ер хусусий фермерлар, 33,7 минг га ер деҳқон хўжаликлари)га тегишли. Умумий ер фондининг 38,4% ҳайдалади, 18,2% яйлов, ўтлоқ, 1,3% боғ ва тоқзор; ўрмон ва чангалзорлар 9,6% ни, тутзорлар 0,9%ни ташкил этади.

1991—2003 й.ларда канал ва ариқлар реконструкция қилиниб, сув йўлларининг умумий узунлиги кўпайди. Х.в.даги шўр сувлар вилоят ташқарисига захкашлар орқали чиқариб ташланади. Вилоятда ирригация ва мелиорация ишларига алоҳида эътибор бериб келинмоқда.

Жами экин майдонининг 102,3 минг гектарига пахта, 86 минг гектарига дон, 3 минг гектарига картошка, 9 минг гектарига сабзавот экилади (2003). Дон (асосан, буғдой, шоли) етиштириладиган майдонлар кенгайди. Х.в. мамлакатда шоли

етиштириш бўйича 1ўринда туради.

Вилоят жамоа ва хусусий хўжаликларидида 492,3 минг қорамол (шу жумладан, 202,1 минг сигир), 247,1 минг кўй ва эчки, 1437,6 минг парранда боқилади. 6500 дан зиёд фермер хўжалиги чорвачиликка ихтисослашган. Урганч, Хива паррандачилик фкалари фаолият кўрсатади. Х.в.да Пахтачилик и.т. станциясининг пахтачиликбедачилик зонал комплекс тажриба стяси (Урганч ш.да), Қорақум и.т. станцияси, пахта навларини тажриба қилиш участкаси (Хива туманида), мевали дарахтзорлар кўчатзори, ўрмон кўчатзори (Урганч туманида) ва б. бор.

1996—2004 й.ларда И. Бобожонов, М. Қувоқов, Б. Жуманиёзов, В. Б. Пак, А. Маҳмудова «Ўзбекистон Қаҳрамони» унвонига сазовор бўлдилар.

Транспорти. Х.в. орқали Тошкент—Москва, Душанба—Москва т.й. ўтган, Урганч — Тошкент йўналишида поездлар қатнайди. Т.й. узунлиги 128 км (2004). Амударё устига қурилган Ҳазорасп т.й. кўприги ишга туширилиб (Ҳазорасп яқинида, 2004), Ҳазорасп — Мискин — Тошкент т.й. масофаси қискарди. Кўприк ҳар суткада 14 поезд, 20 минг автомобиль ўтказиш имкониятига эга. Кўприк стратегик аҳамиятга эга. Вилоятдаги қаттиқ қопламали автомобиль йўлларининг уз. 2750 км (2004). Хива— Урганч йўналишида троллейбус қатнови (1997 й.дан) йўлга қўйилган. Урганч, Хива ш.ларидан Тошкент, Самарканд, Навоий, Бухоро, Нукус ва б. шаҳарларга автобуслар қатнайди. Урганч ш. халқаро ва маҳаллий йўналишлар аэропортларидан хорижий давлатлар (шу жумладан, Париж, Токио, Мюнхен, ТельАвив, Москва, Симферополь ва б.) шунингдек, Тошкент, Нукус ва б. шаҳарлар билан мунтазам авиация алоқаси ўрнатилган. Вилоят орқали Ўрта Осиё — Марказ, Бухоро — Урал, Туркменистон —Россия халқаро газ магистрал қувурлари ўтказилган.

Маданий маориф, соғлиқни сақлаш ва спорт. 2003/04 ўқув йилида 537 уму-

мий таълим мактаби (шу жумладан, 47 ихтисослашган мактаб, гимназия, интернат мактаби) бўлиб, 335,4 мингга яқин ўқувчи таълим олди. 1997 й.да Хоразм тасвирий ва амалий санъати лицейи очилди. Вилоятдаги 57 касб-хунар коллежи ва ўрта махсус билим юртларида 34 мингдан зиёд талаба ўқийди (2004).

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг ташаббуси билан Хоразм Маъmun академияси қайта тикланди, педагог кадрлар тайёрлашга ихтисослашган вилоят пед. инти (1935 — 1992) АлХоразмий номидаги Урганч университетитл айлантирилди. Урганч давлат университети, Тошкент давлат 1тиббийёт интнинг Урганч филиалида 7460 талаба таълим олади (2004). Ўзбекистон ФА археология регионал бўлими, пахтачилик, Қорақум и.т. станциялари фаолият кўрсатади. Х.в.да Хива давлат «Ичан цалъа» тарихиймеъморлик музейқўриқхонаси ва унинг филиаллари, 424 жамоат кутубхонаси (5 млн. асар), 302 клуб муассасаси, маданият уйлари ва маданият саройлари, 10 га яқин маданият ва истироҳат боғи, Хоразмий, Беруний, Жалолитдин Мангуберди, Авесто ёдгорлик боғмажмуалари, «Оразибон», «Авазхон», «Достон» фольклорэтнофафик халқ дасталари, «Муборак, «Юлдуз», «Навбахор», «Хива нақшлари» ашула ва рақс дасталари, миллий дорбозлар гуруҳи, кўплаб бадий хаваскорлик жамоалари бор. Огаҳий номидаги вилоят мусиқали драма ва комедия театри, вилоят кўғирчоқ театри (Хива ш.да) ишлаб турибди.

Хоразм мусиқий ҳаёти Хоразм воҳасида қаддан яшаб келаётган халқларнинг турмуш тарзида муҳим ўрин эгаллаган. Қад. Хоразм худудидаги Қўйқирилганқалъа, Тупроққалъа, Қирққизқалъа каби истехкомлардан топилган ва асл номлари сақланмаган торли (даторсимон, чанганора, арфага ўхшаш), дамли (най, мизмар), зарбли (даф ва ноғорага ўхшаш) чолғу созларни ушлаган аёл ва эркаклар тасвирлари туши-

рилган тангалар ва ганч ҳайкалчалар бу воҳа мусика санъатининг илдизлари жуда қад. эканлигидан далолат беради. 8-а. бошидаги араблар истилоси оқибатида Қад. Хоразм маданияти ва санъати харобаликка юз тутиб, ислом маданиятининг янги анъаналари тараққий эта бошлади. Хоразмий, Беруний, Абу Абдулло ибн Юсуф Хоразмий (10-а.) ва б. олимларнинг қомусий асарларини мусикага бағишланган қисмларида мусикани ҳисоб илмининг таркибий бўлаги ва уни инсон рухиятига таъсири таърифланади. «Мафотих улумум» асарида ўша даврдаги мавжуд чолғулар: уд, чангканора, қанун, танбур, мизмар, арғанун, най, сурнайларнинг номлари келтирилган. Ўша даврда Гурганжда чолғу асбоблар ясовчи усталар маҳалласи бўлган.

Муҳаммад Хоразмшоҳ даврида (1200—21) машхур созанда устод Маҳмуд, Юсуфбек Дуторий каби созандалар эда танилган. 14-а.да яшаган «Муҳаббатнома» дostonининг муаллифи Хоразмий, Абдурахим Ҳофиз Хоразмий, айниқса, Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» дostonида ва б. классик шоирларнинг ғазалларида ўша давр мақомлари, созандалари ва чолғулари юксак дид билан таърифланади. Шунингдек, санъаткорлар хомийси Султон Вайис (Увайс), бахшилар пири Ошиқ Ойдинлар ҳам шу даврда яшаганлар. Муҳаммад Раҳимхон (1806—25) даврига келиб Ниёзжонхўжа ва унинг шогирдлари Маҳдумжон қози, Муҳаммаджон Сандиқчи, Абдусаттор маҳрам, унинг шогирди Худойберган қосиб ва б. танбур мақомларини ривожланишига катта ҳисса қўшдилар. Комил Хоразмий Хоразм мақомларини ўзи ихтиро қилган «Танбур чизифи» асосида қоғозга туширишни бошлаб берган етук мусикашунослардан ҳисобланади. 1883 й.да дастлаб Хоразм мақомлари таркибидаги «Рост» мақоми, кейин, бу ишни давом қилдириб ўғли Муҳаммад Расул Мирзо Хоразм мақомларидан Бузрук, Наво, Дугоҳ, Сегоҳ, Ироқ ва Ростларни қоғозга туширган. Бу даврда Оташ бахши,

Нуржон бахши ва, айниқса, Эшвой бахши ҳамда унинг шогирди Муҳаммадниёз Гуржи каби бахшилар ном қозонганлар.

Номлари номаълум бўлган устоз созандалар ва бахшилар томонидан Хоразм дутор йўллари жамланиб 11 та дутор мақоми шаклланган. Машхур созанда ва нафис таъб эгаси Муҳаммад Раҳимхон Соний (Феруз) хонлик даври (1864—1910) га келиб Хоразмда мусика санъати янада ривож топди. Феруз саройида 40 дан ортиқ шоир, 20 га яқин мақомчи созандаларни тўллаб мушоира ва мақом кечаларини ўтказиб турарди. Сарой мақомчилари орасида Пахлавон Ниёз Мирзабоши Комил, Муҳаммад Ёқуб Девон Харрот, Ёқуб фозачи, Қаландар Дўнмас ва б. мақомларнинг чолғу ва айтим қисмларини бойитганлар. Ферузнинг ўзи ҳам мақом чолғу қисмларига 14 га яқин куй басталаган. Бу даврда 40 дан ортиқ бахши, 32 созанда кўшлари (созандаларнинг жамланган дастаси) фаолият кўрсатган. Улар сайил ва байрамларда хоннинг кўригидан ўтар ва элортнинг томошасини ўтказишга фатво олар эдилар. Бахшилар ичида машхурлари: Ризо бахши, Эрназар бахши, Суяв бахши; созанда кўшларидан элга танилган намояндалардан Шомурод сурнайчи ва б. бўлган.

1910 й. Хива хонлиги тахтига Асфандиёрхон ўтирганидан кейин сарой шоир ва созандалари тарқаб кетди.

Хоразмда шўролар ҳокимияти ўрнатилгач, мақом ва мусика ривожини бироз тўхтади. 1923 й.да Хива ш.да мусика мактаби ташкил қилиниб, скрипка, кларнет, танбур каби чолғу асбобларда ижро этиш бўйича синфлар очилди. 1925 й.да Москва ш.да Мулла Бекжон Раҳмон ўғли ва Муҳаммад Юсуф Девонзодаларнинг «Хоразм мусики тарихчаси» китоби чоп этилди. Бу даврда созандалардан Сафо Оллаберганов (Муғанний), Қурбон созчи Исмоилов, Мадрахим Ёқубов (Шерозий), Қурбонназар Абдуллаев (Бола бахши), Матюсуф Харратов (Чокар), Отажон Абдуллаев, Ҳожихон Болтаев; аёл халфалардан Онажон Собирова (Анаш мах-

рам), Онабиби қори Отажонова (Ожиза) ва б. машхур бўлишган. Уларнинг издошлари ва шогирдлари ичида хонандалардан Комилжон Отаниёзов, Ваҳобжон Фаёзов, Коммуна Исмоилова, Султонпошша Раҳимова, Матёқуб Раҳимов, Қувондиқ Искандаров, Жуманазар Бекчонов, Олмахон Ҳайитова, Рўздат Жуманиёзов, Ортиқ Отажонов, Отажон Худойшукуров, Бобомурод Ҳамдамов; созандалардан дуторчи Н. Болтаев, қўшнаичи Қ. Бобожонов, торчи Ҳ. Бобожонов, ғижжакчи О. Ҳасанов; бастакорлар Р. Оллаберганов, Ш. Рамазонов, Ш. Солаев, А. Отажонов, М. Юсупов, С. Ҳайитбоев, У. Мусаев, Р. Абдуллаев, Қ. Полвонов, М. Отажонов, Р. Бекчонов, Ш. Файзуллаев, Қ. Раҳимов; муסיқашунос О. Матёқубов ва б. маълум. 1958—60 й.лар орасида М. Юсупов томонидан тўплаб нотага олинган «Ўзбек халқ муסיқаси» (6,7 ва 9 жилдлар) чоп этилди. 1980—87 й.ларда Хоразм мақомларининг янги тўлдирилган вариантлари нашрдан чиқди.

Х.в.да 16 та болалар муסיқа мактаби (шулардан 3 таси санъат мактаби), муסיқа билим юрти, филармония, вилоят телерадиокомпанияси қошидаги мақомчилар ансамбли фаолият кўрсатади.

Х.в.дан Девонаи Ҳисобий, Ниёзжонхўжа, Ниёзий, Худойберган мухркан, Комил Хоразмий, Матёқуб Харратов, М. Худойберганов, Сафо Муганний, Х. Девонов каби йирик санъаткорлар; Бола Бахши, Қ. Искандаров, Р. Жуманиёзов, Ф. Давлетов сингари Ўзбекистон халқ достончи ва ҳофизлари; Магносуф Харратов, М. Юсупов, Р. Оллаберганов, Ш. Рамазонов, Л. Абдуллаева, И. Ниёзматов, Р. Абдуллаев, О. Матёқубов, С. Давлетов, У. Мусаев, О. Оллаберганов, Қ. Раҳимов каби Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоблари ва композиторлар; Шерозий (Ёқубов), К. Отаниёзов, Ҳ. Болтаев, К. Раҳимов, М. Раҳимов, Б. Раҳимова, С. Девонов, С. Раҳимова, Г. Ёқубова, М. Ихтиёрова, О. Ҳайитова, Г. Матёқубова, М. Бобожонов, О. Отажонов, Г. Раҳимова сингари

Ўзбекистон халқ артистлари; Норбек бахши, Қаландар бахши каби Ўзбекистон халқ бахшилари етишиб чиққанлар.

Х.в.да халқ амалий санъати ва хунармандчилик, айниқса, Хива, Ҳазорасп ва Хонка ш.ларида қадимдан тараққий этган. Ёғоч ўймакорлиги, заргарлик, қандакорлик, гиламчилик, кулолчилик ва б. ривожланган. Хива гиламчилик фкаси, «Хива сополи» акциядорлик жамияти ва б. ишлаб турибди. Ўзбекистон халқ рессоми А. Болтаев, халқ наққошлари ва ёғоч ўймакор усталари О. Полвонов, Р. Машарипов, С. Боғбеков, машхур кулол, кошинкор уста Р. Матчонов ва б.нинг номлари машхур.

Соғлиқни сақлаш. Вилоятда 6269 ўринли 36 касалхона ва 211 тиббий муассасаларда 3882 врач (ҳар 10 минг кишига 27,1 врач), 13337 ўрта тиббий ходим ишлайди. Давлат дастурига асосан, вилоятда Республика шошилинч тиббий ёрдам марказининг вилоят бўлими ва барча туман марказий касалхоналари қошида унинг бўлинмалари ташкил этилган ҳамда зарурий тиббий ва техник жиҳозлар билан таъминланган. Х.в.да 4010 ўринли 20 санаторий фаолият кўрсатади.

2004 й.гача ўз касби бўйича хусусий иш фаолияти юритиш учун 50 га яқин мутахассисга лицензия берилди.

Спорт. Х.в. спортчилари спортнинг кўплаб турлари бўйича турли даражадаги мусобақаларда иштирок этмоқда (кураш, футбол, қўл тўпи, волейбол, теннис, бокс ва б.). «Умид ниҳоллари — 2003» спорт мусобақалари ўтказилиши муносабати билан шаҳар ва туманларда 17 та йирик спорт иншоотлари, «Олимпия захиралари» коллежи, 10—15 минг кишилик стадион фойдаланишга топширилди.

Вилоятда 14 спорт мажмуаси, шунингдек, 16 стадион, 8 сузиш ҳавзаси, 136 теннис корти, отчопар, спорт заллари, отиш тири, баскетбол, қўл тўпи, футбол майдонлари бор. 389 минг киши жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланади. Турли микёсдаги республика ва халқа

ро спорт мусобакаларида вилоятнинг 9 спортчиси олтин, 8 таси кумуш медалларга сазовор бўлишди. Хоразмда «Умид ниҳоллари—2003» тадбири катта байрам сифатида нишонланди. «Умид ниҳоллари», «Президент кубоги учун», Паҳлавон Маҳмуд хотирасига бағишлаб ўтказилган Республика ва халқдро спорт беллашувларида 6 спортчи республика ва жаҳрн чемпиони унвонларини олдилар.

Х.в.да 10 дан ортиқ халқро тоифадаги спорт устаси, 100 дан ортиқ спорт устаси, 300 дан зиёд спорт усталигига номзод, шунингдек, кўллаб 1тоифадаги спортчи тайёрланди. Вилоятнинг 30 дан ортиқ спортчиси Ўзбекистоннинг турли миллий терма жамоалари аъзоларидир.

Адабиёти. Хоразм адабиёти замонлар силсиласида емирилиб, йўқотилиб, қайта шаклланди. Араблар Хоразмга бостириб келганда ўзларига қараганда жуда ҳам юқори маданиятга дуч келдилар. 8-а.га келиб қад. хоразмий тилиннг батамом йўқотилиши билан 8-а.дан токи 12—13-а.ларгача форс ҳамда араб ва 12-а.лардан бошлаб туркийўзбек тилларида ижод қилинди. Абу Мансур Саолибийнинг «Йатимат аддахр фи махосин ахлал аср» («Аср аҳлининг фозиллари ҳақида замонасининг дурдонаси») тазкирасида 10—11-а.ларда Хоразмда яшаб, араб тилида ижод этган етук арабнавислар ҳақида кенг маълумот берилади. Қарийб 5 аср давомида (8—12-а.лар) араб тилида ижод қилган кўпгина Хоразм шоирлари ўз фаолияти билан Хуросон ва Мовароуннаҳрда шухрат қозонганлар. 11-а. бошида Хоразмда илк бор ташкил этилган Хоразм Маъмун академиясида жаҳон тарихи, фани ва адабиётига муносиб улуш қўшган Беруний раислигида Ибн Сино, Абу Наср Ироқ каби замонасининг йирик фан ва маданият намояндalари ижод киддилар. Асли балхлик бўлиб, Хоразмда турғун яшаб Хоразмшоҳ Отсиз ҳукмронлиги даврида юқори мартабага эга бўлган Рашидиддин Вағвот («Саъдалмулк» фaҳрий унвонини олган) форс ва араб тилларида ижод қилиб шеърятда мурассаъ,

тарсеъ, тажнис ва б. усулларни кўллашда форсий тилда ёзадиган пешқадам шоирлардан бири ҳисобланади. Аҳмад Яссавийнинг шоғирди Сулаймон Боқирғоний 12асрдаёқ туркийда ижод қилган. Бу даврларда араб, форс тиллари ва туркийда бараварига ижод қилингани ўша давр адабий муҳитининг нақадар кўп қирралигини кўрсатади. Хоразмдаги адабий жараён Чингизхон истилоси ва ундан кейинги даврда анча мураккаб кечган бўлсада, тўхтаб қолмади. Кубровийлик тариқатининг асосчиси, «Шайхи валитарош» («Авлиёлар етиштирувчи шайх») номи билан бутун Шарққа машҳур бўлган шоир Нажмиддин Кубро, «Муҳаббатнома» муаллифи Хоразмий (14-а.), Насриддин Бурхониддин Рабғузий (13-а. охири —14-а. бошлари), Пшдгавон Маҳмуд, Ҳайдар Хоразмий, Қутб Хоразмий, Сайфи Саройи (14-а.) каби буюк сиймолар ижод этган. Рабғузийнинг «Қиссаси Рабғузий» асари ўзбек насрининг мукамал намунаси бўлиши билан эътиборлидир. Хоразм адабий муҳити, илмфани жаҳон маърифати тараққиётига таъсири эътирофга лойиқ. АзЗамашарий араб дунёсини кезиб илм тарқатган бўлса, 1414 й.да Шерозга келган Абдурахим Ҳофиз Хоразмий туркийда битган ғазаллари билан шухрат топган.

Алишер Навоий «Мажолис уннафосис» асарида Хожа Абулвафойи Хоразмий ва Мавлоно Жалолиддин Румий маснавийсига шарҳ битган Ҳусайн Хоразмийларни катта ҳурмат билан таърифлайди. Хоразм адабий жараёнининг ривожланиши натижасида етук адабиёт намояндalари етишиб чиқа бошлади. Булар Равнақ (1725—1805), Роқим (1742—1825), Насимийнинг ғазалларини ўзбек тилига ағдарган машҳур шоир Андалиб (1710—70), Восифийнинг «Бадоеъ улвақоеъ» асарини форсийдан таржима қилган, ўзбек ва форс тилларида баравар ижод этган Диловархўжа (18-а.), Навоийнинг «Хамса»сидаги дostonларнинг насрий вариантларини яратган Умар

Бокий (18-а.), ўз замонасининг улуғ шоирлари Мунис, Огаҳий, Комил Хоразмий (1825— 99), Баёний ва б.дир.

Феруз даврида Хоразм адабий муҳити янада ривожланди. Унинг буйруғи билан шоир Табибий «Мажмуаи 30 шуаро пайрави Феруз» тазкирасини тузади ва Ферузнинг 101 ғазалига 30 шоир ёзган пайравни киритади. Тазкиранавис Лаффасий тузган «Тазкираи шуаро»да (1945) Мунис давридан Лаффасий давригача ижод қилган (Мунис ва Лаффасий билан бирга) Хоразмдаги 51 шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги маълумотлар битилган.

Хоразмда қадимдан дostonчилик ривожланган. Халқ анъанавий дostonлари бахшилар орқали оғизданоғизга ўтиб сайқалланган. «Авазхон», «Бозиргон», «Сайёдхон ва Ҳамро», «Қоракўз Ойим», «Гулрух пари», «Шобахром», «Завриё», «Ошиқ Ғариб ва Шохсанам», «Юсуп Аҳмад», «Қирқ mhhd» каби дostonлар Хоразм халқ оғзаки ижодининг нодир бойлигидир. Хоразм халқ дostonлари ҳажми бошқа ўзбек халқ дostonларига қараганда кичиклиги, шу билан бирга мусиқавийлиги билан ажралиб туради. Хоразмда дoston куйловчиларни бахши деб атаб келганлар. Хоразм воҳасида 19-а.нинг 1-ярмида Эшвой бахши машхур бўлган. Хоразм воҳасида муаллиф номи билан аталган «Эшвой нағмаси» куйи тарқалган. 19-а.да Хоразмда яшаб ижод қилган бахшилардан Оташ, Ғарибниёз бахшилар, Бобо бахши, Жуманазар бахши Бобо бахши ўғли, Бекжон бахши, Абдрим бахши ва б. шуҳрат қозонган. 20-а. бошларида Хўжаёз бахши атокли бахши ҳисобланган. У «Ошиқ Ғариб ва Шохсанам», «Сайёдхон ва Ҳамро», «Бозиргон», «Алпомиш» ва «Гўрўғли» туркумидаги дostonларни ёд билган ва уни хуш овоз билан дотор журлигида ижро этган. Ундан кейинги даврда Бола бахши, Матназар Жаббор ўғли, Қаландар бахши, Бола бахшининг фарзандлари Норбек бахши, Матёкуб ва Етмишбой бахшилар Хоразм дostonчилик мактабини тараққий қилишга ҳисса қўшдилар.

Хоразмдаги халқ оғзаки ижодининг яна бир тури халқачилиқдир. Халқалар (фольклорда) репертуарида халқ дostonлари, рангбаранг халқ кўшиқлари, мумтоз шоирларнинг ашулабоп ғазаллари асосий ўрин олган. 19— 20-а.нинг 2-ярмида Хоразмда Хонимжон халфа, Онажон халфа, Онабиби кори (Ожиза), Шукуржон халфа, Шарифа халфа, Жони халфа, Бибижон халфа, Дурхоним халфа, Киш халфа, Гулжон кори, Ойша кулол халфа, Ёқут халфа Вафоева, Шарифа нўғай Оташева, Уғил Нўғай Қурёзова, Ёқут халфа Сейтниязова ва б.нинг номлари халқ орасида танилган эди. Халқачилиқ санъати анъаналари Хоразм ёш ижрочилари томонидан кейинги даврларда ҳам давом эттирилмоқда.

20-а.да Хоразм адабиётшунослигида Муғаний, Суханвар, Умар Курбоний, Қаландар Курбоний, М. Абдуллаев, Эгам Раҳим, Аҳмад Бобожон, Айёмий, Раҳим Бекниёз, Дўстжон Матжон ва б.нинг назм ва насрий асарларида маърифатпарварлик ғоялари ўз аксини топган.

Омон Матжон, Баҳром Рўзимухаммаднинг фалсафий шеърляти, Эркин Самандарнинг «Дарёсини йўқотган қирғоқ», «Тангри қудуғи», Комил Авазнинг «Қўналға» романлари, Матназар Абдулҳакимнинг Нажмиддин Кубро, Бедил, Пахлавон Махмуд рубоияти ва ғазалларининг ўзбек тилига таржималари муҳим аҳамиятга эга. Проф. лардан О. Мадраҳимов, С. Рўзимбоев, З. Дўсимов, Ж. Юсупов, араб ва форс тиллари билимдони А. Аҳмедов ва б. адабиётшуносликка дойр асарлар ёздилар. Айниқса бу борада Ҳ. Абдуллаевнинг Абу Бакр Хоразмийдан ҳозиргача яшаб ижод қилган адабиёт ахлининг ҳаёти ва ижодини акс эттирувчи тазкираси, Н. Қрбуловнинг 2 жилдли «Хоразм адабий муҳити» асари, С. Рўзимбоевнинг «Гўрўғли» китоби муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Х.в.да Ўзбекистон ижодий уюшмалари (ёзувчилари, рассомлар ва б.) вилоят ташкилотлари фаолият қўрсатмоқда.

Матбуот, радиоэшиттириши ва телевидениеси. Х.в.да 2 вилоят газ. («Хоразм ҳақиқати» ва «Хорезмская правда», 2 та газ. адади 5500), 10 туман газ., 3 журнал («Илм сарчашмалари», «Дийдор», «Хива Шарқ гавҳари», адади 2000) нашр этилади. Вилоятда, шунингдек, бир қанча тармоқ газ.лари чоп қилинади. Жами 27 номдаги газ. ва журналлар чиқарилади.

Хоразм (Хива)да Мухаммад Раҳимхон Феруз ташаббуси билан 1874 й.да Туркистонда илк бор тошбосма очилган. Тошбосмада илк матбаачилик фаолиятини биринчи ўзбек матбаачиси Отажон Абдалов бошлаган. Ушбу тошбосма фаолияти кейинроқ, 1920 й.дан «Инқилоб куёши» газ., 1939 й.дан «Хоразм ҳақиқати», 1941 й.дан «Хорезмская правда» газ.ларининг ташкил қилинишига замин яратган.

Х.в.да 1874—1924 й.ларда фаолият кўрсатган матбаачилик анъаналари 1991 й.да қайта тикланди. «Хоразм» нашриёти ишга туширилиб, дарсликлар, китоблар нашр этиш йўлга қўйилди. «Хоразм тарихи» (1995), «Ҳазорасп тарихи», «Хонка тарихи» (1995—98), «Авестонинг яратилиши» (2001), «Маъмур академияси» (тўплам, 2003) каби китоблар чоп этилди.

Х.в. да биринчи радиоэшиттиришлар 1936 й.дан бошланган. Вилоят радиоси ойига 31 соатлик ҳажмда эшиттиришлар беради. Телекўрсатувлар 1961 й.дан олиб борилади. Маҳаллий кўрсатувлар, 1979 й.дан рангли тасвирда (ўзбек ва рус тилларида), ҳафтасига 15 соат ҳажмда намоиш қилинади.

Меъморий ёдгорликлари. Х.в.даги тарихий ва меъморий ёдгорликлар жаҳонга машхур. Вилоятда 149 меъморий ва шаҳарсозлик, 16 археологик, 21 монументал санъат ва ҳайкалтарошлик ёдгорлиги бор. Меъморий ёдгорликларнинг асосий қисми Хива ш.да жойлашган. Унинг Ичан қалъа қисми эса ЮНЕСКОнинг Жаҳон мероси шаҳарлари ташкилоти ҳисобига киритилган. Хивадаги ёдгорликлардан Жума масжид (10—18-а.лар), Паҳлавон Маҳмуд меъморий мажмуаси (14-а., 19—20-а. бошлари), Сайид

Аловиддин (14—18-а.лар), Уч Авлиё (1549, 1821) макбаралари, Тошховли (19-а.), Қўҳна Арк (17—19-а.лар) саройлари, Мухаммад Аминхон Мадраса ва минораси ва б. меҳмонлар ва сайёҳатчилар диққатини ўзига тортади. Шунингдек, Хива, Ҳазорасп, Хонқа, Шовот, Янгиариқ, Қўшқўпир, Боғот ва б. туманларида ҳам тарихий обидалар мавжуд. Шулардан Хива туманидаги Чодра ҳовли (18—19-а.лар), Шохимардон меъморий мажмуаси (19-а.), Кубла Тозабоб саройи (1893—1913), Ҳазораспдаги Музробшоҳ (16—18-а.лар), Шайх Косим эшон макбаралари (18—19-а.лар), кад. Ҳазорасп қалъаси (мил. ав. 6—5-а.лар), Хонқа туманидаги Сайд ота масжиди (1766), Шовот туманидаги Ваянган бобо макбараси (16—19-а.лар); Янгиариқ туманидаги Шайх Мухтор Валий (Остонабобо, 14а) меъморий мажмуаси; Қўшқўпир туманидаги Иморатбобо меъморий мажмуаси (16—19-а.лар) ва б.ни айтиш мумкин.

Мустақиллик йилларида вилоятда якка тартибда уйжой куриш тез ривожланди. Урганч, Хива ш.ларига йўдош Наврўз, Қосмаобод шаҳарчалари бунёд этилди. Вилоятда тарихий ва меъморий ёдгорликларни асраш, таъмирлаш ишларига Ўзбекистон ҳукумати томонидан катта эътибор берилмоқда. Хива ш.нинг 2500 йиллик юбилеи (1997), Жалолиддин Мангубердининг 800 йилиги (1999), Авесто китоби яратилишининг 2700 йилиги (2001) байрамлари арафасида вилоятда кенг миқёсда меъморий ёдгорликларни таъмирлаш, улар атрофларини ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш ишлари амалга оширилди. Х.в. 2003 й. 22 авг.да Жалолиддин Мангуберди ордени билан мукофотланган.

Ад.: Толстов С. П., Қадимги Хоразм маданиятини излаб, Т., 1964; Виноградов А. В., Неолитические памятники Хорезма, М., 1968; Средняя Азия в древности и средневековье, М., 1977; Труды Хорезмской археологоэтнографической экспедиции, т. 1—10, М., 1952—77; Хоразм

тарихи, 1995, Урганч; Қиличев Т., Хоразм халқ театри, Т.; Садоков Р. Л., Музыкальная культура древнего Хорезма, М., 1970; Садоков Р. Л., Тысяча осколков золотого саза, М., 1971.

Комил Нуржонов, Ботир Матёкубов, Комил Авазов.

ХОРАЗМ ВОҲАСИ — Амударёнинг куйи қисмидаги қад. воҳа. Х.в.да Ўзбекистоннинг Хоразм вилояти, Қорақалпоғистоннинг жан.ғарбий қисми ҳамда Туркманистон Тошхөвүз вилоятининг шим.шарқий қисми жойлашган. Шим.дан (шартли равишда) Кўнғирот кенглиги, ғарб ва жан.да Устюрт платоси ва Қорақум чўллари, шарқда Қизилқум чўли билан чегарадош.

Х.в. ҳудуди юзасининг шаклланиши Амударё аккумулятив фаолияти билан боғлиқ. Дарёнинг чўкинди ва гил ётқиқиклари минг йиллар давомида шу ҳудудда тўпланиб дельталарни ҳосил қилган (қ. Амударё дельтаси). Х.в. жан.да Туямўйин танглигига қадар давом этган. Воҳа шим. ва шим.ғарб томон 300 км дан зиёд масофага чўзилган. Эни чекка жан. қисмида (Туямўйин танглигида) 10—12 км, шим. қисмида 120—130 км, Султон Увайс тизмасининг ғарбий қисмида (Тахтатош танглигида) 70—80 км. Туямўйин танглигидан шим.да ХоразмТошхөвүз текислиги жойлашган. Х.в.нинг ер юзаси тўртлаамчи даврда аллювиалдельта ётқиқикларининг астасекин тўпланиши ва дельтанинг Орол денгизи ва Сарикамиш ботиғи томон ўсиши натижасида шаклланган. Улар ёши ва литологик таркиби жиҳатидан бир хилда эмас. Айрим кичик ботикпарда кўл ётқиқиклари ҳам учрайди. Қадимдан деҳқончилик қилинадиган ерларда (қалинлиги 2—3 м ли) агроирригацион қатламлар тўпланган.

Х.в. ер юзаси тузилиши жиҳатидан, асосан, ясси текислик, шим. ва шим. ғарб томон бир оз нишаб. Нишаблик жуда кам бўлганидан Амударё (айниқса, воҳанинг шим. қисмида) тармоқланиб секин оқади. Шу боис, бир нечта қад.

ўзанлар (Кўхнадарё, Дарёлик, Давдон, Шўртонбой, КрейтЎзак, Иткраўзак, Қораўзак ва б.) вужудга келган. Улар орасида турли баландликдаги бир қанча тепалик ва марзалар жойлашган.

Х.в. ер юзаси инсон фаолияти таъсирида ҳам ўзгарган (канал, арик, зовурлар қазилган). Х.в. шим. кенгликда жойлашган. Январнинг ўртача траси $-4,5^{\circ}$, $-7,6^{\circ}$. Энг паст тра -32° , баъзи йилларда -4° Г, -43° . Июлнинг ўртача траси $25,3^{\circ}$ — $28,4^{\circ}$. Энг юқори тра 41° — 44° . Ҳоз. кунда, Орол денгизи сатҳининг пасайиши оқибатида ёзги тра ортиб, киш совуқлашиб бормоқда. Х.в. энг қурғоқчил воҳалардан ҳисобланади (йилига 80—120 мм ёғин тушади). Ёғин миқдори жан. дан шим.га ортиб боради. Ёғиннинг кўп қисми қиш ва баҳор фаслларида тушади.

Амударё тармоқларининг кўпчилик қисми қуруқ ўзанларга айланган. Х.в.да 100 дан ортиқ кўл (Тўнғизкўл, Шўркўл, Улуғшўркўл, Кернай, Қоратеран, Бўтакўл, Оқчакўл, Олтинкўл, Зейкўл, Оқкўл ва б.) мавжуд. Х.в.да турли тупроқ типлари тарқалган. Катта қисмида ўтлоққайир аллювиал, суғориладиган ўтлоқ (ўтлоқвоҳа) тупроқлар ҳосил бўлган. Улардаги чиринди моддалар миқдори 2—3%. Бу тупроқлар пастқам, грунт сувлари ер юзасига яқин ерларда шўрланган. Ботқоқшўрхоқ тупроқлар ҳам учрайди. Тупроқлар инсониятнинг бир неча минг йиллардан бери давом этиб келаётган хўжалик фаолияти таъсирида ўзгариб, маданий воҳа тупроғига айланган. Воҳада ёввойи ўсимликлардан қамиш, туранғил, ёввойи жийда, тол, юлғун, янтоқ, ажрик, бугдойик, сарсазан, қорабароқ, тамариск, шўра ва б. ўсади. Чўлларга ёндош қисмида селин, жузгун, оқ саксовул, қуёнсуяк, қизилча ва б. тарқалган. Ёввойи ҳайвонлардан чиябўри, тулки, тўқай мушуги, бўрсик, кўрсичқкрн, каламуш, типратикан, ондагра; қушлардан чумчук, майна, зарғалдоқ, бедана; дарё қайирлари ва кўлларда кирғовул, ғоз, ўрдак ва б. учрайди. Дарё

ва кўлларда балиқдарнинг бир қанча тури бор. Х.в. ер, ўсимлик ва иқлим ресурсларига бой. Воҳа ҳудудидаги ўсимлик ва ҳайвон турларини ўрганиш ва муҳофаза қилиш мақсадида Бадайтўқай давлат кўриқхонаси ташкил этилган.

Мурод Маматқулов.

ХОРАЗМ ДОСТОНЧИЛИК МАКТАБИ — бахшилик санъати марказларидан бири. Хоразм достончилигида мавжуд эпик асарлар Ўзбекистоннинг бошқа ерларидаги ўзбеклар орасида тарқалган достонлардан мазмуни, услуби, композицияси, образ яратиш принциплари билан фарқ қилади. Х.д.м.да оғзаки ва ёзма адабиёт аъёнларининг ўзаро ижодий ҳамкорлиги сезиларли. Бадиҳагўйлик асосий роль ўйнамайди, мусиқа етакчилик қилади. Кўп ҳолларда айтувчи кўлида достоннинг кўлэзма матни бўлади. Хоразмда эпик асарлар 3—5 кишидан иборат бахши ансамбллари томонидан ижро этилади. Бахши достонни дуторда (кейинчалик тор ҳам ишлатила бошлади) куйлайди, унга гижжакчи, буламончи жўр бўлади. Хоразм достонларида қахрамонларнинг ҳистуйғуларини, ички кечинмаларини назм орқали, саргузаштларни наср орқали баён этиш қатъий тартиблаган. Достон куйлашдан олдин бахши ансамбли «Пешрав», «Мухаммаси ушшоқ» каби бирор куй чалади, сўнг дидактик характердаги кўшиқ куйланади. Достон тугагач, «Тўйингдан қайтсин» куйи ижро этилади. Х.д.м.да асар ички бўғиз товушда эмас, балки очик овозда ижро этилиши билан ҳам бошқа достончилик аъёнларидан фарқ қилади. Х.д.м.нинг йирик вакиллари: Суяв бахши (19-а.), Жуманазар бахши, Аҳмад бахши, Матназар Жаббор ўғли, Бола бахши, Худойберган Ўтаган ўғли, Оллоберган бахши, Мурод бахши, Болтабой бахши, Жумабой бахши, Қодир созчи ва б. Улар репертуарида «Гўрўғли» туркуми достонлари, «Ошиқ Ғариб», «Ошиқ Махмуд», «Ошиқ Ойдин», «Тоҳир ва Зухра», «Лайли ва Мажнун», «Тулумбий» каби

достонлар мавжуд. Яна Қ. Хоразм мусса услуби.

ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ, Маъмунийлар академияси — Хоразмда 10-а. охири — 11-а. бошларида фаолият кўрсатган илмий муҳит. Маъмунийлар давлати (992—1017) тарихи билан бевосита боғлиқ. Сиёсий, иқтисодий, ҳарбий қудратга эришган хоразмшоҳлар давлати мамлакатни бирлаштириш, унда тартиб ўрнатиш бўйича тадбирларни бошлаб юборган. Кун тартибида давлат ички ва ташқи сиёсатини олиб боришда мафқуравий масалаларни ҳал қилиш турган. Али ибн Маъмун (997—1010) доно ва зукко маслаҳатчиларга муҳтож бўлган. Унинг бахтига тоғаси, Абу Наср ибн Ироқ ўз даврининг ўта билимдон олими бўлган. 1004 й.нинг бошида Ибн Ироқ таклифи билан Беруний Гурганжга қайтиб келган; Маъмун саройида илм аҳли учун яхши шароит яратиб берилган. Бу 2 шахс Яқин ва Ўрта Шарқдаги кўплаб олимлар билан шахсий ёзишмада бўлганлар. Уларнинг таклифи билан Нишопур, Балх, Бухоро ва ҳатто араб Ироқидан кўплаб олимлар Гурганжга келишган.

Шу тарихи 1004 й.дан бошлаб Гурганжда «Дорул ҳикма ва маориф» (баъзи бир манбаларда «Мажлиси уламо») номини олган илмий муассаса тўла шаклланган. Бу илмий муассасада худди Афинадаги «Платон», Бағдоддаги «Байт улҳикмат» академияси фаолиятига ўхшаб илмнинг барча соҳаларида тадқиқот ва изланишлар олиб борилган, жуда кўп манбалар тўпланган, таржимонлик ишлари бажарилган; ҳинд, юнон, араб олимларининг ишлари урганилган; АлХоразмий, АлФарғонийларнинг ўлмас асарлари, илмий ишларидан фойдаланилган ва тадқиқ қилинган. 18—20-а. тарихчи олимлари томонидан илмий муассаса ҳар томонлама ўрганилган ва ўз фаолияти нуктаи назаридан бу даргоҳ ўз даврининг академияси бўлганлиги исботланган ва унга «Маъмун академияси» номи берилган.

Х.М.а. асосини қуйидаги олимлар ташкил этган: Абу Наср Мансур ибн Али ибн Ироқ алЖаъдий (10-а. — 1034), Абулхайр ибн Ҳаммор (941 — 1048), Абу Сахл Исо ибн Яхъё алМасихий алЖуржоний (970—1011), Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад анБеруний, Абу Али алХусайн ибн Абдуллоҳ ибн Сино, Абу Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Яъқуб ибн Мискавайҳ (1030 й. в.э.), Абу Мансур Абдулмалик ибн Муҳаммад ибн Исмоил ас Саолибий анНайсабурий (961 — 1038), Аҳмад ибн Муҳаммад асСаҳрий (1015 й.в.э.), Абу Али алҲасан ибн Ҳорис алХубубий алХоразмий (10—11-а.лар), Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Ҳомид алХоразмий (10—11-а.лар) ва б.

Х.М.а олимлари Юнонистон, Яқин ва Ўрта Шарқ, Ҳиндистон илмфан ютуқларини ижодий, танкидий ўрганиб, уни янада юксак босқичга кўтарганлар. Академия аъзоларининг аксарияти олим сифатида Марказий Осиёда шаклланганлар. Уларнинг илмий фаолияти, асарлари туфайли Қад. Хоразм бадийи санъати, адабиёти, астрономияси, математикаси, сугориш маданияти ютуқлари жаҳон тамаддуни хазинасига кирган ва бутун инсоният манфаатларига хизмат қила бошлаган.

Мас, Абу Наср ибн Ироқ, астрономияга дойр илмий асарлари туфайли «Бағлимуси соний» («Иккинчи Птолемей») деган фахрий ном олган.

Абулхайр ибн Ҳаммор мантик, фалсафадан ташқари табобатда ҳам жуда машҳур бўлгани учун «Буқротти соний» («Иккинчи Гиппократ») лақабига сазовор бўлган.

Абу Сахл алМасихий табиб, Ибн Синонинг устози бўлган. Академия раҳбари Абу Райҳон Беруний фаннинг деярли ҳамма соҳалари билан шуғулланган. Унинг геодезия ва математика соҳалари бўйича асарлари бугун ҳам долзарбдир. Беруний Ўрта Осиёда биринчи бўлиб, тиббиётга оид. «Китоб асСайдана фиттиб» («Табобатда доришунослик китоби») асарини ёзган. Беруний Америка

қитъаси мавжудлигини европалик олимлардан тахм. 450 й. олдин айтиб ўтган. Унинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида қад. халқлар (юнонлар, эронийлар, суғдийлар, хоразмийлар ва б.) нинг йил ҳисоблари, байрамлари ва машҳур кунлари, урфодатларига оид қимматли маълумотлар тўпланган.

Х.М.а.нинг яна бир забардаст крмусий олими Ибн Сино жаҳон фани тараққиётига улкан ҳисса қўшган. Хусусан, унинг «Тиб қонунлари» асари бутун дунёга машҳур бўлган. Хоразмда Ибн Сино, асосан, мат. ва астрономия билан шуғулланган. Олимнинг Аристотель таълимоти хусусида Беруний билан ва ўзининг шогирди Бахманёр билан ёзишмалари тарихда машҳурдир. Бу ёзишмалар саволжавоб тарзида булиб, унда Беруний ва Ибн Сино фазо, иссиқликнинг тарқалиши, жисмларнинг иссиқдан кенгайиши, нурнинг акс этиши ва синиши каби масалаларда илмий мунозара олиб борганлар. Ибн Сино хоразмшохлар вазири Абул Ҳусайн асСаҳлий билан дўстлашиб, унга атаб алкимёга оид «Рисола аликсир» («Иксир ҳақида рисола») асарини ёзган.

Х.М.а. олимлари Хоразм табиати, иклими, суғориш тизими, минералогияси, ер ости сувлари, Амударё дельтасининг тарихи, коризлар қуриш орқали туپроқни тозалаш йўллари тадқиқ этишган. Академия аъзоларидан Абу Бакр алХоразмий, табиб АбулФараж ибн Ҳинду шеърятда юксак маҳоратга эришганлар. Хоразм тарихи, динлари, тақвими, байрамлари, урфодатлари, ёзуви, миллий кадриятлари ҳақидаги қимматли маълумотлар уларнинг фаолияти туфайли бизгача етиб келган. Уларнинг ўзларига хос шиори: «Илм — инсонлар ҳожатини чиқармоқликка хизмат қилсин», — дея аталган эди. Х.М.а. олимларига илмда қатъийлик хос бўлган. Аристотель йўл қўйган кўп хатолар текширишлар давомида тузатишган, қутбдаги давомий тун ва кунлар масаласи осонлик билан фалакиёт фани нуқтаи назаридан

тушунтирилиб, ечилган. Беруний қайд этишича, қадимда Хоразм астрономлари юлдузлар жойлашиш тартибини араблардан кўра яхшироқ билишган.

Хоразмшоҳ Маъмун ибн Маъмун (Маъмун II) саройидаги олимлар шухрати ўз даврида узок, улкаларга тарқалган. Бу эса Махмуд Ғазнавийнинг ғашига теккан. У уюштирган суикасд натижасида 1017 й.нинг баҳорида Маъмун II улдирилган ва уша йилнинг июнида куёви учун қасос олиш баҳонаси билан Махмуд Ғазнавий Хоразмга бостириб қирган. Катта қиргин ва талонторожликлар натижасида Х.М.а. фаолияти тугатилган ва бу ердаги олимларнинг купчилиги Ғазнага мажбуран олиб кетилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хоразм Маъмун академиясини қайтадан ташкил этиш тўғрисида»ги фармони (1997 й. 11 нояб.) Ўзбекистоннинг илмий салоҳиятини юксалтириш, унинг жаҳон илмий ҳамжамиятидаги ўрнини мустаҳкамлаш, минтақаларда фанни янада ривожлантириш ҳамда истеъдодли ва фидойи олимларни қўллабқувватлаш, юқори интеллектуал муҳит яратишдаги миллий анъаналарни ривожлантиришда қуйилган муҳим қадам булди.

1997 й. нояб. ойида академиянинг таркибида археология, тарих ва фалсафа, тил ва адабиёт, биология муаммолари бўлимлари ташкил қилиниб, 9 илмий мавзу бўйича и. т.лар олиб борилди.

Археология, тарих ва фалсафа бўлимининг ходимлари «Хоразмда қадимги ва ўрта асрлар ўзбек давлатчилиги тарихи», «Ўзбек халқининг этник тарихида Хоразм воҳасининг ўрни», «Хоразм вилояти археологик ёдгорликларини тадқиқ қилиш» мавзулари бўйича илмий изланишлар олиб боришди.

Тил ва адабиёт бўлимида, «9—13-а.ларда Хоразм ёзма адабиёти ва оғзаки эпос», «9—13-а.лар Хоразм ёдномалари тили» мавзуси бўйича Хоразм ёзма адабиёти ва оғзаки афсоналари ҳамда ривоятлар Авестодаги мифологик қатлам билан киёсий таҳлил қилинди. Оғзаки

ва ёзма намуналар таҳлили орқали адабий ва бадий тилларга хос хусусиятлар, уларнинг ўзаро таъсири ўрганилди.

Биология муаммолари бўлимида 4 илмий мавзу «Хоразм воҳаси тупрок — иқлими шароитида истикболли, серҳосил, касалликларга ва зараркунандаларга чидамли кўниктирилган ўсимликлар навларини ўрганиш», «Хоразм вилояти шароитида экинларни алмашлаб экишнинг биологик асосларини ишлаб чиқиш», «Хоразм вилояти шароитида асосий, оралик ва такрорий экишларда озукавий экинларни парвариш этишнинг самарали технологияларини ва маккажўхорининг уруғчилик тизимини барпо қилиш», «Қуйи Амударё минтақаси тупроқларининг сувтуз режимини яхшилайдиган коллектор — захкаш тизимларининг иш режимини бошқариш усулларини ишлаб чиқиш» бўйича и.т.лар амалга оширилди.

Х.М.а. жамоаси и.т.ларни халқхўжалиги талаблари асосида шакллантириш, уларни долзарб масалаларни ечишга қаратиш, бюджет маблағларининг самарадорлигини оширишда устувор фундаментал тадқиқотларни амалга оширишга интиломқда.

2003 й.дан бошлаб академияда 2 фундаментал ва 8 амалий дастурлар бўйича 58 ходим, шу жумладан, 2 акад., 8 фандри ва 24 фан номзодлари илмий изланишларни амалга оширмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 й. 9 нояб.даги қарорига мувофиқ, 2005 й.да Х.М.а.нинг 1000 йиллиги нишонлиниши белгиланди.

Ад. Абу Райҳон Беруний, Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар, Танланган асарлар, I ж., Т., 1968; Садуллаев А., Хоразм Маъмун академияси, Хива, 2000; Садуллаев А., Сотлиқов А., Хоразм Маъмун академиясининг тарихий иддизлари, Урганч, 2003.

ХОРАЗМ МАҚОМЛАРИ - мақом тури. Хоразмда мақом йўлларига яқин мумтоз мусика намуналари қадимдан

маълум бўлган. Бизгача етиб келган шакли — олти мақом (Рост, Бузрук, Наво, Дугоҳ, Сегоҳ, Ироқ) тизими Шашмақом асосида 19-а. бошларида шаклланган. Ҳар бир мақом белгиловчи омил — муайян лад тизими ва унинг асосида юзага келган куй йўлларида иборат. Х.м. Бухоро Шашмақоми каби мустақил тузилишга эга бўлган чертим (чолғу) ва айтим (ашула) бўлимларини ўз ичига олади. Чертим йўли (бўлими) тани мақом, тарже, пешрав, мухаммас, сақил, уфар каби шаклан яқунланган ва нисбий мустақил қисмлардан ташкил топган. Бошланғич тани мақом ва яқунловчи уфар ҳар бир мақомда биттадан бўлса, ўртада келадиган пешрав, мухаммас, сақил 2—3 тагача бўлади. Чолғу йўли яқканавозлик ва жўрнавозлик усулида чалинади. Яқканавозликда танбур асосий соз хисобланади. Жўрнавозлик, одатда, танбур, дутор, най, бўламон, қўшнайн, ғижжак, чанг, доирадан иборат ансамблда амалга оширилади.

Шунингдек, Х.м.нинг дутор, сурнай йўллари ҳам мавжуд. Мас, 19—20-а. бошларида Хивада 11 та Хоразм дутор мақоми машҳур бўлган: Чапандоз, Навоий, Садри Ироқ, Ташниз, Ағёр ва б. Танбур йўлларида фаркли ўларок улар туркумли асарлар бўлиб, ҳар биттаси 2—7 қисм (мас, «Ироқ» дутор мақоми «Ўрта уфори», «Нигорон», «Оромижон», «Боймухаммад», «Саклансин») дан иборат бўлган. «Ораз бам ва уфориси», «Мажнун дали», «Ровий», «Мискин ва уфориси», «Мўғулча уфори»лари М. Юсупов томонидан «Ўзбек халқ музикаси»нинг бжилдига киритилган.

Айтим йўли тани мақом, талқин, наsrc каби асосий қисмлар — шўбалар ва улар негизда тузилган тарона, сувора, накш, фарёд ва уфар деб номланган вариант қисмлардан ташкил топади. Дастлаб Х.м. ижросида форстожик (Ҳофиз, Жомий каби) ва кейинчалик узбек, озар мумтоз шоирлари (Навоий, Фузулий, Мунис, Огаҳийлар)нинг ғазалларидан фойдаланилган.

Х.м. ва Бухоро Шашмақомининг

умумий ва фарқ қилувчи томонлари мавжуд. Ташки томондан Х.м. Ростдан, Шашмақом Бузрукдан бошланади. Х.мда Ироқнинг ашула бўлими унутилган, Рост мақомининг чертим йўллари асосида 8 қисмдан иборат Панжгоҳ туркуми яратилган; сувора, накш, фарёд қисмлари ўзига хос хусусиятларга эга; савт ва мўғулча каби 2гуруҳ шўбалари учрамайди. Ички тузилиши жиҳатидан кўпчилик доира усуллари, куй киёфаси, ижрочилик услуби мустақиллиги билан ажралиб туради.

Х.м. Комил Хоразмий ихтиро қилган танбур чизиғида унинг ўзи ва ўғли Муҳаммад Расул Мирзабоши томонидан тўла ёзилган (1886). Ҳоз. нота ёзувида Е. Романовская чертим йўллари («Хоразм классик музикаси», Т., 1939) ва М. Юсупов чертим ва айтим йўллари («Ўзбек халқ музикаси», бж., Т., 1958) ёзиб олган. М. Юсупов томонидан кейинчалик нашрга тайёрланган «Хоразм мақомлари» тўпламига (Т., 1980—1987) Хоразм мумтоз музикасининг бошқа жанрлари (сувора, фарёд каби) намуналари ҳам киритилган. Е. Романовская, Ил. Акбаров томонидан Матёқуб Харратов танбурда ижро этган айрим парчалар фонографга ёзилган (1934). Санъатшунослик интида К. Отаниёзов ва К. Исмоиловлардан Рост, Наво, Дугоҳ, Сегоҳ (1949), Ҳ. Болтаевдан Бузрук (1952) мақомларининг ашула йўллари магнит лентасига ёзиб олинган.

Х.м. ижрочиличининг йирик намояндалари Ниёзжонхўжа, Комил Хоразмий, Феруз, Худойберган муҳркан, Матёқуб ва Матюсуф Харратовлар, М. Худойберганов, К. Отаниёзов, Ҳ. Болтаев, М. Рахимов, Н. Юсупова, М. Юсупов, Р. Жуманиёзов ва б. дир.

Ад.: Акбаров И., Кон Ю., Хоразм мақомлари [«Ўзбек халқ музикаси» китобида, бж.], Т., 1958; Ражабов И., Мақомлар масаласига дойр, Т., 1963; Матёқубов О., Мақомот, Т., 2004.

ХОРАЗМ МУСИҚА УСЛУБИ - Хоразм воҳасида қарор топган муайян

муסיқий анъаналар мажмуи. Қадимдан маданият ва санъат маскани бўлган ушбу ҳудудда ўзига хос халқ муסיқа ижодиёти (болалар ва маросим кўшиқлари, халфа лапарлари ва б.), оғзаки анъанадаги касбий муסיқа (достон, талқинчи ва гўяндалар санъати, маком ва б.) намуналари кенг ўрин тутди. Х.м.у. доирасида халқ муסיкасининг энг қад. даврларига мансуб куйоханг намуналари ўз аксини топган. Жумладан, болалар («Момом мошйиди», «Аравачи мани дойим», «Туялар, хо туялар» ва б.) ва мавсим маросим кўшиқлари («Сует хотин», «Ашша дароз» ва б.)да муסיқанинг илк босқичларига оид дастлабки тузилма ва оханг аломатлари, бошланғич парда асослари сақланиб қолган. Халфалар санъатида «ичкари»га хос ихчам диапазондаги паст овоз кўламида айтиладиган, фақат аёлларгагина хос бўлган кўшиқ ва ашулалар урин олган. Бунда қудалар томонидан тўйга руҳсат берилгандан кейин айтиладиган «Боринг бошланг, ўнглар бўлғай туйингиз», туй бошланишида «Муборақлар бўлғай этган туйингиз» ёки келин келгандан кейин «Айланаман келинни қадди бўйиннан» ва б. кўшиқлар туйнинг узига хос ривожини белгилаган. Айниқса, қайроқ билан ўйнаб айтиладиган лапар тури халфа раққосаларига жуда хосдир.

Хоразмда хонандалик, созандалик ва раққосликни ўзига касб қилиб олган санъаткорлар гуруҳлари «созанда кўшлари» дейилган. Улар икки хил таркибда, яъни 2 та сурнайчи, доирачи, танбурчиашулачи, созчи (гармончи) ашулачи, раққос, масхарабоз, сўз устаси (шунинг ўзи мағалдоқчиакробат); дорбозчи, чодир хаёл (кўғирчоқбоз) ва б.дан ташкил топган. Созанда кўшларининг вазифаси тўйда бахши достонни тугатгандан кейин ёки тўйни янада қиздириш мақсадида ўз санъатларини (Лазги каби куй ва раққосларни ижро этиб) намойиш қилишдан иборат. Эл орасида танилган созанда кўшларининг бошлиқларидан Ҳусайн Калот, Собир Калот, Шомурод

сурнайчи, Ушли Кал (машхур «Ушлини уфориси» ялласининг муаллифи), Дурди карнайчи, Собир Дорбоз, Хўжа Кўр, Отоқ Жонли, Купал Ҳожи, Баётвой, Оллаберган Ҳожи, Худойберган Вовок ва б. машхур.

Х.м.у.нинг бахшидостончилар санъати ўзига хос бўлиб, алоҳида ўринга эга. Достоннинг насрий қисми ҳикоя, назмий қисми эса кўшиқ шаклида очиқ овозда чолғу ансамбль жўрлигида ижро этилади. Хоразм бахшичилиги Ширвоний ва Эроний услубларга бўлинади. Ширвоний услуб Амударёнинг юқори ва ўрта оқимидаги ҳудудда тарқалган (маркази — Хива). Бу услуб намояндалари дутор, ғижжак, бўламон ва дойра жўрлигида куйлайдилар. Унда 72 та достон куйлари мавжуд бўлиб, булар: Мухаммаслар туркуми (5 та куй), Илғорлар (4), Эшвойлар (5), Найларманлар (5), Нолишлар (7), Ширвонийлар (3), Зоринжилар (2), «Раҳм айла», «Бобохоним», «Гуландом» ва б.

Эроний услуб Амударёнинг куйи оқими ҳудудида тарқалган (маркази — Манғит ш.). Ушбу услуб бахшилари дутор, ғижжак, бўламон жўрлигида достон куйлашади. Уларнинг кўшида доира катнашмайди. Эроний услубда 32 та достон куйлари бўлиб, уларнинг кўпчилиги Ширвоний номалар билан ўхшаш, лекин Сарпарда, Кўр қиз, Қўшадас, Қўшим Полвон Илғори ва бошқалар билан ажралиб туради. 18-а. охири ва 19-а. бошларида Хива хонлигида 40 дан ортик бахшилар фаолият кўрсатган ва улардан энг машхурлари Эшвой бахши, Мухаммаднийез Гўржи, Ризо бахши, Эрназар бахши, Суёв бахши, Жуманазар бахши, Ахмад бахши, Бола бахши Абдуллаев ва б.

Х.м.у.да талқинчи ва гўяндалар ижоди аниқ бир жанр билан чегараланмаган бўлсада, уларнинг ўз йўллари ва ўзига хос услублари мавжуд. Айниқса, улар суворалар ва уларнинг савтлари ҳамда бошқа йирик шаклдаги мумтоз ашулаларни Машраб, Сўфи Оллоёр, Махтумқули, Мулла Нафас каби шоир-

ларнинг тасаввуф йўлидаги газаллари, насиҳат ҳамда ўғитларига солиб қуйлаганлар. Шунингдек, мусулмончиликни тарғиб қилувчи «Кийикнома», «Сайид Ваққос», «Каптар», «Амир Ҳамза», «Меърожнома», «Султонбобо ҳикояти», «Пайғамбарлар ҳикояти» каби номларни ҳам ижод қилганлар. Талқинчи ва гўяндалар «Дийралишма» деб номланган эркин танловларда синалган, улардан Полли Дузчи, Каландар Бангги, Қуржи ота ва б. машхур.

Ҳоз. даврда Хоразмда 15 та болалар музика ва санъат мактаблари ҳамда музика коллежида Х.м.у. бўйича ёшларга таълим берилмоқда. Уларнинг кўпчилигида халфа ва бахшилар синфлари очилган. Вилоятдаги «Қалдирғоч», «Навбахор», «Олтин қўллар», «Оразибон», «Муборак» ва б. ансамблларда Х.м.у.нинг эркин кўринишлари намоён бўлмоқда.

Ботир Матёкубов.

ХОРАЗМ РАҚСИ - ўзбек халқ ракс услуби. Хоразм воҳасида қадим замонларда шаклланган ва асрлар давомида ривожланиб келган. Х.р.да гавданинг белдан юқори қисми орқага ташланганрок, кураклар бир-бирига яқин, тиззалар бироз эгик, оёқ учлари ёнга очилганрок бўлади. Хотинқизларда расмий ҳолатда бармоқ учлари пастга қаратилади, тирсақлар бироз букилади, йигитларда қўллар чўзилган, тирсақлар тўғри бўлиб, бармоқлар юқорига, кафтлари ёнга қаратилади. Хотинқизлар билакларига занг (майда қўнғироқчалар) тақиб ўйнайдилар. Бошларидаги тақятузи, пешоналарига боғланган манглай тузи, қўкрақларига осилган шокилалар, қулоқларидаги сирғалар, билакларидаги билагузуклар ҳам ракс усулларига мое тушиб, умумий ракс образини яратишга хизмат қилади. Йигитлар устига тўқ рангли камзул, бошларига чугурма кийиб ўйнайдилар. Ракс жараёнида бармоқларни қарсиллатиб, ғоз туриб ўйнаш, гавда, қўлдасталарни титратиш,

елка қоқиш, чўкка сакраш, қайроқдарда усул бериш аёллар ва эркеклар раксига бирдай хос. Х.р. ҳаракатларга бой. Бизгача етиб келган «Чағаллоқ», «Норимнорим», «Алиқамбар», «Оразибон», «Мўри», «Хўббимбой», «Ширинновот» ўйинлари ижросида ўғлон раққослар ва масхарабозлар ўзини кўрсатган бўлса, «Ашшадароз», «Мақом уфори» каби рақсларда раққосалар устунлик қилган. «Лазги» ракс туркуми ижросида эркек ва аёл ракс усталари бирдай маҳорат билан ўйнайдилар. Энг машхур Отажон халфа Собирова (1885—1952) халфа томошаси таркибини саклаш, гармон чалиш ва қуйлаш, раққосларни ўйнатишда, айниқса, хотинқизлар рақсини саҳнага олиб чиқишда катта хизмат қилган. С. Оллаберганова, Р. Ҳақимова, Р. Отажоновалар Отажон халфа ансамбли иштирокчиларидир. Х.р. ижро услубини, анъаналарини, янги ижтимоий шароитларда сақлаш ва ривожлантиришда Қамбар бола, Канарак бола Саидов, Қодирберган Отажонов, Карим Оллаберганов, Римажон Матқаримова, Матлатиф Саидов, Латиф Зарифов, Худойберган тўқтўқ, Гавҳар Матёкубова ва б.нинг хизматлари алоҳида. Х.р. услуби Хоразм вилоят театри, халқ ансамбллари, «Ўзбекракс» бирлашмаси тасарруфидаги «Лазги» ансамбли фаолиятида давом этиб келмоқда.

Ад.: Қиличев Т., Хоразм халқ театри, Т., 1988; Авдеева Л., Ўзбек миллий рақси тарихидан, Т., 2001; Кари мова Р., Ўзбек рақслари, Т., 2003.

Муҳсин Қодиров.

ХОРАЗМ ТЕАТРИ, Огаҳий номидаги Хоразм вилоят музикали драма театри — Ўзбекистондаги қўхна театрлардан бири. 1922 й. 2 мартда «Хукумат уйи» номи билан Ҳамза бошчилигида ташкил бўлган. Етук санъаткор Машариф Полвонов раҳбарлигида театр пойдеворини яратган 12 кишидан иборат (Сафо Муғанний, Қ. С. Сароймонов, У. Қурбоний, Р. Юсупов, О. Бекчурина, М. Ёкубов (Шерозий), Қ. Қутлиев, М. Харратов, Ш. Салоев, Ж.

Қалантаров ва б.) труппа ўз фаолиятини кичик асарлар сахналаштиришдан бошлаган. Ҳамза ўз асарлари асосида сахналаштирган «Бой ила хизматчи», «Тухматчилар жазоси», «Заҳарли ҳаёт», «Фаргона фожиалари», «Қармоқ», «Телефон», Маннон Уйғурнинг «Туркистон табиби», Фулом Зафарийнинг «Эрк болалари» кабилар театрда қўйилган илк спектакллар бўлиб, бош ролларни Машариф Полвонов, Ёқуб Девонов, Ойша Бекчурина, Ханский, Ханская сингари актёрлар ижро этганлар. 1933 й. Хоразм маркази Урганчга кўчирилиши муносабати билан театр ҳам Урганчга кўчирилиб, Хоразм округ давлат мусикали драма театри номини олган. Республиканинг турли вилоятларидан истеъдодли санъаткорлар жалб этилди. М. Шерозий, Р. Омонов, К. Рахимов, Қ. Искандаров, Қ. Бойжонов, М. Сафоев, О. Худоёрова, М. Худоёров, С. Девонов, С. Ҳожиева, О. Рўзметова, Р. Мусаев, С. Мусаева, В. Фаёзов, О. Қориева, З. Қобулов, Тамарахоним, А. Турдиев, Охунжон цизиц, С. Олимов, Ш. Рамазонов ва б. шулар жумласидан. 2-жаҳон уруши йиллари театр жамоаси ҳарбий қисмларга хизмат килдилар. Урушдан кейинги йиллар М. Шерозий, Ҳ. Болтаев, К. Отаниёзов, В. Фаёзов, Қ. Бойжонов, Н. Болтаев, Н. Юсупова, С. Раҳимова, С. Девонов, М. Рахимов, З. Гаффорова, Р. Отажонова, Р. Бойжонова, М. Юсуповдек санъат атқорлар театрни юксак поғоналарга кўтардилар. «Макр ва муҳаббат», «Лайли ва Мажнун», «Фарход ва Ширин», «Тоҳир ва Зухра», «Алломиш», «Ошиқ Ғариб ва Шохсанам», «Ҳамлет», «Қароқчилар», «Монсерро» ва б. 50—60йлар яратилган энг яхши спектакллардир. 70—80-й. лар театрда юксалиш даври бўлди. З. Қобулов, А. Муҳамедов, Ҳ. Исломов, Ҳ. Аппанов, И. Ниёзматов сингари малакали реж. лар долзарб ва бадий тўлақонли асарлар сахналаштирилдилар. Истевдодли ёш ижодкорлар театр жамоасига келиб қўшилди. «Кечиккан севги» (А. Островский), «Миндаугас» (Марцинкявичус),

«Ҳижрон» (С. Раҳмон), «Беруний» (Уйғун), «Ибн Сино» (Шаломаев), «Олтин девор» (Э. Вохидов), «Қароқчилар» (Ф. Шиллер), «Аждодлар қиличи» (Э. Самандаров) каби спектакллар шу йиллар маҳсулидир.

Мустақиллик йиллари театр Хоразм ижодкорлари билан яқиндан ҳамкорлик қилиши унинг ижодий равнакига ижобий самарасини берди. Н. Солаев, Қ. Матризаев, Ҳайитмат Расул асарлари театр репертуарини бойитибгина қолмай, унинг ижодий такомиллашувига қатта ҳисса бўлиб қўшилди. Комил Авазнинг «Марварид таққан аёл», «Феруз», «Огаҳий» мусикали драмалари, «Жобби жужакнинг ҳийласи», «Ташкилдаги хангома», «Жавоҳир», «Тили асалим», «Нилуфар», «Жавлон журра» комедиялари; «Авесто — меҳр фарзанди» спектакли сўнгги йиллар сахналаштирилган энг яхши спектакллардир. Театрга турли йилларда М. Полвонов, С. Сароймонов, З. Қобулов, Х. Аппанов, Ҳ. Исломов, И. Ниёзматовлар бош реж.лик, Л. Абдуллаева, О. Оллаберганов, С. Қодиров, П. Кичколар бош рассомлик, А. Отажонов, Ҳ. Бобоҷоновлар бош дирижёрлик, Н. Шабанов, З. Гаффоровалар бош балетмейстерлик қилиб келдилар.

Ҳоз. кунда (2005) Г. Раҳимова, М. Бобоҷонов, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлардан Ш. Рамазонова, О. Бобоҷонов, О. Тоғанов, Ж. Нурлаевлар, артистлардан К. Тожибоев, Ш. Шомуродов, А. Йўлдошев, П. Матёқубов, Р. Қўчқоров, С. Жуманиёзовлар театрнинг етакчи актёрларидир. Театрнинг бош реж. и — М. Кўрёмов, бош рассоми — Б. Бекмуродов.

Тошпўлат Турсунов.

ХОРАЗМ ХАЛҚ СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСИ (ХХСР) (19201924) Хива хонлиги ҳудудида хонлик тузуми ағдариб ташлангач, юзага келган халқ республикаси. Майд. 62.200 км², аҳолиси 550 минг киши (1920). Миллий таркиби, асосан, ўзбеклар (65%), қисман туркманлар (26,8%), қорақалпоқлар (3,8%), козоклар

(3,4%) ва б.дан иборат. ХХСР маъмурий жиҳатдан 4 та вилоят (Ҳазорасп, Янги Урганч, Тошҳовуз, Хўжайли) ва 26 та туманга бўлинган (1923). ХХСР ҳудуди Бухоро Халқ Совет Республикаси, Туркистон АССР, Қозоғистон АССР билан чегараланган. Пойтахти — Хива ш.

Хивада хонлик тузуми ағдариб ташланган кун — 1920 й. 2 фев.да Ёш хиваликлар партияси аъзолардан иборат, (5 киши кирган) Муваққат инқилобий кўмита — ревком (раиси Мулла Жуманиёз Султонмуродов) тузилган. Бу кўмита 2 ой давомида ҳам кунун чиқарувчи, ҳам ижро қилувчи ҳокимият вазифасини бажарган. 9 апр.да мазкур кўмита иш-ни яхшилаш мақсадида унинг таркибида 10 кишидан иборат дастлабки халқ ҳукумати — Нозирлар Шўроси ташкил қилинди. Ҳукумат таркибига Жуманиёз Султонмуродов (Муваққат инқилобий ҳукумат раиси; хорижия — ташки ишлар нозири), Одамхон Ортиқов (ҳукумат раиси ёрдамчиси), Мулла Наврўз Рўзибоев (ҳукумат котиби), Мулла Ўроз Хўжамухамедов (ҳукумат котиби ёрдамчиси), Маглапобой Мадраҳимов (молия нозири), Шайхутдин Ҳасанов (ҳарбий ишлар нозири), Полвонниёз Ҳожи (Полёзхожи) Юсупов (олий муфаттиш — давлат назорати нозири), Эшчонқори Жабборқулов (халқ хўжалиги нозири), Мулла Бекжон Раҳмонов маориф нозири), Бобоохун Салимов (адлия нозири) киришди. Асосан, ёш хиваликлардан иборат бўлган ҳукумат аъзолари Хоразмда ағдариб ташланган хонлик ҳукумати ўрнига демократах республика қуриш учун интилдилар.

1920 й. 26 — 30 апр.да Бутун Хоразм халқ вакилларининг 1 курултойида Хоразм Халқ Совет Республикаси — ХХСР тузилганлиги тантанали равишда эълон қилинган. Курултойда 15 кишидан иборат ХХСР ҳукумати — Халқ Нозирлар Шўроси (раиси П. Юсупов) тузилди.

ХХСРнинг ёш ҳукумати БХСР, Туркистон АССР, РСФСР давлатларидан ташқари Финляндия, Швеция, Германия,

Туркия, Афғонистон, Эрон каби хорижий давлатлар билан ҳам мустақил равишда савдосотиқ ва иқтисодий алоқаларни олиб боришга ҳаракат қилди. Мас, 1921 й. 24 нояб.да Афғонистонга қозикалон Бобоохун Салимов бошчилигида махсус элчилик хайъати жўнатирилган. Хусусан, Финляндия билан савдосотиқ алоқалари самарали бўлган.

1920 й. 13 сент.да Москвада РСФСР билан ХХСР ўртасида 24 моддадан иборат Иттифок шартномаси ва 15 моддадан иборат иқтисодий битим тузилган. Иттифок шартномасига биноан, совет Россияси ХХСР мустақиллиги ва дахл-сизлигини расмий суръатда тан олган. Иттифок шартномасининг 17моддаси асосида алоҳида ҳарбийсиёсий битим ҳам тузилган. Унда Хоразм қизил армияси РСФСР ҳомийлиги остида тузилиши таъкидланган.

Бироқ шартнома ва битимларда кўрсатилган асосий моддаларни, хусусан, ХХСРнинг мустақиллиги ва дахл-сизлиги ҳуқуқини совет Россияси тан олмай, доимий равишда ёш республиканинг ички ишларига қўпол равишда аралашиб турди, Хоразмда катта миқдордаги қизил аскарларни сақлаб, бу ҳарбий кучлар орқали мамлакатни ўзи бошқаришга интилди. 1921 й. 6 мартда Хоразмда қизил аскарлар уюштирган ҳарбий давлат тўнтаришидан кейин П. Юсупов ҳукумати ҳам ағдариб ташланди. Ҳукуматнинг собиқ раиси яширинишга улгурди. Бироқ орадан кўп ўтмай у қамокқа олинди. Большевиклар кўпплаб нозирларни отиб ташлашди. Тирик қолган айрим нозирлар Жунаидхон сафига бориб қўшилган. Ёш хиваликлар партиясининг фаолияти таъқиқланган. Хоразм Коммунистик партияси ташкилий жиҳатдан расмийлашди (1921 й. дек.).

ХХСР давлат бошқаруви жиҳатидан халқ демократик республикаси ҳисобланган. ХХСР Конституциясига мувофиқ, давлат ҳокимиятининг олий бошқарув органи, Бутун Хоразм халқ вакиллари курултойи, курултойлар

ўртасида — ХХСР Марказий Ижроия Қўмитаси ҳисобланган. Ижро қилувчи олий орган (ҳукумат) — Хоразм Халқ Нозирлар Шўроси саналган. Бирок, асосий ҳокимият ХХСРда турган совет Россияси ва СССРнинг турли фавқулодда органлари қўлида бўлган.

Афсуски, Хоразмда ҳокимиятнинг янги органлари фаолияти бу гал ҳам узоққа чўзилмади. 1921 й. сент. ойида бўлган ХХСР МИК мажлисида «Ўз вазифасини бажара олмаган ва ишни чалкаштирган» деган сохта айблар билан М. Оллоберганов ўз лавозимидан олиб ташланди ва ўлимга ҳукм қилинди. Умуман олганда, ХХСР мавжуд бўлган қарийб 5 йил давомида большевиклар томонидан ХХСР МИК раислари ва ҳукумат бошлиқларининг ҳар бири 10 мартадан узгартиридди. Хоразмда ўтказилган бундай давлат тўнтаришлари оқибатида ўзбек халқининг кўплаб асл фарзандлари катагон қилинди.

1920 —21 й.ларда ХХСРда аграр соҳада дастлабки ўзгаришлар амалга оширилиб, 10 минг десятина ер деҳқонларга бўлиб берилди. Бундан ташқари, уларга уруғ, деҳқончилик асбоблари ҳамда ссуда (қарз) ажратидди. Деҳқонларга кредит ҳисобидан 5 минг чорва мол сотидди. Эски суғориш иншоотларини қайта тиклаш билан бирга янгилари ҳам қурилди. Мас, 1922 й. охиригача Хоразм деҳқонлари Ҳазораспдан Хўжайлигача бўлган ҳудудда 12 та дамба қурдилар. 1922 й.да чоракор ва камбағалларга ер бўлиб бериш учун давлат ер фонди тузишга ҳамда деҳқонларга узоқ муддатли ва қайтариб олинмайдиган ссудалар бериш учун давлат деҳқонлар банкани таъсис этишга қарор қилинди. Банкка 3 млрд. сўм маблағ ажратилган. Хуллас, 1921 —22 й.ларда 400 минг танобдан ортиқроқ ер камбағал деҳқонларга берилди.

ХХСРда иқтисодий сиёсат ва хўжалик соҳасидаги ислохотлар зиддиятли тарзда кечди. Хоразм Республикасидаги солиқ сиёсатида совет Россиясининг таъсири

кучлироқ бўлганлиги учун синфий ёндашув яққол намоён бўлди. Солиқнинг оғир юки савдогарлар, судхўрлар ва йирик ер эгалари зиммасига тўғри келди. Қ.х.да ягона солиқ тизими (1922 й. дек.) жорий қилинди. Солиқ тўлашни тўғри йўлга қўйиш мақсадида давлат банки ва солиқ палатаси ташкил қилинди. 1923 й. июнда хунармандчилик ва саноат соҳасидаги солиқлар ҳам бир тизимга солиниб, давлат саноат солиғи жорий қилинди. Янги иқтисодий сиёсат (НЭП)нинг эълон қилиниши билан ХХСРда қарвонсаройлар, корхоналар, кўллар ва тўқайлар ижарага берилди бошланди. Телефон симлари тортилиб, дарё кемачилиги тиклашга киришилган. Бир қанча йирик кўприклар қурилди. Пахта майдонларининг ҳудуди 1921 й.даги 10 минг танобдан 1924 й.да 85 минг танобга, ҳосилдорлик 100 минг пуддан 800 минг пудга кўтарилди. Умумий экин майдонлари 1913 й.даги даражанинг 62%ни, ҳосилдорлик 70 —75%ни ташкил қилди. 1924 й.га келиб, 6 та пахта тозалаш заводи, 10 та ғишт заводи, ёғ заводи, босмахона, электрстанция тикланди, қоғоз ва шиша заводлари қурилди. Саноатда давлат сектори устувор мавқеини эгаллади.

ХХСР ҳукумати маданиймаърифий ва соғлиқни сақлаш ишларига ҳам катта эътибор қаратди. 1920 й. баҳорида республикада янги типдаги мактаблар ташкил қилина бошланди. 1921 й. сент. да Хивада очилган халқ дорилфунуни республика маданий ҳаётида катта воқеа бўлди.

Хоразм Совет Социалистик Республикаси (ХССР). 1923 й. 17 20 окт.да бўлган Бутун Хоразм халқ вакиллари-нинг 4қурултойи ХХСРни Хоразм Совет Социалистик Республикаси (ХССР) га айлантириш тўғрисида қарор қабул қилди. 20 окт.да ХССРнинг 5 бўлим ва 12 бобдан иборат янги Конституцияси қабул қилинди. Бу Конституция мамлакатнинг социалистик қурилиш йўлига ўтишини қонун йўли билан мустаҳкамлади. Унга мувофиқ, ернинг хусусий мулк эканлиги бекор қилинди, вақф ерлари бутунлай ту-

гатилди. Мавжуд ерлар умумхалқ мулки деб эълон қилиниб, барча вақф мулклари маориф нозирлиги ихтиёрига берилди. Козихоналар фаолияти тақиқланиб, совет судлари ташкил қилинди. Шу тарзда 1923 й. окт. ойидан бошлаб Хоразм Республикасидаги демократик ўзгаришларга чек қўйилди. Хоразмни советлаштириш жараёни ўзининг юқори босқичига кўтарилди. Ҳукуматнинг кескин янги сиёсатидан норози бўлган барча кишилар бундай вазиятда истиклолчилар сафини тўлдирдилар. Туркистонда совет режимига қарши қуроли ҳаракат Хоразм воҳасига ҳам кенг тарқалган эди. ХССРнинг марказий ва жан. қисмларида кўплаб сардор ва кўрбошиларнинг ҳаракатлари янада авж олди.

1923 й. дек.да Питнак, Ҳазорасп, Богот, Хонқа туманларида янги совет ҳукуматига қарши деҳқонларнинг оммавий қўзғолонлари бошланиб кетди. Қўзғолончилар жойлардаги совет ташкилотларини тугатиб, мамлакат пойтахти Хива ш. устига юриш бошладилар. Қорақумда турган Жунаидхон қўшинлари ҳам ғарб томондан, бир вақтнинг ўзида шаҳарга қараб ҳаракат бошлади. 1924 й. 10 янв.дан бошлаб Жунаидхоннинг 15 минг кишилик отлик ва пиёдалардан иборат қўшини Хивани қамал қилишга киришган. 16 янв.да ХССРда ҳарбий ҳолат жорий қилинди. Қизил армия қўмондонлиги зудлик билан Хоразмга қатта микдордаги ҳарбий кучларни жўнатгач, 1924 й. фев. ойининг бошларида халқ қўзғолони бостирилди ва большевиклар давлатнинг янги жазолаш (қатағон) органларини ташкил қилишди. 1924 й. 20 фев.да совет прокуратураси тузилди. Шунингдек, Хоразмдаги вилоятларда 5 та совет халқ судлари ҳам ташкил қилинди. Бу даврда ҳарбий трибунал ва Давлат сиёсий бошқармаси (ГПУ) фаолияти янада кучайтирилди. Бу жазолаш органлари коммунистик мафкурани тан олмаган қар қандай кишиларни қатағон қилишни авж олдирди.

Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши (Сре-

даз ЭКОСО)нинг таййиқи натижасида 1923 й. эзида Хоразмдаги миллий валюта РСФСР рублига (10 Хоразм сўмига 1 РСФСР рубли нисбатида) алмаштирилган эди. 1924 й.дан бошлаб Хоразм Республикаси ҳам худди БХСР сингари СССРнинг ягона банк ва молия тизимида тўлиқ тортилди. ХССР армиядан кейин давлат мустақиллигини муҳим тимсоли бўлган миллий валютадан ҳам маҳрум қилинди.

Бутун Хоразм халқ вакилларининг 5курултойи (1924 й. 29 окт. — 2 нояб.) Ўрта Осиёда миллийхудудий чегараланиш муносабати билан ХССР тугатилишини эълон қилди. ХССРнинг ўзбеклар яшайдиган 23 та тумани янгидан ташкил қилинган Ўзбекистон ССР таркибига Хоразм вилояти қилиб киритилди. ХССРнинг қолган худудлари Туркменистон ССР ва Қорақалпоқ мухтор вилояти (Қозоғистон АССР таркибида)га қўшилди. 1924 й. 23 нояб.да ХССР МИК ва 30 нояб.да Халқ Нозирлар Шўроси ўз фаолиятини тўхтатди.

Ад.: Полвонниёз Ҳожи Юсупов, Ёш хивалиқлар тарихи (Хотиралар), Урганч, 1999; Матқаримов М., Хоразм Республикаси: давлат тузилиши, нозирлари ва иқтисоди, Урганч, 1993; Хива минг гumbаз шахри, Т., 1997; Хоразм тарихи, 2ж., Урганч, 1997; Ўзбекистон янги тарихи, 2китоб [Ўзбекистон совет мустамалакчилиги даврида], Т., 2000; Ражабов К.,К., МустақилТуркистонфигри учун мужода-лалар, Т., 2000; Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости, Т.~ 2000; Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари, Т., 2001.

Қаҳрамон Ражабов.

ХОРАЗМ ҚЎҒИРЧОҚ ТЕАТРИ, Хоразм вилоят давлат қўғирчоқ театр и — болалар театри. 1993 й. Хива ш.да ташкил бўлган. Театрнинг ташкил топишида Санъат интининг «қўғирчоқ театри» бўлимини битказган махсус «Хоразм гуруҳи» билан биргаликда Оғаҳий номидаги театр қошидаги «қўғирчоқ театри»

студияси актёрлари асос бўлди. Театр ўзига хос ижод йўли ва услубига эга бўлиб, замонга ҳамнафас спектакллар билан бир қаторда халқ эртаклари, мумтоз асарларга ҳам алоҳида эътибор қаратмоқда, класс концерт, шоу томошалари билан томошабинни мамнун этмоқда. «Афанди хангомалари» (М. Курёзов) театрнинг илк спектаклидир. Кетмакет «Тўғри ва эгри», «Сирли сандик», «Чодир жамол», «Кашмир қўшиғи» (Ш. Рашидов), «Сусамбил» (М. Крдиоров) каби спектакллар саҳналаштирилди. Театр ижодкорлари турли мавзуларга мурожаат этган ҳолда спектаклларга болаларни факат халолликка, меҳнатсеварликка, оқил ва билимдон, ватанга, халқига, отаонасига муҳаббатли бўлишга ундовчи энг муҳим тарбиявий восита сифатида қарамокда. «Тухмат тош ёрар», «Шохсанам киссаси», «Дўстлик боғи» (С. Козлов), «Африка қўшиғи» (Д. Сабуров), «Тилла тарвуз», «Янги йил эртаги» (О. Абдуллаев), «Қизил танлилар сардори» (О. Генри), «Олтин балик» (А. С. Пушкин), «Ишламаган тишламайди» (У. Хўжаниёзов), «Тулки хийласи» (М. Ашурова), «Тўтихон шоу» (класс концерт), «Ўрмондаги базм» (шоу томоша) ва б. театр саҳнасидан ўрин олган энг яхши асарлардир. Роҳила Матниёзова, Юсуфбой Юсупов, Умид Досов, Даврон Исмоилов, Фароғат Саидназарова ва б. театрнинг етакчи актёрларидир.

«ХОРАЗМ ҲАҚИҚАТИ» - ижтимоий-сиёсий газета. Урганч ш.да ҳафтада 2 марта чоп этилади. Муассиси: Хоразм вилояти ҳокимлиги. Дастлаб, 1920 й. 8 мартдан «Инқилоб куёши» номи билан нашр қилинган. 1939 й. 1 янв.дан ҳоз. номда. 1921 й. Хоразмга келган Ҳ.Ҳ. Ниёзий газета фаолиятини мустаҳкамлашга ёрдам берган. Давлат ва жамоат арбоблари Карим Болтаев, Курбон Берёгин, Худойберган Девонов; ёзувчи ва шоирлар Фақирӣй, Мутриб, Партав, Чокар, Муғанний, Сайд Назарӣй, Умар Курбонӣй, Маҳмуд Исмоилов, Эшмурод Девонов, Хайит Эшмуродов ва б. газ.нинг илк мухбирлари

бўлган. Саҳифаларида вилоят ҳаётига доир иқтисодийиҷтимоӣй, маънавий масалалар ёритиб борилади. 1996 й. 3 апр.дан «Х.х.» ва «Хорезмская правда» газ.лари бирлашган тахририяти ташкил этилди.

Газ.га турли даврларда Бекжон Раҳмонов, Афзал Тагиров, Шариф Булатов, Раҳмат Маждӣй, Курбон Берёгин, Отахон Тошхўжаев, Эгам Раҳимов, Эркин Самандаров, Карим Курбонов муҳаррирлик қилганлар. Ҳоз. муҳаррири Рустам Искандаров (1996 й.дан). Адади 3443 (2005).

ХОРАЗМИЙ, Абу Жаъфар (Абу Абдуллох) Муҳаммад ибн Мусо алХоразмӣй (783, Хива — 850, Бағдод) — ўртаосиёлик буюк математик, астроном, географ, фан тарихидаги илк крмусӣй олимлардан. Дастлабки маълумотни Хива ш.да олган ва етук олим бўлиб шаклланган. Бунда араб истилосидан сўнг муайян даражада сакланиб қолган қадимги Хоразм фани анъаналари асосӣй роль ўйнаган. Халифа Ҳорун арРашиднинг ўғли ва унинг Хуросондаги волийси алМаъмун хузурига — Марвга таклиф этилган. 819 й.да Бағдодни эгаллаган алМаъмун туркистонлик олимлардан Х., Аҳмад алФарғонӣй, Ҳабаш алҲосиб Марвазӣй, Абул Аббос Жавҳарӣй ва б.ни ўзи билан олиб кетиб, ўзига хос илмӣй жамоа ташкил этган. Бу жамоа фан тарихидаги дастлабки росмана академия деб қараладиган илмӣй муассаса — «Байт улхикмат» («Донишмандлик уйи») нинг ўзагини ташкил этган. Бу академияда Х. етакчи олим ва илмӣй раҳбар бўлган. У шу даврдан бошлаб Бағдодда алМаъмун (813 — 833), сўнг алМўътасим (833 842), алВосиқ (842 —847) халифалиги даврларида яшаб ижод этган.

Х.нинг бизгача ўнтача асари тўлик, қисман ёки айрим парчалар тарзида етиб келган. Шу асарларнинг ўзиёк кўрсагадики, Х. инсоният цивилизациясига буюк хисса қўшган олимдир. Америкалик фан тарихчиси Жорж Сартон

Х.ни «Ўз замонасининг энг буюк математиги, агар барча ҳолатлар эътиборга олинса, барча замонларнинг энг буюк математикларидан бири», деб баҳолаган. Бундай баҳо Хнинг математика тарихида тутган бекиёс ўрни туфайлидир.

Мил. ав. 6-адан милодий 5-а.гача равнақ топган юнон маданияти 4-а.га келиб инкирозга юз тутди. 415 й.да юнон фанининг хазинаси бўлган Искандария кутубхонаси вайрон қилиниб, минглаб китоблар ёқиб юборилди. Натижада фан тараққийдган тўхтаб, ҳатто қўлга киритилган ютуқлар ҳам унутила бошлади. 4—8-а.ларда олис Хитой ва Ҳиндистондаги айрим олимлар фаолиятини ҳисобга олмаганда Константинополь (Византия) ва Гандишапурда (Эроннинг ҳозирги Ҳузистон вилоятида) жон сақлаган юнон олимлари, айрим сурёний, яхудий ва насроний рухонийлари омон қолган юнонча китобларни сақлаш, таржима қилиш, шархлар битиш билангина шуғулланган, диний эҳтиёжлар туфайли айрим астрономик кузатувларгина олиб борилган.

9-а.да Араб халифалиги кучайиб, унинг пойтахти Бағдод улкан иктисодий-ижтимоий марказга айланди ва бу ерга илм аҳли оқиб кела бошлади. АлҲажжож ибн Матар алКуфий, Абу Закарий Яҳё ибн алБитрик, Хунайн ибн Исҳоқ, Қуста ибн Луко алБаалбакий ва б. юнон олимларининг асарларини, Муҳаммад алФазарий, Яъқуб ибн Тарик ва б. олимлар хинд тилидаги китобларни араб тилига таржима қила бошладилар, араб тилида дастлабки шархлар битилди. Лекин фан янги марраларни эгаллаши учун уни янги ривожланиш босқичига кўтариш лозим эди. Фан тарихчиси Адам Мец ибораси билан «Мусулмон ренессанси» деб аталган фан тарихидаги бу ҳодиса биринчи навбатда Х. номи ва илмий жасорати билан боғлиқ.

Х. Бағдодда юнон фанининг ютуқларини ўрганати, хинд ва эрон манбалари, ҳатто бевосита Бобилдан қилган айрим фактлар ҳамда хитой манбалари

билан ҳам танишади, уларни ўзининг муҳим кашфиётлари билан бойитади ва фан тарихида абадий из қолдирган фундаментал асарлар яратади. Шунинг учун Х. ўзигача мавжуд бўлган цивилизация меросини синтез қилиб, бойитиб жаҳонга ёйган фан даҳоси ҳисобланади.

Х. алгебра фанига асос солгани, бу фан атамаси унинг «Китоб мухтасар мин ҳисоб алжабр валмуқобала» («Алжабр валмуқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб») асари номидан келиб чиққани яхши маълум. Лекин баъзан Х. фақат ўзиДан аввал маълум бўлган чизиқли ва квадрат тенгламалар ечиш усулини тизимга солган, деган нуқтаи назар учрайди. Бу фикр Х. асари шу мавзудан бошланганлиги туфайли пайдо бўлган. Ҳолбуки, Х.нинг китоби, биринчи навбатда, алгебраик ҳисобга бағишланган. Бу шундан ҳам кўринадики, китоб номи икки муҳим алгебраик амал — алжабр ва алмуқобала билан аталган. Х. алгебраик амалларни, аввал тенгламаларни ечишда қандай қўлланишини баён этиб, сўнг алгебраик шакл алмаштиришларига ўтган. Акс ҳолда китобнинг мақсадини тушуниш кийин бўлар эди. Х. асари 12-а.нинг бошларида кремоналик

Герардо, чежерлик Роберт томонидан лотинчага таржима қилинган, номи қисқариб «алгебра» (француз, инглиз тилларида), «алгебра» (немис, рус тилларида) деб атала бошлаган ва фан номига айланиб кетган.

Унинг мукаддимасида китоб нима мақсадда ёзилгани баён қилинади: «Мен арифметиканинг оддий ва мураккаб масалаларини ўз ичига олувчи «Алжабр валмуқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб»ни таълик қилдим, чунки мерос тақсимлашда, васиятнома тузишда, мол тақсимлашда, адлия ишларида, савдода ва ҳар қандай битимларда, шунингдек, ер ўлчашда, каналлар ўтказишда, геометрияда ва б. шунга ўхшаш турли ишларда кишилар учун бу зарурдир».

Китоб уч қисм (китоб)дан иборат. Унинг 15 бобли биринчи қисми «Китоб

алмухтасар филжабр валмуқобала» деб номланган ва соф математик фактлар баёнига бағишланган. Хусусан, унда Қад. Бобилдан маълум бўлган биринчи ва иккинчи даражали тенгламаларни ечиш усуллари баён қилинган. X. манфий сонлардан фойдаланмагани учун тенгламаларни куйидаги кўринишда қарайди:

$ax_2 = bx_1$, $ax_1 = c$, $bx = c$, $ax_2 + bx = c$,
 $ax_2 + c = bx$, $ax_2 = bx + c$. (Улар ҳозирги фан тилида биринчи ва иккинчи даражали тенгламаларнинг мусбат сонлар яриммайдои устидаги канолик кўринишларидир).

X. ҳар бир ҳолда тенгламани ечиш коидалари ҳамда уларнинг катъий исботларини келтиради. Исбот гарчи ташқи кўринишда геометрик тилда баён қилинсада, моҳиятан ҳозирги алгебраик исбот билан мое тушади.

Китобнинг кейинги бобида алгебраик ҳисоб, хусусан, алжабр ва муқобала амаллари баён қилинади. Бу бобда «иррационаллик» тушунчаси киритилади, «ишоралар коидаси» келтирилади. Китобнинг навбатдаги икки боби алгебрадан масалалар тўплами бўлиб, алжабр ва муқобала амаллари билан ечиладиган мураккаброқ мисолларга, «Ўлчашлар ҳақида боб»и геометрияга бағишланган. Унда шаклларнинг юз ва ҳажмларини ўлчаш коидалари, Пифагор теоремаси ва б. фактлар баён қилинган. Бу боб ҳажм жиҳатдан кичик бўлса ҳам, ўша давр амалиёти учун зарур бўлган маълумотларни ўз ичига олган. Лекин муаллиф муқаддимада қайд этганидек, бу бобдан кўзланган асосий мақсад геометрияни баён қилиш эмас, балки алгебра геометрияда ҳам қўлланадигани намойиш қилиш бўлган. Мас, уч томони берилган учбурчакнинг баландлиги алгебра воситасида топилиши кўрсатилган.

Китобнинг қолган икки қисми «Васиятлар китоби» ва «Такдир айланишлари ҳисоби ҳақида» деб номланиб, мусулмон фикри бўйича, хусусан, мерос тақсимлашга оид масалалар алгебра усуллари билан қандай ҳал этилиши

кўрсатилган.

Шундай қилиб, «Алжабр валмуқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб» алгебра асослари ҳамда алгебрани амалда татбиқ этишга бағишланган мукамал дарслик бўлган (яна қ. «Алжабр вал муқобала»).

Цивилизация тараққиётида сонлар ва арифметик амаллар қандай ўрин тутиши равшан, бусиз жамият тараққиётини тасаввур қилиб ҳам бўлмайди. Бугун умумбашарий маданиятнинг энг оддий унсурига айланиб кетган сонларни ўнли санок системасида ёзиш ва улар устида арифметик амалларни бажариш коидалари X.нинг «Арифметика» асари туфайли жорий бўлган.

Гап шундаки, ҳинд олимлари томонидан кашф этилган сонларни ўнрақ рақам ёрдамида ёзиш усули X.гача ҳам Яқин Шарқ олимларига маълум эди. Лекин шунга қарамай ҳинд ҳисоби кенг ёйилмаган. X.нинг буюк хизмати шундаки, ўнли санок, системасининг аҳамиятини биринчи бўлиб пайқаб, содда ва лўнда услубда баён қилиб берган. Шу туфайли X.нинг китоби ҳам, ўнли санок системаси ҳам тез орада Шарқий Туркистондан Испаниягача бўлган ҳудуддаги мусулмон дунёсига, 12-а.дан бошлаб Европага тарқалди. Шунинг учун X.ни бутун инсониятни арифметиках* ўргатган устоз ҳисоблаш мумкин.

Ўрта асрларда математика, астрономия ва б. фанлар соҳасида ёзилган юзлаб олимларнинг китоблари орасида айнан X. асарлари Шарққа ҳам, Ғарбда ҳам энг кўп тарқалгани ва умуминсоний тараққиётга энг кўп ҳисса қўшгани билан ажралиб туради. Бунга X. кенг қўллаган оригиналбаён услуби сабаб бўлган. Бу услуб тагида алгоритм ғояси ётади. X.нинг бу ғояси замонлар ўтиши билан кўпроқ аҳамият касб этиб бормоқда ва бугунга келиб жамият тараққиётининг энг муҳим омилидан бирига айланди — рақамли ахборотни қайта ишлаш шунга асосланади.

Алгоритм намуналари (мас, Эвклид алгоритми) юнон математикасида учрай-

ди. X. алгоритмик мушоҳаданинг қийин ва мураккаб мавзуларни баён қилишдаги аҳамиятни тўғри баҳолаб, уни ўз асарларида мунтазам равишда қўллаган, мушоҳада ва баён услубига айлантирган. Ўрта асрларга келиб, Европада аввал тўрт амални бажариш қоидалари, сўнг умуман арифметика, 18-а.дан ҳар қандай катъий тартибдаги математик қоидалар, 19-а.дан ҳисоблаш машиналари учун дастурлар «алгоритм» деб атала бошлаган. 20-а. ўрталарида алгоритм тушунчаси компьютерлар фанининг ўзак концепциясига айланган бўлса, аср охирида у математика ва информатика доирасидан чиқиб, барча табиий фанлар ва техникада тафаккурнинг зарурий унсури — алгоритмик мушоҳада қобилияти даражасига етди. X.нинг нисбаси алгоритм атамасига айлангани тарихий адолатдир.

X. «Арифметика»си сонлар табиати ҳақидаги умумий мушоҳадалардан бошланади. Сўнг исталган бутун мусбат сонни ўнта рақам орқали ёзиш усули, яъни ўнлик санок системаси ва унинг афзалликлари баён қилинади. Сўнг бу санок системасида ёзилган сонларни қўшиш, айириш, купайтириш ва бўлиш қоидалари баён қилиниб, мисоллар билан тушунтирилади. Шундан кейин X. қаср сонлар ҳақида тушунча беради ва улар устида арифметик амалларни олтмишли санок системасига асосланиб бажариш қридаларини айтади.

Китоб бош қисмининг (уч яримни саккиз бутун ўн бирдан учга купайтириш мисолигача) лотинча таржимаси сақланган, холос. Тарихчилар асарнинг қолган қисмлари ҳақида бир фикрга келолмаган. Таржималардан бир нусхаси «Магистр А. томонидан тузилган алХоразмийнинг астрономия санъатиға кириш китоби» деган сўзлар билан бошланиб, у 1143 й.да қўчирилган (Венада сақланади). Иккинчи рисоланинг нусхаларидан бири ҳам шу даврга мансуб бўлиб, испаниялик Юханнога тегишли (Парижда сақланади).

Бу манбаларга кўра, X.

«Арифметика»сининг давомида сонларни иккилантириш, иккилаш (яъни иккига бўлиш) ва квадрат илдиз чиқариш амаллари баён қилинган.

Мутахассислар Миланда сақланаётган «алХоразмийнинг бутун квадривиумига муқаддима китоби» қўлёзмасига асосланиб, X. «Арифметика»си аслида квадривиум, яъни арифметика, геометрия, астрономия ва мусика қисмларидан иборат бўлган деб тахмин қилишади. Булардан ташқари, қад. қўлёзмаларда X.нинг «Китоб алжамъалтафрик» («Қушиш ва айириш китоби») асариға тегишли деб кўрсатилган парчалар учрайди. Бу фактга кўра, X. арифметикаға оид яна бошқа асарлар ҳам ёзган.

X.нинг фан тараққиётида чуқур из қолдирган яна бир асари «Зиж»дир. У назарий астрономия ва астрономик жадваллардан иборат бўлиб, арабча қўлёзмалари сақланмаган, Маслама алМажритий (10-а.) томонидан қайта ишланган вариантнинг лотинчаға ва яхудийчаға таржималари етиб келган.

X. «Зиж»и ўрта асрлар фанидаги астрономияға оид дастлабки асар бўлиб, 37 бобдан иборат ва 116 та жадвални ўз ичига олади. Унда турли таквимлар, хронология, Қуёш, Ой, сайёраларнинг ҳаракати, буржлар ва б. ҳақвда маълумотлар келтирилган. Хусусан, Қуёш ва Ой ҳаракати тенгламалари ва тутилиш муддатларини аниқлаш қоидалари, синуслар жадваллари, географик нукталарни топиш қоидалари бериледи. «Зиж»да биринчи марта тангенс функцияси киририлган.

X. «Зиж»и ҳам астрономия ва тригонометриянинг кейинги тараққиётида намуна вазифасини ўтаган.

X.нинг «Китоб амал биластурлобот» («Астролябиялар билан амаллар ҳақида китоб») асарида қад. ва ўрта аср астрономиясининг асосий кузатув асбоби бўлган астролябия (арабча астурлоб) яшаш ва ундан фойдаланиш, осмон ёритқичларининг баландлиги, буржларға кириш вақти, бир кунлик ҳаракати ва

эклиптик координаталари, географик объектларнинг координаталари, янги Ой чиқиш муддатларини аниқлаш ва б. аниқ ва лўнда қоидалар тарзида (алгоритмик услубда) баён қилинган. Бундан ташқари, китобда аср намози вақтини аниқлаш, синусквадрант деб аталувчи асбоблар тўғрисида ҳам сўз боради. Бу эса Х. илмий асбобсозлик билан ҳам шуғулланганлигидан далолат беради.

«Зароиф мин амал Муҳаммад ибн Мусо алХоразмий маъриф ассамтбиластуруб» («Муҳаммад ибн Мусо алХоразмийнинг астрология ёрдамида азимутни аниқлаш бўйича амалларидан келиб чиқадиган зариф фикрлар») номли кичик асарида (қўлёзмаси Истанбулдаги Аё София кугубхонасида сақланади) астрономиянинг икки масаласи — Куёш азимутини ва меридиан чизигини аниқлаш, Ернинг ўша даврда маълум қисми — Ойкуменанинг етти иқлимга бўлиниши, ҳар бир иқлим учун буржларнинг кўтарилиш вақтлари тўғрисида маълумотлар келтирилган.

«Куёш соати текислигивда соат яшаш» (Аё София кугубхонасида сақланади) китобида горизонтал текисликда куёш соати яшаш, яъни сояси мил вазифасини ўтовчи пластинка — гномон ўрнатиш ва соат шкаласини чизиш қоидаси, гномон соясининг шкаладаги ҳолатига қараб вақтни аниқлаш усули баён қилинади. Гномон соясининг учи сирпанадиган чизиқ — гиперболани ясада кутб координаталари системаси қўлланган ва бу аналитик геометрияга оид дастлабки фактлардан ҳисобланади. Х.нинг «Яхудийлар тақвими ва байрамларини аниқлаш ҳақида рисола» (Ҳиндистоннинг Патна шаҳрида сақланади) асари олимнинг этнография билан шуғулланганидан далолат беради. Бу асарда яхудий тақвими, уни бошқа тақвимларга ўтказиш қоидалари, яхудийлар байрамлари ва уларни тақвимда белгилаш қоидаларини, айрим муҳим астрономик маълумотларни беради. Куёш йилининг уз. 365 куну соат, яъни 365,242265 кун-

га тенг эканлиги айтилади. Бу ўз даври учун жуда аниқ маълумот бўлган. Тарихчилар бу асар аслида Х.нинг этнография ва тақвимларга оид йирик асаридан кўчириб олинган парча бўлиши керак, деб тахмин қилишади.

Х. юнон олими Птолемейшча кейин яшаган буюк географларидан биринчиси саналади. Унинг «Сурат алАрз» асари (бошқа номи «АлХоразм географияси»), тўлиқ номи Птолемей таклиф этган «География» китобидан Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Мусо алХоразмий таскин этган Ер сурати — шаҳарлар, тоғлар, денгизлар, ороллар ва дарёлар китоби») фан тарихидаги муҳим манбалардан биридир. Китоб Птолемейнинг «География»си асосида ёзилган бўлсада, шунчаки шарҳ эмас, балки мустақил асар ҳисобланади. Унда биринчи марта Ер сиртини етти иқлимга бўлиш илмий ёндашув билан, иқлимларнинг географик катталиклари асосида берилган ҳамда 2402 географик объект ҳақида маълумотлар, хусусан, уларнинг кенлиги ва узунлиги келтирилган (бу маълумотларнинг кўпчилиги Птолемей «География»сида берилмаган). Хусусан, Х. география тарихида биринчи марта Тинч океанини тилга олади. У ўзи яшаган жойлардан жуда узоқдаги бошқа объектлар: Атлантика ва Ҳинд океанларидаги ороллар, жумладан, Буюк Британия, Ирландия, Сарандиб (Шри Ланка) жойлашувини тўғри тасвирлайди. Китобда тасвирланган хариталар харитаграфия тарихида муҳим ўрин тутди. Бу китоб 12-а.даёк, лотин тилига таржима қилинган ва география фани ривожланишига катта ҳисса қўшган.

Х. нинг «Китоб аттарих» (Х. «Тарих»)и асарида Муҳаммад (ас) ҳаёти билан боғлиқ саналар, ислом тарихидаги муҳорабалар, Куёш тутилишлари, 713 йил 10 мартда Антиохия ш.да юз берган даҳшатли zilзила, халифаликдаги сиёсий ҳодисалар қайд этилган. Афсуски, бу асар бизгача етиб келмаган. Лекин ундан олинган кўчирмалар жуда кўп тарихнавис олимлар (Беруний, Ёқут

Румий, Яъқубий, Элиас Бар Шинойи, Ҳамза Исфаҳоний, аҒабарий, алМасъудий ва б.) китобларида учрайди. Бундан кўринадики, Х.нинг «Тарих»и уз даврида машхур булган ва кенг тарқалган. Асар уша даврнинг бошқа тарихчилар ёзган китобларидан воқеаларни аниқ қайд этилиши билан ажралиб туради.

Аҳмад алФарғоний астролябияга оид асарида Х.га тегишли сфера геометрияси ҳақидаги асарни эслатади, аммо у ҳозиргача топилмаган. Х. фаннинг бешдан ортиқ соҳасини фундаментал янгиликлари билан бойитгани сабабли фан тарихидаги илк қомусий олим деб саналишга ҳақли. Х. бошлаган бу анъана кейинчалик Ибн Сино, Беруний, Леонардо да Винчи, Лейбниц, Ломоносов, Франклин каби олимлар томонидан давом эттирилган.

Х.нинг илмий меросига қизиқиш унинг ҳаётлик давридаёқ бошланган. Замондошларидан Аҳмад алФарғоний, Хутталий ва б. унинг асарларига шарҳлар ёзишган. Х. узининг «Зиж»ини ёзишда хинд «Синдҳанта»ларига ва Птолемейнинг «Алмагест» асарига таянган бўлса, «Алгебра», «Арифметика» ва б. асарлари батамом оригинал асарлар саналади. Х. асарларининг мундарижаси, тузилиши ва баён услуби кейинги олимлар учун намунага айланади. Шу билан бирга унинг ижоди фаннинг кейинги тараққиёти учун муҳим поғона вазифасини утади. Мас, Беруний Х.нинг «Зиж» ига атаб учта рисола битган.

Х. асарлари 12-а. бошидаёқ Европа шаҳарларига кириб боргани маълум. Китобларга эҳтиёж кучайганидан сўнг улар лотинчага таржима қилинган. Х. нинг «Алгебра», «Арифметика», «География»си ва «Зиж»и 16-а.гача дарслик вазифасини ўтаган. Х. асарлари ўша даврларда Ҳиндистонга ҳам олиб кетилгани ҳақида далиллар мавжуд.

19-а. бошларида Х. меросига тарихий нуқтаи назардан қизиқиш бошланган. Х. «Алгебра»сини 1817 й.да К. Коулбрук қисман, 1831 й.да Ф. Розен тўлиқ ҳажмда

Лондонда, 1838 й.да Г. Либри Парижда чоп этиради. Ҳозир бу асарнинг инглизча (Л.С. Карпинский, 1915 й., АҚШ), арабча (А.М. Мушаррафа, 1939 й.), русча (Ю.Х. Копелевич, Б.А. Розенфельд, 1964 й.) ва б. нашрлари мавжуд.

Х.нинг «Арифметика»сини биринчи марта Б. Бонкомпанья Римда (1857), К. Фогель Германияда (1963), А.П. Юшкевич Москвада (1954) чоп этиришган.

Х. «Зиж»ини ўрганишга ҳам катта эътибор берилган. Уни 1914 й.да Н. Зутер, сўнг О. Нейгебауэр (1962), В.Миллас, Гольцтейн (1963) ва б. нашр қилишган. 1919 й.да Ф. Ж. Видеман «Астролябия билан амаллар ҳақида китоб»ини нашр этди.

Х.нинг «География»си биринчи марта Х. фон Мжик (1926) томонидан чоп этилган. Олимнинг бошқа қўлёзмаларини излаб топиш, ўрганиш, чоп этиш ва таржима қилиш — математика тарихи соҳасининг долзарб муаммоларидан бўлиб қолмоқда.

1983 й.да Х. таваллудининг 1200 йиллиги муносабати билан унинг барча асарлари рус тилида (А.Ахмедов, А.П.Юшкевич, Б.А. Розенфельд ва б. таржималарида) ҳамда Танланган асарлари ўзбек тилида (А. Ахмедов таржимасида) нашр этилди.

Х. илмий меросини ўрганиш ва унинг фан тараққиётига қўшган хиссасини тарғиб қилишда номлари юқорида зикр этилган олимлардан ташқари Ж. Сартон, Э.С. Кеннеди, Д. Кинг (АҚШ), С.А. Наллино (Италия), Х. Земанек (Австрия), А. Аллар (Бельгия), Р. Рашед (Франция), С. Брокельман, Д. Самплойниус (Германия), М. М. Рожанская (Россия) ва б. ҳам муҳим ҳисса қўшган.

Ўзбекистонда Х. ҳаёти ва фаолияти билан биринчи бўлиб Т.Н. Крри-Ниезий қизиққан. 1960-й.лардан С.Х. Сирожиддинов ва Г.П. Матвиевская раҳбарлигида Яқин ва Ўрта Шарқ фани тарихи, жумладан, Х. меросини ўрганиш ва дунё микёсида тарғиб қилиш бўйича кенг қўламда илмий тадқиқотлар бош-

лаб юборилди. 1983 й.да буюк олим таваллудининг 1200 йиллигига бағишлаб ўтказилган Халқаро илмий анжуман (Москва, Тошкент ва Урганч ш.да) Х.нинг жаҳон цивилизациясида тутган ўрнини белгилашда муҳим тадбир бўлди.

Урганч давлат университети, Ўзбекистоннинг турли жойларида кўплаб мактаб ва б. объектлар Х. номи билан аталган.

Ас. Танланган асарлар, Т., 1983; Математические трактаты, Т, 1964; Астрономические трактаты, Т., 1983.

Ад.: Сиражиддинов С. Х., Матвиевская Г. П., АлХорезми — выдающийся математик и астроном средневековья, М., 1983; Салье М. А., МухаммедалХорезми — великий узбекский учёный, Т., 1954; Салье М. А., Улуғўзбекилими МухаммадалХоразмий, Т., 1955; Абдурахмонов А., АлХоразмий — буюк математик, Т., 1983; Мухаммад ибн Муса алХорезми. К 1200 лету со дня рождения, М., 1983; Великий ученый средневековья алХорезми, Т., 1985; Булгаков П.С., Розенфельд Б. А., Ахмедов А. А., Мухаммад алХорезми, М., 1983.

Абдулла Аъзамов.

ХОРАЗМИЙ, Абу Абдуллох Мухаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф алХоразмий (10-а.) — тарихчи. Балхда туғилган, сомонийлар амири Нух ибн Мансур саройида хизмат қилган. Сомонийлар вазир Утбийга атаб комусий асар «Мафотих алулум» («Илмлар калити») номли асар ёзган. Асарда араб тилида кўп ишлатиладиган атамаларнинг изоҳлари берилган. Атамалар фанлар бўйича алоҳидаалоҳида бўлим (15 бўлим) қилиб берилган. Айниқса, маъмурий масалаларга (иш юритиш, солиқлар тартиби масалалари, сувдан фойдаланиш, шунингдек, обҳаво) оид бўлимлари муҳим тарихий аҳамиятга эга.

ХОРАЗМИЙ (14-а.) шоир. Ўзбек адабиётининг Навоийгача бўлган атоқли вакиллари, нома жанрининг асосчи-

си. Ҳаёти ва ижоди ҳақида айрим маълумотлар унинг бизгача сакланиб қолган ягона асари «Мухаббатнома» орқали етиб келга' «Мухаббатнома» Олтин Ўрда хони Жонибекнинг ҳукмдорларидан Мухаммад Хўжабекнинг таклифи билан 1353 й.да ёзилган. «Мухаббатнома»нинг «Баёни воқени айтур» қисмидан маълум бўлишича, Х. илгари ҳам кўп шеърлар ёзган, айниқса, муҳаббат мавзудидаги асарлари билан шухрат қозонган, лекин улар форсийда ёзилган бўлиб, Мухаммад Хўжабек шоирдан ишқий мавзуда туркийча китоб ёзиб беришни илтимос қилган. Х. асарининг майдонга келишида Авҳадий Мароғавий (127475; 133738) нинг форсча ёзилган «Мухаббатнома» достонининг таъсири бўлган. Лекин Авҳадийда номалар ошиқ ва маъшуқа номидан ёзилган бўлса, Х.да ошиқнинг маҳбубасига йўллаган шеърий номалари жамланган. Ҳар бир мактуб муаллифнинг чуқур кечинмалари, мурожаати билан бошлансада, унда маъшуқа ҳусну жамоли, феълатворининг муболағали тасвири биринчи ўринга чиқади. Номалар моҳият эътиборига кўра, васф билан мадҳнинг синтезидан иборат.

Асар билан Навоий ҳам таниш бўлган. «Муҳокамат уллуғатайн»да туркий тилнинг бойлигини исботламоқ мақсадида «Мухаббатнома»дан мисол келтиради.

«Мухаббатнома»нинг 2 та қўлёзма нусхаси (уйғур ва араб ёзувларида) маълум. Шулардан эскиси уйғур ёзувидаги нусха бўлиб, Британия музейида (инв. № 8193) сакланади. Нусха Шохрухнинг Ҳиротдаги саркардаси Мир Жалолиддин топшириғи билан Бакир Мансур томонидан 1432 й.нинг мартада Язд ш.да кўчирилган. Ўнта нома берилган. 364 байтдан таркиб топган.

Асарнинг араб ёзувидаги 2 нусхаси ҳам Британия музейида сакланади (инв. №Add 7914), 1508—09 й.ларда кўчирилган, 474 байтдан таркиб топган. Мафойилун мафойилун фаувлун вазнида ёзилган.

«Мухаббатнома» кейинги шоирларга

катта таъсир кўрсатган. Хўжандий («Ла-тофатнома»), Юсуф Амирий («Дахнома»), Саййид Аҳмад («Таашшукнома») унга назира битганлар.

Ас: Муҳаббатнома, Т., 1959; Муҳаббатнаме, М., 1969.

Ад.: Маллаев Н. М., Ўзбекадабиётитари-рихи, Т., 1965; Ўзбек адабиёти тарихи [5 ж.ли], 1-ж., Т., 1977.

Бегали Қосимов

ХОРАЗМИЙ - Комил қ. Комил Хораз-мий.

ХОРАЗМИЙ Мунис — қ. Мунис.

ХОРАЗМИЙ ТИЛИ — эроний тил-ларнинг шарқий гуруҳига мансуб улик тил. Амударё этакларида, тарихан Хоразм деб номланган ҳудудда тарқалган; мил. ав. 2—1-а.лардан мил. 8-а. ўрталаригача кад. Хоразм давлатининг расмий тили бўлган. Мил. ав. 3—2-а.ларга тегишли ёдгорликлардан маълум; асосий манба-лари (арабча қўлёзмалардаги хоразмийча сўз ва иборалар) 12—14-а.ларга мансуб.

Х.т.нинг унлилар тизимида а, і, у, е, э товушларининг чўзик, қиска ва бурун-лашган турлари фаркланади. Ундошлар тизимида 27 та фонема бўлган. Ўзига хос морфологиксинтактик хусусиятларга эга. Мас, от туркумига 3 келишиқ, 2 жинс ва 2 сон шакли, аниқдик артикли хос бўлган. Ушбу ва б. ҳолатлар Х.т.да кад. эрон ти-лига хос хусусиятлар сақланганлигидан дарак беради. Ҳоз. Хоразм шеваларини ўрганган олимлар Х.т.га оид баъзи сўзлар ана шу шевалар лексикасида, топоними-касида мавжудлигини қайд этадилар. Мас, «пстик» — шип, «қунда» — омок, «ёп» — ариқ каби сузларни, Ёндавақ, Пишканак, Арвақ топонимларини Х.т. га оид деб тахмин қиладилар.

Х.т. 9-а.гача оромий алифбоси асо-сидаги ёзувдан фойдаланган; 10-а. дан эса 5 та ҳарф билан тўлдирилган араб алифбоси қўлланган. Замахша-рийнит «Муқаддимат уладаб» асари қўлёзмасининг Хоразм варианты (1200)

ана шу ёзувда битилган. Х.т. 15—16-а. ларда батамом улик тилга айланган.

Ад. Фрейман А. А., Хорезмийский язык, ч. 1, М. — Л., 1951; Лившиц В. А., Хорезмийские документы, в кн.: Топрак-кала. Дворец, М., 1984.

Анвар Исмоилов.

ХОРАЗМИЙЛАР, хорасмийлар — Кдд. Хоразмда яшаб, хоразмий тилида сўзлашган халқ. Тахминларга кура, Х. Ҳилманд водийси (Ҳирот атрофида)дан Амударёнинг куйи оқимидаги ерлар-га мил. ав. 1-минг йиллик ўрталарида кўчиб келганлар ва маҳаллий массагет кабилалари билан аралашиб, уларга ўз номларини берганлар. Х. илк бор Бщи-стун китобалари, шунингдек, Геродот, Гекатей Милетлик асарларида қайд этил-ган. Жумладан, Геродотнинг ёзишича, Х. Амударё дельтаси (Орол денгизи бўйида) ва ҳоз. Хива воҳаси жан.да яшаганлар. Мил. ав. 6—5-а.лар бўсағасида «Хо-расмия шахри» ва Х. мамлақати ҳақида милетлик Гекатей хабар беради. Миср-даги Нил дарёси бўйидаги мил. ав. 5-а.га оид шаҳар харобаларидан топилган бир хужжатда Харчин угли Даргман исмли бир хорасмий саркардаси тилга олин-ган, у ахоманийлар қўшинининг бош қўмондони бўлган.

Х. узларининг жанговарликлари билан ажралиб турганлар. Х. Хоразм-дан ташқарида, ҳатто Хазар хоқонлиги қўшинида ҳам катта мавкега эга эдилар, хоқонлик қўшини, асосан, Х.дан ташкил топган.

ХОРАЗМШОҲ — Хоразм хукмдорларининг унвони. Беруний асар-ларида келтирилган маълумотларга кара-ганда, дастлаб Х. унвони билан Хоразм-ни Кайхусрав идора этган. Қуйидаги 4 сулола: африғийлар (305 — 995); маъму-нийлар (995—1017); олтинтошлар (1017 — 34); ануштегинийлар (1077—1231) хукмдорлари Х. унвонига эга бўлганлар.

ХОРАЗМШОҲЛАР ДАВЛАТИ -

қадимги даврдан 13-а. ўрталарига қадар Хоразм ҳудудида ҳукмронлик қилган сулолалар (сиёвушийлар, африғийлар, маъмунийлар, олтинтошлар, ануштегинийлар). Х.д.ни хоразмшоҳлар бошқарган. Маркази, асосан, Амударёнинг қуйи оқимида жойлашган бўлса ҳам, ривожланган даврларида, айниқса, 13-а. бошларида шим.да Каспий денгизининг шим. соҳиллари, жан.да Ҳиндукуш тоғлари, шарқда Қашқаргача етган. Археологик маълумотлар Кўзалиқир, Куйқирилган қалъа, Тупроққалъа, Кат қалъаларини пойтахт шаҳар бўлган деб тахмин қилишга имкон беради. Ёзма манбалар Кат қалъасини африғийлар сулоласи вакилларининг сўнгги қароргоҳи бўлганлигини тасдиқласа, Гурганж (Кўҳна Урганч) ш. маъмунийлар, олтинтошлар ва ануштегинийлар сулоласининг пойтахти бўлган.

Абу Райхон Беруний маълумотларига қараганда, хоразмшоҳ унвонини олган дастлабки сулола сиёвушийлар ҳисобланади. Мил. ав. 8-а.да шаклланган Қадимги Хоразм (қ. Хоразм) давлатида ахоманийлар ва ундан кейинги африғийлар сулоласи асосчиси Африггача (305 й.) булган Х.д. ҳақида тўла ва аниқ маълумотлар йўқ.

Беруний бу ҳақда: «Сиёвуш ибн Кайхусравнинг Хоразмга келишидан, Кайхусрав ва унинг наслининг Хоразмда подшоҳлик қилишларидан тарих олдидилар. Шу вақтда Кайхусрав Хоразмга кўчиб, турк подшоҳлари (устидан) ҳукмронлигини юргизган эди», деб ёзган.

Кайхусрав билан Африғ даври оралиғида «хоразмшоҳ» унвонига сазовор бўлган шохдардан бизга Кайхусрав (тахм. мил. ав. 1200—1140 й.), Саксафар (тахм. мил. ав. 519—517 й.), Фарасман (тахм. мил. ав. 329—320 й.), Хусрав (тахм. мил. ав. 320 й.) номлари маълум. Бу даврларга оид археологик манбалар Х.д.да сунъий суғоришга асосланган дехқончилик, савдосотиқ анча ривожланганидан дарак беради. 1938—40, 1954—56 ва 1965—75 й.лардаги архео-

логикэтнографик экспедициялар натижасида ўрганилган ёдгорликлардан топилган моддиймаданий топилмалар Хоразмда илмфан, санъат, ҳайкалтарошлик юксак даражада ривожланганидан дарак беради. Бу ёдгорликларнинг юқори қатламлари ва ҳозиргача сақланиб қолган қисмларининг кўпчилиги, асосан, африғийлар сулоласи даврида қурилган.

3-а.да Хоразм ҳудудида иктисодийсиёсий жиҳатдан мустақил бўлиб олган бир нечта ҳокимликлар вужудга келган. Тупроққалъа саройи залларининг бирида бошига тож кийган ва қўлига бургут ушлаган подшо ҳайкалининг топилиши, шунингдек, Анқақалъа яқинида ҳам бошида тож, қўлида бургут ушлаган киши расми солинган танганинг топилиши ва шу жойда зарб қилинганлиги маҳаллий сулола ҳокимияти ўрнатилганлигидан гувоҳлик беради. Топилган тангаларда лотин алифбосидаги «S» ҳарфига ўхшаш сиёвушийлар тамғасининг борлиги, бу сулола сиёвушийлар авлодидан бўлиши мумкинлигини кўрсатади. Мил. 3-а. ўрталарида Кушон подшолигидагина эмас, балки бутун Ўрта Шарққа катта сиёсий ўзгаришлар рўй беради. Кушонлар сулоласи билан бир вақтда аршакийларнинг ҳукмронлиги емирилади. Хоразмда кушонлар билан кураш ва ички сиёсий ларзалар кудратли маҳаллий сулолани вужудга келтиради. Бу сулола ўз тангаларини зарб қилади ва шаҳарларда ўзларига саройлар куради. Шундай қилиб, 3-а.да Хоразмда кушонлар билан курашда ғолиб чиққан сиёсий гуруҳ — африғийлар сулоласига асос солинади.

Хоразм эфталийлар (5-а.нинг 2-ярми — 6-а.нинг ўрталари) даврида ҳам, турклар (6-а.нинг 2 ярми — 7-а.нинг 1-ярми) даврида ҳам ўзининг сиёсий мустақиллигини сақлаб қолди.

Византиялик тарихчи Менандр, Хоразм 6-а.нинг 60-й.ларида Византия ва турклар билан дипломатик алоқалар олиб борганлиги тўғрисида тўлиқ бўлмаган маълумот беради.

Араб манбаларида Хоразмнинг араб лашкарбошилари Салим ибн Зиёд ва Умайя ибн Абдуллоҳ томонидан икки марта бўйсундирилганлиги тўғрисида гапирилади. Аслини олганда бу ерларга ҳам Мовароуннахр шаҳарларига нисбатан қилинганидек, талонторож юришлари уюштирилиб турилган. Фақат 8-а. бошидагина Хуросон ноиб Кутайба ибн Муслим бошчилигидаги кўшинлар Хоразмни узилкесил босиб олдилар. Кутайба хоразмликларнинг тарихий адабиёти ва маданий меросини яратган ва сақлаб келган олимларни қириб юборади ва қувғин қилади. Шунинг учун ҳам, арабларгача бўлган Х.д. тарихига оид етарли ёзма манбалар учрамайди.

Арабларнинг шафқатсиз зулми ва қувғинига учраган хоразмшоҳнинг укаси Хурзод тарафдорларидан бир гуруҳи Булон бошчилигида 712 й.дан 730 й.гача Хазар хоқонлиги ҳудудларига кўчиб, мустаҳкам ўрнашиб, бу ерда улар армия, давлатни бошқариш ишларини ўз қўлларига олдилар. Улар ҳарбий мавқеларини мустаҳкамлаб, Кавказда араблар эгаллаган ерларга хавф сола бошлайдилар.

Бу даврда Урганч волийси ва Х.д. халифаликка тўғридантўғри бўйсуниб, ҳар қайсиси алоҳидаалоҳида хирож тўлаб туришган. Х.д. ҳукмдорлари ўз мавқеларини мустаҳкамлаш учун бир қанча тадбирларни амалга оширишган. 751 й. хоразмшоҳ Шаушфирнинг элчилари Хитойга келганлиги ҳақида маълумотлар сакданиб қолган.

Қучли ларзалардан тушқунликка учраган Х.д. 9—10-а.ларда Араб халифалигининг емирилиши туфайли кетмакет Ўрта Осиё ва Шарқий Эронда пайдо бўлган йирик мустақил давлатлар тохирийлар, саффорийлар ва сомонийлар қўл остида бўлган.

Тарихий ва археологик маълумотларга қараганда 10-а. охирларида Хоразм иктисодий жиҳатдан жуда тез ривожлана бошлайди. Бунга шаҳарларнинг ўсиши далил бўла олади. Агар, Табарий 712

й.да Хоразмда учта шаҳар бўлганлигини кўрсатиб ўтса, Истахрий 10-а. бошларида Хоразмда шаҳарлар сони ўнтага етганлигини кўрсатади. 985 й.ларда эса, Макдсийнинг ёзишича, Хоразмдаги шаҳарларнинг сони ўттиз иккитага етган. Археологик қазилма вақтида топилган кулолчилик маҳсулотлари бу шаҳарларда ҳунармандчилик тез ривожланганлигидан дарак беради. Араб манбаларига қараганда, 10—11-а.ларда Хоразм йирик савдо марказига айланган. Хоразм савдогарлари, ҳоз. Қозоғистон ва Туркманистон ўрнидаги даштларда яшовчи аҳоли билан Волга бўйидаги Хазария ва Булғор подшолиги ҳамда Шарқий Европадаги славян олами билан кенг қўламда савдо айирбошлаш ишларини олиб борган. Шарқий Европа савдонинг ўсиши натижасида Х. д.нинг шим.ғарб томонидан энг чекка истехкоми бўлган Урганч Хоразмда бу савдонинг биринчи аҳамиятга эга бўлган марказига айланган. «Худуд улоам» муаллифининг таърифича, «Гурганж» қад. замонда Хоразм мулклари жумласига кирган шаҳар бўлиб, эндиликда унинг алоҳида подшоши бор. Шаҳар подшошини «Гурганж мири» деб атайдилар. Унинг алоҳида бўлиб ажралиб чиқишини — мамлакатнинг иктисодий жиҳатдан гуриллаб ўсиши, Волга бўйи билан бўлган савдо алоқаларининг ривожланиши ҳамда сиёсий тарихий шароит билан боғланган ҳолда тушуниш мумкин.

10-а.га оид ёзма манбаларда қайд қилинишича, хоразмликлар кўшнилари ўғузлар &n муваффақиятли жанг қилиб турган. Хоразмликлар Хазар хоқонлигида муҳим роль ўйнаганлар, хоқон кўшинларидаги асосий қисм улардан иборат бўлган. 992 й. сомоний Нух ибн Наср ўз пойтахти Бухородан маҳрум бўлиб, Амул (Чоржўй) га қочади ва шу ердан туриб истилочиларга қарши курашни уюштирмоқчи бўлади. Хоразмнинг иккала ҳокими унга ёрдамга келади. Нух уларнинг кўрсатган ёрдами учун Хуросондаги иккита йирик мулкни тақдим

килади: хоразмшоҳ Абу Абдуллоҳ Муҳаммадга Обивардни, Урганч амири Маъмун ибн Муҳаммадга Нисо ш.ини беради. В. В. Бартольд кўрсатиб ўтганидек, Нух Хуросоннинг итоатсиз ҳокими Абу Алига қарама қарши шундай иш қилган эди. Шуниси кизикки, Абу Али Нисони ҳеч қандай қаршиликсиз Маъмунга топширади, лекин Абу Абдуллоҳ юборган вакилларни Обивардга киритишдан бош тортади. Гардизийнинг ҳикоя қилишича, исёнкор Абу Али 995 й. баҳорида Нуҳнинг вассали ва лашкарбошиши сифатида ҳаракат қилган Сабуктегиннинг лашкарларидан енгилгач, дастлаб Райга қочади, сўнгра Нишопурга қайтишга ҳаракат қилади. Сабуктегиннинг ўғли Маҳмуднинг қўлига тушади ва унча катта бўлмаган гуруҳ билан Хоразмга Маъмуннинг паноҳига қочади. Лекин уни хоразмшоҳнинг аскарлари ушлаб оладилар ва Катга келтирадилар. Бу воқеа икки Хоразм давлати ўртасидаги курашнинг узилкесил барҳам топишига баҳона бўлади. Маъмуннинг кўшини Катни ишғол қилган ва озод қилинган Абу Алини, Маъмун Урганчда тантана билан кутиб олган. Асир олинган сўнги афригий ҳам шу ерга келтирилган.

Хоразмшоҳдар давлати: Хоразм давлатининг ўрта аср ёдгорликлари. 1. Қават қалъа саройи ички деворларининг алебастердан ишланган безаклари. 2. Қават қалъа саройининг нақшинкор эшигидаги безак. 3. Қават қалъа ва воҳанинг бошқа ёдгорликларидан топилган тош ва сопол қозон парчалари. 4. Тегирмонтош парчалари (Қават қалъа). 5. Металддан ишланган безаклар (Змушхир). 6. Сопол идишлар (Норинжон). 7. Сирланган сопол буюмлар (Змушхир).

Маъмун ўзининг азалий душманини қатл қилишга буюради. Хоразмнинг иккала қисмини ўз ҳокимияти остида бирлаштириб, хоразмшоҳ унвонини олади.

Шу тариха 995 й.да афригийлар сулоласи барҳам топиб, маъмунийлар сулоласи ҳукмронлиги бошланади. ТТТу даврдан бошлаб Гурганж (Кўҳна Урганч)

Х.д.нинг пойтахти бўлиб келган. Маъмунийлар сулоласида 3 та шоҳ давлат ҳокимиятини бошқарган: Маъмун ибн Муҳаммад (995—997), Али ибн Маъмун (997—999), Маъмун ибн Маъмун (999—1017). 10-а. охири — 11-а. бошларида Ўрта Осиёдаги оғир сиёсий вазиятга қарамадан қисқа вақт ҳукмронлик қилган маъмунийлар сулоласи Х. д.ни ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан ривожлантирди.

Маъмурий жиҳатдан бу давлат вилоятларга, вилоятлар эса, шаҳар ва қишлоқларга ажратилиб бошқарилган. Улар даврида Хоразмда давлат бошқарувининг анча такомиллашган тизими вужудга келди. Хоразмшоҳ давлатининг олий ҳукмдори, ҳокими мутлак ҳисобланган. Гурганжда шоҳ саройи қошида марказий бошқарма — девонхона ташкил этилиб, унинг таркибида зироат, савдотижорат, молия, солиқ ишлари, шаҳар ва қишлоқларда осойишталикни сақлаш, ҳарбий ишлар ва бошқа давлат аҳамиятига эга вазифалар билан шуғулланадиган маҳкамалар бўлган. Саройнинг энг юқори лавозимларидан бири вазирлик лавозими бўлиб, у хўжайибузрук (бош хўжа) унвонига эга бўлган. У девонхона ишларига жавоб берган, катта сафар пайтида подшо номидан давлатни идора қилган. Маъмунийлар даврида Х.д.да илмфан, маданият равақ топиб, Хоразм Маъмун академияси ташкил қилинди. Унда хизмат қилган буюк комусий олимлар, алломалар ўзларининг ажойиб кашфиётлари ва асарлари билан Х.д.нинг мавқеини ўз даври ва кейинги даврлар учун юксак даражага кўтардилар. Бироқ бу маданий юксалиш узоқ давом этмади. 1017 й.да Хоразм Маҳмуд Ғазнавий томонидан забт этилди. Шу билан маъмунийлар сулоласига чек қўйилди. Маҳмуд Ғазнавий ўз саркардаларидан бири Олтинтошни хоразмшоҳ лавозимига тайинлайди. Олтинтошлар сулоласидан ҳам 3 та хоразмшоҳ ҳукмронлик қилган.

Марказий Осиёда пайдо бўлган

Салжук турклари билан ғазнавийлар ўртасида низо чиқиб, 1040 й.да Данданакон ш. ёнида улар ўртасида қаттиқ жанглар бўлиб, Салжук турклари ғолиб чиқадилар. Улар ғазнавийлар мулкни қўлга киритиб, Хоразмни ҳам қарам қиладилар. Олтинтошлар сулоласининг сўнгги вакиллари салжуқийлар қўлида турли лавозимларда хизмат қилганлар, лекин уларга хоразмшоҳ унвони берилмаган.

Хоразмни 1040 й.дан Салжук султонлари томонидан тайинланган ҳокимлар бошқарган. Ана шундай турк ҳокимларидан бири ануштегинийлар сулоласи асосчиси Ануштегин Гарчои (1077—97) эди. 1097 й.да Ануштегин вафотидан кейин Хуросон ноиби Додбек Ҳабаший унинг ўғли Қутбиддин Муҳаммад (1097—1127)ни Хоразм ноиби қилиб тайинлаб, унга хоразмшоҳ унвонини беради. Қутбиддин Муҳаммаднинг адолатли ва садоқатли хизмати эвазига Султон Санжар (111857) унинг ўғли Отсиз (112756)ни Хоразм тахтига тайинлайди. Дастлаб, Султон Санжарга садоқат билан хизмат қилган Отсиз 1130-й.лар охирларида Мовароуннаҳрдаги сиёсий вазиятдан фойдаланиб, мустақил Х.д.ни тузишга ҳаракат қилиб, унинг билан тинимсиз уруш олиб боради.Отсиз вафотидан кейин тахтга ўтирган Эл Арслон (1156—72) маҳаллий ҳокимлар ва қорахитойларга қарши кураш олиб борди. Унинг ворислари Султоншоҳ Муҳаммад (1172) ва Алоуддин Такаш (1172—1200) ҳокимият учун 1193 й.га қадар ўзаро кураш олиб бордилар. Такаш ўз вори си Мухаммад Хоразмшоҳга (1200—20) марказлашган мустаҳкам давлат ва ташкилий жиҳатдан қудратли қўшинни мерос қолдирган бўлса, унинг ўз сўзлари билан айтганда, ўғли Жалолиддин Мангуберди (1220—31)га пароканда салтанатни мерос қилиб қолдирди. 1231 й. да Жалолиддин Мангуберди вафоти билан хоразмшоҳ унвони ҳамда салтанатни бошқарган сулолалар ҳам якун топади. Султон Шохрухнинг Хоразмдаги ноиби

амир Шохмалик (1413—26) умрининг охиригача Хоразмшоҳ унвонини ўзида сақлаган.

Шунингдек, унинг ўғли Насриддин Султон Иброҳимга ҳам мерос тариқасида хоразмшоҳ унвони ўтган. У Абулхайрхон томонидан Хоразмдан қувилганига қадар хоразмшоҳ деб аталган. Бундан кейинги Хоразм ҳукмдорларидан ҳеч бири бу унвонга эга бўлмаган.

12—13-а. бошлари Хоразм давлатчилигининг ривожланишида муҳим босқич бўлди. Бу даврда Хоразмда ануштегинийлар сулоласидан чиққан ҳукмдорлар Отсиз, Такаш ва Султон Муҳаммад Хоразмшоҳлар мамлакатни бошқаришнинг янада мукамал тизими, тартиботи ва услубларини яратганлар. Салтанатнинг энг олий лавозими вазирлик бўлиб, улар Садр, Хўжайибузрук ва Низомулмулк (мулкнинг таянчи) унвонлари билан юритилган. Вазир фақат олий ҳукмдор олдида ҳисобдор бўлган. Салтанатнинг барча амалдорлари ва ҳарбий бошлиқлар ҳам вазирга итоат қилганлар, унинг олдида ҳисобдор бўлганлар.

Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ўз подшолигининг сўнггида саройда яна бир олий маҳкама, яъни вакиллар Кенгаши номи билан юритилган давлат Кенгаши таъсис этади. Кенгаш ишида олий ҳукмдордан бошқа яна тажрибали, билимли 6 та вакил иштирок этади. Давлат кенгашида энг долзарб масалалар муҳокама этилиб, қарорлар кўпчилик овоз билан қабул қилинган.

Х.д. да улуг ҳожиб, амир охур, амир шикор, мутасарриф, тошддор, киссадор, давлатдор, фаррош, амир улаам каби юқори лавозимлар ҳам бўлган.

Х.д.да давлат ҳокимияти марказлашган ва такомиллашган бошқарув тизимига эга бўлган. Маҳаллий ва марказий ҳокимиятнинг кенг ваколатли маҳкамалари ёрдамида мамлакат идора қилинган. Давлатнинг маҳаллий ҳокимият органлари марказий ҳокимиятнинг кучли назорати остида бўлган.

Катга худудда марказлашган йирик сиёсий бирликнинг вужудга келиши туфайли давлатнинг сиёсий мавқеи ортди, унда ҳунармандчилик ва савдосотиқ ривожланди, шаҳарлар юксалди. Хўжаликнинг турли соҳаларидаги ўсиш умумий иқтисодий ва маданий тараққиёт учун омил бўлди. Пойтахт Гурганж йирик сиёсий, иқтисодий ва маданий марказга айланди. Шаҳарлар ривожини учун савдо, айниқса, халқаро савдо муҳим ўрин тутган. Хоразм давлатининг савдо қарвонлари нафақат ўз худудни бўйлабгина эмас, балки ундан ташқарига, жанда Ҳиндистонга, ғарбда Арабистон ва Европага қатнаган.

Х.д. таркибига киритилган худудлардаги бир қанча шаҳарларда илммаърифат, маданият юксалди. Мовароуннахр, Хуросон, Форс, Озарбайжон ва Ироқ ўлкалари ўртасида маданий алоқалар кучайди. Ушбу даврнинг таникли олимлари жумласига Рашидиддин Вотвот, Исмоил Исфажоний, Тоқир Фаробий, Абулфайз Ахсикатий, Сайфуддин Бухорий, Абулмажид Жандий, Али Ҳижозий, Исмоил Журжоний, Али Хоразмий, Абулхасан Хоразмий, Нажиб Бакрон, Маҳмуд алЧағминий, Фаридуддин Атор, шайх Нажмиддин Кубро, Муҳаммад Ахсикатий, Абдуллоҳ арРозий, Маҳмуд Самарқандий, Масъуд Хўжандий, Маҳмуд Замахшарий, Абдулкарим ас-Самъоний ва б.ни киритиш мумкин. Уларнинг ижодига назар ташлар эканмиз, ўша даврда илмфан ҳам табиий, ҳам ижтимоий соҳалар бўйича ривожланганини кўрамыз.

Хоразмда ҳукмронлик қилган сулолалар даври тарихи Ўрта Осиё халқлари давлатчилиги ва маданияти тарихининг ажралмас қисми ҳисобланади.

Ад.: Толстов С. П., Хоразм маданиятини излаб, М., 1948; Фуломов Я., Хоразмнинг суғориш тарихи, Т., 1959; Абу Райҳон Беруний, Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар, Ёж., Т., 1968; Шаҳобиддин Муҳаммад анНасавий, Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти

тафсилоти, Т., 1999; Ойдин Тонарий, Жалолиддин Хоразмшоҳ ва унинг даври, Т., 1999; Буниёдов З., Ануштагин Хоразмшоҳлар давлати, Т., 1998.

Неъмат Полвонов.

ХОРАЛ (лот. *cantus choralis* — хор ижрочилиги) — Европа профессионал музикасининг илк шакли, бир овозли черков хори ижросига мўлжалланган диний (христиан) мазмундаги асар. Қоғозга туширилган илк нусхаси 8—9-а.ларга тааллуқлидир. Классицизм давригача Х. кўп овозли музика (хусусан, полифония)нинг асосий манбаи вазифасини бажарган. Х. куйларини қайта ишлаш йўли билан 10—17 а.лардаги кўпгина музика жанрлари ва шакллари қарор топди (органум, антифон, респонсорий, мотет, месса, кантата, Х. прелюдияс, Х. фантазиясн ва б.). И.С. Бах, Г.Ф. Гендель, В.А. Моцарт, П. Чайковский, С. Танеев, С. Рахманинов, ўзбек композиторларидан М. Бурҳонов, Ик. Акбаров, М. Тожиёв ва б.Х.нинг бадиийифодавий имкониятларидан ижодий фойдаланишган.

ХОРВАТ ТИЛИ — қ. Серб-хорват тили.

ХОРВАТИЯ (Hrvatska), Хорватия Республикаси (Republika Hrvatska) — Болкон я.о.нинг шим.ғарбий қисмида жойлашган давлат. Майд. 56,6 минг км². Аҳолиси 4,39 млн. киши (2002). Пойтахти — Загреб ш. Маъмурий жиҳатдан 20 жупаний (округ)га бўлинади.

Давлат тузumi. Х. — парламентли республика. Амалдаги конституцияси 1990 й. дек.да қабул қилинган. 1997, 2000, 2001 й.ларда тузатишлар киритилган. Давлат бошлиғи — президент (2000 й. дан Стипе Месич), у умумий тенг ва тўғри яширин овоз бериш нули билан 5 й. муддатга сайланади. Қонун чиқарувчи ҳокимиятни 2 палатали парламент — Сабор (вакиллар палатаси ва жупанийлар палатаси), ижрочи ҳокимиятни президент билан ҳукумат амалга оширади.

Табиати. Х. худудининг шарқий қисми (Славония) сертепа текисликдан иборат, уни Сава ва Драва даре водийлари кесиб ўтади. Мамлакат маркази ва ғарбида карст рельефли Динара тоғлиги (энг бал. жойи 1831 м) бор. Бу тоғлик шим. шарқда пасая бориб, Ўрта Дунай пастте-кислигига туташади. Жан. ва жан.шарқи — Адриатика денгизининг энсиз тоғли соҳили (Далмация) кўпгина қўлтиқлар билан парчаланган. Қирғоқ яқинида Далмация ороллари жойлашган. Х. шарқида иклим мўътадил, континентал. Динара тоғларида совуқ қиш узоқ давом этади, денгиз соҳилида субтропик Ўрта денгиз иклими. Ўртача йиллик ёғин 600—700 мм, соҳилда 1000 мм гача. Текисликлар кенг баргли ўрмонлар, тоғлар бук, эман дарахтзорлари, аралаш ўрмонлар билан қопланган, тоғлардаги карст платоси тақир бўшлиқдан иборат, соҳилда Ўрта денгиз атрофига хос бутазорлар (маквис) бор. Ҳайвонот дунёси унчалик бой эмас: тоғларда бургут, тоғ эчкиси, текисликларда кемирувчилар, судралиб юрувчилар ва қушлар учрайди.

Аҳолисининг 78,1% хорватлар. Шунингдек, серб, словен, венгер ва б. ҳам яшайди. Шаҳар аҳолиси 56,2%. Диндорларнинг аксарияти католиклар. Расмий тил — хорват тили. Йирик шаҳарлари: Загреб, Сплит, Риека.

Тарихи. Х. худудида одам илк палеолит давридан бошлаб яшайди. Жез даврида иллирий, сўнг кельт кабилалари яшаган. Мил. ав. 1-а.да Рим босиб олган. Мил. 1-а.да Х.нинг талай қисми Римнинг Паннония ва Далмация вилоятларига, 395 й. эса Византия таркибига кирган. 6—7-а.ларда Х. худудида славянлар яшай бошлади. 8-а.да франклар бостириб келди. 9-а. охирида хорват князлари франклар ва Византия асоратидан қутулиб мустақилликка эришдилар, 925 й. Хорват давлати (кироллик) вужудга келди. 10-а.да христианлик тарқалди. 1102 й. Х. венгер қиролига тобе бўлиб, ички ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқини сақлаб қолди. 16-а. охирида Х. худудининг кўп

қисми Усмонийлар империяси тасаруфига ўтди. Бир қисми Габсбурглар ҳукмронлиги остида қолди. 17-а. охири — 18-а. бошларида турклардан озод қилинган ерлар (Славония) Ҳарбий ҳудуд (Туркия билан чегарадош бўлган вилоят); Габсбурглар империяси таркибида бўлган) таркибига, бир қисми 1809—13 й.ларда Иллирийлар провинцияси таркибига киритилди. 18-а. охири — 19-а. бошларида хорват миллатининг шаклланиш жараёни кучайди ва 19-а. 1-ярмида миллат сифатида шаклланиб бўлди. 19-а. нинг 30—40-й.лари хорват ерларида иллирийлар ижтимоий ҳаракати ёйилди. 1848—49 й.ги Австрия ва Венгрия даги инқилоб натижасида Х. Габсбурглар империяси таркибида мухториятга эришди. Аммо инқилоб бостирилгач, мухториятдан маҳрум бўлди. 1868 й.ги Х. Венгрия битими натижасида чекланган мухториятга эришди. АвстрияВенгрия давлати барбод бўлгач (1918), Х. Серблар, хорватлар ва словенлар (1929 й.дан Югославия) қиролиги таркибига кирди. 1939 й. авг.да Х. мухториятга эришди. 1941 й. апр.да фашистлар томонидан оккупация қилинган Х. худудида «Мустақил Х. давлати» деган кўғирчоқ давлат эълон қилинди. 1945 й. Х. худуди бутунлай озод қилинди ва Югославия Федератив Халқ Республикаси (кейинчалик Югославия Социалистик Федератив Республикаси) таркибига киритилди.

1963 й.дан 1991 й.гача Югославия таркибида Х. Социалистик Республикаси деб атади. 1991 й. июнда Х. мустақиллиги тўғрисидаги Декларация қабул қилиниб, мамлакат Х. Республикаси деб атала бошлади. Х. — 1992 й. 22 майдан БМТ аъзоси. ЎзР суверенитетини 1991 й. 28 дек.да тан олган ва 1995 й. 6 фев.дан дипломатия муносабатлари ўрнатган. Миллий байрами — 30 май — Давлатчилик куни (1990).

Асосий сиёсий партиялари ва қасаба уюшмалари. Либерал партия, 1998 й. тузилган; Социалдемократик партия, 1990 й. ташкил этилган; Х. демократик парти-

яси, 1989 й. асос солинган; Х. дехқонлар партияси, 1990 й. тузилган; Х. ХУҚУҚ партияси, 1861 й. миллатчи партия сифатида ташкил этилган, 1990 й.дан ҳоз. номда қайта тикланган; Х. мустақил демократлари, 1994 й. асос солинган; Х. демократик Ҳамдўстлиги, 1990 й. тузилган. Х. мустақил касаба уюшмалари конфедерацияси, 1990 й. асос солинган; Х. мухтор касаба уюшмалари бирлашмаси, 1990 й. ташкил этилган; Х. касаба уюшмалари бирлашмаси. 1990 й. тузилган.

Хўжалиги. Х. — индустриаларгар мамлакат. Ялпи ички маҳсулотда саноатнинг улуши 24%, қ.х.нинг улуши 12%, хизмат кўрсатиш соҳасининг улуши 64%.

Саноати нинг асосий тармоклари: кончилик, кemasозлик, машинасозлик, фармацевтика, нефтни қайта ишлаш, электрон саноати ва ҳ.к. Рашада тошқўмир, денгиз бўйларида нефть ва газ, боксит ва цемент хом ашёси қазиб чиқарилади, денгиз сувидан туз ажратиб олинади, станок, электр техникаси асбоблари, денгиз кемалари, цемент, пойабзал ишлаб чиқарилади. Машинасозлик тармоқларидан паровоз ва вагонсозлик, электр куч жиҳозлари ва бошқалар и.ч. ривожланган. Нефть кимёси саноати корхоналарида пластмасса, доридармон ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Йирик қора ва рангли металлургия саноати (чўян, пўлат, алюминий эритиш) барпо этилган. Ёғочсозлик, кўнпойабзал, тўқимачилик, озиқ-овқат корхоналари бор. Йилига ўртача 8,3 млрд. кВтсоат электр энергия (кўп қисми ГЭСларда) ҳосил қилинади. Асосий саноат марказлари: Загреб, СлавонскиБрод, Сплит.

Қишлоқ хўжалиги ички эҳтиёжни тўлатўқис таъминлайди, дехқончилик етакчи ўринда. Бугдой, маккажўхори, картошка, қанд лавлаги, кунгабоқар, зиғир, каноп, емхашак экинлари етиштирилади. Боғдорчилик (кўпроқ олма ва олхўри), токчилик ривожланган. Денгиз соҳилида субтропик мевалар етиштирилади. Чорвачиликда қорамол, чўчка, қўй ва йилки боқилади. Ўрмонларда ёғоч

тайёрланади, денгиздан балиқ овланади.

Т.й. узунлиги 2,7 минг км, автомобиль йўллари уз. 26,9 минг км. Асосий денгиз портлари: Риека, Копер, Карделево, Сплит, Шибеник. Хорижий сайёҳлик ривожланган. Адриатика соҳилида (Дубровник, Риека, Сплит) йирик курортлар бор. Четга машина ва саноат ускуналари, алюминий, истеъмол ва озиқ-овқат маҳсулотлари чиқаради, четдан хом ашё, жиҳозлар, бутлаш қисмлари ва турли аппаратлар олади. Ташки савдода Германия, Италия, Словения, Австрия билан ҳамкорлик қилади. Пул бирлиги — куна.

Маорифи, илмий ва маданиямаърифий муассасалари. Асосий 8 й.лик мактаб таълимнинг 1босқичи бўлиб, 7 ёшдан 14 ёшгача бўлган болаларни қамраб олади. Ундан кейинги босқич 2 й.лик умумий ўрта мактаб; у умумий ўрта маълумот беради. Умумий ўрта мактаб негизида ўрта махсус ва олий таълим амалга оширилади. Ҳ.да бир қанча олий ўқув юртлари бор. Загреб (1669), Риека (1973), Сплит (1974)да университетлар ва бир қанча инт мавжуд. Загребла Нафис санъат академияси (1907), амалий санъат ва хунармандчилик, театр, кино ва телевидение академиялари, Риекада денгиз мактаби ташкил этилган. Загребдаги Фан ва санъат академияси (1867) таркибида бир қанча и.т. институти, шунингдек, меъморлик ва шаҳар лойиҳалаш (1952), фольклорни ўрганиш (1948), тиббиёт тадқиқотлари (1947), табиатни муҳофаза қилиш (1961), тарих ва маданият ёдгорликларини сақлаш (1910), гидрометеорология (1947) ва б. илмий уюшмалар ишлайди. Сплитда океаншунослик ва балиқ овлаш (1930), Далмация тарихий ёдгорликларини муҳофаза қилиш (1854) интлари мавжуд.

Йирик кутубхоналари: Загребда Миллий ва университет (17-а. бошларда ташкил этилган) кутубхоналари, Давлат архиви кутубхонаси билан (4643), Риекада илмий кутубхона (1627), Задар, Дубровникда кутубхоналар, Сплитда шаҳар кутубхонаси бор. Музейларнинг купи За-

гребда жойлашган. Йириклари: Шаҳар галереяси (1961), Археология (1846), Этно. (1919), Геол.палеонтология (1846), Мактабпед. (1901), X. тарихи (1846), Зоол. (1846).

Матбуоти, радиоэшиттириши, телекўрсатуви. Асосий газ. ва жур.лари: «Весник» («Хабар», ижтимоийсиёсий газ., 1940 й.дан); «Глас Славоние» («Славония овози», мустақил газ.); «Нови весник» («Янги хабарлар», газ., 1940 й.дан); «Слободна Далмация» («Озод Далмация», газ., 1943 й.дан); («Спортске новости» («Спорт янгилıkları», кундалик газ.); «Арена» (безакли ҳафтанома, 1957 й.дан); «Глобус» (сиёсий ҳафтанома, 1990 й.дан). X. ахборот агентлиги (ХИНА), 1990 й. асос солинган. X. радиоси 1926 й.дан, телевидениеси 1956 й.дан ишлайди.

Адабиёти. Тахм. 1100 й. яратилган «Башчан плитаси» асари хорват халқ тили унсурлари бўлган дастлабки тил ва ҳуқуқ ёдгорлигидир. Халқ оғзаки ижодиёти, жумладан, хорват қахрамонлик дostonлари бадий адабиёт шаклланишига катта таъсир кўрсатди. Гуманизм ва италян уйғониш даври шеърятти таъсирида ривожланган Дубровник ва Далмация адабиёти — 15—18-а. хорват адабиётининг таркибий қисмидир. 15—16-а. ларгача И. Чесмицкий, Ю. Шижгорич, Я. Бунич кабилар лотин тилида ижод қилган бўлса, улардан кейинги авлод ёзувчилари М. Марулич, Ш. Менчетич, Ж. Држич, Г. Луич, М. Држич, И. Гекторовичлар она тилига мурожаат этдилар. 17—18-а.ларда И. Гундулич, Ж. Палмотич, Ю. Крижанич, Н. ва П. Зринский каби адиблар етишиб чиқди. 18-а. охири — 19-а. ўрталарида Х. миллий уйғониш даврида маърифатпарварлик адабиёти (М. Релькович, Т. Брезовачки) майдонга чиқди. Иллиризм ватанпарварлик оқимининг атоқли намояндalари Л. Гай, Д. Деметер, Станко Враз романтизм адабиётига асос соддилар. 19-а. охири — 20-а. бошларидаги «хорват модерни» бадий оқими адабий жараён ривожда сезиларли роль

ўйнади. Турли гоёвийбадий оқимларга мансуб бўлган М. Дежман, В. Видрич, Д. Шимунович, М. Марьянович, А.Г. Матош шу оқимни ривожлантирдилар. 1 ва 2-жаҳон урушлари оралиғида шоир, ёзувчи ва драматург М. Крлежа адабий муҳитда етакчилик қилди. 1941—45 й.лардаги халқ озодлик уруши йилларида В. Назор, И.Г. Ковачич, Г. Витез, Ю. Каштелан, В. Попович, Ж. Еличичларнинг жўшқин шеърлари халқни рухлантириб турди. 2-жаҳон урушидан кейин ҳам озодлик кураши адабиётнинг асосий мавзуи бўлиб қолди. 60—80-й.ларда О. Шольц, Н. Миличевич, З. Голоб, С. Михалич, М. Славичек, Т. Сабляк, Н. Пётрак, Ж. Сабол ижодида умумий инсонпарварлик руҳи устунлик қилди. Драма соҳасида П. Будак, И. Раос, Ф. Хажич, Д. Роксандич асарлари шухрат қозонди.

Меъморлиги ва тасвирий санъати. X. худудида истехкомли манзилгоҳларнинг қолдиқлари, Адриатика соҳилида кўпгина антик, асосан, Рим шаҳарларининг харобалари, қад. меъморлик ёдгорлиқлари (мил. ав. 1-а.га мансуб Пуладаги Август ибодатхонаси, мил. ав. тахм. 300 й.га оид Сплитдаги Диоклетян саройи) сақланиб қолган. 9-а. боши — 12-а. охирида барпо этилган турли шаклдаги тош черковлар, князь саройлари (Сплит яқинидаги Биячи деган жойда)да Византия ва Марказий Европа меъморлиги услубидан фойдаланилган. 12-а. охирида роман услуби (Задардаги 1175 й.га оид авлиё Кршеван черкови), 13-а.да готика (Загребдаги диний иншоотлар) ёйиди. 15—16-а.ларда шаҳарлар кенгайди, тош истехкомлар барпо этилди. Шу даврда Уйғониш даврига хос меъморлик ривож топди (1431—1505 й.ларга мансуб Шибеникдаги собор, 15-а.нинг 2-ярмига оид Дубровникдаги князь саройи ва б.). 17—18-а.ларда барокко услуби урф бўлди (Загребдаги ОршичРаухов, Вараждиндаги Пататичи саройлари). 19-а.да классицизм услубидаги иншоотлар (Загребдаги меъмор Б. Фелбингер саройлари), янги уйғониш ва янги барокко услубидаги жа-

моат бинолари (Загребдаги Фан ва санъат академияси, Загреб, Сплит, Дубровникдаги театрлар) курилди. 20-а. бошларида аввал янги классицизм, сўнг функционализм руҳидаги иншоотлар (Загребдаги биржа ва б. бинолар) қад кўтарди. Аср охирларида саноат корхоналари, турар жойлар замонавий материаллардан қурила бошлади (Загребдаги «Ружер Бошкович» илмий маркази, меъмори К. Острогович; аэропорт, меъмори И. Ухлик, Сплитдаги «Марьян» меҳмонхонаси, меъмори Л. Перкович). Х. худудида неолит даврига оид сопол буюмлар, кейинги даврларга мансуб металлдан ясалган бадий буюмлар, антик ҳайкалтарошлик ёдгорликлари (ҳайкалчалар, рельефлар), қадама нақш асарлари топилган. 13-а.да ҳайкалтарошликда роман услуби (уста Андрей Бувина рельефлари) ёйилди, дастлабки деворий расмлар пайдо бўлди. 16-а.да черков ибодатхоналари рангтасвири, 17-а. охири — 18-а. бошларида барокко услубидаги ҳайкалтарошлик ва рангтасвир раем бўлди (Ф. Бенкович, Б. Бобич асарлари, И. Рангер фрескалари). 15—18-а.ларда ёғоч ўймакорлиги, бадий тўқувчилик, металлсозлик ва ш.к. хунармандчиликлар ривожланди. 19-а. бошларида тасвирий санъатда дунёвий жанрлар (портрет ва тарихий композициялар) тарқалди. Ф. Кикерез, В. Буковац, Ц. Медович асарларида романтизм белгилари кўзга ташланади. Рангтасвирчилардан М. Кралевиц, Ё. Рачич, графикачи Т. Кризман ижодида 20-а. хорват рассомлиги асослари яратилди. И. Мештрович, А. Августинчич ва б. ҳайкалтарошлик санъатини ривожлантирдилар. В. Бецич, Л. Бабиц, Ё. Мише каби рассомлар мамлакат табиат манзаралари ва халқ турмушини тасвирладилар. 20-а.нинг 2-ярмида рангтасвирчилардан Э. Муртич, И. Войводич, М. Станчич абстракт санъат ва сюрреализм руҳида ижод қилдилар.

Муסיқаси. Х. муסיқа маданиятида халқ санъати катга ўрин тутди. Хорватларнинг кад. маросим, эпик, ракс, лирик ва б. халқ қўшиқлари ҳозиргача давом

этиб келаётир. Профессонал муסיқа 16-а.да юзага келган. Н. Стъепан (Спадина), скрипкачи ва композитор И.М. Ярнович ва б. 18-а.нинг таникли муסיқа арбобларидир. 1827 й. Загребла Муסיқа жамияти ва унинг муסיқа мактаби (1916 й.дан консерватория) ва оркестри, шунингдек, Иллирии халқ, хор жамияти (1839) ташкил этилди. Х. муסיқа маданиятини ривожлантиришда муסיқашунос Ф. Кухач, дирижёр ва композитор И. Зайц, дирижёр Н. Фаллер, композиторлардан Б. Берса ва Ё. Хатзе фаолияти катта аҳамиятга эга бўлди. 1918 й. ягона давлат тузилгач, хорват миллий композиторлик мактаби вужудга келди. 20-а. охирларида Загребда «Қардошлик ва бирлик», Сплитда «Бирлик» хор жамиятлари, Загребда «Ладо» халқ ашула ва раке ансамбли ва б. муסיқа жамоалари ишлади. Таникли композиторлари: И. Брканович, М. Келемен, Б. Папандопуло, С. Хорват, Р. Радика, Д. Детони.

Театри. 16-а.да дунёвий театр (Дубровникда хаваскорлик труппалари, Далмация шаҳарларда профессионал труппалар) пайдо бўлди. 17—18-а.ларда мактаб театри ривожланди. 1797—1834 й. лар Загребда биринчи доимий «Амадей театри» фаолият кўрсатди. 1834 й. «Эски театр» (1861 й.дан «Миллий театр») очилди. 1896—98 й.ларда дастлабки актёрлар мактаби ишлаб турди. Б. Гавелла Х. театри ривожига катта ҳисса қўшди. У театрлар репертуарига илғор миллий драматурглардан М. Крлежа, И. Цанкар, жаҳон мумтоз драматургиясидан У. Шекспир, Ф. Достоевский, Л. Толстой, Б. Шоу, К. Чапек, Б. Нушич пьесаларини киритди. 1950 й.дан Театр, муסיқа, кино, телевидение академияси (Загреб) ишлайди.

Ўзбекистон — Х. муносабатлари эндигина йўлга қўйилиш босқичида турибди. 2003 й. икки мамлакат ўртасидаги товар айланмаси 115 минг АҚШ долларини ташкил қилди. Ўзбекистон томони турли хизматлар кўрсатиш билан шуғулланади. Х. томони электр жиҳозлар, фармацев-

тика ва кондитер маҳсулотлари етказиб беради. Х.нинг муҳандислик ва қурилиш ишлари билан шуғулланувчи «Ингра. Инжиниринг энд Констракшн К°» акциядорлик жамияти фирмаси ЎзРда ўз ваколатхонасини очган.

ХОРВАТЛАР — халқ, Хорватиянинг асосий аҳолиси (3,8 млн. киши). Шунингдек, Сербия (200 минг киши), Босния ва Герцеговина (830 минг киши)да яшайди. Умумий сони 5,65 млн. киши (1990-й. лар ўрталари). Хорват-серб тилида сўзлашади. Диндорлари — асосан, католиклар. Кўпроқ дехкончилик ва боғдорчилик билан шуғулланадилар.

ХОРДА (юн. *chorde* — пай, ип) — хордали ҳайвонларнинг эластик ўқ скелети. Бирламчи ичак орқа қисмининг ўртасидан бўртиб чиқиши натижасида ҳосил бўлади. Бу бўртиқ кейинчалик чўзилиб, нерв найи устида жойлашадиган бўйлама узун ипга айланади. Ланцетниклар, тўгарақоғизлилар ва айрим баликлар (яхлитбошлилар, осётрсимонлар, икки хил нафас олувчилар)да ҳаёти давомида сакланиб қолади, бошқа умуртқалилар ва қобиклиларда фақат эмбрион даврида бўлади. Ҳайвон танаси тўлқинсимон эгилганида (сузганда) Х. ҳам сегментлашган ёнбош мускуллар таъсирида эгилади.

Вояга етган умуртқалиларда Х. агрофида тоғай ёки суяк ҳосил бўлади; кейинчалик тоғай сиқиб чиқарилиши натижасида Х. умуртқа поғонаси билан алмашинади; Х. қолдиқлари умуртқалар танаси оралиғида сакланиб қолади ёки йўқолиб кетади (қушлар). Х. қобиғининг пишиқдиги, таранглиги ва таянч функцияси унинг ҳужайралари тургор ҳолати билан боғлиқ.

ХОРДАЛИЛАР (*Chordata*) — иккиламчи оғизли ҳайвонлар типи. Ўқ скелета — хорда ичак устида жойлашган. Кўпчилик Х. ҳаёти давомида хорда устида жойлашган нерв найи сакланиб

қолади. Кейинчалик нерв найидан бош мия ва орқд мия ҳосил бўлади. Сувда яшовчи Х. халқуми деворидаги жуфт жабра ёриқлари ҳаёт давомида сакланади. Қуруқликда яшовчи ўпка билан нафас оладиган Х.да жабра ёриқлари онтогенезининг бошланғич даврларида бўлади. Юраги 2—4 бўлмали. Фақат тубан Х. (ланцетниклар)да корин томири кискариш хусусиятига эга. Гавдасининг олдинги 3 та бўғимлари бўйлаб ўтадиган сегментлар тубан Х. ва умуртқалиларнинг эмбрионал ривожланиши даврида яхши кўзга ташланади. Тубан Х. сузгич думга (тананинг анал тешигвдан кейинги қисми) эга.

Х. типи бош хордалилар, қрбикдилар ва умуртқалилар кенжа типига ажратилади. 40000 га яқин тури (жумладан, 38000 умуртқали ҳайвонлар) маълум. Х. ҳайвонот дунёси системасида ўзига хос ўринга эга. Аммо Х. жабра аппарати ичак билан нафас олувчилар ва айрим қазилма игнатерилиларга ўхшаш бўлади; орқа нерв стволи чалахордалилар учун ҳам хос.

ХОРДОФОНЛАР (юн. *chorde* — тор ва фон) — қ. Торли мусица чолғулари.

«ХОРЕЗМСКАЯ ПРАВДА» («Хоразм ҳақиқати») — рус тилида чиқадиган ижтимоийсиёсий газета. Урганч ш.да ҳафтада 2 марта чоп этилади. Муассиси: Хоразм вилояти ҳокимлиги. Дастлаб, 1921 й. 6 июлдан Хивада «Известия Полномочного представительства РСФСР в Хорезмской Советской Республике» (Хоразм Совет Республикасидаги РСФСР мухтор вакилигининг маданиймаърифий комиссияси органи сифатида), кейин «Последние вести» («Сўнгги хабарлар») номи билан рус тилида ҳафтада 3 марта чиқа бошлаган. 1927 й. 21 майдан шу газ. ўрнига «Инқилоб куёши» газетасига русча илова — «Солнце революции» нашр этилган. 1941 й. 1 янв.дан ҳоз. номда.

Газ.га турли даврларда И.Бик, Г. Завельский, В. Николаев, П. Подварков, К.

Сергеев, Г. Гульшиш, Б. Переплеснин, П. Бородин, Е. Типикин, В. Мильготин, О. Демчик, Г. Раҳимбоева ва б. муҳаррирлик қилишган. Муҳаррири Р. Искандаров (1995 й.дан). Адади 1048 (2004).

ХОРЕОГРАФИЯ (юн. choreia — рақс ва ... графия) — 1) шартли белгилар асосида ёки сўзлар билан баён этиш орқали рақсни ёзиш. 15-а. охиридан рақсни ёзиш бўйича уринишлар бўлган бўлсада, асосан, 17-а. охири — 18-а. бошларидагина бал ва сахна рақси назариясини ишлаб чиқилгани туфайли бир гуруҳ француз балетмейстерлари ва рақс ўқитувчилари (П. Бошан, Р. Фёйе, Фавье, П. Ромо) рақсни ёзиб олиш тизимини ишлаб чиқдилар. «Х.» атамаси дастлаб Р. Фёйе томонидан «Хореография, ёхуд рақе ёзуви санъати» китоби (1700)да қўлланилган. 20-а. давомида дуненинг турли мамлакатларида рақс ёзишнинг 70 дан ортиқ тизимлари жорий қилинган бўлиб, шу асосда халқ рақслари, балет спектакллари ёзиб олиш йўлга қўйилган. Уларни, асосан, 3 тоифага бўлиш мумкин: рақе ҳаракатларини шартли белгилар билан ифода қилиш, сўз билан баён этиш ва нота ёзувида шартли белгилар қўшиб ёзиш. Охирги банди Ҳитой ва Жан. Кореяда кенг тарқалган. Ўзбекистонда гарчи рақс асрлар давомида яшаб, ривожланиб келган бўлсада, ўтмишда рақс ёзилмаган. Натижада қанчаданқанча мумтоз ва халқ рақслари исиз йўқолиб кетган. 1936—41 й.лардагина этнограф Ираида Вахта «Катта ўйин» номли Фарғона рақс туркумини сўз билан ёзиб олган. Унга Ғулом Зафарий ва мусикашунос Е. Романовская яқиндан ёрдам берган. Шу даврда Уста Олим Комилов билан Тамарахоним «Дойра дарси» машғулотларини яратиб, шу асосда ёш ижрочиларни тарбия қила бошлаган. Аммо рақе ёзувини яратиш учун муайян бир тизим ишлаб чиқиш лозим эди. Бу ишни Розия Каримова рақс ҳаракатлари асосида ишлаб чиқди. «Фарғона рақси», «Хоразм рақси», «Бухоро рақси», қўлланмалари, «Ўзбек

рақслари» дарелиги ва б.; 2) халқ рақси йўналишидаги ва балет спектакллари ижод қилиш санъати. Шу маънода «Х.» атамаси 19-а. ўрталаридан қўллана бошлаган. Шу сабабли «балетмейстер» атамаси ўрнига баъзан «хореограф» атамаси ишлатилади; 3) санъатшуносликда 19-а. охири — 20-а. бошларидан «Х.» атамаси умуман рақс санъатини, балет театрини ифодаловчи кенг маънода ишлатила бошланди. (Яна қ. Рақс).

Ад.Каримова Р., Ўзбек рақслари, Т., 2003.

Муҳсин Қодиров.

ХОРЕЯ (юн. chorea — рақс) — нерв системаси касаллиги; тезтез такрорланадиган ғайритабиий ҳаракатлар, қўлоёқларнинг тўсатдан тортишиши, ортиқча қисқариши ва ҳ.к.; гиперкинезнинг бир тури. Х. терминини тиббиётга немис врачлари Парацельс киритган. Катта Х., Кичик Х. ёки Сиденхем Х.си, Гентингтон Х.си ва б. фарқ қилинади.

Ревматизмда миянинг органик ўзгариши (ревматик Х.) ёки мустақил сурункали ирсий касаллик сифатида кузатилади. Х. бошланишида худди ревматизмга хос аломатлар пайдо бўлади. Бунда дастлаб болада ўта толиқиш, диққатэтибор сусайиши кузатилади; секинаста унинг ҳаракатлари ўзгаради; бола сакраганга, ўйинга тушаётганга ўхшаб юради, кўзини пириллатади, лабини чўччайтиради, қўлида бирор нарсени ушлаб туролмайди (чоё ёки овқатни тўкиб юборади), палапартиш ёзади, юзини буриштириб, тилини чиқараверади, бемор худди сизни масхаралаётганга ўхшаб кетади. Кейинчалик бундай аломатлар жиддий тус олади. Вақт вақти билан беморнинг гоҳ қўли, гоҳ оёғи тортишиб қолади; мускул тонуси сусаяди. Х.нинг оддини олиш ва даволашда врач айтганларини бекаму қўст бажариш ниҳоятда муҳим. Одатда, ревматизмга йўлиққан беморлар диспансер назоратида бўлишлари, агар Х.га хос андак ўзгариш пайдо бўлса, дарҳол врачга кўринишлари лозим. Ка-

салликка муртак безининг яллиғланиши сабаб бўлса, дарҳол уни олдириб ташлаш, ревматизмни мунтазам профилактик даволаш тавсия этилади. Касаллик ўз вақтида даволанса, бемор бутунлай соғайиб кетади. X. ҳомиладорликда, айниқса ҳомиладорликнинг дастлабки ойларида ҳам пайдо бўлиши мумкин; кўпроқ ёшлигида ангина, ревматизм ёки X. билан оғриган аёлларда учрайди. Бундай беморлар аёллар консультациясига вақтида мурожаат этишса, касалликнинг олди олинади. X.нинг Гентингтон хили аксарият ўрта яшар ва кексаларда учрайди, наелданнаелга ўтади; баъзан атеросклероз оқибатида вужудга келади. Бунда кўлоёқ ва танадаги ғайритабиий ҳаракатлар тилга ҳам ўтади. Бемор гапириш, овқат сийиш, юришга қийналади, эси кирарличикарли бўлади; ишга яроқсиз бўлиб қолади. Касаллик зўрайган даврида махсус парвариш талаб этилади.

ХОРИЕН ҚАЛЪАСИ, Хориен қояси — македониялик Искандар (Александр) нинг Туронзаминга қилган босқинчилик юриши даврида маҳаллий эпарх (ҳоким) лардан бири — Хориен раҳбарлигида олиб борилган мудофаа (мил. ав. 328 й.). Александр Суғд қоясш эгаллагач, Паретака («Тоғлар ўлкаси») вилоятига (Жан. Ўзбекистондаги Бойсун тоғлари) йўл олган. Бу ердаги мустаҳкам қалбалардан бирига Хориен бошқа аслзодалар билан ўрнашиб олган. У узок муддатга етадиган озик-овқат захирасини ғамлаб, мудофаага шай бўлиб турган. Кдлъанинг бал. 20 стадий, айланаси 60 стадийни ташкил қилган (1стадий — 176,6 м). Қалъа тик ён багарли тоғда жойлашиб, унга фақат биргина тор сўқмоқ йўл орқалигина чиқиш мумкин бўлган. Қоя тепасидан тез оқар тоғ дарёчаси оқиб тушган. Қалъанинг теварак атрофи чуқур хандақ билан ўраб олинган. Қамалдагилар кутмаганда Александрнинг шахсан раҳбарлигида македонияликлар қиска муддатда хандакни михлар ёрдамида бир-бирига бириктирилган қарағай

(арча) ёғочлари билан тўлдирадлар. Кдмалдагилар даставвал душманнинг бу ишларига бефарқ қарашган, бироқ македон кўшини кўплаб шотилар ясаб, тоғ тепасига чиқа бошлаганларини кўргач, Хориен таслим бўлишга мажбур бўлган. Александр 500 та қалқонбардори билан қалъага кўтарилиб унинг нақадар мустаҳкам эканлигига шохид бўлган. Қишнинг қорбўронларидан сштласи куриган, озик-овқат захираси тугай деб қолган македон кўшини учун Александр X.к.даги озик-овқат захирасини олган. Александр қалъани ва унинг атрофидаги вилоятни Хориен ихтиёрига қолдириб, ўзи Бакҗрияга йўл олган.

Ад.: Арриан, Поход Александра, М. — Л., 1962.

ХОРИЖИЙЛАР (араб. ажралиб чиққан, исёнчи) — исломдатн илк оқим тарафдорлари. Халифа Али билан умавийлар ўртасидаги кураш давомида 7-а. нинг 2-ярми бошларида вужудга келган. Тахт учун курашда Али Муовия тарафдорлари (умавийлар) билан музокара олиб боришга кўнган. Бу ҳол Али ҳақиқий ворислик ҳуқуқига эга деб ҳисоблаган тарафдорларининг ўртасида норозилик туғдирган. Кўшиннинг бир қисми (12 минг киши) Алини келишувчиликда айблаб, ундан ажралиб чиққан ва кейинчалик Алига ҳам, умавийларга ҳам баббаравар қарши кураш бошлаган. Ана шу гуруҳ тарафдорлари X. деб ном олган. X. ҳаракати араблар томонидан бўйсундирилган Ироқ ва Эрон аҳолиси, оддий арабмусулмонлар манфаатини ифодалаган. Улар ўзларини ҳақиқий мусулмон деб ҳисоблаган. X. «диндан қайтган» деб эълон қилинган сиёсий ва ғоявий рақибларга нисбатан муросасиз бўлган. X. таълимотига кўра, халифа диний жамоа томонидан сайланади ва жамоага бўйсунди; ҳар қандай тақводор мусулмон (ҳатто кул ёки қора танли бўлса ҳам) халифа бўлиб сайланиши мумкин; агар халифа жамоа манфаатларини химоя қилмаса, вазифасидан

бўшатилади ва ҳатто қатл этилади. Х. фикрича, эътикод амалий фаолият билан мустаҳкамланиши лозим. Эътикод, гуноҳкор кишиларни жазолаш масалаларида Х. муржиъишшрға қарамақарши турган. Кейинчалик Х. бир неча майда гуруҳларга бўлиниб кетган. Умавий ва аббосий халифалар 7—9-а.ларда Х.га қарши кескин қураш олиб борди. Бунинг натижасида Х.нинг кўпи кириб ташланди, қолганлари Шим. Африкада ўз давлатини вужудга келтирди. Х. халифаликдаги кўпгина кўзғолонлар (Занжилар кўзғолони, Абу Муслим кўзғолони ва б. кўзғолонлар)да қатнашган. Ҳоз. даврда Х.нинг ибодийлар фирқаси мағриб мамлакатларида (Жазоир, Тунис ва б. мамлакатларда), Уммон, Танзанияда учрайди.

ХОРИОИДИТ (лот. *chorioida* — кўзнинг томирли пардаси) — кузнинг томирли пардаси яллиғланиши. Бунда, кўз тўр пардаси ҳам зарарланади (хориоретинит). Кўпинча, сил, захм, туғруқдан кейинги сепсис, кўзнинг шикастланиши ва б. оқибатида келиб чиқади. Инфекция томирли пардага қон орқали ўтади. Х.да ўчоқди яллиғланиш кузатилади, кейинчалик томирли ва тўр парданинг яллиғланган қисми атрофията учрайди, кўз хиралашади. Касаллик белгиларига қараб даво буюрилади, ўз вақтида олди олинмаса бемор кўр бўлиб қолиши мумкин.

ХОРИОН (юн. *chorion* — қобик, пусти) — 1) юксак сут эмизувчиларда ташки муртақ қобиғи, муртақ (эмбрион) ривожланишининг бошланғич даврларида ҳосил бўлади; 2) умуртқасиз ҳайвонлар ва айрим тубан умуртқалилар тухумининг иккиламчи қобиғи (қ. Тухум).

ХОРИОНЭПИТЕЛИОМА (хорион, эпителий ва юн. *ома*—ўсма) — ҳомила тухуми тукли пардаси (хорион) эпителийсидан юзага келадиган хавфли ўсма. Ёш (25—35 яшар) аёлларда учрайди. Кўпинча ҳомиладорлик даврида,

туғруқ, абортдан кейин елбўғозд&n пайдо бўлади. Одатда, Х. бачадонда ҳосил бўлади, кейинчалик ўпка, бош мия, қин, жигар ва б. аъзоларга жуда тез метастаз беради. Асосий белгилари: аёл жинсий аъзоларидан қон ёки серозқон аралаш оқчил келади (бу ҳомиладорлик, туғруқ ва ҳатто климакс даврида ҳам кузатилади). Кейинчалик тўхтовсиз қон кетади, бемор озиб (кахексия), камқон (анемия) бўлиб қолади. Даво, асосан, беморнинг умумий аҳолига қараб олиб борилади (кимётерапия, гормонотерапия, жарроҳлик усули ва б.).

ХОРИОПТОЗ, терихўр қўтир — чорва молларининг инвазион касаллиги. Терида, оёқ бўғимларида, думнинг пастки томони ва илдиз қисмида, баъзан сакраш бўғимларида паразитлик қилувчи *Chorioptes* туркумига мансуб терихўр каналар қўзғатади. Терихўр каналар моллар ноқулай шароитда боқилганда учрайди. Қорамолларда *S.bovis*, отларда *S.equi*, қўйларда *S.ovis*, эчкиларда *S. sargaе* каналари паразитлик қилади. Кўпроқ ёш моллар касалланади. Касаллик тарқатувчиси касал ҳайвонлар. Белгилари: кичишиш, пусти ташлаш, жун ва тук тўкилиши, тери қалинлашиши ва пўстлок ҳосил бўлиши билан кузатилади.

Ташхиси тери зарарланган жойдан кирма олиб аниқланади.

Давоси: қичимага қарши спиртли ёки ёғли линиментлар суртиш, қичимага қарши ванналарда чўмилтириш.

Олдини олиш: подага янги қўшиладиган моллар карантини, бинони зарарсизлантириш.

ХОРМЕЙСТЕР (хор ва нем. *Meister* — уста, раҳбар) — хор дирижёри, раҳбари. Х. касби 19-а. ўргаларидан дунёвий хор санъати ва концерт ижрочилиги жадал ривожини туфайли қарор топди. Унгача Х. вазифалари черковда фаолият кўрсатган кантор, регент ҳамда капелмейстерлар бажарган.

Ўзбекистонда С. Валенков, А. Сул-

тонов, Б. Умиджонов, А. Ҳамидов, Н. Қозиев, Ш. Ёрматов, С. Шодмонов, Ж. Шукуров каби Х.лар танилган.

ХОРОК (*Lycopsis orientalis* L.) — говзабондошларга мансуб кишлайдиган бир йиллик бегона ўт. Пояси мустаҳкам, тик ўсади, юкори кисми сершоҳ, оқ килчасимон туклар билан қопланган, бўйи 20—40 см. Барглари тукли, наштарсимон, чеккалари бутун, ҳокрридагилари бандсиз. Гуллари ҳаворанг, ғажак тўпгулга йиғилган. Илдизи ўқ илдиз. Меваси ёнғоқча. Май—сент.гача гуллайтиди ва мевалайтиди. Уруғидан кўпаяди. 10—12° да уруғлари кўкариб чиқади. Кузги ниҳоллари баъзан кишлайди. Ўрта Осиёда тарқалган. Дон экинлари ва бедаполярда, пахта далаларида бегона ўт сифатида учрайди. Ариқ, канал бўйларида, боғ, узумзорларда, сабзавотполиз экинлари орасида усади.

Кураш чоралари: анғиз юмшатилади, ер чуқур ҳайдалади, бегона ўтлар гуллашигача ўрилади. Ғалла экинларига гербицидлар пуркалади.

ХОРТИ (Horthy) Миклош (1868-1957) — Венгрия диктатори (1920—44), контрадмирал (1918). 1918 й.даги Котор кўзғолони ва 1919 й.даги Венгрия совет республикасидаги кўзғолонларни бостиришда иштирок этган. 1941 й.да Венгрия Германия томонидан туриб СССРга қарши урушга кирган. 1944 й. окт.да ҳокимиятни Ф. Салаш кулига топшириб, хорижга кетган.

ХОРУҒ — Тожикистон Республикаси Тоғли Бадахшон мухтор вилоятидаги шаҳар (1932 й.дан), вилоят маркази. Помирнинг жан.ғарбида (2200 м баландликда), Ғунт дарёсининг ҳар иккала соҳилида (Ғунтнинг Панж дарёсига қуйилиш жойида). Автомобиль тракти орқали Душанба ва Ўш шаҳарлари билан боғланган. 1999 й.дан бошлаб Хоруғ — Қалъаи Хумб — Кўлоб, шунингдек, Хоруғ — Кулма орқали Хитой худудида

чиқувчи магистрал йўллари қурилмоқда. Аҳолиси 27,4 минг киши (2001), асосан, помирлик тожиклар, шунингдек, узбек, рус, татар, қирғиз, украин ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди.

Х.да ғўштсут кти, темирбетон конструкциялар, нон заводлари, тикувчилик фкаси, автомобиль таъмирлаш корхоналари, маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, ГЭС, университет, 12 умумий таълим мактаби, тиббиёт билим юрти, хунартехника билим юртлари, мусиқа мактаби, драма театри, маданият уйлари, ўлкашунослик музейи, маданият ва истироҳат боғи, стадион мавжуд. 1977 й.дан Помир региони учун «Орбита» телевизион стяси ишлаб турибди. Шаҳарда Тожикистон ФА нинг Биология инти (шаҳар чеккасида интнинг Ботаника боғи) жойлашган. Х. 1925 й.да кишлок сифатида вужудга келган. 1932 й.дан Тоғли Бадахшон мухтор вилоятининг маркази.

Насриддин Мама Назаров.

ХОСТ, Хуст, Хашт — ўрта асрларда Тохаристонга мансуб шаҳарлардан бири. Андароб ш. (Шим. Афғонистон) яқинида, Банда дарёси бўйида, алҚурза водийсида жойлашган. Х. алоҳида округ («амал») маркази бўлиб, унга 4 тоғ дарёси бўйлаб ўтган 4 йўл туташган. Хитой сайёҳи Сюань Цзан асарида Х. Тохаристондаги Кюсито мулки сифатида қайд этилган. 7-а. да бу ерда 3 та Будда ибодатхонаси ва бир неча роҳиблар бўлган. Бу ерда араблар истилоси даврида қалъа бўлиб, унда Низак Табархон (Низак Тархон) Қутайба ибн Муслим таъқибидан қочиб яширинган. Қутайба бу мустаҳкам қалъани куч билан эгаллай олмай, уни фақат ҳийла билан забт этган.

Х. 9—10-а. манбаларида қайд этилган. 9-а.да Х.да жоме масжиди бўлган. 10-а.да Х. ҳосилдор ерли, қалин боғларга эга озода ва ғўзал шаҳар ҳисобланган. Унда арабларнинг «ашраф» қабиласи яшаган, бу қабилла 12-а.да Самъоний асарида ҳам қайд этилган. Мўғуллар ис-

тилосидан лўнг, шунингдек, Амир Темур ва темурийлар даврида Балхга, 16—17-а. ларда эса Балх хонлигига тобе бўлган. Ўрта аср Х. шаҳри ҳозир ҳам ўз номини сақлаб қолган. У 20-а. бошида Фаранг билан бирга Каттагон ҳокимига тобе бир ўлкани ташкил қилган.

Ад.: Ахмедов Б. А., История Балха, Т., 1982; Камалидинов Ш.С., Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начале XIII вв., Т., 1996.

ХОТАМБАНДИ — ёғочга ёғоч, суяк, садаф қадаб безак, нақш яратиш усули; шу усулда яратилган безак ҳам Х. деб аталади. Амалий безак санъатида кенг қўлланилади. Х. усулида безатилган бадий буюмлар (муסיқа асбобларидан чанг, тор, рубоб ва б.) республика музейларида сақланади.

ХОТАМКОРИ, муқатта — қадама нақш тури; турли шаклдаги ва ҳажмдаги ёғоч бўлақларидан тузилган нақш безак.

ХОТИМА — бадий, илмий асарларга яқун сифатида ёзиладиган қўшимча қисм. Бадий асар Х.сида ёзувчи асар қахрамонларининг кейинги тақдири ҳақидаги мулоҳазаларини қисқа баён қилади. Театрдраматик асарлар (кўпроқ комедиялар)да актёрперсонажларнинг намоёиш қилинган воқеалар мазмуни ҳақидаги яқуний характеристикаси ёки уларнинг томошабинларга карата насиҳат, миннатдорчилик, илтифот кўрсатиш маъносига мурожаати (Шекспир, Брехт, Мольер драмалари) тушунилади. Юнон драматургиясида Х. вазифасини хорнинг яқуний монологи бажарган. Кўпгина роман ва қиссаларнинг Х.сида қахрамонларнинг сюжет ечимидан сўнг маълум вақт ўтгандан кейинги ҳаёти тасвирланади. Айни бир пайтда Х.да тасвирланган воқеаларнинг ахлоқий, фалсафий, эстетик жиҳатлари ҳақида мулоҳаза юритилади. Л.Толстойнинг «Уруш ва тинчлик», Абдулла Қодирийнинг «Ўтган

кунлар», Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчак» асарларида Х. намуналари мавжуд.

ХОТИНРАБОТ — қушонлар даврига оид шаҳар харобаси (мил. 1—4-а. лар — мил. 11—12-а.лар). Сурхондарё вилояти Термиз тумани ҳудудида жойлашган. 16 хонадан иборат хунарманд кулол уйи (21х18 м) ва устахонаси харобалари қазиб очилган. Зал яхши безатилган. Оҳақтошли устун асослари, сопол идишлар, ҳайкалчалар ва сопол пишириладиган хумдонлар топилган. Марказий тепанинг шим. қисмида мил. 11—12-а. ларда ҳаёт қисман тикланган. Марказий тепадан 200 м шарқда мил. 16—17-а.ларга оид савдо токи қолдиқлари очилган. Токнинг тарҳи асосида 8 қиррали зал ва унинг атрофида 8 хўжалик хоналари бўлиб, зал тузилишига кўра гумбаз билан ёпилган.

ХОТИН-ҚИЗЛАР КАСАЛЛИКЛАРИ, аёллар касалликлари, гинекологик касалликлар — хотинқизлар организмнинг анатомик ва физиологик хусусиятларига боғлиқ касалликлар бўлиб, гинекология фани ўрғанади. Бу касалликлар жинсий системага тегишли бўлсада, у бутун организмга таъсир қилади. Барча аъзо ва системалар бир-бири билан узвий боғлиқлиги туфайли Х.қ.к.га бутун организмнинг касаллиги деб қараш лозим; гинекологик касалликлар ўз навбатида бошқа аъзо ва системалар касалликлари оқибатида ҳам юзага келиши мумкин. Бунда турли специфик ва носпецифик инфекциялар, болаликда бошдан ўтказган касалликлар, эндокрин хасталиклар, моддалар алмашинувининг бузилиши, ҳаётий муҳим аъзолар патологияси асосий аҳамиятга эга. Х.қ.к. бир неча гуруҳларга бўлинади: яллиғланиш касалликлари, ҳайз фаолиятининг бузилиши, ўсма касалликлари, жинсий аъзолар ривожланиши ҳамда жойлашуви аномалияси ва ҳ.к. Хотинқизларда кўпроқ яллиғланиш касалликлари кузатилади. Бу кўп жиҳатдан репродуктив система-

нинг функцияси билан боғлиқ бўлиб, ҳайз, аборт ва айниқса туғруқ жараёнида аёл организмда инфекция ривожланиши учун қулай шароит вужудга келади. Бундан ташқари специфик инфекциялар, жинсий йўл билан юқадиган касалликлар — захм, сўзак, трихомонада (к. Трихомоназ), сўнги йилларда ОИТС (СПИД), хламидиялар ва вируслар Х.қ.к.нинг кўпайишига сабаб бўлмоқда. Кўп ҳолларда Х.қ.к.ни стафилококк, стрептококк, замбуруғлар ва б. кўзғатади. Оғир кечувчи септик ҳолатларда, асосан, 2 ва ундан ортиқ турдаги микроорганизмлар касаллик кўзғатувчи сифатида иштирок этади. Жинсий аъзоларнинг яллиғланиши касалликларига бошқа аъзолардаги яллиғланиш жараёнлари ангина, синуситлар, буйрак касалликлари ва ҳ.к. ҳам сабаб бўлиши мумкин. Яллиғланиш қайси аъзода ривожланишига кўра кольпит (қинда), эндометрит (бачадонда), сальпингит (бачадон найида), оофорит (тухумдонда) ва б. фарқ қилинади. Бу касалликларда гавда ҳароратининг кўтарилиши, интоксикация, бош оғриши, умумий аҳволнинг ўзгариши билан бирга маҳаллий белгилар — қорин пастида оғриқ бўлиши, оғриқнинг ўзига хос тарқалиши (иррадиация), қиндан ажралмалар (оқчил) келиши, баъзан ҳайз функциясининг бузилиши каби аломатлар кузатилади.

Х.Қ.К.нинг кўпчилиги ҳайз функциясининг бузилиши — гиперменструал синдром (ҳайз қони микдорининг ортиши) ёки, аксинча, гипоменструал синдром (ҳайз қонининг камайиши ёки ҳайзнинг сийраклашуви), дисфункционал қон кетиши ва бошқалар билан боғлиқ.

Х.қ.к.дан жинсий системанинг хавфли ва хавфсиз ўсмалари кўп, улар асосан тухумдон ва бачадонда кузатилади, бошқа жинсий аъзоларда эса кам учрайди. Жинсий аъзоларнинг ўсма касалликларини онкология ўрганеди.

Гинекологик амалиётда жинсий системанинг рақолди касалликларини олдини олиш муҳим, чунки улар вақт

ўтиши билан раққа айланиши ҳам мумкин. Ўсмалар ҳам, рақолди касалликлар ҳам одатда кўзга яққол ташланмайдиган белгиларсиз кечади, шу сабабли аёллар йилига икки марта акушергинекологга кўриниб туришлари лозим.

Қиз болалар ва ёш қизчаларда ҳам жинсий система касалликлари кузатилади. Бу, ҳайз функциясининг бузилиши ва жинсий аъзолар ривожланишидаги аномалиялардир. Бунга, асосан, унинг болалигида бошидан кечирган турли касалликлари, ноқулай турмуш тарзи, ҳатто у она қорнидалигидаёқ онасининг бирор-бир жиддий касаллик билан оғригаилиги сабаб бўлиши мумкин. Ҳайз функциясининг бузилиши қизларда ҳайзнинг кеч ёки эрта бошланиши, номунтазамлиги, қон кетиши ва ҳ.к. лар билан кечади. Даволаш чоралари қанча эрта бошланса, шунча самаралироқ бўлади.

Жинсий система аъзоларининг ривожланиши ва жойлашуви аномалиялари ҳам катта гуруҳни ташкил этади; булар қизлик парда, қин, бачадон бўйни соҳасидаги битишмалар, бачадоннинг баъзан иккита ва ҳ.к. бўлиши. Бу аномалия лар жарроҳлик йўли билан даволанади. Жинсий аъзолар жойлашуви аномалиялари (бачадон, қин деворларининг турли йўналишда пастга силжиши, ҳатто тушиб ^лиши) кўпинча туғруқ асоратлари, баъзан чаноқ тубининг туғма заифлиги, оғир жисмоний меҳнат оқибатида юзага келади, бу одатда ёши каттароқ аёлларда кузатилади. Булар жарроҳлик усулида даволанади.

Ҳомиладорликнинг асоратли кечиши билан боғлиқ баъзи патологиялар (ҳомиладорликнинг эрта муддатларида ҳомиланинг тушиб қолиши, бачадондан ташқари ҳомиладорлик, елбўғоз), баъзи туғруқ асоратлари (оқма яралар, қўшни аъзолар шикастлари) ҳам гинекологик касалликларга киреди.

Х.қ.к. ичида алоҳида гуруҳни нейроэндокрин синдромлар ташкил этади; бу, асосан, гипоталамогипофизар яатологиялар билан боғлиқ. Булар гинекологик

ҳамда эндокринологик йўл билан даволанилади.

Аёллар жинсий системаси касалликларининг олдини олиш ва даволашни республикамиздаги таркибида аёллар консультациям бўлган туғруқ мажмуи ва оилавий поликлиникалар амалга оширади. Тошкентдаги акушерлик ва гинекология и.т. институти, шунингдек, унинг вилоятлардаги филиаллари ҳомиладорлик ва туғруқ жараёнларининг асоратсиз кечиши, оналар ва болалар муҳофазасини таъминлашда акушерлик ва гинекологик ёрдамни илмий ташкил этиш мақсадида фаолият кўрсатиб келмоқда.

ХОТИН-ҚИЗЛАР КОНСУЛЬТАЦИЯСИ — қ. Аёллар консультацияси.

ХОТИРА — инъикос этилган нарса ва ҳодисаларни ёки ўтмиш тажрибаларни эсда қолдириш ва зарур бўлганда тиклашдан иборат психик жараён. У нерв системаси хусусиятларидан бири бўлиб, ташқи олам воқеалари ва организм реакциялари ҳақидаги ахборотни узоқ сақлаш ҳамда уни онг фаолиятида ва хулқ, хаттиҳаракат доирасида такрор тиклаш қобилятида намоён бўлади.

Х. ҳақидаги дастлабки илмий қарашлар Шарқ мутафаккирлари ва юнон файласуфлари (Аристотель ва б.)да учрайди. Хусусан, Форобий Х.га билишдаги ақлий жараённинг таркибий қисми сифатида қараб, Х.ни фақат инсонга эмас, ҳайвонга ҳам хос хусусият эканини алоҳида таъкидлаган.

Х.нинг физиологик асоси бош мия ярим шарлари пўстлогининг муваққат боғланиши (қ. Ассоциация) ва уларнинг кейинги фаолиятидан иборат. Х. кулами, ахборотларнинг узоқ вақт ва мустаҳкам сақланиши, шунингдек, муҳитдаги мураккаб сигналларни идрок этиш ва адекват реакцияларда ишлаб чиқиш бош мия нерв ҳужайралари (нейронлар) сонининг кўпайиб бориши ҳамда унинг структураси мураккаблашуви жараёнида ўсиб боради. Физиологик тадқиқотларда қисқа

ва узоқ, муддатли Х.лар қайд этилган. Қисқа муддатли Х.да ахборотлар бир неча дақиқадан бир неча ўн минутгача сақланади, нейронлар ишига халал берилганда (мас, электр шок, наркоз таъсирида) у бузилади. Узоқ муддатли Х.да ахборотлар одам умри бўйи сақланиб турли таъсирларга чидамли бўлади. Қисқа муддатли Х. астасекин узоқ муддатли Х.га айланади. Х. руҳиятнинг ўтмиш ҳолати билан ҳозирги ҳолати ва келгусидаги ҳолатларга тайёрлаш жараёнлари ўртасидаги ўзаро алоқадорликни кўрсатади. Бошқа психик ҳодисалар каби Х. ҳам шахснинг хусусиятлари, унинг эҳтиёжи, кизиқишлари, одати, феълатвори ва ш.к. билан узвий боғлиқ.

Х. намоён бўлишдаги шаклига кўра, шартли равишда эмоционал Х. (хистуйғуни эсда тутиш), образ Х.си (нарсаларнинг тасвири ва хусусиятларини эсда тутиш), сўзмантик Х.си (нарсаларнинг моҳияти, мазмунини сўз билан ифодаланган ҳодда эсда тутиш) каби турларга бўлинади. Булардан инсонда

сўзмантик Х.си етакчи ўрин тутади. Х.нинг барча тури бир-бирлари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда кечади. Психологияда, шунингдек, ихтиёрий ва ихтиёрсиз Х.лар фарқ қилинади. Ихтиёрий Х.да муайян материални эсда олиб қолиш олдиндан мақсад қилиб қўйилади; ихтиёрсиз Х.да бундай мақсад бўлмайди — бирор фаолиятда (мас, меҳнат жараёнида) ёки ким биландир суҳбатлашиб турилганда) ўзўзидан эсда сақлаб қолинади. Барқарорлиги жиҳатдан ихтиёрий Х. ихтиёрсиз Х.дан самаралироқ.

Фанда Х. билан боғлиқ равишда унутиши масаласини ўрганишга аҳамият берилмоқда. «Нормал» унутишни психик касалликлардаги Х. бузилишидан фарқ қилмоқ керак. Бу касалликларда Х. сусайиши (гипомнезия), йўқолиши (амнезия) ёки бир томонлама кучайиши (гипермнезия) кузатилади. Баъзи касалликларда у сифат жиҳатдан бузилади: беморга бўлмаган воқеаларни гўёки ўз бошидан кечиргандек туюлади, ёки

качонлардир бўлиб ўтган воқеаларни кеча ёки бугун рўй берган деб ўйлайди (конфабуляция, псевдореминценция), Бундай сохта Х.лар кишида жиддий рухий хасталиклар оқибатида келиб чиқади. Бундай касалликларга бош мия қон томирлари атеросклерози, шикастланиш, мияга қон қуйилиши ҳолатлари, оғир захарланишлар оқибати (мас, алкоголизмда учрайдиган психоз) ва ш.к. киради. Х. бузилганда уни келтириб чиқарувчи асосий касалликни даволашга эътиборни қаратиш керак.

ХОТИРА ВА ҚАДРЛАШ МАЙДОНИ — Тошкент ш.даги меъморий мажмуа; 1999 й. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Исроҳон Каримов ташаббуси ва раҳбарлигида барпо этилган. Мустақиллик майдони яна шим.даги хиёбонда, мангу аланга ёдгорлиги атрофида жойлашган бўлиб, майдон кенглигини давом эттириб туради. Майдоннинг тўрига Мотамсаро она ҳайкали ўрнатилган (ҳайкалтарош И. Жабборов). Хиёбоннинг уз. 60 м, унинг шим. ва жан. томонида айвонлар қад кўтарган, айвонлар тоқчаларига ўрнатилган металл тахталарга 2-жаҳон урушида ҳалок бўлган ўзбекистонлик барча жангчиларнинг исмшарифи битилган. Айвонлар миллий анъанавий меъморлик услубида устунли, вассажуфтли қилиб қурилган. Мажмуани бунёд этишда ва ўймақорлик билан жозибадор безашда республикадаги моҳир усталар: А.Абдуллаев (Қўқон), Х. Боғбеков (Хоразм), Ҳ. Одилов, С. Раҳматуллаев (Тошкент), Ҳ. Соҳибназаров (Самарқанд), Й.Тўлаганов (Андижон) шоғирдлари билан биргаликда қатнашган (худди шундай меъморий иншоотлар республика вилоятларининг марказларида ҳам бунёд этилган).

ХОТИРА ҚУРИЛМАСИ - электрон ҳисоблаш машинаси (ЭХМ), рақамли ҳисоблаш машинаси (РХМ) ва компьютерларнинг ахборотларни қайд қилиш, сақдаш ва оператор излаганда «қайтариб

бериш» учун мўлжалланган қисми. Асосан интеграл микросхемалардан иборат. Х.қ.да ахборотларни қайд қилишда ахборотларни элтувчи материал (перфокарта, перфолентами механик тарзда суриш, магнит материаллар (магнит диск, магнит лента ва б.)нинг магнит хоссасини ўзгартириш, диэлектрикларда электростатик зарядларни тўплаш, товуш ва ультратовуш тебранишларидан фойдаланиш, ўта ўтказувчанлик ҳодисасини қўллаш ва б. амаллар бажарилади.

Х.қ., асосан, ўта оператив, оператив ва ташқи қурилмалардан иборат бўлади. Ахборотларни излаш усулига кўра, адресли (ҳар бир хотира уясига зарур рақам қўйилади ва ахборот аниқ бир адрес бўйича изланади) ҳамда ассоциатив (ахборотлар аломатлар йигиндиси бўйича изланади) Х.қ. фарқланади. Х.қ.нинг ахборотлар ўчмайдиган (диод матрицалар, перфоленталар ва б.даги ахборотлар) ва ўчадиган (магнит элтувчилар, ферромагнит ўзақлар ва б.даги ахборотлар) турлари бор. Х.қ.нинг асосий иш кўрсаткичи бирлиги бит ёки байт (8 бит) да ўлчанадиган сигим, яъни бир вақтда Х.қ.да жойлашиши мумкин бўлган белгилар сони.

Инсон мияси энг мукамал Х.қ. ҳисобланади. Унда (10—15)10⁹ га яқин асаб ҳужайраси (уяси) — нейтронлар мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири хотира ҳужайраси (уяси)ни ташкил қилади.

Компьютернинг «мияси» — микропроцессор маълумот ёки дастурларни айнан хотирадан олади ва натижаларни унга қайд қилади. Компьютер дискдан маълумотларни «ўқиб», махсус қисмида сақлайди ва иш жараёнида ундан бевоқифа фойдаланиб туради. Ана шу махсус кием оператив хотира деб аталади. Компьютернинг имкониятлари оператив хотира сигимига боғлиқ. Компьютерда оператив хотира 1 Мбайт ёки ундан кичик бўлса, у фақат MS DOS ОТ муҳитида, агар 4 Мбайт бўлса, MS DOS ОТ, Windows 3.1 муҳитида, 32 Мбайт ва ундан катта бўлса, локал тармоқлар

(интернет, электрон почта — Email) да ишлаши мумкин. Кўпчилик компьютерларда оператив хотира орасига кўшимча КЭШхотира ўрнатилади. Кўп ишлатиладиган маълумотлар ана шу хотирага кайд килинади. IBM PC компютерида яна хотиранинг BIOS (доимий хотира) ва CMOS (ярим доимий хотира) турлари мавжуд. Уларда компьютер курилмаларини текшириш дастурлари, операцион тизимни юклаш ва компьютер курилмаларига хизмат кўрсатиш вазифаларини бажариш дастурлари сақланади. Электрон техникасининг ривожланиши, бионика ютуқяридан самарали фойдаланиш туфайли сиғими инсон мияси сиғимига яқинлашиб қоладиган Х.к. яратишга муваффақ бўлинди.

Ад..Холматов Т.Х. ваб., Информатика, Т., 2003.

ХОТТА Ёшиэ (1918.17.7, Тояма 1998.5.9, Ёкохама) — япон ёзувчиси. Кейо университетининг француз адабиёти бўлимини тугатган (1942). Талабалик йилларида шеърлар ёзган. 1945 й.да Хитойга маданий фаолият учун юборилган ва Шанхайда япон ёзувчилари билан танишган. Японияга қайтгач, Хитойда орттирган тажрибасига асосланиб, «Тўлқин остида» (1948), «Ватандан айрилиш» (1950) ва б. романларини ёзган. «Ватан хоини» (1951) ва «Майдон ёлғизлиги» (1951) романлари ҳам бор. «Майдон ёлғизлиги» романида япон зиёлилари, унинг Корея уруши пайтида пайдо бўлаётган милитаризмга нисбатан ташвишлари акс этган. 1977 й.дан Испанияда яшаган. 1978 й. Тошкентга келган. Х.нинг истеъдоди унинг ижтимоий романларида яққол кўзга ташланади. Япониянинг 1939—45 й.лардаги, 2-жаҳон урушининг сўнгги йиллари ва урушдан кейинги дастлабки йиллардаги фаолияти «Хайкал» (1955) романида кенг талқин қилинган, Хиросима фожиаси ва урушнинг маънавий асоратлари муаммоси «Суд» (1960—63) ва «Кўприкдаги манзара» (1970) романларида ўз аксини

топган. «Гоя» (4 жиддли, 1974—77) аса-ри ҳам бор.

ХОТУН, катун — ҳокон хотини ва ҳукмдор аёлга нисбатан қўлланилган туркий унвон. Дастлаб, хунлар даврида (мил. ав. 3 — мил. 3-а.лар) кайд этилган. Турк ҳоконлиги даврида (6—8-а.лар) ҳокондан кейин 2даражада турувчи унвон.

Х.лар тўра асосида ҳокон билан биргаликда ҳокимиятни бошқаришган. Тарихда туркий ҳукмдорларнинг бир неча хотини бўлганлиги, фақат улардан бири — бош Х. бўлганлиги маълум. Ҳокон вафот этганда ўрнини эгаллайдиган ўғли кичик ёш бўлса Х. унинг номидан ҳокимиятни бошқарган.

Ҳарбий сафар чоғида ҳам Х.лар ҳукмдорлар ёнидан жой олганлар, шунингдек, ҳукмдор саройда бўлмаган пайтда саройни бошқариб, элчилик хайъатларини қабул қилганлар.

Турк ҳоконлиги даврида унга бўйсунувчи бир қатор ўлка, давлатларда Х. унвони кенг тарқалган. Жумладан, Чоч, Суғд, Бухоро, Тохаристон, Зобулистон ва Гандҳарада ушбу унвон ҳукмдорларнинг бош хотинига нисбатан қўлланилган. Мас, хитой ва араб манбаларида кайд этилишича, Чоч воҳасида 7—8-а.ларда Хотункат («Хотун шаҳри») мавжуд бўлган. Бухорога 7-а.нинг 80-й.ларида араблар бостириб кирган пайтда уларга Бухорхудот ва Хотун қарши чиққан. Араблар томонидан Бидун ўлдирилгач, унинг ўғли Туғшода ёш бўлганлиги сабабли тахтга хотини Хутак хотун ўтиради. Шунингдек, 726 й.да Шим. Ҳиндистонда бўлган хитой сайёҳи Хой Чао бу ердаги Гандҳара ўлкасини туркий сулола бошқарганлиги ва ҳукмдорнинг аёли катун (хотун) будда монастири қурдирганлигини кайд этган.

7—8-а.ларга тааллуқли суғдий ёзувли қад. туркий тангалар орасида кўшалок тасвири; ўнг томонида ҳукмдор ва малика тасвирланган, орқа томонида эса MR'Y (ҳукмдор) ва a.'twnh (хатун) унвони зарб қилинган тангалар учрайди.

Ушбу тангалар, асосан, мамлакатимиз худудидан топилган бўлиб, Суғд ёки Бухорода ҳукмронлик қилган туркий сулолага мансуб ҳисобланади.

Хуросон, Мовароуннаҳр, Шарқий Туркистонда мусулмон дини тарқалган, туркий сулолаларда ҳам аёлларнинг мавқеи сақланиб қолган ва улар Х. унвони билан давлат ишларида катта ўрин тутганлар. Жумладан, Қорахонийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар, Темурийлар ва бир қатор бошқа туркий давлатларида Х.ларнинг мавқеи баланд бўлган. Мас, Хоразмшоҳлар давлатини бошқаришда Муҳаммад Хоразмшоҳ онаси Туркон хотуннинг измидан чиқмаган.

Ад.: Гумилев Л.Н., Древние тюрки, М., 1967; Абдурахмонов Ф., Рустамов А., Қадимги туркий тил, Т., 1982.

Ғайбулла Бобоёров.

ХОФМАН (Гофман) Роалд (1937. 18.7, Злочев, Польша) — америкалик кимёгар. АҚШ Миллий ҒА аъзоси (1972). Колумбия университетини тугатган (1958). 1965 й.гача Гарвард университетида ишлаган, 1965 й.дан Корнелл университетида ишлайди (1968 й.дан проф.). Асосий и.т.лари кимёвий кинетика ва кимёвий реакциялар механизмини ўрганишга оид. Р.Б.Вудворд билан ҳамкорликда мослашган реакциялар учун орбитал симметриянинг сақланиш қоидадини (Вудворд—Хофман қоидаси) таклиф қилган (1965). Кимёвий ўзгаришлар йўлидаги энергетик ғовлар шаклланишининг физик моҳиятини аниқлаган (1970). Стереокимё ва комплекс бирикмалар соҳасидаги тадқиқотларни ривожлантирган (1978—80). Нобель мукофоти лауреати (1981; К. Фукуи билан ҳамкорликда).

ХОФСТЕДТЕР (Hofstadter) Роберт (1915.5.2, НьюЙорк — 1990) — америкалик физик. Принстон университетини тугатган (1938). Принстон университетида (1946 й.дан), Станфорд университетида (1950 й.дан, 1954 й.дан проф.) ишлаган. Гаммаквантлар, нейтронлар ва рент-

ген нурланишларини қайд қилиш учун мўлжаллаган ҳисоблагичларни яратган. Космик нурларни ва релятивистик электронлар вужудга келтирган каскаджалаларни ўрганган. Электронларнинг нуклонларда тарқалишига дойр фундаментал ишларни амалга оширган, натижада нуклонларнинг структурасини билишга имкон туғилган. Нобель мукофоти лауреати (1961).

ХОХЛОВ ЭЛЧИЛИГИ - рус подшоши М.Ф.Романов (1613—45) Бухоро хони Имомқулихон хузурига бояр Иван Данилович Хохлов бошчилигида юборган дипломатик миссия (1620—22). Имомқулихон томонидан юборилган Одамбий раҳбарлигидаги элчилик (1619—20) ка жавобан жўнатилган. И.Д.Хохловга аввало Бухоро хонини Россия билан савдо ва дўстона алоқалар ўрнатишга кўндириш, Бухородаги рус асирларини озод этиш, Бухоро хонлигининг Туркия, Эрон, Грузия, Хива хонлиги билан алоқалари қандай эканлиги, Бухоронинг ҳарбий қудрати ҳақида махфий маълумотлар тўплаш ва б. вазифалар юклатилган. Элчилар Қозондан 1620 й. 21 июнда Бухоро ва Хива элчилари Одамбий ва Раҳимқул ҳамроҳлигида йўлга чиққанлар. Улар Астрахон — Каспий денгизи — Тўпқараған пристани — Урганч — Хива — Хонқа — Қизилкум — Хайробод — Бухоро йўналиши билан манзилга етиб келишган. Элчиларни Имомқулихон яхши кутиб олган. Саройдаги 23 рус аскарни озод қилинган, қолган асирлар эса турли сабабларга кўра озод этилмаган. И.Д.Хохловнинг ҳисоботида хонлиқнинг ички ва халқаро аҳволи, Бухоро хонлигидаги ижтимоийиқтисодий (солиқлар, шаҳар, кишлоклардаги аҳвол), сиёсий вазият, шунингдек, этнографик характердаги маълумотлар тўпланган.

Ад.Ахмедов Б.А., Историкогеографическая литература Средней Азии XVI—XVIII вв. Письменные памятники, Т., 1985; Гулямов Х.Т., Из истории дипломатических отношений России с Бухарским

ханством в XVIII в., Т., 1992.

ХОЧ, крест, салиб — христианликнинг асосий тимсолларидан бири, православие ва католицизму диний сигиниш буюми. Х.га сигиниш 4-ада расмийлашган. Христианлар ривояти бўйича, Исо Х.га миҳлаб ўлдирилган, шунга кўра, қатл қуроли тасвири христианлик динини қабул қилиш белгиси сифатида диний тимсолга айланган. Протестантизмца Х.га сигинилмайди.

ХОШИМИН (1976 й.гача Сайгон) Вьетнамдаги шаҳар. Атрофи билан марказга бўйсунувчи алоҳида маъмурий бирликни ташкил этади. Аҳолиси 3,6 млн. киши (1996). Транспорт йўллари чорраҳаси. Сайгон дарёси бўйидаги порт (Жан. Хитой денгизидан 80 км ичкарида). Аэропорти халқаро аҳамиятга эга. Озиқ-овқат, кўнтери, тўқимачилик саноатлари ривожланган. Машинасозлик (хусусан, кемасозлик) ва металлсозлик, тайёр қисмлардан электротехника ва радиотехника буюмлари йиғиш, кимё (каучук), цемент, ёғочсозлик корхоналари мавжуд. Балиқ овлаш маркази. Бадиий хунармандчилик, кулолчилик ривожланган. университет, музейлар, илмий тадқиқот интлари, Миллий кутубхона ва б. бор.

Шаҳарга 1779 й.да хитойлик савдогарлар Тангон (вьетнамча Сайгон) номи билан асос солганлар. 1864 й.дан Сайгон Франция мустамлакаси Коҳинхин (Жан. Вьетнам)нинг маъмурий маркази. 1954 й. июлдан ҳукумат қароргоҳи. 1976 й.дан шаҳар Шим. Вьетнам сиёсий арбоби Хо Ши Мин шарафига Х. деб аталди. Салой ва ВиньНгием будда пагодалари ва б. 18-а.да қурилган меъморий ёдгорликлари сақланган.

ХОҚОН, қаған, қоон — Марказий Осиёлик айрим халқларда, шу жумладан, туркий халқларда ҳукмдорларнинг энг олий унвони. Ушбу унвон император, шаҳаншоҳ унвонлари билан тенг маъно-

ни билдирган.

Мил. ав. 1-а.дан то сўнги ўрта асрларгача Марказий Осиё, Шим. Хитой, Шим. Кавказ, Жан. Россия, Шарқий Европа, Эрон, Ҳиндистон ва б. ўлкаларда ҳукм сурган туркий сулолалар аксариятида ҳукмронлар учун қўлланган. Дастлаб мил. ав. 1-а.да Осиё хунларида кўринган ушбу унвон Европа хунлари — гуннар, сянбилар, табғач (келиб чиқиши туркий бўлган Хитойдаги Шим. Вэй сулоласи), эфталитлар, Авар хоқонлиги (Шарқий Европада), Турк хоқонлиги, Хазар хоқонлиги, Уйғур хоқонлиги давлатларида мавжуд бўлган. Кейинчалик, Қорахонийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳлар, Темурийлар, Усманийлар давлатларида ҳам юксак унвон сифатида қўлланилган. Бундан ташқари, ушбу унвон туркийлар билан қўшни бўлган бошқа халқларда: славянларда (Киев Руси давлати), мўғуллар (Чингизхон империяси)да ҳам ишлатилган (яна қ. Хон). Айниқса, Турк хоқонлиги даврида олий ҳукмдор сифатида давлат тепасида Х.лар турган. Бу даврга тааллуқли қад. туркий, хитой, юнон, арман, сурёний, суғдий, бактрий, тибет тилидаги манбаларда турк Х.лари ҳақида маълумотлар сақланиб қолган. Хитой йилномаларида Х.ларнинг тахтга чиқиш маросими ҳақида кенг тафсилотлар берилган. Жумладан, Х. бўладиган шахс оқ кигиз устига ўтирғизилиб, 9 киши томонидан юқорига кўтарилган ҳолда ўтов (чодир)нинг атрофида қуёш йўналишида 9 маротаба айлантирилган. Сўнгра эса ипак рўмол билан томоғи сиқилиб, ундан қанча йил ҳукмдор бўлиши сўралган, оғзидан чиққан биринчи товуш ёки сўзга қараб, унинг қанча муддат ҳукм суриши тайин қилинган. Шунга ўхшаш маълумотлар юнон, араб, форс, туркий манбаларда ҳам сақланиб қолган.

Турк хоқонлиги даврида, жумладан, 6—8-а.ларда Марказий Осиёнинг бир қанча ўлкаларида; Тохаристон, Суғд, Фарғона, Чоч, Еттисувда «хоқон» унвони билан тангалар чиқарилган.

Лд.:Бичурин Н.Я., Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена, т. 1—3, М.—Л., 1950—1953.

Гайбулла Бобоёров.

ХОҚОНИЙ ШИРВОНИЙ (тўлиқ исмшарифи Афзалиддин Бадил ибн Али) (1120, Ширвон 1199, Табриз) — озар шоири. Ғазал, қасида ва маснавийлар битган. Шоир Абу Ало Ғанжавийдан (12-а. 1-ярми) бадиий ижод сирларини ўрганган. 25 ёшида Ширвоншоҳдар саройидаги адабий доирага дохил бўлиб, «Хоқоний» тахаллуси билан ғазаллар ёза бошлаган. Аммо сарой амалдорлари Х.Ш. билан устози орасида низо чиқаради. Х.Ш. ҳажга бориш баҳонаси билан бу можаролардан қутулади (1156). Х.Ш. ҳаждан қайтгандан сўнг ҳам унинг атрофидаги иғво ва тухматлар тўхтамайди. Ҳатто Мужриддин Бойлақоний Х.Ш. имзоси билан Исфаҳон халқини ҳажв қилиб, қасида тарқатади, шоир зиндонга ташланади. Унинг «Сифаҳон», «Ҳибсиёт» (1159) қасидалари шу муносабат билан ёзилган. Византия шаҳзодаси Андроник Камен ёрдамида хибсдан қутулган. Умрининг охириги йилларини Табризда ўтказган. Шоирнинг қабри Мурғоб қабристонига «Макбарат ушшуаро»дадир. Х.Ш.дан бизга қадар 14 минг байтдан иборат шеърлар девони, 3 минг байтни ташкил қиладиган «Тухфат улИроқайн» («Икки Ироқ тухфаси», 1157) маснавийси мерос бўлиб қолган. Шеърларида ишқмуҳаббат тасвири билан бирга мавжуд ижтимоий тузум, ўзи яшаётган замон иллатларини рўйроқ танқид, зулмзўравонликлардан нолиш кучли. Ижоди 13-адан ўрганила бошлаган. «Тухфат улИроқайн» маснавийси ҳамда «Мадойин қасри» қасидаси Араб ва Ажам халқлари тарихи, маънавиятини ўрганишда муҳим манба вазифасини ҳам ўтайди.

ХОҲИШ (психологияда) — муайян ҳаракатни бажаришга интилиш

ҳақидаги тасаввур ва шу йўлдаги кечинма. Ҳаракатнинг амалга ошуви Х.нинг қондирилишини ифодалайди. Этика ва ижтимоий психологияда Х. интилиш, аниқроғи, бирор мақсад, идеал, орзуга эришиш импульси сифатида қаралади.

Х. — шахс хулқи ва фаолиятини белгиловчи муҳим психик ҳолатлардан бири; у бу ҳолатларнинг мотивлари ва иродавий томонини ифодалайди. Шунинг учун Х. психологияда фақат майл ёки фаолият объектига интилиш сифатида эмас, балки бу фаолиятни амалга оширишни хоҳлаш ва ният қилиш сифатида ҳам баён қилинади. Х.нинг ривожланиши уни қониктириш усул ва шароитлари, Х.нинг барқарорлиги, узоқ сакданиши ва кучи билан белгиланади. Шунга қараб Х. бажарилиши мумкин бўлган, нореал, зиддиятли, бемаъни, мақсадли ва б. турга бўлинади. Х. инсоннинг қизиқиши ва эътиқоди билан бирга ўз фаолиятига онгли муносабатда бўлишини ҳам ифодалайди.

ХРАПОВИКЛИ МЕХАНИЗМ, храповик — машиналар (велосипед, станоклар, чиғирлар ва б.)да илгариланма ҳаракатни бир йўналишдаги узук айланма ҳаракатга ўзгартириш учун мўлжалланган тишли механизм. Вазифаси машиналардаги иш органининг тескари томонга айланиб кетишига йўл қўймаслик. Асосий қисмлари: бир томонлама қия тишли ғилдиракча (храповик), тирак тилча (собачка), етакчи ри в. чаг, ўк, қўшим 2 ‘ ча тирак тилча. Етакчи ричагсоат мили йўналишига тескари йўналишда ҳаракатланганда тирак тилча храповикни муайян бурчакка буради. Ричаг тескари йўналишда ҳаракатланганда тирак тилча бир ёки бир неча тишга сирпаниб ўтади. Қўшимча тирак тилча эса храповикнинг тескари томонга айланишига имкон бермайди. Х.м. юк кўтариш машиналарида чиғир (лебёдка) барабаннинг юк таъсирида тескари томонга ўзүзидан айланиб кетишига йўл қўймайди.

ХРЕН — қ. Еркаламбир.

ХРЕСТОМАТИЯ (юн. chrestos — фойдали ва manthano — ўқийман) — таълимнинг бирор соҳаси бўйича муайян ички тамойиллар асосида тартиб билан берилган ўқув китоби. Х. ўзбек тилида «мажмуа» деб ҳам юритилади. Улар илмий, бадиий, мемуар, публицистик асар ёки улардан олинган парча ёхуд турли хужжатлардан иборат бўлиши мумкин. Одатда, Х.га киритилган материаллар айни турдаги мактабда ўқитиладиган муайян ўқув предметининг мақсадига мувофиқ тарзда танланади. Умумтаълим мактаблари амалиётида ижтимоийгуманитар йўналишдаги деярли барча фанлар бўйича Х.лар тузиш тажрибаси мавжуд. Улар ўқувчиларда мустақил ўқиш ва илмий адабиётлардан фойдаланиш малакасини шакллантириш жиҳатидан катга аҳамият касб этади. «Х.» атамаси илк бор мил. 4-а.да юнон грамматиги Элладий томонидан юнон ёзувчиларининг асарларидан олинган парчалар тўпламига нисбатан қўлланилган. Шундан буен Европа таълим тизимида бу дидактик ашёдан фойдаланиб келинади. Кдд. Туркистон мактабхона ва мадрасаларидаги таълим жараёнида талабаларнинг мустақил ўқиши учун фойдаланилган баёзу куллиётлар ҳам ўзига хос Х. ҳдсобланган. Ўзбекистонда бевосита педагогик мақсадда тартиб билан берилган Х.лар илк бор 20-а. бошларида Мунаввар цори («Сабзавор»), Абдулла Авлоний («Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим»), «Мактаб гулистони», «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар»), Ҳамза («Енгил адабиёт», «Қироат китоби») ва б. жадид маърифатчилари томонидан янги усул мактаблари ўқувчилари учун тайёрланган. 20-а.нинг 20-й.лари ўргаларида чоп этилган Элбекнинг «Гўзал ёзғичлар», Чўлпоннинг «Адабиёт парчалари» сингари мажмуалари тўла маънодаги ўқув Х.ларидир. 20-а.нинг 50-й.ларидан буен мактаб ўқувчилари ва олий ўқув юртли-

ри талабалари учун мунтазам равишда Х.лар нашр қилиб келинади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин ҳам умумтаълим мактаблари ва олий ўқув юртлиларида уқитиладиган ижтимоийгуманитар йўналишдаги турли фанлардан Х.лар тайёрланмоқда. Х.да берилган матнлар, одатда, асарни ўрганилаётган ёзувчи, фаолияти тўғрисида маълумот берилаётган тарихий шахслар, танишиш учун берилган хужжатлар ҳақидаги маълумот ҳамда изоҳлар билан таъминланади. Х.лар дидактик аппаратининг мукамаллигини унинг педагогик жиҳатдан самарадорлигини таъминлайди. Х. материаллари тарихийхронологик, мавзувий ёки жанрий хусусиятларига кўра жойлаштирилади. Х.лар орасида адабиёт бўйича тузилган ўқув мажмуалари алоҳида аҳамият касб этади. Чунки улар ўқувчиларга бевосита бадиий асар матни билан танишиш имконини бериб, уларни мустақил фикрлашга ўргатади. ЎзР умумтаълим тизими амалиётида адабиёт Х.ларидан фойдаланиш тажрибаси кенг ёйилган. Адабиёт Х.лари қайси тамойилларга кўра тузилгани, материаллар қандай асосларда танлангани ва жойлаштирилганига кўра умумлаштирувчи, йўналишли ва тизимли сингари турларга ажратилади. Умумтаълим мактабларининг 5—7синфларида умумлаштирувчи, 8—9синфларида йўналишли, 10—11-синфларида тизимли Х.лардан фойдаланилади. Х.ларнинг ҳажмини белгилашда унинг қайси синф ўқувчиларига мўлжаллангани ва қайси ўқув фанига дойр эканлиги ҳисобга олинади.

Қозокбой Йўлдошев.

ХРИЗАНТЕМА (Chrysanthemum) мураккабгулдошлар оиласига мансуб, бир ва кўп йиллик ўт усимликлар туркуми; манзарали экин. Ватани—Европа. 200 га яқин тури Ҳиндистон ва Африкада тарқалган. Ҳинд Х.си (С.indicum) Фарбий Европа, Япония, АҚШ, Россия ва б. мамлакатлар саноат гулчилигида муҳим аҳамиятга эга. Х.нинг майда гулли ва йи-

рик гулли навлари иссиқхоналарда устирилади.

Майда гулли Х.нинг бал. 50—60 см, ён шоҳлар сони куп, ҳар бир шоҳ гул билан тугайди. Гуллари оқ, қизил, оч бинафша ва ҳ.к. Йирик гули Х.нинг бал. 50—70 см, 1 ёки 2 шоҳли, гуллари йирик, мураккаб тупгулли, диаметри 6—8 см. Йирик гулли Х. аксарият уй шароитида устирилади. Х. тўпгулининг чиройлилиги, узоқ муддат гуллай олиши туфайли унинг бир йиллик турлари гулчиликда экилади. Х. уруғидан ва 8—10 см узунликдаги каламчасидан кўпайтирилади. Май ойида туп оралиги 40—60 см қолдириб экилади. Июнь ойида ён шоҳлар чилпиб шакл берилади. Окт.нояб.да гуллайди. Ўзбекистонда Х.нинг Ўзбекистон туёнаси, Тошкент туёнаси ва б. навлари чиқарилган.

ХРИЗОБЕРИЛЛ (юн. chrysos — олтин ва берилл) — мураккаб оксидларнинг кичик синфга мансуб минерал. Кимёвий таркиби $A12[BeO4]$. Ромб сингонияда кристалланади. Донатор агрегатлар ҳосил қилади. Яшил, сарғиш, сарик, жигарранг, қизил, баъзан рангсиз булади. Х.нинг хром таркиблиси зумраддек яшил, электр нурида бинафша ранг, қизил тусда товланадиган хили алесандрит, тилла рангсарик, кукиш товланадигани эса, цимофан ёки мушуккўз дейилади. Шишадек ялтирок. Қаттиқлиги 8,5; зичлиги 3,5—3,7 г/см³. Мўрт. Гилтупрокди тоғ жинсларида ётган гранитли пегматитларда мусковит ва берилл билан биргаликда йирик доналар шаклида учрайди. Таркибида кўп ВеО бўлган Х.ли ва фанакитли флюорит метасоматитлари бериллий рудаси бўлиб хизмат қилиши мумкин. Мьянма, Ҳиндистон, Мадагаскар о., РФ (Урал), Бразилия, Шри Ланкада Х. конлари машҳур. Ўзбекистонда Чатқол тоғларида мавжуд. Тиниқ, чиройли турлари (алесандрит, цимофан) қимматбаҳо тош ҳисобланади. Заргарликка оид энг йирик қирраланган Х. — «Хоуп хризоберилл» (45 карат) Британия

музейида сақланади.

ХРИЗОКОЛЛА (юн. chrysos — олтин ва kolla — елим; қадимда олтин буюмларни кавшарлашда ишлатилган) — силикатлар гуруҳига мансуб минерал. Кимёвий таркиби $Cu_2[Si_4O_{10}]_2(OH)_2 \cdot nH_2O$. Ромб сингонияда кристалланади. Криптокристалл, куртаксимон, узум бошидек, тупроксимон, пўстлоксимон агрегатлар ҳосил қилади. Ҳаво ранг, ҳаво рангяшил, кўк, қўнғир, қора хиллари маълум. Қаттиқлиги 2—4, зичлиги 2,2—2,3 г/см³. Ёриқларни, шунингдек, кварц, пироксен доналари орасини юпка парда каби тўддириб туради. Х. мис конларининг оксидланиш зонасида кенг тарқалган минерал булиб, мис рудаларини қидиришда даракчи ҳисобланади. Қурук, иссиқ икдимли жойларда кенг тарқалган. Унинг малахит, азурит, церусит, кальцит ва б. минераллар ўрнида пайдо бўлган псевдоморфозалари бор. Х. хорижда Чили, АҚШ, РФ (Урал, Байкал орти), Қрзоғистондаги конларда учрайди. Ўрта Осиёда Х. қдцимдан маълум. Ўзбекистонда Қалмоққир, Қўрғошинкон, Қўйтош ва Олтинтопган конларида мавжуд.

ХРИЗОЛИТ, перидот (юн. chrysos — олтин ва lithos — тош) — минерал, оливиюшт шаффоф, олтин тусли, яшил рангли нафис тури. Таркибидаги рангига таъсир қилувчи FeO 8—15% дан кам эмас. Х. призма шаклидаги кристаллар ҳосил қилади. Мурт. Кислоталарда яхши эрийди. Осон сайқалланади. Кам учрайди, асосан, кимберлитлар, ишқорли оливинли базальтлар, серпентинланган перидотитлар, ультрасасосли ишқорли жинсларда ҳамда сочмаларда учрайди. Қизил денгиздаги Зебергед ода энг машҳур йирик кристаллари топилган. Х. АҚШ, Мьянма, ЖАР, РФ (Саха)да ҳам мавжуд. Қддимда заргарлик ишларида Х. номи бошқа яшил рангли қимматбаҳо тошлар: демантоид (гранатнинг тури), олтиняшил рангли топаз, хризоберилл, везувианлар-

га ҳам қўлланилган.

ХРИЗОМАНАДАСИМОНЛАР (Chrysomanadales) — тилла ранг сувўтлар қабиласи ёки синфи. Майда ҳаракатчан (1—2 хивчинли) бир хужайрали ёки колониал организмлар. Баъзи Х.нинг танаси қобиксиз, шаклини ўзгартириб туради, баъзилари кипиксимон қобик билан қопланган. 70 туркуми (500 тури) маълум. Купчилиги чучук сувларда яшайди. Х.нинг кўпайиб кетиши сувнинг гуллашига олиб келади. Х.нинг баъзи турлари сувнинг ифлосланиш даражасини аниқлаш имконини беради.

ХРИЗОТИЛ-АСБЕСТ - қ. Асбест.

ХРИСТИАНЛИК - жаҳонда кенг тарқалган динлардан бири. Европа, Америка мамлакатларида, Австралияда, фаол миссионерлик ҳаракати натижасида Африка, Яқин Шарқда ва Узоқ Шарқнинг бирнеча минтақаларида кенг ёйилган. Жаҳонда бу динга тахм. 2 млрд. киши эътиқод қилади. Х.нинг асосий гоёси худоодам — Иисус Христос (Исо масих; қ. Исо) ҳақидаги ривоятлар билан боғлиқ. Х. таълимотига кура, Худо ягона, лекин у муцаддас учлик (троица)да намоён булади. Исо келажакда тириклар ва ўликлар устидан ҳукм чиқариш учун охираг кунни ерга қўйиб келади. Унинг ўғитларига, васиятларига амал қилганлар, ҳаёт машаққатларига у каби бардош берганларгина нариги дунёда ажр (мукофот) га эришадилар. Х.нинг ақидалари, эътиқод талаблари, ҳуқуқий ва ахлоқий нормалари, чеклаш ва тақиқлари Библия ва б. муқаддас китобларда ўз ифодасини топган. Х. 1-а.нинг 2-ярмида Рим империясининг шарқий қисмида яшовчи яҳудийлар ўртасида пайдо бўлган. Илк Х. дастлаб иудеизмдн ажралиб чиққан. Шарқ динларига хос айрим тасаввурлар ҳам унда ўз ифодасини топган. Христиан жамоаларининг ижтимоий таркиби вақт утиши билан руҳонийлар (клир) ва оддий жамоа аъзолари (мирян)га бўлинган. Айримай-

рим жамоалар ўртасидаги алоқаларнинг мустаққамланиши епископ бошлиқ черковнинг таркиб топишига олиб келди. Черков қатта бойлик тўплаб, сиёсий кучга айланиб борган. Дастлаб христианларни таъқиб этган Рим императорлари кейинчалик Х. тарафдорлари бўлдилар. 4-а.да Х. Рим империясида мавжуд ижтимоий тузум ва унинг тартибларини химоя қилувчи давлат динига айланди. Рим империясининг гарбий ва шарқий қисмидаги ўзига хос тарихий тараққиёт Х. черковини иккига: католицизм (империянинг гарбий қисми) ва православием (шарқий қисми) бўлинишига олиб келди. Х.нинг бу бўлиниши 1054 й.да расман эътироф этилган бўлсада, бироқ бу жараён 13-а.нинг бошларида тугалланган. 16-а.да Реформация натижасида Европадаги кагор черковлар католицизмдан ажралиб чиқиб, Х.нинг учинчи асосий оқими — протестантизм юзага келди. 19-а.нинг охирида христиан черковларининг миссионерлик фаолияти кучайди.

Мил.нинг бошларидаёқ Х. Марказий Осиё, айниқса, Марв ва Бактрияда кенг тарқалган эди. Ана шу даврда христианларнинг Марказий Осиёда мавжуд бўлганини черков, монастыр, Х.ка оид буюм, қабртош ҳамда танга каби тарихий ашёвий далиллар исботлайди. Араблар бу худудни эгаллаганидан сўнг христиан жамоаларининг фаолияти тўхтаган. Х.нинг Туркистон ўлкасида кейинги пайдо бўлиши 19-а.нинг 40-й.ларига тўғри келади. Ўрта Осиёда муқим православ черковларининг биринчиси 1847 й.да Сирдарё вилоятидаги Раим истеҳкомида қурилди. Шундан кейин Авлиёота (1866), Жулек ва Марки (1866), Туркистон (1866), Чиноз (1868), Ўратепа (1867) истеҳкомлари, Тошкент (1865), Чимкент (1868), Жиззахда (1866) православ жамоалари ташкил қилиниб, уларда доимий харбий руҳонийлар фаолият олиб бордилар. Сўнгра Зарафшон округига қарашли Самарканд ва Каттақўрғонда ҳам жамоалар шаклланди. 1871 й. Россия императорининг фармонида биноан,

Туркистон епархияси ташкил этилиб, унинг маркази Верний (ҳоз. Олмаота) ш.да жойлашди. 20-а. бошларига келиб Туркистонда 306 православ черкови бор эди. Бундан ташқари, ўлкада 10,1 минг старообрядчилар, 8,2 минг лютерчилар, 7,8 минг католик, 26 минг яҳудочилар, 17,1 мингга яқин бошқа динга мансуб кишилар истиқомат қилар эди. 1916 й. охирига келиб епархия маркази Тошкентга кўчириди. Бу вақт Тошкентда 16 та черков фаолият кўрсатар эди. 1936 й.да Рус Православ черкови Патриархининг қарорига асосан, епархия Тошкент ва Ўрта Осиё ҳамда Олмаота ва Қозоғистон епархияси номи билан 2 га ажратилди. Тошкент ва Ўрта Осиё епархияси тасарруфига Ўзбекистондан ташқари Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистондаги рус православ черковлари ҳам қиради. Ҳоз. кунда Ўзбекистонда Х.нинг турли оқимларига мансуб диндорлар яшайди.

ХРИСТОС – қ. Исо.

ХРОМ (юн. chroma — ранг, бўёқ, бирикмалари ёрқин рангли бўлгани учун, лот. Chromium), Cr — Менделеев даврий системасининг VI гуруҳига мансуб кимёвий элемент. Тартиб рақами 24, ат. м. 51,996. Х.нинг 4 та барқарор изотопи мавжуд: ^{50}Cr (4,31%), ^{52}Cr (83,76%), ^{53}Cr (9,55%) ва ^{54}Cr (2,38%). Х.нинг сунъий радиоактив изотопларидан энг муҳими ^{51}Cr ($T_{1/2}=27,8$ кун).

Х.ни дастлаб француз кимёгари Л.Воклен 1797 й. табиий кўрғошин (II) хромат — крокоит (PbCrO_4) минерали таркибидан топган. Соф Х.ни Бунзен хром (II)хлорид эритмасини электролизлаб олган.

Х. Ер пўстининг масса жиҳатидан 0,035% ини ташкил қилади. Асосий минераллари: хромит FeCr_2O_4 , крокоит PbCrO_4 , уваровит $\text{CaCr}_2(\text{SiO}_4)_3$. Булардан хромит (хромли темиртош) катта амалий аҳамиятга эга. Х. оқкулранг, кийин эрийдиган ялтироқ қаттиқ ме-

талл. Суюқданиш траси 1890° , қайнаш траси 2680° , зичлиги 7,2 г/см³. Ҳавода Х.нинг сирти оксид парда билан қрпланади, бу парда Х.ни кейинги оксидланишдан сақлайди. Х.га углеводород кўшилса, унинг қаттиқлиги янада ортади. Х. куйи траларда ниҳоятда инерт модда, лекин қиздирилганида кислород, азот, углеводород, олтингугурт ва галогенлар билан реакцияга киришади. Мас, хром (III)оксид Cr_2O_3 хром (III)хлорид CrCl_3 , хром (III)сульфид Cr_2S_3 , хром (III)нитрид CrN_3 лар ҳосил қилади. Хром (III)сульфид фақат куруқ мухитдагина барқарор, сув таъсирида гидролизга учрайди, натижада хром (III)гидроксид ва водород сульфид ҳосил бўлади. Х.нинг галогенидлари ичида Х. хлоридлари муҳим аҳамиятга эга. Х. (II)хлорид CrCl_2 — рангсиз гигроскопик кристалл модда. Суюқланиш траси 824° , зичлиги 2,88 г/см³. Хромометрияда ишлатилади. Х. (III)хлорид CrCl_3 — бинафша тусли кристалл модда. Суюқданиш траси 1152° , зичлиги 3,03 г/см³. Х. (IУ)хлорид CrCl_4 — қиздирилганда CrCl_3 ҳосил бўлади. Х. олишда ишлатилади. Х. нитрат кислота ва зар сувида фақат қиздирилганида озгина эрийди. Х. ўз бирикмаларида 2, 3, 4, 6 валентли. 2 валентли Х. бирикмалари бекарор, 3 валентлигиники барқарор моддалардир.

Саноатда хром (III)оксид калий бихроматни кокс ёки олтингугурт билан қайтариб олинади. Хром (III)оксид Х. олишда, мойли ва акварел бўёқлар тайёрлашда ишлатилади. 3 валентли Х.нинг кўпчилик тузлари сувда яхши эрийди, лекин гидролизга учрайди. Хром (III)сульфат калий (натрий, рубидий, цезий) сульфат таъсирида кристалланиб, қўшалоқ туз — Х.ли аччиктош ҳосил қилади.

Хром (VI)оксид, CrO_3 — хромат ангидрид сув билан 2 хил кислота: H_2CrO_4 (хромат кислота), H_2CrO_7 (бихромат кислота), ишқорлар билан хроматлар ҳосил қилади. Хром (хТ)оксид ниҳоятда кучли оксидловчи. Х.нинг CrO_5 таркибли пероксиди ва H_2CrO_6 таркибли пероксокислотаси мавжуд.

Х. пўлат ва темирдан ясалган буюмларнинг сиртини коррозиядан саклаш мақсадида хромлашда, уларга безак беришда, каттиқ ва пухта, шунингдек, зангламас сифатли пўлатлар тайёрлашда кенг қўлланади. Х. оловбардош, кислоталар таъсирига чидамли. Х. бирикмалари захарли, улар бўёқ сифатида, фотографияда, пиротехникада, кун саноатида ва б. соҳаларда ишлатилади.

ХРОМ АРАЛАШМАСИ - калий бихромат (дихромат) $K_2Cr_2O_7$ ning сувдаги эритмаси билан концентрланган сульфат кислота H_2SO_4 ning тенг ҳажмда олинган аралашмаси. Кучли оксидловчи. Лаб. да оксидловчи сифатида ишлатилади (яна қ. Дихроматлар). **ХРОМ ОКСИДЛАРИ** хромнинг кислород билан бўлган бирикмалари: CrO , Cr_2O_3 , CrO_3 ва б. Хром (II)оксид CrO — кора кристалл модда. Суюқланиш траси 1550° , асосли оксид, сувда эримайди, қайноқ концентрланган HCl ва H_2SO_4 да эрийди. Кучли оксидловчи. Хром (III)оксид Cr_2O_3

ХРОМ РУДАЛАРИ — тўқ яшил кристалл модда. Суюқланиш траси 1990° , зичлиги $5,21 \text{ г/см}^3$, сувда эримайди. Ишқорлар билан хромитлар ҳосил қилади. Бўёқлар тайёрлашда, шиша ва сополларни бўяшда, катализатор сифатида ишлатилади. Хром (VI)оксид — хромат ангидрид CrO_3 , тўқ қизил кристалл модда. Суюқданиш траси 196° , зичлиги $2,8 \text{ г/см}^3$. Сув билан хромат кислота ҳосил қилади, кучли оксидловчи. Хром олишда, хромлашда ишлатилади. Захарли.

ХРОМ РУДАЛАРИ, хромитлар таркибида техник жиҳатдан саноатда ишлатишга ярокли ҳамда иктисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ миқдор ва концентрацияда хром бўлган табиий минерал ҳосилалар. Таркибида хром бўлган минераллардан фақат хромшпинелидлар саноат аҳамиятига эга. Х.р. ning асосий минераллари — хромшпинелидлар ва силикатлар — серпентин, хлорит, баъзан

оливин, пироксен, плагиоклаз, уваровит, хромактинолит, тальк, брусит, карбонатлар, сульфидлар ва б. Яхлит ва холхол Х.р. маълум. Рудаларда муҳим компонентларнинг миқдори: Cr_2O_3 $10\text{—}62\%$; Al_2O_3 $4,034\%$, Fe_2O_3 $1,018\%$; FeO $7,0\text{—}24\%$; MgO $10,533\%$; SiO_2 $0,427\%$ бўлиб, баъзиларида платина гуруҳи элементлари $0,1\text{—}0,2 \text{ г/т}$ ва Au $0,2 \text{ г/т}$ гача бўлади. Зарарли аралашмалар — S , P ва Ca 1% дан ортик. Руда таналарининг шакли турлича: платформалардаги стратиформ массивларда — қатлам шаклида, қалинлиги бир неча ўн см дан бир м гача, баъзан бир неча км га чўзилиши мумкин; бурмали областлардаги массивларда — чўзиқ линзасимон, штоксимон шаклларда бўлади. Х.р. конлари базальтоид ва ультраасосли магмаларнинг кристалланишидан ҳосил бўлади. Хромитли формациянинг 3 тури: перидотитортопироксенитноритли формация (платформаларда), перидотитли ва габбоноритперидотитли формация (геосинклиналь областларда) фарқ(қилинади). Х.р. делювиал, элювиал ва денгиз соҳилларидаги сочмаларда ҳам мавжуд. Саноатда фойдаланиш бўйича рудаларнинг металлургик, оловбардош ва кимёвий типлари маълум. Х.р.нинг асосий конлари ЖАР, Зимбабве, РФ (Урал), Туркия, Филиппин о.лари, Ҳиндистон ва Финляндияда бор.

ХРОМ ҚОТИШМАЛАРИ - хромга никель (Ni), титан (Ti), ванадий (V) ва б. элементлар қўшиб тайёрланган иссиқбардош материаллар. Зарарли суюк ва газсимон муҳитларга бардошли, $1200^\circ C$ гача трада мустаҳкамлигини яхши сақлайди. Асосий камчилиги — зарбларга унча чидамаслиги, яъни зарбий қовушоқлиги пастлиги. Х.к.дан сув ости кемаларининг корпуси деталлари, кимёвий аппаратлар, зарарли суюк ва газсимон муҳитда ишлайдиган аппаратлар ва б. тайёрлашда фойдаланилади.

ХРОМАТ КИСЛОТАЛАР - 6 валентли хромга мувофиқ келадиган кис-

лоталар; булар хромат кислота H_2CrO_4 ва изополихромат кислоталар — дихромат кислота $H_2Cr_2O_7$, трихромат кислота $H_2Cr_3O_{10}$ ва тетрахромат кислота $H_2Cr_4O_{13}$ дан иборат. Хромат кислота кизил рангли кристалл модда. Изополихромат кислоталар фақат сувдаги эритмаларда мавжуд. Хромат кислота эритмалари хром олишда ишлатилади. Х.к.нинг тузлари — хроматлардир. Х.к. захарли.

ХРОМАТИДА (юн. chromatosis — ранг, бўёк) — хромосоманинг тузилма элементи (қ. Хромосома). Хужайра ядроси интерфазиси даврида ДНК молекуласининг икки ҳисса ортиши (репликацияси) натижасида ҳосил бўлади. Х. митознинг метафазасида айниқса яхши кўринади. Бу даврда хромосома 2 та Хдан иборат. Улар бирламчи белбоғ (центромера) орқали ўзаро бириккан бўлади. Митоз анафазасида центромера узилиб, Х. янгидан ҳосил бўладиган кизлик ядроларга тарқалади ва мустақил (кизлик) хромосомаларга айланади. Мейозда гомолог хромосомалар ўзаро яқинлашиб, тўртта хроматидадан иборат тетрадани ҳосил қилади (қ. Мейоз). Х. ўртасидаги фарқ кроссинговер натижасида ёки ҳар хил Х.нинг қисмлари ўртасида ўзаро алмашинув туфайли пайдо бўлади. Айрим физик ва кимёвий омиллар таъсирида бундай алмашинув тезлашади. Алмашинувлар натижасида ирсий хилмаҳиллик (генетик гетерогенлик) ортади.

ХРОМАТИЗМ, хроматика (юн. hromatismos — бўяш) — 1) диатоника тизимидаги лад поғонасининг ярим тонга кўтарилиши ёки пасайиши. Погонанинг тортилиши, аккорднинг функционал динамикасини ошириб, қуй ва гармониянинг ифодавий таъсирчанлигини кучайтиради. Нота ёзувида альтерация белгилари билан кўрсатилади; 2) ярим тон нисбатларига асосланган мусиқа (интерваллар) тизими.

ХРОМАТИН — ўсимлик ва ҳайвон

хужайралари ядросидаги хромосома моддаси. Асосий бўягичлар таъсирида кучли рангга қиради; хужайралар бўлинганди хромосомаларда маълум шаклни олади. «Х.» терминини 1880 й.да фанга немис гистологи В.Флемминг киритган. Ҳоз. замон цитологиясида Х. деб интерфазадаги хромосома моддаси тушунилади. Х. таркибига дезоксирибонуклеин кислота (ДНК) (30—40%), рибонуклеин кислота (РНК), гистонлар ва гистон бўлмаган оксиллар қиради. Х.нинг асосий таркиби дезоксирибонуклеопротеид ипларидан иборат.

ХРОМАТЛАР — хромат кислота-ларнинг тузлари. Ишқорий муҳитда барқарор; кислотали муҳитда дихромат ларга айланади. Калий хромат ва натрий хромат муҳим аҳамиятга эга. Калий хромат K_2CrO_4 — сариқ кристалл модда. Суюқланиш траси $968,3^\circ$, зичлиги $2,732 \text{ г/см}^3$, сувда яхши эрийди. Натрий хромат Na_2CrO_4 — сариқ кристалл модда. Суюқланиш траси 790° , зичлиги $2,72 \text{ г/см}^3$; гигроскопик, сувда яхши эрийди. Калий ва натрий Х. кимёвий реактив сифатида, газламаларни оҳорлашда, тери саноатида, уруғни дорилашда, ёғочни консервациялашда ишлатилади.

ХРОМАТОГРАФИЯ (хромо... ва ...графия) — газ, суюқлик ёки эриган моддалар аралашмасини адсорбцион усулда ажратиш ва анализ қилиш. Х. рус ботаниги М.С.Цвет томонидан 1903 й.да кашф этилган. 1931 й.да Кун ва унинг шогирдлари Х. ёрдамида тухум сариғидаги ксантофил, лутеин ва зеаксантин моддалари ҳамда а ва ркаротинларни ажратди. 1941 й.да А.Мартин ва Р.Синг таксимлаш Х.сига асос солди ва оксил, углерод бирикмаларини ўрганишда унинг кенг имкониятларини кўрсатиб берди. 1940—45 й.ларда С.Мур ва У.Стайнлар аминокислоталарни Х. усулида ажратиш ва миқдорий анализ қилишга катта ҳисса қўшди. 1950 й.да Мартин ва Жеймс газ-суюқлик Х.си усулини ишлаб чиқди.

Х. олиб борилаётган мухитга қараб газ, газсуюклик ва суюклик Х.ларига, моддаларни ажратиш механизмига қараб молекуляр (адсорбцион), ион алмаштиргич, чўктириш ва тақсимлаш Х.ларига, олиб борилаётган жараён шаклига қараб колонкали, найчали (капилляр), қоғозли ва юпка қатламли Х.ларга бўлинади. Адсорбцион Х. — моддаларнинг адсорбентда турлича сорбцияланиши (ютилиши) га асосланган; тақсимлаш Х.си — аралашма таркибий қисми (компонентлари) нинг кўзгалмас фаза (ғовак сатҳли қаттик модда юзасига ўрнатилган юқори града қайнайдиган суюқ модда) ва элюентларда турлича эришига; ион алмаштиргич Х. — ҳаракатсиз фаза (ионит) ва ажралувчи аралашма компонентлари орасидаги ион алмаштириш мувозанати константалар фарқи; чўктириш Х.си эса ажратилувчи компонентларнинг қаттик кўзгалмас фаза устида турлича чўкмага чўкишига асосланган.

Х. хроматограф деб аталадиган асбоб ёрдамида амалга оширилади. Анализ вақтида хроматограф колонкасига юборилган текширилувчи моддалар элюент билан бирга турли вақт оралигида алоҳидаалоҳида бўлиб колонканинг чиқиш томонига келади ва махсус сезгир асбоб — детектор ёрдамида унинг вақт бирлигидаги миқдори қайд этилади, яъни эгри чизик ҳолида ёзиб олинади. Бу хроматограмма деб аталади. Сифат анализи вақтида модданинг колонкага юборилгандан то чиққунгача бўлган вақти ҳар бир компонент учун доимий града бир хил элюентда белгилаб олинади. Миқдорий анализ учун эса Х.даги пиклар (ҳар бир модда учун тегишли эгри чизик шакли) баландлиги ёки юзаси, детекторнинг моддага нисбатан сезгирлигини назарга олган ҳолда ўлчанади ва махсус усулда ҳисобланади.

Парчаланмай буғ ҳолатига ўтадиган моддаларнинг анализи ва ажратилиши учун кўпинча газ Х. ишлатилади. Бунда элюент (газ ташувчи) сифатида гелий, азот, аргон каби газлардан фойдаланила-

ди. Сорбент сифатида эса (зарралар диаметри 0,1—0,5 мм бўлган) силикагеллар, алюмогеллар, ғовакли полимерлар ва б. ишлатилади.

Газсуюклик Х. учун сорбент тайёрлашда солиштирма сатҳи 0,5—5 м²/г ли қаттик модда юзасига қайнаш траси юқори бўлган суюкликлар (углеводородлар, мураккаб эфирлар, силоксанлар ва б.) қалинлиги бир неча мкм парда ҳолида қопланади.

Колонкали суюклик Х.да элюент сифатида осон учувчи эритувчилар (углеводородлар, эфирлар, спиртлар), кўзгалмас фаза сифатида эса силикагеллар, алюмогеллар, ғовакли шиша ва б. қўлланади.

Х. усулининг кашф этилиши туфайли органик кимё, айниқса, табиий бирикмалар кимёси жадал ривожланди. Х. кўп компонентли системаларни сифат ва миқдорий анализ қилиш, соф ҳолда ажрати олишца (жумладан, саноат миқёсида) катта аҳамият касб этади. Х. ёрдамида нодир металллар анализ қилинади. Сунъий тайёрланган трансурани элементларининг очилишида ҳам Х. муҳим роль ўйнади. Х. ёрдамида 99элемент — эйнштейний (Es), 100элемент — фермий (Fm) ва 101элемент — менделеевий (Md) ажратилди.

Х. ҳаво, сув, тупроқ, мономерлар таркибидаги аралашмаларни аниқлашда, органик ва нефть кимёси синтези маҳсулотлари анализида, доридармонлар тозалигини аниқлашда, криминалистикада катта аҳамиятга эга. Космик кемалар вази, Марс атмосфераси вази, ой тупроғидаги моддаларни анализ қилишда ҳам Х. усуллари жорий этилган.

Х. юқори молекулали бирикмалар, айниқса, инсон, ҳайвон, ўсимлик, микроблар дунёсига тегишли биологик объектларнинг анализи учун ниҳоятда зарур.

Х. усуллари ўсимлик таркибидаги бирикмаларни аниқлаш, ажрати олиш, нефть, газ таркибини ўрганишда кенг қўлланади.

Ад.: Березкин В. Г., Газо-жидкотвердофазная хроматография, М., 1986; Мир-

комилова М., Аналитик кимё, Т., 2003.
Муҳаббат Миркомилова.

ХРОМАТОФОРАЛАР (юн. chroma, chromatosis — ранг, бўёқ, phoros — сақлайдиган, эга бўлган) — сувўтлар цитоплазмаси таркибида учрайдиган органоид; фотосинтезда иштирок этувчи пигментларни сақлайди. Х. пигментларнинг таркиби сувўтлар турига боғлиқ. Тўқ қизил бактериялар ҳужайрасидаги пигмент сақловчи мембранали пуффакчалар ҳам Х. дейилади. Уларда фотосинтезнинг бошланғич жараёнлари рўй беради. Х. ҳужайра мембранасининг ўсиши ва ичкарига ботиб кириши натижасида ҳосил бўлади. Шунинг учун Х. мембраналар билан туташиб туради.

ХРОМО... (юн. chroma — ранг, бўёқ) — ўзлашма қўшма сўзларнинг биринчи қисми; ўзи қўшилган сўзнинг рангга ёки кимёвий элемент хромт алоқадорлигини билдиради (мас, хромоскоп, хромофорлар).

ХРОМОПЛАСТЛАР (хрома (о)... ва юн. plastos — ясалган) — пишган мевалар, гултожибарглар, кузги япроқлар, баъзи сабзавот илдизлари (мас, сабзи) ҳужайралари таркибида учрайдиган сарик, тўқсарик, қизил рангли пластидалар. Х. ранги каротиноидлар деб аталувчи пигментлар таркибига боғлиқ. Баъзи каротиноидлар липидларда эриган ҳолда бўлади; бошқалари эса оксил фибриллаларида тўпланади. Х. ҳам хлоропластлар сингари икки қават мембраналар билан ўралган, лекин тилакоидларининг жуда кам бўлиши ёки бутунлай бўлмаслиги билан улардан фарқ қилади. Х. пластидалар ривожланишининг охири босқичи бўлиб, хлоропластлар ёки лейкопластлардан вужудга келади.

ХРОМОПРОТЕИДЛАР (хромо... ва протейидлар) — мураккаб бўялган оқсиллар. Таркибида хромопротеид югилиши спектрини белгиловчи простетик

гуруҳ бўлади, яъни Х. рангини белгилайди. Простетик гуруҳ тузилишига биноан, Х. гемопроteidлар, флавопротеидлар, ретинилиденпротеидлар, фикобилинлар ва б.га ажратилади. Х. энергия узатилиши ва ўзгариши билан боғлиқ жараёнлар (нафас олиш, фотосинтез, кўриш ва б.)да иштирок этади.

ХРОМОСОМА КАСАЛЛИКЛАРИ - хромосомалар сони ёки тузилишининг ўзгариши билан кечадиган ирсий касалликлар. Хромосомалардаги у ёки бу ўзгаришлар мутацияларнинг бир тури ҳисобланади. Агарда хромосома мутациялари жинсий ҳужайралар ёки уруғланган тухум ҳужайралари бўлинининг биринчи босқичларида юзага келса, улар ривожланаётган организмнинг кўпгина ҳужайраларига ўтади, натижада қатор ривожланиш нуқсонлари кузатилади. Хромосомасида меъёрдан ташқари ўзгаришлар бор эмбрионлар туғилгунга қадар нобуд бўлади, ўлик туғилган чакалоқларнинг 6%и хромосомаларида бузилишлар борлиги аниқланган.

Х.к.га, асосан, хромосомаларнинг икки хил ўзгариши сабаб бўлади; улардан биринчисида хромосомалар сонининг ўзгариши кузатилади. Мас, уч тўплам хромосомали туғилган болалар узоқ яшамайди. Х.к.нинг кўпчилигида бир жуфт хромосомаларнинг бирида қўшимча хромосомалар пайдо бўлади (трисомия). Кўпинча трисомия 21 хромосомада вужудга келади, бунда Даун касаллиги ривожланади. Бошқа ҳолларда, жинсий хромосомалар сони ўзгаради, мас, хромосомалар тўпламида Ххромосомалар сони бештагача, Ҳхромосомалар — учтагача кўпаяди. Х.к.да жинсий аъзолар ҳолати ва жинсий етилиши бузилади, бепуштлиқ ривожланади. Айрим Х.к. жинс билан боғлиқ бўлади. Мас, аёлларда кўпроқ ШерешевскийТернер ва Хтрисомия синдроми, эркакларда эса Клайнфельтер синдроми кузатилади, бунда Ххромосома ортиқча учрайди.

Хромосомаларни аниқдаш усуллари

такомиллашуви билан алоҳида у ёки бу хромосомацинг ўзгариши билан боғлиқ кўпгина туғма ривожланиш нуқсонлари қайд этилмоқда. Бунда аномалиялар кучсизроқ намоён бўлиб, фақатгина айрим аъзо ва тўқималар билангина боғлиқ бўлади. Мас, 13 хромосомадаги мутация ҳисобига болалар кўзи склерасида бир томонлама ёки икки томонлама ретинобластома (ўсма касаллиги) ривожланади.

Кўпинча Х.к. бор болалар соғлом ота-оналардан туғилади. Хавфли гуруҳга, асосан, катта ёшдаги аёллар қиради (35—40 ёшдан сўнг), уларда Даун ва Х.к.лар билан туғилиш бир неча бор ошиб кетади.

Ҳоз. Тошкент ш.да Республика скрининг маркази ва вилоят марказларида унинг филиаллари мавжуд, у ерда мутахассислар ҳомиладор аёллар ва янги туғилган чақалоқларда ирсий касалликларни эрта аниқлашга қаратилган кузатув ишлари олиб борадилар, Х.к.га гумон қилинганда дарҳол уни олдини олиш чоратадбирлари амалга оширилади. Худди шу мақсадда оилавий поликлиника ва тиббийгенетик маслаҳатхоналар фаолият кўрсатади.

ХРОМОСОМАЛАР (хромо... ва юн. soma — тана) — ҳужайрасидаги генларни ўзида сакловчи, ҳужайра ва яхлит организм учун хос хусусиятларни белгиловчи органоидлар. Ўўзидан кўпайиш хусусиятига эга. Организмлар Х.и тузилиши ва функциясига кўра бир-биридан фарқ қилади. «Х.» термини немис анатоми ва гистологи В.Вальдейер таклиф этган (1888). Х. асосини оксиллар ва нуклеопротеидлар билан боғланган 2 занжирли ДНК молекуласи ташкил этади. Х.даги ирсий ахборот ДНК молекуласининг тузилиши ва унинг генетик коди орқали таъминланади. Х.даги ДНКнинг тахланиши ва РНК синтезини бошқаришда оксиллар иштирок этади. Х. тузилиши ва функциясининг ўзгариши Х. суббирликлари — хрономемаларнинг спиралланиши билан боғлиқ. Спиралланган Х.

ҳужайра бўлиниши метафазасида ёруғлик микроскопда яхши кўринади. Ҳар бир хромосома центромералари орқали ўзаро туташган 2 та хроматиддан иборат. Хроматидлар редупликация натижасида ҳосил бўлади. Соматик ҳужайраларда Х. диплоид (2 тадан), уларнинг бири она, 2си ота организмга тегишли. Жинсий кўпайиш (мейоз) да гомологик Х.дан бири жинсий ҳужайраларга ўтади. Ҳар хил турга мансуб организмлар бир-биридан Х. сони ва уларнинг тузилиши билан фарқ қилади. Ҳужайрадаги барча Х. кариотип (Х. тўплами)ни ҳосил қилади. Кариотипда жинсий Х. ва аутосомалар бўлади. Айрим турларда айнан шу тур учун хос генларга эга бўлмаган кўшимча Х. ҳам учрайди. Бактериялар ва вируслар генетик аппарата бир чизикли ёки ҳалқасимон, цитоплазмадан ядро қобиғи орқали ажралмаганлиги ва тахланмаганлиги туфайли уларни шартли равишда Х. дейиш мумкин.

ХРОМОСФЕРА [хромо... ва (атмо)сфера] — Куёш атмосфераси қатламларидан бири. Бевосита фотосфера устида жойлашган. Куёш тўлиқ тутилган пайтда оддий кўзга гардишнинг атрофини ураган пушти халқа тарзида қуринади.

ХРОМОФОРЛАР (хромо... ва юн. phoros — ташувчи) — хромогенлар деб аталадиган органик бирикмаларга маълум бир ранг берадиган тўйинмаган атомлар гуруҳлари (мас, —N=N—, CH=CH, N=0, >C=O). Хромогенларни бўяладиган моддалар (мас, тола) учун татимили бўягичларга айлантириш мақсадида уларнинг молекулалирига ауксохромлар қўшилади.

ХРОМШПИНЕЛИДЛАР, хромошпинеллар — мураккаб оксидлар кичик синфининг шпинелидлар гуруҳига мансуб минераллари; доимий таркибга эга бўлмаган қаттиқ эритмалар системаси. Кимёвий таркиби (Mg, Fe)(Cr,

Al, Fe, Ti) $2O_4$. X. 20 га яқин минерал ва уларнинг турларини ўз ичига олади. Асосий минераллари: магнохромит, хромпикотит, алюмохромит. Соф хромит $FeCr_2O_4$ кам учрайди, метеоритлардагина топилган. X.да V, Ti, Mg, Zn изоморф аралашмалари бор. Ti нинг куплиги хромли улъвешпинел ва ильменитнинг микроқўшимчалари билан боғлиқ. Таркибида Fe кўп бўлган X. ферромагнетиклардир. X. кўпинча платина гуруҳи минералларининг механик аралашмасини ташкил қилади. Куб сингонияда кристалланади. Одатда, кора донатор массалар, баъзан октаэдр шаклидаги майда кристаллар ҳолида учрайди. Ранги кора, кўнғиркора. Металлдек ялтирок. Қаттиклиги 5,5—7,5, зичлиги 4,2—5,1 г/см³. X. конлари, асосан, ультраасосли магмастик жинслар билан боғлиқ. Ундан ташқари, тальк ва хлоритли сланецлар, доломитлар, темирли метеоритлар ва ой базальтларида учрайди. Сочмаларда турғун ҳолатда бўлади. Йирик конлари ЖАР, Бразилия, Албания, Туркия, РФ (Урал) ва Қозоғистон жан. ида мавжуд. X. хром рудаяриинт асосий минералларидир. Сунъий X. (хромли ферритлар)дан радиоэлектроника, ҳисоблаш техникаси ва б.да фойдаланилади.

ХРОНИКА (юн. *chronika* — йилнома) — 1) адабий жанр. Воқеаларнинг тарихан изчил баёнини уз ичига олади. X.да вақт тарихий жараённинг субъекти тарзида акс этади. X. сюжети вақтнинг узгариши таъсирида уюштирилади, асар воқеалари ва персонажлар тақдири вақтга боғлиқ ҳолда ўзгаради. X. сюжетини реал тарихий вақтдан бошланган воқеалар суръати, давомийлиги, тартиби ва ритми ташкил этади. X. дастлаб мифлар ва эпик сюжетларнинг тарихий асосини белгиловчи унсурлар шаклида намоён бўлган. Қад. Инжил китобларида ва исланд сагаларида X.дан фойдаланилган. Ўрта асрларда X. мустақил тарихий жанр— йилномаларда кўп учрайди. Уйғониш давридан бошлаб X. материалларидан бадиий

мақсадларда фойдаланилади. Шекспир драмаларида X. унсурлари ишлатилган. Кейинроқ хроникал баён усулларини қўллаш эстетик маъно касб этди. 20-а. да эпик усул тараққиёти билан боғлиқ ҳолда ва адабиётнинг ҳужжатлиликка интилиши туфайли X. кенг авж олди (мас, С.Айнийнинг «Куллар» романи ва б.); 2) вақтли матбуотда, радио, телевидение, кинода сиёсий, ҳужалиқ, маданий ва б. ҳаётга оид кундалик воқеаларни ахборот тарзида ёритувчи материал.

ХРОНО... (юн. *chronos* — вақт) — ўзлашма қўшма сўзларнинг биринчи қисми; ўзи қўшилган сўзнинг вақтга алоқадорлигини билдиради (мас., хронология, хронометр).

ХРОНОГРАФ (хрон... ва ...граф) — қисқа вақт ораликларини ўлчаш ва бирон бир воқеанинг содир бўлиш вақтини аниқ қайд қилиш учун мўлжалланган асбоб. Қайд қилиш аниқлиги 0,001 с. Қайд қилиш усулига кўра, ёзма (қоғоз лентага чизиклар чизади), босма (чоп қилувчи) ва фото (фотоплёнкага сурагга туширувчи) турларга бўлинади. Ёзма X.да воқеанинг содир бўлиш пайти бир текис ҳаракатланиб турувчи қоғоз лентага ўзига хос тузилишдаги перолар ёрдамида қайд қилинади. Босма X.да перолар ўрнига игна ишлатилади. Бундай X.да 4 та айланувчи диск бўлиб, уларнинг гардишида соат, минут, секунд ва секунд улушлари курсатилади, улушлар доираси 1 секундда, секундлар доираси 1 минутда, минутлар доираси 1 соатда ва соатлар доираси 24 соатда бир марта айланади. Қайд қилинадиган вақт ёзув машинкаси лентаси орқали қоғоз лентага босилади. Фото X.да вақтни кўрсатувчи доираларнинг маълум кдеми чакновчи лампа ёруғлиги ёрдамида фотоплёнкага туширилади. Астрономия, геодезия, авиация ва денгиз навигациясида аниқ соат — хронометрдан фойдаланилади.

ХРОНОЛОГИЯ (хроно... ва ...ло-

гиядан) — 1) тарихий воқеаларнинг даврий тадрижийлиги; 2) вақт ўлчови ҳақидаги фан. Астрономик Х. фазодаги ходисаларнинг қайтарилиб туриш қонуниятларини ўрганади ва аниқ астрономик вақтни белгилайди. Тарихий Х. — ёрдамчи тарих фани; турли халқлар ва давлатлар йил ҳисоби тизими ва таквимларини ўрганади, тарихий воқеалар содир бўлган саналарни ва тарихий манбалар яратилган вақтни аниқлашда ёрдам беради. Х. тараққиёт босқичларининг вақтини аниқлаш демакдир. Бу эса алоҳида тарихий воқеалар, меҳнат қуроллари, ҳунармандчилик ва хўжаликнинг ривожини, уйжойлар, қишлоқлар ва шаҳарларнинг қурилиши, давлатларнинг ташкил топиши ва маданият тараққиёти ютуқлари вақтини аниқлашни англатади.

Ёзма манбалар асосида аниқ саналар белгиланади. Археологик маълумотларга асосланган Х. юз ва минг йилликлар билан ўлчанади.

Бобил, Миср, Юнонистон ва Римда шаклланган Х. ўрта асрларда Туронда ривожланди. Берунийнинг 1000-й. да ёзилган «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» («Хронология») асарида жаҳондаги турли халқлар тарихи ва маданияти ихчам тарзда ўз аксини топган. Х.даги тарихий изчилликни фанга 16-а. да француз Ж.Скалигер киритди. Ҳоз. пайтда Х.нинг тараққиёти бу фаннинг археология, табиий фанлар, статистика ва б. билан ўзаро ҳамкорлигига боғлиқдир.

Ад.: Сағдуллаев А. ва б., Ўзбекистон тарихи (Энг қадимги даврлардан милоднинг 5-а.гача), Т., 1999.

ХРОНОМЕТРАЖ (хроно... ва метр-аж) — и.ч.да қўлда ёки машинада бажариладиган (такрорланадиган) муайян меҳнат операцияси учун сарфланган вақтни ҳисоблаш. Х.дан мақсад — меҳнат операциясининг давомийлигини ўрганиш, таҳлил қилиш ва ҳисобга олиш. Секундометр ёки бошқа электрон вақт ўлчаш асбоблари ёрдамида амал-

га оширилади. Х. технологик операция (мас, соат, машина йиғишдаги муайян бир амал)ни бажариш мароми ва самарали усулини танлаш, иш меъёри ва иш вақтини белгилаш, ишнинг бажарилишини назорат қилишга имкон беради. Х. мақсадида компьютерпардш ҳам фойдаланилади.

ХРУСТАЛЬ (юн. *krystallos* — кристалл) — к. Биллур.

ХРУШЧЁВ Никита Сергеевич [1894. 5(17)4, Курск губерняси Калининка қишлоғи — 1971.11.9, Москва] — КПСС МК 1қотиби (195364), айна вақтда собиқ Иттифок Министрлар Совети раиси (1958—64). 1931 й.дан Москвада партия ишида, 1935—38 й.ларда ВКП (б) Москва вилояти ва шаҳар комитети 1қотиби. 1938 й. —1947 й. март ва 1947 й.дек. —49 й. Украина КП(б) МК 1қотиби, айна вақтда 194447 й. Украина ХКС (МС) раиси. Москва ва Украинада оммавий катагонларнинг ташкилотчиларидан. 1941 — 45 й.лардаги урушда бир неча фронтлар Ҳарбий Кенгаши аъзоси. 1949 й.дан ВКП (б) МК қотиби ва айна вақтда (1949—53) ВКП (б) Москва комитети 1қотиби. 1939—64 й.ларда МК Сиёсий бюроси (Президиуми) аъзоси. Ички ва ташки сиёсатни «юмшатиш», катагон қурбонларини оқлаш ташаббускорларидан бири; партиядавлат тизимини замонга мувофиқлаштиришга уринди. КПССнинг 20 (1956) ва 22 (1961) съездларида И.В.Сталин шахсига сиғинишни ва унинг фаолиятини кескин танқид қилди. Бироқ мамлакатда яқка партия ҳукмронлигининг сақланиши, ўзгача фикрловчиларга йўл бермаслик, намоишчи ишчиларнинг отилиши (1962 й. Новочеркаскда ва б.), зиёлиларга зуғум қилиш, бошқа давлатларнинг ишига аралашини (1956 й.да Венгрияга қуролли интервенция ва б.), Ғарбга нисбатан ҳарбий қарамақаршилиқнинг кучайиши (1961 й.даги Берлин ва 1962 й.даги Қариб тангликлари ва б.), шунингдек, сиёсий ва

иктисодий хомхаёллик («Американи кувиб етиш ва ундан ўзиб кетиш» каби шиорлар), 1980 й.га коммунизм куриш ваъдалари унинг сиёсатида зиддиятлар ва поймапойликка олиб келди. Олий давлат ва партия аппаратидаги норозилик Х.ни эгаллаб турган барча лавозимларидан олинишига сабабчи бўлди. Х. хотиралар ёзган. Улар 1981 АҚШда, 1997 й. Россияда, тўлиқ матни 1999 й.да эълон қилинган.

ХУАЙНАНЬ — Хитойнинг шарқий қисмидаги шаҳар, Хуайхэ дарёси бўйида, Аньхой провинциясида. Аҳолиси 1,8 млн. киши (1990-й.лар ўрталари). Тошқўмир ҳавзаси маркази. Қора металлургия, кончилик машинасозлиги, қоғоз ва ўғитлар и.ч., резина, фармацевтика корхоналари мавжуд. Йирик иссиқлик электр стяси курилган.

ХУАЙХЭ — Хитойнинг шарқий қисмидаги дарё. Уз. 813 км, ҳавзасининг майд. 187 минг км². Асосан, Буюк Хитой текислигидан оқади. Ўртача сув сарфи 1000 м³/сек., энг юқориси 10—13 минг м³/сек. Езда тошади. Дарё жуда кўп окизик келтиради, бу эса ўзанининг кутарилишига олиб келади. Натижада сув тошқини хавфи кучаяди. Фалокатли тошқинлардан сакланиш учун сув омборлари ва қирғокларига дамбалар курилган. Каналлар орқали Сарик денгиз, Янцзи ва Хуанхэ дарёлари билан боғланган. Суғоришда кенг фойдаланилади. Қуйи қисмида кема қатнайди. Х. водийси Хитойнинг муҳим қ.х. районларидан бири. Дарё бўйида Хуайнань ва Бэнбу ш.лари жойлашган.

ХУАН КАРЛОС I (Juan Carlos I; тўлиқ номи — Хуан Карлос Виктор Мануэль де БурбониБурбон) (1938.5.1, Рим) — Испания давлат арбоби. Барселона графи Дон Хуан ўғли, қирол Альфонс XIII невараси. Мадриддаги «СанИсидро» коллежини тугатган (1954), умумқўшин, ҳарбийденгиз ва авиация билим юртларида ўқиган

(1955—59). Армия, авиация ва флот генералкапитани. Мадрид университетиди тарих, фалсафа, иктисодиёт фанларини ўрганган (1960—62), Испаниядаги турли вазирлик ва давлат муассасаларида тажриба орттирган. 1969 й. Испания давлат бошлиғи генерал Франко Х.К.ни ўзининг расмий вориси — Испания шахзодаси этиб тайинлаган. Франко вафотидан сўнг, 1975 й. 25 нояб.дан Испания Қироллиги қироли. Айни вақгда Испания қуролли кучлари бош қўмондони.

ХУАНХАЙ - қ. Сарик денгиз.

ХУАНХЭ, Сарик дарё Хитойнинг шарқий қисмидаги дарё. Уз. 4845 км, ҳавзасининг майд. 771 минг км². Тибет тоғлигининг шарқий қисмидан, 4000 м баландликдан бошланиб, ОринНур ва ЖаринНур қўллари орқали, Куньлун ва Наньшан тоғлари тармоқлари орасидан оқади. Ўрта оқимида, Ордос ва Лёссли платони кесиб ўтаётиб, катта меандралар ҳрсил қилади. Қуйироқда, чуқур даралардан ўтгач, сўнгги 700 км масофада Буюк Хитой текислигидан оқади. Сарик денгизнинг Бохайвань қўлтиғига дельта ҳосил қилиб қуйилади. Ўртача сув сарфи 2000 м³/сек., режими муссонли, ёзда тошади. Текисликларда сув сатҳи 4—5 м, тоғларда 15—20 м гача кўтарилади. Дарё йилига 1300 млн. т окизик келтиради ва бу жиҳатдан дунёда 1ўринни эгаллайди. Х. ва унинг ирмоқлари келтирган жуда кўп миқдордаги окизиклардан сув лойқаланиб, сарик гус олади (дарё номи шундан). Окизиклар қуйи қисмида тўпланиб бориб, дарё ўзанини кўтарди. Натижада текисликдан ўтган қисмида дарё ўзани тевааратрофдаги текисликлардан 3—10 м баланд. Тошқинларнинг олдини олиш мақсадида уз. 5 минг км ли дамбалар билан ўралган. Х. ва унинг ирмоқлари гидроэнергия захирасига бой. Суғоришда кенг фойдаланилади. Айрим қисмларида (жами 790 км) кема қатнайди. Х. ҳавзаси Хитойнинг аҳолиси энг зич рнларидан бири. Буюк канал

орқали Хуайхэ дарёси билан боғланган. Х. бўйида Ланьчжоу, Баотоу, Лоян, Чжэнчжоу, Кайфин, Цзинань каби йирик шаҳарлар жойлашган.

ХУАРЕС (Juarez) Бенито Пабло (1806.21.3, СанПаблоГелагао, Оахака — 1872.18.7, Мехико, Мексика) — давлат ва сиёсат арбоби, Мексика миллий қаҳрамони. Камбағал индейс оиласида туғилган. Диний семинарияни (1827 й.) ва юридик мактабни (1833 й.) тугатган. 1847—52 й.лар Оахака штата нинг губернатори бўлган. 1846—48 й.даги америка-мексика уруши даврида америкалик интервентларга қаршилик кўрсатишни ташкил этишца катга роль ўйнаган. А. СантаАна диктатурасига қарши чиққанлиги учун мамлакатдан бадарға қилинган (1853). 1854 й. инкилоби бошланиши билан Мексикага қайтиб келган ва либераллар армиясига кирган. Х.Алварес инкилобий ҳукуматида адлия ва культлар вазири бўлган (1855). 1857 й. конституцияси муаллифларидан бири. 1858—61 й.да ҳукумат бошлиги. 1861—72 й.да мамлакат президенти. Черковнинг иқтисодий ва сиёсий мавқеини чекловчи қонунлар чиқарган. Англия— Франция—Испания интервенцияси (1861—67 й., Мексика экспедицияси) вақтида чет эл интервентларига қарши курашга раҳбарлик қилган.

ХУББИ — зардуштийликда сув тангриси (муаққили) номи. Этнографик манбаларга кўра, Ўрта Осиёда у Х. (Хоразм ва Охангарон водийси), Эрхубби (Фарғона водийсида) номлари билан кайд этилади. У кемачи ва балиқчиларнинг «хомийси ва мадақори» ҳамда дарёда фарқ бўлаётганларнинг «халоскори» ҳисобланган. Минерал тузларга бой шифобахш чашмалар, дашту биёбонларда қазиб очиладиган қудуқларнинг зилол сувлари Х.нинг мўъжизаси деб тушунилган. Афсоналарда у навқирон балиқчи йигит киёфасида тасвирланади. У дарёнинг «молики» бўлиб, ҳаётлик чоғларида хамиша бедор турган. Бундай даврлар-

да дарё тошқинлари сув ҳалокатлари ва курғоқчилик офатлари, чанқоқлик азобу укубатлари содир бўлмаган. Чунки ўша даврларда ҳеч қандай ёвуз куч дарёга яқинлаша олмаган.

Хоразмнинг кекса дарға ва қайиқчилари Х.ни хамиша барҳаёт, Аму-дарёдек муқаддас дарёи азимга доимо ҳомийлик қилади деб тушунганлар. Шу боисдан Х.га бўлган эътиқод ниҳоятда кучли бўлган. Дарё, сойларнинг баҳорги ва ёзги тошқинлари вақтида хоразмлик ва фарғоналиклар билан бир қаторда Охангарон водийсида пискентлик, окқўрғонлик, тўйтепалик аҳоли ҳам Х. ёки Эрхуббидан мадад сўраб унга илтижолар қилганлар. Ибодат вақтларида «дарё ўз каноридан оқсин!»; «тошқинлар соҳилларни ўпириб кетмасин!»; «пайкалларни сув босмасин!», — дея Х.га илтижо қилиб, фотиҳага қўл очиб дуо қилганлар. Ҳатто хоразмликлар ва қорақалпоқлар фарзандларини Хуббиниёз ёки Уббиниёз, Хуббикул ёки Уббикул каби исмлар билан атаб, уларни шарафлаганлар.

Исломиёт даврида Х. тимсоли Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али Ҳасан ат-Термизий (9-а.)нинг «Жомеъ алулум» номли асари орқали ислом адабиётига ўтиб, «Хуббихожа» номи билан таъриф қилинади.

Ад.: Гуломов Я., Хоразмнинг суғорилиш тарихи. Қадим замонлардан ҳозиргача, Т., 1959.

ХУБЕР Роберт (1937.20.2, Мюнхен) — немис биокимёгари. Мюнхен техника университетини тугатган (1960). Мартинсридаги (Мюнхен яқинида) М.Планка номидаги Жамиятнинг биокимё интида ишлайди (1978 й.дан инт директори). Асосий илмий тадқиқотлари мураккаб биоорганик бирикмалар, шу жумладан, оксилларнинг рентгеноструктуравий анализига оид. 1970 й.да иммуноглобулинларнинг учламчи тузилишини юқори даражада аниқлашга эришган. 1982 й.да Й.Дайзенхофер билан ҳамкорликда мембранали интеграл оксилнинг уч ўлчамли

тузилишини аниқлаган. Нобель мукофоти лауреати (1988; Й. Дейзенхофер ва Х. Михель билан ҳамкорликда).

ХУБИЛАЙ, Қубилай (1210-1294) — Мўғуллар давлати ҳукмдори, коон (1260—94). Тулихоннинг 4ўғли, Чингизхоининг набираси. Онаси — Суркуктани керайт қабиласи беги Ванхон Тўғрил (Ўнхон)нинг жияни бўлган. 1251 й.да Х. мўғул зодагонларининг буюк курултойида раислик вазифасини адо этган. Шу пайтдан эътиборан у Мункэ коон фармонида мувофиқ, мўғуллар томонидан босиб олинган Хитой ерларини бошқарган. Пекин ш.дан тахм. 550 км шим.да Кайпин ш.ни барпо этган, у кейинчалик Шанду деб аталган. Мункэ вафотидан сўнг (1259) Х. ва унинг укаси Ариқбуко ўртасида тахт учун кураш бошланган. 1260 й. Х. ўзини хокон деб эълон қилган ва ўз пойтахтини Кайпинга кўчирган. Х. 1260 й.нинг кузида хос Мўғулистон ҳукмдори Ариқбуко пойтахти Қоракурумни қўлга қиритган. Х.га қарши олиб борилган ҳарбий ҳаракатларда мағлубиятга учраган Ариқбуко 1264 й. унга таслим бўлган. 1271 й.да Х. ҳозирги Пекин яқинида янги пойтахт қурган ва унга Хонбалғасун (хокон шахри) деб ном берган. Мўғуллар сулоласини эса Юань номи билан юрта бошлаган. 1266 й.да Х. илк бор Японияга элчи юборган. Айни чоғда унинг буйруғига биноан, корейс усталари томонидан мингта ёғоч кемалар қуриб тугатилган. 1270 й. 2марта Японияга элчилар жўнатилган. 1279 й. Жан. Сунь давлати йўқ қилинган ва Хитой мамлакати бутунлай мўғуллар тасарруфига кирган. 1280 й. Японияга бостириб киришга ҳаракат қилинган. Лекин Япония қирғоқларида юзага келган кучли довул туфайли бу юриш муваффақиятсиз якунланган. 1283 й.да Бирма босиб олинган. 1258, 1285 ва 1287 й.ларда Х. Аннам (Вьетнам) ерларига суқилиб кирган. Бу юришлар пайтида мўғул армияси жанговар филлардан жангда фойдаланишни

ўрганган. 1293 й.да Индонезиянинг Ява ва б. оролларидаги давлатлар Юань сулоласига бўйсундирилган. 1264 й.дан умрининг охиригача Х. Ариқбуко сиёсатини қўллабқувватлаган. Қайду нўён (Ўқтой коон набираси) исёнига қарши кураш олиб борган. Х. замонида унинг ҳукмига асосан, қоғоз пуллар муомалага киритилган, тўплар куйиш йўлга қўйилган, алоқа йўллари ривожланган, ёмхоналар барпо этилган. Хитойда қорамол ҳамда отлар зотларини яратишга алоҳида эътибор қаратилган. Х. фармонида кура, квадрат шаклли ёзув ихтиро қилинган. Х. Тибет ламаси Пагбани давлат маслаҳатчиси этиб тайинлайди. Ҳарбий санъат бобида у Марко Поло сингари европаликлар хизматидан фойдаланган. Мўғулларнинг хитойлашувига қарши чоратадбирлар кўрган. У Хитойда кўпданкўп будда ибодатхоналари барпо этган. Манбаларнинг далолат беришича, Х.нинг 12 ўғли бўлган. Х. сулола тахтини невараси Темур хоконга қолдирган.

Ад.:Рашид адДин, Сборник летописей, т.2, М.Л., 1960; Бичурин Н.Я., Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, т.2, М.— Л., 1950.

Ҳамидулла Дадабоев.

ХУБЛИДҲАРВАР—Ҳиндистоннинг жан. қисмидаги шаҳар, Карнатака штатида. Аҳолиси 825 минг киши (2001). Транспорт йўллари чорраҳаси. Савдосаноат маркази. Машинасозлик, ип газлама саноати, кўнтери, совун и.ч. корхоналари, т.й. устахоналари мавжуд. Аэропорт, университет бор.

ХУБСУГУЛ, Косогул — Монголиянинг шим. қисмидаги қўл. Тоғ оралиғидаги тектоник ботикца, 1645 м баландликда жойлашган. Майд. 2620 км², уз. 134 км, эни 36 км гача. Энг чуқур жойи 238 м. Суви чучук. Х.дан ЭгинГўл дарёси оқиб чиқиб, Селенга дарёсига қуйилади. Қирғоқлари баланд, тик. Дек.дан май ойигача музлайди. Балиқ овлана-

ди. Кема қатнайди.

ХУБЭЙ — Хитойнинг марказий қисмидаги провинция. Янцзи дарёси ўрта оқимининг ҳар икки соҳилида, Дунтин-ху кўлининг шим.да жойлашган. Майд. 187,5 минг км². Аҳолиси 59 млн. киши (1999). Маъмурий маркази — Ухань ш. Рельефи — текислик. Иклими субтропик, муссонли. Кўл кўп. Темир рудаси, тошкўмир, марганец конлари бор. Машинасозлик, тўқимачилик, озик-овқат, қоғоз, цемент, керамика, қора металлургия корхоналари мавжуд. Қ.х.нинг етакчи тармоғи — деҳқончилик. Ҳайдаладиган ерларнинг катта қисми суғорилади. Йилига 2 марта ҳосил олинади. Асосий экинни — шоли. Буғдой, арпа, маккажўхори, тарих ҳам экилади. Техника экинларидан пахта, рами, кунжут, ер ёнғоқ, рапс, тамаки, шакарқамиш, чай етиштирилади. Боғдорчилик (цитрус мевалар, олма, нок) ривожланган. Ўрмон хўжалиги билан шуғулланилади. Корамол, чўчқа, парранда боқилади. Балиқ овланади. Янцзи дарёсида кема қатнайди. Йирик шаҳарлари: Ухань, Хуанши, Шаши, Ичан.

Х. ҳудудида қадимда мань ва и қабилалари яшаган. Мил. ав. 9—8-а.ларда Х.га хитойлар кўчиб кела бошлаган. Х. 1668 й.дан ҳозирги чегарасига эга.

ХУДБИНЛИК — уз манфаатини бошқа кишилар манфаатидан юқори кўйиш. Салбий ахлоқий сифат деб баҳоланади. Х. манфаатпарастлик ва шахсиятпарастликни ўз ичига олади. Худбин одам ўз манфаати йўлида ҳеч қандай, ҳеч бир жаноани, ҳеч қандай жамиятни тан олмайди. Х. жумардлик (олижаноблик)нинг акси. Х.ни шахснинг ўзига бўлган муҳаббати билан чалкаштирмаслик лозим. Имом Ғазолий муҳаббатнинг 5 тури ҳақида фикр юритиб, инсоннинг ўзига, ўзининг аъзоларига, саломатлигига бўлган муҳаббатини биринчи ўринга кўяди. Унингча, бу муҳаббат Аллоҳ, отаона, қариндошуруғ, дустбиродар, муҳтожэҳтиёжмандлар

хизматида бўлишга имкон яратувчи воқеа хисобланади. Х. муҳаббат хиссига эмас, нафсга, ҳирсга асосланади, ўзини адолатсизлик, инсофсизлик, бераҳмлиқ каби иллатларда намоён этади. Жумардлик ҳамманинг ҳам кўлидан келавермайди, лекин инсоннинг ўзига бўлган муҳаббати, бошқаларда ҳам ўзига шундай муҳаббат борлигини инкор этмаслик керак, бу қоида бузилган жойдан Х. бошланади.

Х. аввало ўзини ўзи сакдашнинг табиий инстинкти сифатида пайдо бўлганлигини эътироф этиш лозим.

ХУДО — диний сиғиниш ва эътиқод қилишнинг объекти сифатида намоён бўладиган илоҳий куч; азалийлик ва абадийлик, яратувчилик тимсоли. Ҳар бир динда Х. бутун оламни яратувчи сифатида эътироф этилади. Х. турли таълимотларда турлича талқин қилинади. Қад. диний эътиқодларда Х.ларга сиғиниш бўлмай, жонсиз нарсаларга, жон ва руҳга, ҳайвон ва усимликларга топинилган (қ. Анимизм, Фетишизм, Тотемизм). Шарқда кенг тарқалган пантеистик қарашларда (қ. Пантеизм) Х. табиатнинг ўзида, Х. ва табиат бир бутунликни ташкил этади деб қаралган. Зардуштийликда икки Х. — ёруғлик, яхшилик Х.си Ахурамазда ва қоронғулик, ёмонлик Х.си Анхрамайну (Ахриман) бир-бирига қарамақарши қўйилган. Қад. Шарқ динларида ва б. политеистик (қ. Политеизм) динларда жуда кўп Х.ларга эътиқод қилиниб, улардан бири бош Х., қолганлари иккинчи даражали Х.лар ҳисобланган. Бунга юнон мифологиясидаги Х.лар иерархияси мисол бўла олади. Монотеистик динларда (қ. Монотеизм) битта Х.га сиғинилган. Буддизмда дастлаб Х.ларга сиғиниш инкор этилган бўлсада, кейинчалик Будданинг ўзи Х. деб танилган, бу динда у билан бирга бошқа Х.лар ҳам бор. Ҳиндуийликда асосий Х.лар — Вишну ва Шива. Иудаизмдаги Х. — Яхва дастлаб қабила Х.си ва маҳаллий Х. бўлган, қад. яҳудииларнинг бирлашиши

ва Яхудий подшолигиниш ташкил этилиши билан ҳамма яхудийларнинг Х.сига, кейинчалик эса қудратли, ягона Х.га айланган. Христианликда Х. моҳиятан ягона, лекин 3 киёфада (отахудо, ўғилхудо, муқаддас руххудо) намоён бўлади. Ислом динида ягона ва қудратли Х. — Аллоҳга эътиқод қилинади. Унга эътиқод қилиш бу диннинг асосий ақидаси. Х.га эътиқод қилиш, Х.дан қўрқиш ҳар қандай динга хос.

ХУДОЁРХОН (1831, Қўкон 1884, Каррух, Афғонистон) — Қўкон хони (1845—75 йлар, танаффуслар билан). Минг сулоласига мансуб. Шералихоннинг ўғли. Қайноғаси Муслмонкул томонидан тахтга ўтказилган. Аммо ёш бўлганлиги туфайли амалда давлат ишларини Муслмонкул бошқариб борган. Энг муҳим лавозимлар кипчоқлар қўлига ўтади ва улар хоҳдаганича бешбошлиқлар қила бошлаганлар. Натижада ички кураш кучайиб, 1853 й. кипчоқлар киргини бошланган. Бунинг оқибатида 20 мингга яқин кипчоқлар ўлдирилган, Муслмонкул эса Қўконда дорга осилган. Шу йилдан Х. давлатни мустақил идора қила бошлаган. Аммо, тажрибасизлиги туфайли кўп хатоларга йул қўйган. Бундан фойдаланган акаси Маллабек тахт учун курашни бошлаб юбориб 1858 й. ўзини Қўкон хони деб эълон қилган (к. Маллахон). Х. Бухорога қочишга мажбур бўлган. 1863 й. Бухоро амири Музаффар ёрдамида Қўкон тахтига қайта ўтирган. Аммо Муслмонкулнинг ўғли мингбоши Алимкул хонзодалардан бўлмиш ёш Сайд Султонмуродни хон деб эълон қилади ва Х.ни яна Бухорога қочишга мажбур этган. Алимкул амир улумаро бўлиб амалда давлат ишларини яқка ўзи бошқариб борган. Қўкон хонлигидаги ички курашлардан фойдаланган Россия империяси хонликка тегишли Туркистон, Чимкент (1864 й.) ва Тошкентни (1865) босиб олган. 1865 й. Қўқон тахтига Худойкул («Белбоқчихон» деган лақаби ҳам мавжуд) ўтирган. Аммо у 14 кундан сўнг ха-

зинани ўзи билан олиб Қашқарга қочиб кетган. Бундан фойдаланган Х. яна тахтга чиққан. Х. даврида қ.х.га эътибор берилган, янги анҳор ва ариқлар қазилган. Қўқонда 1873 й. хон ўрдаси битказилиб ниҳоясига етказилган. Бундан ташқари, Х. даврида «Мадрасаи Олий», «Мадрасаи Ҳоким оийм», «Мадрасаи Султон Муродбек» лар қурилган. Х.нинг фармони билан Махзун (Зиёвуддин Хўқандий) 1696 саҳифалик «Шоҳнома» асарини ёзган (қўлёзма Истамбулда сақланмоқда).

Х. даврида хонлик худуди анча қисқариб, турли солиқлар ўйлаб чиқилган. Бунинг устига 1868 й.ги Туркистон генералгубернатори К.П.Кауфман билан гузилган «тенг ҳуқуқли» шартномага мувофиқ, рус савдогарларига хонликнинг ҳамма шаҳар ва қишлоқларида бўлиш ва қарвонсаройлар қуриш, рус товарларини хонлик худуди орқали бошқа давлатларга бож тўламадан бемалол олиб ўтиш ҳуқуқи берилган; рус савдогарлари қўқонлик савдогарлар билан бир миқдорда бож тўлайдиган бўлган. Х. Туркия ва Бухоро билан яхши алоқада бўлишга, Англия эмиссарлари билан учрашиб, улардан мадад олишга интилган. Аммо, юзага келган сиёсий вазият туфайли у К.П.Кауфман билан кўпроқ яқинлашишга мажбур бўлган.

Тахт учун курашлар, ўзаро урушлар, солиқларнинг кўпайиб кетиши аҳоли турмушини оғирлаштирган. Натижада хонликда тезтез қўзғолонлар бўлиб турган. Шулардан энг каттаси 1873 й. бошланган «Пўлатхон қўзғолони» бўлган. Қўзғолонни бостиришнинг иложини топа олмаган Х., барча хазинани олиб К.П.Кауфмандан ҳарбий ёрдам олиш учун Тошкентга қочган, сўнгра Оренбургга сургун этилган. У бу ердан қочиб Маккага борган. Кейинчалик, Қўқон хонлигининг қолган худудларини ҳам Россия босиб олгандан сўнг Х. К.П.Кауфманга расман мурожаат қилиб сиёсий ишларга аралашмасликни ваъда қилиб Қўқонга қайтишга руҳсат сўраган, аммо рад жавобини олган. Х. 2марта мурожаат

килган. Бу ариза сенатда кўриб чиқилиб Х.га Кўконга қайтишга рухсат берилган. Аммо бундан хабарсиз Х. яширин ҳолда Кўконга қайтмоқчи бўлган. Йўлда вафот этган.

Ад.: Бобобеков Х.Н., Кўкон тарихи, Т., 1996; Бабабеков Х.Н., Народные движения в Кокандском ханстве и их социальноэкономические предпосылки, Т., 1990.

Хайдарбек Бобобеков.

ХУДОЁРХОН ЎРДАСИ - Кўкондаги меъморий ёдгорлик (19-а. 2-ярми); Кўкон хони Худоёрхон курдирган. Меъмор ва муҳандис Мир Убайдулла лойиҳаси ва раҳбарлигида бунёд этилган; усталардан Мулла Суяркул, Солихўжа ва бухоролик уста Фозилхўжалар қатнашган, кошинларини риштонлик кулол уста Абдулла маҳорат билан бажарган. Х.ў. тўғри тўртбурчак тарҳли (68x143 м) бўлиб, сунъий тепаликка баланд ғиштин пойдеворли қилиб қурилган: хон қароргоҳи, ўрда аҳли яшайдиган ҳамда турли мақсадларда фойдаланиладиган 100 га яқин каттакичик хоналар, ичкиташки ховлилардан иборат бўлган. Биринчи ховлида айвон, кўринишхона, хазинахона, алоҳида саҳдди масжнд, марказда хон қароргоҳи (шоҳнишин), саломхона, хўжалик бинолари, иккинчи ховлини унинг саҳни билан боғланган ҳарам ва хос хоналар эгаллаган; ҳарамхоналари безаклари одми бўлиб, асосан, қуйма ганч ишлатилган, ҳарамхоналарига айвончага ўхшаш ўтиш жойлари (йўлақлар) орқали кирилган.

Х.ўнинг асосий шарқий томонини ташкил этувчи пештоқгумбазли дарвозона ҳамда унинг икки қанотида жойлашган хоналаргина сақланган, қолган қисми бузилиб кетган. Бош тарзи бир қаватли қилиб бунёд этилган, пишиқ ғишддан (26x26x5 см) ганч сувокда терилган деворларга бир ғишт чуқурлигида равоқлар ишланган. Пештоқ ўрда деворидан бирмунча бўрттириб олдинга чиқариб қурилган, баланд ва ҳашаматли,

пештоқнинг икки ёни ва тарзларининг икки бурчакларида гумбазли мезаналар билан яқунланган гулдасталар бор. Пештоққа уз. 40 м бўлган қия йўлка (пандус) орқали ўтилади. Х.ў. бош тарзи равоқдари, пештоқ ва гулдасталаридаги хандасий нақшлар кошинлар, сиркори парчинлардан маҳорат билан яратилган. Пештоқ орқали тўртбурчак тарҳли дарвозахонага ўтилади, дарвозахона гумбазли ўзаро кесишган равоқли асос устига кўйилган; гумбаз усти, ўз навбатида, куббали мезана билан яқунланган, ундаги панжарали дарчалар орқали ичкарига ёруғлик тушади. Ўрданинг бош тарзи, хоналар кошинлар, ўйма ганчкори нақшлар билан безатилган, шифтлари ҳовузакли бўлиб, уларга гуллар солинган, хоналарнинг тепа қисми шарафалар билан ҳошияланган, айрим хоналарнинг полига паркет терилган, айвонлар саҳнига мармар ётқизилган, деворларига равоқлар ишланиб, нақшлар билан зийнатланган.

1938 й.Х.ўда меъмор Обид Зайниддинов бошчилигида таъмирлаш лойиҳаси ишлари олиб борилди; таъмирлашда уста Қ. Хайдаров, наққош С.Норқўзиев ва б. усталар қатнашди. 1974 й.даги илмий таъмирлаш ва лойиҳалаш ишлари (меъмори Н. Ақромхўжаев, Э. Нуруллаев ва б.) натижасида саройнинг дастлабки ҳолати аниқланди.

1924 й.да Х.ўда Қ.х. ютуқлари кўрғазмаси очилган, 1925 й.дан Кўкон шаҳар ўлкашунослик музейи фаолият кўрсатиб келмоқда.

ХУДОЙБЕРГАН МУҲРКАН (1822 Хива — 1920) — хаттот, наққош, ба斯塔кор. Тўп қуювчи уста Муҳаммад Паноҳнинг ўғли. Отасидан тўп қуюшни, хаттот уста Эрмон халфадан хаттотликни, муҳркан уста Ислон хўжадан муҳрканликни ўрганган. Х.м. хон саройида девон лавозимида ишлагани учун «девон», давлат зарбхонасида танга пуллар учун қолиплар ва муҳрлар ясагани учун «муҳркан» номларига сазовор бўлган. Х.м. Муҳаммад Раҳимхон II

саройи кутубхонасидаги китобларнинг асосий қисмини (мас, Ўзбекистон ФА Шарқшунослик интида сақланаётган Абдурахмон Жомийнинг «Хафт авранг», «Силсилат уззаҳаб», «Лайли ва Мажнун», «Юсуф ва Зулайҳа» дostonлари ва б.) чиройли нафис ёзувларда кўчирган. Х.м. мармар тахталар, ўратош (пойустан) ларни чиройли ёзув ва нафис нақшлар билан, шеърый тарихларни мармар тошга ўйиб ёзган ва гуллар билан безаган; Х.м. ишларидан намуналар Хивадаги кўпгина меъморий обидаларда сақланган: Саид Маҳруйжон мақбараси (1864), Асфандиёрхон ҳарами (1896) ва қабулхонаси (1912), Юсуф ясовулбоши (1906) ва Полвон қори (1906) мадрасалари, Ислохўжа минораси ва мақбараси (1910) ва б.

Муסיқага ихлоси баланд бўлган Х.м. таниқли мақомчи даражасига кўтарилди, муסיқа асбоблари жсаиди, тузатади ҳамда уларни нафис нақшлар билан безайди, Комил Хоразмийнинг «Танбур чизиги» нота китобини кўчирган, ўзи ҳам Рост мақомига «Сақили муҳркан» номи билан куй басталаган.

Х.м. кўллаб шогирдлар (Собиржон Худойберган ўғли, Каримберган Раҳмонберганов, Комил Девоний ва б.) тайёрлаган.

ХУДОЙБЕРГАН ТЎҚТЎҚ (1900 Хоразм — 1961) — масхарабоз, кизиқчи. Кулги санъатини машхур масхарабоз — тоғаси Буважон тўқтўқ (1870— 1940) дан ўрганган. «Хўкки тўра», «Онам ўтинга юборгани», «Холвачига шогирд тушганим» каби юмористик ҳикоялар, «Ироқ уфориси», «Галмади, галмади», «Кумишишк» сингари ҳазиллапар ва пантомимик рақслар Х.т.т. ижодидан ўрин олган. Хоразм масхарабозлари ичида саҳнада бирданига 4—5 киши ҳолатини бера оладиган, ҳаракатлари тез ва ўткир масхарабозлардан.

ХУДОЙБЕРГАН ҲОЖИ (19-а. охири — 20-а. бошлари) — хивалик ғишткор, тоштарош уста. Мадрасалар куришга

ихтисослашган. К.аландар Кўчум билан ҳамкорликда ишлаган. Кўпроқ минора, гулдаста, гумбаз каби мураккаб ишларни бажарган; Ислохўжа мадрасаси ва минораси, Крзи калон (Салим Охун) (1905), Абдурасулбой (1906) мадрасалари, Матпанобой мадрасаси, Толиб Махсум мадрасаси ва б. курилишида устанинг иш услубига ижодий эркинлик, иш жараёнида лойиҳани осонгина ўзгартира олиш хос бўлиб, анъанавий меъморликда ғишт териш, цемент қоришма ишлатиш, тўл билан ёпишни кўллаган.

ХУДОЙБЕРГАНОВ Матпано (тахаллуси Суханвар; 1888, Хива — 1960, Урганч) — хонанда (лирик тенор), созанда (танбур, дутор), мақомчи, шоир. Созандаликни, халқ муסיқаси ва Хоразм мақомларини отаси Худойберган муҳркан ва Матёқуб Харрашовцап ўрганган. Созчилар уюшмаси ансамбли (192532), Урганч театри (193234), Миллий эстрада (1934—40)да созанда ва хонанда, мақомчилар ансамбли раҳбари (1942—47). Хоразм мақомлари ва сувора йўлларининг моҳир ижрочиси сифатида танилган. Х.нинг кенг овоз диапозонига асосланган нафис хонандалик услуби шогирдлари Болтаев, К.Отаниёзов, Н.Юсуповалар ижрочилигида ўз аксини топган. Х.нинг раҳбарлиги ва назорати остида Санъатшунослик интида Хоразм мақомларининг ашула йўллари (Ҳ. Болтаевдан Бузрук, К. Отаниёзов, К. Исмоиловлардан Рост, Наво, Дугоҳ, Сеғоҳ) магнит лентасига ёзиб олинган (1949—52). Шогирди М.Юсупов Х.дан ўрганган Хоразм мақомларини тўла нотага олган ва нашр эттирган («Ўзбек халқ муסיқаси», бж., 1958; «Хоразм мақомлари», 1—3 ж., 1980—87). Х.нинг ёзган ғазаллари Насруллоий, Насри Рост каби мақом ва анъанавий сувора туркумидаги куйларда айтилади.

ХУДОЙБЕРДИЕВ Аслиддин Ҳақбердиевич (1972.5.10, Ургут тумани) — юнонрум курашчиси, халқаро тоифа-

даги спорт устаси (1999). «Ўзбекистон ифтихори» (2002). 60 кг вазн тоифасида Ўзбекистон чемпиони (1992, 1994, 1995, 1997, 1998, 1999, 2003). Марказий Осиё ўйинлари ғолиби (1995, Тошкент; 1999, Бишкек), Осиё чемпиони (2003, Дехли), Осиё ўйинларининг кумуш медали сохиби (1998, Бангкок), ҳарбийлар ўртасида жаҳон чемпионата ва халқаро мусобақаларда совриндор бўлган. Х. Ўзбекистон жисмоний тарбия интини тугатган (1994). 1995 й.дан Марказий ҳарбий спорт клубида спорт йўриқчиси.

ХУДОЙБЕРДИЕВ Раҳим Эгамбердиевич (1922.1.1—Тошкент—2003.17.3)—анатом, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1971); тиббиёт фанлари дри (1957), проф. (1958). ТошТИ ни тугатгач (1943), шу инт анатомия кафедрасида аспирант (1943—46), ассистент (1946—50), доцент (1950/57). 1960 й.дан ТошТИ анатомия кафедраси мудири, педиатрия (1960—71), стоматология фтлари (1971—73) декани. Илмий ишлари турли аъзоларнинг кон билан таъминланиши ва кон томирлар жароҳатланганда янги кон айланиш йўллари ҳосил бўлишига оид.

Ас: Пластичность венозного русла в условиях острой травмы основных венозных магистралей конечности, Т., 1974; Одам анатомияси, 2нашр, Т., 1975.

ХУДОЙБЕРДИЕВА Ҳалима (1947.17.5, Боёвут тумани) — Ўзбекистон халқ шоираси (1992). Тошкент университетининг журналистика ф-тини тугатган (1972). «Саодат» жур.да адабий ходим, бўлим мудири, (1972-75), бош муҳаррир ўринбосари ва бош муҳаррир (1982-94), Ёшлар нашриётида бўлим мудири (1978-82). Ўзбекистон хотин-қизлар кўмитаси раиси (1990—94), «Ёзувчи» нашриётида етакчи муҳаррир (1996—98), «Санам» жур. да бош муҳаррир ўринбосари (1998—2003). 2004 й.дан «XXI аср» газда бўлим муҳаррири.

Х.нинг илк шеърлари ўқувчилик йилларида Янгиер туман газ.да босил-

ган (1964). Шундан кейин унинг «Илк муҳаббат» (1968), «Оқ олмалар» (1973), «Чаман» (1974), «Суянч тоғларим» (1976), «Бобо қуёш» (1977), «Иссиққор» (1979), «Садоқат» (1983), «Муқаддас аёл» (1987), «Бу кунларга етганлар бор», «Хурлик ўти» (1993), «Тўмариснинг айтгани» (1996) «Йўлдадирман» (2005) ва б. шеърый китоблари нашр этилган. Х. ўзбек шеърйятига самимий инсоний туйғу ва фазилатлар — севги ва садоқат, меҳр ва муруватни тараннум этувчи шоира, ўзбек хотинқизлари орзу ва армонларининг куйчиси сифатида кириб келди. У дастлабки шеърый тўпламларидан бошлаб ўз ижодида аёл ва она образларининг сеҳрли қирраларини очишга, уларнинг нафақат жамиятнинг тўлақонли ва фаол аъзолари, балки шу жамиятнинг курки ва беазаги эканлигини уқтиришга интилди. Унинг тасвиридаги аёл ҳар қандай халқ ва мамлакатнинг келажаги — соғлом ва баркамол ёшларни етказиб берувчи мўъжизавий кучдир. Х. айни шу нуктаи назардан ўзбек аёлларининг ўйхаёлларини, ички кечинмаларини ёрқин тасвирлайди, замондошларида аёлларга нисбатан хурмат ва муҳаббат туйғуларини ўстиришга интилади.

Х.нинг шеърлари кўплаб хорижий тилларга таржима қилинган. Тўфон Миннуллиннинг «Алла» пьесаси Х. нинг авторлаштирилган таржимасида хоз. Ўзбек миллий академик драма театри сахнасида кўйилган.

1-чакириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутата. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1990).

Ас: Сайланма [шеърлар], Т., 2000.

Ад.: Раҳимжонов Н., Ҳамидова М., Ҳалима Худойбердиева лирикаси, Т., 2004.

ХУДОЙДОД, Худододи Ҳусайний, Худойдод Баходир (? — 1409/1410) — Амир Темур саркардаларидан бири. Сейистон (1382—83), Мозандарон (1384), Тўхтамишхонга қарши юриш-

ларда (1389—95) фаол қатнашган, кўшиннинг чап қанотига тайин этилган. Халил Суягпонта отабеклик қилган, кейинчалик у билан низолашиб қолган. Соҳибқирон вафотидан кейин юз берган барча воқеаларда муҳим роль ўйнаган. Хўжанд ва Фаргона ўша вақтда унинг хукмронлиги остида бўлган.

Соҳибқироннинг Хитойга юриши чоғида Халил Султон бош бўлган кўшиннинг сўл қанотида ўғрукка рахбарлик қилган. Соҳибқирон вафотидан сўнг ўғрук билан Халил Султондан ажралиб чиқиб, АччиқПаркентга кетган ва Сирдарё ортида исён кўтарган. Х. мўғуллар билан сулҳ тузиб Соҳибқирон эгаллаган барча ерларни уларга қайтариб берган. Х. Жиззахга чопқун қилиб, Амир Темурнинг от уюрларини ҳайдаб кетган.

1407 й. Халил Султон Х.га қарши юриш қилган. Хўжанд ва Шохрухия унга жангсиз таслим бўлган. Тошкент узоқ камалдан сўнг таслим этилган. Тошкентдан шим.даги Шаробхона мавзеида Халил Султон кўшинига Х. ва Шайх Нуриддинлар кўққисдан тунги хужум — шаби-хун уюштирганлар. Халил Султон қатга талафот билан Самарқандга чекинган. 1409 й. Шохрух Мовароуннахрга кўшин тортганидан фойдаланган Х. Уратепани эгаллаб олган. Халил Султон унга қарши оз сонли кўшин (4 минг киши) билан отланган, бироқ Самарқанд яқинидаги Султония (ёхуд Шероз)да Х. унга қатга кўшин билан кўққисдан хужум қилиб, уни асир олган (1409 й., 30 март) ва Самарқандни эгаллаган. Шохрух унга қарши 7 апр.да кўшин тортиб, Х.ни кўп мартаба ўз ихтиёри билан тобе бўлишга даъват этган. Х. унга рақиби Шайх Нуриддинни кўлоёғи боғланган ҳолда жўнатишларини талаб этган. Шохрух бунни рад этиб, Сирдарёга кўшин тортган. Х. мўғуллар томонидан қатл этилган.

Ад.: Низомиддин Шомий, Зафарнома, Т., 1996; Бартольд ВВ., Сочинения, т.2, часть 2, М., 1964.

ХУДОЙШУКУРОВ

Отажон

(1944. 4.10 — Тўрткўл — 1994.22.12) — хонанда; Ўзбекистон (1977) ва Қорақалпоғистон (1970) халқ артисти. Ашула айтишни амакиси хонанда Ё. Оллошукуровдан ўрганган, кейинги устозлари К.Отаниёзов, Назир қори, Ж.Бекчонов ва б. 1963 й.дан Қорақалпоқ давлат филармониясида яккахон хонанда. Репертуаридан мумтоз ашулалар («Феруз I—II», «Хоразм Сегоҳи», «Бозургоний», «Кўшчинор», «Гулузорим», «Қурд Эшвойи», «Самарқанд ушшоғи», «Тошкент Ироғи» ва б.), Хоразм дoston нома (кўшиқ)лари («Нажаб ўғлон» дostonидан «Кимни севар ёрисан», «Баҳром ва Гуландом»дан «Айрилиқ», «Авазхон»дан «Қаландарим»), композитор ва бастакорлар асарлари («Кўзларинг сенинг», «Ўзбекистоним», «Раёно бўлайин деб», «Соғиниб келдим» ва б.), шунингдек, туркман, озарбайжон, қорақалпоқ, қозоқ ва қирғиз халқ кўшиқлари ўрин олган. Х. созанда (торчи) ва ўзи айтадиган («Мужгонларинг», «Оламда бир», «Биринчи муҳаббатим» каби 300 дан ортик) кўшиқларнинг бастакори сифатида ҳам танилган. Х. жозибали, чиройли тембри, кенг, барча пардаларда равон ва жарангдор овоз соҳиби. Унинг кўшиқларидаги эҳтирос, шижоат ва жўшқинлик, мазмуний теранлик каби хислатлар тингловчилар қалбидан чуқур жой олган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1974). 1999 й.дан Отажон Худойшукуров номида ёш хонандаларнинг Республика танлови ўтказилмоқда. Эллиққалъа ва Тўрткўлдаги кўча, хиёбон ва боғларга Х. номи берилган.

ХУЛИМ — ўрта асрларда Тохаристонга тобе бўлган қад. шаҳар. Балхнинг шарқий тарафида, Амударёдан 6 фарсах нарида, Ҳиндукуш тоғидан оқиб келадиган Х. сойи бўйида жойлашган. Унинг харобалари Тошкўрғон ш. (Шим. Афғонистон)нинг шим.ғарбий тарафида бўлган. 7-а.да хитой сайёҳи Сюань Цзан Тохаристондаги Хулин ёки Хуенмо мулкини қайд этиб ўтган. У ерда 10 та

будда монастири ва 500 га яқин роҳиб бўлган. X. шаҳри 706 й. араблар томонидан босиб олиниб, вайрон этилган, лекин тез орада қайта тикланган. 737 й. X.да арабларнинг кўрикчилари жойлашган. 9-а.да шаҳарда жоме масжиди бўлган; арабларнинг аздий, бакр, тамим ва қайс қабилалари яшаган. 10-а.да X. кичик шаҳар бўлсада, кўплаб қишлоқлари ва экинзорлари бўлган кенг рустокка эга эди. Маҳмуд ибн Валиянг ёзишича, X.нинг ҳавоси тоза бўлиб, эргаю кеч тинмайдиган шамол эсган, уни «X. шамоли» деб аташган. 10-а.да X. дарёсидан шаҳар атрофини сугориш учун каналлар чиқарилган. 15-а.да темурийлар даврида X.нинг пул зарб этиладиган ўз зарбхонаси бўлган. 17-а.да X. Балх вилоятининг энг асосий шаҳарларидан ҳисобланган. 18-а.да X.нинг жан.шарқида Тошкўрғон ш.га асос солинган, у Ҳиндистондан Бухорога келадиган савдо йўлида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Кейинчалик X. астасекин таназзулга учраб, 19-а.нинг 2-ярмида ташландик ҳолга келган.

Ад.: Камалидинов Ш.С., Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII вв., Т., 1996.

ХУЛОСА ЧИҚАРИШ - тафаккурнинг асосий мантикий шакллари-дан бири. Унда мантикнинг маълум қоидалари ёрдамида бир ёки бир неча ҳукм (асос)дан янги ҳукм чиқарилади. X.ч. чин асосларга таянса ва тўғри мантикий қридалардан фойдаланса, у вақтда чиқарилган хулоса ҳам чин бўлади. Бу принципга амал қилмастик X.ч.да хатога олиб келади. Мас, «ҳамма мустақил давлатлар БМТ га аъзо» ва «Ўзбекистон мустақил давлат» деган чин асослардан мантикий қоидаларга риоя қилинган ҳолда «Ўзбекистон БМТ га аъзо» деган тўғри хул оса келиб чиқади. Воқеликни билиш жараёнида янги билимларни ҳосил қилишнинг — X.ч.нинг турли усуллари мавжуд. Асосларининг сонига кўра, бевосита ва бавосита X.ч., хулоса-

нинг чинлик даражасига кўра, зарурий ва эҳтимолий X.ч., фикрнинг ҳаракат йўналишига кўра, дедуктив, индуктив ва аналогия каби турларга бўлинади. X.ч.ни фикрнинг ҳаракат йўналишига кўра турларга ажратиш нисбатан мукамалроқ бўлиб, у X.ч.ни бошқа турлари ҳақида ҳам маълумот бериш имконини яратади. Хусусан, дедуктив X.ч. зарурий X.ч. деб, индуктив X.ч. ва аналогия эҳтимолий X.ч. деб қаралиши, бевосита X.ч. эса дедуктив X.ч.нинг бир тури сифатида ўрганилиши мумкин (яна қ. Индукция, Дедукция) .

X.ч. назариясининг яратилиши ва уни ривожлантиришда Аристотель, Форобий, Ибн Сино, Ф. Бэкон, М.И.Каринский, Л.В.Рутковский ва б. мантиқшунос олимларнинг хизмати катта.

ХУЛҚ, хулқ-атвор — ахлоқшунослик тушунчаларидан бири. Инсоннинг феъл-латвори билан боғлиқ ахлоқий ҳодиса бўлиб, киши феълининг ахлоқийлик доирасида намоён бўлиши тушунилади. Инсоннинг ахлоқийлик доирасидаги хаттиҳаракатлари X.дан ташқари одоб ва ахлоққп ўз ичига олади. Одоб инсон ҳақида ёқимли таассурот уйғотадиган, лекин оила, жамоа, жамият ва инсоният ҳаётида ўзгариш ясайдиган даражада аҳамият касб этмайдиган хаттиҳаракатлардан иборат бўлса, ахлоқ — муайян жамият, замон, инсоният тарихи учун таъсир эта оладиган турли хаттиҳаракатлар мажмуи, инсоний камолот даражасини белгиловчи маънавий ҳодиса. X. қамровлилик жиҳатидан ана шу икки ҳодиса ўртасидаги хусусиятларга эга; у одобдан кенг, ахлоқдан тор маънога эга бўлиб, ахлоқ сингари жамият, замон, тарих миқёсидаги воқеликка таъсир кўрсата олмайди. Лекин, оила, меҳнат жамоаси, маҳаллакўй доирасида сезиларли даражада кўзга ташланади. Ахлоқ ўзини эзгулик ва ёвузлик, адолат, инсонпарварлик, фидойилик сингари ижтимоийлашган тушунчалар ва тамойилларда намоён қилса, X. ях-

шилиқ ва ёмонлик, бурч, жумардлик, меҳмондўстлик каби тушунчаларда акс этади, одоб эса камтарлик, инсофлилик, босиқлик, ҳалоллик, ростгўйлик ва б. ахлоқий меъёрларда ифодаланadi. Шарқ фалсафаси ва ахлоқ илмида мазкур уч ахлоқий ҳодиса, жуда қатъий чегараланган бўлмасада, бир-биридан фарқди тарзда олиб қаралган. Европада эса Х. билан ахлоқ кўп ҳолларда айнанлаштирилади ёки улар бир-бирига синоним тушунчалар сифатида талқин этилади.

Х. ўзича, «соф» олинганда мавҳум ахлоқий ҳодиса, у инсон хаттиҳаракатларида аниқлик касб этади; ижобий хаттиҳаракатларда намoён бўлиши — хушхулқлилик, салбий аъмоллардаги кўриниши — бадхулқлилик деб аталади. Хушхулқ инсон мулојим, ширинсухан, меҳрибонлик билан муносабатда бўлса, бадхулқ одам кўпол, оғзи шалoқ, бемехр ва х.к. бўлади.

Абдулла Шер.

ХУМ — оғзи кенг йирик сопол идиш; сув, озиқ-овқат маҳсулотлари сақдашда ишлатилади. Бал. 1,5 м гача бўлади. Лойдан ясалиб, Х.нинг белидан юқори қисми чизма усулида хандасий нақшлар билан безатилади, сўнг хумдонда пиширилади. Асосан, идишнинг ичи сирланади, баъзан ташқариси ҳам белигача сирланиши мумкин. Кўтаришга қулай бўлиши учун 2 (баъзан 4) та даста ишланади. Ўрта Осиё худудида қадим (мил. ав. 1-мингйиллик 1-ярми)дан кенг фойдаланилган.

ХУМБОШ БАЛИҚЛАР (Hyporhamichthynae) — карпсимонлар оиласига мансуб чучук сув балиқлари кенжа оиласи. Уз. 1 м гача, вазни 20—35 кг. Жабра пардалари баъзан ўзаро қўшилиб ўсиб, тўр ҳосил қилади. Пешонаси нисбатан баланд (номи шундан). 2 тури маълум. Шарқий ва Жан.Шарқий Осиё дарёларида яшайди. 5—7 йилда жинсий вояга этади. Ёзда сув тошганида 490—560 минг увилдириқ ташлайди. Ёш балиқлар дастлаб зоопланктон,

кейинроқ фитопланктон билан (oқ Х.б.) ёки аралаш озикланишга ўтади (чинор Х.б.) Х.б. кўпчилик мамлакатларда иқлимлаштирилган. Амур, яъни oқ Х.б. Ўзбекистон сув ҳавзаларида ҳам иқлимлаштирилган. Х.б. oв oбъекти, ҳовузларда ҳам боқилади.

ХУМДОН — ғишт, сопол, қошин, чинни ва б. буюмлар юқори трада пишириладиган қурилма ёки иншоот. Пишириладиган маҳсулот турига қараб ҳар хил қаттақичликда ясалади. Ичи думалоқ ёки тўртбурчак шаклида бўлиб, лой, гувала, пишиқ ғиштдан қурилади. Қдцимги Х. 2 қисм: пастки қисм (ўтхона ёки оташхона) ва устки (маҳсулотлар жойланадиган) қисмдан иборат. Уларнинг орасини ғишт билан уриб, ўртасидан кичкина тешиқ қолдирилади (урилган қават арақ, унинг тешиги арақ оғзи деб юритилади). Арақнинг 4 бурчагидан биттадан кичкина мўри чиқарилади, 4 ёни ва тепаси ғишт ёки гувала билан урилиб, уйча (хумдон) ясалади. Х. тепасида «тана оғиз» деб аталадиган тешиқ қўйилади. Тешиқ орқали хом маҳсулотлар териб бўлингач, Х.нинг оғзи беркитилиб, ўт (ўтин ёки қўмир, ҳозирги пайтда газ) ёкилади. Бу жараён маҳсулотнинг кўпозлигига қараб, 6 соатдан 12 соатгача давом этиши мумкин. Ўтни олдин паст ёкиб, сўнгра астасекин баландлатилади. Маҳсулот пишғач, ўтхонанинг тепа оғзи беркитилиб, ҳаво кириб туриши учун кичкина туйнук қолдирилади. Маҳсулот Х. ичида 1—2 кун сақлаб совитилади, сўнгра олинади. Ғишт Х.лари бошқа Х.ларга нисбатан қаттарoқ бўлади. Ҳозир янги техника усқуналари билан жиҳозланган (газлаштирилган, электрлаштирилган) Х.лардан фойдаланилади. Қишлоқ жойларда (қисман шаҳарларда ҳам) ўтин ёкиб ишлатиладиган Х.лар ҳозир ҳам бор.

ХУМКАЛЛА ҚЎНҒИЗЛАР, ер қавлагич қўнғизлар (*Lethrus apterus*) — пластинка мўйловлилар оиласига мансуб қўнғизлар. Х.к. танаси қиска ва йўғон (8—

18 мм); боши ва олдқўкрак йирик, қорни ва қўкрагининг кейинги икки сегмента номуаносиб тарзда кичик (номи шундан). Устқанот чокидан қўшилиб ўсган, қаноти йўқ. Юқори жағлар, айниқса, эркагида кучли ривожланган бўлиб, туртиб чиққан. Қўнғизлари кишлайди. Эрта баҳорда (апр.) кўрик, ташландик, партов ва б. ерларда шохобчали узун ин ясайди. Урғочиси шу ин тармоқчалари четига чуқурчалар ясаб, биттадан тухум қўяди, устини личинкалар озикланиши учун ўсимлик пояси, барги, шохчалар билан ёпади. Урғочиси ҳаммаси бўлиб 8—11 та тухум қўйгач, ин йўллари тупрок билан бекитиб қўяди. Х.к. Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Қўнғизи лалми ерлар ҳамда чўлга ёндош далалардаги, айниқса, янги ўзлаштирилган жойлардаги экинларга катта зарар етказди. Х.к. турли экинларни, кўпроқ буғдой, арпани, шунингдек, қисман беда ва ғўзани шикастлайди. Қураш чоралари: Х.к. кўпайиши учун қулай кўриқ ва партов ерларни ўзлаштириш; химоя ёки тутқич ариқчалар қозиш. Экин далалари чети ҳамда унга ёндош ерлардаги ўсимликларга хлорофоснинг 80%ли техник эритмасини ва ҳўлланувчи кукунини (0,75—2 кг/га) сепиш.

ХУМС (араб. — бешдан бир) — ислом анъанасида мусулмон қўшинлари қўлга туширган ўлжаларининг (қ. Ғанимат) бешдан бир қисми. Уни аввал Муҳаммад (сав) ихтиёрига, кейинчалик халифалар хазинасига (қ. Байт улмол) ажратилган, қолган қисмини ҳарбий бошликлар ўзлари ва лашкарларга тақсимлаганлар. Бу қоида илк ислом давридаёқ Куръон оятларида (8: 42) баён этилган ва шу асосида амалга киритилган, у ўрта асрларда барча мусулмон мамлакатларида қўлланилган. Х. сифатида тўпланган маблағларнинг бешдан бир қисми аввал Муҳаммад (сав) ва унинг авлодларини таъминлашга, шунингдек, қўшинлар харажатларига сарфлаган. Халифалар ва кейинги ҳукмронлар даврида Х. хазинага тушган.

ХУМУЛИЙ, Жумақули ибн Сўфий Тағойи турк Ургутий Самарқандий (19-а.) — шоир ва ёзувчи. Бухоро амири Насрулло (1827—60) даврида Уругтуда қозилик қилган. Ўзбек ва тожик тилларида наср ва назмда ижод этган, тарихий асарлар ҳам ёзган. Замондош олим ва шоирларнинг таржимаи ҳолини ёзиб қолдирган. Х.нинг «Тарихи Хумулий», «Манзумоти тарихий», «Шоҳ ва гадо», «Девони Хумулий», «Шайх Мусохон адДаҳбидийнинг таржимаи ҳоли» каби асарлари бор. «Тарихи Хумулий»да баъзи бир дарвеш шайхларнинг таржимаи ҳолидан ва манғитлар сулоласи тарихидан маълумотлар келтирилган. «Манзумоти тарихий» асарида эса 1870 й. содир бўлган тарихий воқеалар шеър билан баён қилинади.

ХУН (форс. — қон) — қонли ўч, қариндошуруғнинг ҳаёти, номусори, шаъни ва мулкани химоя қилишдаги қад. одатлардан бири. Ибтидоий жамоа даврида пайдо бўлган. Баъзи уруғларда фақат қотилни ўлдириш билан Х. олинса, айрим ҳолларда унинг уруғига тегишли бирор яқин қариндошини маҳв қилиш билан кифояланган. Давлат барпо бўлган янги жамоада бу одатга бир оз чек қўйилган. Қасоскорлар билан жавобгарлар доираси бирмунча қисқартирилган, келтирилган зарар миқдори, қасос олинган объектнинг жинси, ёши, жамиятда тутган ўрни эътиборга олинган. Кейинчалик Х. олиш етказилган зарарни моддий тўлов билан қоплаш тизими билан ҳам алмаша бошлаган.

Этнографик тадқиқотларга кўра, 19-а. нинг охири — 20-а.нинг бошларида ҳоз. Ўзбекистон ҳудудида уруғчилик қолдиғи бўлмиш қон учун товон — Х. олиш одати сақланиб келган. Қотил «хундор» деб аталган. Марҳумнинг қариндошлари «хун сўровчилар», «ўч олувчилар» ҳисобланган. Қотиллик содир бўлгач, жабрланувчи томон маҳаллий ҳукумат — қозиларга муурожаат қилган. Қози томон-

ларнинг ўзаро муносабатларини шариат асосида аниқлаган. Қасддан ўддирилган яқин қариндош учун Х. олишга шариат ижозат берган («қонга қон — жонга жон»). Х. фақат ҳақиқий қотилдан олинган. Шунингдек, шариат қотиллик ва майиб қилганлик учун Х. ўрнига келтирилган зарарни қоплаш мақсадида уни моддий маблағ билан алмаштиришга имкон берган. Мас, ўлдирилган одамнинг қони учун товон пули тўланган.

Товон ҳажми марҳумнинг меҳнат қобилияти, жамоадаги ўрнига боғлиқ бўлган. Мас, катта ёшли эркакнинг Х.и аёл Х.идан ва аёл Х.и қизниқидан қимматроқ бўлган. Мабодо марҳумнинг оиласи боқувчисиз қолса, қотил бутун умри давомида ёрдам бериши шарт бўлган. Айрим халқларда катта товонлар тўлаш учун қариндошуруғлардан маблағ тўпланган. Товон тўлаб бўлингач, томонлар ярашишган ва улар ўртасида ўзаро муносабатлар давом эттирилган. Жаҳондаги кўп мамлакатларда ҳоз. Х. олиш тақиқланган.

Ад.: Бўриев О.ваб., Ўзбек оиласи тарихидан, Т., 1995.

ХУНАНЬ — Хитойнинг марказий қисмидаги провинция. Янцзи дарёси ўрта оқими ва Дунтинху кўли ҳавзасида. Майд. 210 минг км². Аҳолиси 65 млн. киши (1999). Маъмурий маркази — Чанша ш.

Ер юзаси ғарбий ва жан. қисмида тоғлар, маркази ва шим.да текисликлардан иборат. Иклими субтропик, муссонли клим. Йиллик ёғин 1100—2000 мм. Иктисодиётининг етакчи тармоғи — қ.х., хусусан, деҳқончилик. Асосий экинни — шоли. Бугдой, маккажўхори, арпа, багат, рами, рапс, ер ёнғоқ, кунжут, тамаки, жут экилади. Чой ва тунг дарахти ўстирилади. Боғдорчилик, хусусан, цитрус мевалар етиштириш ривожланган. Ёғоч тайёрланади. Чорвачиликда қорамол, чўчка боқилади. Дарёлардан ва Дунтинху кўлидан балиқ овланади. Х.да сурма, кўрғошин, рух рудалари,

вольфрам, марганец қазиб чиқарилади. Сянганда электровоз, электротехника ускуналари, станоклар, Ханьянда кон ускуналари ишлаб чиқарилади. Озик-овқат, қоғоз, тўқимачилик саноатлари ривожланган. Янцзи дарёси ва Дунтинху кўлида кема қатнайди. Йирик шаҳарлари: Чанша, Сянгань, Чжучжоу ва б.

Х. худудида қадимда мань қабилалари яшаган. 4-дан хитойлар кўчиб кела бошлаган. 1937—45 й.ларда Х. худудининг катта қисми японлар кўл остида бўлди.

ХУНАСАЛИК — қ. Гермафродитизм.

ХУНВЭЙБИНЛАР («қизил соқчи лар») — Хитойда 1966 й.ги «маданий инқилоб» даврида тузилган отрядларнинг қатнашчилари. Ўрта мактаб ўқувчилари ва талабалардан ташкил топган. Улардан ҳамда цзаофанлардан сиёсий ва жамоат арбобларини жазолаш учун фойдаланилган. 1968 й. Х. сиёсий саҳнадан йўқотиди. Кейинчалик Х.нинг жинойтлари Хитойда қораланди.

ХУНОХУНОВА Мукаддам Жўраевна (1955.24.3, Оққўргон тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (2004). Тошкент пед. институтини тугатган (1978). 1978 й.дан Оққўргон туманидаги 17мактабда кимёбиол., 1992 й.дан 49ихтисослашган мактабда биол. ўқитувчиси. Ноанъанавий дарс усулларида самарали фойдаланади.

ХУН СЮЦЮАНЬ (181464) 185064 й.ларда Хитойда бўлиб ўтган Тайпин қўзғолони ташкилотчиси ва олий раҳбари. Деҳқон оиласида туғилган, ўқитувчилик қилган. 1851 й.дан Тайпинлар давлати бошлиғи. 1864 й. Нанкинни ҳукумат кўшинлари қамал қилганида ўз жонига қасд қилган.

ХУНТА (испанча junta) — испан тилида сўзлашувчи мамлакатлардаги бир-

лашма, иттифоқ, комиссиялар, давлат органларининг номи. Лотин Америкасининг айрим мамлакатларида ҳарбий тўнтариш натижасида ҳокимият тепасига келган ҳарбий ҳукумат.

ХУНУКЛИК — эстетика тушунчаси.

Инсон гўзаллиги, шаъни, кадрқиммати ва идеал тасаввурларга хилоф келадиган хусусият, нарса ва ҳодисани ифодалайди. Гўзамикнинг акси. Х. кишида турли хил салбий ҳистуйғу, нохуш кайфият, таассуф ва нафрат кўзгатади, ёқимсиз таассурот қоддиради. Х. — ўзида нуқсонни ифодалайди. У — инсоннинг интеллектуал ва ирода кучига бўйсунishi мумкин бўлган, шахс, жамият учун тўғридантўғри хавф туғдирмайдиган, келажакда инсоний имкониятлар доирасида шаклан ёки мазмунан ижобий ўзгариш касб эта оладиган муваққат хусусият. Шу нуқтаи назардан гўзаллик билан узвий боглик. Кдд. хитой донишмандлари Х.нинг ҳам ўзига хос аҳамияти борлигини таъкидлаб, одамлар Х. орқали гўзаллик нималигини англаб етадилар, деган фикрни билдирадилар (Лао Цзи). Юнон мутафаккирлари гўзалликнинг Х.ка ўтиб туриши мумкинлигини айтадилар, бу фикрни ёш, гўзал йигитнинг кейинчалик касал қарияга айланиши билан изоҳлайдилар (Аристотель). Шу маънода Х.ни кадрнинг кадрсизланиши тарзида талқин қилиш мумкин. Х. санъат асарига кўчганида, санъаткор маҳорати ва санъат қонуниятлари воситасида ўзининг объектдаги жиркантирувчи жиҳатларини йўқотади, гўзалликка айланади, айни пайтда, мазкур объекта бўлган инсондаги салбий муносабат онгида сакланиб қолаверади. Бу ҳолат бадиий асарни идрок этувчи кишининг ахлоқийэстетик тарбиясига таъсир кўрсатади.

ХУРЖУН — икки қопчиқ (бўлма)ли тўрва, Шарқ мамлакатларида қадимдан нарса (юк) кўтариб юришда кенг фойдаланилади. Х. тахм. 100х40 см ли тўртбурчак шаклга эга бўлиб, қопчиқлари

юз томонининг 2 четида жойлашади, икки букланганда қрпчиқлар устмауст тушади. Киши қопчиқларни олди ва орқасига ошириб елкасига осиб олади, уловлар (от, туя, эшак ва б.)да эса Х. улов устидан ошириб унинг икки ёнига осилган ҳолда жойлашади. Амалий безак санъати—гиламчиликда (палое ва гилам каби) тўқиб тайёрланади, нақш мужассамотини йўлйўл, хандасий шакллар ташкил қилади.

ХУРЖУН МАДРАСА - к. Хўжамбердибий мадрасаси.

ХУРМО (*Diospyros*) — хурмодошлар оиласига мансуб субтропик дарахт ёки буталар туркуми, экиладиган мева дарахти. Тропик ва субтропик минтақаларда 500 га яқин тури учрайди. Хитой, Япония, Ўрта денгиз бўйи мамлакатлари, Австралия, АҚШ, Кавказ, Ўрта Осиёда экилади. Меваси учун, асосан, шарқ Х., совуққа чидамли виргиния Х.си (*D. virginiana*), шуниингдек, Кавказ Х.си (*D. lotus*) ўстирилади. Ўзбекистонда экиладиган шарқ Х.си (*D. kaki* ГпипЬ.)нинг ватани — Хитой. Дарахти 8—12 м, чиройли, шохшаббаси думалоқ ёки пирамидасимон. 100—400 йил, баъзан ундан ҳам кўпроқ яшайди, лекин 50—60 йилгача яхши мева беради. Х. —15, —20° гача совуққа чидайди, ёруғсевар ўсимлик. Барги йирик тухумсимон, усти тўқ яшил, орқаси тукли, кетмакет жойлашган, тўқилиш олдидан кизгиш рангга қиради.

Гули бир, баъзан икки жинсли. Апр.—майда гуллайди, окт.—нояб.да пишади. Меваси турли шаклда (500 г гача). Х. таркибида қанд, С витамини, протеин, темир тузлари, оксил, ошловчи моддалар ва б. бор. Меваси 2—3 ой сакданади, янгилигида ҳамда қуритилган ҳолда истеъмол қилинади, қандолатчилик саноатида ишлатилади, ликёр, вино, жем тайёрланади. Х., асосан, пайвандлаш йўли билан кўпайтирилади. Кўчати кузда ёки баҳорда 8х6 ва 6х6 м схемада экилади. Кумли, шағалли шўр ерлар-

ни ёктирмайди. 3—4йили ҳосилга киради, 10—12 ёшида тўлик ҳосил бера бошлайди. Бир туп дарахти 250 кг гача ҳосил беради. Ўсув даврида ер шароитига қараб 10 —12 марта сугорилади; ўғитланади, атрофи юмшатиб турилади. Х.НИНГ Ўзбекистонда тарқалган ва Сурхондарё, шунингдек, Навоий, Наманган, Самарқанд вилоятлари учун рнлаштирилган асосий навлари — Вахш, Хиакуме, Зенджимару, Тожикистон, ва б.

Ад.: Кульков О. П., Мухамедзянов Ш. 3., Ўзбекистоннинг субтропик ўсимликлари, Т., 1968; Живогинская С., Восточная хурма в Узбекистане, Т., 1989. Рихсивой Жўраев.

ХУРМОДОШЛАР, сафсандошлар (Ebenaceae) — тропик ва субтропикларда кенг тарқалган ўсимликлар оиласи. Дарахт ёки бута. Барглари оддий ва этли. Гуллари, кўпинча, айрим жинсли ва икки уйли. Чангчиси куп, 1 ёки 2 дойра бўлиб жойлашган. Уруғчиси 2 — 16 мевабаргли, кўп уяли. Меваси резавор. Х. 5 туркум (300 тур)дан иборат. Ўзбекистонда Х.нинг битта ёввойи тури ва бир нечта маданий навлари бор.

ХУРМОЙ, Қизил хурмой — ўртапишар хўраки узум нави. Ватани — Ўзбекистон. Шаркий экологикгеографик навлар гуруҳига мансуб. Х. кўпроқ Ўзбекистонда ўстирилади. Тупи кучли ўсади. Барги ўртача, думалоқ, гули икки жинсли. Узум боши ўртача (200 —300 г), шакли цилиндрсимон, ўртача зич. Ғужуми йирик, узунчоқовалсимон, тўқ кизил, бинафша ранг, юпка ним ғубор билан қопланган. Пусти қалин этдор.

Ҳосили фаол ҳарорат йиғиндиси 2700° да ўртача 150 кунда етилади. Новадалари яхши пишади. Касалликларга ўртача чидамли. Ҳосилдорлиги 160-200 ц/га. Янгилигида ейилади, Кjnуга сакданади. Узоқ жойларга юборишга чидамли.

ХУРМОЙИ — ўртапишар жайдари ўрик нави. Бовдорчилик, узумчилик ва

виночилик и.т. интининг Самарқанд филиалида Хурмойи нави клонидан ажратиб олинган. Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Дарахти катта, 100 й.гача яшайди, шохшаббаларининг қалинлиги ўртача, бал. 7 —7,5 м, кенглиги 8 —8,5 м. Четдан чангланади, июнь —июлда пишади. Меваси кенг тухумсимон, зарғалдоқ, хушбўи, ширали. Таркибида қанд миқдори 14 —16%, нордонлиги 0,3%. Данаги этидан осон ажралади. Кўчати ўтказилгач, 4—5 й.да ҳосилга киради. Тупидан 200 кг гача ҳосил олинади. Меваси янгилигида ейилади, консерва қилинади ва қоқи солинади. 1959 й.дан Давлат реестрига киритилган. Тошкент, Андижон, Фарғона, Наманган, Сирдарё, Хоразм вилоятларида рнлаштирилган.

ХУРОСОН (форс. — кун чикиш, шарқ) — Эроннинг шим.шарқий қисмидаги тарихий вилоят. Парфия подшолигининг маркази (мил. ав. 250 — мил. 224). Х. номи сосонийлар давридан маълум. Х. 3-адан 18-а. ўрталаригача хоз. Эроннинг шим.шарқий қисми, Марв воҳаси, хоз. Туркменистоннинг жан. қисми ва Афғонистоннинг шим. ва шим.ғарбини ўз ичига олган. Машҳад, Нишопур, Марв, Балх, Ҳирот, Туе, Сарахс, Обивард, Нисо, Сабзавор Х.нинг муҳим шаҳарлари бўлган. 7-а. ўрталарида уни араблар эгаллаган. Араб халифалиги таназзулга учрагач, Х. Тоҳирийлар, Саффорийлар, Сомонийлар, Ғазнавийлар, Салжукийлар, Хоразмшоҳлар, Ҳулокуийлар, Куртлар давлати таркибига кирган (9 — 14-а.лар). 8-адан 13-а.нинг 20-й.ларигача Х. Яқин ва Ўрта Шарқда иқтисодий жиҳатдан энг ривожланган ўлкалардан бири бўлган. У қўшни давлатларга қ.х. маҳсулотлари, мевалар, ипак, жун, мўйна чиқарган. Шунингдек, Х.да кумуш, кўрғошин, мис ва темир рудалари, олтин, олтингургурт, тўтиё, маргимуш, мрамар, малахит ва б. қазиб чиқарилган, тўқимачилик авж олган. 1220 ва 1223 й.ларда Х.га мўғуллар хужум қилиб, вайрон этган; аҳолисининг

кўпчилиги кириб ташланган. Шундан кейин Х. аввалги мавкеига чиқа олмаган. 14-а. охирида Амир Темур Х.ни ўз давлатига қўшиб олган, кейинчалик Шайбонийлар, 1510 —1736 й.лар Сафавийлар давлатларига тобе бўлган. Кейинчалик Х.нинг бир қисми (Ҳирот вилояти ва Балх) Афғонистонга, бир қисми Эронга қўшилган.

ХУРРАК, хуррак отиш — нафас йўлидан ўтаётган ҳаво оқими таъсирида ҳосил бўладиган товуш. Бунга кичик тилчанинг ҳаво ўтаётганда тебраниши, яъни вибрацияси сабаб бўлади. Оғизни очиб (баъзан оғиз юмук бўлганда ҳам) ва чалқанча ётиб ухлаганда киши Х. отади, чунки бунда юмшоқ танглайнинг ўта бўшашиши учун шароит яратилади.

Бурунхалқум тузилишидаги ўзига хос тузма хусусиятлар ёки сурункали яллиғланиш касалликлари: шумов, гайморит, тонзиллит, пневмония, астма, шунингдек, бурун полиплари ва аденоидлар ҳам Х. отишга сабаб бўлади. Баъзи касалликларда, мас, дифтериядан сўнг пайдо бўлган юмшоқ танглай фалажидида, мияга қон қуйилганда, мия эзилганда ҳам бемор Х. отиши мумкин. Кўп Х. отадиган одам ёнбошлаб ётишга, ёстиғи иложи борича баланд бўлишига ҳаракат қилиши лозим; механик микромассаж, иссиқ қилиш, ультратовуш, лазер каби муолажалар яхши наф беради. Бурундан нормал нафас олишни тиклаш мақсадида баъзан хирургик операция қўлланади.

ХУРРИТ ТИЛИ — Арманистон тоғлиги жанида, шим. Сурия ва Месопотамияда, Кичик Осиёнинг жан.шарқий қисмида ва Угарит ш.да тарқалган улик тил. Х.т.нинг генетик алоқаларига дойр ягона фикр мавжуд эмас. Рус олимлари И.М. Дьяконов ва С.А. Старостинларнинг Х.т. ва унга қариндош урарт тилининг нахдоғистон тиллари билан қариндошлиги ҳақидаги фарази бир қадар ишончли фикр ҳисобланади. Х.т.нинг сақланиб қолган ёдгорликлари

унда ўзаро фарқданувчи 6 лаҳжа борлигини кўрсатади.

Х.т.нинг энг қад. ёдгорлиги мил. ав. 3минг йиллик охирига мансуб. Хорижий тиллар матнларидаги атокли отлар ва сўзлар мил. ав. 2минг йилликдан кейин ҳам Х.т. Арман тоғликларининг айрим жойларида сўзлашув тили сифатида қўлланганини кўрсатади. Мил. ав. 1-минг йилликдаёқ бундай матнлар мавжуд бўлмаган. Ёзуви — бўғинли миҳхат; угарит алифболи миҳхатида ҳам ёдгорликлар учрайди.

ХУРРИТЛАР, хуррийлар — тил жихатидан урартларга қардош бўлган қад. қабилалар. Шим. Месопотамия ва Дажла дарёсининг сўл ирмоқлари ҳавзасида мил. ав. 3минг йилликдан, мил. ав. 2минг йилликдан эса Фрот дарёсининг юқори ва ўрта ҳавзасида, Сурия, Тавр тоғлари, қисман Фаластинда ва б. ерларда яшаганлар. Х.нинг энг кўп тарқалган маркази Закавказье бўлган деган тахминлар мавжуд. Сурия ва Месопотамияда Х. сомийлар билан аралаш яшашган. Мил. ав. 16 —13-а.ларда Х. Шим. Месопотамияда Митанни давлатини барпо этиб, Хетт подшолигита кучли таъсир кўрсатган. Мил. ав. 2 —1-минг йиллик бошидаги оссурий манбаларида Х. субарейлар деб қайд этилган. Мил. ав. 1-минг йилликда Х. Арманистон тоғлари атрофида тарқоқ ҳолда яшашган. Х. миҳхат ёзувидан фойдаланишган.

ХУРСАНДТОҒ — Сурхондарё вилояти Сариосиё туманидаги чўққи. Ҳисор тоғининг жан.ғарбида. Бал. 4117 м. Гранит, конгломерат ва оҳақтошлардан тузилган. Ён бағирлари тик, тепаларида музликлар бор. Атрофидан сойлар оқиб тушади. Арчазорлар учрайди. Х. ёнида Хондиза рухқўрғошин кони бор. Баъзи жойларда альп ва субальп ўтлоқлари учрайди.

ХУРУШЛАШ, техникада каттик материаллар (металл, кртишма, шиша ва

б.) сиртига кимёвий ва электркимёвий усулларда ишлов бериш. Кимёвий ишлов кислоталар (сульфат кислота, нитрат кислота, фторид кислота, хлорид кислота) нинг сувдаги эритмаси, ўювчи ишқорлар ва ишқорли эритмаларда, электркимёвий ишлов эса шундай муҳитлар ҳамда тузли эритмаларда электр токи таъсирида амалга оширилади. Х. учун махсус ванналарга эритма тўлдирилиб, буюм ана шу эритмага ботирилади, ё бўлмаса, узлуксиз ёки даврий ишлайдиган қурилмаларда эритмалар буюмга пуркалади. Х. оркали металллар (қотишмалар) сиртидаги куюнди (металл заки) кетказилади, металл заготовклар зарур ўлчам ва шаклга келтирилади, босма схема ва клишелар сиртига зарур қиёфа берилади, механик ишловдан кейин қолган ғадирбударликлар текисланади, шиша сирти ўзига хос хирароқ тусли ва накшли ҳолга келтирилади. Бундан ташқари, Х. ёрдамида металллар ва минераллар структураси аниқланади, металллардаги нуксонлар топилади. Х.нинг газли, ультратовушли ва б. усуллари ҳам бор.

ХУРШИД (тахаллуси; асл номи Шарафиддинов Шамсиддин) (1892. 20.6 —Тошкент —1960.13.9) — шоир ва драматург. Ўзбекистон миллий мусикали драма театри асосчиларидан бири. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1941). Тошкентдаги мадрасаларнинг бирида, сўнг рустузем мактабида (1908—10) ўқиган. Отаси вафотидан кейин 1910 й.да ўқишни ташлаб, Андижонга борган ва 1918 й.га кадар приказчик бўлиб ишлаган. Х. Андижондалик пайтида Қрим, Татаристон ва Озарбайжонда нашр этилган газ. ва жур.лар билан танишган. 1918 й.нинг ёз ойларида Тошкентга қайтиб, ўқитувчилар тайёрлаш 4 ойлик курсида ўқиган, сўнгра «Бехбудий» ва «Намуна» мактабларида ўқитувчилик қилган (191820). 1920 й.дан бошлаб Эски шаҳар халқ маориф бўлимида ходим ва Маннон Уйғур раҳбарлигидаги театр труппасида суфлёр, «Муштум» жур.

тахририятида техник муҳаррир (1924—26), Андижон вилоят театри (1929—33) ва Алишер Навоий номидаги опера ва балет театрида (1933—48) адабий эмакдош, Тил ва адабиёт инти қошидаги Адабиёт музейида илмий ходим (194960).

Х.нинг дастлабки шеърлари 1914 й.да «Туркистон вилоятининг газети», «Садои Туркистон» газ.лари, «Таржимон», «Ойна» жур.лари ва «Тухфаи Хислат» баёзида (1914) «Ҳоиб» тахаллуси билан эълон қилинган. Ўз шеърларини жамлаб, «Девони Шохидий» номи билан девон ҳам тузган (1912). Шоир кейинчалик «Муштум» жур.да босилган ҳажвий шеърларида «Ўжар», «Тажанг», «Чаён» каби тахаллуслардан фойдаланган.

Х.нинг 1920 й.дан кейинги ижодий фаолияти асосан театр билан боғлиқ. Х. драматург сифатида 20 га яқин қатга ва кичик ҳажмли пьесалар яратган. Айниқа, М. Уйғур труппаси билан ҳамкорлик қилган йилларда «Ёмон ўрток», «Туганмас бойлик», «Кичик аскар», «Буюк аскар» каби сахна асарларини ёзган. «Жадид, қадим» ва «Жувонбозлик қурбони» пьесалари Х.нинг драматург сифатида муайян тажриба ҳосил қилганидан дарак берди. Шундан кейин у ўзбек драматургиясида биринчи марта Навоий «Хамса»сига кирган дostonлар асосида мусикали драмалар ёзишга киришган. Унинг «Лайли ва Мажнун» мусикали драмаси 1923 й.да, «Фарҳод ва Ширин» мусикали драмаси эса 1926 й.да давлат намуна труппаси томонидан сахналаштирилган. Х. кейинчалик бу 2 асарнинг ҳам мусикали театр, ҳам опера театри учун бир неча нухсаларини яратган ва бу асарлар республика театрлари сахнасида узоқ вақт давомида муваффақият билан намоиш этилган. Х., шунингдек, «Қалин» (1930), «Сиёвуш» (Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асари асосида, 1945), «Ойбону» (1955) мусикали драмаларининг ҳам муаллифидир.

Х.нинг мусикий драмалар ва опера либреттолари учун «Дугоҳ», «Сегоҳ», «Чоргоҳ», «Ушшоқ», «Баёт» синга-

ри халқ куйларига мослаб ёзган аксар кўшиқлари ўзбек кўшиқчилиқ санъатининг мумтоз намуналарига айланган ва етакчи хофизлар репертуаридан ўрин олган. Х. ўзбек миллий журналистикаси, публицистикасининг қалдирғочларидан бири сифатида 20-а.нинг 10—20-й.ларида газ. ва жур.ларда долзарб мавзулардаги мақола, тақриз ва фельетонлар чоп эттириб турган.

Х. Тил ва адабиёт интида ишлаган пайтида «Юсуф ва Зулайҳо» достони-ни, Мунис ва Огахий каби шоирларнинг асарларини нашрга тайёрлаган. У бадий таржима билан ҳам шуғулланиб, 20-й.ларда номаълум муаллифларнинг «Шаҳзода ва тиланчи», «Аввали ҳой, охири вой» асарларини озарбайжон тилидан таржима қилган, 50-й.ларда эса Ҳофиз Шерозийнинг бир қанча асарларини ўзбек тилига ўгирган.

Республика ҳукуматининг қарори билан атоқли шоир ва драматург Х. таваллудининг 100 йиллиги кенг нишонланди (1995). Тошкентдаги маҳалла, кўча, мактаб ва кинотеатрлардан бирига Х. номи берилган.

Ас: Танланган асарлар, Т., 1967.

Ад.: Насриддинов Б., Хуршид, Т., 1972; Насриддинов Б., Хуршид. Ҳаёти ва ижоди ҳақида монографик очерк, Т., 1975.

«ХУРШИД» («Куёш») — илк ўзбек газеталаридан бири. «Илмий, адабий, сиёсий, маданий, туркча жаридан исломиядур». 1906 й. 7 сент.дан ҳафтада 1 марта Тошкент ш.да нашр этила бошлаган. Ильин босмаҳонасида дастлаб тошбосма (котиби Ўтаб Расулов), сўнг михбосмада босилган. Ношир ва муҳаррири Мунавварқори Абдурашидхонов.

Газ. «ҳеч партияга мансуб эмасмиз, миллий бетараф, тўғриҳаққониятчимиз» деган фикрга амал қилган. «Фельетон», «Ахбори дохилия», «Ахбори хорижия» рукнлари остида кундалиқ муаммолар, сиёсий аҳвол, халқаро вазият, миллий турмуш масалалари ҳақида маълумот

бериб борган. «Таржимон», «Вакт», «Улфат» газ. ларидан сиёсат, халқаро вазият ва миллий масалаларга оид мақола ва хабарларни кўчириб босган. Матбуотнинг миллий маданиятдаги ўрни ва ролини тўғри тушунтириб берган. Сўл йўналишдаги асарларни босгани учун чор Россиясининг Туркистон цензураси томонидан тўхтатиб қўйилган.

ХУРШИД ДАВРОН (асл номи Давронов Хуршид) (1952. 20.1, Самарканд вилояти Чордара кишлоғи) — Ўзбекистон халқ шоири (1999). Тошкент университетининг журналистика ф-тини тугатган (1969). Турли нашриёт ва ижодий ташкилотларда ишлаган (1974—94). Маънавият ва маърифат марка зида раҳбар ўринбосари (1994—96). 1996 й.дан Ўзбекистон телевидениеси «Ёшлар» телеканалининг бош директори.

Дастлабки шеърлар тўплами — «Қадрдон куёш» (1979). «Шаҳардаги олма дарахти» (1979), «Тунги боғлар» (1981), «Тўмарис кўзлари» (Болалик) (1986), «Қақнус» (1987) ва «Баҳордан бир кун олдин» (1997) каби шеърӣй тўплamlари нашр этилган. Шеърларида воқеликка янгича нигоҳ билан қаровчи, табиат, жамият ва кишилар ҳаётида юз бераётган ўзгаришларни синчковлик билан кузатувчи, айна пайтда боқира ёшликка хос ҳайрат хиссини сақлаб қолган зукко шоир сифатида гавдаланади. Х.Д. сўзга, ифода воситалари ва шеърӣй шаклларга юксак мезонлар асосида ёндашади.

Х.Д. 90-й.ларда шеърӣядан кўра наصريй жанрларда самарали ижод қилди. У олис утмишца яшаган унугилмас тарихий сиймолар ҳаёти ва фаолияти билан кизикиб, улар ҳақидаги мўътабар қўлёзма манбалар билан танишди ва Бибихоним ҳақида «Самарканд ҳаёли» (1991), Улуғбек ҳақида «Соҳибқирон набираси» (1995), Шайх Кубро ҳақида «Шаҳидлар шоҳи» (1998) каби тарихий-маърифӣй кссаларни яратди. Х.Д. бу асарлари билан 90-й.ларда Ўзбекистонда

тарихий ўтмишга бўлган муносабатнинг яна ҳам кизгин тус олишига муносиб ҳисса қўгъди. Х.Д. бундай тарихий сиймолар ҳаётини пухта ўрганиб, улар ҳақда сахна асарлари ҳам ёзди. («Мирзо Улуғбек» — «Алғул», 1995; «Бобуршоҳ», 1996). Х.Д. тарихий мавзудага бу асарлари билан ҳоз. ўзбек драматургиясига ўтмишда яшаган ажойиб ватандошларимизнинг ёрқин образларини олиб кирди. Х.Д. айни пайтда Самарқандда Амир Темурнинг 660, Улуғбекнинг 600 йиллигига, Парижда «Одеон» театрида Бухоро ва Хиванинг 2500 йиллигига бағишлаб ўтказилган театрлаштирилган томошалар ва 21 қисмдан иборат «Темурнома» видеофильми ва «Бухоройи шариф» (2 қисмли) телефильми сценарийлари муаллифи.

Шарқ ва Ғарб шоирларининг асарларидан иборат «Қирқ бир ишқ дафтари» (1989) ва япон шоирларининг шеърларидан таркиб топган «Денгиз япроқлари» (1988) тўпламларини ўзбек тилига таржима қилган. 2чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг депутаты. «Дўстлик» ордени билан мукофотланган (1997).

Ас: Самарқанд хаёли, Т., 1991; Баҳордан бир кун олдин [шеърлар, ривоятлар, таржималар], Т., 1997; Шаҳидлар шоҳи (Шайх Кубро тушлари), Т., 1998.

ХУРШИД ДЎСТМУҲАММАД (асл номи Дўстмуҳамедов Хуршид) (1951.8.1, Тошкент) — ёзувчи, журналист. Тошкент университетининг журналистика ф-тини тугатган (1973). «Фан» нашриёти ҳамда «Фан ва турмуш» жур.да муҳаррир ва бўлим муҳаррири (1973—83), «Қишлоқ ҳақиқати» газ.да муҳбир (198384), «Ёш куч» жур.да бўлим муҳаррири, бош муҳаррир ўринбосари, бош муҳаррир (198495), Республика Президентига девонида масъул ходим (1995—97), «Хуррият» газ.да бош муҳаррир (1997—2002) ва Оммавий ахборот воситаларини демократлаштириш ва қўллабқувватлаш ижтимоийсиёсий жамғармасида ҳамраис

(1997—2004). «Ўзбекистон матбуоти» жур.нинг бош муҳаррири (2002—05), Ўзбекистон Журналистлари ижодий уюшмасининг раис ўринбосари (2004—05). Ўзбекистон «Миллий тикланиш» демократик партияси Марказий кенгаши раиси (2004).

Дастанлари китоби — «Ҳовли этагидаги уй» (1989). Шундан кейин ёзувчининг «Паноҳ», «Оромкурси», «Сўрок», «Соф ўзбекча котиллик», «Махзуна», «Ибн Муғаниий», «Ёлғизим — Сиз», «Кўз қорачиғидаги уй», айниқса, «Жажман» (1997) асарлари, шунингдек, «Ҳижроним мингдир менинг» (2000) қисса ва ҳикоялар тўплами, «Бозор» (2000) романи нашр этилган.

Х.Д., шунингдек, қатағон қурбонларидан бирининг фожиали тақдирига бағишланган «Ҳамид Аъламовнинг айтолмаган гаплари» хотираэссеси ва «Журналист бўлмақчимисиз?» (2002) рисоласи, «Чаёнгул» киносценарийси муаллифи (2000).

Х.Д. 1 ва 2 чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг депутаты. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутаты, Ахборот ва коммуникация технологиялари масалалари қўмитаси раиси (2005 й.дан).

ХУСРАВ — Шарқда анъанавий бадиий образ. Х. дастан 6-а.да пахдавий тилида яратилган «Хусрав ва Ридак» асарида учрайди. Асар ахлоқийтағлимий характерга эга бўлиб, унда мусиқа, хатотлик, иншо, ўқ отиш, човганбозлик, кураш, шатранж ва нард ўйинларини эгаллаган ёш йигитнинг ҳожаси Хусрав билан саволжавоблари тасвирланган. Х.нинг прототиби сосонийлар шаҳаншоҳи Хусрав II Парвиздир. Х. Фирдавсий «Шоҳнома»си қахрамонларидан бири ҳисобланади. Низомий Ганжавийнинг «Хусрав ва Ширин» достонида у мукамал бадиий образ даражасига кўтарилган. Шундан сўнг бу образ Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Ҳиндистон халқларининг оғзаки ижоди,

ёзма адабиётидан кенг ўрин олган. Ҳатто Х. Табарий, Жоҳиз, Балъамий, Саолибий сингари олимлар асарларида ҳам ижобий образ сифатида тасвирланган. Кейинчалик Х. образи Хусрав Дехлавийнинг «Хусрав ва Ширин» (13-а.), Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» (15-а.), Ҳотифийнинг «Хусрав ва Ширин» (16-а.), Ваҳший Бафқийнинг «Фарҳод ва Ширин», (16-а.), Рухиламиннинг «Хусрав ва Ширин» (17-а.) сингари асарларида ҳам кенг тасвирланган.

Гарчи Низомий Х.ни ҳақиқий ошиқ сифатида тасвирласада, ундаги худбинлик, маишатпарастлик, давлатни бошқаришдаги ўзбошимчаликни қаттиқ қоралайди. Навоий Х.ни босқинчи, золим, худбин шох сифатида тасвирлаган ва қоралаган. Хуршиднинг «Фарҳод ва Ширин» (1948), Самад Вургуннинг «Фарҳод ва Ширин» (1942), Нозим Ҳикматнинг «Ишқ киссаси» (1948), М. Турсунзода ва А. Дехотийларнинг «Хусрав ва Ширин» (1936), Г. Птициннинг «Хусрав ва Ширин» (1939) драмаларида ҳам Х. образи мавжуд.

Ад.: Алиев Г. Ю., Легенда о Хусраве и Ширин в литературах народов Востока, М., 1960.

ХУСРАВИ Ануширвон — қ. Ануширвон.

ХУСРАВ ДЕХЛАВИЙ (тахаллуси; тўла номи Яминиддин Абдулҳасан) (1253, Патёли — 1325.27.9 Дехди) — форстожик шоири, адабиётшунос, бастакор. Х.Д.нинг отаси Сайфуддин Махмуд кеш (шаҳрисабз)лик бўлиб, мўғуллар истилоси вақтида туркий сулолалар ҳукмронлик қилаётган Ҳиндистонга кўчган. Дехли султони Шамсуддин Элутумиш (1211—36) унга амирлик унвонини берган. Сайфуддин Махмуд мўғулларга қарши жангда ҳалок бўлгач (1261), ёш Х.Д.ни бобоси Имодулмулк ўз тарбиясига олган. Унинг шахс ва шоир сифатида шаклланишида онаси Давлатнозбегиمنىнг ҳам хизмати катта. Хушхат бўлгани учун хат-

тот қилиш мақсадида отаси уни дастлаб Қози Саъдуддин Муҳаммад ихтиёрига берган. Лекин боланинг шеър ёзишга майли кучли эканини кўрган устози ва бобоси уни шоир Ҳожа Азизиддин тарбиясига топширганлар. Ёшлигидан алоҳида қобилияти билан ажралиб турган Х.Д. ўша замоннинг асосий фанлари бўйича кенг ва чуқур билим олиб, турк, форс, араб ва ҳинд тилларини мукаммал ўзлаштирган. Шоир, олим, бастакор сифатида танилган Х.Д. сарой хизматида жалб қилинган. Уч сулолага мансуб 7 султон саройида хизматда бўлган Х.Д. ўша давр анъаналарига кўра, ўз асарларини ана шу султонларга бағишлаган. Х.Д. умрининг охирида сарой хизматини тарк этиб, чиштия тариқатининг машхур шайхи Низомиддин Авлиёга мурид тушган, тариқат босқичларини босиб ўтиб, валиуллоҳ мақомига эришган. Шоҳона Хусрав исмидан воз кечиб, фақирона Муҳаммад Косалес номини олган. Навоий «Насойим улмуҳаббат» тазкирасида уни авлиёлар қаторида зикр этган. Х.Д. Дехлида Низомиддин Авлиёнинг оёқ томонида дафн этилган.

Илк асарларини «Султоний» таҳаллусида ёзган. Дехлида яшагани учун кейин Дехлавий таҳаллусини олган. У Шарқ адабиётининг деярли барча жанрларида ижод қилиб, форсий шеърятни янги тараққиёт босқичига олиб чиққан. У нафақат шеърӣ, балки насрий асарлар ҳам ёзган. Ўзининг айтишича, мероси 500 минг байтга яқин бўлган. Жомий унинг 99 та китоб ёзганини айтади, баъзи тазкиранавислар шоирни 199 китоб муаллифи деб ёздадилар. Бадиуззамон Хуросонийнинг ёзишича, «Шоирлардан ҳеч бири ўзидан кейин Амир Хусравчалик кўп шеър қолдирмаган. У форсийдан ташқари, урду, ҳинд ва араб тилларида ҳам асарлар ёзган».

Ҳаёти давомида ёзган шеърӣ меросини умр фаслларига мослаб, 5 девон тартиб берган шоир Шарқ адабиётида девон тузиш анъанасини бошлаб берган. Кейинчалик Жомий ва Навоий ушбу анъ-

анани давом эттириб, девонларини шу тартибда тузганлар. Бу девонлар «Тухфат уссиғар» («Ёшлик тухфаси», 1272), «Васат улхаёт» («Умр ўргаси», 1284), «Ғуррат улкамол» («Камолот ибтидоси», 1293), «Бақияи нақия» («Сараларнинг сараси», 1316), «Нихоят улкамол» («Камолот ниҳояси» 1325) деб аталиб, умумий ҳажми 32645 байт. Шоирнинг 2000 дан ортиқ ғазал, 300 атрофидаги қасида, 20 га яқин маснавий, 1200 дан зиёд рубоий, 500 тача қитъа ва б. жанрлардаги асарлари ушбу девонлардан ўрин олган.

Низомий Ганжавий «Хамса»сига жавоб ёзиш билан ҳамсанавислик анъанасини бошлаб берган. Унинг 1299—1302 й.ларда ёзилиб, Алоуддин Хилжийга бағишланган «Хамса»си қуйидаги дostonларни ўз ичига олади: «Матлаъ ул анвор» («Нурларнинг чиқиш жойи»), «Ширин ва Хусрав», «Мажнун ва Лайли», «Оинаи Искандарий» («Искандар ойинаси»), «Ҳашт биҳишт» («Саккиз жаннат»). У Низомий дostonларининг шакли ва сюжети, образлар силсиласини сақлаган ҳолда, уларни ўзига хос талқин этган ва янги мазмун билан бойитган. Низомий дostonлари шоир дунёқарашининг кенглиги ва билимининг теранлигини намоиш этса, Х.Д. «Хамса»си руҳият теранлиги ва қалб бойлигига эга. Х.Д. «Хамса»си ўздан кейинги шоирларга кучли таъсир кўрсатган.

Бундан ташқари, у «Қирон уссаъдайн» («Икки саодатли сайёранинг учрашуви», 1289), «Мифтоҳ улфутуҳ» («Ғалабалар калити», 1291), «Дувалроний ва Хизрхон» (1316), «Нўх сипехр» («Тўққиз фалак», 1318), «Тўғлуқнома» дostonларини ҳам ёзган. 5 рисоладан иборат «Эъжози Хусравий» («Хусрав мўъжизаси», 1319) насрий асари эса адабиёт назарияси масалаларидан баҳс этади. Унинг «Маноқибни Ҳинд» («Ҳинд маноқибни») ва «Тарихи Дехли» («Дехли тарихи») каби тарихий асарлар ёзганлиги ҳақида маълумотлар бўлсада, улар ҳозирча топилган эмас. Муסיқага бағишлаб ёзган рисоласи ҳам бизгача етиб келмаган. Кўплаб қуйларни

унга нисбат берадилар.

Х.Д. ўз асарларида барча замонлар учун муҳим бўлган кўплаб ижтимоийахлоқий масалаларни бадиий талқин қилган. Одил подшо орзуси, давлат мустақамлиги ва мамлакат фаровонлиги, раият тинчлиги, маърифат тантанаси, комил инсон муаммоси каби ғоялар шоир асарларининг асосий мазмунмоҳиятини ташкил этади. Бадиий сўзнинг қудратини намоён қилган асарлари ижод аҳли учун маҳорат мактаби ҳисобланади.

Х.Д. рангбаранг мавзу ва жанрлардаги бадиий юксак асарлари билан Ҳиндистондаги форсийзабон адабиётининг тамал тошини қўйган. Унинг ижоди туфайли Хуросон ва Мовароуннахр сўз санъатида мавжуд бўлган барча жанрлар Ҳиндистон адабиётига кириб борган.

Шоир асарларининг умуминсоний аҳамияти ҳисобга олиниб, ЮНЕСКО қарорига мувофиқ, 1973 й. Х.Д.нинг 700 й.лиги халқаро миқёсда нишонланган. Шоир асарлари ўзбек халқи орасида ҳам кенг тарқалган, хусусан, «Хамса»си ва девонлари қўлёзмаси кўплаб кўчирилган. Навоий ўз «Хамса»сини яратишда Низомий билан бир қаторда, Х.Д.дан ҳам кучли таъсирланган, ҳар бир дostonи муқаддимасида уни устоз

лари қаторида эхтиром билан тилга олиб, ижодига юксак баҳо берган. Фалсафийтаасавуфий мавзудаги «Дарёи аброр» («Пок кишилар дарёси») қасидасига жавобан «Тухфат улафкор» («Тафаккур тухфаси») қасидасини яратган. Огаҳий «Ҳашт биҳишт» дostonини насрга ўгирган. Кейинги даврда шоир асарларини Васфий, Чусғий, Ш. Шомухамедов, Ж. Камол, Н. Муҳаммад, Ж. Сувонкулов таржима қилган. Шоир асарларидан намуналар ўзбек тилида бир неча марта чоп этилган.

Ас: Ҳикматлар, Т., 1973; Инжулар уммони, Т., 1988; 333 рубоий, Т., 1991.

Ад.: Жомий А., Баҳористон, Т., 1997; Самарқандий Д., Шоирлар бўстони, Т., 1981; Ҳомидий Ҳ., Кўҳна Шарк

даргалари, Т., 1999.

Эргаш Очилов.

ХУСРАВ II Парвиз (айнан — музаффар, ғолиб)(? — 628) — сосонийлар шаҳаншоҳи (591 й.дан). Хурмузд IV нинг ўғли. Баҳром Чўбин бошчилигидаги исёнкор зодагонлар 590 й. Хурмузд IV ни тахтдан ағдаришган. Бироқ зодагонларнинг бошқа бир гуруҳи Х. II ни шаҳаншоҳ деб эълон қилган. Х. II Баҳромдан хавфсираб Византияга, император Маврикий хузурига қочган ва 591 й. византиялик ва арман қўшинлари ёрдамида Баҳромни енгган ва тахтга чиққан. 7-а. бошида Эронга Византия империясининг шарқий ва жан. вилоятларини қўшиб олган. Х. II нинг харбий ютуқлари билан бир қаторда босиб олинган вилоятлар талонторож этилган, мамлакатда солиқдар миққори кўпайган, подшо саройи учун сарфхаражатлар ошган. Шу билан бирга янги саройлар қад. кўтарган.

Х. II шоирлар, машшоқлар, олимларга ҳомийлик қилган. 7-а.нинг 20-й.ларида Византия хазарлар ва турклар билан иттифоқ тузиб Х. II га қарши чиққан. Император Ираклийнинг Ктесифонга юришидан сўнг Х. II. зодагонлар томонидан тахтдан туширилиб, қатл этилган. Шарқ халқлари оғзаки ижоди ва ёзма адабиётида унинг образи кенг тарқалган (к. Хусрав).

ХУСРАВ СУЛТОН (тўлиқ исми Хусрав бин Ёрмуҳаммад бин Жонибек) (? — 1562) — шайбонийлардан. Кеш ҳокими (1550—62). 1554 й. Наврўз Аҳмадхон (Бароқхон) Кешга хужум қилганда Балхга қочган. 1556 й. Кешни қайтариб олган. 1562 й. Самарқанд ҳокими Абулхайр ибн Жувонмардали ундан Кешни тортиб олиб, қизи Хонбибта уйланган. Бунга чидай олмаган Х. С. Абдуллахон II ни ёрдамга чақирган, бироқ Кеш учун бўлган жангда ҳалок бўлган. Кеш унинг ўғли Исфандиёр Султонга топширилган. «Музаққири аҳбоб» тазкира муаллифи, шоир Ҳасанхожа Нисорий Х. С хузурида (1553;

1555—56 й.ларда) хизмат қилган.

Ад..Ҳасанхожа Нисорий, Музаққири аҳбоб (Дўстлар ёдномаси), Т., 1993.

ХУСРАВОНИЙ (форс. шоҳларга мансуб) — Ўрта Осиё ва Эрон қад. бастакорлик санъати, хусусан, Борбад ижодига нисбат этилган мусикий асарлар туркуми. Дастлаб, 7 қисмдан иборат бўлиб, 7 хил пардада куйланувчи шоҳона (жасорат, мардлик ва б.) мавзуларга оид (айримлари «Авесто» матнларидаги) кўшиқлардан тузилган. Кейинроқ булар асосида ўзга мавзулар қамровидаги туркумли асарлар юзага келган (мас, «Арус Ганжи» — «Говганжи» — «Шабода ганжи» — «Афросиёб ганжи»; «Эраж қасди» — «Сиёвуш қасди» — «Ғамдор» — «Доду фарёд»; ва б.). Х. туркумлари Шарқ бадиий (Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Хусрав Дехлавий, Навоий ва б.) ва илмий (Форобий, Абу Абдуллоҳ Хоразмий, Муҳаммад Нишопурий, Хожа Абдулқодир Мароғий ва б.) асарларда кенг таърифланган. Рисолаларда кўрсатилишича, турли оммавий тадбирлар, хусусан, Наврўз байрами ва ҳагто харбий юришлар Х. туркумидаги куй ва кўшиқларсиз ўтмаган. Х. кейинчалик Ўн икки мақом тизими ва ўзга мукамал туркумлар шаклланишида омил вазифасини ўтган.

Ад.: Гафурбеков Т., Творческие ресурсы национальной монодии, Т., 1984; Борбад, эпоха и традиции культуры, Душанбе, 1989.

Тўхтасин Ғафурбеков.

ХУСУСИЙ АЖРИМ - суд карорининг алоҳида тури. Жиноят ишини кўзгагиш жараёнида жиноятнинг сабаблари ва унинг содир этилишига имкон берган шартшароитлар аниқланганидан кейин суд Х.а. чиқариб, унда тегишли давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари, жамоалар ёки мансабдор шахслардан ана шу сабаб ва шартшароитларни бартараф этиш чораларини кўришни талаб қилади. Жиноятнинг са-

бабларини ва унинг содир этилишига имкон берган шартшароитларни бартараф қилиш тўғрисидаги тақдимнома ёки Х.а. юборилган ташкилот, жамоа ёки мансабдор шахс зарур чораларни кўриши ва уларнинг натижалари тўғрисида кечи билан 1 ойлик муддат ичида тегишинча суриштирувчини, терговчи, прокурор ёки судни хабардор қилиши шарт.

ХУСУСИЙ АЙБЛОВ — айрим категориядаги жиноий ишлар бўйича суд ишларини юргизиш тартиби; бундай жиноий ишлар, одатда, фақат жабрланувчининг айбдорни жавобгарликка тортишни сўраб берган шикоят аризаси билан қўзғатилади. Ўзбекистон Республикаси жиноят процессуал қонунида Х.а. тартибида иш кўриш қисман мавжуд бўлиб, у жинсий эркинликка қарши жиноят ишлари асосидагина қўзғатилади (Ўзбекистон Республикаси ЖК 118моддасининг 1қисми ва 119моддасининг 1қисми). Жабрланувчи ночор аҳволда қолганлиги туфайли, айбланувчига қарам бўлганлиги ёки бошқа сабабларга кўра, ҳуқуқини ва қонуний манфаатларини шахсан ўзи ҳимоя қила олмайдиган фавқулодда ҳолларда прокурор жабрланувчининг аризасисиз ҳам жиноят ишини қўзғатади.

ХУСУСИЙ МУЛК - айрим кишилар ёки хонадонлар ихтиёридаги мулк; бозор иқтисодиётидаги хилмахил мулклар орасида етакчи мулк шакли. Х.м.нинг объекти моддий ва молиявий бойликлар, иш кучи, интеллектуал меҳнат маҳсули, ер, сув, ер ости бойликлари, корхоналар, хўжаликлар, акция ва облигациялар, пул маблағлари, транспорт воситалари, турар жой, истеъмол товарлари, меҳнат қобиляти, ишбилармонлик маҳорати, илмий кашфиётлар, техникавий ихтиролар, санъат ва адабиёт асарлари ва бошқалар бўлиши мумкин. Х.м. субъекти унга эгалик қилувчи кишилар, айрим шахслар ва хонадон ахли ҳисобланади.

Х.м. мулкчиликнинг энг кўҳна шакли, бундан бир неча минг йиллар олдин

қабилла, уруғаймоқларнинг жамоа мулкидан ўсиб чиққан жамоа мулки айрим кишилар қўлига ўтиб Х.м.га айланган. Х.м. анъанавий ва бозор тизимида асосий мулк ҳисобланган. Режали иқтисодий тизим хусусий мулкни йўқотиб давлат мулкни ўрнатган, истеъмолга хизмат қилувчи мулкни, жумладан уйрўзгор буюмлари ва томорка хўжалигини шахсий мулк, деб эълон қилган. Режали тизимдан бозор иқтисодиётига қайтилгач, Х.м. янгидан тикланади. Бунга қуйидаги йўл билан эришилади: 1) давлат мулки Х.м.га айлантирилади; 2) уз маблаға ҳисобидан хусусий мулкни яратишга рухсат берилди; 3) жамоа (колхоз) мулкидан хусусий мулк ажралиб чиқади; 4) шахсий мулк ҳисобланган томорка ва хонадон молмулкига Х.м. мақоми берилди; 5) Х.м. чет элдан кириб келади, мавжуд мулкчилик тизимида қўшилади.

Бозор иқтисодиётига хос мулкий полиформизмни Х.м. трансформацияси юзага келтиради. Х.м. ўз соҳиблари ихтиёри билан бирлашганда жамоа мулки ҳосил бўлади. Х.м. миллийлаштирилганда у давлат мулкига айланади.

Х.м. бозор иқтисодиётининг таянчи сифатида бир қатор белгилар билан тавсифланади: Х.м. иқтисодий ресурслар, яратилган маҳсулот ва хизматларни, умуман бойликни яқка тартибда айрим кишилар ёки оилалар томонидан ўзлаштирилишини таъминлайди. Х.м. соҳиблари турли тоифадаги кишилар, чунончи тадбиркорлар, ишчилар, хизматчилар, деҳқонлар, ер эгалари ва рангъелар бўлиши мумкин. Х.м. ўз эгасига иқтисодий ҳокимият беради, яъни уни бошқариш функцияси билан таъминлайди. Мулк объектини мулкдорнинг ўзи ёки унинг номидан менежерлар бошқаради. Х.м. ўз соҳибига наф келтириши шарт. Х.м. ўз соҳибига иқтисодий мустақиллик беради, яъни мулк соҳиби уни уз билганча ишлатади. Мулк эгаси муқобил иқтисодий танлов қондасига биноан, нима иш қилишини белгилаб олади, у мулкни бизнесга қўяди, сотади, гаровга беради

ёки меросга қолдиради.

Х.м. иктисодий рўёбга чиқиши — ўз эгасига мулккий даромад келтириши ёки унинг истеъмол эҳтиёжини қондириши керак. Давлат қабул қилган қонунлар ва ёзилмаган қоидалар, яъни шаклланган анъаналар ва мулккий удумлар Х.м.га эгаллик қилишни, мулккий ҳуқуқни таъминлайди. Ўзбекистонда Х.м. дахлсизлиги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва мулк тўғрисидаги қонунларда эътироф этилган.

Ўзбекистонда Х.м. давлат мулкчини хусусийлаштириш, уни ҳосил этишга рухсат берилиши натижасида юзага келди ва хусусий қорхоналар, фермер ва деҳқон хўжаликлари, хусусий банклар, томорқа, хонадондаги молмулк ва пул жамғармалари, қимматли қоғозлар Х.м. объектига айланди.

Х.м., уни иктисодий рўёбга чиқариш усули жиҳатидан 2 турга бўлинади; 1) айрим кишиларга қарашли бўлган танҳо индивидуал Х.м. Бу мулкка эгаллик мулкдорнинг ўзининг фаолияти орқали юз беради, якка тартибда эгаси томонидан бошқарилади, у келтирган даромад улушларга ажралмаган ҳолда тўлатўқис эгасига тегади; 2) корпоратив, гуруҳий Х.м. Бу улушбай, шерикчиликка асосланган мулк булиб, акциядорлик жамиятига ҳос. Унинг эгалари акциядорлар ҳисобланади, уларнинг мулккий улуши қўлидаги акциялар қиймати билан ўлчанади. Х.м.нинг бу турида мулкнинг иктисодий рўёбга чиқиши алоҳида эмас, балки мулкдорлар гуруҳи доирасида юз беради. Бу мулкни акциядорларнинг ўзлари эмас, балки ёлланган менежерлар бошқаради, ундан келган даромад акциядорлар уртасида улушбайчилик қоида­сига биноан тақсимланиб дивиденд шаклига қиради. Майда Х.м. индивидуал булса, йирик Х.м. корпоратив Х.м. тавсифига эга.

Х.м. амал қилиши жиҳатидан 2 хил бўлади: биринчиси бизнесга хизмат қилувчи мулк бўлиб капитал сифатида ҳаракатда бўлади ва эгасига фонда келтиради; иккинчиси истеъмолга хизмат

қилувчи мулк бўлиб, хонадонда ишла­тилади. Бу мулк истеъмол буюмлар ва пул маблағидан иборат, хонадоннинг тирикчилик эҳтиёжларини қондиради. Х.м.нинг иктисодиётдаги роли хусусий секторнинг ялпи ички маҳсулотдаги ҳис­саси ва хусусий молмулкнинг миллий бойликдаги ҳиссасига боғлиқ. Х.м. давлат мулкчини хусусийлаштириш ва мулкдорлар топган даромаднинг жамғарилиб, мулк объектини кенгайтириш йўли билан кўпаяди. Х.м. бозор тизимида устувор бўлсада, бошқа мулк шакллари­ни инкор этмайди, улар билан ёнмаён амал қилади, мулккий полиформизм таъминланади.

Аҳмаджон Ўлмасов.

ХУСУСИЙ СЕКТОР

иктисодиётнинг хусусий мулкчилик ва хўжалик юри­ти­ш­нинг эркин бозор усул­лари­га, иктисодий алоҳидалашу­ви­га асосланган соҳаси. Бозор ш­тисодиёти давлат ва нодавлат сек­торларидан иборат. Ўз нав­ба­ти­да, нодавлат сек­тори хусусий ва жамоа сек­тор­лари­га бўлинади. Х.с. нодавлат сек­торининг бош бў­ғи­ни. Х.с.даги моддий ва мо­лиявий ресурслар, яратилган маҳсулот ва хизматлар хусусий мулк ҳисобланади. Бу сектор хусусий қорхоналар, фир­ма­лар, молия компаниялари, хў­жа­ликлар, банклар, жамғармалардан иборат ва иктисодиётнинг ҳамма тар­моқларида амал қилади.

Х.с. тарихан анъанавий тизим дав­ри­да ибтидоий жамоавий хў­жа­ликлар вайроналарида юзага келган. Меҳнат унумдорлиги ўсиб, жамоадан ажралган ҳолда якка тарзда меҳнат қилиб тирикчилик ўтказиш им­ко­ни пайдо бўлиши билан хусусий хў­жа­ликлар юзага келади. Улар кўпайиб кет­гач, Х.с. пайдо бўлади. Чунки Х.с. айрим хў­жа­лик эмас, балки хў­жа­ликлар мажмуи ҳисобланади. Х.с. бир неча минг йиллар да­во­ми­да сақланиб қолган жамоавий сектор билан ёнмаён ривожланди. Бироқ давлат пайдо бўлиши билан давлат сек­тори юзага келди. Шу даврдан эътиборан иктисодиётнинг сек­торларга аниқ аж­ра­лиши юз берди. Анъ-

анавий тизим боскичида Х.с. натуралистеъмолчи иктисодиётга хизмат қилган, у ўзини ўзи таъминлаши учун маҳсулотлар яратган, унда бартер алоқалари бўлган, ондасонда товарпул алоқалари учраб турган. Бозор иктисодиётига ўтилиши муносабати билан Х.с. товар ишлаб чиқарувчи корхона ва хўжаликлар мажмуасига айланди. Бу сектор бозор қонунқоидаларига биноан ривожланади, пул муносабатлари иктисодий алоқаларнинг асосини ташкил этади, иктисодий фаолият фойда топишга қаратилади, у эркин ёлланма меҳнатни қўллашга асосланади, меҳнатдан иктисодий манфаатдорлик пайдо бўлиб, иктисодий стимуллар кучга қиради. Натижада Х.с. жадал усади.

19-а. ўрталаридан индустриал мамлакатларда Х.с. бозор тизимининг бош бўғини сифатида ривожланиб келди. 21-а. бошларига келиб Х.с. тартибли ривожлана бошлади. Бу ердаги иктисодий фаолият ўзининг ижтимоийлиги, яъни жамият фаровонликни таъминлашга қаратилиши билан ажралиб туради, унинг тартибланиб туришида бозор кучлари билан биргаликда давлат ҳам қатнашади. 20а охири — 21-а. бошларига келиб собиқ социалистик мамлакатларнинг режали тизимдан бозор иктисодиётига ўтиши билан жаҳондаги 25 мамлакатда (булар жумласига Ўзбекистон ҳам қиради) кўп секторли иктисодиёт пайдо бўлди, унинг таркибида илгари давлат секторини ташкил этган корхоналарни хусусий корхоналарга айлантириш; корхоналарни акциядорлик жамиятларига айлантириш, янги хусусий корхоналар очиш; томорқа хўжалигини хусусий дехқон хўжалигига айлантириш; собиқ жамоа хўжаликлари (колхоз)лар асосида фермер хўжалиklarини ташкил этиш ва б. йўллар билан давлатнинг фаол иштирокида, унинг раҳбарлигида ўтказилган бозор ислохотлари жараёнида Х.с. кўлами кенгайди. Х.с.нинг иктисодиётдаги ўрни 3 кўрсаткич билан баҳоланади: 1) асосий капиталдаги ҳисса; 2) ишловчилар сонидagi ҳисса; 3) ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)даги ҳисса. Булар

орасида Х.с.нинг ЯИМдаги ҳиссаси асосий, унга қараб Х.с.нинг иктисодиётдаги мавқеи аниқланади.

Ўзбекистонда Х.с. хусусий корхоналар, асосан, кичик ва ўрта бизнес корхоналар идан, яқка тадбиркорлардан, фермер ва дехқон хўжаликлари ва хусусий банклардан иборат. 2003 й.да Ўзбекистонда 92,4 минг хусусий корхона, 87,6 минг фермер хўжалиги ва 97,2 минг яқка тартибда тадбиркорлик қилувчи фаолият кўрсатди. Ўзбекистон иктисодиётда Х.с.нинг ЯИМдаги ҳиссаси 2003 й.да 74,5% ни ташкил этди, 2148,1 минг гектар ерга эга бўлган фермер хўжаликларида 603 минг киши банд бўлди. Ўзбекистон миллий иктисодиётининг турли соҳаларида Х.с. ҳар хил мавқега эга. Унинг ривожланиш даражаси бўйича савдосотик ва йўловчи транспорти, қурилиш ва қ.х. олдинги ўринларда бўлса, саноат, юк транспорти, ҳаво транспорти, алоқа ва банк соҳаси кейинги ўринларда туради.

Аҳмаджон Ўлмасов, Фаррух Ваҳобов.

ХУСУСИЙ ҲУҚУҚ - фуқаролар ва юридик шахсларнинг мулкӣ ва айрим бошқа муносабатларини тартибга солувчи ҳуқуқ тармоқдари. Умум манфаатларини тартибга солувчи ва муҳофаза қилувчи оммавий ҳуқуқдан фарқли равишда Х.х. яқка мулкдорлар ва бирлашмалар (корпорациялар)ни уларнинг мулкӣ фаолиятидаги ва шахсий муносабатларидаги мустақиллиги ва ташаббусига асосланган хусусий манфаатларини ифода этувчи муносабатларни тартибга солади. Х.х.нинг асосини фуқаролик ҳуқуқи, шунингдек, турли кўринишлардаги савдо ҳуқуқи (савдо ҳуқуқи амал қиладиган давлатларда) ташкил этади.

ХУСУСИЙЛАШТИРИШ - давлат мулкига эгалик ҳуқуқининг давлатдан хусусий субъектларга ўтиши жараёни, хилмаҳил мулкчиликни шакллантириш, иктисодиётни давлатлаштиришдан қайтиш йўлларида бири. Мулкни давлат

тасарруфидан чиқариш Х.дан ташқари шу мулк ҳисобидан бошқа нодавлат мулк шаклларини вужудга келтиришни ҳам назарда тутати (қ. Давлат мулкани хусусийлаштириш, Давлат тасарруфидан чиқариш).

ХУСУСИЯТ — бирор нарса ва ходисанинг бошқа нарса ва ходисадан фарқини ёки уларнинг умумийлигини курсатиб турувчи хоссалари, жиҳатлари ва белгилари. Х. нарсаларнинг узро таъсир ва муносабатлари жараёнида узини намоён этади. Хосса Х.ни билишда поғона бўлиб хизмат қилади. Х. барча нарсага тегишли булиб, узига хос ва умумий, асосий ва асосий булмаган, зарурий ва тасодифий, табиий ва сунъий ва ш.к. хоссаларга ажратилади. Х. нарсаларнинг ички моҳиятини белгилаб, инсон онига боглик бўлмаган ҳолда мавжуд. Ҳар қандай Х. нисбийдир. Нарса ва ходисалар Х.ларини ўрганиш уларнинг сифатини билишда муҳим аҳамият касб этади.

ХУТАК ХОТУН — арабларга қарши курашган Бухоро маликаси (673—695). 673 й.да араб саркардаси Убайдуллоҳ ибн Зиёд Тохаристон ўлкасини ишғол қилгандан кейин Амударёни кечиб ўтиб, Пойкенд ва Ромитан ш.ларини босиб олади. Унга қарши чиққан Бухоро ҳукмдори Бидун ўлдирилгач, Бухоро ҳокимияти унинг аёли қўлига ўтади ва у арабларга қарши курашга бошчилик қилади. Арабфорс манбаларида ушбу аёлнинг исми Х.х., Қабаж хотун, Хотун шаклларида зикр этилади. Наршахийнинг «Бухоро тарихи» асаарида қайд этилишича, араблар томонидан бухорхудот Бидун ўлдирилгач, унинг ўғли Туғшода ёш бўлганлиги сабабли ўрнига аёли Хотун ўтиради. Хотун 695 й.гача Бухорони бошқаргач, унинг ўрнини ўғли Туғшода олади. Наршахийнинг таъкидлашича, Хотун ҳукмронлик қилган даврда ундан донороқ бирор киши бўлмаган. У донолик билан ҳукмронлик қилгани учун халқ унга итоатда булган. Табарийнинг

«Тарих аррасул валмулук» асаарида қайд этилишича, 681 й. арабларнинг Хуросондаги ноиби амир Салм ибн Зиёд Бухорога юриш бошлайди. Бундан хабар топган Х.х. турк хокони хузурига элчи юбориб, уни ёрдамга чақиради. Ўзининг мактубида Х.х. хокон билан никоҳ тузишга рози эканлигини хабар қилади. Турк хокони катта қўшин билан Бухорога етиб келиб, араблар билан қаттиқ жанг қилади. Лекин, у араблардан мағлубиятга учрагач, Х.х. араблар билан сулҳ тузишга мажбур бўлсада, Бухорони анча йиллар араблар ҳукмронлигидан сақлаб қолади.

Ад.: Наршахий, Бухоро тарихи, Т., 1966.

ХУТБА (араб. — тарғибот, нутқ) — жума намози олдидан ва ҳайит намозидан кейин хатиб (масжид имоми) нинг ваъзхонлиги, диний панднасихат. Ўрта асрларда Х.нинг муҳим сиёсий аҳамияти булган. Намозхонлар мамлакат ҳукмдори исмини айтиб, унинг ҳақиқа дуо қилишлари лозим эди. 9-а. 2-ярмидан айрим ҳукмдорлар Х.да уз исмларини халифа исмидан кейин қўшиб айтилиши учун ҳаракат қилишган. Х.да ҳукмдор исмининг ёдга олинishi ҳукмдорнинг мустақил эканлигининг асосий ташки белгиларидан бири ҳисобланган.

ХУТОРНОЙ Юрий Петрович (1921.16.3, Наманган — 1979.3.6, Тошкент) — селекционер олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ва техника арбоби (1971). Тошкент қишлоқ хўжалиги интени тугатган (1948). Г.С. Зайцев номидаги Бутуниттифоқ ғўза селекцияси ва уруғчилиги и.т. инти ингичка толали ғўза навлари селекцияси лаб. мудири (1956—79). Рнлаштирилган ингичка толали С6022, С6030, С6037 навларини яратган. С6002 нави муаллифларидан бири. У яратган С6015, С6034, С6035, С6038 ва б. навлар бошланғич материал сифатида амалий селекцияда кенг фойдаланилади.

ХУФТОН (форс. ухлаш) 1) Қуёш бот-

ганидан бир ярим соат ўтганидан кейинги вақт. Йил фаслига қараб, тахм. кеч соат еттидан ўнгача давом этади; 2) Қуёш ботганидан бир ярим соат ўтганидан кейин ўқиладиган кечки намоз; бомдод намози вақти киргунгача давом этади (қ. Намоз).

ХУХХОТО, ХухэХаото (аввалги номи Гуйсуй) — Хитойнинг шим. қисмидаги шаҳар. Ички Монголия мухтор рнининг маъмурий маркази. Аҳолиси 2,04 млн. киши (1999). Пекин—Баотоу т.й.даги йирик савдотранспорт чорраҳаси. Мамлакатнинг мухим маданият ва илмий марказларидан. Қора металлургия, машина-созлик, қ.х. маҳсулотларини қайта ишловчи (кўнтери, жун, гўшт, шакарқанд, ун тортиш) корхоналари ишлаб турибди. университет бор. Хунармандчиликда турли буюмлар ишлаб чиқарилади. Шаҳарга 16-а.да асос солинган.

ХУ ЦЗИНТАО (1942.25.12, Аньхой провинциясининг Цзиси уезди) — Хитой давлат арбоби. Хитой КП аъзоси (1964). Пекин университетини тугатган (1965). Ганьсу провинциясидаги ГЭС қурилишида меҳнат фаолиятини бошлаган. 1974 й.дан Ганьсу провинциясида қурилиш бўйича партия кўмитаси котиби, 1980 й.дан партия кўмитаси раиси ўринбосари, 1982 й.дан Ганьсу провинцияси коммунистик ёшлар иттифоқи кўмитаси котиби, 1984 й.дан 1котиби, 1985 й.дан Гуйчжоу провинцияси, 1988 й.дан Тибет мухтор рни партия кўмитаси котиби. 1992 й. Хитой КП МК Сиёсий бюроси доимий кўмитаси ва котибият аъзоси этиб сайланган. Хитой КП МК хузуридаги Партия мактаби директори (1993—2002), ХХР Раиси ўринбосари (19982002), Хитой КП МК Ҳарбий кенгаши раиси ўринбосари, ХХР Марказий Ҳарбий кенгаши раиси ўринбосари (1999—2002), раиси (2004 й.дан). 2002 й. нояб.дан Хитой КП МК Бош котиби. 2003 й. мартдан ХХР Раиси, айни вақтда 2004 й. сент.дан Хитой Куролли кучлари Бош кўмондони. Расмий ташриф билан

2004 й. Ўзбекистонда бўлган.

ХУШБЎЙ ЎСИМЛИКЛАР - айрим органлари ёки танасининг ҳамма қисмида хушбўй моддалар (кўпинча эфир мойи) ҳосил қилувчи ва сақловчи ўсимликлар (қ. Эфир мойли ўсимликлар).

ХУШНАЗАРОВ Сапар (1906, ҳоз. Самарқанд вилояти Каттақўрғон ш., Ингичка шаҳарчаси — 1943.7.10, Чернигов вилояти, Семаки қишлоғи) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1942 й.дан армияда. Марказий фронтнинг 61армияси, 81ўқчи дивизияси, 467ўқчи полкининг оддий аскар. 1943 й. 2 окт. да Гомель обл. нинг Гоев рни, Глушец қишлоғи яқинида Днепр дарёсини кечиб ўтишда жасорат кўрсатган ва 7 окт.да жароҳатдан вафот этган. 1944 й. 15 нояб.да Қахрамон унвони берилган. Семаки қишлоғида дафн этилган. Каттақўрғон ш. ва Ингичка шаҳарчасидаги кўчаларга номи берилган. Оқтош, Каттақўрғон ш.ларида бюсти ўрнатилган.

ХУШҲОЛХОН ХАТТАК, Хушҳолхон (1613.18.6 — Акора —1691) — афғон шоири, мутафаккири. Афғонларнинг хаттак қабиласи бошлиғи, Бобурийлар салтанатига қарам Акора вилоятининг ҳокими (1641 й.дан). У афғон қабилаларини бирлашишга давлат этган, халқнинг миллий озодлик ҳаракатига бошчилик қилган, юртдошларини ўз мустақил миллий давлатларини тузишга чақирган, таъсирчан шеърят билан халқни курашга руҳлантирган. Миллий афғон тили — пушту (нашту) да форстожик мумтоз адабиёти анъаналарини мужассамлаштирувчи гўзал шеърят яратган. Асарларида биродарлик, дўстлик, ишқмуҳаббат, мустақиллик, одобахлоқни куйлаган. Х.Х. яратган адабий мактаб афғон адабиётининг кейинги тараққиётига кучли таъсир кўрсатган.

40 минг байт шеърни ўз ичига олган «Куллиёт» девони Х.Х.нинг асосий адабий меросини ташкил этади. Х.Х. бундан

ташқари, тарих, геогр., тиббиёт, ҳарбий санъат, сиёсат ва б. соҳаларга оид асарлар ҳам яратган. Маснавий шаклида ёзилган «Фазлнома» дostonи диний масалаларга, «Фарахнома» дostonи килич ва қалам мунозарасига бағишланган. «Фирокнома» тўплами шоирнинг махбуслик даврида ёзган маснавий ва ғазалларини ўз ичига олади. «Дасторнома» сиёсат, мазҳаб, ахлоқ, ҳарбий санъат сингари турли мавзуларни қамраган насрий асардир. «Сихат улбадан» — тиббиёт, «Бознома» асари эса ов тўғрисида ҳикоя қилади.

Х. Х. «Ҳидоя» асарини араб тилидан, Анвар Суҳайлийнинг «Аъёри дониш» ини форс тилидан пушту тилига таржима қилган. «Куллиёт»и Кобул, Пешовар, Деҳли, Калькутта ва Лондон кутубхоналарида сақланади.

Ад.: Ғаниев А., Абаева Т., Афғон классик шоири Хушқолхон Хагтак, Т., 1967.

ХУЭЙ (хуэтузу, тунган, дунган) — Хитойдаги халқ (асосан, Нинся — Хуэй мухтор рнида). 8,9 млн. киши (1990-й. лар ўргалари). Хитой тили лаҳжасида сўзлашади. Умумий сони 7,6 млн. киши. Этногенетик жиҳатдан Марказий Осиёдаги дунганлар билан қардош. Диндорлари сунний мусулмонлар. Асосий машғулоти — деҳқончилик, боғдорчилик ва чорвачилик.

ХЬЮБЕЛ (Hubel) Дэвид Хантер (1926)— америкалик врач, нейрофизиолог. Канадада туғилган, 1951 й.дан АҚШ да. Асосий фаолияти кўриш нейрохирургиясига оид. Миянинг ташқи таъсиротларни қабул қилувчи нейрон структураларида ахборотни қайта ишлаш принципларини кашф этган. Нобель мукофоти лауреати (1981 й.; Т. Н. Визель билан ҳамкорликда).

ХЬЮИШ (Hewish) Энтони (1924.11.5, Фой ш., Корнуолл графлиги) — инглиз астрономи, Лондон Кироллик жамияти аъзоси (1968 й.дан). Кембриж университетида ўқиган. Кембриж уни-

верситетининг Маллард радиоастрономик расадхонасида ишлаган (1946 й.дан). Илмий ишлари радиоастрономияга оид. Кичик бурчак ўлчамли радиоманбаларнинг сцинтилляцияскни тадқиқ қилган ва Қуёш тожининг ташқи қатламларини ўрганиш усулларидан бирини таклиф қилган. Пульсарларнк очган радиоастрономлар гуруҳига раҳбарлик қилган (1967). Нобель мукофоти лауреати (1974; М. Райл билан ҳамкорликда).

ХЬЮСТОН — АҚШнинг жан. қисмидаги шаҳар, Техас штатида. Аҳолиси 1,95 млн. киши (2000). АҚШнинг йирик нефть ва галла порти (йилига 120 млн. т юк орбитуширилади). Денгиз кемалари қатнайдиған канал орқали Мексика қўлтиғи ва Гальвестон аванпорта билан боғланган. Транспорт йўллари чорраҳаси. Аэропорта халқаро аҳамиятга эга. АҚШ жан.нинг энг йирик саноат марказларидан. Нефть, газ, олтингургурт қазиб олинади ва қайта ишланади (синтетик каучук, пластмасса, органик ва неорганик химикатлар, минерал ўғитлар и.ч.). Қора металлургия ривожланган. Нефть ва газ саноати учун машиналар, жиҳозлар ва кувурлар ишлаб чиқарилади. Радиоэлектроника, кemasозлик, озик-овқат (жумладан, шоли оқлаш), полиграфия саноати корхоналари мавжуд. университетлар, Жонсон номидаги космосга учиш маркази бор. Шаҳарга 1836 й.да асос солинган. 1840 й.гача «мустикал» Техас Республикаси пойтахти бўлган.

ХЭБЭЙ — Хитойнинг шим. қисмидаги провинция, шарқдан Сарик денгизининг Ляодун ва Бохайвань қўлтиқлари ўраб туради. Майд. 202,7 минг км². Аҳолиси 65,7 млн. киши (1999). Худудининг катта қисми Буюк Хитой текислигида, ғарб, шим. ва шим. ғарбида тоғлар бор. Дарёлари зич. Маъмурий маркази — Шицзячжуан ш.

Х. — Хитойнинг энг ривожланган провинцияларидан бири. Кўмир, металлургия, машинасозлик, тўқимачилик,

фарфорчинни саноатлари мамлакат ахамиятига эга тармоқдар. Мамлакатда қазиб олинадиган кўмирнинг катта қисми Х.га тўғри келади, шунингдек, темир рудалари ҳамда нефть конлари топилган. Кўп тармоқли машинасозлик, хусусан, энергетика, кончилик, транспорт, металлургия, нефть саноати учун жиҳозлар, қ.х. машиналари и.ч. ривожланган. Қурилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Ханьдан ва Шицзячжуанда йирик тўқимачилик ктлари, Тяньшанда керамика кти ишлаб турибди. Провинциянинг марказий ва шарқий қисмлари провинция таркибида бўлмаган Пекин ва Тяньцзин марказга бўйсунувчи шаҳарлар билан мамлакатнинг ягона саноат рини ташкил қилади. Х. — мамлакатнинг муҳим деҳқончилик рни. Асосий экинлари: ғалла ва пахта, шунингдек, мойли ва б. техника экинлари экилади. Қ.х., асосан, шаҳарлар аҳолисини озик-овқат хом ашёси билан таъминлашга қаратилган. Бугдой, маккажўхори, гаолян, тарик, шоли экинлари катта ҳудудларни эгаллайди. Шунингдек, соя, ер ёнғок, кунжут, каноп ҳам экилади. Тамакичилик, сабзавот ва боғдорчилик билан ҳам шуғулланилади. Чорвачиликда қорамол, эшак, қўй ва чўчка бокилади. Паррандачилик ривожланган. Қирғоққа яқин сувлардан балиқ овланади. Буюк канал орқали кема қатнайди.

Х. худудида қад. одам — синантроплар қолдиқлари топилган. Қадимда Х. худуди «Янь ва Ю ери» деб номланган. 17-а. ўрталаригача турли подшоҳлик ва давлатлар таркибида бўлган, ўша вақтдан Чжили провинцияси таркиб топган. 1928 й.дан Х. номи билан аталади.

ХЭЙЛУНЦЗЯН - Хитойнинг шим. шарқий қисмидаги провинция, Амур дарёси (хитойча Хэйлунцзян) ҳавзасида. Майд. 463,6 минг км². Аҳолиси 37,73 млн. киши (1999). Маъмурий маркази — Харбин ш.

Ер юзасининг аксари қисми текислик. Шим.ғарбида Катта Хинган, ўрта

қисмида Кичик Хинган, жан.шарқида Шарқий Манчжурия тоғлари жойлашган. Майдонининг 30% ўрмон билан қопланган. Хўжалиги аграриндустриал характерга эга. Қ.х.нинг етакчи тармоғи — деҳқончилик. Бугдой, маккажўхори, гаолян, картошка, арпа, сули ва б. экилади. Х. қанд лавлаги, соя, узун толали зигир, кунгабоқар етиштиришда мамлакатда 1ўринда. Кумир, ёнувчи сланец, темир рудаси ва рангли металл рудалари қазиб олинади. Нефтни қайта ишлаш саноати ривожланган. Нефть қуварлар орқали Дацин, Пекин, ШаньянДальян ш.ларига юборилади. Машинасозликнинг турли тармоқлари, металлургия, кимё, қоғоз, ёғочсозлик саноати қорхоналари мавжуд. Қурилиш материаллари, станоклар, электротехника, радиоэлектроника буюмлари ишлаб чиқарилади. Озик-овқат, тўқимачилик саноатлари ривожланган. Дарёларида кема қатнайди. Асосий шаҳарлари — Цицикар, Муданьцзян, Хэган ва б.

ХЭНАНЬ — Хитойдаги провинция, Хуанхэ ва Хуайхэ дарёларининг ўрта ва қуйи оқими ҳавзаларида. Майд. 167 минг км². Аҳолиси 93,2 млн. киши (1999). Маъмурий маркази — Чжэнчжоу ш.

Х.нинг шар қий қисми Буюк Хитой текислигида, ғарбида Циньлин ва Тайханшан тоғлари тармоқлари жойлашган. Дарёлари зич. Хитойнинг муҳим деҳқончилик рни. Асосий экинлари: бугдой, маккажўхори, гаолян, дуккаклилар, шоли. 2 йил давомида 3 марта ҳосил йиғиштириб олинади. Х. Хэбэй провинцияси билан бирга мамлакатнинг асосий пахтачилик рни ҳамдир. Шунингдек, ер ёнғок, кунжут, тоғ ён бағирларида чой экилади. Боғдорчилик билан шуғулланилади. Х.да озик-овқат ва енгил саноатлар ривожланган. Кумир саноати — оғир саноатнинг етакчи тармоғи. Металлургия, машинасозлик, кимё, цемент, қоғоз саноати қорхоналари мавжуд. Ҳунармандчилик билан шуғулланилади. Х. худудидан муҳим т.йлар ўтган. Асо-

сий саноат марказлари: Чжэнчжоу, Лоян, Кайфин, Наньян ва б.

ХЭФЭЙ — Хитойнинг шарқий қисмидаги шаҳар. Аньхой провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 4,3 млн. киши (1999). Транспорт йўллари чорраҳаси. Металлсозлик, кимё, тўқимачилик, озиқ-овқат саноати корхоналари, университет бор.

ХЮЭ, Гуэ — Вьетнамдаги шаҳар. Жан. Хитой денгизи соҳили яқинида. Биньчитхьен провинциясининг маъмурий маркази. Аҳолиси 260,5 минг киши (1990-й.лар бошлари). Транспорт йўлларининг йирик чорраҳаси. Шоли оқлаш, тахта тилиш, тўқимачилик корхоналари бор. Курилиш материаллари ишлаб чиқарилади. Шаҳарга мил. ав. 3-а. да (Нятнам номи билан) асос солинган. 1471 й.дан Вьетнам давлати таркибида. 1804 й.дан Х. номи билан Вьетнам пойтахти. 1884 й.да француз протектората ўрнатилган вақтда ҳам Вьетнам императорлари қароргоҳи бўлган.

ХЎЖА (форс. — хўжайин, соҳиб) — ислом мамлакатларида турли даврларда турлича маънода ишлатилиб келинган фахрий унвон ва мурожаат шакли. Ижтимоий табақа сифатида саййидлардан кейинги ўринда турган. Х.ларнинг келиб чиқиши ҳақида ҳар хил фикр бор. Баъзи маълумотларда Х.лар чорёрлардан тарқалган дейилса, бошқасида арабларнинг истилочилик юришларида бошчилик қилган саркардаларнинг авлодлари деб ҳисобланади. Х.лар муайян имтиёзларга эга бўлганлар. Баъзи мамлакатларда бу имтиёз маълум даражада сақланиб қолган.

ХЎЖА АЛАМБАРДОР МАҚБАРАСИ — Тошкентдаги меъморий ёдгорлик (19-а.); Камолон қабристонига. Хўжа Абдул Азиз Аламбардор (аламбардор — байроқдор) номи билан маълум бўлган шахсга атаб

қурилган. Мақбара ғиштдан безаксиз қурилган. Пештоқгумбазли, тўртбурчак тархли (8,87x8,0 м), баландлиги гумбаз билан 10,3 м. Пештоқ орқали мурабба тархли (6,08x6,08 м) хонага кирилади. Хонанинг гумбаз ости бағалларидаги ғиштлар мавж усулида терилган. Мақбара шарқидан 9 м наридаги чилла-хона ер остида жойлашган бўлиб, чортоқ тархли фонуси ер юзига туртиб чиққан, ички деворлари чуқур равоқли. Унга зинапоя орқали тушилади.

ХЎЖА АМИН МАҚБАРАСИ, Хўжамнинг қабри — Намангандаги меъморий ёдгорлик (18-а.). Шайх Хованди Тохур авлодларидан бўлган, Тошкентдан Наманганга келиб ўрнашиб қолган Иминхўжа Эшон қайнотаси Иброхимхўжа қабрининг одд тарафига, пишқ ғиштдан қабрдан жан. роқда мақбара қурдирган. Мақбара 11—12-а.лар меъморлиги аънаналари асосида қурилган бўлиб, ғиштлар ораси ганч қоришмаси билан тўлдириб текисланган. Қабр устига тўғри тўртбурчакли сағана қўйилган. Мақбара (9x12 м) пештоқгумбазли; пештоқ ва унинг икки ёнидаги гулдасталари ўзаро мутаносиб ҳамда ўйма гириҳ нақшлар билан нафис безатилган; ғиштга хомлигида ўйма нақшлар ишланиб, сўнг хумдонда киздирилган. Пештоғининг равоғи ўйма безакли устунлар — гулдасталарга таянган. Хонанинг ички гумбазли нақшинкор қовурғалар билан бўлиниб, ҳар бир бўлагига турунжлар, гумбаз ости бағалларига муқарнасли равоқлар ишланган; хона деворининг юқори қисми ёзув қатори билан гир айлантириб ҳошияланган. Бинонинг ташқи безагида қора ва кизил сир, равоқларида қизил ва яшил сирланган ғишт, гумбазиди қизил ва қора сирқори парчинлардан жозибадор нақшлар ҳосил қилинган.

ХЎЖА АҲМАД АББОС (1914.7.6, Панипат ш. — 1987, Бомбай) — хинд ёзувчиси, кинодраматург, реж. Урду

ва инглиз тилларида ижод қилган. Та-лабалик йилларидаёқ миллий озодлик ҳаракатида иштирок қилган. «Эртанги кун бизники» (1945), «Тўрт қалб, тўрт йўл» (1959) каби романларида, кўп сонли ҳикоялари («Ўғлим — душманам», «Тош тўшак устида минг кеча», «Гуруч» ва б.) да, «Зубайда» (1941), «Ананас ва атом бомбаси» (1943), «Мангулик» (1951) каби пьесаларида, «Дайди», «Жаноб 420», «Уч денгиз оша саёҳат» (М. Смирнова билан ҳамкорликда) фильмларига ёзган сценарийларида жиддий ижтимоий муаммолар ёритилган, бу асарлар кучли драматизми билан диққатга сазовор. Реж. сифатида дастлабки асари — инглиз мустамлакачиларини айбловчи «Ер фарзандлари» фильми (1946)да халқ турмуши реал акс этган. «Шаҳар ва орзу», «Бомбай тун огушида», «Икки томчи сув» каби фильмларида ҳаёт ҳаққиний тасвирланган. Бомбайда кино фирмаси бор. Бир неча марта Ўзбекистонга (жумладан, 2Тошкент кинофестивали, 1972) келган.

ХЎЖА ЗАЙНУДДИН МАЖМУАСИ — Бухородаги меъморий ёдгорлик (16-а. 1-ярми); икки кўча кесишган ерда бунёд этилган хонақоҳмасжид. 1465—80 й.ларда Бухоро козиқалони лавозимида бўлган Хўжа Зайнуддин ташаббуси билан Имом алБухорий шарафига уста Мир Дўстумбий томонидан қурилган. Бино масжидга мўлжаллаб қурилган, хужралари ҳам бор. Хонақоҳ пештоқгумбазли катта хона ва 5 кичик хужралар ҳамда иборат икки томондан туташ айвондан иборат, ҳовуз ҳовлининг катта қисмини эгаллаган; хонақоҳнинг жан. томонидаги равоқлардан бирига Хўжа Зайнуддин қабри жойлаштирилган. Хонақоҳнинг бош тарзи пештоғида нақш қолдиқлари сақланган. Катта хонадан 3 томон (чуқур равоқ орқали кўчага ва 2 томонидан айвон)га чиқилади. Хона гумбазли мураккаб қалқонсимон бағаллар ёрдамида асосига таянган, гумбаз ичи 32 га бўлиниб, улар ҳалланган майда

гуллар билан безатилган, гумбазнинг қуйи қисми муқарнаслар қатори билан ҳошияланган. Хона деворларидаги тахмонлар ҳамда меҳробга ярим гумбаз шаклида муқарнаслар ишланган. Девор изоралари сиркори парчинлардан мураккаб хандасий шакллар, ўсимликсимон нақшлар билан безатилган; гумбаз, тахмонлар, меҳроб ва ғарбий девордаги ёзувлар қатори кундал усулида бажарилган. Деворнинг юқори — асосий қисми ислимий нақшлар (оқ, қора, кўк ранг) билан қопланган. Катта хонанинг айвонга туташ деворлари равоқли намёнларга бўлинган. Шим. шарқидаги бал. 7 м бўлган 8 устунли айвон атрофи тошлар билан қопланган ҳовузли ҳовлига қараган (ҳовузга ўймақори аждар шаклидаги мрамор новдан сув келтирилган). Айвон шифти тоқили, юлдузсимон 7 ҳовузакларга бўлиниб, хандасий нақшлар билан жозибадор безатилган. Х. 3. м. жамоат ва диний бинолар меъморлигини ўзига хос мужассамлаштирган иншоот сифатида қимматлидир.

ХЎЖА ИЛҒОР МАСЖИДИ - Қукондаги меъморий ёдгорлик (20-а. боши). Шоқир мингбоши буюртмаси билан отаўғил усталар Эшонхон ва Норбойлар қуришган. Масжид тўртбурчак тарҳли (40x13 м), уч устунли, атрофи уч томондан айвон билан ўралган. Хонақоҳнинг ғарбий деворига ва айвони-га меҳроблар ишланган, шифти ислимий нақшлар, киррали таг устунлар хандасий нақшлар билан серҳашам безатилган. Гул ва нақшларнинг ўзаро уйғунлиги ва рангбаранглиги эътиборни тортади. Масжиднинг шим. томонида ҳовуз бўлиб, атрофига дарахтлар экилган.

Қашқадарё вилоятидаги меъморий ёдгорлик (16—17-а.лар); «Имконагий» нисбали олим, шайх Хўжа Абдубоқий томонидан қурилган (номи шундан). Х.И.х. дастлаб қишлоқ қабристонини тепалигидаги юқори (хонақоҳ ва 2 дахма) ва тепалик ён бағридаги қуйи (ўзаро туташган 2 ҳовли атрофида жойлашган

масжид, Мадраса, карвонсарой) иншоотлар гурухидан иборат мажмуа таркибида бўлган. Юқори ва қуйи гуруҳи иншоотлар ғиштдан қурилган девор устидаги йўл (пандус) орқали бирлашгани билан ўзига хос меъморий мужассамот ечи-мига эга бўлган. Қуйи гуруҳдаги иншоотлар 20-а. 60-й.лари бузилган, юқори гуруҳдаги хонақоҳ ва (2 катта ва кичик) дахма сақланган.

Хонақоҳ тўғри тўртбурчак (24,0x20,2 м) тархли, анъанавий гумбаз томли, тарзлари пештоқли (асосий кириш қисмидаги пештоғи бошқаларидан бир-мунча баланд); деворлардаги равокли дарчаларга ганчкори панжаралар, бино бурчакларига гулдастаминоралар ишланган; меҳроби серҳашам безатилган — мураккаб ироқи муқарнас ҳамда часпак усулидаги намёнлар диққатни тортади. Катта ва кичик дахмалар устидаги оқ мармар қабртошларининг ён томонлари кулранг мармар билан қопланган, улар юзаси хандасий (тўртбурчак, мурабба ва б.) шаклларга бўлиниб, ўйма нақшлар билан нафис безатилган.

ХЎЖА ИСО МАҚБАРАСИ - қ. Термизий мақбараси.

ХЎЖА МАҒИЗ МАҚБАРАСИ - Марғилондаги меъморий ёдгорлик (18-а. 1-ярми). Мақбара тўғри тўртбурчак тархли (6,4x7,4 м), бир хонали, гумбаз томли (диаметри 4,4 м) қилиб пишиқ ғиштдан қурилган. Гумбаз ости қиррадор бўлиб, ғўласимон асосга ўрнатилган. Хонанинг ички томони саккиз бурчакли, тоқчаси равоқли. Сағана қуйма ганч тахталаридан ташкил топган, бўртма ислимий нақшлар ишланган.

ХЎЖА ПАРИХОНТЕПА, Хўжа Фархон — Тошкентдаги илк ўрта асрларга оид археологик ёдгорлик, оташпарастлар қабристонини (мил. 6—7-а.лар). Беруний шохқўчаси билан Ниёзов кўчалари кесишган ерда жойлашган. 1988 й. Тошкент археология экспедицияси (М.И. Фи-

ланович) томонидан ўрганилган. Х. П. мархумлар оссурийларда дафн этилган некрополь эканлиги аниқланган. Х. П. нинг ўтмишида бал. 5 м бўлган. Х. П.нинг устки қатлами 20-а. бошида қабристон бўлиб Тожик мазор деб аталган. Х.П.да қорахонийлар даврида хумдон бўлган. Х. П.дан топилган қўплаб оссурийлар Чоч ва Илоқ аҳолиси ўртасида исломдан аввал зардуштийлик кенг тарқалгани, Сугд ва Хоразм билан яқиндан алоқалар мавжуд бўлганидан далолат беради. Х.П. ўрнида хозир замонавий бинолар бунёд этилган.

ХЎЖА РЎШНОИ МАҚБАРАСИ - Термиздаги меъморий ёдгорлик (11-а.). Мақбара пештоқгумбазли, бир хонали (тарҳи 6x6 м), хом ғишт (26x26x5 см)дан қурилган; безаксиз, Бош тарзи шарққа қараган; чуқур равокли пештоқ орқали гўрхонага кирилади. Хонанинг ички қисми яхши сақданган, бағаллари муқарнасли, ёруғлик дарчалар орқали тушади. Гумбази пишиқ ғиштдан қайта тикланган.

ХЎЖА СИНОН (1489/1490, Кайсари — 1588, Истанбул) — турк меъмори ва муҳандиси, 1538 й.дан Султон Сулаймон I ҳузурда бош меъмор. Х. С. Византия меъморлигини ижодий ўрганган. Унинг бевосита раҳбарлигида жуда кўп сарой, масжид, мақбара, истехком, кўприклар ва б. иншоотлар бунёд этилган. Х. С. яратган бинолар, асосан, марказий гумбазли бўлиб, улуғворлиги, интерьерларининг кенглиги ва ҳашаматлилиги, яхлит мужассамоти билан диққатга сазовор: Истанбулдаги Шахзода (1548), Сулаймония (1550—57), Эдирнедаги Салимия (1569—75), Евпатория (Украина)даги Жоме (1552) масжидлари ва б.

ХЎЖА ҚУРБОН МАДРАСАСИ - Қаршидаги меъморий ёдгорлик (18-а.). Мадраса мурабба тархли (21,25x21 м), бош тарзи пештоқ билан ажратилган, пишиқ ғишт (21x24x4 см)дан қурил-

ган. Кичик ҳовли (10,7x9,1 м) атрофи хужралар билан ўралган; хужралар мурабба тархли, балхи гумбазли. Пештоқдан гумбазли миёнсарой орқали ҳовлига ўтилади. Миёнсаройга фақат бир томондан мурабба тархли дарсхона туташ (дарсхона деворларига тоқчалар ишлаб кенгайтирилган, гумбази қалқонсимон бағалларга таянган), дарсхонанинг қарамақарши томонини бир жуфт тор хужралар эгаллаган. Х.Қ.м. сирги силликланган ғиштлар билан текис ишланган.

ХЎЖАБАҚИРҒОН — Фарғона водийсидаги даре. Туркистон тизмасининг шим. ён бағридан бошланади. Уз. 117 км. Ҳавзасининг умумий майд. 2150 км². Ўртача йиллик сув сарфи 10,3 м³сек. Музлик ва қор сувларидан тўйинади. Асосий ирмоқлари — Лайлак ва Қозбола. Кўп қисми Қирғизистон худудидан оқади, суви суғоришга сарфланиб, Тожикистоннинг Хўжанд ш. яқинида тугайди.

ХЎЖАЕВ Азиммурод (1909 — Самарқанд — 1968) — кошинкор, кулол. Ҳунарни уста Ғуломдан ўрганган. Х. бошчилик қилган устахона режали равишда қоплама сопол парчаларини тайёрлаган. Тиллақори мадрасанинг бурчак минорасига шарафалар ишлаган; Амир Темур мақбараси гумбазининг аслини тиклаб, кошинлар билан безаган (ҳамкорликда); Бухородаги Кўкалдош мадрасаси, Мир Араб мадрасаси, Туркистон (Қозғистон) даги Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси ва б. обидаларни таъмирлашда иштирок этиб, улар учун кошинлар тайёрлаган.

ХЎЖАЕВ Азмиддин (1892 — Тошкент — 1946) — шахматчи. Ўзбекистоннинг биринчи чемпиони (1930, Самарқанд). Х. 1924 й.дан Ўзбекистонда замонавий шахмат қридаларини тарғиб этишга бошчилик қидай. Етакчи шахматчиларни тақлиф этиб, оммавий мусобақалар уюштирди, шахмат тўғарақлари очди. Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида жонли шахмат (ҳар

бир сипоҳга хос кийинган одамлар иштирок этувчи) ўйинларини ташкил этди. Хайрулла Абдуллаев, Александр Айрапетов, Улуғбек Элбеков каби иқтидорли шахматчиларнинг камол топишига кўмаклашди. 1972 й.дан Ўзбекистонда Х. хотирасига бағишланган анъанавий мусобақалар ўтказиб келинади.

ХЎЖАЕВ Бобо (1916.15.6 Тошкент — 1993.3.1) — актёр, реж. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1967). Москва ўзбек драма студиясини тугатган (1930). 1930—32 й.лар Бухоро театрида актёр ва реж. 1932—56 й.ларда республиканинг турли театрларида ишлаган. 1956—77 й.лар Ўзбекистон телевидениесида реж. Актёр сифатида Ғофир («Бой ила хизматчи»), Қалаф («Маликаи Турандот»), Карл Моор («Қароқчилар») каби образлар яратган. «Уйланиш» (Н. Гоголь), «Ҳамлет» (У. Шекспир; М. Уйғур билан ҳамкорликда), «Фарҳод ва Ширин» (Хуршид), «Гулсара» (К. Яшин), «Майсаранинг иши» (Ҳамза; М. Мироқиллов билан ҳамкорликда), «Скапеннинг найранглари» (Мольер), «Фронт» (А. Корнейчук) ва б. спектаклларни сахналаштирган.

ХЎЖАЕВ Низомиддин Асомиддинович (1885 — Тошкент — 1942) — сиёсат ва жамоат арбоби. Бошланғич рустузем мактаби (1900) ва Ўрта Осиё университетининг ижтимоий фанлар фтида (1929) ўқиган. 1901 й.да Тошкентдаги Ильин босмаҳонасида ишчи бўлиб ишлаган. «Турон» жамятида фаол катнашган (1913—17). 1916 й.дан Ўрта Осиёда кўтарилган қўзғолонни қувватлаб, халқни подшо Россиясига қарши курашга даъват этган. Февраль инқилоби (1917)дан сўнг Тошкент Эски шаҳар ҳунармандлар уюшмаси раҳбари, озик-овқат қўмитаси аъзоси. Туркистон мухториятини қувватлаб, Тошкентда ўтказилган намойишнинг ташкилотчиларидан бири (1917 й. дек.). Кейинчалик большевикларга яқинлашиб, партия сафига кирган (1918). Тошкент Эски шаҳар совети Ижроия қўмитаси ра-

иси, Ёски шаҳар партия комитети котиби (1918—19). Фаргона вилояти инқилобий кўмитаси раиси, Туркистон АССР МИК аъзоси (1919—20). Туркистон Компартияси ҳузуридаги Мусулмонлар бюроси ишида қатнашган.

Х. 1921—23 й.ларда Бутун Россия ёғоч саноати вилоят бўлими ва Туркистон Компартияси Марказий Назорат комиссияси раиси лавозимларида ишлаган. 1924 й. мартда Хоразм Халқ Совет Республикаси масъул лавозимга жўнатилган. Кейинчалик Ўзбекистон ССР Давлат План комиссиясида президиум аъзоси (1929—32; 1933 й.дан), Ўзбекистон тарихий ёдгорликлари ва санъатини сақлаш комитети раиси (1932—33). 1934 й.даги «тозалаш» компаниясидан кейин ижтимоий фаолиятдан четлаштирилган. Кейинчалик Қатагон қилинган ва 1942 й.да отиб ташланган. Улимидан сўнг оқланган. Тошкентдаги кўчалардан бирига унинг номи қўйилган.

Лд. Азиззода Л. Янги ҳаёт курашчилари. Т., 1977; Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости, Т. 2000; Ражабов Қ., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи (1917—1924), Т., 2002.

ХЎЖАЕВ Олим (1910.24.9, Бухоро 1977.14.2, Москва, Тошкентга дафн қилинган) — актёр, реж., жамоат ароби. Ўзбекистон халқ артисти (1948). Бухоро маориф билим юртини тугатган (1929). 1929—77 й.лар Ҳамза театрида актёр (1975—77 й.лар директор). 30-й.лар Калаф (К. Гоцци, «Маликаи Турандот»), Яровой (К. Тренёв, «Любовь Яровая») каби образлари яратди. Юксак ижрочилик маҳорати, сахнавий жозибаси, маъноли ва нафис ҳаракатлари, талаффузининг раван ва оҳангдорлиги — санъаткорнинг ўзига хос ижодий табиатини белгилади. Ижоди давомида 100 дан ортиқ образлар яратди. Уларнинг бадий даражаси — актёрнинг характерли роллардан кура, эътиқодли, фозил ва чуқур фалсафий фикрлайдиган, қатъиятли шах-

слар образини гавдалантиришга мойиллиги кўпроқ сезилди. Ўзбек театри тарихидан олтин саҳифа бўлиб ўрин олган образларидан бири Ҳамлет (У. Шекспир, «Ҳамлет»)дир. У яратган Ҳамлет кучли эҳтироси ва улуғворлиги билан ажралиб туради (30 й. давомида узлуксиз ижро этган). Актёр Ҳамза (К. Яшин, А. Умарий, «Ҳамза») образини яратиш билан ҳам ўз ижодида алоҳида саҳифа очди. Қаҳрамонига хос серғайрат ҳаракатлар, шоирона табиати, ички ва ташқи қиёфасини очишда Ҳамза билан шахсан таниш бўлгани қатта ёрдам берди. Актёр ўз қаҳрамонини ижтимоийпсихологик образ даражасига кўтариб муваффақият қозонди («Ўзбекфильм»да яратилган «Ҳамза» бадий фильм)да ҳам Ҳамза образи Х. томонидан яратилган). «Алишер Навоий» (Уйғун, И. Султон) драмасидаги Навоий образи нафақат театр тарихида, балки актёр ижодида ҳам алоҳида ўринга эга. Ҳаётга чинакам ижодкор кўзи билан қараган, ўзбек халқининг порлоқ келажигига ишончини ўз асарларида эҳтирос билан қуйлаган, давлат ичидаги ижтимоий зиддиятлар, халқ ва сарой ўртасидаги қарамақаршиликларни аклидрок кучи билан ҳал қилган довжорак шоир ва улуғ мутафаккир қиёфасини ёрқин гавдалантира олди. Навоий образини лирикфалсафий йўсинда ҳал этиб, инсоний, ижтимоий ва ижодий фаолиятини унинг шоирлик табиати билан очиб берди. Х. бу ролни сахнада 25 й. давомида ижро этди ва Давлат мукофотига сазовор бўлди (1949). Карл Моор (Ф. Шиллер, «Қароқчилар»), Саттор (Б. Раҳмонов, «Юрак сирлари»), Чжин Гун (Ван Ши Фу, «Май тўкилди»), Астров (А. Чехов, «Ваня тоға»), Полинакха (Р. Тагор, «Ганг дарёсининг қизи»), Полвонов (С. Азимов, «Юлдузлар жамоли»), Содик Собирович (Уйғун, «Қотил») каби образлари актёр ижодининг янги қирраларини очди. «Имон» (И. Султон) даги Комилов образи ўзининг бадий яхлитлиги, ҳаётийлиги билан ажралиб туради. Образ билан актёр ўртасидаги уйғунлик, тенгқурлик, уларнинг

ахлоқий, маънавий ва инсоний қарашлар жиҳатидан бир-бирига яқинлиги, инсон психологиясини яхши билиши санъаткорга сахнада зиёлининг бадиий умумлашма қиёфасини гавдалантиришга имкон берди. Х. Паратов (А. Островский, «Сепсиз киз»), Солиҳбой (Ҳамза, «Бой ила хизматчи»), айниқса, Яго, Юлий Цезарь (У. Шекспир, «Отелло», «Юлий Цезарь») каби салбий образларни моҳирона талқин этди. Актёр сахнада яратган йирик образларидан яна бири Қирол Лир (У. Шекспир, «Қирол Лир») бўлиб, бу образни актёр психологик ўтқир, ижтимоий, фалсафий ва ғоявий мазмунга тўла тарзда гавдалантирди. Сальвадор Альенде (В. Чичков, «Чили, сенга ишонаман»), Креонт (Софокл, «Антигона»), Маттиас Клаузен (Н. Гауптман, «Қуёш ботиш арафасида») каби ғоявийбадиий мукамал образларни актёр умрининг сўнгги йилларида яратган.

Х. режиссёр сифатида «Май тўкилди» (Ван Ши Фу), «Абу Райҳон Беруний» (Уйғун), «Юрак сирлари» (Б. Раҳмонов), «Бой ила хизматчи» (Ҳамза, Болгариянинг Хасково театрида) сингари спектаклларни сахналаштирган. Кинода Ҳакимбойвачча («Қутлуғ қон»), Давронбек («Фарзандлар»), Обилий («Умид») каби роллари билан танилди. Ўзбекистон театр арбоблари уюшмасининг раиси (1955—77). Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1967). Вафотидан сўнг «Буюк хизматлари учун» ордени билан мукофотланган (2002).

Сирдарё театри, Бухоро маданият коллежи, Тошкент ўрта мактабларидан бирига Х. номи берилган.

Ад.: Фельдман Я. С, Олим Хўжаев, Т., 1961.

Фрунзе Жўраев.

ХЎЖАЕВ Отаулла, Хўжаев Отахўжа Пўлатхўжаевич (1880, Бухоро — 1937.25.10, Тошкент) — Бухородаги жадидчилик ҳаракатининг йирик намояндаси, давлат ва жамоат арбоби. Бухорода Мадраса таҳсилини олган. Сўнгра

Туркияга бориб, акаси Усмон Хўжа, Фитрат ва б. билан Истанбулда таҳсил олган (1909—13). «Тарбия атфол» махфий ташкилоти ва Ёш бухороликлар партиясини фаолиятида қатнашган. 1913—14 й.ларда Бухоро амирлигида жадид мактаблари очган ва муаллимлик қилган. Бунинг учун Бухоро амири Олимхон томонидан таъқиқга учраган ва зиндонда ўтирган (1915). Х. БХСР Қарши вилояти инқилобий кўмитаси раиси (1920), БХСР ички ишлар нозирини (1921), БХСР Нозирлар Шўроси раиси ўринбосарини (1921—23), раиси вазифасини бажарувчинини (1922 авг.—нояб.), ташки ишлар нозирини (1923). БХСРнинг Москвадаги мухтор вакили (1922 й. янв.—май). 1921 й. ёзида Х. бошчилигидаги махсус комиссия Балжувонда Давлатмандбек кўрбоши, Камолбий ва Қажом тўксабо билан БХСР ҳукумати номидан музокаралар ўтказган ва сулҳ шартномасини имзоланган (1921 й. 12 авг.). 1920 й.дан Бухорода яширин фаолият кўрсатган «Миллий Йттиҳод» ташкилоти ишида фаол қатнашган. РКП(б) МК Ўрта Осиё бюросини котиби Я. Э. Рудзутакнинг талаби билан Фитрат ва б. нозирлар қаторида ўз лавозимидан олиб ташланган ва БХСР худудидан сургун қилинган. Ўрта Осиёда миллийхудудий чегараланиш ўтказилгач, турли лавозимларда ишлаган. БХСРнинг раҳбар арбоблари (жами 17 киши) билан биргаликда у камоқда олинган (1937 й. 19 янв.) ва отишга ҳукм қилинган. 1965 й. 2 дек.да оқланган.

Қаҳрамон Ражабов.

ХЎЖАЕВ Порсо, Порсо Хўжа Ҳасан (1867, Бухоро — 1937.25.10, Тошкент) — Бухородаги жадидчилик ҳаракатининг намояндаларидан бири, давлат ва жамоат арбоби. Бухорода Мадраса таҳсилини олган. 1905 й.дан Бухородаги жадидчилик ва Ёш бухороликлар сафида Янги усул мактаблари очиш ва жадид газлари чиқариш, кўплаб кироатхона ва кутубхоналар ташкил этишда фаол қатнашган. 1918 й.мартдан Самарқанд, Шахрисабз,

Қарши, Бухорода амирлик тузумига қарши курашда иштирок этган.

Бухоро Халқ Совет Республикаси (БХСР) тузилгач, Хатирчи ва Кармана вилоятлари инқилобий кўмитаси раиси (1920—21), БХСР деҳқончилик нозир ва нозир ўринбосари (1921), Бухоро марказий касабалар иттифоқи раиси (1922), БХСР Марказий Ижроия Кўмитаси раиси (1922 й. авг.—1924 й. нояб.). 1925 й.дан Бухоро ш. ижроия кўмитаси раисининг ўринбосари, Бухоро округида ер ислохоти бўйича комиссия раиси, 1929 й.дан Тошкентда яшаган, БХСРнинг раҳбар арбоблари билан биргаликда миллатчиликда айбланиб, 1937 й. 14 окт.да отишга ҳукм қилинган, 1962 й. 26 нояб. да окланган.

ХЎЖАЕВ Сойиб (Соҳибжон) (1910.5.12, Андижон вилояти Хонобод қишлоғи — 1982.3.5, Андижон, Тошкентда дафн этилган) — Ўзбекистон халқ артисти (1939). Актёрлик фаолиятини 1927 й. Кўкон драма театрида бошлаган. Дастлаб Миршохид Мироқиловпхя таълим олган. 1928—39 й.лар Андижон вилоят театрида актёр. Труффальдино (К. Гоцци, «Маликаи Турандот»), Соли домла (К. Яшин, «Уртоклар»), Холмат (Ҳамза, «Бой ила хизматчи»), Бобчинский (Н. Гоголь, «Ревизор») каби образларни яратиб, комик актёр сифатида кўзга ташланади. 1939—82 й.лар Муқимий театрида ишлади. Шу йилларда Х. сахна кулгиси, сатира ва юмор воситаларини яхши ўзлаштириб, халқ кизикчиларининг бадихағўйлик, мимика ва тақлид воситаларидан кенг фойдаланиш, жарангдор нутқ, сўз ўйини каби аънаналарни сахна имкониятлари доирасида ривожлантириши туфайли жиддий ютуқларга эришди. Ўзбек драматургиясида яратган Мулладўст («Майсаранинг иши»), Ҳузурхўжа («Нурхон»), Ғани («Олтин кўл»), Хушмамат («Ватан ишқи»); таржима асарлардаги Черевик («Сорочинск ярмаркаси»), Микола («Наталка—Полтавка»), Девона («Гули сиёҳ»), Сэр Тоби

(«Ўн иккинчи кеча») образлари шундан далолат беради. Х., айникса, Ҳ. Ғулум асарлари («Фарғона ҳикояси», «Тошболта ошиқ», «Ўғил уйлантириш», «Ажаб савдолар») даги Кичкинахўжа, Тошболта, Норхўжа, Вакил қассоб ролларида кагта муваффақият қозонди. Тошболта ролини 1500 марта ўйнаган. Х. бир қанча фильмлар («Насриддиннинг саргузаштлари»да чойхоначи, «Ёрёр»да Аҳмаджон, «Дилбарим»да Зухуров, «Еттинчи жин» да Султан ва б.) да ҳам суратга тушган. Тошкент телевидениесининг «Экран хандаси», «Висол онлари» дастурлари ва «Табассум» радиожурналининг доимий қатнашчиси бўлган. «Сойибхўжа операцияси» (С. Имомов) спектакли (1999) Х.га бағишланган. С. Хўжаев хотирасига бағишланган кулги санъати кўриктанловлари ўтказиб турилади. Вафотидан сўнг «Буюк хизматлари учун» ордени билан мукофотланган (2003). Ад.: Қодиров М., Сойиб Хўжаев. Т., 1973.

Муҳсин Қодиров.

ХЎЖАЕВ Сулаймон (асли Сулаймонхўжа Насруллахўжа ўғли) (1866— Тошкент — 1947.21.1) — ёғоч ўймаkori, Мехнат Қаҳрамони (1932). Тошкент ёғоч ўймакорлигининг йирик вакили, паргари ва лавҳ бўйича моҳир уста. 17 ёшигача отаси — дурадгор уста билан ишлаб ҳунар ўрганган, сўнг уста Искандар Мирзаёқубов устахонасида ишлаган. 1891 й.дан уста Тошпўлат Айнобхўжаевтн паргари усулини мукам мал эгаллаган. Х. Тошкент ўқув и.ч. устахоналарида ўқитувчи, Тошкент ш. Халқ маорифи бўлими ҳузуридаги тўғарақларга раҳбарлик қилди, кўплаб шогирдлар тайёрлади (жумладан, М. Аскарлов, М. Қосимов ва б.). Тошкент тўқимачилик ктида миллий нақшлар асосида матога гул солиш бўйича маслаҳатчи рассом бўлган. Х. яратган хонтахта, курси, қугича, лавҳ ва б. бадий буюмлар нақш мужассамоти, нафис, юксак маҳорат билан ишланиши ва б. хусусиятлари билан

диққатга сазовор.

1913 й.дан Х. бадий асарлари билан Халқаро кўргазмалар (Санкт-Петербург, Париж ва б.)да иштирок этган. Унинг асарлари ва нақш мужассамотлари республика ва хорижий мамлакатлар музейларида сақланади.

ХЎЖАЕВ Сулаймон (1893, Тошкент — 1937.20.8, Тошкент вилояти) — илк ўзбек кино актёри, сценарийчи, кинорежиссёр. Ўзбек кино санъатининг асосчиларидан. Ҳамид Сулаймоновнинг отаси. Тошкентдаги «Кўкалдош», Абулқосим мадрасалари (1902—1912) ва Москвадаги кинематография инти (1927—32)да таҳсил кўрган. «Турон» театр тўдаси спектакларида артист сифатида қатнашган (1916—17), «Бехбудий» мактабида ўқитувчилик қилган (1927—32). «Турк адам марказият» ва «Миллий истиқлол» аксилшўровий ташкилотлари аъзоси (1917—1921). Х.20-й.ларнинг 2-ярми — 30-й. ларнинг бошларида яратилган дастлабки ўзбек фильмларида артист («Работ кашқирлари», 1926; «Чачвон», 1927; «Сўнгги бек», «Авлиё кизи», 1930; «Тонг оддидан», 1933), сценарий муаллифи, режиссёр ассистенти ва режиссёр сифатида иштирок этган. Жиззах кўзғолонига бағишланган «Тонг оддидан» фильмида 1916 йил халқ кўзғолонининг шафқатсиз бостирилиши ҳаққоний тасвирланган. Асарда Х. овозсиз кинонинг барча тасвирийэмоционал имкониятларидан мохирона фойдалана олувчи, монтаж санъатини эгаллаган етук ижодкор эканини намойиш этган. Х. навбатдаги фильми суратга олиш пайтида (1934) ҳибсга олиниб, 6 йиллик жазо муддатини ўташ учун «Малик» лагерьсизига юборилган. Кўп утмай, аксилшуровий тарғиботда айбланиб, уша ерда отиб ташланган.

ХЎЖАЕВ Тошхужа Умарович (1922.1.9 Тошкент 1975.22.5) реж. актёр, педагог. Ўзбекистон халқ артисти (1959). Тошкент театр ва рассомлик

санъати интини тугатган (1951). 195060 й.ларҲамза театрида реж., бош реж., айна вақтда (1957—70 й. лар) Тошкент театр ва рассомлик санъати интида педагог. 197075 й.лар «Ўзбекфильм»да киноактёрлар студиясига раҳбар, актёр сифатида ишлаган. Замонавий режиссурага хос максимал аниқлик, ҳар бир деталь ва хаттиҳаракатни символ даражасига кутариш услуги, кенг қамровлилик, етакчи мураббийлик Х. ижодига хос. «Скаппининг найранглари» (Ж.Б.Мольер) Х.нинг сахнага қўйган илк спектаклидир. «Мангу ҳаёт» (Брагин ва Товстоногов), «Шоҳи сўзана» (А. Қаҳдор, А. Гинзбург билан ҳамкорликда), «Юрак сирлари» (Б. Раҳмонов), «Аяжонларим» (А. Қаҳҳор), «Қутлуғ қон» (Ойбек), «Шахсий иш» (А. Штейн), «Олтин девор» (Э. Воҳидов), «Юрак ёнмоғи керак», «Чин муҳаббат» (О. Ёкубов), «Хуррият» (Уйғун), «фурқат» (Т. Хўжаев ўз пьесаси асосида, Б. Авазов билан ҳамкорликда), «Сарвқомат дилбарим» (Ч. Айтматов), «Ўғирланган умр» (М. Каору), «Монсерра» (Роблес) каби спектакларида юмор, сатира ва лирик ёндашувларни, спектакль мазмунини актёр ижросига уйғунлаштира олди. Шунингдек, Рус драма театрида «Байрамнинг биринчи куни» (Н. Ҳикмат), Муқимий театрида «Ғазал фожиаси» (А. Бобожон) сингари спектакллар қўйган. У «Сарвқомат дилбарим» (Ч. Айтматов) спектаклини Татаристон театрида ҳам сахналаштирган. Х. бир канча чет эл мумтоз драматургик асарлар ва К.С.Станиславскийнинг «Актёрнинг уз устида ишлаши» асарини ўзбек тилига таржима қилган. Абдулла Тўқай номидаги Татаристон Давлат ва Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотлари лауреати (1966, 1970).

Тошпўлат Турсунов.

ХЎЖАЕВ Убайдулла — к. Асадуллахўжаев Убайдуллахўжа.

ХЎЖАЕВ Файзулла (1896.1.7, Бухоро — 1938.15.3, Москва) — давлат

ва сиёсат арбоби. Савдогар оиласида туғилган. Бухоро мадрасасида 2 й. тахсил олгач, 1907—12 й.ларда Москвада хусусий мактабда ўқиган. Бухорога қайтгач, 1912 й.дан ёш бухороликлар партиясининг, 1913 й.дан партия МКнинг аъзоси бўлди. Отасидан мерос қолган қатга бойликни янги усул мактаблари очишга, ёш бухороликлар сиёсий фаолиятини моддий қўллабқувватлашга сарфлади. 1917 й.дан бошлаб Х. ва Фигпрат партиянинг сўл қанотига бошчилик қилиб, Бухорода аввал конституцион монархия, сўнгра демократик республика тузиш учун курашдилар. Ёш бухороликлар амир томонидан таъқиб қилингач, Х. ва унинг сафдошлари Бухорони тарк этишга мажбур бўлишди. Х. 1920 й. январьда Тошкентда тузилган инкилобчи ёш бухороликлар партияси Туркистон Марказий бюроси раиси, «Учкун» газ. муҳаррири (1920 й. апр.—сент.). 1920 й. 14 сент. да БХСР ҳукумати — Халқ Нозирлар Шўроси тузилиб, Х. ҳукумат бошлиғи қилиб сайланди. БХСР ташки ишлар нозири (1920—22), ҳарбий ишлар нозири (1921—24), ички ишлар нозири (1922), БХСР Мехнат ва мудофаа кенгаши раиси (1922—24). Шунингдек, Шаркий Бухоро Инкилобий ҳарбий кенгаши раиси (1923—24), СССР ҲарбийДенгиз ишлари халқ комиссарлигининг Ўзбекистон ССР бўйича расмий вакили (1925 й.дан).

Х. БХСРнинг мустақил ички ва ташки сиёсат юритишига, иктисодий ислохотлар ўтказиш ва демократик эркинликларни жорий қилишга алоҳида эътибор қаратиб, Совет Россиясидан ташқари Эрон, Туркия, Афғонистон, Хитой, Озарбайжон, ХХСР, шунингдек, Германия ва Япония билан дипломатик алоқалар Урнатган. У талабаларни хорижга жунатиб ўқитишнинг ташаббускорларидан бири бўлган. Ўзбекистон ССР Инкилобий қўмитаси (Ревком) — Муваққат ишчидахкон ҳукумата раиси (1924 й. нояб. — 1925 й. фев.), ЎзССР ХКС раиси (1925-1937), СССР МИК раисларидан бири.

Х. ўз фаолияти давомида ўзбек халқининг иктисодий ва маданий равнакига хизмат қилувчи тадбирларни амалга оширишга интилдди. У ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси ва Ўзбекистон КП МКга нисбатан муҳолифат мавқеида турган «ўн саккизлар гуруҳи» (1925 й. нояб.) га хайрихоҳ бўлган. «Кулоқ»ларни синф сифатида тугатиш сиёсатини ёқламаган. Ўзбекистонда ёппасига чигит экилиши пахта яккахоқимлигига олиб келади, деб ҳисоблаган. Ўзбекистонда замонавий саноат иншоотлари қурилишида ташаббускор бўлган.

Х. давлат арбоби, тарихчи ва иктисодчи олим, публицист-журналист сифатида бой илмий мерос қолдирган. Унинг «Бухоро инкилобининг тарихига материаллар» (1926), «Бухородаги революция ва Ўрта Осиёнинг миллий чегараланиши тарихига доир» (1932) китоблари, «БХСРдаги иктисодий аҳвол» (1924), «Ёш бухороликлар тўғрисида» (1926), «Жадидалар» (1926), «Босмачилик» (1930) маколаларида Ўзбекистон тарихининг 20-а. I чорагидаги жиддий муаммолар кўрсатилган. Х. 1937 й. 9 июлда Москвада қамоққа олинди. Унта Советларга қарши «Ўнг троцкийчи блок» фаолиятига қўшилганлиги ҳамда «Миллий иттиҳод» ташкилоти фаолиятига раҳбарлик қилганлик, «босмачилик» ҳаракати ва кўрбошиларни қўллабқувватлаганлик, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий ва б. ўзбек зиёлиларига ғамхўрлик кўрсатганлик каби айблар қўйиди ва отишга ҳукм қилинди. Ҳукм Москва атрофидаги Бутово қатлгоҳида ижро этилган.

1965 й. 6 мартда СССР Олий суди ҳарбий коллегияси Х.ни айбсиз деб топди ва оқлади. Ўзбекистонда Х.нинг 100 йилликюбилейи нишонланди (1996). Х. асарлари ва у ҳақидаги тадқиқотлар нашр этилди. «Бухоронинг жин кўчалари» (А. Мухтор) қиссаси, «Инкилоб тонги» (К. Яшин) драмаси, «Мен яшашни истайман» (Н. Наймов) романхроникаси ва б. асарлар Х. фаолиятига бағишланган. Бу-

хоро университети, Бухоро ш.даги пед. коллежи, Бухоро ш.даги кўча, Тошкентдаги метро бекати, кўча, кўплаб ширкат хўжаликлари, мактаб ва маҳаллалар Х. номи билан аталади. Бухорода хайкали бор. БХСРнинг Қизил юлдуз (1 даражали) ордени билан мукофотланган (1922).

Ас: Избранные труды, т. 1—3, Т., 1970—73; Танланган асарлар, 1—3-ж. лар, Т., 1976—80;

Ад.: Политическая жизнь русских мусульман до февральской революции, Оксфорд, 1987; Файзулла Хўжаев қаёти ва фаолияти ҳақида янги мулохазалар, Т., 1997; Файзулла Ходжаев. 100 лет, Навои, 1996; Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-китоб [Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида], Т., 2000; Эшонов О. Э., Файзулла Хўжаев, Т., 1973; Ҳасанов М., Файзулла Хўжаев, Т., 1990; Бакоев М., Файзулла Хўжаев журналист ва публицист, Т., 1992; Ражабов К., Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш, Т., 2002.

Қаҳрамон Ражабов.

ХЎЖАЕВ Шухрат Хуршидович (1969.11.7, Бухоро) — самбочи-курашчи. Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган спорт устаси (2000), «Ўзбекистон ифтихори» (1998). Самбо бўйича 90 кг вазнда Осиё чемпиони (1996, Красноярск; 1997, УланБатор; 1998, Тошкент; 1999, Сингапур; 2000, Уральск; 2001, Тошкент), Осиё кубоги ғолиби (1995, Бишкек), жаҳон чемпиони (1996, Токио; 2000, Киев), жаҳон кубоги ғолиби (1996, 1998, Кстова). Кураш бўйича Осиё чемпиони (2001, Тошкент), жаҳон чемпионати бронза медали совриндори (1999, Тошкент). Х. курашнинг сумо тури бўйича ҳам кўплаб халқаро мусобақаларда совринли ўринларни эгаллаган. Бухоро озиқ-овқат ва энгил саноат технологиям интини тугатган (1994). 1990 й.дан Бухородаги курашга ихтисослашган 2болаларўсмирлар олимпия захиралари мактабида мураббий.

ХЎЖАЕВ Эрнафас (1916.15.5, хоз.

Бухоро вилояти Ромитан ш. — 1944.13.11, Польша, Малая Турка кишлоғи) — 2-жаҳон уруши қатнашчиси. 1941 й.дан фронтда. 717ўқчи полки (Белоруссия fronti 48армиянинг 170ўқчи дивизияси)да взвод командири ўринбосари, старшина. 1944 й. 18 июлда Польшанинг Хайнувка ш.дан шим.шарқда жойлашган Семеновка кишлоғи яқинидаги жангда сафдан чиққан взвод командири ўрнида жангчиларни ҳужумга бошлаган. Қўл жангида жасорат кўрсатгани учун Қаҳрамон унвони берилган (1945 й. 24 март, вафотидан сўнг). Ромитан ш. ва Ромитан туманидаги қишлоқлардан бирида бюсти ўрнатилган. Қишлоқдаги ўрта мактабга унинг номи берилган.

ХЎЖАЕВ Қудрат Умарович (1911.5.5 — Тошкент — 1981.9.8) — актёр, реж. Ўзбекистон халқ артисти (1956). Москва театр санъати интини тугатган (1936). Ижодий фаолиятини 1929 й.да Тошкент ишчиёшлар театрида актёрликдан бошлаган. 1936—41 й.ларда ва яна 1952 й.дан Ҳамза театрида актёр. 2-жаҳон уруши қатнашчиси. Янгийўл театрида реж., Самарканд ва Наманган вилоят театрларининг бадиий раҳбари (1942—52). Тошкент театр ва рассомлик санъати интида педагог (1961 — 81). Фитратнинг «Арслон» спектаклидаги Имом роли Х.нинг илк сахнавий образидир. Франц (Шиллер, «Карокчилар»), Лазрт, Кассио (У. Шекспир, «Отелло»), Қори (А. Қаххор, «Тобутдан товуш»), Жоген (Р. Тагор, «Ганг дарёсининг қизи»), Цезарь (У. Шекспир, «Юлий Цезарь»), Сербряков (Чехов, «Ваня тоға»), Саккокий (М. Шайхзода, «Мирзо Улугбек»), Саидхон (С. Азимов, «Қонли сароб»), Илҳом (Б. Раҳмонов, «Юрак сирлари») каби роллари билан шухрат қозонган. Реж. сифатида «Фарход ва Ширин» (Хуршид), «Момакалдирок» (А. Островский), «Ҳалима» (Ф. Зафарий) сингари спектаклларни сахналаштирган. Ҳар қандай образнинг ташки киёфаси, нутқи, юриштиришини, ўзига хос одатларини пухта

ўйларди, шу оркали қахрамонининг ички дунёсини очиб берарди. Унинг қахрамонлари кўпинча маданиятли, билимдон, салоҳиятли бўларди. Х. сатирик образлар устаси сифатида ҳам танилган. Шу хусусиятлар кинофильмлардаги образларида ҳам ўз аксини топган (Наргиз, «Алишер Навоий»; Назирий, «Ҳамза»; Нақшобий, «Икки дил достони» ва б.).

Ас: Гўзаллик шайдосиман, Т., 1976; Саҳнага йўл, Т., 1982; Монолог об актёрской жизни, Т., 1983.

ХЎЖАЕВА Салимахон Шоюсуповна (1916.1.1 — Тошкент — 2004.9.6) — опера хонандаси (лирикдраматик сопрано), Ўзбекистон халқ артисти (1967). Москва ўзбек опера студияси (1941) ва Тошкент консерваторияси (1945)ни тугатган. Навоий театрида яккахон хонанда (1941—67). Катта Фаргона канали қурилишида (1939), 2-жаҳон уруши даврида ҳарбий қисмларда маданий хизмат кўрсатган. Тошкент консерваторияси (1961—72), Тошкент театр ва рассомлик санъати инти (1972—84)да педагог.

Х.нинг ёқимли, жозибадор овози, нури чехраси, юкори вокал ва актёрлик маҳррати ўзбек ва чет эл мумтоз операларида ижро этган асосий партиясларда намоён бўлган: Лайли («Лайли ва Мажнун»), Зухра («Тоҳир ва Зухра»), Ширин («Фарход ва Ширин»), Тана («Эр Таргин», Б. Брусиловский), Нигор («Кўр ўғли», У. Ҳожибеков), Татьяна, Лиза, Иоланта (П. Чайковский, «Евгений Онегин», «Иоланта»), Кармен (Ж. Визе, «Кармен»), Любаша (Н. Римский-Корсаков, «Шоҳ қайлиғи») ва б. Концерт репертуаридан ўзбек халқ кўшиқлари («Қошлари қаламлар» ва б.), чет эл композиторлари (Гендель, Моцарт, Шуберт, Глинка, Чайковский ва б.) асарлари кенг ўрин олган. Шу билан бирга Х. ўзбек бастакор ва композиторларининг кўшиқ ва романсларининг илк ижрочиси сифатида ҳам танилди: Т. Содиқовнинг «Баҳор», М. Бурҳоновнинг «Табассум қилмадинг», «Ишқида» ва б., А. Муҳаммедовнинг

«Алла», Ҳам. Раҳимовнинг «Севимли ёр» ва б.

ХЎЖАЕВА Холида (1916.1.1, Самарканд) — Ўзбекистон халқ артисти (1956). Москва драма студиясини тугатган (1930). Студияда Лазокаат (Л.Аппокова, «Қон ва сув»), Надя (Д. Фурманов, «Исён»), Мартин (Мольер, «Зўраки табиб») каби ролларни ижро этган. 1930—33 й.лар Бухоро театри, 1933—87 й.лар Ҳамза театрида, 1987—90 й.лар Аброр Ҳидоятлов номидаги театрдa актриса. Ижрода босиқлик билан эътиборни қаҳрамон ички кечинмаларини очишга йўналтириш Х. ижодига хос. Бу нарсалар унинг Ҳалима (Ф. Зафарий, «Ҳалима»), Лауренсия (Лопе де Вега, «Қўзибулоқ қишлоғи»), Дилбар, Ўлмас (К.Яшин, «Тормор», «Ёндира-миз»), Хонзода, Пошшоойим, Холисхон (Ҳамза, «Бой ила хизматчи», «Паранжи сирлари»), Любовь Яровая (К. Тренёв, «Любовь Яровая»), Нина (М. Лермонтов, «Маскарад»), Татьяна (М. Горький, «Мешчанлар»), Хуморхон (А. Қаҳҳор, «Оғрик тишлар»), Шамсиқамар (М. Абдиев, «Шамсиқамар»), Гавҳаршод бегим (М. Шайхзода, «Мирзо Улуғбек»), Бўстон (С.Аҳмад, «Келинлар кўзғолони»), Ой-ниса (Ў. Умарбеков, «Кузнинг биринчи куни») каби роллари талкинида намоён бўлди. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлағ мукофоти лауреаги (1979). «Элюрт хурмати» ордени билан мукофотланган (1999).

ХЎЖАЕВЛАР — ўзбек цирк артистлари сулоласи. Замоनावий ўзбек циркида чавандозлик ва от ургатиш жанри ривожига катта ҳисса қўшишган. Сулола асосчиси — Хўжаев Муҳаммад (тахаллуси «Чакқон») (1886, Қўқон — 1971. 28.2, Тошкент) — Ўзбекистон халқ артисти (1939). Ижодий фаолиятини 8 ёшидан Баратбой раҳбарлигидаги цирк гуруҳида бошлаб, муаллақчилик, ҳаво гимнастикаси ва масхарабозлик уйинларида иштирок этган. 1900 й.дан наманганлик Мирзааҳмад циркида муаллақчи

Қодир Абдуллаев билан ишлаган, 1905 й.дан Муллабой Мансуров циркида фаолиятини давом эттириб, кизикчилар ва муаллақчилар гуруҳларида қатнашган, турникда, бир погонали ва икки погонали чиғирикда ишлаган. 1919—20 йлар Р. Абдухалилов ва Ф. Юпатов циркларида ишлаган. 1931 й. «Эркинликдаги отлар» томошасини тайёрлаб, ўзбек цирки тарихида энг кучли от ўйинларидан бирини яратиб, кўп йиллар давомида намойиш этди. Хужаева Лола (1923.18.9, Самарқанд) — чавандоз, ит ўргатувчи. Муҳаммад Хўжаевнинг қизи. Ўзбекистон халқ артисти (1950). 1931 й.дан отаси раҳбарлигидаги «От устида вольтиж» ҳамда «Чавандозлик» уйинларида, шунингдек, акробатлар гуруҳида қатнашган. 1934 й. «От устида гротеск» томошасини яратиб, унда миллий ўзбек рақси пластикасини анъанавий чавандозлик трюклари билан узвий боғлади. Чопаётган от устида бир неча мураккаб уйинларни енгил ва эпчил ижро этар эди, масалан, баландга сакраб, тиззага ўтириш, сўзаналар устидан сакраб ўтиш, отни тортилган тасмалар устидан сакратиш ва б. Л.Х. бажарган бетакрор машқлардан бири — чопаётган отни кенг тасма устидан сакратиб, Узи ҳам баландликдаги тасмадан сакраган ва яна от устига қайтиб тик турган. 1972 й.дан ит ўргатувчи.

Хўжаев Ловар (Леонид) (1932.5.6, Тошкент) — чавандоз. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист (1964). Муҳаммад Хўжаевнинг ўғли. 1941 й.дан акробатика уйинларида иштирок этган. 1951 й.дан опаси Лола Хўжаева билан «қўшалок гротеск» томошасини тайёрлаб, чопаётган от устида якка ва жуфт трюкларни, бир-бирига қараб чопаётган икки от устида мураккаб машқларни бажаришган. Хужаев Андрей (1961.21.12, Тошкент) — чавандоз. Ловар Хўжаевнинг ўғли. 1975 й.дан «От устида гротеск» томошаси билан танилган. 1992 й.дан «Бўғма илон билан олишув» томошасини намойиш этиб келмоқда.

Пўлат Тошканбаев.

ХЎЖАЙКОН ТУЗ КОНИ - Сурхон даре вилоятининг Шеробод туманидаги кон, 1942 й.да ишга туширилган. Кон ётиқ синклиналь бурмада жойлашган, бунда туз қатламлари тескари қатламланган бўлиб, оқ тузлар юкори, қизил тузлар пастда жойлашган. Кизил туз қатламларида калий тузларининг 6 қавати ажралиб туради. Тузларнинг разведка қилинган захираси 46 млн.т, йилига 150 минг т.дан карьерлардан қазиб олинмоқда. Х.т.к.да ош тузи йирик донали, таркибида 92,3—99,7% NaCl мавжуд. Кондаги ош тузи қатламининг қалинлиги 350—400 м га етади. Ранги оқ, сарик, пушти, кизил. Туз қатламлари 150—300 м қалинликдаги қум, гил, қумтош, оҳактош каби тўртламчи ва қуйи бўр даврларига мансуб ётқизикдар билан қопланган. Х.т.к. ҳозирги кунда мамлакат аҳамиятига молик саноат корхонасидир. Йилига 93 минг т ош тузи қазиб чиқарилмоқда. 1995 й. АҚШдан келтирилган жиҳозлар билан ишлайдиган истеъмол тузи и.ч. линияси ишга туширилган.

ХЎЖАЙПОК — Сурхондарё вилояти Бойсун туманидаги дарё, Сурхондарёнинг ўнг ирмоғи. Бойсунтоғнинг шаркидаги Хўжабузборактоғдан 3360 м баландликдан бошланади. Уз. 91 км, ҳавзасининг майд. 765 км², ўртача бал. 695 м. Йиллик ўртача сув сарфи 16,8 м³/сек.дан (кўп сувли 1969 й.да) 2,49 м³/сек. гача (кам сувли 2001 й.да) ўзгаради. Қор ва ёмғирдан тўйинади. Дарёнинг гидроэнергия захираси 1 млрд. кВт/соат. Х.дан экинзорларни суғоришда фойдаланилади. Қайроқ, Дуоба, Дийбола, Кўрғонча, Оқсув, Фангарт кишлоқларидан оқиб ўтади. Х.нинг турли қисмлари қайси кишлок ёнидан ўтишига қараб Халқажар, Қизилсув, Хўжабузборак, Кўрғончасой, Тентаксой деб юритилади.

ХЎЖАЙЛИ (Хўжаэли) — Қорақалпоғистон Республикаси Хўжайли тумамдаги шаҳар. Туман маркази. Аму-

дарёнинг куйи оқими чап соҳилида, Нукусдан 24 км; т.й. станцияси, дарё пристани. Шаҳар ўртасидан Тошлиёп канали ўтади. Аҳолиси 75,4 минг киши (Водник шаҳарчаси билан бирга, 2003). «Х.» атамаси 17-а. охири —18-а. бошларида пайдо бўлган. Рус таджикотчиси А.Л.Куннинг Х. ҳақида 1874 й. эшитган ривоятлардан бирида Х. калъасини Туркистондан кўчиб келган эшон Аламин Хўжа қурган. Шунингдек, маҳаллий аҳоли орасида шаҳарга суфийларнинг яссавийлик оқимиға мансуб хўжалар томонидан асос солинган деган ривоятлар бор. Шаҳар атрофида мил. ав. 4—3 а.ларда аҳоли яшаганлигини археологик қазилмалар тасдиқлайди. Х. ёнидаги Миздахқон ш. харобаси бунинг далилидир. Х.нинг табиати, бозорлари, мадрасалари, сугориш каналлари, аҳолиси тўғрисида А. Л. Кун, В. В. Бартольд ва б. томонидан ёзиб қолдирилган манбалардан маълум. Янги Хўжайли (т.й. станцияси) 1952—53 й.ларда т.й. ўтказилиши муносабати билан қурилган.

Х.да пахта тозалаш, ғишт, ёғмой, сут заводлари, тикувчилик фкаси, нон, гўшт ктлари, газ компрессор стясси, 4 автокорхона мавжуд, меҳрибонлик уйи, 20 га яқин умумий таълим мактаби, касбхунар коллежлари, 2 мусика, болалар ва ўсмирлар спорт мактаблари, халқ театри, 4 маданият уйи, 14 кутубхона, маданият ва истироҳат боғи ва Хотира хиёбони бор. Марказий касалхона ва унинг тармоқлари, поликлиника, 2 тиббий диспансер, шошилинич тиббий ёрдам бўлими фаолият кўрсатади.

ХЎЖАЙЛИ ТУМАНИ

Қорақалпоғистон Республикасидаги туман. 1926 й. 14 янв.да ташкил этилган. Амударёнинг чап соҳилида жойлашган. Шим.дан Нукус, жан.шарқдан Қораўзак, шим.ғарбдан Қанликўл, Шуманай туманлари, ғарб ва жан.дан Туркменистоннинг Кўхна Урганч тумани билан чегарадош. Майд. 0,85 минг км². Аҳолиси 146,4 минг киши (2004). Туманда 9 овул

фуқаролари йиғини (Амударё, Бегжап, Жанажап, Кенагас, Кўлоб, Найманкўл, Саройкўл, Саричункўл, Сомонкўл), 1 шаҳар (Хўжайли), 1 шаҳарча (Водник) бор. Маркази — Хўжайли ш.

Табиати. Рельефи, асосан, текисликдан иборат. Иқдими кескин континентал. Йиллик ўртача тра 11°. Янв. нинг ўртача траси —6,9°, энг паст тра —32°. Июлнинг ўртача траси 27,1°, энг юқори тра 44». Вегетация даври 196 кун. Йиллиги 120 мм ёғин тушади. Туман худуди орқали Кўнғирот ва б. каналлар оқиб ўтади. Ўсимликлардан чий, қамиш, кўға, қўйтикан, рўвак, буғдойиқ, ажрик, қорабарок, окбош, қарағай, юлғун, туранғил, ёввойи жийда, тол, селин ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан, асосан, кемирувчилар, судралиб юрувчилар; кушлардан ўрдақ, ғоз, окқуш, кўтон, биркозон, читтак, инуя, дехқончумчук, кизилиштон, сассикпопишак, зарғалдоқ ва б. учрайди. Тупроқлари, асосан, қумли чўл тупроқлар. Фойдали қазилмалардан пойдеворда ишлатиладиган тош олинади (Саричункўл, Найманкўл).

Аҳолиси, асосан, қорақалпоқлар ва ўзбеклар, шунингдек, қозоқ, туркман, рус, татар, корейс ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Ахрлининг ўртача зичлиги 1 км² га 172 киши (2004).

Хўжалиги. Туманда 10 саноат корхонаси (шу жумладан, ун ва ёрма ктлари, шоли окдаш, аралаш ем заводлари ва б.), 4 автокорхона, почта, электр алоқаси корхоналари, т.й. транспорти, газ қувурлари (РФнинг марказий рнлари ва Уралга газ узатадиган компрессор стялар), тикувчилик фкаси, гиламчилик корхонаси ва б. фаолият кўрсатади.

Қ.х.нинг асосий тармоғи — пахтачилик. Ғалла, сабзавот ва полиз, картошка, шоли, емхашак экинлари ҳам экилади. 11 ширкат, 5 фермер хўжалик уюшмаси бор. 490 дехқон хўжалиги ташкил этилган. Тумандаги 329 та фермер хўжалиги дехқончилик, 69 таси чорвачилик, 16 таси боғдорчилик билан шуғулланади. Туманда 22,5 минг га ерга қ.х. экинла-

ри экилади. Х.т.даги жамоа ва шахсий хўжаликларда қорамол, қўй ва эчки, йилки, парранда боқилади. Пиллачилик билан ҳам шуғулланилади.

Туманда 72 умумий таълим мактаби, 2 махсус интернат мактаби, меҳрибонлик уйи, 4 ўқувчиларни касбга йўналтириш маркази ишлаб турибди.

9 маданият уйи, 3 клуб, халқ театри, маданият ва истироҳат боғи, 35 кутубхона аҳолига хизмат кўрсатади. 3 касалхона, 5 поликлиника, 2 диспансер,

10 кишлоқ врачлик пункти, 4 кишлоқ врачлик амбулаторияси, 14 фельдшеркушерлик пункти, тез тиббий ёрдам бўлими мавжуд.

Тарихий ва меъморий ёдгорликлардан Миздахқон ўрта аср шаҳри харобаси, унинг худудида Габр қалъа тепалиги, Жумард тепалиги, Антакия шаҳар тепалиги (14-а.), Мазлумхон Сулув макбараси (13-а. охири — 14-а. боши), Шамун Наби макбараси, Ражаб Халифа уйи, Қирқ чўпон ёдгорлиги сақланган.

ХЎЖАКЕНТ ГЭС - Чирчиқ дарёсининг юқори қисмида, Чорвоқ ГЭС дан куйирокда. Тошкент вилояти Бўстонлик тумани Қоронқўл кишлоғи яқинида жойлашган. Ўрта Чирчиқ ГЭСлар каскади таркибига киради. Стяда умумий қуввати 165 МВт бўлган 3 гидроагрегат ўрнатилган. ГЭС қурилиши 1971 й.да бошланган. 1 гидроагрегати 1976 й. 10 дек.да фойдаланишга топширилган, кейинги 2 агрегати 1977 й.да ишга туширилган.

ГЭС гидроузели таркибига бал. 40 м, уз. 597 м ли тўғон, 3 та сув ташлама иншоот, стя биноси киради. ГЭСдан электр қуввати 110 кВ кучланишли электр узатиш линияси орқали саноат корхоналарига етказиб берилади. 2003 й.да 688,1 млн. кВтсоат электр энергияси ишлаб чиқарилди. Ўрта Осие «Энергия» бирлашган энергетика тизимига уланган.

ХЎЖАКЕНТ МАКОНИ - мустье даври ғорлари. Ҳоз. Хўжакент

қишлоғи (Тошкент вилояти) яқинидаги қоятошлар орасидан топилган (1957). Бир-бирига ёндош 2 та унгурдан иборат. 1унгурдан 36 м2 майдон очилиб, унинг 1—2қатламларидан илк ўрта асрларга оид сопол идишларнинг синиқлари ва бир неча тош қурооллар, 3куйи қатлаמידан эса, мустье даврига оид сариқ харсангтош бўлаклари ва кўпгина тош қурооллар топилган. 10 дан ортиқ йирик тош, шунингдек, майда нуклеуслар учрайди. Х.м.дан тош парракча, қирғич, ўчоқ ўрни, унинг атрофига қорайган тошлар ва қад. ҳайвонларнинг суяк қолдиқлари, 2ун гурдан эса хар хил тош қурооллар ва ҳайвон суяклари топилган. Х.м.да яшаган неандерталлар овчилик ва теримчилик билан кун кечирганлар.

ХЎЖАКЕНТ РАСМЛАРИ - Чатқол тоғ тизмасининг ғарбий ён бағридаги қоятошларга ишланган расмлар. Тошкент вилояти Бўстонлик тумани худуда. 1949—50 й.ларда археолог Х. Алписбоев топган, А. Кабиrow (70-й.лар), М. Хўжаназаров (80-й.лар) томонидан ўрганилган. Бу ноёб қоятош ёдгорлига ўзининг мазмуни, мавзуси, услуб хусусиятлари ва тузилиши жиҳатидан рангбарангдир. Уларнинг ишланиш техникаси, услуби, сақланиши ҳамда жойланиши, шунингдек раем сиртининг куйиш даражаси, баъзи расмларнинг устига бошқа расмларнинг ишланганлигига кўра, улар бир вақтда эмас, балки бир неча тарихий давр мобайнида вужудга келганлиги аниқланди. Демак, Х.р.нинг энг қад. мил. ав. 4—3минг йилликка мансуб, мил. ав. 1-минг йилликнинг 2-ярми ва милод бошларига тааллуқли расмлар ҳам мавжуд. Х.р.да одам, ит, хўкиз, архар, тоғ эчкиси, кийик, от, ўкёй, ҳандасий шакл ва б. тасвирланган бўлиб, улар қаттиқ буюм (тош, темир) билан соя, оддий чизиклар, шакл кўриниши услубида уриб чўкичлаб ишланган; расмлар орасида бошеиз ва қўлсиз қилиб ишланган уч аёл тасвири реалистик тарзда нозик ишланган. Қад. санъатда аёллар тасвири

ва ҳайкалчалари жуда кам учрайди. Неолит ва энеолит даврига оид археологик ёдгорликларнинг кўпчилигидан аёллар ҳайкалчалари топилган, лекин шу даврга оид қоятош расмларида аёл тасвирланган ёдгорлик деярли учрамайди. Шу сабабли Хўжакентдан топилган уч аёл тасвири Марказий Осиёда неолит ва энеолит даври учун ягона ва жуда нодир ҳамда қимматлидир. Расмларнинг аксарияти яхши сақланган, айрим расмларгина табиат ҳодисалари оқибатида емирилган, синиб тушган ва ёрилган. Х.р. археологик ёдгорлик, қад. халқ ҳаётининг баъзи томонларини ҳамда шу жойларнинг ҳайвонот олами тарихини ўрганишда тарихий манба ва ибтидоий одамларнинг тасвирий санъати сифатида муҳим аҳамиятга эга.

ХЎЖАЛИК — кишилар томонидан ўз яшаш шароитлари ва манбаларини яратиш, сақдаш ва яхшилашда фойдаланиладиган табиий ва инсон кўли билан яратилган вазиталар мажмуи. Қ. Миллий иктисодиёт.

ХЎЖАЛИК ЙИЛИ - ҳисоботлар ва режалар учун асос қилиб олинadиган муайян давр, вақт бўлаги (давомийлигига кура календарь йилга тенг). Жаҳон мамлакатларида Х.й.нинг бошланиши ва охири турлича бўлиб, календарь йил боши ва охирига тўғри келмайди. Мас, Япония ва Буюк Британияда Х.й. календарь йилнинг 1 апр.дан бошланиб келгуси йилнинг 31 мартда, АҚШда 1 окт.дан бошланиб келгуси йилнинг 30 сент.гача давом этади. Собиқ СССРда 1930 й. сент. га қадар Х.й. 1 окт.дан бошланиб келгуси йилнинг 30 сент.да тамом бўлган. Ўзбекистонда Х.й. 1 янв.дан бошланиб 31 дек. да тугайди.

ХЎЖАЛИК НИЗОЛАРИ (ЎзРда) иктисодиёт соҳасида ва уни бошқариш жараёнида тарафлар ўртасида келиб чиқувчи келишмовчиликлар. Юридик шахслар, юридик шахс тузмаган ҳолда

тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган ва яққа тартибдаги тадбиркор макомини олган фуқаролар Х.н. билан боғлиқ ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари ҳисобланади. Х.н.нинг куйидаги турлари мавжуд: тузилиши назарда тутилган шартнома моддасидан келиб чиққан келишмовчиликлар ёки шартнома юзасидан келиб чиққан бўлиб, ҳал этиш учун хўжалик судига топшириш ҳақида тарафлар ўзаро келишган ихтилофлар; шартнома шартларини ўзгартириш ёки шартномани бекор қилиш ҳақидаги; мулк ҳуқуқини тан олиш тўғрисидаги; мажбурийлар бажарилмаганлиги ёки тегишли тарзда бажарилмаганлиги; мулкдор ёки молмулкнинг бошқа қонуний эгаси томонидан молмулкни бошқа шахснинг қонунсиз эгалигидан талаб қилиб олишга оид; мулкдорнинг ёки молмулкнинг бошқа қонуний эгасининг ҳуқуқлари эгалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда бузилганлик; етказилган зарарни қоплаш; шаън, қадрқиммат ва ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш тўғрисидаги ва б. низолар, давлат рўйхатида олишни рад этганлиги ёки белгиланган муддатда давлат рўйхатида олишдан бош тортганлик устидан шикоят қабилар.

Х.н.ни, асосан, хўжалик судлари кўриб чиқади. Хўжалик судларининг ваколат доираси Ўзбекистон Республикаси Конституциясида (111модда) белгилаб берилган. Х.н., шунингдек, ҳакамлар судита кўриш учун топширилиши мумкин (Ўзбекистон Республикаси ХПК, 25модда).

ХЎЖАЛИК ФАОЛИЯТИ СОҲАСИДАГИ ЖИНОЯТЛАР - хўжалик фаолиятини ташкил этиш ёки бевосита и.ч. жараёни билан боғлиқ ҳолда юзага келиб шахснинг соғлиғига ёки жамият манфаатларига ёхуд давлатнинг иктисодий тизимига зарар етказувчи жиноятлар. Х.ф.с.ж.ни 2 гуруҳга: хўжалик фаолиятини ташкил қилиш билан ва бевосита хўжалик и.ч. жараёни

билан боғлиқ ҳолда юзага келувчи жиноятларга бўлиш мумкин. Хўжалик фаолиятини ташкил қилиш билан боғлиқ ҳолда юзага келувчи жиноятлар асосан и.ч. жараёнидан олдинги босқичда, яъни хўжалик фаолиятини юритиш учун зарур ташкилий чоратадбирларни амалга ошириш босқичида юзага келади. Ушбу гуруҳдаги жиноятларга, Ўзбекистон Республикаси ЖКга кўра, савдо ёки воситачилик фаолияти билан қонунга хилоф равишда шуғулланиш, фаолият билан лицензиясиз шуғулланиш, қонунга хилоф равишда ахборот тўплаш, уни ошкор қилиш ёки ундан фойдаланиш, рақобатчини обрўсизлантириш каби жиноятлар қиради. Бевосита хўжалик и.ч. жараёни билан боғлиқ ҳолда юзага келувчи жиноятлар асосан маҳсулот и.ч., хизмат лар кўрсатиш, ишлар бажариш жараёнида, шунингдек, хўжалик фаолияти натижаларини реализация қилиш босқичида юзага келади. Ушбу гуруҳдаги жиноятларга Ўзбекистон Республикаси ЖКга кўра, сифатсиз маҳсулот и.ч. ва сотиш, этил спирти, алкоғолли маҳсулот ва тамаки маҳсулотларини қонунга хилоф равишда и.ч. ёки муомалага киритиш, савдо ёки хизмат кўрсатиш коидаларини бузиш каби жиноятлар қиради.

Х.ф.с.ж. оддий ва махсус субъектлар томонидан содир этилиши мумкин. Жиноятнинг оддий субъектига хўжалик маҳсулотларини и.ч., хизматлар кўрсатиш, ишлар бажаришни бевосита амалга оширадиган, ташкил қиладиган, шунингдек, реализация қиладиган фуқаролар қиради. Бундай субъектлар томонидан жиноят содир этилиши Х.ф.с.ж.нинг асосий таркибини ташкил этади. Жиноятнинг махсус субъектларига мансабдор шахслар, уюшган гуруҳ, такроран жиноят содир этган шахслар ҳамда хавфли рецидивистлар қиради. Ушбу тоифадаги жиноятлар махсус субъектлар томонидан содир этилганда жиноятни оғирлаштирувчи ҳолат сифатида инобатга олинishi керак. Яъни хўжалик фаолияти соҳасидаги жиноятларни од-

дий ёки махсус субъектлар томонидан содир этилиши жиноят квалификациясига бевосита таъсир қиладди.

Х.ф.с.ж., асосан, ҳаракат билан, айрим ҳолларда аралаш тарзда (ҳаракат ва ҳаракатсизлик билан) содир этилиши мумкин (савдо ёки воситачилик фаолияти билан қонунга хилоф равишда шуғулланиш), фаолият билан лицензиясиз шуғулланиш. Ушбу тоифадаги жиноятлар фақат бир ҳолатда, яъни савдо ёки хизмат кўрсатиш коидаларини бузиш жиноятида ҳаракатсизлик орқали содир этилиши мумкин. Х.ф.с.ж. аксарият ҳолларда қасдан, шунингдек, эҳтиётсизлик орқали ҳам содир этилади.

Х.ф.с.ж. учун жарима, ахлоқ тузатиш ишлари, қамок, озодликдан маҳрум этиш каби жазолар қўлланади. Бундай жиноятларнинг деярли барчасида муайян ҳуқуқдан маҳрум этиш жазоси асосий жазо сифатида қўлланиши ушбу тоифадаги жиноятлар учун жазо тайинлашнинг ўзига хос хусусиятидир.

Мирзаюсуф Рустамбоев.

ХЎЖАЛИК ШАРТНОМАСИ - тадбиркорлик фаолияти субъектлари ўртасида тузиладиган фуқаролик ҳуқуқий шартнома. Бунда тарафлардан бири шартлашилган муддатда тадбиркорлиги фаолияти соҳасида товарларни бериш ишларини бажариш ёки хизматлар кўрсатиш, 2 тараф эса товарларни, ишларни, хизматларни қабул қилиб олиш ва уларнинг ҳақини тўлаш мажбуриятини олади. Х.ш. соҳасидаги ҳуқуқий муносабатлар «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий ҳуқуқий базаси тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг қонунига (1998 й. 29 авг.) асосланади. Қонун Х.ш.га қўйиладиган талаблар, Х.ш.ни тузиш, бажариш, ўзгартириш ва бекор қилиш тартиби, Х.ш. бўйича мажбуриятлар бажарилмаган ёки лозим даражада бажарилмаган тақдирда жавобгарлик асослари, шартнома юзасидан талабнома ва даъво келтириш тартиби, шунингдек, иктисодий муносабатлар-

да шартномавийҳуқуқий фаолиятини амалга оширишда давлат бошқарув органларининг ваколат доирасини белгилаб берган. Х.ш. га қўйиладиган талаблардан бири унинг ҳуқуқий экспертизадан ўтказилиши, яъни унинг қонун ҳужжатларига мувофиқлиги текшириб кўрилган бўлишидир. Х.ш. қонунда белгиланган энг кам иш ҳақининг 200 баробаридан ортиқ суммага тузилган тақдирда хўжалик юритувчи субъектлар юридик хизмати ёки жалб этилган адвокатларнинг ёзма хулосаси керак бўлади. Қонунда бу қониданинг белгиланиши истъёмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, жамият манфаатларини, шунингдек, атроф муҳитни муҳофаза этиш билан боғлиқдир. Х.ш. фуқаро қонунчилигидаги шартномалар тузишнинг умумий қоидаларига мувофиқ тарзда, ёзма шаклда тузилади. Хўжалик шартномаларини мазмун ва моҳиятига кўра, қуйидагича тизимлаштириш мумкин: молмулкка нисбатан эгалик ҳуқуқини ўтказишга; молмулкка нисбатан фойдаланиш ҳуқуқини топширишга; муайян ишни бажаришга; хизмат кўрсатишга қаратилган шартномалар. Молмулкка нисбатан эгалик ҳуқуқини ўтказишга қаратилган шартномаларнинг асосий хусусияти товарга бўлган эгалик ҳуқуқининг бир шахсдан 2 шахсга ўтиши билан характерланади. Бу шартномаларга олдисотди, маҳсулот етказиб бериш, қ.х. маҳсулотларини контракция, айирбошлаш каби шартномаларни киритиш мумкин. Молмулкка нисбатан фойдаланиш ҳуқуқини топширишга қаратилган шартномаларга мулк ижараси, прокат шартномаси, транспорт воситалари ижараси, бинолар ва иншоотлар, уйжой ижараси, корхона ижарага бериш, лизинг, текин фойдаланиш шартномаси кабиларни киритиш мумкин. Бу шартномалар бозор иқтисодиёти шароитида мулк эгасининг ўз мулкидан унумли фойдаланиш имкониятини бериш билан бирга, бўш, фойдаланилмай ётган мулкни қатта даромад манбаига ҳам айлантиради. Ўз навбатида, хўжалик фаолиятини амал-

га ошириш учун ўзининг молмулкига эга бўлмаган шахснинг бундай мулкни бошқа шахсдан вақтинча фойдаланиш учун олиб, бу орқали ўзининг шу мулкка бўлган эҳтиёжини қондириш имкониятини вужудга келтиради. Муайян ишни бажаришга қаратилган шартномалар бошқа шартномалардан ўзининг тартибга солиниши асоси билан фарқ қилади. Бунда ишларни бажариш мажбуриятлари хўжаликлар ўртасидаги муносабатлардан вужудга келади. Бу муносабатлар асосида махсус билим ва малака талаб этилган ишларга бўлган эҳтиёж ётади. Мас, корхоналарни қуришни лойиҳалаштириш, қуриш, таъмирлаш учун махсус билим ва малакага эга бўлган ёки бу ишларни амалга оширишга ихтисослашган ташкилотлар билан шартномавий муносабатларга киришни тақозо этади. Бу муносабатлар муайян ишни бажаришга қаратилган пудрат, қурилиш пудрати, и.т. ва конструкторлик, лойиҳалаш, кидирув, технологик ишларни амалга оширишга қаратилган шартномалар воситасида тартибга солинади. Хизмат кўрсатишга қаратилган шартномалар бошқа шартномалардан фақат хизмат кўрсатишга доир мажбуриятлар орқали амалга оширилиши билан фарқ қилади. Бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркорлик фаолиятида хизмат кўрсатиш муносабатларига бўлган эҳтиёж ортиб боради ва унинг янги янги кўринишлари вужудга келади. Бу шартномаларнинг характерли хусусияти шундаки, бунда моддий неъмат яратилмайди, балки ашёвий шаклда бўлмаган хизмат бажарилади. Бу шартномалар жумласига ссуда, келишиш, юк ташиш, ҳақ бараварига хизмат кўрсатиш каби шартномаларни киритиш мумкин. Х.ш.нинг қонун талаблари даражасида тузилиши, бажарилиши, шартнома интизомига риоя қилиниши хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги муносабатларнинг барқарорлашиши, иқтисодиёт ривожланишининг муҳим воситаларидан биридир.

Хуршида Бурхонхужаева.

ХЎЖАЛИК ШИРКАТЛАРИ - к. Ширкат.

ХЎЖАМАЗГИЛ МАКОНИ - юкори палеолит даврига оид макон. Самарканд вилояти Булунгур туманининг Хўжамазгил қишлоғи яқинидаги қоя бағрида жойлашган. Майд. тахм. 3 га. Ўзбекистон ФАнинг Тарих ва археология инти ходимлари ўрганган (1969). Х.м.дан кўплаб тош қуроллар, хилмахил пичоқлар, қирғичлар, кескичлар, тош болталар, нуклеуслар, тош парракчалар ва пластинкалар топилган.

ХЎЖАМБЕРДИБИЙ МАДРАСАСИ — Хивадаги меъморий ёдгорлик (1688, 1834); Ичан қалъада, Полвон дарвоза яқинида. Дастлаб таркибида масжид, 10—12 хужрали, бир ҳовлили қилиб тўртбурчак тарҳли (20x38 м) Хўжамбердибий мадрасаси қурилган. 1834 й. Оллоқулихон мадрасаси қурилиши муносабати билан Мадраса икки ҳовлини қилиб қайта қурилган: шакли хуржунга ўхшагани учун «Хуржун Мадраса» деб ҳам аталган. Аввалги мадрасадан масжид ва унга ёндош хужралар сақланган. Бир гумбазли оддий дарвозахона (3,0x3,0 м) дан ҳовлиларга ҳамда Оллоқулихон мадрасасига олиб борувчи йўлак (пандус)га ўтилади. Шим. ҳовлида (11,7x9,8 м) 10 та хужра ва жан. ҳовлида (4x7 м) 6 та хужра ҳамда дарсхона (3,5x3,5 м) жойлашган; дарсхона деворига ишланган меҳроб ундан масжид сифатида фойдаланилганини кўрсатади. Бино қиёфаси Оллоқулихон мадрасаси меъморий шаклига яқинлаштирилган, хужралар пасткам, балхи гумбазли, содда безаксиз; фақат эшик ёғоч ўймакорлигида зийнатланган.

ХЎЖАМБЕРДИЕВ Тилаш (1938.10.5, Бўстонлик тумани Сижжак қишлоғи — 2001.7.9, Тошкент) — созанда (чанг), бастакор. Ўзбекистон халқ артисти (1998). Тошкент кон-

серваториясини тугатган (1964). Ўзтелерадиокомпаниясида Дони Зокиров номидаги халқ чолғулари оркестри созандаси (1961 й.дан), халқ чолғу ансамбли раҳбари (1974 й.дан). Репертуаридан ўзбек халқ («Курд», «Илғор» ва б.) ва бастакорлар (Ф. Содиқовнинг «Ишк» каби) куйлари, ўзбек (Т. Азимовнинг «Гўзал диёрим», Ф. Харратовнинг «Ёшлар вальси», Т. Тошматовнинг «Баҳор армуғони») ва чет эл композиторлари (У. Ҳожибековнинг «Кўр ўғли» операсидан ракс, увертюра ва б.) асарлари урин олган. «Чанг тароналари», «Саборлар айтди», «Шодиёна», «Сарвигул», «Наврўз навоси», «Гулчехра киз ўйнасин» каби чанг учун асарлар яратган. Х. вилоятларда ҳам турли ансамбллар (мас, Фарғона вилоятидаги «Райҳон» ашула ва ракс ансамбли ва б.) ташкил этган. Белоруссия, Россия, Эстония, Қозоғистон, Тожикистон каби мамлакатларда гастролда бўлган.

ХЎЖАМҚУЛИБЕК БАЛХИЙ - Имомқули ўғли (тахаллуси Қипчоқхон) (17-а. охири — 18-а.нинг 1-ярми) — тарихчи олим ва давлат арбоби. Отаси Имомқули қўшбеги Субҳонқулихон саройида хизмат қилган. Х.Б. Балх ҳокими хузурида сиёсий фаолият бошлаган. 1692—93 й.ларда Хива қўшинлари Қоракўлга бостириб келганида Х.Б. отаси билан биргаликда Маҳмудбий катагон раҳбарлигида душманга қарши курашган. Отасини Маккага ҳаж сафарига кузатиб борган (1695—96) ва орқага қайтишда Панжобда қолишган. Чунки бу пайтда Балх ҳукмдори Маҳмудбийнинг марказий ҳокимият (Бухоро)га нисбатан айирмачилик сиёсати натижасида Балхда сиёсий аҳвол мураккаблашган эди.

Х.Б. Панжобнинг пойтахти — Лоҳурда яшаб, маҳаллий ноиб Абдул Самадхонга бағишлаб 1718—24 й.ларда форс тилида «Тарихи Қипчоқхон» («Қшгчоқхон тарихи») асарини ёзади. Асар муқаддима, 9 та боб ва хотимадан иборат. Асарнинг охириги бобида шайбо-

нийлар ва аштархонийлар, Ўзбек улуси хони Абулхайрхондан бошлаб 1724 й.гача Дашти Қипчок, Мовароуннаҳр, Хуросон, Шим.Афғонистон, Шарқий Туркистон, Эрон, Ҳиндистонда юз берган муҳим сиёсий ҳодисалар тасвирланган. Ҳатто Туркия ва Миср тарихидан ҳам айрим лавҳалар келтирилган. Асарда темурийзода Султон Абу Сайд билан Абулхайрхон ўртасида тузилган иттифок, Бухорода қалмиқлар, кипчоқлар, қорақалпоқлар, хитойкипчоқлар кўтарган қўзғолонлар (1681, 1715-16, 1718-19) ҳақида ҳам муҳим маълумотлар бор. Асар қўлёзмаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик интифондида ҳам сақланади.

ХЎЖАНД (193691 й.ларда Ленинобод) — шаҳар, Тожикистон Республикаси Суғд вилояти маркази. Фарғона водийсининг ғарбий қисмида, Туркистон тизмаси билан Мўғултоғ ўртасида, Сирдарё бўйида жойлашган. Т.й. станцияси. Душанба ш.гача 341 км. Аэропорт бор. Аҳолиси 147 минг кишидан зиёд (2001), асосан, тожиқлар ва ўзбеклар, шунигиндек, рус, тагар, украин, корейс, афғон, немис, қирғиз, туркман ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди.

Х. Ўрта Осиёнинг энг қад. шаҳарларидан бўлиб, мил.ав. 1-минг йилликда вужудга келган. Археологик қазималар натижасида шаҳар худудидан мил. ав. 6—4-а.ларга оид тарихий ашёлар топилган. Мил. ав. 329 й.да шаҳарни Александр Македониялик эгаллаган. Тарихий маълумотлар бўйича шаҳар 7-а. нинг 2-ярмида Х. номи билан машҳур бўлган (Х. орқали Хитойдан Европага Буюк ипак йўли ўтган). 8-а.да араб халифалиги, 13-а.да мўғуллар империяси, 14—15-а.ларда Темурийлар, 16-а.да Шайбонийлар, сўнгра Қўқон хонлиги тасарруфида бўлган.

1866 й.нинг 24 майида шаҳарни подшо Россияси қўшинлари босиб одди. Х. 1924 й.да Ўрта Осиёда миллий давлат чегараланиши ўтказилгандан сўнг Ўзбекистон таркибига кирган, 1929 й.

дан Тожикистон таркибига ўтказилган.

Ўтмишда Х.да кустарь ипакчилик ривожланган. Шаҳар савдо ва хунармандчилик маркази сифатида Буюк ипак йўлининг чорраҳасида Ўрта Осиёни Ҳиндистон, Эрон, Яқин Шарқ, Хитой ва Ўрта денгиз хавзасидаги мамлакатлар билан боғлаб туришда муҳим аҳамиятга эга бўлган. Шаҳардан ўнлаб тарихий шахслар, Темур Малик, мунажжим ва риёзиётшунос Абдумухамуди Хўжандий (10-а.), шоирлардан Маҳаста Хўжандий (12-а.), Камол Хўжандий (14-а.), Муҳаммадаминхўжа Кошиф (1825—87), Абдулло Фаёз (1847—1934), Асирий; географ ва сайёх Ҳожи Юсуф Мирфаёзов (1842—1925), файласуф олим Муҳаммад Осимий (1920—96) ва б. етишиб чиққан.

Х. — мамлакатнинг йирик иқтисодий ва маданият маркази. Саноатининг асосий тармоқлари — тўқимачилик, металл-созлик, озиқ-овқат саноатлари. Ипак кти, пойабзал, мебель фкалари, консерва ва гўшт, сут ктлари, ёғмой экстракт, пилла, пахта тозалаш, сирли идишлар, автогаъмирлаш ва б. заводлар, қурилиш материаллари, шиша и.ч., матбаа корхоналари, мебелсозлик фкалари, «Панжшанбе» бозори фаолият кўрсатади.

20 дан зиёд умумий таълим мактаби, 5 олий ўқув юрти, Тожикистон ФАнинг, Республика ёзувчилар уюшмасининг бўлимлари, 10 дан зиёд ўрта махсус билим юрти, касб-хунар билим юртлари, маданият саройи, мусикали драма ва халқ театрлари, ўлкашунослик музейи, маданият ва истироҳат боғи, Тошхўжа Асирий номидаги вилоят кутубхонаси, Тожикистон ФАнинг Ботаника боғи, мехмонхоналар мавжуд. Меъморий ёдгорликлардан Шайх Муслиҳиддин мақбараси (14-а.), шаҳар қалъаси (Ўрда қолдиклари, 7—8-а.лар) сақланган.

Насриддин Маманазаров.

ХЎЖАНДИЙ (14-а.нинг 2-ярми Хўжанд — 15-а. бошлари) — шоир, дунёвий адабиёт вакилларида бири. Х. ҳақида биографик маълумотлар сақлан-

маган. Бизгача унинг «Латофатнома» асари етиб келган. Асар Хоразмийшшт «Муҳаббатнома»сига назира тарзида ёзилган. Достон ўнта нома (мактуба)дан иборат. Асарда севги тараннум этилиб, висол иштиёқи ва ҳижрон изтироблари тасвирланган.

Тилар бўлсанг жаҳон ичра аморат.

Фақирлар кўнглини қилгин иморат

каби мисраларида инсонпарварлик ғоялари илгари сурилган. «Латофатнома» 15-а. бошларида ўзбек шеърятига хос деталлар ва бадиий аъёналар (айниқса, тажнис)га бой, тили оммабоп. Форсча, арабча сўзлар кам. Унда фикрий аниқлик ва ҳиссий жўшқинлик мужассам. Асар Олтин Ўрда хонлигида яратилган туркий тилдаги нодир адабий асар бўлиб, ўзбек адабиётида номанавислик жанрига муҳим ҳисса бўлиб қўшилган.

Ад.: Ўзбек адабиёти, 1ж., Т., 1959.

ХЎЖАНИЁЗОВ Махсет Сапарович (1947.4.4, Нукус)—опера хонандаси (бас). Ўзбекистон (1993), Қорақалпоғистон (1980), Татаристон (1981) халқ артисти. Тошкент консерваториясини тугатган (1972). 197274 йлар Навоий театрида, 1974 й.дан Қорақалпоқ давлат мусикали драма ва комедия театрида яккахон хонанда, айна пайтда Нукус мусика билим юртида ўқитувчи. Опера сахнасида Примбий (Н. Муҳаммаддинов, «Ажиниёз»), Гремин (П. Чайковский, «Евгений Онегин»), Кдри лўли (С. Рахманинов, «Алеко») каби партияларни ижро этган. Концерт репертуаридан қорақалпоқ (Т. Эсиркеновнинг «Ўзбекистоним»), ўзбек (Х. Раҳимовнинг «Севимли ёр», Т. Содиковнинг «Жонон кўринур») ва чет эл мумтоз композиторлар (Брамс, Бетховен, Верди ва б.)нинг романс, кўшиқ ва ариялари, шунингдек, қорақалпоқ халқ кўшиқлари («Бўзатов», «Жетиасирим») ўрин олган. Минтақавий (Тошкент, 1972) ва халқаро (Тошкент, 1977; Рио де Жанейро, 1979) танловлар лауреати. Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти лауреати (1983).

ХЎЖАНИЁЗОВ Сапар (1913.15.4, Кегейли тумани — 1983.15.4, Нукус) — қорақалпоқ адиби, актёр ва реж. Ўзбекистон халқартисти (1973). Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1957). Москва театр санъати интини тугатган (1959). 193576 й.ларда Қорақалпоқ мусикали драма театрида ишлаган. «Гулистон» шеърый тўплами (1948), «Ойша», «Зйёда», «Бахт», «Гўзаллар», «Ойкулоқ», «Талуас» пьесалари, «Оқ олтин дала-ларининг кишилари» қиссаси нашр қилинган. «Суймаганга суйканма» комедияси кенг шуҳрат қозонган. «Қизлар» мусикали комедияси, «Аҳмоқ подшо» (Бердақ достони асосида), «Маманбий» (Т. Қайипбергенов романи асосида) мусикали драмаларини яратди. Актёр сифатида Митя («Камбағаллик айб эмас»), Бойсари («Алпомиш»), Макдональд («Америка овози») каби образлари унга катта шуҳрат келтирган. «Олтин кўл» (Уйғун), «Бой ила хизматчи» (Ҳамза), «Оғрик тишлар» (А. Қаҳҳор), «Қиз Жибек» (Г. Мусрепов) сингари спектаклларни сахналаштирган. Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Давлат мукофоти лауреати (1960).

ХЎЖАНОВ Султонбек Хўжанович (1894, хоз. Жан. Қозоғистон вилоятининг Туркистон туманидаги Аксумбе овули — 1938.10.2) — давлат ва жамоат арбоби. Тошкентда қозоқ тилида нашр этилган «Бирлик туғи» газ.нинг муҳаррири (1917). Сирдарё вилояти инқилобий кўмитаси раиси (1920), Туркистон АССР ички ишлар (1920—21), маориф (1921—22), ер ишлари (1923—24) халқ комиссари, Туркистон АССР МИК раиси ўринбосари (1924).

РКП(б) Қозоғистон ўлка комитети котиби ва Марказ ВКП(б) МҚда миллий республикалар ва вилоятлар бўйича масъул ходим (1925). Х. миллий масалада «оғмачилик»ка йўл қўйган деб айбланган ва унга «хўжановчилик»

тамғаси босилган. Х. кейинчалик Тошкентда ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси ташвиқот-тарғибот бўлимида ишлади (1928—29), Ўрта Осиё пахтачилик-иригация политехника инти биринчи ректори (1929—31), «Ўрта Осиё пахтачилик маркази» бошқармаси раиси (1931—32); Москвада «Союзхлопок» бошқармаси раисининг ўринбосари (193233), СССР ИшчиДехқон назорати халқ комиссарлигида пахтачилик бўлими бошлиғининг ўринбосари (1933—34); СССР Ер ишлари халқ комиссарлигининг Ўрта Осиёдаги (Тошкент) ваколатхонаси раиси (1934), Ўзбекистон пахтачилик трести директорининг ўринбосари (1934).

Х. матбуот, маориф ва маданият, тарих ва адабиёт масалалари билан ҳам фаол шуғулланган. У «аксилнқилобий қозоқ миллатчилиқ ташкилоти»нинг раҳбарларидан бири сифатида айбланиб, 1937 й. 16 июнда қамоққа олинган ва отишга ҳукм қилинган (1938 й. 8 фев.). 1957 й.да окланган.

ХЎЖАБОД — Андижон вилояти Хўжабод туманидаги шаҳар (1981 й.дан), туман маркази. Вилоят маркази (Андижон)дан 25 км. Яқин т.й. станцияси — Гурунчмозор (10 км). Аҳолиси 17 минг киши (2004). Хўжаликлари ва аҳолиси Жан. Фарғона каналидан сув олади. Шаҳар номининг келиб чиқишини маҳаллий тарихчи ва топонимистлар машҳур уламо Хожа Абдулло Мавлоний Қози билан боғлайдилар. Х.да 7 саноат корхонаси, шу жумладан, пахта тозалаш заводи, таъмирлаш ва қурилиш корхоналари, 2 қўшма корхона, деҳқон бозори, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари мавжуд. 5 умумий таълим мактаби, гимназия, қурилиш касб-хунар коллежи, 2 кутубхона, маданият уйи, шошилинч тиббий ёрдам бўлими, касалхона, туман туғруқ мажмуаси, дорихона ва б. тиббий муассасалар фаолият кўрсатади. Шаҳар худудидан Андижон — Ўш автомагистрали ўтган.

ХЎЖАБОД ТУМАНИ - Андижон вилоятидаги туман. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган. 1973 й.да туман таркибидан Жалолқудук тумани, 1992 й.да Булоқбоши тумани ажралиб чиққан. Х.т. шим.шарқдан Жалолқудук, шим.ғарбдан Андижон, ғарбдан Булоқбоши туманлари, шарқ, жан., ва жан.ғарбдан Қирғизистон билан чегарадош. Майд. 0,23 минг км2. Аҳолиси 82,1 минг кишидан зиёд (2004). Туманда 4 кишлоқ фуқаролари йиғини (Бирлашган, Манак, Олтин Водий, Хўжабод), 1 шаҳар (Хўжабод) бор. Маркази — Хўжабод ш.

Табиати. Туман худуди Фарғона водийсининг жан.шарқий қисмида жойлашган. Жан.да ПомирОлай тизмаларининг Чилустун ва Қиртоштоғ тоғлари бор (энг баланд жойи 1457 м). Шим.ғарбий қисми адирлардан иборат. Қолган қисми пасттекислик. Фойдали қазилмалардан нефть ва газ, охактош, шағал, харсангтошлар бор. Иклими кескин континентал. Йиллик ўртача тра 13,Г. Июлнинг ўртача траси 26,7°, энг юқори тра 45°. Январнинг ўртача траси —3,5°, энг паст тра — 26°. Йилига 300—330 мм ёғин тушади. Экинзорлар Шаҳрихонсой, Оқбурасой, Аравонсой, Савой ва Жан. Фарғона каналларидан суғорилади. 5 сув чиқариш иншооти бор. Тупроқлари, асосан, маданий воҳа тупроғи бўлиб, қадимдан деҳқончилик билан шуғулланилади. Адир этакларида оч ёки типик бўз тупроқлар тарқалган. Ёввойи ўсимликлардан ранг, қўнғирбош, шайтонкавуш, оккурай, окшувоқ, мингбош, қизил биюргун, қамиш ва б. ўсади. Ёввойи хайвонлардан қуён, тулки, ёввойи мушук, бўрсиқ, бўри, жайра, қўшоёқ, кўрсичқон, қаламуш; қушлардан қаклик, бедана, қакку, чуғурчиқ, зағизғон, майна, зарғалдок, сўфитўрғай, жиблажибон, қаптар, читтак, ўрдақ, зоғча, қўққарға, сассикпопишак, қизилиштон, қарқуноқ, бургут, итолғи, бўқтарги ва б.; судралувчилардан қалтакесак, илон кўп. Сув ҳавзаиарида ҳар хил балиқлар (лакда, дўнгпешона, қарп, қора балиқ, сазан ва

б.) бор.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, рус, татар, қирғиз, уйғур, турк, озарбайжон, корейс ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 357 киши. Шаҳар аҳолиси 17 минг киши, қишлоқ аҳолиси 65,1 минг киши (2004).

Хўжалиги. Туманда «Хўжаободконсерва», «Хўжаободмевақуриши», «Хўжаободдон», «Хўжаободпахтаолаш», «Хўжаобод тикувтрикотаж», «Хўжаободполимеридиш» акциядорлик жамиятлари; Ўзбекистон — Болгария «Навигул», Ўзбекистон — Хитой «Хўжаобод ДизинДу» қўшма корхоналари фаолият кўрсатади. МТП, қурилиш ташкилотлари мавжуд. Туман худудида нефть ва газ олинади. Заврак ГЭС бор. Тошкент — Ўш автомобиль йўлининг 36 км туман худудидан ўтган.

Туман қ.х., асосан, пахтачиликка ихтисослашган, чорвачилик ҳам ривожланган. Туманда 8 пахтачилик ва дончилик, 2 боғдорчилик хўжалиги, бўрдоқчилик фермаси, кўчат етказишга ихтисослашган «Ипакчилик» ширкат хўжалиги, асаларичилик хўжалиги ва паррандачилик фкаси бор. 192 фермер хўжалиги (шужумладан, ўрмончилик, балиқчилик фермер хўжаликлари) фаолият кўрсатади. 3,1 минг га ерга пахта, 2,6 минг га ерга бугдой, 115 га ерга картошка, 395 га ерга емхашак, 73 га ерга дон учун маккажўхори, 149 га ерга сабзавот, 3 га ерга полиз экинлари ва б. экилади (2004). Сой, канал ва ариқлардан ташкари туманнинг 840 га ер майдони булок, сувлари орқали таъминланади. Туман жамоа ва шахсий хўжаликларида 1,2 минг қорамол, 1,8 минг қўй, 16,9 мингдан зиёд парранда, 66 йилки боқилади.

Х.т.да 32 умумий таълим мактаби (22 минг ўқувчи), лицей, гимназия, 4 касб-хунар коллежи, меҳрибонлик уйи, 2 махсус интернат мавжуд (2004). Марказий кутубхона ва унинг 20 тармоғи (259

мингдан зиёд китоб), марказий болалар кутубхонаси, марказий ва 7 кишлоқ маданият уйлари, «Армуғон» ашула ва ракс дастаси фаолият кўрсатади. 5 касалхона (550 ўрин), кишлоқ врачлик амбулаторияси, 15 кишлоқ врачлик пункти, 11 фелдшерракушерлик пункти, тез тиббий ёрдам маркази ва б. тиббий муассасаларда 165 врач (ҳар 10 минг аҳолига 19,7 киши), 680 ўрта маълумотли тиббий ходим ишлайди. 1998 й.дан «Хўжаобод» (аввалги номи «Шонли меҳнат») туман газ. нашр қилинади (адади 3600 нусха).

ХЎЖАПИРЁХ ТОҒИ - Бойсун тиз масининг шарқий тармоқларидан бири. Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари чегарасида, Тўполондарёнинг ўнг соҳилида жойлашган. Деярли кенглик бўйлаб 30 км га чўзилган. Бал. 3500—4000 м, энг баланд жойи 4425 м (Хўжапирёх чўққиси). Сувайирғич қисмининг баъзи жойлари текис, кўп қисми қоялардан иборат. Шим., шарқий ва жан. ён бағирлари Тўполондарё ва унинг ирмоқлари билан зич ва чуқур кесилган (уларнинг кўпчилиги дара шаклига эга). Қад. музлик рельеф шакллари (троглар, морена уюмлари) ҳамда кичик хоз. замон музликлари ва доимий қор қопламлари учрайди. Йилига 700—800 мм ёғин тушади. Типик кўнғир, оч кўнғир ўтлоқ дашт баланд тоғ тупроқлари тарқалган. Ўт ўсимликлар ўсади, арчазорлар бор. Х.т. яйлов сифатида фойдаланилади.

ХЎЖАҲАЙРОН ГАЗКОНДЕНСАТ КОНИ — Қашқадарё вилояти Косон туманидаги кон. Муборак т.й. станциясидан 15 км шим.ғарбда. 1959 й.да очилган. 1978 й.да фойдаланишга топширилган. Кон рельефи чўл текислигидан иборат. Хўжахайрон структураси Муборак кўтарилмасида жойлашган бўлиб, шим. шарққа чўзилган брахиантиклинаддан иборат. Бурма асимметрик тузилишга эга, ўки ёйсимон эгилган, қабарик томони жан.га йўналган. Х.г.к.к.да жами 4 та бурғи қудуғи қазилган, юра, бур,

палеоген, неоген ва тўртламчи давр ётқизиклари очилган. Саноат микёсидаги газ уюмлари билан боғлиқ бўлган горизонтлар бўш оҳақтошлардан тузилган, айрим жойларида зич, ғовакли оҳақтош қатчалари мавжуд. Уюм қатлами гумбазли тилга мансуб. Ушбу горизонтлар 1697—1710 м чуқурликда очилган. Горизонтнинг қуйи қисмидан (1720—1718 м) газ сув билан бирга чиқади. Қатлам сувлари минераллашган, натрийхлор коэффициент микдори 0,9—0,92. Ҳоз, кунда кондан фойдаланилмакда.

ХЎЖАШ МАҲРАМ МАДРАСАСИ

- Хивадаги меъморий ёдгорлик (1839); Ичан қалъа худудидаги Паҳлавон Маҳмуд макбараси ёнида. Мадраса тўртбурчак тархли (21 x 19,5 м), бир қаватли. Бош тарзи пештоқди (бал. 7,5 м), гумбаз томли, икки ёнида ҳовли агрофи бўйлаб хужралар жойлашган, икки бурчагида гулдасталар бор. Ҳовли (11,8x11,8 м) нинг шим.шарқий бурчагидаги дарсхона (3,8x3,8 м) ташқарига бир оз туртиб чиққан. Пештоқ ортидаги икки қаватли, гумбазли миёнасарой орқали ҳовлига ўтилади. Бино тарзлари ғишдан, фақат бош тарзи, пештоғи ва минора — гулдасталар, «дандана»ли хошиялар сирли кошнлар билан безатилган.

ХЎЖАҒОР — сўнгги палеолит даврига оид манзилгоҳ. Қирғизистоннинг Ўш вилояти Қопқон қишлоғи яқинида жойлашган. 1954—55 й.ларда А. П. Окладников раҳбарлигида Тожикистон археология экспедицияси ўрганган. Х.да яшаган одамлар чакмоқтошдан қуроқлар ясаганлар. Х.дан тош паррақчалар, чакмоқтош учириндиларидан ясалган хилмахил қирғичлар, тешгичлар, пармалар, найзасимон қуроқлар ва б. топилган. Тезоқарсой манзилгоҳнинг бир қисмини ювиб кетган.

ХЎТАН — Хитойнинг ғарбий қисмидаги дарё, Тарим дарёсининг ўнг ирмоғи. Узунлиги (Қорақош дарёси би-

лан бирга) 1035 км, хавзасининг майд. 43,6 минг км². Қорақурум ва Куньлун тоғларидан бошланадиган Қорақош ва Юрунқош ирмоқларининг қўшилишидан ҳосил бўлиб, текисликда Такламакон чўлидан оқади. Бу ердан ўтган қисмида фақат июль—авг. ойларидагина тўлиб оқади. Ўртача сув сарфи тоғдан чиқиш жойида 120 м³/сек. Хўтан воҳасини суғоришга сарфланади.